

Библиотека Фило-
зофског факултета

Č-39

filozofski fakultet u novom sadu
institut za istoriju

ISTRAŽIVANJA

6

YU ISSN 0350-2112

novi sad 1978.

FILOZOFSKI FAKULTET U NOVOM SADU
INSTITUT ZA ISTORIJU

ISTRAŽIVANJA

Knjiga 6

Uređuje:

NASTAVNO-NAUČNO VEĆE INSTITUTA

Redakcija:

DANICA DIMITRIJEVIĆ
DUŠANKA DINIĆ-KNEŽEVIĆ
RANKO KONČAR
ŠANDOR MESAROŠ
LAZAR RAKIĆ

Odgovorni urednik:

RANKO KONČAR

Glavni urednik:

LAZAR RAKIĆ

Knjiga se štampa uz finansijsku pomoć Samoupravne interesne zajednice
za naučni rad Vojvodine

Štampa „Forum”, Novi Sad, Vojvode Mišića 1. — 28. VIII 1978.

FILOZOFSKI FAKULTET U NOVOM SADU
INSTITUT ZA ISTORIJU

ISTRAŽIVANJA 6

Novi Sad, 1978.

ИHB. бр. 8941

Lektor:

KOSTA DUDIČ

Tehnički urednik:

JOŽEF ČERVENJAK

Korektor:

STEVAN TATIČ

UVODNA REČ

Posvećujući ovu svesku svojih ISTRAŽIVANJA 40-godišnjici dolaska druga Tita na čelo KPJ — SKJ i 85. godišnjici njegovog života, Institut za istoriju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu pridružuje se proslavljanju ovih značajnih jubileja naše istorije koji se obeležavaju širom Jugoslavije — u svima sredinama našeg samoupravnog socijalističkog društva.

Ovo je istovremeno i prilika da se istakne i veliko zadovoljstvo zbog činjenice što su saradnici i u ISTRAŽIVANJIMA, koja izlaze već više godina u okviru izdavačke delatnosti našeg instituta, kao poslenici na jugoslovenskoj istoriografiji mogli da učestvuju u velikom i važnom zadatku skidanja mraka i falsifikata sa prošlosti naših naroda i narodnosti, na šta je drug Tito svojevremeno pozvao jugoslovenske istoričare.

Saradnici i Uredništvo ISTRAŽIVANJA su se starali da što potpunije udovolje ovom svom zadatku.

Još pre nekoliko desetina godina izgovorene reči druga Tita — da tek u socijalističkom društvu plodovi napornog naučnog rada mogu naći svoju punu primenu, da tek u takvom društvu naučnik postiže svrhu kojoj teži i da rezultati njegovog rada koriste društvenoj zajednici — do danas su sjajno potvrđivane u celokupnom naučnoistraživačkom stvaralaštvu socijalističke Jugoslavije, pa i u našoj istoriografiji i u ISTRAŽIVANJIMA kao njenom sastavnom delu.

ISTRAŽIVANJA, kao publikacija Instituta za istoriju koji deluje u mnogonacionalnoj Vojvodini, imala su i imaju još jedan važan zadatak — da angažovanjem na publikovanju radova iz dalje i bliže prošlosti svih nacionalnosti u Vojvodini doprinose stvaranju istinske vojvođanske istoriografije u kojoj će ravnopravno, a u svetlu istorijske istine, najobjektivnije i sa pozicija marksizma-lenjinizma, biti zastupljeni svi narodi i narodnosti u Pokrajini, čime će istovremeno doprinositi i jačanju svesti o našem vojvođanskom i jugoslovenskom zajedništvu i daljem produbljivanju bratstva i jedinstva svih naroda i narodnosti u našoj zemlji.

Ako i dalje istraju na ovom poslu, ISTRAŽIVANJA će na najbolji način služiti svrsi svog izlaženja, interesima nauke i naše jugoslovenske samoupradne socijalističke zajednice i odgovoriti zadacima koje pred sve nas postavlja drug Tito.

Novi Sad, 1977.

dr Milenko Palić

Mr MILAN MALI

**IZGRADNJA I RAZVOJ POLITIČKOG SISTEMA — IZRAZ
STRATEŠKE I AKCIONE ORIJENTACIJE JOSIPA BROZA TITA
U INSTITUCIONALIZACIJI REVOLUCIJE I U BORBI ZA
SOCIJALISTIČKO SAMOUPRAVLJANJE I NACIONALNU
RAVNOPRAVNOST**

U vreme kada sa istraživačkim zanosom i privrženošću obeležavamo Titove i naše jubileje, pažnja nam je usredsređena na mnogoznačnost, mnogostruke sadržaje i izražajnu snagu Titovog revolucionarnog dela.

Izučavanje i sagledavanje dela, misli i akcije Josipa Broza Tita iz ugla njegovog odnosa prema izgradnji i razvoju političkog sistema nove Jugoslavije ima, svakako, jedno od centralnih mesta, jer je politički sistem u jednom pogledu cilj revolucije, a u drugom, instrumenat njenog daljeg razvoja i perspektive. Zato je u odnosu prema političkom sistemu i njegovom razvoju i ostvarivanju najdublje dolazila do izražaja snaga Titovog revolucionarnog dela, njegova ingenioznost u koncipiranju puta i rešenja, što je bilo presudno za sudbinu naroda i narodnosti i uspeh revolucije, kao što je veoma značajna bila i njegova sposobnost da, pokrećući vodeće socijalne snage revolucije, udahne političkom sistemu životnu snagu i učini ga delatnim činiocem dnevne borbe za klasni sadržaj preobražaja i progres društva.

1. Tito je izgrađivao politički sistem na konceptu revolucije, a njenim kontinuitetom bogatio mu je izvornost i originalnost i stalno učvršćivao klasnu funkciju u borbi za Marksovo oslobođenje rada.

Izgradnja i razvoj političkog sistema bili su najneposredniji izraz Titove borbe za institucionalizaciju koncepta i učvršćenje pobeđe narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije i metod i okvir kretanja vodećih društvenih snaga na putu Marksovog oslobođenja rada, čime je trajno opredeljena perspektiva radničke klase i radnog čoveka i osigurana budućnost bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti. Taj put je u isto vreme bio proboj kroz maglu i nanose svetskog društvenog kretanja, afirmacija premoći socijalističke stvarnosti i perspektive nad buržoaskom i odbrana izvornosti socijalizma kao demokratskog puta oslobođenja rada nad opasnostima i oblicima birokratizma. Snagom vođenja nadvladana je težina puta. Korenitost i izvornost jugoslovenske socijalističke revolucije našle su svoj izraz u dometima svetskog progresivnog značenja — nesvrstanosti, samosvojnosti puta u socijalizam i samostalnosti. Ove odlike naše revolucije pokazale su da borba protiv imperi-

jalizma i hegemonizma ne samo da ima šanse, već i uspeha, jer je revolucija na svome pravom putu, dosledna svojim marksističko-lenjinističkim, titovskim ishodištima i svojoj autentičnoj istorijskoj prirodi. Ova iskustva imaju opšti značaj za revolucionarnu borbu svetskog proletarijata.

Čišćenje Partije od frakcionaša; pobeda 1948. nad Informbiroom i staljinizmom; 1953. nad egocentričnim anarholiberalizmom; na Četvrtom (brionskom) plenumu borba protiv birokratskog dogmatizma, 1966. godine; protiv nacionalizma na 21. sednici Predsedništva SKJ 1971. godine; protiv tehnokratskog i buržoaskog liberalizma i frakcionaštva Pismom i govorom rukovodećem aktivu SR Srbije 1972. godine, — predstavljaju energične zahvate kojima Josip Broz Tito daje borbeni klasni pečat našoj revoluciji. Ovaj pečat klasnosti, izvornosti i snage naše revolucije imao je uvek svoj stvaralački izraz i postojanost — dizanje ustanka, odluke u Rudom, Stolicama, Foči, Bihaću i Jajcu, na Visu, u Ustavotvornoj skupštini, četiri ustavna perioda do Zakona o udruženom radu kao povelji samoupravljanja, Beogradska i druge konferencije nesvrstanih, prijateljstvo sa brojnim zemljama, afirmacija novih principa političkog oslobođenja i ekonomskog poretka u svetu, pobeda onih principa kojima je Titova revolucija otvorila prodor u nove demokratske i ravnopravne odnose u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu. Bilo da je doživljena po onome što je morala da savlađuje, bilo po onome što je gradila i novo otvarala i unosila, Titova revolucija je celovito i granitno delo, koje stalno ide napred, koje je nakupilo toliko snage i iskustava da za nju nema prepreka i „iznenađenja”. Tito je pokazao da su dela Marksa, Engelsa i Lenjina žive buktinje svetske društvene revolucije; Titovo revolucionarno delo dokazuje njihovu životnu snagu i zato su za istoriju i revoluciju oni dati zajedno.

Dolaskom na čelo KPJ, Tito je znao da je težišno pitanje revolucije u tome da se osposobi avangarda radničke klase, da njena osposobljenost doraste zadatku pred kojim se našla i ciljevima borbe koje je, on svojom vizionarskom snagom definisao. Time je dao revolucionarni pečat ukupnim društvenim tokovima, koji su se mogli saznavati primenom marksističke analize stvarnosti. Pitanje subjektivnog faktora nije „pronašla” socijalistička revolucija, ona mu je samo dala određenu klasno-istorijsku sadržinu. Istorija borbe za socijalizam u svetu pokazala je da avangarda radničke klase i revolucije presudno utiče na tok i rezultate ostvarivanja utvrđenih ciljeva. Zato se Josip Broz Tito, okrećući se budućnosti, prvo prihvatio izgradnje jake Partije, a ona se mogla stvoriti samo otklanjanjem slabosti koje su je razjedale. Na značajnim porukama Osme zagrebačke partijske konferencije, Josip Broz Tito, dolaskom na čelo KPJ, pokreće i okončava borbu sa frakcionaštvom, osposobljava Partiju za revoluciju, a u revoluciji izgrađuje put nove političke institucionalizacije.

Prvi odlučan korak bio je vraćanje rukovodstva KPJ u zemlju, na poprište borbe. „Najvažniji zadatak dijela tog novog rukovodstva Partije u zemlji bio je da ubrzano provodi sve mjere u pravcu organizacionog, političkog i ideinog izgrađivanja Partije.* . . . Komunistička partija je rasla u krvi. A iz te krvi nicali su novi i novi kadrovi. Kada smo mi u Zagrebu 1927. godine

* Josip Broz Tito, *Borba i razvoj KPJ između dva rata*. — Predavanja u Političkoj školi SKJ „Josip Broz Tito” u Kumrovcu 26. i 27. marta 1977. godine, Izdavački centar „Komunist”, Beograd 1977, 38.

pokrenuli pitanje likvidacije frakcionaštva, mi smo tada takoreći jurišali na nebo.”**

U uslovima kada su buržoaske partije otišle još više udesno i kada je snažno izašla na videlo njihova izdaja, odgovornost Partije revolucije je rasla, a okrenutost potencijalnih učesnika revolucije prema njoj postala je sve veća. U programu narodnooslobodilačke borbe i revolucije Josip Broz Tito je dao objašnjenje situacije, otkrivajući unutrašnje i svetske mogućnosti revolucije. Titov program se utemeljio u istorijskoj svesti i borbenom iskustvu svih naroda i narodnosti Jugoslavije.

Titovo stvaralaštvo i njegov lični doprinos strateško-taktičkoj koncepciji KPJ upravo je ono što objašnjava istorijski ishod i vanredan bilans naše revolucije u svima etapama njenog razvoja. Oslobođajući KPJ staljinističkih, dogmatsko-sektaških opterećenja i zabluda, Josip Broz Tito je predvideo, iskazao i dokazao, zajedno sa svima komunistima i radnim i naprednim ljudima Jugoslavije, da je ne samo moguće, već neophodno i zakonito u revolucionarnoj borbi orijentisati se na sopstvene snage, celinom političke platforme okupiti sve raspoložive borbene potencijale oko Komunističke partije, organizovati ih, povesti u borbu i trajno usmeriti na samodelatnu praksu.

Jedinstvo klasnog i nacionalnog, tj. vezivanje modernog radničkog pokreta s nacionalnooslobodilačkim težnjama i stremljenjima seoskih masa za sopstveno oslobođenje pod vođstvom KPJ, potvrdilo se kao jedini put dolaženja do adekvatnog socijalno-političkog nosioca revolucionarnih promena i kao nezamenljiv uslov pune mobilizacije. Josip Broz Tito je već na početku borbe jasno uneo u svest revolucionarnog pokreta misao da bi ta borba predstavljala ožmanu ukoliko ne bi neposredno vodila rešavanju gorućih ekonomsko-socijalnih, kulturnih, političkih i nacionalnih interesa bazičnih slojeva naroda i narodnosti. A ta rešenja se moraju stvarati u toku borbe kako bi postala njena pokretačka i mobilizujuća, snaga.

U tom procesu Josip Broz Tito je otvarao stranice istorije i presudno doprinio da se izrazi i, moralo bi se reći, iskleše — samosvojna, originalna i specifična priroda naše revolucije. Svoje ideje i akcije Tito ugrađuje u stav i liniju Partije, a zatim ih logikom borbe pretvara u delo same revolucije.

Osnovne karakteristike Titovog delovanja na razvoj političkog sistema: jeste dinamičnost inicijative i kontinuitet razvoja. To je davalo snagu napretku i dubinu promenama. Tito je uvek znao koji je sledeći korak i kada je za njega sazreo momenat. Razvoj političkog sistema najdublje je izražavao stvaralačku i revolucionarnu liniju klasne borbe, a nju je inicirao i organizovao Josip Broz Tito kroz KPJ, odnosno SKJ. Razvoj političkog sistema najdublje je izražavao strateške ciljeve revolucije i svojim institucijama bio instrumenat klasne borbe organizovanih socijalističkih snaga. Na njemu se izražavao i koncept i praksa. On je bio okvir velikih revolucionarnih zadataka: deetatzacije, debirokratizacije i dr. Titove inicijative davale su snagu političkim institucijama, jer je njegova reč pokretala socijalne nosioce preobražaja. To je izuzetno značajna karakteristika Titovog odnosa prema političkom sistemu.

Tito je dao istorijski odgovor na pitanje šta radnička klasa treba da uradi kad preuzme političku vlast i koji su njeni zadaci. On je razotkrio besputnost

** J. B. Tito, n.d., 20.

mnogih alternativa koje se socijalizmu nameću i direktno izveo borbu protiv najjače deformacije — staljinizma. Na Titovom strateškom putu razvoja socijalističkog samoupravljanja, kao specifičnog oblika diktature proletarijata, razbili su se svi pokušaji njenog skretanja i razvodnjavanja. „Komunistička partija Jugoslavije se već od 1941, 1948, 1950. godine do danas, bez obzira na sve teškoće, zaplete i krizne momente, nalazila na objektivno najrevolucionarnijim pozicijama, kako u međunarodnim odnosima, tako i u pogledu svog koncepta unutrašnjeg razvoja zemlje... U unutrašnjim odnosima ona je razvila generalni projekt i praksu socijalističkog samoupravljanja kada je bila u krajnje teškim uslovima i ne čekajući da „sazru sve objektivne okolnosti“. Taj kurs — uprkos svim teškoćama, zapletima, kriznim momentima, udarima socijalnih struja koje su joj protivne (birokratske i tehnokratsko-građanske restauracije) — ona dosledno zastupa, stalno ga razvija i produbljuje.”¹

U dubljoj istorijskoj retrospekciji, koja doseže do Titovog koncipiranja revolucionarne borbe i odluka AVNOJ-a, može se videti kakvog se velikog istorijskog zadatka prihvatila jugoslovenska revolucija kada je krenula put Marksovog oslobođenja rada i čoveka. To iskustvo je dragoceno u vreme kad socijalizam kao pokret i sistem počinje da hoda svetom i da određuje karakter istorijskog razvoja.

Tito otkriva uslove i sadržinu oslobođenja rada. On otkriva samoupravljanje u revolucionarnoj praksi radničke klase i njenoj borbi. Polazeći od Marksa i Lenjina, on u samoupravljanju vidi revolucionarnu samodelatnost radničke klase. Zato je Titovo shvatanje političkog sistema izraženo u kritici formalizma i u valorizaciji forme kao revolucionarnog instrumenta. Samoupravljanje uvek pretpostavlja određeni institucionalni okvir, ali ono izražava i sadržinu i domete oslobođenja u datim uslovima i s obzirom na dostignuti nivo razvoja. Tito traga i dokazuje u čemu je smisao i dubina ideje samoupravljanja, koju je Marks utemeljio u svojoj osnovnoj tezi — kada je zabeležio, kao prvu rečenicu Statuta Prve internacionale (1864. godine), da „oslobođenje radničke klase mora da bude delo same radničke klase“. Ako je Marks postavio zadatak, Tito je dao odgovor kako se on rešava i stalno daje odgovor na bazična pitanja marksizma-lenjinizma — šta znači „proletarijat organizovan kao vodeća klasa“, otkriva dubinu i zamke toga procesa.

Opređenje za socijalističko samoupravljanje proizilazi iz kontinuiteta naše revolucije, njene autentičnosti kao revolucionarno-demokratskog prevrata masa, izražava istorijske interese radničke klase i radnih ljudi svih naroda i narodnosti i predstavlja stvaralačku primenu marksizma-lenjinizma u uslovima koji su nastali pobedom proletera socijalističke revolucije. Revolucionarni etatizam je obavio samo one zadatke čije je izvršenje bilo neophodno u cilju utemeljenja tekovina i revolucionarnog karaktera političkih promena. Ali, samoupravljanje će se potvrditi kao trajna i zakonita tendencija demokratskog razvoja našeg društva. „Socijalistička samoupravna demokratija se afirmiše kao specifičan oblik diktature proleterijata. U ovome je izražen kontinuitet našeg socijalističkog revolucionarnog razvoja koji je počeo

¹ E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar „Komunist“, Beograd 1977, 78.

još sa prvim narodnooslobodilačkim odborima 1941. godine kao demokratsko-samoupravnim oblicima nove narodne vlasti.”²

Potvrdilo se da se i marksistička teorija samoupravljanja može razvijati samo u najtešnjoj vezi sa razvojem samoupravne prakse. Rezultati i problemi koji iskrsavaju izvide teorijsku misao pred zakonitosti i protivrečnosti u razvoju socijalizma, datu u realnom životu i presvučenu empirizmom dnevnog događanja. Zato su realni prodori koje smo vršili u različitim etapama razvoja, imali teorijsko značenje, uticali na razvoj teorijske misli i društvene svesti samoupravljanja, i bili najbolja kritika akademizma i sterilnog odnosa prema teoriji naučnog socijalizma, kojima noge vise u vazduhu, kao i gole apologije prakse, koja stenje pod teretom pragmatizma i površnosti. Stvaralački odnos Saveza komunista prema marksizmu — od kritike etatizma i birokratizma, do jasnog razgraničenja sa buržoaskim liberalizmom i malograđanstvom, bili su osnova prevazilaženja dogmatske interpretacije marksizma i svih oblika njegovog razvodnjavanja sa građanskih pozicija i vrlo rano su poučili da težište u razvoju teorije moraju biti socijalistički samoupravni proizvodni odnosi i jedinstvo klasnog i nacionalnog.

Tito usredsređuje pažnju na: oslobađanje materijalne baze samoupravljanja, proširenje samoupravljanja na neprivredno područje, promene u organizaciji i praktičnom sprovođenju samoupravljanja. On udahnuje snagu socijalističkom samoupravljanju, razvija sve njegove dimenzije kao revolucionarne delatnosti radničke klase, institucije organa radničke klase, samoupravnog odnosa.³ Samoupravljanje organizuje društvo i osposobljava ga da na demokratskoj osnovi razrešava društvene protivrečnosti, usklađuje pojedinačne, posebne i opšte interese i obezbeđuje i otvara nove horizonte ravnopravnosti svih naroda i narodnosti. Na taj način samoupravljanje deluje celom širinom i dubinom društvenog procesa, postaje oblikom i suštinom proleterske revolucije. Oprobavajući snagu marksizma-lenjinizma na živim pitanjima borbe za oslobađanje rada, Josip Broz Tito im je produbio i obogatio okvire i sadržinu. Zato Titovo delo ima najdublje teorijsko značenje.

U celom tom procesu težišno pitanje je bilo avangarda radničke klase, koja je u svakoj etapi razvoja dorasla zadatku, koja je u stanju da inicira promene, da ih ispuni sadržinom, da „nosi” proces borbe i stvaranja.

U borbi protiv prvog oštrijeg pritiska anarhizma i buržoaskog liberalizma Josip Broz Tito ističe da je „... Savez komunista odgovoran za ostvarenje tekovina revolucije, kao što je bio odgovoran i u vrijeme revolucije za njenu pobjedu”. Jer Josip Broz Tito jasno postavlja da je demokratija „za nas sredstvo za postizanje glavnog cilja socijalizma, u kome je, sama po sebi, već sadržana i najdemokratskija forma vladavine, jer nema prave demokratije bez socijalizma, ni socijalizma bez demokratije”.⁴ Odgovarajuća uloga avangarde radničke klase, koja je proizilazila iz uslova i zadataka date etape preobražaja i interesa borbe radničke klase, bila je bitno pitanje otvaranja i ostva-

² Josip Broz Tito, *Borba za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji i uloga SKJ*, referat na Desetom kongresu SKJ. — *Deseti kongres SKJ*, Izdavački centar „Komunist”, Beograd 1974, 43.

³ Vidi: Miloš Nikolić, *Teorijske osnove i istorijska iskustva radničkog samoupravljanja*. — *Jedini osnovi socijalističkog samoupravljanja*, predavanja Političke škole SKJ „Josip Broz Tito” Kumrovec, „Komunist”, Beograd 1977, 21—77.

⁴ „Komunist”, br. 1—2/1954, 5—6.

rivanja revolucionarnog preobražaja društva. Na četvrtom (brionskom) plenumu Josip Broz Tito ističe: „Našu Partiju treba postaviti na mjesto koje joj pripada, koje joj je uvek pripadalo.”⁵

Jačanje Saveza komunista kao organizacije revolucionarne akcije bilo je materijalna osnova stvaralaštva novih horizonata revolucije i borbe za njihovo osvajanje i prisvajanje ciljeva borbe. Zato Josip Broz Tito na liniji borbe za kontinuitet revolucije ističe: „Prihvatanje linije SKJ koja je ustanovljena našim Programom, razvijena u odlukama Devetog kongresa, Prve i Druge konferencije SKJ, pretpostavlja i odlučnu borbu za izvršavanje te linije na svim frontovima. Ponavljam na svim frontovima. A to znači paralelnu borbu sa jednakim intenzitetom i protiv birokratskih, dogmatskih, konzervativnih snaga i rankovićevaca, kao i protiv anarholiberalizma, klasnog neprijatelja, nacionalizma i malograđanskih shvatanja.”⁶

Josip Broz Tito pokazuje da se borba za socijalističko samoupravljanje mora voditi u srcu samoga društva — u proizvodnim odnosima. Samoupravljanje ostvaruje svoju istorijsku svrhu samo ako je totalni društveni odnos, jer ako samoupravljanje izražava totalitet istorijskog procesa revolucije, revolucija se utemeljuje u svakom parčetu stvarnosti, ona oslobađa i klasu, kao svog nosioca, i čoveka, kao samodelatnu snagu. Orijentacija na to stalno afirmiše vlastite zakonitosti samoupravljanja. Revolucionarna akcija je u ulozi babice koja oslobađa pokretačke snage razvitka, koje, ponekad, mogu da se nađu i okovane i sapletene negativnim društvenim tendencijama ako ove „naidu” i „zaprete”.

2. Nove ustavne promene i Zakon o udruženom radu izražavaju dugoročne interese borbe za socijalističko samoupravljanje i nacionalne slobode i jedinstvo.

Iz ovakve Titove strateško-taktičke i stvaralačke orijentacije proizilazilo je da je borba za ciljeve revolucije u isto vreme uvek značila i pomeranje njenih horizonata, s obzirom na dostignuti nivo razvoja, iskustva i saznanje interese. Borba za jaku i istorijski adekvatno postavljenu avangardu radničke klase i radnih ljudi bilo je ključno pitanje razvoja socijalističke samoupravne demokratije, u kojoj se stalno na višem nivou ostvarivalo autentično biće i kontinuitet naše revolucije. Iako je u svome razvoju morala da rešava sukobe sa snažnim pritiscima zdesna i sleva, osnovno obeležje našeg razvoja davala je izgradnja koncepta socijalističkog samoupravnog preobražaja i njegovo praktično ostvarivanje. U borbi za ostvarivanje kontinuiteta saznawali su se interesi i ciljevi daljeg društvenog preobražaja. Zato se jasno ističe da je „suština pitanja u tome: da li će radnička klasa zagospodariti celinom društvene reprodukcije i obezbediti odlučujuću ulogu u političkom i društvenom odlučivanju ili će jačati oni odnosi i snage koje se suprotstavljaju interesima radničke klase, socijalizma i samoupravljanja”.⁷ Presudno je uvek bilo što je

⁵ *Završna reč druga Tita. — IV plenum CK SKJ, „Komunist”, 1966, 98.*

⁶ *Govor predsednika SKJ Jospa Broza Tita rukovodećem društveno-političkom aktivu SR Srbije. — Nova inicijativa SKJ, Izdavački centar „Komunist”, Beograd 1972, 41—42.*

⁷ *Pismo Predsednika SKJ i Izvršnog biroa Predsedništvu SKJ. — Nova inicijativa SKJ, Izdavački centar „Komunist”, Beograd 1972, 12.*

Savez komunista imao jasnu liniju i što je uspevao da bude odlučujuća snaga revolucionarne prakse.

Amandmanima Josip Broz Tito konstituiše novu revolucionarnu inicijativu u borbi za samoupravljanje, uliva mu snagu, izvodi ga na nove, široke prostore oslobođenja rada. Borba protiv snaga skretanja i kolebanja dobijena je sa ogromnim prodorom napred i to je u prirodi titovskog karaktera naše revolucije. Ovo je posebno došlo do izražaja ne samo kroz idejno-politički obračun sa snagama otpora i frakcionaštva, već i kroz praksu sprovođenja amandmana i borbe protiv birokratskog konzervativizma, nacionalizma i buržoaskog liberalizma u svim aspektima. „Idejno-politička orijentacija u preobražajima našeg društva... nalagala je potrebu da se pristupi odgovarajućim promjenama i u našem političkom sistemu. Mi smo od početka proklamovali princip da radnička klasa mora da bude odlučujuća društvena snaga, da raspolaže dohotkom koji stvara. Međutim, otpori na koje smo naišli u realizaciji tog istorijskog poduhvata pokazali su da snage koje se suprotstavljaju samoupravljanju i politici Saveza komunista imaju objektivno uporište u postojećim odnosima i institucionalnom mehanizmu u kojem se odvija raspodjela dohotka i njegov društveni tok. Bilo je zato neophodno dograditi naš ustavni sistem kako bi se otklonilo ono što je prevaziđeno i otvorili novi prostori za razvoj samoupravnih društvenih odnosa.”⁸

Konkretnije, rad na pripremi ustavnih promena usledio je posle određenih političkih inicijativa — govora Josipa Broza Tita u Zagrebu, zaključaka 12. sednice Predsedništva SKJ i Prve konferencije SKJ, Pisma Predsednika Republike Saveznoj skupštini u kome su definisani zadaci ustavnih promena.

Josip Broz Tito je uvek povezivao izgradnju političkog sistema sa borbom za ciljeve socijalističkog samoupravnog preobražaja. Zato 1970. godine ističe: „U razvitku zemlje, mi smo išli gigantskim koracima naprijed. Sada smo malo stali i zato moramo da se bolje organizujemo da bismo ponovo, još brže išli naprijed. Zbog toga mi sada i radimo na usavršavanju sistema i reorganizaciji”,⁹ da bi zatim podvukao da su „amandmani dali najjače oružje za borbu protiv unitarista”.¹⁰

Josip Broz Tito inicira novu ustavnu reformu, otkrivajući potrebe i izražavajući zakonitosti daljeg samoupravnog socijalističkog razvoja. Ubrzo se pokazalo da je ona bila neophodna, ne samo da bi ubrzala procese, nego i obezbjedila njihov socijalistički samoupravni karakter. „Mi sada stojimo pred jednom organizacijom koja će omogućiti da se malo energičnije ispravi ono što nije dobro, kako bi se dosljedno izvršavala privredna i društvena reforma”.¹¹ S tim u vezi ubrzo Josip Broz Tito ističe: „Jasno je da se ta reorganizacija ne može izvršiti bez odgovarajućih ustavnih promjena pri čemu bi se precizirala prava republika, njihov odnos prema federaciji i obrnuto.”¹² Dakle, promena

⁸ Josip Broz Tito, *Govor na Opštem saboru Federacije. — SKJ u novoj etapi socijalističkog samoupravljanja*, Novi Sad 1976, 338—339.

⁹ Josip Broz Tito, *Uvodno izlaganje na Prvoj konferenciji SKJ*. (kao u fusnoti br. 8), str. 160.

¹⁰ Josip Broz Tito, *Uvodno izlaganje na 21. sednici Predsedništva SKJ*, (kao u fusnoti br. 8), str. 218.

¹¹ Josip Broz Tito, *Izlaganje pred Političkim aktivom Zagreba*, 21. septembra 1970. — *Aktuelni problemi daljeg razvoja našeg političkog sistema*, „Komunist” Beograd 1970, 5.

¹² Josip Broz Tito, *Uvodna reč na 12. sednici Predsedništva SKJ*, 4. oktobra 1970. (kao u fusnoti br. 11), str. 129.

položaja republika, što je neminovno bilo povezano i s promenom položaja pokrajina odražavalo je suštinska obeležja političkih i društvenih promena.

„Društvena praksa je, takođe, zahtevala da se odlučnije menjaju odnosi u Federaciji, nastali na bazi starog državno-sopstveničkog sistema, koji su je time neizbežno potiskivali na put birokratskog centralizma i državnog hegemonizma. Ta praksa zahtevala je da se dâ više prostora slobodnom, samoupravnom društvenom dogovaranju i udruživanju radnih ljudi i njihovih asocijacija, interesnih zajednica, kao i slobodnoj saradnji, dogovaranju i sporazumevanju između republika. Sve to treba da svede mehanizam supranacionalne državne strukture u Federaciji na onaj minimum koji je stvarno u zajedničkom interesu svih naroda i narodnosti, odnosno republika Jugoslavije, kao i autonomnih pokrajina koje su u sastavu SR Srbije, i koji će biti veoma precizno određen na osnovu sporazuma među republikama, uključujući i autonomne pokrajine, — saveznim ustavom... Osim toga, naše društvo je državna zajednica više naroda i narodnosti. Nema demokratije i socijalističkog samoupravljanja, progressa za jedan narod, ako se svi narodi u našoj zajednici ne budu osećali jednako slobodnim i bezbednim. Ako naše društvo želi da spreči poremećaje u međunacionalnim odnosima, onda sve ono što su naši narodi i narodnosti postigli u učvršćivanju svoje slobode, bezbednosti i ravnopravnosti mora biti učvršćeno u samom ustavnom sistemu i u utvrđenim odnosima u Federaciji, jer se stabilnošću demokratskih odnosa i uslova za punu samostalnu i slobodnu afirmaciju svakog naroda i narodnosti stvaraju i uslovi za njihovu slobodnu saradnju, svesno sagledavanje zajedničkih interesa i međusobno povezivanje i zbližavanje, tj. za jačanje odnosa koje označavamo Titovom lozinkom: 'bratstvo jedinstvo'".¹³

Razvoj će jasno pokazati da su ustavni amandmani od 1967. i 1968. godine, iako su označili korak napred u pravcu prevazilaženja neusklađenosti i stvaranju mogućnosti za dalji razvoj samoupravljanja i nacionalne ravnopravnosti, imali relativno ograničen domet u pogledu otklanjanja svih uzroka postojećih neusklađenosti između nastalih promena u društveno-ekonomskim odnosima i ustavnih i zakonodavnih rešenja i okvira.¹⁴ Pored ostalih pitanja, jasno je podvučena orijentacija da se Federacija izgrađuje kao funkcija državnosti i suverenosti svake republike i autonomnosti pokrajina i da ona ostvaruje samo ona prava i dužnosti koji su u zajedničkom interesu naroda i narodnosti, radnih ljudi i građana i koje su republike Ustavom SFRJ prenele na nju.¹⁵ Time je određen okvir dalje izgradnje autonomije i Ustav iz 1974. godine je dalje razradio rešenja koja su utvrđena u prvoj fazi ustavnih promena. „Učinjeni su... krupni zahvati u produbljavanje ravnopravnosti naroda i narodnosti, a u vezi s tim ojačala je samostalnost republika i pokrajina i njihova odgovornost za sopstveni razvoj i razvoj zajednice u celini.”¹⁶

Josip Broz Tito ističe: „U pogledu osnovne političke orijentacije ka ostvarivanju vlasti radničke klase, novi ustavni sistem predstavlja organski nastavak do sada izvršenih revolucionarnih promjena u našem društvu. On znači

¹³ E. Kardelj, *Referat na sednici Predsedništva SKJ*, 2. marta 1971. godine. — *O ustavnim promenama i razvoju političkog sistema*, „Borba”, 3. marta 1971.

¹⁴ Vidi *Predlog Predsednika Republike za pokretanje postupka za izmene Ustava*, „Politika”, 15. decembra 1970.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Josip Broz Tito, *Govor na Opštem saboru Federacije* (kao u fusnoti br. 8), str. 340.

nastavljanje ustavno-pravne izgradnje naše socijalističke federativne zajednice, počevši od historijskih odluka II zasjedanja AVNOJ-a, preko Ustava donetog 1946. i Ustavnog zakona iz 1953. do Ustava 1963. godine. On na nov način — adekvatno sadašnjem vremenu, postignutim rezultatima i stepenu razvoja našeg društva — izražava historijska opredjeljenja i interese radničke klase.”¹⁷ Takođe, podvlači: „Promjene koje ostvarujemo, dakle, imaju historijski značaj. Nije u pitanju samo dotjerivanje ili dorada postojećih ustava, već revolucionarne promjene u bazi društva, u produkcionim odnosima, a isto tako u čitavoj nadgradnji. Mislim da mogu sa punim pravom podvući da proizvođači i svi radni ljudi nikada u historiji nisu bili bliže ostvarivanju vizije klasika marksizma o raspolaganju rezultatima svoga rada i njihovoj odlučujućoj ulozi u vođenju cjelokupne politike društva.”¹⁸ I odmah dodaje: „Naravno, svi smo svjesni da su ustavno-pravne norme okvir koji treba ispuniti revolucionarnom sadržinom... Pri tome je veoma važna praktična akcija radničke klase i svih radnih ljudi i uloga organizovanih političkih snaga sa Savezom komunista na čelu.”¹⁹ U celini gledano, „razvitak nove Jugoslavije ubjedljivo pokazuje da njena stabilnost i kohezija jača svakim novim korakom u pravcu ostvarivanja interesa radničke klase i produblјavanja odnosa ravnopravnosti naroda i narodnosti”.²⁰

Savremeni razvoj ustavnog položaja autonomije najtešnje se oslanja na impulse i tokove ukupnog društvenog preobražaja, kojima je i smer i snagu dalo Titovo revolucionarno delo. Zato s pravom podvlačimo reči Josipa Broza Tita: „Ono što je učinjeno u razvoju socijalističkog samoupravlјanja Jugoslavije, naročito u poslednjih godina, a što je našlo najbolji izraz u Ustavu SFRJ, u ustavima republika i ustavima autonomnih pokrajina — dalo je svoje plodove.”²¹ Ubrzo zatim, Josip Broz Tito će imati priliku da istakne da je „afirmisana samoupravna samostalnost republika i pokrajina i, u isto vrijeme, učvršćeno je njihovo jedinstvo. One se danas osjećaju mnogo više odgovornim ne samo za svoj sopstveni razvoj već i napredak cijele zajednice. Jer, samo u takvoj politici, narodi i narodnosti Jugoslavije vide mogućnost za svoju punu nacionalnu afirmaciju i svestrani socijalistički razvitak”.²²

Šta je pokazao ovaj period?

Iza borbe protiv slabosti koje su se nahvatale u prethodnom periodu i iza odagnavanja opasnosti koje su se isprečile i zapretile, otkriva se prodor u istoriju, otvaranje novih stranica u kontinuitetu naše revolucije i iskazivanju njene autentičnosti. Jedna od najvećih pouka titovskog iskustva revolucionarne borbe upravo je sadržana u tome da se borba protiv opasnosti i pritisaka mora osloniti na probijanje novog, revolucija se mora aktivno „braniti”, dakle, sa osloncem na ono što je u stanju da „stvori”, koliko je u stanju da iz duboke pozadine i iskustva revolucionarne borbe stremlji u budućnost, hvata se za ono što je najjače u datoj situaciji i u neposrednom sadržaju društvenog života. U okviru donošenja i ostvarivanja Ustava i Zakona o udruženom radu,

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Ibid, 342.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Josip Broz Tito, *Govor na Univerzitetu u Prištini prilikom proglašenja za počasnog doktora* (kao u fusnoti br. 8), str. 476.

²¹ Ibid, 479.

²² Josip Broz Tito, *Govor u Skupštini SFRJ* (kao u fusnoti br. 8), 509.

vodila se i vodi najtemeljnija borba za oslobođenje čoveka, za sadržaj istinske slobode, što je novo i za čoveka i za istoriju društvenog razvoja.

Borba za slobodu čoveka vodi se, dakle, na tlu izgradnje društvenih odnosa. Zato sloboda nije preokupacija čoveka okovanog u lance klasnog ropstva ili pritisanog i sputanog birokratskim stegama, već izraz dnevne prakse ostvarivanja novog društvenog odnosa socijalističkog samoupravljanja, koji otkriva čoveka i humanizuje društvenu sredinu. Sve što smo do sada uradili bilo je, može se reći, priprema za izlazak pred istorijske teme oslobođenja rada. Na tom putu nismo mogli preskakati pojedine etape istorijskog razvoja, ali smo brže išli kroz istoriju. Josip Broz Tito je dao ubrzanje istorijskom kretanju koje su mogle dati samo one ličnosti, koje su sa pozicija zakonitosti istorijskog kretanja imale lične snage da socijalne aktere revolucionarnog procesa drže u kursu i stalno bacaju u vatru.

Tito je otkrio i potvrdio da je samoupravljanje trajna i zakonita tendencija u razvitku našeg društva. Od svog najranijeg titovskog zasnivanja naša revolucija je u klici nosila ideju i praksu socijalističkog samoupravljanja. Učvršćujući i obogaćujući demokratsku i humanističku sadržinu naše revolucije, kroz socijalističko samoupravljanje kao poseban izraz revolucionarne diktature proleterijata, stalno smo širili horizonte čovekovog aktiviteta i motivisanosti. Samoupravljanje se pokazalo kao izvanredno vitalan društveni sistem koji brzo reaguje na potrebe kretanja napred i koji je u stanju da protivrečnosti i suprotnosti ovog vremena i ovih uslova razrešava po meri radnog čoveka i njegovog klasnog interesa. Samoupravljanje je iskazalo delotvornost radničke klase kao vladajuće društvene snage. U osnovi naše kritike staljinizma i dogmatizma leži duboka vera u radničku klasu kao nosioca društvenih promena.

Uvek je bitno obeležje naše revolucije bio prodor u novo, sledeći korak. Pobede koje su protiv klasnog i političkog neprijatelja na tom putu ostvarene nisu ostale samo kao osnov političke i idejne konsolidacije i stabilizacije u pojedinim etapama revolucije, već su zaveštane budućnosti borbe radničke klase. Zato Titovo delo stalno reprodukuje svoj dijalektički odnos prema uslovima i bogati revolucionarni sadržaj u pogledu svog marksističko-lenjinističkog zasnivanja. Period od 21. sednice Predsedništva SKJ pokazao je svojom revolucionarnom dubinom i čvrstinom kako se moraju savladavati protivrečnosti i opasnosti sadašnje etape borbe za socijalističko samoupravljanje kao dominantan društveni odnos. Josip Broz Tito je trajno poučio našu revoluciju, tako da ono što smo u ovom periodu učinili, inspirisani i predvođeni njegovom mišlju i delom, određuje sadašnjost i budućnost socijalističke nezavisne, nesvrstane, samostalne i slobodne Jugoslavije.

U ovoj borbi, od 21. sednice SKJ, otkrivena je snaga naše revolucije i potvrđeno da je njena perspektiva u njenom titovskom karakteru. Zasluga je Josipa Broza Tita što danas znamo šta znači graditi istoriju, boriti se za svoju budućnost, što smo postali svesni kakve nas opasnosti okružuju i kako se one savlađuju. Priprema za Jedanaesti kongres SKJ i politička akcija na osnovu studije E. Kardelja — *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* daće nov podsticaj i usmerenost borbi za jačanje Saveza komunističke Jugoslavije i za socijalistički samoupravni preobražaj.

3. Autonomija Vojvodine proizilazi iz Titove strategije revolucije

Pitanje autonomije u istorijskoj retrospekciji doseže do samih početaka Titovog koncipiranja revolucije i njojzi odgovarajućih rešenja političkog uređenja nove države. Pretpostavke za političku platformu federativnog uređenja nove države i revolucionarne borbe, koje će utvrditi Josip Broz Tito, stvarane su u okviru izgradnje marksističko-lenjinističkog pogleda na nacionalno pitanje, određenije i prelomne 1934. godine, i u koncepciji Narodnog fronta od Splitskog plenuma CK KPJ (1935. godine). U svom *Pismu komunistima Srbije od 2. novembra 1936. godine*, Josip Broz Tito je, polazeći od principa da u jednoj demokratskoj zajednici narodi moraju imati pravo na samoopredeljenje, između ostalog, pisao: „Ljevičari (tj. komunisti) su za slobodnu zajednicu svih naroda Jugoslavije u sadašnjim granicama, uređenu na federativnoj osnovi, a protiv svakog ugnjetavanja i hegemonije bilo kojeg naroda po drugome. Dakle, hrvatski, slovenački, srpski, makedonski i crnogorski narod treba da se na demokratski način izjasne kako žele da urede svoje međusobne odnose u državnoj zajednici. Isto tako, narod u Vojvodini i Bosni i Hercegovini ima pravo da se izjasni o svom odnosu u državnoj zajednici.”²³

Program autonomije i stalna borba za njegovo oživotvorenje proizlazili su iz socijalnog i političkog previranja koje je dobijalo revolucionarno obeležje, čemu je presudnu ulogu davala Komunistička partija Jugoslavije od dolaska Josipa Broza Tita na njeno čelo. Nije neophodno da se ovim povodom ukazuje na sve brojne dokumente koji su neposredno rađeni pod rukovodstvom i učešćem J. B. Tita i u kojima se izričito ili u kontekstu govori o autonomiji Vojvodine. Zahtev za autonomijom Vojvodine bio je, pored drugih fundamentalnih pitanja, u vrhu demokratskog zahteva za federativnim uređenjem buduće države i u motivaciji realne borbe i pregrupisanja socijalnih snaga. Bez obzira da li se uvek i pominje, u revoluciju se ušlo sa punom valorizacijom autonomije Vojvodine u političkom konceptu uređenja buduće države. To je doprinelo da Vojvodina u političkom pogledu dobije posebno revolucionarno obeležje, a revolucionarni tokovi u njoj imali su uslove da se izraze i politički konstituišu kao samosvojni. I u ovom primeru se potvrdila Titova sposobnost da otkriva i definiše mogućnosti i ciljeve revolucije.

„Dolazeći postepeno na pravilno stanovište o nacionalnom pitanju i budućem zajedničkom životu svih naroda i narodnosti Jugoslavije, na osnovama slobode, ravnopravnosti i jednakosti stvoreni su uslovi da i vojvođanski komunisti, uz pomoć Centralnog komiteta KPJ, počnu da izgrađuju platformu buduće autonomije, koja ima novu, sasvim određenu društvenu i nacionalnu sadržinu... Borba za takvu autonomiju stvorila je uslove da se oko naše Partije okupe svi radni ljudi i sve progresivne snage... Vojvođanska partijska organizacija tada, 1935—1936. godine i kasnije, nastoji da stvori poseban vojvođanski program tog fronta... Došlo je i do posebnog političkog preokreta u širokim masama svih naroda i narodnosti Vojvodine koje su u Vojvođanskom antifašističkom frontu i njegovom programu, podrazumevajući i autonomiju, videle trajno rešenje nacionalnog i socijalnog pitanja u zajedničkom životu naroda i narodnosti Pokrajine.”²⁴ U stvari, za koncepciju autonomije i

²³ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom III, 33—34.

²⁴ Jovan Veselinov Žarko, *Svi smo mi jedna partija*, Novi Sad 1971, 25—27.

uspeh u borbi za njeno ostvarenje od presudnog je značaja bilo što su „vojvođanski komunisti, oslanjajući se na demokratske i revolucionarne tradicije naroda, dosledno sprovodeći liniju Partije, izgrađivali marksističku osnovu za rešavanje svih protivrečnosti”.²⁵

Komunisti u Vojvodini mogu s ponosom reći da su dali istinski doprinos Titovoj liniji revolucije — ostvarivanju bratstva i jedinstvo i da je to presudno doprinosilo snazi revolucije, u svima prelomnim stranicama naše novije istorije. „Za razliku od građanskog autonomaštva, koje je težilo nagodbi delova vojvođanske buržoazije sa kraljevsko-centralističkim upravljačima, Komunistička partija Jugoslavije je, na inicijativu druga Tita, već 1936. godine postavila zahtev da se o određivanju oblika državne organizacije i rešavanju nacionalnog pitanja, pored drugih zemalja i pokrajina Jugoslavije, posebno izrazi i Vojvodina kao celina.”²⁶

Izgradnja stavova o autonomiji Vojvodine bila je principijelno pitanje na kome se razrađivala linija Partije i njeno akciono jedinstvo, njena sposobnost da — u spletu zatečenih istorijskih, ekonomsko-socijalnih, političkih i kulturnih okvira — organizuje revolucionarni proces, otvori mu perspektivu i ulije snagu.

„Izgradnja stavova o položaju Vojvodine, zasnovanih na partijskom i Titovom idejno-političkom opredeljenju o federativnom uređenju buduće države, bila je okosnica političke linije, izražavala je istorijski, ekonomsko-socijalni i politički interes naroda i narodnosti i politički sadržaj revolucionarnih promena. Autonomija je stvorena u revoluciji, na osnovama na kojima je nastala i nova država, i suštinski proizilazi iz interesa jugoslovenskih naroda i narodnosti.”²⁷

Takva orijentacija, koja je u suštini izražavala stvaralački duh naše Partije, tokom celog rata je doprinosila da se produbljuje uloga Vojvodine u jedinstvenoj borbi naroda i narodnosti Jugoslavije. Zato je, oslanjanjem na svoje specifičnosti, borba u Vojvodini jačala i svoj opštejugoslovenski karakter. Specifičnosti su se i saznavale u borbi za generalnu liniju Partije i druga Tita.

U razradi koncepta autonomije najdoslednije se rukovodilo Titovom vizijom nove federativne Jugoslavije i demokratskim pristupom njenom konstituisanju kroz rat i revoluciju, u kojoj treba da se izraze specifičnosti i istorijske karakteristike prostora na kome nastaje. Svojim usmeravanjem revolucionarne borbe u Vojvodini, Josip Broz Tito i Centralni komitet KPJ su pismima i kontaktima neposredno uticali na tok ostvarivanja ideja o položaju Vojvodine u novoj državi i na izgrađivanje društveno-političkih obrisa buduće autonomije. To je omogućilo partijskom rukovodstvu Vojvodine da u svojim saznanjima i orijentacijama ide stalno napred, da autonomiju izgrađuje kao stvaralački, programski i praktičan izraz dinamike i revolucionarnog radikalizma društvenog prevrata.

²⁵ Ibid, 28.

²⁶ S. Doronjski, *Trideset godina konstituisanja i razvoja autonomije Vojvodine* u knjizi *Autonomija Vojvodine*, Novi Sad, 1976, str. 117.

²⁷ Dušan Alimpić, *O revolucionarnom delu druga Tita*, referat na svečanoj sednici Pokrajinskog komiteta SKV, 30. septembra 1977. godine.

Iako na Drugom zasjedanju AVNOJ-a nije odlučeno o autonomijama, presudna je bila procena Josipa Broza Tita, koji ubrzo posle Drugog zasjedanja kaže: „Vojvodina će kao i druge oblasti koje pretendiraju na to, dobiti najširu autonomiju, ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federalnoj jedinici dolična pokrajina biti pripojena zavisi od samog naroda.”²⁸

Autonomija je bila izraz narodno-demokratske svesti i imala je karakter nacionalno-političkog opredeljenja naroda i narodnosti Vojvodine. Odlukom o prisajedinjenju federalnoj Srbiji, u čemu je bila izražena konstitutivnost narodno-demokratske volje stanovništva Pokrajine i federalne Srbije, autonomija je izgradila oba svoja bitna svojstva: konstitutivni elemenat jugoslovenskog socijalističkog federalizma i deo federalne Srbije.

„Proces nastanka autonomije Vojvodine nedvosmisleno pokazuje da je autonomija uvek predstavljala komponentu celokupnog političkog sistema nove Jugoslavije i njene federativne strukture, i to ne samo sa stanovništva ustavnih dokumenata, već i sa stanovništva celokupne politike Komunističke partije Jugoslavije u odnosu na stvaranje i izgradnju nove društvene zajednice, a posebno u odnosu na politiku pune nacionalne ravnopravnosti.”²⁹

Otpori prema autonomiji javljali su se kao vid suprotstavljanja socijalističkom samoupravljanju i demokratskom razvitku. „A put od konstituisanja do današnjih dana — stalno je potvrđivanje i produžavanje revolucionarnog kontinuiteta, produbljivanje revolucionarnog procesa u novim društvenim uslovima. Ta vitalnost i sposobnost da višim socijalno-samoupravnim sadržajima prevazilazi dostignuto, nije rezultat samo toka revolucije, već plod ogromnog stvaralačkog aktiviteta radničke klase — predvođene svojom revolucionarnom avangardom i pomognute akcijama svih radnih slojeva.”³⁰ Razvoj autonomije je potvrdio snagu i bogatstvo stvaralačkog aktiviteta socijalističkog samoupravnog preobražaja, autonomija je ostvarena kao vid borbe za sadržinu i kontinuitet revolucije. Jer, praksa izgradnje i ostvarivanja autonomije pokazala je da se „osnovne istorijske činjenice ne mogu prenebreći” i to je utoliko važnije bilo imati u vidu što su postojale „veoma izrazite težnje da se potcenjuju osobenosti istorijskog, ekonomskog i društvenog, političkog i kulturnog razvitka Vojvodine, a naročito njene revolucionarne tekovine iz narodnooslobodilačkog rata, sa ciljem da se autonomija svede na administrativno-teritorijalnu jedinicu, kojoj se kao specifičnost određeno priznaje samo, ili gotovo samo, šarolik etnički sastav”.³¹ Iako je Ustav od 1974. godine dao razvijen pojam i društveno-političku sadržinu autonomije, konzekventno je sprovodeći u celom ustavnom i političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja, na osnovama i u duhu onih opredeljenja koja utvrđuje Edvard Kardelj u svojoj studiji *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, ipak ne treba gubiti iz vida da još uvek, odstupanjem od socijalističkog samoupravljanja i duha jugoslovenskog federalizma, mogu da se jave

²⁸ Josip Broz Tito, *Značaj odluka AVNOJ-a za dalji razvoj naše borbe i stvaranje federativne državne zajednice* (kao u fusnoti br. 26), str. 298.

²⁹ Radovan Vlaković, *Ostvarivanje ustavnog položaja, prava i odgovornosti SAP Vojvodine*, „Savremenost”, br. 6/1975, 20—21.

³⁰ Stevan Doronjski, *Trideset godina konstituisanja i razvoja autonomije Vojvodine* (kao u fusnoti br. 26), str. 127.

³¹ Dušan Popović, *Deetatizacija i autonomija Vojvodine* (kao u fusnoti br. 26), str. 80.

shvatanja i praksa koji će negirati istorijsku osnovu i ustavom sadržanu autonomiju. Stvar je samo u tome što su im izgledi na uspeh danas kudikamo manji, jer smo duboko zakoračili u ostvarivanje socijalističkog samoupravljanja kao integralnog društvenog odnosa koji daje pečat razvoju političkog sistema i ostvarivanju svih njegovih institucija.

DR DANILO KECIĆ

BORBA ZA REALIZACIJU TITOVE STRATEŠKO-TAKTIČKE KONCEPCIJE U SINDIKALNOM POKRETU VOJVODINE OD 1935. DO 1941. GODINE

Geografski položaj, socijalna i nacionalna struktura stanovništva Vojvodine, njen osoben privredni razvitak, mnogostruki uticaji i pojačano sukobljavanje najraznovrsnijih interesa, produbljene protivurečnosti društveno-ekonomskih odnosa doprineli su svesnom akcijom sindikalno i politički organizovanog radništva razgaranju oštre i dramatične klasno-političke borbe uoči drugog svetskog rata kako u gradu, tako i na selu.

SOCIJALNO-NACIONALNA OSNOVA SINDIKALNOG POKRETA U VOJVODINI

Teritorija Vojvodine obuhvatala je uoči drugog svetskog rata 21 901 kvadratni kilometar, odnosno 8,83 posto ukupne površine Jugoslavije. U Vojvodini je, na osnovu popisa stanovništva od 1931. godine, živelo oko 1 628 000 stanovnika što u proseku iznosi 76 stanovnika na jednom kvadratnom kilometru. Stanovništvo je sačinjavalo oko 528 000 (33%) Srba, 413 000 (26%) Mađara, 343 000 (21%) Nemaca, 120 000 (7%) Hrvata, 78 000 (5%) Rumuna, 67 000 (4%) Slovaka i Čeha, 21 000 (1%) Jevreja i oko 58 000 (3%) ostalih naroda i narodnosti.¹

Plodna ravnica bila je i ostala u svojoj osnovi njena glavna materijalna proizvodna snaga, pa se u njoj tri četvrtine stanovništva bavilo poljoprivredom ili živelo od nje. Usled razornog dejstva kapitalističkih produkcionih odnosa i porasta broja stanovništva, zemljišni posedi su sve više usitnjavani, pa je došlo do ogromne agrarne prenaseljenosti sela što je odredilo i dalo opštu karakteristiku konstituisanja i razvitka socijalne strukture radničke klase u Vojvodini.

Strukturu poljoprivrednog stanovništva Vojvodine na poseban način ilustruju podaci o njegovim veoma izdiferenciranim posedovnim odnosima. Pre

¹ Muzej Socijalističke revolucije Vojvodine, Novi Sad, Dokumentarističko odeljenje (dalje skraćeno MR—DO), br. 12 362. — *Izveštaj Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu na Šestoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji, septembra 1940. godine.*

sprovedenja agrarne reforme 1919. godine u Vojvodini je bilo 511 poseda iznad 200 kj., sa ukupnom površinom od oko 1 110 000 katastarskih jutara. Oko 70 posto ovih poseda pripadalo je veleposednicima iz redova Mađara i Nemaca.

Da bi stišao agrarno seljački pokret u zemlji, a zaplašen revolucionarnim pokretima agrarne sirotinje u nizu evropskih zemalja posle velike oktobarske socijalističke revolucije, režim je bio prinuđen da priđe agrarnoj reformi i oslabi pokret na selu, s jedne, i razbije pozicije mađarskih i nemačkih veleposednika i izmeni nacionalnu strukturu stanovništva kolonizacijom slovenskog življa u Vojvodini, s druge strane.

Parcijalnom i nedemokratski sprovedenom agrarnom reformom u periodu između dva svetska rata, iz koje su isključeni bezemljaši iz redova Mađara, Nemaca i Rumuna, od veleposednika je oduzeto i agrarnim interesentima podeljeno samo 466 296 kj., ili oko 42 posto, a ostavljeno im je 633 483 kj., ili oko 58 posto. Ovom agrarnom reformom, uz veliku otkupninu, zemlju je dobilo ukupno 138 222 agrarna interesenta. Preko 85 000, ili oko 28 posto, porodica ostalo je i dalje bez zemlje.²

Posedovna struktura nije bitno izmenjena ovom agrarnom reformom. Uoči drugog svetskog rata u Vojvodini je bilo preko 200 000 poljoprivrednih radnika;³ oko 178 098 seljačkih porodica imalo je posed do 5 kj., a to je 59 posto svih seljačko-posedničkih porodica u Vojvodini. One su, međutim, posedovale samo 26 posto svih zemljišnih površina. Oko 12 posto bilo je gazdinstava sa posedom od 5 do 20 kj. Oni su posedovali oko 49,3 posto od ukupnih zemljišnih površina.⁴

Tako je Vojvodina, kao i Jugoslavija, u periodu između dva svetska rata bila zemlja sitnog poseda sa brojnim bezemljašima.

Između dva svetska rata, znatno intenzivnije dvadesetih godina nego u deceniji uoči drugog svetskog rata, u Vojvodini se razvijala industrija i to najviše ona koja je bila orijentisana na agrarne sirovine ovog područja, tj. prehrambena (mlinska) i tekstilna industrija. Pored toga, ovde je bilo relativno razvijena i metalska, drvna i hemijska industrija, industrija građevinskog materijala i kože i elektroindustrija. Do prvog svetskog rata u Vojvodini je bilo ukupno 428 industrijskih preduzeća sa preko 28 000 zaposlenih radnika, a 1938. godine na njenom području delovalo je 710 industrijskih preduzeća u kojima je radilo oko 50 000 radnika.⁵ Od 1938. godine razvoj industrije je ovde bio potpuno obustavljen zbog pograničnog položaja i opasnosti od neprijateljske agresije, a kapacitet proizvodnje (naročito mlinske industrije zbog izvoza ili stavljanja žita u silose i skladišta za ratne potrebe) smanjen je na 50 posto. Otuda ne samo da nije bilo mogućnosti za zaposlenje viška rad-

² *Vojvodanin*, br. 1, 6. I 1938, 3; Svetozar Marković Toza, *Izabrani spisi*, Predgovor, izbor i objašnjenja dr Danilo Kecić, Novi Sad 1974, 81—82, 96.

³ *Proleter*, br. 7—8/1935, 14, piše da je u Vojvodini tada bilo 254 000 poljoprivrednih radnika. *Narodna svest*, br. 2, 1. IV 1937, 7—9; Svetozar Marković Toza, *Izabrani spisi*, Predgovor, izbor i objašnjenja dr Danilo Kecić, Novi Sad 1974, 51. Cifra od 200 000 poljoprivrednih radnika kao da se odnosi samo na muškarce. Ženska radna snaga ovde nije uračunata. Računajući i nju, bilo je 334 572 poljoprivrednih radnika i radnica (Žarko Zrenjanin Uča, *Izabrani spisi*, Izbor i objašnjenja dr Danilo Kecić, Novi Sad 1974, 244; MR—DO, br. 12 362; Sv. Marković Toza, nav. delo, 168).

⁴ Sv. Marković Toza, nav. delo, 96.

⁵ Isto, 158; *Statistički godišnjak 1938—1939*, Beograd 1939, 190—191; *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije*, Beograd 1941, 45.

ne snage na selu, već je još više povećana nezaposlenost, naročito radnika mlininske industrije.⁶

Kako su i zanatlije bile sitnorobni proizvođači, a zanatstvo se duže vremena nalazilo u stagnaciji i pojedine njegove struke u odumiranju, to ni ono sa 35 500 zanatskih radnji, kao ni preko 21 000 trgovačkih radnji pretežno bez pomoćne radne snage ili manje njih sa 1 do 5 radnika, nisu mogli osetnije da apsorbuju sve brojniju slobodnu radnu snagu.⁷

Uoči drugog svetskog rata u industriji i zanatstvu Vojvodine bilo je ukupno zaposleno 118 593 radnika. Godine 1936. u periodu snažnog privrednog prosperiteta, u Vojvodini je bilo nezaposlenih oko 85 000 radnika, 1937. godine oko 150 000, većinom poljoprivrednih radnika,⁸ a 1940. godine bilo je nezaposleno oko 50 000 samo zanatsko-industrijskih radnika.⁹ Otuda je sa razlogom Svetozar Marković Toza sredinom 1939. godine pisao da u Vojvodini ne postoji više periodična nego stalna besposlenost industrijskih radnika.¹⁰

Materijalni položaj industrijskog i zanatskog radništva — usled stalnog porasta cena industrijskoj robi,¹¹ opadanja nadnica počev od izbijanja velike ekonomske krize 1929. pa do 1936. godine za čitavih 50 posto,¹² te usled poslodavačkog produženja radnog vremena i do 16 časova i pored njihovog zakonskog regulisanja na 8 časova u industriji, odnosno 9 i 10 časova¹³ u zanatstvu, i nemilosrdne eksploatacije dečije radne snage uz veliku masu nezaposlenih radnika — bivao je do sredine tridesetih godina sve teži i nepodnošljiviji, tako da je većina radničkih porodica živela blizu granice ili na samoj granici životnog minimuma, dok je više od 1/3 svih radničkih porodica živela u uslovima akutnog siromaštva.¹⁴

Položaj vrlo brojnog agrarnog proletarijata, samo sezonski, u proseku 50—60 dana godišnje zaposlenog, bez zdravstvenog i socijalnog osiguranja, sa radnim danom od 16 do 18 časova i vrlo niskim nadnicama, bivao je u tom vremenu još teži.¹⁵

⁶ Sv. Marković Toza, nav. delo 168; MR—DO, br. 12 362; *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, tom IV, 1938—1941, Uvodna studija, izbor i objašnjenja dr Danilo Kecić, Zrenjanin 1977, 619.

⁷ Sv. Marković Toza, nav. delo, 168; *Vojvođanski zbornik*, br. 2/1939, 171—178.

⁸ *Radnički štrajkovi 1936*, Novi Sad 1937; MR—DO, br. 12 362. *Ujedinjeni sindikati*, br. 12, decembar 1936, 255—320; *Vojvođanin*, br. 24, 20. VI 1937, 3; *Dan*, br. 132, 15. VI 1937, 2.

⁹ MR—DO, br. 12 362 — *Izveštaj Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu na Šestoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji*, septembra 1940. godine; Žarko Zrenjanin Uča, nav. delo 244.

Valja napomenuti da je od ukupno 168 593 zanatsko-industrijska radnika 1940. godine bilo oko 23 000 radnica (Isto).

¹⁰ Sv. Marković Toza, nav. delo, 168.

¹¹ Samo za tri godine, od 1934. do 1936, po indeksu cena Narodne banke, biljni proizvodi poskupeli su za 21,4 posto, stočni za 4,5, a industrijski za 3,4 posto.

¹² *Ujedinjeni sindikati*, br. 1—3/1936, 21. i br. 12/1936, 257—258; *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, tom II, Beograd 1950, 225. Arhiv Vojvodine Sremski Karlovi, Socijalno (VI) odeljenje Kraljevske banske uprave (dalje skraćeno AV—BU VI), br. 46 982/1936; *Na usponu zaštite radnika i nameštenika*, Novi Sad 1936.

¹³ AV—BU VI, br. 46 982/1936.

¹⁴ Isto.

¹⁵ MR—DO, br. 12 362; *Izveštaj Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije u Novom Sadu 1935—1937*, Novi Sad 1937, 3—8; Svetozar Marković Toza, nav. delo. 222—234. i druge.

Vrlo nepovoljan bio je i položaj agrarne sirotinje, kao i sitnoseljačkog poseda. Višestruko uvučen u robnonovčane odnose, a teško pogođen posledicama permanentne agrarne krize i niskim cenama poljoprivrednih proizvoda, on se sve više zaduživao i, u nemogućnosti da se oslobodi viška radnih ruku i gladnih usta, neumitno propadao.¹⁶

Nezavidan je bio i položaj širokih masa, a naročito nacionalno ugnjetenih naroda i narodnosti. Sve to ubedljivo kazuje da su u Vojvodini postojali „sve uslovi za jak sindikalni pokret kako zanatskih, tako i industrijskih i poljoprivrednih radnika”.¹⁷

Radnički pokret kako politički, tako i sindikalni bio je za izvesno vreme potisnut u zasenak.

Zavođenjem šestojanuarske diktature 1929. godine, bio je zabranjen rad i Nezavisnih sindikata i obustavljeno dalje izlaženje njegovih glasila, među kojima i lista *Szervezett Munkás*. Ovaj list izlazio je više godina u Subotici i imao prvorazrednu ulogu u jačanju klasno borbenog radničkog pokreta, naročito među brojnim radnicima mađarske narodnosti u Vojvodini. Pod udarom diktature, učestalih hapšenja i brojnih procesa ranijim aktivistima Nezavisnih sindikata i Komunističke partije s jedne, i usled teške ekonomske krize i masovnog otpuštanja radnika sa posla i revizije radničkog zakonodavstva, s druge strane, došlo je do nagle i duboke oseke revolucionarnog radničkog pokreta u Vojvodini. Od zadobijenih udaraca pokret se vrlo teško i sporo oporavljao. Tome je doprinelo i nesnalaženje rukovodstva, izolacija od masa i sektaški kurs ka ilegalnim sindikatima i oružanom ustanku (1929—1930), a potom izmenjen direktivom da se ide na stvaranje revolucionarne sindikalne opozicije i da se nasrtajima režima pruža oružan otpor. Na ovakvom kursu — u uslovima velike ekonomske krize, masovne nezaposlenosti, bede i gladi, naraslih seljačkih dugova na preko sedam milijardi dinara, pogrešnih direktiva i upućivanje na kurs ka razbijanju Jugoslavije, kao put nacionalnog oslobođenja ugnjetenih naroda — Partija i klasno borbene malobrojne sindikalne snage nisu mogle pridobiti ni radničku klasu, ni agrarnu sirotinju, ni nacionalno ugnjetene narode i narodnosti Jugoslavije.

Tako je Partija, uz brojne subjektivne i ideološko-političke slabosti, strateško-taktičke zablude i akcione nerealnosti, nekoliko godina bila izolovana od radničke klase i narodnih masa i objektivno okrenuta sebi i svojim organizacionim i idejno-političkim problemima. Otuda su i njeni ukupni rezultati nekoliko godina bili beznačajni, a postojeći sindikati — reformistički Ujedinjeni radnički sindikalni savez (URSS) i neutralni sindikati kao što su Savez grafičkih radnika i Savez bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika, ili, pak, socijaldemokratski Opšti radnički savez (V. Bukšeg) i Opšti radničko-nameštениčki sindikat (V. Korać) — ostali praktično izvan njenog svakodnevnog interesovanja i neposrednog uticaja.

¹⁶ U vreme velike ekonomske krize ukupni seljački dugovi narasli su na preko sedam milijardi dinara (opširnije o propadanju sitnog seljačkog poseda — Svetozar Marković Toza, nav. delo, 89—98, 136—139. i druge; Veljko Vlahović, *Sedam sekretara SKOJ-a, Borba* 20. IX 1959, 3).

¹⁷ Isto, 169.

SINDIKATI NA NOVOM PUTU

Tek sredinom tridesetih godina u redovima sindikalnog i političkog radničkog pokreta dolazi do radikalnog zaokreta i bitnih strateško-taktičkih promena.

Prekretnicu u ovom razvoju označili su dolazak Josipa Broza sa robije i njegov izuzetan lični doprinos zasnivanju novih koncepcija u radu Partije i sindikata uopšte, a posebno u pripremi i zaključcima Četvrte zemaljske konferencije KPJ, održane krajem decembra 1934.

Na inicijativu Josipa Broza, Partija je već 1934. godine o pitanju stava prema legalnim sindikatima uzela posve nov kurs. U to vreme nijedan sindikalni savez, pa ni URSS sa oportunistima na čelu, nije bio masovna organizacija. Stoga se u prvom odeljku Rezolucije Četvrte zemaljske konferencije komunistima i stavlja u zadatak da se uključuju u delatnost postojećih sindikata.

„Ulazak komunista u sindikate jeste put ka pretvaranju tih organizacija u organe klasne borbe i ka ostvarenju akcionog jedinstva radničke klase, za otimanje radnika ispod uticaja vođa tih pokreta i organizovanje komfrakcija u sindikatima sa ciljem: a) pripreme, razvijanja i vođenja borbi radnika; b) uspostavljanja akcionog jedinstva proletarijata; c) vođenja borbe protiv reakcionarnih vođa koji u sindikatima kočē, lome i izdaju borbu radnika i onemogućavaju jedinstvo radničke klase, i d) pretvaranja tih organizacija u organe klasne borbe proletarijata — jeste neophodan uslov ulaska komunista u sindikate i druge masovne organizacije.”¹⁸

U drugom delu iste Rezolucije utvrđeni su zadaci komunista u organizovanju i vođenju štrajkačkog pokreta i u borbi nezaposlenih, pa se ističe:

„Komunisti moraju ove borbe pripremati, susretati i u punoj gotovosti organizovati i predvoditi, jer se štrajkovi uspešno završavaju tamo gde komunisti i revolucionarni borbeni radnici obezbede rukovodstvo pokreta. Obezbediti blagovremene pripreme, pokretanje i pravilno rukovodstvo štrajkaških pokreta i njihovo razvijanje u masovne političke štrajkove — to je najvažnija zadaća CK i cele Partije u danom momentu.”¹⁹

Radi efikasnog i uspešnog vršenja ovih zadataka istaknuta je potreba:

- da se komunisti koncentrišu na pripremanje i organizovanje borbi u najvažnijim preduzećima svoga mesta i okoline;
- da osiguraju jedinstveni front i pravilno rukovodstvo u borbi radnika;
- da borbu radnika jednog preduzeća i mesta povežu sa drugim preduzećima, mestima i strukama;
- da najpažljivije vode organizovanje pokreta i štrajkova;
- da pravilno organizuju prehranu i izdržavanje štrajkača;
- da neprekidno agituju među nezaposlenim radnicima i pauperizovanim seljacima;
- da pravovremeno završavaju pokrete i štrajkove, i
- da organizaciono učvrste svoj uticaj i postignute rezultate borbe.²⁰

¹⁸ *Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije*, tom II, Beograd 1950, 238.

¹⁹ Isto, 239.

²⁰ Isto, 240.

U trećem odeljku pomenute Rezolucije razrađeni su zadaci komunista u borbi za akciono jedinstvo radničke klase. U tom odeljku se, između ostalog, ističe i sledeće:

„Kao jedini stvarni nosioci jedinstva radničke klase, komunisti moraju svagda, u svim mestima i u svim organizacijama, uzeti u svoje ruke inicijativu za ostvarenje akcionog jedinstva proletarijata i ujedinjenje sindikalnog pokreta.”²¹

Završni, četvrti odeljak ove Rezolucije utvrđuje zadatke komunista u organizovanju revolucionarnog rada u sindikatima.

U njenom zaključku se, uz ostalo, konstatuje:

„Na rad u sindikatima i izvršavanje tih najvažnijih zadataka Partije, organizacije moraju dati maksimum snage, energije i vremena. *Najbolje ljude treba dati upravo na taj najvažniji i najodgovorniji deo partijskog rada*, od čijeg pravilnog rešenja zavisi uspeh borbe za osvajanje radničke klase i pobeде revolucionarnog pokreta.”²²

Od posebnog značaja za agrarni proletarijat i seosku sirotinju bio je, na Četvrtoj zemaljskoj konferenciji usvojeni, *Akcion program Komunističke partije za selo*.

U njemu se, uz analizu društveno-ekonomskih i političkih prilika na selu, bliže određuju mesto i uloga komunista u stvaranju jedinstvenog borbenog fronta seljaštva sa radnicima radi borbe protiv eksploatatora-veleposednika i kapitalista, pa se, između ostalog, ističe:

„Put ka oslobođenju — to je put zajedničke revolucionarne borbe radnika i seljaka protiv njihovog zajedničkog izrabljivača i tlačitelja, put revolucionarnog saveza radnika i seljaštva pod vođstvom proletarijata, kao nepomirljivog i dosljednog borca protiv svakog izrabljivanja...”²³

A u proglasu upućenom radnicima, seljacima i ugnjetenim narodima, uz ukazivanje na potrebu i jedino moguću alternativu za izmenu njihovog položaja, Četvrta konferencija KPJ je istakla sledeće zajedničke zadatke:

„Jedini put koji vodi slobodi to je put kojim radni narod vodi Komunistička partija. To je put borbenog jedinstva radničke klase, put saveza radnika, seljaka i ugnjetenih naroda, put revolucionarne borbe masa protiv fašizma i rata, počinjući od štrajkova i demonstracija za veću nadnicu, za zemlju, protiv poreske pljačke i dugova, za izgon egzekutora, za slobodu zbora, dogovora i štampe, protiv Zakona o zaštiti države...”²⁴

Rad i zaključci Četvrte zemaljske konferencije,²⁵ kao i Splitskog plenuma CK KPJ, održanog jula 1935. godine, uputili su i malobrojnu partijsku organizaciju²⁶ i rascepkani sindikalni pokret u Vojvodini novim putem.

²¹ Isto, 241.

²² Isto, 242—243.

²³ Isto, 260—266.

²⁴ Isto, 266—267.

²⁵ Valja napomenuti da delegat vojvođanske partijske organizacije zbog masovnih hapšenja u to vreme nije stigao na vreme, tako da nije ni učestvovao u radu Četvrte zemaljske konferencije KPJ.

²⁶ U vreme održavanja Četvrte zemaljske konferencije organizaciono stanje Partije u Vojvodini bilo je nezadovoljavajuće. Od ukupno 2 071 člana KPJ, u Vojvodini je bilo oko 100 (Arhiv Centralnog komiteta SKJ, Beograd (u daljem tekstu skraćeno — ACK SKJ) Fond Komunističke internacionale, V/231/1934).

Jačanje sopstvenih redova, organizaciono i akciono osposobljavanje i svakodnevna aktivnost komunista za realizaciju novog kursa u političkoj i sindikalnoj aktivnosti dali su u Vojvodini značajne rezultate.

Ulaskom komunista u postojeće sindikate, menjao se postepeno i njihov karakter. Od reformističkih oni su postajali klasno borbene organizacije radničke klase kako u gradu, tako i na selu. Kurs ka transformaciji sindikalnog pokreta, jedinstvu radničke klase i njenoj saradnji sa progresivnim demokratskim snagama na platformi antifašističkog Narodnog fronta obezbedili su neposredni uticaj i višestruko povezivanje Partije, SKOJ-a i klasno borbeneh sindikalno organizovanih snaga sa najširim narodnim masama.

Politikom i borbom Narodnog fronta u Vojvodini, kao i u Jugoslaviji i nekim zemljama Evrope, kao novoj strateškoj orijentaciji u izmenjenim uslovima revolucionarne borbe, išlo se ka akcionom jedinstvu rascepanog sindikalnog pokreta i objedinjavanju politički rascepanog radničkog pokreta i svih progresivnih demokratskih snaga rada zajedničke borbe protiv fašizma. Ova politika je bila determinisana u nas i potrebom povezivanja radničke klase sa demokratskim snagama za borbu protiv profašističke unutrašnje i spoljne politike vodeće buržoazije, a za demokratska prava širokih narodnih masa, za odbranu nacionalne nezavisnosti i ravnopravnosti svih njenih naroda i narodnosti, za vitalne socijalne i ekonomske zahteve radničke klase i radnog seljaštva.

Prilazeći realizaciji nove taktike u borbi radničke klase, Komunistička partija je, uz borbu za osvajanje i akciono jedinstvo sindikalnog pokreta, u prvi plan istakla i borbu za stvaranje Jedinstvene radničke partije. Njen prevashodni zadatak kao legalne radničke partije, bio bi da obezbedi jedinstvo radničke klase, odnosno postojećih njegovih političkih grupacija, kako bi postala značajniji politički faktor i, kao takva, njihov odlučujući predstavnik u međupartijskom, koalicionom i akcijom masa, odozdo formiranom Narodnom frontu.

Od 1935. do 1937. godine u Vojvodini su na ovom planu postignuti značajni rezultati. Sindikalni pokret je omasovljen i akciono osposobljen, a veći broj odbora legalne Jedinstvene radničke partije, sa promenljivim, ali i zapaženim uspehom, izvršavao je u političkom domenu postavljene zadatke.

Za ilustraciju rečenoga donosimo podatke o kretanju članstva u pojedinim sindikalnim organizacijama u periodu od 1934. do 1937. godine.²⁷

	1934. god.	1935. god.	1936. god.	1937. god.
URSSJ	1 712	2 273	6 638	6 500 ²⁸
SGRJ	505	463	473	496 ²⁹
BOTIC	456	361	404	556 ³⁰
ZSPRJ	(?)	1 683	23 429	28 169 ³¹

²⁷ Za izradu ovog pregleda koristio sam veći broj dokumenata, izveštaja pojeđinih sindikalnih organizacija, pisanje onovremene štampe i časopisa i dosadašnje naučne rezultate objavljene u pojedinim knjigama i radovima.

²⁸ Valja istaći da je u ove cifre iskazan i jedan broj organizovanih poljoprivrednih radnika koji su sezonski radili u industriji. Ovih radnika bilo je 1934. godine 520, sledeće, 1935. godine 442, a 1936. već 2 729 članova (MR—DO, br. 20 333). Po iz-

Pored ovih sindikalnih organizacija, izvesne snage imao je u tom periodu Opšti radničko-nameštenečki sindikat (V. Korać) u Novom Sadu, Bečeju, Novom Vrbasu, Beočinu, Petrovgradu (Zrenjanin), Sremskoj Mitrovici, Pančevu. Sasvim beznačajne snage imao je Opšti radnički savez (V. Bukšeg) u nekoliko mesta Srema, zatim u Bečeju i Senti.³²

Omasovljenju sindikalnog pokreta od 1935. do 1937. godine doprinelo je nekoliko osnovnih faktora. Bili su to u prvom redu celokupan privredni polet posle velike ekonomske krize, veća zaposlenost radništva, višegodišnje opadanje nadnica i dovođenje radnika u nezavidan materijalni i socijalni položaj, s jedne, i uspesi koje su komunisti i klasno borbene snage postizali ulaskom u sindikalne organizacije i uspešno vođenje brojnih i masovnih ekonomskih i političkih akcija, s druge strane.

Od 1935. do 1937. godine, boreći se za svoj povoljniji, inače sve ugroženiji, materijalni položaj, organizovano radništvo je izvelo oko 240 štrajkova. Tokom 1935. izvedeno ih je 19, većinom manjih. U manjim štrajkovima te godine nije došao do izražaja novi kurs, ali su neki od njih, i to relativno veći, bili organizovani od komunista i klasno borbenih radnika, poput štrajka oko 180 radnika u fabrici čarapa i trikotaže „Fako” u Subotici u leto 1935,³³ štrajka oko 100 sindikalno dobro organizovanih krojačkih radnika u Novom Sadu oktobra 1935,³⁴ ili štrajka 190 stolarskih radnika u Petrovgradu vođenog od 22. novembra 1935. do 13. januara 1936. godine.³⁵ Zanimljivo je da su skoro svi veći i značajniji štrajkovi, uz jedinstveni nastup radnika određene struke i punu solidarnost sa njihovom borbom radnika drugih struka u gradu, vođeni u drugoj polovini 1935. godine, odnosno posle Splitskog plenuma CK KPJ,³⁶ Sedmog kongresa Komunističke internacionale na kome je učestvovao i drug Tito, zatim posle Pokrajinske sindikalne konferencije, održane 22. septembra 1935. u Subotici,³⁷ i posle Pokrajinske partijske konferencije, održane 29. sep-

veštaju Oblasne uprave u URSS-u je bilo 1937. godine 15 794 člana, računajući tu i jedan deo poljoprivrednih radnika (*Radnik*, br. 48, 2. VII 1937, 4—5).

²⁹ *Izveštaj Savezne organizacije Saveza grafičkih radnika-ca Jugoslavije u Novom Sadu za 1935. godinu*, Novi Sad 1936, 4; Isto za 1936. i za 1937. godinu; Svetozar Marković Toza, nav. delo, 166. i drugo.

³⁰ *Glasnik*, br. 5/1934. i br. 2—3/1936; Milorad Ašković, dr Jerko Radmilović, Novica Petrović — *Savez bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije 1902—1941*, Beograd 1971, 349; *Revolucionarni radnički pokret u Subotici 1918—1941*. Građa za istoriju Subotice, tom IV, Predgovor, izbor i objašnjenja dr Danilo Kecić, Subotica 1975, 150. i 157; Svetozar Marković Toza, nav. delo, 166.

³¹ *Izveštaj Zemaljskog saveza poljoprivrednih radnika Jugoslavije u Novom Sadu 1935—1937*, Novi Sad 1937, 63—73; Svetozar Marković Toza piše da je u leto 1937. bilo 265 aktivnih organizacija ZSPRJ sa preko 30 000 članova (Svetozar Marković Toza, nav. delo, 71); *Radničke novine*, br. 32, 6. VIII 1937, 2.

³² MR—DO, br. 12 815 i drugo.

³³ AV—BU VI, br. 9 439, 27 147, 33 278, 35 150, 35 743 i 36 759 iz 1935; *Munkás Újság*, 6. X 1935, 3. i dr.; *Ujedinjeni sindikati*, 157; *Radničke novine*, br. 40, 3. X 1935.

³⁴ *Radničke novine*, br. 10. i 11. od 3. i 11. X 1935.

³⁵ *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, tom III 1935—1937, Uvodna studija, izbor i objašnjenja dr Danilo Kecić, Zrenjanin 1977, 46—47, 114—125, 128—133. i dalje.

³⁶ Isto, 10—12, 100—102 i drugo.

³⁷ *Népszava*, br. 10, 29. IX 1935, 2.

tembra 1935. u Petrovgradu (Zrenjaninu),³⁸ na kojima je razmatrana i problematika akcionog i sindikalnog jedinstva i date određene smernice u tom pravcu.

A kako su upravo u ovim masovnijim štrajkovima vidnije došli do izražaja komunisti i klasno borbene snage, to se nameće zaključak da su jače partijske organizacije (Novi Sad, Subotica, Petrovgrad) već u ovim akcijama realizovale sa uspehom prevashodno Titov kurs akcionog sindikalnog jedinstva.

Godina 1936. bila je u svakom pogledu dramatičnija i za sindikalni pokret od izuzetnog značaja. Radi ilustracije navešćemo samo neke podatke. Tokom te godine u organizacijama URSS-a održano je 32 zbora i 375 javnih konferencija. Na mnogima od njih istupali su i za novi kurs zalagali se komunisti i otvoreno stupali u borbu protiv opiranja socijaldemokratskog URSS-ovog rukovodstva novom kursu. Kroz tu akciju širio ne uticaj komunista. Znatni naponi učinjeni su i na kulturno-prosvetnom polju. Tako se uticaj komunista osetio i u radu 5 sindikalnih URSS-ovih škola, i u nekim od 107 održanih javnih predavanja na kojima je bilo 10 560 slušalaca, i u radu devet sindikalnih biblioteka, a naročito putem takozvane putujuće URSS-ove biblioteke.³⁹

Tokom 1936. godine izvedeno je u Vojvodini preko 120 štrajkova i 25 tarifnih pokreta. Mnoge od ovih štrajkova organizovali su komunisti i jače sindikalne organizacije, najčešće URSS-a. Upravo su ti štrajkovi bili najmasovniji i najuspešniji, sa punim akcionim jedinstvom sindikalno raznovrsno organizovanog radništva i sa primernom materijalnom i moralnom solidarnošću ostalog radništva i seljaštva. Radi ilustracije pomenimo samo štrajk preko 2 000 poljoprivrednih radnika u Srbobranu,⁴⁰ opšti štrajk više hiljada sindikalno raznorodno organizovanog radništva Bečeja,⁴¹ opšti štrajk oko 8 000 radnika Subotice,⁴² opšti štrajk blizu 10 000 industrijsko-zanatskih i poljoprivrednih radnika i članova njihovih porodica u Kikindi,⁴³ štrajk oko 1 000 građevinskih radnika u Novom Sadu,⁴⁴ štrajk oko 1 100 poljoprivrednih radnika u banatskom selu Idošu⁴⁵ ili, pak, štrajk preko 1 000 berača kamilice u Kumanima i Melencima.⁴⁶

Štrajkačkom borbom radništvo je povećalo svoje nominalne nadnice u proseku za preko 20 posto, kod nekih struka skraćeno je radno vreme za 1 do 2 časa, poboljšani su opšti uslovi rada, priznata je od poslodavaca sindikalna organizacija i utvrđena obaveza da isti novu radnu snagu primaju preko sindikalne organizacije, da Prvi maj priznaju kao praznik radničke klase, i tome slično. A kako je ogromna većina ovih štrajkova završena uspešno, to su oni

³⁸ *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, Izvori za istoriju Zrenjanina, tom III 1935—1937, Uvodna studija, izbor i objašnjenja dr Danilo Kević, Zrenjanin 1977, 10—12.

³⁹ *Radnik* (Zagreb), 25. VI i 2. VII 1937; *Dan* (Novi Sad), 8. VI 1937.

⁴⁰ Danilo Kević, *Štrajk poljoprivrednih radnika u Srbobranu 1936. godine*. — *Rad vojvodanskih muzeja*, sv. 10, Novi Sad, 1961, 49—57.

⁴¹ Danilo Kević, *Materijalni položaj i borba radništva Starog Bečeja i okoline 1936. godine*. — *Zbornik za društvene nauke*, sv. 37, Novi Sad 1964, 50—76.

⁴² ACK SKJ, KI 1936/191; AV—BU VI, br. 26 089/1936; MR—DO, br. 20 303.

⁴³ Danilo Kević, *Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941*, Novi Sad 1969, 191—207.

⁴⁴ AV—BU VI, br. 46 982, 46 729 iz 1936. godine.

⁴⁵ Danilo Kević, *Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941*, Novi Sad 1969, 203.

⁴⁶ MR—DO, br. 10 069 i 13 068; Danilo Kević, *Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941*, Novi Sad 1969, 168—170.

još više doprineli, daljem revolucionisanju masa, jačanju klasne svesti i omasovljenju klasnog sindikalnog pokreta.

Otuda je u svojoj oceni štrajkova 1936. godine, drug Tito u pismu komunistima Srbije 2. novembra iste godine, pored ostalog, isticao da se uspesi u velikim štrajkovima mogu „smatrati kao rezultat politike jedinstvenog fronta koju je URSS uglavnom pravilno vodio”.⁴⁷

Za razliku od jačanja URSS-a, Savez grafičkih radnika, kao i Savez bankarskih, osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika, imali su relativno konstantan broj članova. Tome je doprinelo nekoliko faktora. Jedan od bitnih je, svakako, što komunisti i klasno borbene snage u ovim savezima tih godina nisu imali jačeg uticaja i što su to u celini bili relativno bolje plaćeni radnici koji su i određene zahteve za korekcijom svojih plata rešavali mirnim putem.⁴⁸

Sticajem brojnih okolnosti, u prvom redu frontalnim napadom režima na klasno borbene sindikalne organizacije, zabranom pojedinih podružnica, masovnim hapšenjem komunista krajem 1936. i dugim sudskim procesom 1937,⁴⁹ zatim pojačanom borbom između revolucionarnog članstva protiv oportunističkog socijaldemokratskog sindikalnog rukovodstva, a posebno protiv režimsko-poslodavačkog Jugoslovenskog radničkog saveza (JUGORAS), kao i donošenjem Uredbe o minimalnim nadnicama 13. februara 1937. kojom su znatno otežani uslovi pokretanja i vođenja ekonomskih akcija,⁵⁰ — godina 1937. bila je osobena ali i značajna po opštim rezultatima političke i ekonomske borbe i daljem jačanju sindikalnog pokreta.

Posle teških udaraca zadobijenih krajem 1936. i početkom 1937. godine, rad preostalih snaga Partije u uslovima pokidanih partijskih veza i straha od novih provala i hapšenja odvijao se prevashodno kroz aktivnost sindikalnog pokreta. Raznovrsnom aktivnošću, a naročito uspešnom svakodnevnom borbom za poboljšanje nepovoljnog materijalnog položaja, sindikat je postajao sve značajniji činilac u životu i borbi radnika. Borba za poboljšanje materijalnog položaja putem akcionog jedinstva sindikata i saveza radnika i seljaka, s jedne, i razvijena politička borba za jedinstveni front radnika i nacionalno ugnjetenih naroda i narodnosti, s druge strane, bili su praktično okosnica u realizaciji Titove strateško-taktičke koncepcije mesta i uloge sindikata u revolucionarno-demokratskoj i antifašističkoj borbi toga vremena, čemu je, posebno, doprineo njen izmenjen kurs u domenu nacionalnog pitanja i njena, pod Titovim rukovodstvom, marksističko-lenjinistička razrada dalekosežnih koncepcija za rešenje ovog akutnog problema i odlučnoj borbi za formiranje demokratske federativne republike Jugoslavije i u njoj autonomne Vojvodine.

⁴⁷ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom III, mart 1935 — novembar 1937, Beograd 1977, 90.

⁴⁸ Svetozar Marković Toza, nav. delo, 166.

⁴⁹ Novembra 1936. došlo je do masovne provala i hapšenja 122 člana i bliska saradnika KPJ. Na sud je izvedeno 56, a njih četrdesetoro je 2. juna 1937. osuđeno na kaznu roblje u trajanju od 6 meseci do 8 godina (MR—DO, br. 6 749—7 060).

⁵⁰ *Ujedinjeni sindikati*, br. 3—4/1937, 35.

Uredba o minimalnim nadnicama radnika je praktično bila uredba o maksimalnim nadnicama, jer je svojim odredbama ograničavala radničke ekonomske akcije i delimično zabranjivala štrajkove kao metod borbe za poboljšanje položaja radništva. Štrajk je po ovoj uredbi mogao biti objavljen kada bi tri pomirbena postupka između radnika i poslodavaca uz posredovanje predstavnika vlasti ostala bez rezultata i kada bi se za štrajk izjasnila većina zainteresovanih radnika.

Tokom 1937. godine radništvo Vojvodine, i pored svih smetnji i terora, izvelo je blizu 100 štrajkova i dvadesetak tarifnih pokreta. Od toga je bilo oko 50 štrajkova poljoprivrednih radnika, koje su većinom organizovali komunisti i Zemaljski savez poljoprivrednih radnika. Među njima, po svojoj masovnosti, jedinstvenim nastupom svih snaga i rezultatima borbe, posebno valja pomenuti štrajk oko 700 poljoprivrednih radnika na vršalicama u Petrovgradu⁵¹ i štrajk oko 1 500 poljoprivrednih radnika na vršalicama u Bačkom Petrovom Selu.⁵²

Zajedničkim snagama URSS-a i ORNS-a u Sremskoj Mitrovici je uspešno izveden štrajk 167 stolarskih radnika.⁵³ Angažovanjem komunista i klasno borbenih snaga, pod rukovodstvom ORNS-a, sa uspehom je okončan štrajk 350 tekstilnih radnika u Bečeju.⁵⁴ Vrlo dramatičan i od svih radnika podržan i pomagan bio je jednomesečni štrajk 592 građevinska radnika u Novom Sadu.⁵⁵ Sličan tok i ishod imao je i štrajk oko 500 građevinskih radnika u Subotici.⁵⁶ Otuda je u svojoj analizi štrajkova 1937. godine drug Tito, pored ostalog pisao:

„Ako se uzme u obzir da Uredba o minimalnim nadnicama zabranjuje štrajkove, onda su ovi štrajkovi veoma karakteristični. Oni su pokazatelj borbenog raspoloženja radničkih masa. Jasno je da je jedinstvo radničkih sindikata odigralo u tome veliku ulogu.”⁵⁷ Ali, pored dobro organizovanih i zajedničkim snagama vođenih štrajkova, bilo je tokom 1937. vrlo mnogo i onih, naročito na selu, koji nisu bili dovoljno pripremljeni, nisu dobro vođeni, pa su završavani bezuspešno ili okončani bez uspeha, jer nisu dobili pomoć ZSPRJ, čija je Centralna uprava bila u rukama socijalista. Dajući ocenu ovih prilika u ZSPRJ, u Izveštaju Pokrajinskog komiteta KPJ na Šestoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji konstatovano je i sledeće: „Uzrok poraza štrajkačkih akcija može se najvećim delom pripisati saveznom sekretaru Hadnađevu koji je nametnuo svoju volju štrajkačima i često zaključivao kolektivne ugovore bez pristanka radništva.” To je svakako imalo negativnih reperkusija ne samo na organizovano, već i na neorganizovano radništvo. Stoga je posle ovakvih neuspešnih akcija i dolazilo do naglog osipanja članstva ZSPRJ. Samo su se pojedine odvažnije podružnice, upravo one u kojima su komunisti imali vodeću ulogu, suprotstavljale oportunističkoj delatnosti Centralne uprave ZSPRJ, na čelu sa Petrom Rajkovićem i Đurom Hadnađevim.

Samo tako se može razumeti i opravdati i dopis podružnice ZSPRJ u Melencima (na čijem čelu je bio Bora Mikin, komunista, potonji narodni heroj)

⁵¹ *Radničke novine*, br. 32, 6. VIII 1937, 2; *Hiradó*, br. 156 i 157 od 7. i 8. VII 1937, 1, 2; *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, tom III 1935—1937, Uvodna studija, izbor i objašnjenja dr Danilo Kecić, Zrenjanin 1977, 39, 53—54.

⁵² *Radničke novine*, br. 32, 6. VIII 1937, 2; *Napló*, br. 192, 13. VII 1937, 10; *Népszava*, br. 12, 10. IX 1939, 5 (MR—DO, br. 20 312 i 20 475.)

⁵³ AV—BU VI, br. 13 692, 14 816, 16 564 iz 1937. godine.

⁵⁴ AV—BU VI, br. 32 905, 33 166 i 35 417 iz 1937. godine; *Napló*, br. 222, 12. VIII 1937, 9; Radnički poverenici u ovoj fabrici platna „I. Menčik” bili su Ivan Koči i Vasa Svirčević, u to vreme bliski saradnici KPJ, a potom njeni istaknuti članovi (AV—BU VI, br. 8 057 i 41 661 iz 1937. godine).

⁵⁵ AV—BU VI, br. 27 305 i 23 708 iz 1937.

⁵⁶ AV—BU VI, br. 17 266/1937.

⁵⁷ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom IV, decembar 1937. — avgust 1939, Beograd 1977, 116.

za vreme štrajka 1937. godine, u kome se javlja Centralnoj upravi da je izbio štrajk, ali neka im niko ne dolazi jer će ga radnici sami najbolje okončati.⁵⁸

Organizovano poljoprivredno radništvo uvidelo je i samo samovolju i greške Centralne uprave, pa je pod rukovodstvom klasno borbenih snaga na čelu sa komunistima povelu borbu protiv oportunističke politike i rada Centralne uprave, u prvom redu protiv sekretara Đure Hadnađeva i predsednika Petra Rajkovića. Do otvorenog napada klasno borbenih snaga na rukovodstvo ZSPRJ došlo je na Trećem kongresu ZSPRJ 21. novembra 1937. u Novom Sadu. Tada su delegati pojedinih podružnica prokritikovali rad savezne uprave i tražili da vođstvo Saveza pripadne samom poljoprivrednom radništvu. Na tom kongresu došlo je do oštrog sukoba između delegata pojedinih mesnih podružnica i članova savezne uprave. Sukob je bio neizbežan, a razlozi su, u prvom redu, bili: upornost članova savezne uprave da svoj položaj i dalje održe i upornost delegata da saveznu upravu zamene sasvim novim ljudima. Grešaka i zastranjivanja bilo je i na jednoj i na drugoj strani. Ali su, svakako, veće greške činili članovi savezne uprave, „koja nije htela da sluša glas apsolutne većine delegata”.⁵⁹ U ovoj polemici posebnu ulogu imao je Svetozar Marković Toza⁶⁰ uz neposrednu pomoć Pavla Papa, koji je pratio rad Kongresa i pomagao drugovima. Na ovom kongresu je potpuno razobličena štetna delatnost Centralne uprave Saveza, tako da je znatna većina delegata podržala istupanje levičara. Polemika je dobila takav tok da je, plašeći se potpunog poraza, stara Centralna uprava zatražila intervenciju policije. Tako je rad Kongresa prekinut, a Centralna uprava Saveza, bez novog izbora, ostala u rukama reformista.⁶¹

Posle ovog kongresa, ZSPRJ je počeo naglo da slabi. Organizacije su bojkotovale samovoljan rad od kongresa razrešene Centralne uprave i uporno tražile sazivanje vanrednog kongresa za izbor nove. Ova je, međutim, učinila sve da do vanrednog kongresa ne dođe, ili, pak, da dođe tek onda kada ona bude bar donekle ojačala svoje pozicije u Savezu. Otuda je ubrzo posle pomenutog kongresa Centralna uprava ZSRPJ raspustila veći broj organizacija (Ada, Suza, Čantavir, Subotica, Petrovgrad, Elemir, Melenci, Mužlja, Čenta, itd.) i isključila iz članstva sve one delegate koji su na Kongresu kritikovali njen rad. Ubrzo su u Savezu ostale samo one podružnice koje su se slagale sa Centralnom upravom Saveza.⁶² Neravnompravna i istrajna borba se tako nastavila i u izmenjenim uslovima.

Rad komunista i klasno borbenih snaga bio je sve prisutniji i u svakodnevnom radu sindikalnih podružnica, na zborovima i konferencijama radnika, u radu većine od 15 postojećih mesnih međustrukovnih odbora URSS-a, u kulturno-umetničkim društvima „Abrašević” i radničkim sportskim klubovi-

⁵⁸ Svetozar Marković Toza, nav. delo, 254.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Govoreći o izuzetnoj ulozi Svetozara Markovića Toze na ovom kongresu Uprava novosadske policije je izveštavala Kraljevsku bansku upravu: „Njegova čisto komunistička delatnost poznata (je) u ovoj Upravi iz novembra 1937. godine kada je bio zaposlen kao činovnik u Savezu poljoprivrednih radnika, u kome je u tolikoj meri razvio svoju destruktivnu komunističku delatnost da je samo intervencija ove Uprave onemogućila da Savez o kome je reč dođe u ruke komunista” (Svetozar Marković Toza, nav. delo, XVII i 410).

⁶¹ Svetozar Marković Toza, nav. delo, 254—255.

⁶² MR—DO, br. 15 260; Svetozar Marković Toza, nav. delo, 255.

ma, pa i u ORNS-u u Bečeju i u novosadskoj i sremskomitrovačkoj organizaciji BOTIČ-a.⁶³

Svakodnevna borba protiv socijalističkog rukovodstva u sindikatima i institucijama slabila je umnogome akcionu sposobnost i uspješniju realizaciju politike akcionog jedinstva radničke klase.

U znaku ovih borbi protekla je i Oblasna konferencija URSS-a u Novom Sadu 13. juna 1937. godine u prisustvu 64 delegata, koji su zastupali 4 505 punopravnih glasača.⁶⁴

Valja posebno istaći da su na konferenciji bili i predstavnici Saveza građanih radnika, Saveza BOTIČ-a, Opšteg radničkog saveza, Glavnog radničkog saveza i drugi.⁶⁵

Uz prikaz celokupnog rada URSS-a u 1936. godini, Anton Rozmajer je u svom referatu podvukao „potrebu što jače izgradnje jedinstva i održavanja akcionog jedinstva sa koaliranim slobodnim radničkim i nameštениčkim sindikatima. Pozvao je i Opšti radničko-nameštениčki sindikat (ORNS) u tu akcionu koaliciju u teškim časovima borbe.”⁶⁶

Na pomenutoj Konferenciji je posebno govoreno o zakonskoj zaštiti radnika i radničkim ustanovama, o kulturnom radu i štampi, o radu komisija; donesen je oblasni poslovnik o radu URSS-a i izabrana nova uprava na paritetnoj osnovi.⁶⁷ Na kraju svog rada, Konferencija je usvojila tri rezolucije i donela odluke kojima se traži upotpunjavanje socijalno-političkog zakonodavstva. Od posebnog značaja su oni delovi rezolucije koji postavljaju određene zadatke URSS-a na jačanju akcionog jedinstva sindikalno organizovanog radništva. U njima se o tome ističe i sledeće:

„Oblasna konferencija apeluje na sve slobodne, klasne sindikalne organizacije da se što čvršće povežu u jednu akcionu koaliciju i, pomažući se uzajamno u praktičnom realizovanju zadataka slobodnih sindikata, braneći tu slobodu zajedničkim silama, utiru put organizacionom jedinstvu.

Konferencija zahteva nepristrasnu primenu zakonskih propisa o koalicionom pravu i prilikom vođenja akcije slobodnih sindikata. Protestuje protiv svevršnog progona, šikaniranja, kočenja akcija i sabotiranja, što se vrši protiv

⁶³ Arhiv Novog Sada, Sresko načelstvo, pov. br. 1 289/1937; MR—DO, br. 12 185, 12 238, 12 279, 17 827, 17 973, 17 974, 17 983, 17 991, 17 995; M. Ašković, dr Jerko Radmilović i Novica Petrović, *Savez bankarskih osiguravajućih, trgovačkih i industrijskih činovnika Jugoslavije — BOTIČ — 1902—1941*, Beograd 1971, 357—358; *Ujedinjeni sindikati*, br. 3—4/1937, 68; *Napló*, br. 32, 1. II 1937, 5 — donosi vest da je aktivnost komunista sve prisutnija u radničkim organizacijama što je materalo vlast da bude stalno u pripravnim stanju. Da bi se ojačali organi bezbednosti, povećan je budžet za 21 milion dinara.

⁶⁴ *Ujedinjeni sindikati*, br. 5—6/1937, 104. i br. 7—8/1937, 142. Podaci o broju članova URSS-a 1937. godine nisu u izvorima podudarni. Prema izveštaju verifikacione komisije uoči ove konferencije bilo je samo 4 505 punopravnih članova, ali se prema istim izvorima navode podaci da je u URSS-u tada bilo 15 794 člana (*Voivodanin*, br. 24, 20. VI 1937, 3; *Dan*, br. 132, 15. VI 1937, 2). Međutim, prema izveštaju Pokrajinskog komiteta za Šestu pokrajinsku partijsku konferenciju, u URSS-u je 1937. bilo najviše članova ali samo oko 6 500 (MR—DO, br. 12 362).

⁶⁵ *Radnik* (Zagreb), br. 48, 2. VII 1937, 4—5.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ U Izvršni odbor izabrani su: Jovan Šipoš, Jovan Oros, Boža Mašić, Ljudevit Koblar, Anton Rozmajer, Stevan Gal, Franja Šeparović (*Radnik*, br. 48, 2. VII 1937, 4—5). Prva trojica su dugo vremena bili u redovima legalne i ilegalne KPJ i u to vreme pobornici klasno-borbenog pravca u sindikalnom pokretu.

slobodnog radničkog i namešteničkog sindikalnog pokreta u cilju njegovog onemogućavanja i favorizovanja „sindikata”, koji se radničkoj klasi silom nameću.”⁶⁸

Konferencija je posebne zadatke istakla u domenu kulturno-prosvetne delatnosti, ističući da valja pojačati rad „na zbliženju radničkih kulturno-prosvetnih organizacija i pospešiti njihovu saradnju sa klasnim radničkim sindikalnim organizacijama”.⁶⁹

Dajući ocenu rada i odnosa snaga na ovoj konferenciji, u Izveštaju Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, podnetom na Šestoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji septembra 1940, pored ostalog, konstatovao je sledeće:

„Na oblasnoj konferenciji 1937. ova se borba postavila sasvim oštro. Levičari su na konferenciji imali apsolutnu većinu, ali, s jedne strane, provokatorski istupi socijalista i pretnje policijom, a s druge strane, oportunističko vođstvo levičara sa korumpiranim Šipošem na čelu — sve je to omogućilo da Oblasna uprava i dalje oštane u rukama socijalista.”⁷⁰

OTPOR KLASNIH SINDIKATA NASRTAJIMA REŽIMA I BORBE PROTIV OPORTUNIZMA — ZA JEDINSTVENI FRONT RADNIČKE KLASNE

Borba klasno borbenih snaga sa oportunističkom i razbijačkom politikom Oblasne uprave URSS-a i Centralne uprave ZSPRJ, s jedne, i protiv razorne delatnosti JUGORAS-a, s druge strane, u svakodnevnom radu sindikalnih organizacija, a naročito u vođenju akcija za poboljšanje materijalnog položaja radništva, bili su tim teži što se i partijska organizacija upravo tih godina obnavljala i što je na dalekosežnom Titovom kursu i sama, uz velike teškoće, konsolidovala svoje redove.

Novo partijsko rukovodstvo na čelu sa drugom Titom povelu je odlučnu borbu za čistotu i jedinstvo njenih redova, protiv njene zatvorenosti i protiv svih marksističko-lenjinističkoj partiji tuđih pogleda, metoda borbe i štetnih uticaja i to kako onih iznutra, tako i onih spolja. U osloncu na mlađe i radničkoj klasi odane borce, drug Tito je poveo i za relativno kratko vreme uspešno okončao borbu za njenu konsolidaciju, razmahao borbu za izgradnju jedinstvenog fronta radničke klase, radnog seljaštva i svih demokratskih i progresivnih snaga u zemlji za politička i ekonomska prava najširih slojeva naroda i nacionalnu ravnopravnost.

Oslobađajući se oportunističkih elemenata i frakcionaša u sopstvenim redovima, partijska organizacija Vojvodine, pod rukovodstvom Žarka Zrenjanina, uspela je za kratko vreme intenzivne i višestruke aktivnosti da se organizaciono sredi, konsoliduje i omasovi svoje redove, da obnovi i razmahne inicijative i svekoliku aktivnost Saveza komunističke omladine Jugoslavije, pridobije članstvo i preuzme inicijativu u sindikalnom pokretu, afirmiše kurs sindikalnog i akcionog jedinstva radništva, da organizuje legalnu Stranku radnog naroda i da na Titovoj strateško-taktičkoj koncepciji razvije i afirmiše revolucionarno demokratski i antifašistički pokret.

⁶⁸ *Radnik*, br. 48, 2. VII 1937, 4—5.

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ MR—DO, br. 12 362.

Otuda je drug Tito, izveštavajući Georgija Dimitrova i Kominternu jula 1938. godine o prilikama u KPJ, pored ostalog, pisao i sledeće: „U Vojvodini postoji pokrajinsko rukovodstvo i postoje organizacije u gotovo svim mestima. Tamo je rad partijskih organizacija među najboljima”.⁷¹

Svakodnevnom političkom akcijom i borbom za ekonomska i politička prava radničke klase i širokih narodnih masa, borbom protiv nenarodne unutrašnje i profašističke spoljne politike, kao i protiv razorne delatnosti brojnih profašističkih i fašističkih organizacija, a za demokratizaciju političkog života, za narodnu vladu, za punu nacionalnu ravnopravnost, za istinsko rešenje iskonskog agrarnog pitanja, za saradnju i pakt o prijateljstvu sa Sovjetskim Savezom, KPJ se, mada ilegalna kadrovska partija, afirmisala kao istinski predstavnik i pobornik interesa širokih narodnih masa.

U vreme održavanja Šeste pokrajinske partijske konferencije, septembra, i Pete zemaljske konferencije KPJ, oktobra 1940. godine, od ukupno oko 6 500 članova KPJ, 18 000 članova SKOJ-a i oko 100 000 članova klasno borbenih URSS-ovih sindikata, u Vojvodini je bilo 650 članova Partije i preko 2 000 članova SKOJ-a. Partijske organizacije postojale su u to vreme u 50 mesta, i to u 15 gradova i 35 sela. Njihovim radom, pored Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, na čelu sa Žarkom Zrenjaninom Učom, članom Centralnog komiteta KPJ (kojim je rukovodio drug Tito), izabranog na Petoj zemaljskoj konferenciji — rukovodili su: 6 okružnih, 15 sreskih i 14 mesnih komiteta.⁷²

Po socijalnoj strukturi u Partiji je tada u Vojvodini bilo 50 posto industrijsko-zanatskog radništva, 40 posto poljoprivrednih radnika, sitnog i srednjeg seljaštva i 10 posto intelektualaca. U redovima Partije bilo je svih nacionalnosti, što je bilo od izuzetnog značaja za nacionalno mešovitu Vojvodinu. Partijska organizacija Vojvodine u svim fazama svog razvitka, a posebno od dolaska druga Tita na čelo KPJ, posebnu pažnju posvećivala je nacionalnom pitanju, borbi za nacionalnu ravnopravnost i adekvatno rešavanje međunarodnih odnosa i autonomiju Vojvodine u okviru federativnog preuređenja jugoslovenske zajednice. Ova orijentacija Partije pod rukovodstvom druga Tita imala je duboki strateško-taktički značaj u pogledu privlačenja masa u revolucionarno demokratski pokret i u pogledu formiranja njihove kritičke političke svesti prema stavovima i praksi tadašnjih građanskih političkih partija i grupacija, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost.

Širinu pokreta i političku mobilnost masa za sebe ilustruju uspesi KPJ na parlamentarnim izborima decembra 1938.⁷³ i na opštinskim izborima 1939/40. godine, kada je Partija preko Stranke radnog naroda dobila opštinsku upravu u 4 opštine u Banatu,⁷⁴ zatim učešće 212 delegata na mesnim i okružnim konferencijama na kojima su birani delegati za Šestu pokrajinsku konferenciju KPJ, kao i učestale političke i ekonomske akcije radničke klase, studenata, omladine i širokih masa.⁷⁵

⁷¹ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom IV, Beograd 1977, 57.

⁷² *Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1919—1941*, tom II, 1929—1941. Izbor i objašnjenja Danilo Kecić i Đorđe Milanović, Novi Sad—Sremski Karlovci 1971, 391.

⁷³ Isto, 366.

⁷⁴ Isto, 367. i 391.

⁷⁵ Isto, 391.

Boreći se za doslednu demokratizaciju zemlje, pravilno rešenje nacionalnog pitanja i izjednačenja narodnosti na ekonomskom, kulturnom, nacionalnom i političkom polju, za potpunu slobodu organizovanja i delatnosti radničkih organizacija, za proširenje postojećeg socijalnog zakonodavstva i na poljoprivredno radništvo, za reviziju dotadašnje parcijalne i nedemokratski sprovedene agrarne reforme, za brisanje seljačkih dugova i uvođenje progresivnog oporezivanja, a protiv nezaposlenosti, skupoće i fašizacije, Partija je izvršila nove idejno-političke prodore i postala politički faktor prvog reda.

Posebnu pažnju posvećivala je Partija pod Titovim rukovodstvom sindikalnom pokretu, učvršćenju jedinstvenog fronta radničke klase i radničkih organizacija i tako doprinela da sindikati, iako nepolitičke organizacije, postanu značajan faktor u borbi za političke slobode. U toj svakodnevnoj i teškoj borbi ona je nailazila na velike teškoće i smetnje od strane režima, pojedinih sindikalnih foruma i desničarskih snaga i režimsko-poslodavačkog JUGORAS-a.

Tako je marta 1938. godine policija u Novom Sadu rasturila i zabranila rad podružnice građevinskih radnika, jedne od najborbenijih i najmasovnijih organizacija u Novom Sadu.⁷⁶ Aprila 1938. ona zabranjuje u Novom Sadu rad radničkom turističkom društvu „Priatelj prirode“, zatim pojedine brojeve lista *Radnik* i učestano hapsi pojedine aktiviste radničkog sindikalnog pokreta.⁷⁷ U Petrogradu policija suspenduje rad sportskog kluba „Radnički“, u Ki-kindi zabranjuje sve konferencije i zborove slobodnih sindikata, što čini potom i u Vršcu,⁷⁸ da bi najzad režim, za izvesno vreme, zabranio držanje svih zborova i skupova i na najraznovrsnije načine, uz primenu fašističkih metoda, gušio mnoge sindikalne akcije i razbijao radničke štrajkove.⁷⁹

Uz sve ovo, došlo je do izvesne krize i u samom rukovodstvu URSS-a i jedinstvo sindikalnog pokreta bilo neposredno ugroženo. U tom periodu je, naime, jedan deo socijaldemokratskog rukovodstva URSS-a otvoreno istupao protiv jedinstva sindikalnog pokreta i zalagao se za manja prava Centralne uprave URSS-a, a favorizovao određene separatističke koncepcije. O tome je drug Tito u svom pismu Vilhelmu Piku 28. februara 1938. pisao:

„Drugo, veoma važno pitanje koje čeka hitno rešenje jeste sindikalno pitanje. Postoji, naime, opasnost od rascjepa u sindikatima. Desni s Krekićem na čelu strahuju od održavanja kongresa i žele da izazovu rascjep. To je naročito pogoršano time što je većina socijaldemokrata i njihovih vođa za jedinstvo, pa je to dovelo do sukoba između desne i lijeve grupe socijaldemokratskih vođa. Desni imaju uza se samo slovenačke vođe i neke organizacije u Bosni. Izgleda da Krekić paktira sa Stojadinovićem. Mi smo naložili svojim ljudima da učine sve da bi spriječili rascjep, ali ako do njega ipak dođe, onda treba učiniti sve da Krekić sam ode.”⁸⁰

Tako je, zahvaljujući direktivama i neposrednom angažovanju druga Tita, onemogućena razbijačka delatnost neprijatelja sindikalnog jedinstva.

⁷⁶ *Reggeli Ujság*, br. 89, 31. III 1938, 7; *Glas*, br. 11/1939, 9.

⁷⁷ Istorijski arhiv Novi Sad, Sresko načelstvo, pov. br. 448, 7 002 i 7 642 iz 1938. godine.

⁷⁸ D. Kecić—D. Milanović, nav. delo, 303.

⁷⁹ Isto, 367—368; *Radničke novine*, br. 40, 30. IX 1938, 1.

⁸⁰ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom IV, Beograd 1977, 27.

Vodeće ličnosti levih socijalista i pobornici politike sindikalnog jedinstva na čelu sa Lukom Pavičevićem i Miloradom Belićem povukli su svoje ostavke. Zakazani Četvrti kongres URSS-a bio je tako za izvesno vreme odložen, da bi potom bio održan od 17. do 19. aprila 1938. u Zagrebu, u znaku potpunog sindikalnog jedinstva. Uspešnom radu ovog kongresa dali su svoj puni doprinos i vojvođanski delegati.⁸¹

U svom izveštaju Georgiju Dimitrovu jula 1938. godine drug Tito je, pored ostalog, i o ovom kongresu pisao sledeće:

„Održan je Kongres klasnih sindikata URSS-a, na kome je sa socijaldemokratima manifestovano potpuno sindikalno jedinstvo. Odluke u rezolucijama prihvaćene su jednoglasno. U novu Centralnu upravu URSS-a izabrano je 8 pristalica leveg krila radničke klase, i to 3 u Izvršni odbor, a 5 u Plenum. Postignuta je jednodušnost u stavu prema sindikatima koji nemaju klasni karakter (HRS itd.) u tom smislu da se s njima mora postići akciono jedinstvo. (Protiv ovoga su socijaldemokratski vođi prije održavanja kongresa bili zauzeli suprotno stanovište). Radnički sindikalni listovi — socijaldemokratski i lijevi — treba da se smatraju kao zvanični i ne smiju se više međusobno napadati, već treba da vode drugarsku principijelnu diskusiju. Socijaldemokratski listovi ne smiju više napadati SSSR. Donijeta je odluka protiv isključenja lijevih pristalica iz sindikata i da se oni, koji su ranije isključeni, moraju ponovo primiti u sindikat itd. U sindikalnom pokretu, koji ima klasni karakter, postižu se vrlo dobri rezultati zahvaljujući ispravnom radu naših drugova...”⁸²

Pobeda ideje sindikalnog jedinstva na Četvrtom kongresu URSS-a dala je nove impulse i snagu klasnom sindikalnom pokretu. Komunisti i levičarske snage imale su sve značajniju ulogu u svakodnevnom radu sve većeg broja sindikalnih organizacija, naročito Saveza građevinskih radnika, Saveza drvodeljskih radnika i kulturno-umetničkih društava „Abrašević”, ali i mnogih drugih organizacija i mesnih međustrukovnih odbora URSS-a, pa i u Savezu grafičkih radnika i Savezu BOTIČ-a. Ovaj porasli uticaj levičarskih snaga bio je tim veći i značajniji, jer je on ostvarivan uprkos pojačanim nasrtajima režima i režimsko-poslodavačkog JUGORAS-a na klasne sindikalne organizacije i radničke institucije.

Prema izveštaju Inspekcije rada, u Vojvodini je tokom 1938. godine bilo 30 štrajkova u 307 industrijskih preduzeća i zanatskih radnji i desetak štrajkova poljoprivrednih radnika.⁸³ Većinu ovih štrajkova organizovali su i sa uspehom vodili klasni sindikati uz puno ostvarenje sindikalnog i akcionog jedinstva, poput štrajka 204 radnika kamenoloma u Paragovu,⁸⁴ štrajka 72 kro-

⁸¹ *Ujedinjeni sindikati* br. 3—4/1938, 41—45. i br. 5—6/1938, 43. U novu Centralnu upravu URSS-a od Vojvođana izabrani su levičar Božidar Mašić i Anton Rozmajer, pristalice jedinstvenog sindikalnog pokreta, a za njihove zamenike Jovan Oros od levičara i Franja Šeparović, svi iz Novog Sada. U Nadzorni odbor je izabran Đorđe Petrović iz Zemuna (*Ujedinjeni sindikati*, br. 5—6/1938, 71—73). Valja napomenuti da je na Kongresu šesta tačka dnevnog reda bila posvećena problematiki organizacionog i akcionog jedinstva o čemu je podneo referat komunist Miroslav Pinter (*Ujedinjeni sindikati*, br. 3—4/1938, 2).

⁸² Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom IV, Beograd 1977, 55.

⁸³ MR—DO, br. 20 476.

⁸⁴ Danilo Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941*, Novi Sad 1969, 227—232.

jačka radnika u Petrogradu (Zrenjaninu)⁸⁵, građevinskih radnika u Vršcu (80)⁸⁶ i Somboru (213),⁸⁷ obučarskih (165) i drvodeljskih (290) radnika u Novom Sadu,⁸⁸ odnosno štrajka 650 poljoprivrednih radnika na imanju Gedeona Dunđerskog u Srbobranu,⁸⁹ poljoprivrednih radnika na vršalicama u Melencima⁹⁰ i u Čantaviru u leto 1938.⁹¹

Uporedo sa borbom za poboljšanje materijalnog položaja, klasni sindikati su razvili vrlo živ organizacioni rad putem brojnih zborova i konferencija, plenuma Oblasne uprave, mesnih međustrukovnih odbora i pojačanom borbom protiv razorne delatnosti JUGORAS-a.⁹² Borba protiv JUGORAS-a bila je naročito oštra sredinom 1938. godine, tj. posle Četvrtog kongresa URSS-a na kome se manifestovalo jedinstvo, što je uplašilo vladu, JUGORAS i ostale protivnike klasnog sindikalnog pokreta. U tom maletu definitivno je bio zabranjen i klasno borbeni sindikalni list *Radnik*⁹³ koji je u velikom broju rasturan i čitan i u Vojvodini. Već jula 1938. URSS je organizovao zajedničku protestnu akciju sa Savezom grafičkih radnika protiv besomučnog napada JUGORAS-a na klasne sindikate i članove skupštine Radničke komore i njihove zamenike.⁹⁴

Analizirajući ove i slične pojave, drug Tito je u izveštaju Georgiju Dimitrovu početkom avgusta 1938. godine pisao:

„Vlada se sada još ne usuđuje da preduzme snažniji frontalni napad na klasne sindikate, ali pokušava da napadne samo pojedine sindikalne organizacije i radnička kulturna udruženja. Ona na sve načine favorizuje svoje sindikate, u koje su obavezni da stupe svi oni radnici koji rade u državnim preduzećima ili su s njima povezani.”⁹⁵

Uočavajući sve veću opasnost od JUGORAS-a po celokupni klasni sindikalni pokret, Centralna uprava URSS-a se na svojoj sednici 13. i 14. septembra 1938. godine zalaganjem levičara opširno bavila položajem sindikalnog pokreta i u svom cirkularu oblasnim odborima — polazeći od činjenice da se slobodnim radničkim organizacijama onemogućuje normalno funkcionisanje u pogledu njihovog prava sastajanja i zborovanja, u pogledu slobode štampe, štrajkova i zbog primene nasilja režima i favorizovanja JUGORAS-a — usta-

⁸⁵ *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, tom IV, 1938—1941, Uvodna studija, izbor i objašnjenja dr Danilo Kecić, Zrenjanin 1977, 57, 81, 104—105, 121—125.

⁸⁶ MR—DO, br. 20 313.

⁸⁷ AV—BU VI, br. 20 907 i 33 600 iz 1938; *Radničke novine*, br. 29, 15. VI 1938, 5.

⁸⁸ AV—BU VI, br. 23 965 i 33 386 iz 1938.

⁸⁹ AV—BU VI, br. 21 635/1938.

⁹⁰ *Vojvođanin*, br. 29, 23. VII 1938, 4. U organizaciji ovog štrajka pored Bore Mikina, istaknutog komunista i sekretara podružnice ZSPRJ, učestvovao je i Žarko Zrenjanin Uča, politički sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu. Posle ovog štrajka organi vlasti zabranili su dalji rad podružnice ZSPRJ (MR—DO, br. 13 062. i drugo).

⁹¹ AV—BU VI, br. 50 426/1938; *Napló*, 12. VII 1938; *Reggeli Újság*, br. 192, 16 VII 1938, 7.

⁹² Ilustracije radi navodimo da je samo za nedelju dana od 5. do 12. juna 1938. u Vojvodini održano 15 zborova URSS-a na kojima je bilo oko 7 000 radnika (*Radničke novine*, br. 29, 15. VII 1938, 5; Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom IV, Beograd 1977, 83).

⁹³ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom IV, Beograd 1977, 83.

⁹⁴ AV—BU VI, br. 27 638/1938.

⁹⁵ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom IV, Beograd 1977, 67.

jući protiv postojeće prakse, pozvala je svoje predsjedništvo i oblasne odbore „da dođu u vezu sa postojećim slobodnim organizacijama svih tendencija radi saradnje u pitanjima odbrane i obezbeđenja slobode sindikalnog rada”.⁹⁶

Režim se, međutim, nije obazirao na proteste klasnih radničkih sindikata, već je pošao i dalje. 24. septembra 1938, Dragiša Cvetković, ministar socijalne politike i narodnog zdravlja i predsednik JUGORAS-a doneo je rešenje kojim razrešava dužnosti članove skupštine, upravnog odbora i finansijske kontrole Radničke komore u Novom Sadu i u isto vreme imenovao iz redova JUGORAS-a nove članove skupštine Radničke komore i njihove zamenike.⁹⁷ Sličan nalet režim je izvršio i u Skoplju, i u Beogradu, gde su takođe od radnika oduzete radničke komore.⁹⁸

Da bi se novim nasrtajima režima i JUGORAS-a uspešnije oduprlo, već 13. oktobra 1938. godine, na inicijativu Partije, Oblasna uprava URSS-a dala je predlog za formiranje stalnog odbora „slobodnih radničkih i nameštениčkih sindikalnih organizacija u Vojvodini, koji bi se sastojao od po 2 ili 3 predstavnika svake grupacije i imao zadatak da rad slobodnih sindikata koordinira o svim opštim sindikalno-političkim i socijalno-političkim pitanjima”.⁹⁹

Ovaj odbor je konstituisan 2. februara 1939. od po dva predstavnika URSS-a, Saveza grafičkih radnika, Saveza BOTIČ-a i Saveza ugostiteljskih nameštenika Jugoslavije („Ženevci”). Za predsednika ovog odbora izabran je levičar Jovan Oros, a za sekretara Anton Rozmajer.¹⁰⁰

Dalja aktivnost komunista ovog odbora i sindikata uopšte bila je u duhu novih direktiva druga Tita i Rezolucije Centralnog komiteta KPJ od decembra 1938. godine. Polazeći od značajnih rezultata ostvarenih na političkom i sindikalnom planu u Rezoluciji se, pored ostalog, ističe:

„Zbijanje demokratskih snaga Jugoslavije u narodnom demokratskom bloku i njegova pobjeda nad reakcijom zavisiće u prvom redu od učešća radničke klase u tom pokretu, od stvaranja snažnog jedinstvenog fronta radničke klase i radničkih organizacija. Zbog toga je najvažniji zadatak KP učvršćenje jedinstvenog proleterskog fronta. Sporazum sa Socijaldemokratskom partijom o zajedničkoj akciji u sindikatima i izrada jedinstvene pozicije prema demokratskom bloku predstavlja značajan uspeh KP. [...]

Zbog postignutog jedinstva sindikata u okviru URSS-a posljednje godine i zbog promjene držanja URSS-a prema drugim sindikatima, uloga sindikata u radničkom pokretu je znatno porasla. [...]

Taj uspeh je dokaz da je potrebno još smjelije i dosljednije nastaviti borbu za jedinstveni radnički front i sindikalno jedinstvo.”¹⁰¹

U Rezoluciji su s tim u vezi istaknuti sledeći neposredni zadaci komunista u oblasti sindikalnog rada: da rade na tome da u URSS stupi i Opšti radnički savez (ORS), da još više razvijaju akciono jedinstvo sa Hrvatskim radničkim savezom (HRS) i uspostave akciono jedinstvo s organizacijom Jugoslovenskog

⁹⁶ MR—DO, Fond grafičara, kut. 2, br. 529/1938.

⁹⁷ *Revolucionarni pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, tom IV, 1938—1941, Uvodna studija, izbor i objašnjenja dr Danilo Kević, Zrenjanin 1977, 163—172.

⁹⁸ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom IV, Beograd 1977, 87.

⁹⁹ MR—DO, Fond grafičara, kut. 2, br. 578/1938.

¹⁰⁰ MR—DO, Fond grafičara, kut. 1, br. 74/1939.

¹⁰¹ Josip Broz Tito, *Sabrana djela*, tom IV, Beograd 1977, 148—149.

radničkog saveza (JUGORAS) i da vode upornu borbu protiv ostataka sektaškog odnosa prema neklasnim sindikatima.

Posebni zadaci postavljeni su pred komuniste u borbi protiv nasrtaja režima, pa se u Rezoluciji o tome kaže:

„Mobilizirati i ujediniti sve sindikalne organizacije Jugoslavije za odlučan otpor pokušajima reakcije da uništi klasne sindikate, za osvajanje radničkih komora u Beogradu, Skoplju i Novom Sadu, koje je vlada oduzela klasnim sindikatima. U vezi s udarima vlade na klasne sindikate komunisti moraju svestrano da obavještavaju članove režimskog JUGORAS-a uvlačeći ih u zajedničku borbu za slobodu i nezavisnost sindikalnog pokreta. [...]

Bojkot vladinog JUGORAS-a samo je doprineo pojačanju fašističkog uticaja u tim organizacijama. Komunisti moraju raditi u JUGORAS-u i iskoristićavati njegove organizacije u pojedinim mjestima i preduzećima za odbranu svakodnevnih interesa radnika. U JUGORAS-u komunisti moraju isticati na rukovodeća mjesta radnike-antifašiste.

Komunisti treba da rade u svim sindikatima. Oni moraju svuda biti inicijatori u borbi radnika za slobodu i nezavisnost sindikata protiv reakcije, za zadovoljenje svakodnevnih potreba radnika, za učestvovanje svih sindikata u štrajkovima, za ujedinjenje svih sindikata u jedinstvenu sindikalnu konfederaciju.”¹⁰²

Odbor stalne koalicije slobodnih radničkih sindikata nastojao je da dođe do pregovora i sporazuma o saradnji sa predstavnikom ORNS-a Vojinom Brkićem, u čemu su postignuti samo parcijalni uspjesi, a potpuno je onemogućena saradnja sa Oblasnim odborom Opšteg radničkog saveza (ORS), jer je njegov glavni funkcioner Marko Bajagić prešao u JUGORAS, a Oblasni odbor ORS-a praktično prestao da funkcionise.¹⁰³

Prilike u samom URSS-u dugo vremena nisu bile zadovoljavajuće. Pokret je, sticajem brojnih okolnosti, a najviše usled smetnji njegovom radu i terora koje je sprovodio režim, zapao u duboku depresiju. Nastojeći da to bar delimično objasni i obrazloži članstvu, Oblasna uprava je početkom 1939. godine izdala jedan cirkular organizacijama URSS-a. Govoreći o stanju u URSS-u, u cirkularu se ističe da je u 18 anketiranih mesta krajem 1938. bilo 94 podružnice sa 4369 članova, od kojih je 867 nezaposlenih. Na terenu je delovalo ukupno 12 sindikalnih saveza i bilo 18 mesnih međustrukovnih odbora. URSS-ov pokret imao je tada 62 važeća kolektivna ugovora, a svakodnevni rad razvijao je u 15 svojih domova.

Ocenjujući prilike u URSS-u, Oblasna uprava je tada pisala:

„Pad u članstvu od kraja 1936. do danas nije usledio zbog nesposobnosti našeg pokreta ili nekorisnosti njegovog rada, već zbog svevrsnog pritiska i progona koji je on pretrpeo i trpi. Treba biti načisto s tim da je Vojvodina oblast u kojoj žive i radnici i nameštenici pripadnici nacionalnih manjina, koji su prema pritisku manje otporni, i to je jedan od razloga opadanju članstva. Pored svega toga, naš pokret je i u ovoj oblasti pokazao veliku životnu snagu i nije poklekao, iako se danas već iz svih socijalno-političkih ustanova, sa kojima JUGORAS gospodari, vodi ogorčena, svakodnevna borba protiv njega.”¹⁰⁴

¹⁰² Isto, 149.

¹⁰³ MR—DO, Fond grafičara, kut. 1, br. 74. i 77, 1939.

¹⁰⁴ MR—DO, Fond grafičara, kut. 1/b. b/1939.

U cirkularu su još jednom prikazani metodi i konkretni primeri štetnog rada JUGORAS-a, postupci Radničke komore, teške posledice primene Uredbe o minimalnim nadnicama i kršenje propisa o izboru radničkih poverenika. Akciona sposobnost URSS-a u celini oslabljena je tim više, što se upravo u tom periodu praktično potpuno osuo Zemaljski savez poljoprivrednih radnika. A njegov vanredni kongres 15. marta 1939. održan je praktično u tajnosti samo sa delegatima onih malobrojnih podružnica koje su se slagale sa oportunističkom i razbijačkom politikom Centralne uprave ZSPRJ, na čelu sa Đurom Hadnaševićem i Perom Rajkovićem.¹⁰⁵

Klasno borbeno poljoprivredno radništvo nije se moglo složiti sa ovakvim radom Centralne uprave ZSPRJ, pa je tokom 1939. i 1940. godine putem štampe, naročito preko listova *Népszava* i *Narodni glas* otvoreno istupalo protiv razbijačke politike nedemokratski izabrane Centralne uprave ZSPRJ, tražeći saziv redovnog kongresa, izbor nove Centralne uprave, jedinstvo u Savezu i vraćanje demokratije u Savez.¹⁰⁶

Do slabljenja akcione sposobnosti URSS-a došlo je i zbog narušenih odnosa i krize savezništva između socijalista i komunista izbijanjem drugog svetskog rata i promene u kursu Kominterne posle sklapanja sporazuma između SSSR-a i Nemačke u leto 1939. Izvesnu krizu u URSS-u na svoj način ilustruje podatak da je od 15 štrajkova 1939. godine samo četiri organizovao i izveo URSS, a većinu štrajkova, naročito poljoprivrednih radnika u kudeljarama, prihvatio je i vodio JUGORAS bez značajnijih uspeha.¹⁰⁷

Značajnije uspehe zabeležio je URSS tek krajem 1939. godine, kada je kriza savezništva savladana i kada je, u samostalnom ili zajedničkom organizovanju, održao desetak opštih i protestnih zborova protiv skupoće i naglog pada realne nadnice kao u Novom Sadu, Subotici, Somboru, Zemunu, Pančevu, Šidu i drugim mestima, dok je režim, plašeći se njihove učestalosti i posledica, zabranio za 17. decembar 1939. već zakazane i pripremljene zborove URSS-a i koaliranih organizacija protiv skupoće u Petrovgradu (Zrenjaninu) i Sremskoj Mitrovici.¹⁰⁸ U to vreme URSS je, samostalno ili u zajednici sa Savezom grafičkih radnika, Savezom BOTIČ-a i Savezom ugostiteljskih namještenika, uložio nekoliko protesta Ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja, banu Dunavske banovine i Inspekciji rada Dunavske banovine u kojima se zahtevalo preduzimanje određenih mera za sređivanje prilika u socijalnim ustanovama, kritikovao nedemokratski izbor radničkih poverenika i favorizovanje predstavnika JUGORAS-a, ukazivao na štetan rad predstavnika Inspekcije rada Banske uprave Dunavske banovine i tome slično.¹⁰⁹

¹⁰⁵ Na kongres nisu pozvane majjače podružnice, npr., iz Petrovgrada, Mužlje, Čente, Subotice, Čantavira (Svetozar Marković Toza, nav. delo, 256—258).

¹⁰⁶ *Revolucionarni radnički pokret u Zrenjaninu 1918—1941*, tom IV, 1938—1941, Zrenjanin 1977, 352, 374, 376, 382; *Revolucionarni radnički pokret u Subotici 1918—1940*, tom IV, 1938—1941, Subotica 1975, 203; *Népszava i Narodni glas* iz 1939. i 1940. godine

¹⁰⁷ Josip Broz Tito, *Referati sa kongresa KPJ i SKJ*, Sarajevo 1977, 35; MR—DO, br. 20 477.

¹⁰⁸ Josip Broz Tito, *Referati sa kongresa KPJ i SKJ*, Sarajevo 1977, 36—37; D. Kecić—Đ. Milanović, nav. delo, 300—307; *Revolucionarni radnički pokret u Subotici 1918—1941*, tom IV, Subotica 1975, 233—241; *Glas*, br. 29, 32. i 37. od 20. X, 10, XI i 9. XII 1939. i drugo.

¹⁰⁹ D. Kecić—Đ. Milanović, nav. delo 290, 300—303; *Revolucionarni radnički pokret u Subotici 1918—1941*, tom IV, 1938—1941, Subotica 1975, 116.

Posebnu aktivnost za jačanje jedinstvenog fronta radničke klase razvili su u to vreme klasni sindikati putem usmene i pismene reči, naročito preko posebnih proglaša i članaka u radničkoj štampi.¹¹⁰

Ova aktivnost sa više uspeha nastavljena je tokom 1940. godine. Kako su u to vreme još više ojačali redovi KPJ i SKOJ-a, to je i njihov uticaj jače došao do izražaja i u sindikalnom pokretu i u uspešnijoj realizaciji politike novog rukovodstva KPJ na čelu sa drugom Titom u jačanju jedinstvenog fronta radničke klase sindikalnog i akcionog jedinstva, saveza radnika i seljaka i uključenja sindikalnog pokreta u revolucionarno-demokratski i anti-fašistički pokret.

U daljoj realizaciji ovog kursa, klasno borbene snage su već u drugoj polovini 1940. godine postale istinski organizatori i predvodnici radničke klase u njenoj svakodnevnoj ekonomskoj i političkoj borbi i upravo tada, za razliku od ranijih godina, komunisti i levičarske snage su, osvojivši mnoge nove uprave pojedinih podružnica ne samo organizacija u okviru URSS-a, već i u organizacijama Saveza grafičkih radnika,¹¹¹ Saveza BOTIČ-a¹¹² i ORNS-a,¹¹³ pa i u svih 6 mesnih međustrukovnih odbora URSS-a, i mimo krnje Oblasne uprave URSS-a, uspeali da izbiju na istinska poprišta klasne borbe, da organizuju preko dvadeset štrajkova ili pritegnu u pomoć mnogim drugim štrajkovima vođenim tokom 1940. godine,¹¹⁴ da mnoge ekonomske akcije ne samo u gradu već i na selu pretvore u političke,¹¹⁵ a pojedina preduzeća — poput Paropile, tvornice nameštaja i šperploča u Sremskoj Mitrovici — pretvore u prave tvrđave klasnog pokreta.¹¹⁶

Poseban doprinos intenzivnijem i svekolikom klasno-političkom angažovanju sindikata krajem 1940. godine dale su Šesta pokrajinska konferencija

¹¹⁰ MR—DO, br. 12 779. — Proglas URSS-a u Sremskoj Mitrovici; MR—DO, br. 12 780 — Proglas URSS-a povodom štrajka mesarskih radnika u Šidu; Pisanje listova *Népszava*, *Narodni glas*, *Glas* (Zagreb) *Vojvođanski grafičar*, *Radnički tjednik* (Zagreb) i drugi.

¹¹¹ Tako je u Novom Sadu bilo u Savezu grafičkih radnika 5 članova KPJ i 13 članova SKOJ-a, a u povereništvu SGRJ u Subotici delovala su tri člana KPJ (MR—DO, Fond grafičara kut. 2/1940).

¹¹² U Novom Sadu i Sremskoj Mitrovici delovalo je u organizaciji BOTIČ-a po nekoliko članova Partije i SKOJ-a.

¹¹³ U podružnicama ORNS-a u Bečeju i Sremskoj Mitrovici delovalo je pet članova Partije.

¹¹⁴ MR—DO, br. 12 362 i 20 494.

¹¹⁵ *Proleter*, br. 5—6/1940. i br. 7—8/1940. MR—DO, br. 15 159. — Proglas radnicima Ikarusa u Sremskoj Mitrovici, kojim su štrajkači i svi drugi radnici pozvani da se organizuju za borbu „protiv iskupoće, pljačke i špekulacije”, „protiv uvlačenja u imperijalistički rat, ma na čijoj strani”, „za mir, slobodu i hleb”, „za pravo zbora i organizovanja”.

Mesni međustrukovni odbori u Novom Sadu, Subotici, Vršcu, Somboru i Sr. Mitrovici izjasnili su se protiv odluka Centralne uprave URSS-a u njihovoj celini, i preko Predsedništva URSS-a tražili da se te odluke prekinu, mesni međustrukovni odbori donose odluku da se zabranjuje skupljanje pomoći za Finsku koja je bila u ratu sa Sovjetskim Savezom (MR—DO, br. 12 882); AIHRPH, SDRJ, kut. 46, br. 82 od 13. marta 1940). Proslava 1. maja 1940. pretvorena je u antiratne istupe.

Najizrazitiji primer ovoga bile su antifašističke demonstracije svez radništva i omladine Sremske Mitrovice 11. decembra 1940 (*Trudbenik*, br. 1, januar 1941; MR—DO, br. 1344; D. Kecić—D. Milanović, nav. delo, 398—401, 418; *Politički vjesnik*, br. 22, prosinac 1940).

¹¹⁶ D. Kecić—D. Milanović, nav. delo, 307, 352—390; Danilo Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini 1918—1941*, Novi Sad 1969. 245—253.

KPJ za Vojvodinu i Peta zemaljska konferencija KPJ, odnosno Peta pokrajinska i Šesta zemaljska konferencija SKOJ-a. U radu svih ovih konferencija posebna pažnja posvećena je radu, problemima i zadacima sindikalnog pokreta u daljem jačanju jedinstvenog radničkog fronta i revolucionarno-demokratskog pokreta.

Tako je u Izveštaju Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu, podnetom na Šestoj pokrajinskoj partijskoj konferenciji, o daljim zadacima klasnih sindikata, između ostalog, istaknuto:

„Nikada naš pokret nije uživao privilegije, nikada se njegov klasni neprijatelj nije radovao njegovom uspehu i jačanju i uvek se borio protiv tog jačanja, a sve tekovine koje imamo nisu dobijene na poklon, već osvojene borbom samih radnika. [...]”

Borba je jedini osnov naših uspeha, a čekati nešto samo po sebi i za sebe suprotno je klasnom sindikalnom shvatanju. Ko hoće da žanje, mora sejati.

Ne obazirući se na ove teškoće, radnici moraju preuzeti iz ruku socijalista rukovodstvo sindikalnog pokreta. Da se ovo ostvari, postoji jedan jedini put: omasovljenje sindikata i jačanje jedinstvenih akcija odozdo za obaranje dosadašnjeg oblasnog rukovodstva. [...]

Odnos klasnog sindikalnog pokreta prema Jugorasi mora se iz osnova izmenuti. Treba suzbiti pogrešku koja je duboko ukorenjena u klasnom sindikalnom pokretu, a to je frontalna borba klasnog sindikalnog pokreta protiv režimske organizacije Jugorasa, borba koja ne pravi razliku između plaćenog vođstva i zavedenih i prisilno začlanjenih i Jugorasu. Moramo gledati na Jugoras kao na sindikat u kome su takođe organizovani radnici čiji su interesi zajednički sa interesima radnika iz URSS-a. Klasno svesni radnički aktivisti Ursovog sindikata treba da ulože sav svoj napor na povezivanje s poštenim i borbenim radnicima iz Jugorasa, na stvaranje borbenih zajednica po preduzećima svih svesnih i borbenih radnika, pa bili oni organizovani u URSS-u ili Jugorasi ili bili neorganizovani.”¹¹⁷

Svi ovi stavovi i zadaci proizlazili su iz opštih stavova koje je Partija na čelu sa drugom Titom postavila pred komuniste i sindikalni pokret. U svom izveštaju na Petoj zemaljskoj konferenciji oktobra 1940. godine, drug Tito je još jednom ukazao na značajne rezultate koje su komunisti i klasni sindikati u poslednje vreme ostvarili i istakao pravce dalje borbe.

„U poslednje vrijeme vode se mnogobrojne akcije protiv skupoće ne samo u gradovima nego i po selima. Osnivaju se odbori protiv skupoće i mobiliziraju masovni pohodi pred općine i druge državne ustanove. Organiziraju se i vode mnogobrojni štrajkovi za popravak teškog stanja radnika. U svim tim akcijama naša Partija danas sudjeluje kao organizator i vođ. Njen politički ugled silno je porastao. [...]”

[...] Pred nama stoji zadatak da, u prvom redu organiziramo ekonomsku borbu, borbu protiv skupoće, borbu za nacionalna prava radnog naroda, za nezavisnost zemlje, za saradnju sa SSSR itd. i u toku svakodnevnih ekonomskih borbi, putem štrajkova itd., mobiliziramo široke radne mase na političke borbe.”¹¹⁸

¹¹⁷ D. Kecić—Đ. Milanović, nav. delo, 370—371.

¹¹⁸ Josip Broz Tito, *Referati sa kongresa KPJ i SKJ*, Sarajevo 1977, 37—38.

Polazeći od stavova u referatu druga Tita i sveukupnih rezultata rada Konferencije, donesena je Rezolucija u kojoj su posebno utvrđeni zadaci komunista u radu sindikata, pa se ističe:

„U svakom radu u sindikatima, u preduzećima i drugim masovnim organizacijama komunisti treba da budu prvoborci i organizatori borbe za svakidašnje interese radnika.

U preduzećima i drugim masovnim radničkim organizacijama komunisti treba da stvaraju odbore jedinstva radničke klase zajedno s neorganizovanim radnicima URSS-a i drugih sindikata, kao npr. iz HRS-a, Jugorasa, hrišćanskih sindikata itd. Zadatak tih odbora treba da bude:

a) okupljanje svih radnika u preduzećima u borbi protiv zajedničkog zla i za zajedničke svakodnevne interese radnika;

b) odbori jedinstva treba da okupe u preduzećima sve radnike oko sebe i da pod vođstvom komunista stvore čvrsto borbeno jedinstvo za jačanje i očuvanje klasnog sindikalnog pokreta i borbu za ostala prava radnika. Pri tome se treba strogo čuvati šablona i organizacione forme koja bi te odbore samo izolovala od masa. Takvo borbeno jedinstvo se čeliči u raznim tarifnim i štrajkačkim borbama, gde komunisti moraju da prednjače svojim primerom borbenosti.¹¹⁹

U Rezoluciji je posebno ukazano na neophodnost dalje borbe protiv izdajničke uloge socijaldemokratskih vođa u sindikatima, ali i na suzbijanje sektaštva kod nekih komunista i simpatizera koje ometa saradnju sa sindikalno organizovanim radnicima u JUGORAS-u i HRS-u.¹²⁰

Rad sindikata odvijao se tako krajem 1940. godine u znaku novih uspeha, organizacionog i akcionog jačanja. U vreme održavanja Pete zemaljske konferencije, u Vojvodini je bilo oko 8 000, a decembra 1940. godine već oko 10 000 članova URSS-a.¹²¹

Režim, međutim, nije mogao da toleriše sve dominantniju ulogu komunista u URSS-u i njegovo sve učestanije angažovanje i na političkom planu, pa je 30. decembra 1940. vlada donela odluku o zabrani daljeg rada i raspuštanju URSS-a.

Povodom zabrane URSS-a, CK KPJ je izdao proglas upućen svim radnicima u kome se najodlučnije osuđuje ovaj najnoviji zločinački napad režima na klasni sindikalni pokret, pa se, pored ostalog, ističe:

„Protivnarodni režim Cvetković—Maček hteo je zabranom klasnog sindikalnog pokreta da obezglavi vašu borbu, ali je pri tom „zaboravio“ da postoji Komunistička partija Jugoslavije, koja se ne da zabraniti, koja će voditi vašu borbu i koja će svim svojim snagama pomagati dalje svakodnevne borbe. Zato vas Komunistička partija Jugoslavije poziva da zbijete svoje redove u jedan čvrst borbeni front, jer samo jedinstvena i složna radnička klasa kao i čitav radni narod i nacionalno ugnjeteni narodi pod vođstvom Komunističke partije Jugoslavije mogu izvojevati svoja prava i bolju budućnost.”¹²²

U sličnom proglasu, koji je Pokrajinski komitet KPJ za Vojvodinu uputio na srpskom i mađarskom jeziku radnicima Vojvodine, pozvani su još jednom

¹¹⁹ MR—DO, br. 787. i 1 199.

¹²⁰ Isto.

¹²¹ D. Kecić—D. Milanović, nav. delo, 393.

¹²² Isto, 413—419.

svi radnici da zbijeni u jedinstvenim redovima najodlučnije odbiju zločinački napad vlade na radničku klasu.

Na zajednički otpor režimu i proteste protiv zabrane URSS-a pozvani su i seljaci, i ugnjeteni narodi, i napredna inteligencija.¹²³

Proglasi CK KPJ i PK KPJ naišli su u Vojvodini na punu podršku radničke klase. Umesto zbunjenosti koju su hteli uneti vlastodršci u klasne sindikalne organizacije razbijajući njenu udarnu snagu, širom zemlje, pa i u Vojvodini, došlo je do protestnih istupa i demonstracija radništva. Protiv organizatora ovih akcija režim je ponovo primenio silu. Mnogi radnički prvoborci, kao u Sremskoj Mitrovici, Subotici, Novom Sadu, Somboru bili su lišeni slobode a neki, kao u Subotici, izvedeni i pred sud.¹²⁴

I zahvaljujući blagovremenoj i uspešnoj realizaciji Titove koncepcije u stvaranju odbora radničkog jedinstva po preduzećima, bez obzira na sindikalnu, nacionalnu i političku pripadnost radništva, i u jačanju jedinstva sindikalnog pokreta i rada komunista u svim sindikatima, Partija je posle zabrane URSS-a, nastavila sa ranije već utvrđenim kursom. Tako se putem odbora radničkog jedinstva po preduzećima, a ne prelaskom na ilegalne sindikate, nastavila pod rukovodstvom Partije sindikalna aktivnost i borba radnika za svoja ekonomska prava.¹²⁵

Najtešnja i sudbinska povezanost Partije sa radničkom klasom i širokim narodnim masama, kao i njen izuzetan doprinos pod Titovim genijalnim rukovodstvom u sistematskom podizanju i vaspitanju kroz upornu i svekoličku sindikalnu delatnost novih kadrova i odvažnih boraca došli su ubrzo do punog izražaja u narodnooslobodilačkom ratu i socijalističkoj revoluciji.¹²⁶

¹²³ Valja posebno ukazati na čitav akcioni program izražen u poklicima kojima se završava ovaj proglas PK KPJ za Vojvodinu; u njemu se na kraju kliče:

„Dole zabrana URSSJ! Živeo URSSJ!
Dole vlada skupoće i gladi Cvetković—Maček!
Živelo jedinstvo radničke klase!
Živeo savez radnika i seljaka!
Živeo Sovjetski Savez!
Živela Komunistička partija Jugoslavije!”

(D. Kecić—Đ. Milanović, nav. delo, 414, 419).

¹²⁴ *Revolucionarni radnički pokret u Subotici 1918—1941*, tom IV, 1938—1941, Subotica 1975, 21—22, 452—453; *Trudbenik*, br. 1, januar 1941; MR—DO, br. 18 523; *Vjesnik radnog naroda*, br. 1, polovinom siječnja 1941; Mila Čobanski, Zvonimir Golubović, Živan Kumanov, *Novi Sad u ratu i revoluciji 1941—1945*, knjiga I, Novi Sad 1976, 225—226.

¹²⁵ MR—DO, br. 12 821, 12 822 i 12 823. Tokom februara i marta 1941. štrajkovali su radnici u Kulpinu, Bačkom Petrovcu i Novom Sadu (MR—DO, br. 20 495).

¹²⁶ Josip Broz Tito, *Referati sa kongresa KPJ i SKJ*, Sarajevo 1977, 77—78.

Dr ĐERĐ GAL

KARTELI U JUGOSLOVENSKOJ INDUSTRIJI ZA PRERADU GVOZDENE ŽICE

PRVA GLAVA

UVODNE NAPOMENE

Istraživački zadaci i ciljevi

Monografska dela o kartelima u Jugoslaviji između dva rata toliko su malobrojna da se skoro može reći da ih u nas i nema. U tom pogledu nismo koraknuli bitno napred, pa zato i danas imaju snagu pune aktuelnosti konstatacije Mije Mirkovića, napisane 1936. godine, te ćemo ih ovde i citirati: „Monografska literatura deskriptivnog karaktera je u ovoj oblasti slabo razvijena. I specijalna dela o kartelima i trestovima za neke zemlje ne idu dalje od navođenja imena.”¹ Da bismo donekle popunili ovu prazninu, opredelili smo se za rad čiji je predmet istorija postanka i razvoja kartela u nizu artikala metaloprerađivačke industrije. Okosnica našeg rada vezana je za istorijat dveju predratnih novosadskih fabrika: Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe a.d. i Tvornice žice, žičane i gvozdene robe Braće Kramer. Prva je bila glavni organizator i usmerivač sindikata jugoslovenskih tvornica vijaka, a druga autsajder u nizu odgovarajućih kartelskih organizacija. Iako je polazna tačka našeg razmatranja vezana za novosadske fabrike, ipak je naglasak izlaganja usmeren na opštejugoslovenske prilike u ovoj grani proizvodnje, te ćemo biti u prilici da pokažemo odnos opšteg i pojedinačnog u istorijskom razvitku tih kartela u celini i njihovog konkretnog izraza u privrednom razvoju, delovanju i ponašanju naših novosadskih fabrika. Razume se da smo pri rasvetljavanju tih problema morali uzeti u obzir opšte političke, privredne, socijalne i pravne okvire u kojima je delovala ova industrijska grana, pa smo im posvetili onoliko pažnje, koliko je to bilo neophodno da se osnovni cilj našeg izlaganja potkrepi u dovoljnoj meri činjenicama bez kojih je nemoguće razumeti postanak i razvitak njenih monopolističkih organizacija. Pri tome je bilo najvažnije odrediti mesto ovih kartela, ukazati na njihovu zavisnost od delovanja drugih monopolističkih organizacija, pre svega sindikata jugoslovenskih i srednjoevropskih železara, kao i na njihov uticaj na ekonomske prilike u zemlji na one grane privrede koje su bile neposredni konzumenti njihove proizvodnje.

¹ Dr Mijo Mirković, Industrijska politika, Sarajevo 1936. — U red spomenute literature, koju smo inače koristili radi opšteg uvida u probleme, spadaju dela: Vladan Jovašević, Monopolistički kapitalizam, Beograd 1961; E. L. Hmeljnickaja, Monopolistički kapitalizam Zapadnoj Germaniji, Moskva 1959; James S. Allen, A monopolcapitalismus és a béke, Budapest 1948; Sz. L. Vigodszkij, Gazdasági törvények a monopolkapitalizmusban, Budapest 1972.

Važno pitanje u sklopu ove teme bilo je i problem uticaja kartela na položaj radničke klase i delovanje monopolističke organizacije kapitalista na sindikalni pokret radnika. Pokušali smo da pružimo odgovor i na pitanje kakvu je formu sindikalnog organizovanja radnika zahtevala činjenica da su radnici nasuprot sebi u ovoj grani proizvodnje imali dobro organizovane kapitaliste. Odgovor na ovo pitanje moguće je bilo dati samo preko konkretne, pojedinačne analize tarifnih pokreta u novosadskim preduzećima.

Vremenski okvir

Vremenski okvir našeg izlaganja započinje 1882-om, a završava se 1945-om godinom. Međutim, težište izlaganja je na međuratnom periodu, jer je to vreme kada je industrija žičanih proizvoda na tlu Jugoslavije dostigla fabričke razmere. U periodu koji mu prethodi, a to je vreme od 1882. do 1918, naša tržišta su snabdevali žičanom robom uglavnom pripadnici odgovarajućih austrougarskih kartela. Na našim teritorijama, osim Kranjske industrijske družbe (KID) i, donekle, Prve žebeljarske in železoobrtne zadruge iz Kroke (Kropa), nastaju samo sporadično neke manje, uglavnom zanatlijske ili manufakturne radionice, koje kao slabi autsajderi, u senci moćnih austrougarskih kartela, životare bez veće perspektive i trajnije ekonomske budućnosti. Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca značila je za njih neslućeni privredni uspon i njihovom razvitku pružila uslove koji su im omogućili da iz stanja privrednog stagniranja pređu u proces snažnog razvitka, da se uključe u privrednu delatnost na nivou i na način koji je karakterističan za imperijalistički stepen kapitalističkog razvoja i da budu organizatori ili učesnici niza monopolističkih organizacija. Zato je bilo neophodno da se u uvodu osvrnemo na ekonomska kretanja u vremenu od 1882. do 1918. godine. Bez neophodnih podataka o prilikama koje su prethodile zbivanjima na čijem je izlaganju osnovna pažnja ovog rada ne bi se mogli doneti relevantni zaključci o značaju i privrednom delovanju takvog činioca kao što je stvaranje jugoslovenske države i, razume se, posebnog jugoslovenskog tržišta. No, svesno smo nastojali da taj uvod bude što kraći i da ostane samo u neophodnim granicama kako bismo mogli svu pažnju posvetiti iznošenju podataka o snažnom razvitku industrije za preradu valjane žice: fabrika žice i žičanih pletiva, sita i rešeta, bodljikave žice i klinaca, lanaca, vijaka, navrtnja i zakovica. Nastojali smo, takođe, da damo odgovor i na pitanja zašto pomenute fabrike nisu prešle i na višu fazu prerade metala, zašto nisu prerasle, recimo, u fabrike mašina i samim tim stekle snažniji uticaj na privredu Jugoslavije. Time smo dali odgovor i na pitanje o tome koji su bili krajnji dometi pozitivnog delovanja carinama zaštićenog jugoslovenskog tržišta i uticaja kapitalističke organizacije i sistema toga tržišta. Samo na taj način se mogu shvatiti i oni rezultati koje je našem ekonomskom i društvenom razvitku donela revolucija i socijalistički preobražaj društva i privrede.

Literatura

Uvodni period, omeđen godinom osnivanja Prve južnougarske fabrike sita i žičanih proizvoda Ferenc Vica u Novom Sadu (1882) i godinom raspada austrougarske države i njenog specifičnog tržišta dat je na osnovu arhivske

građe i literature. Zaista se ne možemo potužiti da nas za ovaj period istoriografija nije zadužila posebnim naporima. Pre svega, doktorska disertacija profesora Stevana Mezeja „Razvoj industrije u Bačkoj”,² dala nam je one podatke koji su bili neophodni za sagledavanje industrijskih prilika u metaloprerađivačkoj industriji Bačke do sloma Austrougarske Monarhije. Privrednoj istoriji Banata posvetio je veliku pažnju Kalman Čehak u svojoj doktorskoj disertaciji posvećenoj radničkom pokretu Banata do stvaranja Socijaldemokratske partije Ugarske. Iznesenim podacima korisno smo se poslužili u ovom radu.³ Dela Šandora Vilmoša o razvoju kapitalističke privrede u Ugarskoj⁴ i razvoju industrije u njoj,⁵ kao delo Berenda i Rankija o razvitku industrije u Mađarskoj u periodu od 1900. do 1918,⁶ dala su nam neophodne podatke bez kojih bismo teško mogli pokazati polaznu osnovicu razvitka industrije žičanih proizvoda u Novom Sadu i njenog mesta i značaja na tržištu Austro-ugarske Monarhije. Za istoriju monopolističkih organizacija u ugarskom delu Monarhije pre prvog svetskog rata od izvanredne je koristi u našim naporima bila i knjiga Jenea Varge publikovana pod naslovom „Mađarski karteli”,⁷ kao i mnogobrojni drugi radovi ovog poznatog ekonomiste.⁸

Istoriju sitarstva u Gorenjskoj izložila je koncizno u svojoj knjižici Katarina Kobe-Arzenšek, te nam je pružila dragocene podatke o najrazvijenijem centru sitarskog zanata i manufakture u Austro-Ugarskoj.⁹ Monografija Kranjske industrijske družbe, iz pera negdašnjeg ministra trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, iako nedovoljno okrenuta problemima kartela, dala nam je niz veoma korisnih padataka.¹⁰ Takođe nam je pružila dragocene podatke Kronika zadruga „Plamen” iz Kroke, koja obuhvata pedesetogodišnji period razvitka slovenačke zadruga za izradu predmeta od železa, pre svega klinaca i vijaka.¹¹ Razvoj industrije za preradu kudelje ili pak Novosadske fabrike Leopolda Brila, koja će se kasnije transformirati u Novosadsku fabriku šrafova i gvozdene robe a.d., pratili smo iz podataka dobijenih iz Fonda Novosadskog magistrata. Pokušaj da ove podatke upotpunimo i proširimo u Arhivu čongradske županije, gde bi trebalo da se nalazi Fond Segedinske trgovačko-industrijske komore kojoj su pripadala i preduzeća u Novom Sadu od 1892. do 1918. godine, na žalost, nije urodio plodom. Prema podacima dobijenim 15. III 1973. godine, u arhivu pomenute županije nema podataka o Prvoj južnobačkoj fabrici za preradu žice i žičanih proizvoda Ferenc Vica, ili pak o

² Stevan Mezei, *Razvoj industrije u Bačkoj*, Novi Sad 1959.

³ Kalman Čehak, *Radnički pokret u Banatu do osnivanja Socijaldemokratske partije Ugarske*, Novi Sad, 1971.

Sándor Vilmos, *A tőkés gazdaság kibontakozása Magyarországon 1849—1900*, Budapest, 1958.

⁵ Sándor Vilmos, *Nagyipari fejlődés Magyarországon 1867—1900*, Budapest 1954.

⁶ Iván Berend—György Ranki, *Magyarország gyáripára 1900—1914*, Budapest 1955.

⁷ Jenő Varga, *A magyar kartellek*, Budapest 1956.

⁸ *A XX század kapitalizmusa*, Budapest 1962; *Tanulmányok a kapitalizmus politikai gazdaságtanának problémáiról*, Budapest 1965.

⁹ Katarina Kobe—Arzenšek, *Sitarstvo na Gorenjskem*, Ljubljana 1967.

¹⁰ Ivan Mohorič, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem*, I—II, Ljubljana 1969, 1970.

¹¹ *Kronika „Plamena” kovinarske zadruga z.o.j. v Kropi in Kamni Gorici 1894—1940*, Jesenice 1942.

Fabrici Braće Kramer.¹² Ipak, verujemo da smo iz raspoloživih izvora prikupili dovoljno materijala da se može dobiti stvarna slika o stepenu razvijenosti ovih fabrika pre sloma Austro-Ugarske, odnosno, pre ulaska ovih preduzeća u okvire novostvorene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Daleko smo više teškoća imali u prikupljanju podataka iz opšte privredno-istorijske problematike Jugoslavije u međuratnom periodu. Na žalost, posleratna jugoslovenska istoriografija oskudeva u delima koja svestrano prikazuju privredni razvoj Jugoslavije u periodu 1918—1941, a nedostaju nam i odgovarajuće temeljne monografije o položaju radničke klase Jugoslavije.¹³ U potpunosti se slažemo sa mišljenjem dr Nikole Vuča, koji o stanju privredne istoriografije Jugoslavije u međuratnom periodu piše: „Ne postoji nijedna produbljena studija o privredi Jugoslavije između dva svetska rata. Pre rata pisalo se dosta, ali sa gledišta interesa pojedinih grupa. Ta literatura je obimna i mogla bi poslužiti samo kao neka vrsta izvornog materijala odbacujući pogrešne i neobjektivne konstatacije.”¹⁴ Ovo je konstatovano u delu, koje i samo ima poseban karakter, jer je napisano za potrebe kursa privredne istorije na Fakultetu političkih nauka. Zbog njegovog obima pisac nije imao namere ni mogućnosti da konstatovanu slabost naše privredne istoriografije prevaziđe. Od 1962. godine kada je ovo konstatovano, ništa se bitno nije desilo što bi njenu verodostojnost opovrglo. U globalu, naša posleratna istoriografija o privrednom razvitku Kraljevine Jugoslavije nije dala delo koje prevazilazi okvire enciklopedijskog saopštenja. Trinaest stranica velikog formata u Enciklopediji Jugoslavije posvećeno je ovom pitanju, a pisac tog teksta je dr Sergije Dimitrijević.¹⁵ Predavanja istog autora na Visokoj školi političkih nauka u Beogradu štampana su kao rukopis pod naslovom „Privredni razvitak Jugoslavije od 1918—1941”.¹⁶ Ovom delu je prethodio rad istog pisca „Karakteristike industrije i rudarstva bivše Jugoslavije”.¹⁷ Pomenuta dela bogato su dokumentovana statističkim tabelama i, oslanjajući se na predratne privredne monografije, pružaju izvesna svežija tumačenja, ali nemaju ambicije da svestranom analizom svih faktora privrednog razvitka pruže konačan naučni sud o ovom problemu.

Monografsku obradu istorije jugoslovenskih monopolističkih organizacija niko u našoj posleratnoj istoriografiji nije pokušao da obradi. Možemo se osloniti na predratna dela koja tretiraju ovo pitanje sa stanovišta i interesa koja nisu u potpunosti mogla da obezbede objektivni sud o mestu, ulozi i značaju kartela u Jugoslaviji. O njima će biti reči kasnije.

Naš veoma plodni i ugledni ekonomista Mijo Mirković ostavio je za sobom nekoliko dela koja umnogome mogu pomoći istraživaču u orijentaciji, ali ona nemaju karakter temeljnog i svestranog naučnog zahvata ove problematike. Njegovo koncizno delo o ekonomskoj strukturi Jugoslavije između dva rata

¹² Pismo službenika „Csongrád megyei 1. sz. levéltár” od 15. III 1973.

¹³ S. Đurović, Pregled literature o industrijalizaciji jugoslovenskih zemalja u periodu 1918—1941. god. — ISTORIJSKI GLASNIK br. 1—2, 1967.

¹⁴ Dr N. Vučo, Privredna istorija Jugoslavije, Beograd 1962.

¹⁵ Privredni razvitak Jugoslavije od 1918—1941. godine. — Enciklopedija Jugoslavije IV, 638—651.

¹⁶ Sergije Dimitrijević, Privredni razvitak Jugoslavije od 1918—1941, Beograd 1961.

¹⁷ Sergije Dimitrijević, Karakteristike industrije i rudarstva bivše Jugoslavije, Beograd 1949.

pruža veoma interesantna zapažanja o nizu ključnih pitanja, kao što se i u njegovoj ekonomskoj istoriji Jugoslavije nalazi jedno poglavlje posvećeno privrednim prilikama u Kraljevini Jugoslaviji.¹⁸ Doktorska disertacija Sergija Dimitrijevića oslanja se na dve predratne monografije drugih autora i sa njima čini celinu koja umnogome, bar u globalu, osvetljava pitanje uloge stranog kapitala u privredi bivše Jugoslavije.¹⁹ Oslanjajući se na ove informacije, bili smo u mogućnosti da ih dopunimo konkretnim primerom ponašanja mađarskog i austrijskog kapitala u domenu privredne delatnosti, koju smo u ovom radu istražili.

Neposredno pred početak aprilskog rata izašla su dva značajna dela. Ministarstvo trgovine i industrije štampalo je knjigu velikog formata sa željom da dvadesetogodišnji razvoj jugoslovenske industrije prikaže brojnim statistikama i tabelarnim pregledima.²⁰ Isto možemo konstatovati i za delo Stevana Kukoleča.²¹ Oba dela su, u stvari, napisana ne samo sa prećutnim odobrenjem Ministarstva trgovine i industrije, već i sa sasvim jasnom željom da dvadesetogodišnji privredni razvoj Jugoslavije bude obeležen knjigama, koje će o tom razvitku izreći pozitivan i afirmativan sud. Zato se u njima izbegavaju pitanja koja bi jubilarno raspoloženje mogla da pomute. Kritika privredne politike i njenih rezultata nije dovedena do objektivnog i samostalnog rasuđivanja. Šta više, izvorima se robuje do te mere da se oni interpretiraju verno i onda kada je evidentno da njihovi autori ne govore istinu. To je slučaj i sa izlaganjem o kartelima. Prihvata se, između ostalog, tvrdnja kartelisanih industrijalaca da su oni pojedine karte osnovali tek 1934, ili kasnije, dakle u vreme kada je stupila na snagu Uredba o kartelima, iako je i samom piscu bilo veoma dobro poznato da te tvrdnje nisu istinite. Kukoleča je autor i male knjižice o jugoslovenskim kartelima.²² Kao referent za kartelska pitanja Ministarstva trgovine i industrije nije mogao, niti je smeo, prići kritički podacima koje je imao. Materijal kojim je raspolagao, pa i iskustvo koje je kao referent za ta pitanja stekao, mogao je tretirati samo na način kojim neće izazvati nezadovoljstvo ni svojih starešina u Ministarstvu, niti pak onog dela industrije koja je bila kartelisana. Da je u tome uspeo, dokazuje i činjenica da je Centrala industrijskih korporacija (ubuduće CIK), dakle staleško udruženje industrijalaca Jugoslavije toplo preporučilo „vrlo interesantnu i dobro dokumentovanu publikaciju o kartelima (...) činovnika Ministarstva trgovine i industrije” svim svojim članovima i pozvalo ih da tu knjigu kupe. Zemaljski savez jugoslovenske industrije za preradu gvožđa i metala (ubuduće Zem. savez met. ind.) prihvatio je cirkular Centrale industrijskih korporacija i bez dvoumljenja dostavio svojim članovima sa istom preporukom. Tako se taj dokumenat našao i u Arhivskom fondu Novosadske fabrike šrafova i gvozdenih robe a.d. i, nedvosmisleno svedoči o raspoloženju industrijalaca prema Kukolečinoj monografiji o kartelima. Ona je došla kao melem na ranu, jer su

¹⁸ Mija Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije*, Beograd 1950. i *Ekonomska istorija Jugoslavije*, Zagreb 1958.

¹⁹ Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd 1958.

²⁰ *Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije sa adresarom industrijskih preduzeća*, Beograd 1941.

²¹ Stevan Kukoleča, *Industrija Jugoslavije 1918—1938*, Beograd 1941.

²² S. Kukoleča, *Karteli i njihov značaj za jugoslovensku privredu*, Beograd 1939. Isti rad publikovan je u časopisu SOCIJALNI ARHIV br. IV/1939.

industrijalci, pripadnici monopolističkih organizacija, doživljavali teške kritike i to u veoma dugom vremenskom rasponu od početka velike ekonomske krize pa sve do sloma Kraljevine Jugoslavije.²³ Posebno je slabost Kukoleča kada piše o kartelima u tome što je jednostavno ignorisao veoma brojnu literaturu, članke, rasprave i kritike na temu delatnosti jugoslovenskih kartela. To je činio iz razumljivih razloga. Prihvatiti žestoke kritičke primedbe o delovanju jugoslovenskih kartela nije mogao, jer bi se time deklarirao kao neprijatelj kartela i sebe onemogućio kao visokog činovnika u Ministarstvu trgovine i industrije, zaduženog za praćenje kartelske problematike u Jugoslaviji, a suprotstaviti se njima nije bilo oportuno, jer je štampa izražavala raspoloženje javnog mnjenja Jugoslavije, sa kojim nije takođe bilo preporučljivo doći u sukob. Kukoleča je veoma dobro znao da je znatan deo prigovora na rad jugoslovenskih kartela bio opravdan, zasnovan na činjeničnom stanju. Radije se uopšte nije upuštao u razmatranje publikovanih činjenica u dnevnoj štampi i periodici, što ne znači da ih je time omalovažio, niti bi savremeni istraživač smeo da postupi na isti način. Štampa je dala dragocene podatke kojima se veoma efektno mogu popuniti praznine u Kukolečevim informacijama. Mi smo orno tragali za svim informacijama takve vrste u štampi koja nam je bila dostupna, a iz citata izvora u konkretnim slučajevima biće evidentno koje smo sve dnevne listove i časopise konsultovali.

Na Univerzitetu u Kelnu odbranio je doktorsku tezu Ivan Crnić na temu Jugoslovenska metaloprerađivačka industrija. Ova knjiga obuhvata period od osnivanja Kraljevine SHS do 1938. godine i daje podatke o brojnom stanju naših železara i metaloprerađivačkih kapaciteta, uloženom kapitalu i njegovoj nacionalnoj pripadnosti, kao i delovanju kartela u ovoj grani proizvodnje.²⁴ Međutim, kako za obaveštenost, tako i za angažovanost ovog pisca neophodno je znati da je bio veoma dobro plaćen službenik Sindikata jugoslovenskih železara, pa je, prema tome, i svoje kazivanje morao saobražavati interesima grupacije čiji je činovnik bio.²⁵ Crnićeva monografija je izvor saznanja koji se nikako se sme ignorisati, a jednako je štetno bezrezervno mu verovati, naročito zaključcima koje nudi. Na raspisani konkurs Uprave Kraljevog fonda za najbolje delo o jugoslovenskoj privredi, podneo je svoj rukopis dr Dušan Mišić zajedno sa koautorom inženjerom Novakom Popovićem.²⁶ Bilo je to povodom desetogodišnjeg jubileja Kraljevine SHS. Iako je i to delo pisano po naredbini vladajućih krugova, ono ipak nosi u sebi i dosta kritičke opservacije na stanje i prilike u jugoslovenskoj privredi od 1918. do 1928. godine. Delo je završeno upravo u vreme promene režima, pada parlamentarizma i uvođenja šestojanuarske diktature, u doba kada je bilo poželjno kritikovati parlamentarni režim, pa je taj ventil dobrodošao piscima da se u granicama mogućnosti kritički osvrnu na negativne pojave u privrednoj politici jugoslovenske vlade od 1918. do 1928. godine.

²³ Arhiv Novog Sada. Fond Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe a.d. (ubuduće: ANS NFS). Raspis Zem. savez met. ind. od 13. XI 1939.

²⁴ Ivan Crnić, *Die jugoslawische Eisenindustrie in Rahmen der jugoslawischen Volkswirtschaft*, Köln 1938.

²⁵ Arhiv Socijalističke Republike Hrvatske (ubuduće ASRH) Fond Hrvatske Banovine, Odsek za trgovinu i obrt. br. 431. Zapisnik 71. sednice Izvršnog veća Sindikata jugoslovenskih željezara. Crnićeva plata: 3200 din.

²⁶ Inž. Novak Popović i dr Dušan Mišić, *Naša domaća privreda*, Beograd 1929.

Tretirajući opštegugoslovensku privrednu problematiku istakao se brojnim napisima i studijama načelnik Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije od 1918. do 1931, Milivoje Savić. Savesno skupljajući građu putem raznih anketa, bio i ličnim obilaskom terena, on je došao do vanrednog obilja podataka koje je sukcesivno objavljivao u raznim stručnim časopisima i novinama, a potom skupio u knjige. Pod jedinstvenim naslovom „Naši zanati, trgovine i industrija” publikovao je ukupno 14 knjiga u roku od deset godina. Pošto je bio u situaciji da je odmah na startu jugoslovenske privrede mogao kao službenik Ministarstva trgovine i industrije da prikupi potrebne podatke, morali smo se osloniti, pre svega, na njegove informacije o stanju i prilikama u tretiranoj industrijskoj grani od 1918. pa nadalje.

U Biblioteci jugoslovenskog dnevnog privrednog lista, JUGOSLOVENSKI LLOYD, publikovan je niz knjiga početkom dvadesetih godina, čiji je cilj bio da informiše privredne krugove u zemlji, pa i u inostranstvu, o proizvodnom asortimanu i produkcionim kapacitetima jugoslovenske industrije. Knjige Jose Lakatoša²⁷ i Jaše Grgaševića²⁸ iz ove serije kao i doktorska disertacija Teodora Avramovića,²⁹ u nedostatku solidne i sistematske privredne statistike, pružaju istoričaru oslonac bez kojeg ne bi mogao stvoriti sliku o konkretnim prilikama u jugoslovenskoj industriji u prvim godinama Kraljevine SHS. Od Jose Lakatoša potiču i dve veoma iscrpne monografije o ekonomskim prilikama u Jugoslaviji 1929, odnosno 1933.³⁰

Bezrezervni apologet kartela i kartelske politike bio je u predratnoj Jugoslaviji dr Josip Korać. Pod naslovom „Karteli i druge asocijacije u industriji” Korać je odbranio doktorsku disertaciju na Beogradskom univerzitetu, koju je već 1935. godine publikovao. Tvorac Uredbe o kartelima, ili bar njen glavni sastavljač, odužio se industriji združenoj u monopolističke saveze delom kojim se bezrezervno svrstao u redove pristaša monopolističke privredne politike, CIK je oberučke prihvatio ovu knjigu i preporučio je industrijalcima ovim rečima: „U vreme kada se kod nas govori o kartelima skoro isključivo negativno, ovo delo može učiniti veliku uslugu našoj industriji. Ta je knjiga uto-liko pogodnija, što ona i pored radikalnog mišljenja u korist kartela, ima neospornu naučnu sankciju.”³¹

Doduše veoma nestručno, nenaučno i na niskom intelektualnom nivou, ali tim odlučnije hvalio je Koraćevo delo i privredni časopis industrijalaca Jugoslavije. Po piscu recenzije, Koraćeva knjiga u celini ima tendenciju da „dokaže da sve asocijacije, karteli, zadruge, akcionarska društva, sindikati itd. imaju zajedničke karakteristike i principe i da *moгу predstavljati jedan privredni sistem, mnogo bolji i savršeniji nego što je kapitalistički*” (podvukao Đ. G.).³²

²⁷ Josa Lakatoš, *Industrija Slovenije*, Zagreb 1922. Od istog autora; *Industrija Hrvatske*, Zagreb 1924; *Josa Lakatoš i dr Aco Despić, Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1924.

²⁸ Jaša Grgašević, *Industrija Srbije i Crne Gore*, Zagreb 1924.

²⁹ Teodor Avramović, *Privreda Vojvodine od 1918. do 1929/30. godine s obzirom na stanje pre prvog svetskog rata*, Novi Sad 1965.

³⁰ Josa Lakatoš, *Privredni almanah*, Zagreb 1929. i *Privreda Jugoslavije*, Zagreb 1933.

³¹ ANS, NFS, CIK br. 5700/1935. akt Udruženja industrijalaca Novog Sada (ubuduće UINS) br. 3.759/30. X 1935.

³² *INDUSTRIJSKI PREGLED*, oktobar 1935.

Tri godine kasnije Korać se javlja sa novim radom³³. Suvremene recenzije su istakle da je pisac bezrezervno na liniji odbrane kartela i opravdanosti njihovog postojanja. Jedan recenzent je pisao: „Sa doktorom Koraćem je teško složiti se. Karteli su, po mišljenju mnogih, u najviše slučajeva negativna pojava današnjeg privrednog poretka. On, međutim, zastupa suprotno gledište.”³⁴

Nakon donošenja Uredbe o kartelima 1934. godine, usledilo je obnarodovanje niza dopunskih, pa katkada i kontradiktornih naredbi o kartelima. Za orijentaciju o normativima vezanim za delatnost kartela u Jugoslaviji, dragocene su dve knjige u koje su nakon izvesnog vremena prikupljene te zakonske odredbe i sa prigodnim komentarom praćene. Jednu je objavio Josip Korać³⁵, a drugu dr Hugo Holzman.³⁶ S obzirom na vrlo zamršeno pitanje zakonskog regulisanja delatnosti kartela u Jugoslaviji, neophodno je konsultovati ove knjige tim pre što su one, svaka na svoj način, opremljene uvodom koji je ujedno i komentar tog zakonskog stanja. Takođe je nezaobilazno i delo profesora Eugena Sladovića.³⁷

Arhivski podaci

Među arhivskim izvorima, korišćenim za izradu ove disertacije, na prvom mestu ističemo Kartelski fond Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije, koji je smešten u Arhivu Jugoslavije, sreden i veoma lako dostupan svim istraživačima zainteresovanim za privrednu problematiku bivše Jugoslavije.^{38a} Ipak se taj fond veoma slabo koristi, a skoro ga po pravilu zaobilaze svi autori monografija naših fabrika, što unapred lišava njihova dela neophodnih podataka o mestu i ulozi tih preduzeća u konkretnoj monopolističkoj organizaciji: kartelu ili sindikatu njihove proizvodne grane. Ta konstatacija se jednako odnosi i na veoma značajno delo Ivana Mohorića, koji je u monografiji o Kranjskoj industrijskoj družbi zahvatio i problem kartelskog delovanja ove fabrike (koja je bila i snabdevač metaloprerađivačke industrije čije delovanje pratimo, a i učesnik u kartelu žice, eksera, bodljikave žice i opruga), kao i na studioznu monografiju o Industriji šinskih vozila, industrijskih i energetskih postrojenja i čeličnih konstrukcija „Đuro Đaković” u Slavonskom Brodu, koju je pripremio Historijski institut Slavonije.^{38b} U monografiji o fabrici „Đuro Đaković”, koja je bila član niza kartela, pa između ostalih i član Sindikata jugoslovenskih fabrika zavrtnja, nema elementarnih

³³ Dr J. Korać, *Naši karteli i kartelna politika*. — PRIVREDNI LETOPIS NIKOLE SPASIĆA, knjiga III, Beograd 1938, 206—226.

³⁴ D. V. Spasić je prikazao citirani rad pod napomenom br. 33 u časopisu JUGOSLOVENSKI EKONOMIST, januar 1939, 68.

³⁵ Dr J. Korać, *Uredbe, pravilnici i uputstva o kartelima*, Beograd 1936.

³⁶ Dr Hugo Holzman, *Uredbe i pravilnici o kartelima*, Zagreb 1937.

³⁷ Eugen Sladović, *Evolucija kartela, kartelne politike i kartelnog prava*. Niz članaka objavljenih 1936, 1937, i 1938. u časopisu FINANSIJSKI ARHIV.

^{38a} Ksenija Miroslavljević, *Izvori za izučavanje kapitalističke privrede u Fondu Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije*. — ARHIVSKI PREGLED 1967, br. 1—2.

^{38b} D. Gal, *O metodu rada i naučnim rezultatima dobijenim u monografiji fabrike „Đuro Đaković”, industrije šinskih vozila, industrijskih i energetskih postrojenja i čeličnih konstrukcija, Slavonski Brod*. — JUGOSLOVENSKI ISTORIJSKI ČASOPIS br. 1/1974.

podataka o tim kartelima još i zbog toga, što je kolektiv istraživača propustio priliku da se informiše iz najpotpunijeg izvora takvih informacija, a to je odgovarajući fond Arhiva Jugoslavije.

Dragocene podatke o radu monopolističkih organizacija čuva i Arhiv Hrvatske u Fondu za trgovinu, obrt i zanatstvo Savske, odnosno Hrvatske banovine. U Istorijskom arhivu Vojvodine, u Fondu za trgovinu, industriju i zanatstvo, kao i u Fondu za socijalnu politiku i narodno zdravlje, a pre svega u Fondu Trgovačko-industrijske i zanatske komore u Novom Sadu, našlo se obilje materijala na kome je dobrim delom građena ova disertacija. Izuzetno je srećna okolnost što su se predratni, makar oštećeni i desetkovani, arhivi Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe a.d. i Tvornice žice, žičane i gvozdene robe Braće Kramer sačuvali. Oni se i danas nalaze u relativno pristupačnom, ali za konačno arhivsko korišćenje još nedovoljno obrađenom, stanju u Arhivu Novog Sada. Podaci o nicanju i postepenom jačanju ovih fabrika, i cele grane kojoj pripadaju, kao i podaci o opštim prilikama na jugoslovenskom tržištu, o konkurenciji, kako domaćoj tako i stranoj, o teškoćama finansijskog, poreskog zakonodavnog i carinskog karaktera, od neprocenjive su vrednosti. Delimično očuvana prepiska između Braće Kramer i uprave KID-a, odnosno uprave Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe a.d. sa vlasnicima akcija u Beču, predstavljaju, verujemo, izuzetne izvore informacija o odnosima koji su karakteristični za monopolističko ponašanje u industriji žičanih proizvoda u Jugoslaviji.

U Fondu Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije u Arhivu Jugoslavije, našli smo niz podataka koji su skladno upotpunili informacije dobijene iz gore navedenih fabričkih arhiva. Fond Novosadskog magistrata, iako u odnosu na privrednu građu Novog Sada između 1882. i 1918. veoma osiromašen, dao je one elemente istorijskog razvoja prethodnica posmatranih novosadskih fabrika, bez kojih bi potpuno sagledavanje procesa razvitka ove grane metaloprerađivačke industrije u Novom Sadu bilo nemoguće.

Delimične rezultate dao je i pokušaj da se u Zemaljskom arhivu Mađarske u Budimpešti nađu neka dopunska obaveštenja o radu dveju tretiranih novosadskih fabrika i o njihovim vezama sa partnerima u toj zemlji.

DRUGO POGLAVLJE

RAZVITAK METALNE INDUSTRIJE NA TERITORIJI JUGOSLOVENSKIH NARODA DO SLOMA AUSTRO-UGARSKE MONARHIJE

Neujednačeni razvitak metalne industrije u našim krajevima

Metalna industrija je ključna grana narodne privrede i smatra se osnovom za privredni razvoj i industrijalizaciju svake zemlje. Ona proizvodi sredstva za proizvodnju, mašine alatličke, mašinske uređaje, građevinske i poljoprivredne mašine, transportna sredstva itd. Ukoliko je metalna industrija manje razvijena, utoliko je otežana i usporena izgradnja ostale industrije i mehanizacija poljoprivrede. Industrijski razvijene zemlje sa jakom metalnom

industrijom u mogućnosti su da snažno utiču na ekonomski i politički život nerazvijenih zemalja, i da njihovu nezavisnost u velikoj meri ograniče. „U nerazvijenim zemljama razvoj se usporava politikom dvojnih cijena: više cijene za domaće potrošače, a niže za eksport.”³⁹ Multinacionalne kompanije čine sve da zadrže kontrolu tržišta u svojim rukama i da onemoguće pokušaje njihovog osamostaljivanja u manje razvijenim zemljama. Istorijat metalne industrije, a naročito siderurgije u kapitalističkoj Jugoslaviji pruža bezbrojne primere za to.⁴⁰ „Zahvaljujući nerazvijenoj metalnoj industriji stare Jugoslavije, koja nije bila u stanju da izradi mašine za najobičnije potrebe, strani kapital je bio uglavnom u položaju da kontroliše celokupnu privredu i da, po svom nahođenju, diriguje industrijskom politikom naše zemlje.”⁴¹ Na privredne prilike u kapitalističkoj Jugoslaviji snažno su uticale ekonomske okolnosti koje je Kraljevina SHS nasledila od prethodnih režima, pa je neophodno dati jedan kraći osvrt na razvitak metalne industrije u prethodnom periodu, a u okviru tog osvrta izneti podatke o industriji žičanih proizvoda.

Odmah na početku možemo konstatovati da je Kraljevina SHS dobila u nasleđe veoma zaostalu metalnu industriju. Dok je pred prvi svetski rat proizvodnja čelika po glavi stanovnika u Ugarskoj iznosila 29,4 a u Austriji 59,6 kg, u Nemačkoj čak 250, a u SAD 326 kg, dotle je u kapitalističkoj Jugoslaviji potrošnja (a ne proizvodnja) čelika po glavi stanovnika u proseku iznosila 6 kg.^{41a} U toj potrošnji bilo je oscilacija.⁴² Ona je u pojedinim godinama bila veća, a u drugima manja. Čak 1938. godine, u veoma stručnom izvoru i od strane vladi bliskih krugova, tvrdi se da jugoslovenske statistike „kazuju da mi u zemlji trošimo svega 6 kg železa godišnje po osobi.”⁴³ A to konkretno znači da se u Kraljevini SHS trošilo pet puta manje čelika, po glavi stanovnika, nego što se pred rat u Ugarskoj proizvodilo te robe, ili 10 puta manje nego u užoj Austriji.

Razloge takvog zaostajanja vidimo u specifičnom istorijskom putu naših naroda, odnosno u svojevrsnom, nepovoljnom političkom položaju jugoslovenskih naroda pre ujedinjenja. Slovenija, Hrvatska, Vojvodina i Bosna i Hercegovina bile su pod Austro-Ugarskom. Monopolistički kapital u ovoj zemlji vodio je ekonomsku politiku koja je išla na štetu naših naroda. Iz naših teritorija višak vrednosti prelivao se u centralne delove ove monarhije, a razvijanju i industrijalizaciji perifernih delova nije se poklanjala pažnja. To je

³⁹ Dr Vladimir Farkaš, *Ekonomika jugoslovenske industrije*, Zagreb 1965, 241.

⁴⁰ Đerđ Gal, *Jugoslovenski i srednjoevropski sindikat železara*. — ZBORNIK ZA ISTORIJU 7/1973.

⁴¹ Vencelj Perko, *Metalna industrija, njen značaj i uloga u petogodišnjem planu*. Beograd 1948, 6.

^{41a} Die Habsburgermonarchie 1848—1918, Band I. — Die wirtschaftliche Entwicklung, Wien 1973, 507.

⁴² Po glavi stanovnika potrošnja čelika u Jugoslaviji iznosila je godine 1929. svega 11,9 kg; naredne godine je neznatno opala na 11,7, a 1931. već je iznosila svega 9,6 kg, da bi 1932. godine opala na svega 6 kg. Vidi: Osvrt na prilike svjetske i domaće industrije željeza i trgovine. — JUGOSLOVENSKI LLOYD 22. VI 1933.

⁴³ Nakon značajnog proširenja železare u Zenici i ostalih kapaciteta u Jugoslaviji došlo je do izvesnog porasta u proizvodnji čelika te je 1938. godine proizvodnja čelika po glavi stanovnika u Jugoslaviji iznosila 14 kg. Radi upoređenja da spomenemo da je u CSR iznosila 115, a u Engleskoj 222 kg. Ti brojevi su dobijeni deljenjem proizvodnje čelika (220 000 tona) sa brojem stanovnika (15,49 miliona). Vidi: Dr Aleksandar Muslin, *Statistika i evidencija industrijske proizvodnje*, Beograd 1958, 7.

bitno uticalo na usporeniji razvitak ovih naših krajeva. U tom pogledu činila je izuzetak Slovenija, a donekle i Bačka i Banat. Slovenija je već i zbog svog geografskog položaja prema Beču, a i zbog povoljnijih istorijskih okolnosti, uspela da dostigne viši stepen razvitka svoje metalne industrije u odnosu na ostale jugoslovenske teritorije, ali je i sama zaostajala prema austrijskoj metalnoj industriji.

Mogućnost da samostalno utiče na svoj privredni razvitak Srbija je stekla tek u drugoj polovini XIX veka, i u tom pogledu znatno je zaostajala za Habsburškom Monarhijom i industrijski razvijenim zemljama. Nakon carinskog rata, kada je u Srbiji došlo do snažnije industrijalizacije, podstrekavan je razvoj onih industrijskih grana koje su svoje sirovine crple iz poljoprivrede. To je učinilo da se njena metaloprerađivačka industrija i dalje slabo razvijala. U Makedoniji i Crnoj Gori metaloprerađivačka delatnost ostala je sve do ujedinjenja jugoslovenskih naroda na nivou sitnih zanatlijskih usluga.

Da je politički momenat (sem nedovoljne akumulacije kapitala i nepovoljnog geografskog položaja) bitno uticao na zaostajanje metalne industrije u nas, dokazuje i činjenica da je osnovne sirovine za izgradnju siderurgije bilo dovoljno na našim teritorijama, i da je od davnina to bogatstvo bilo poznato, pa i eksploatisano.⁴⁴ Borba za bosansko železo, a još više za bosansku železnu rudaču, vođena je između austrijske i mađarske železne industrije sve do pred prvi svetski rat.⁴⁵

Razvoj crne metalurgije i metaloprerađivačke industrije u okupiranoj Bosni i Hercegovini

Bogata ležišta gvozdene rude u Bosni bila su poznata još Rimljanima, te je u okolini Vareša ova ruda vađena i iz nje izrađivano kovno gvožđe, da bi se ono zatim, na vodenim čekićima prerađivalo u razne predmete.⁴⁶ Gvozdena rudača je sem toga eksploatisana u doba Rimljana u Ljubiji, Starom Majdanu i Staroj Rijeci. Ruda je topljena u takozvanim majdanima sa tvrdim drvenim ugljem, a taj postupak je omogućavao dobijanje dvadeset procenata gvožđa iz rudače.⁴⁷ Ruda železa se i transportovala iz ovih krajeva tokovima Sane, Une, Save i Dunava u druge krajeve Rimske Imperije gde je njena prerada bila razvijena.⁴⁸

Posle propasti ove imperije, u opštem rastrojstvu, pao je zaborav i na ovu vrstu delatnosti. Ona je obnovljena tek pod Kulinom banom, i uz pomoć Sasa, ali ne zadugo, jer je najeza Turaka opet prekinula normalan proces razvitka prerade gvožđa u Bosni. Nakon sređivanja prilika u Turskom Carstvu, ponovo je počela delatnost na vađenju gvozdene rude oko Prijedora, Vareša i širem

⁴⁴ Esad Pašalić, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini. — GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U SARAJEVU, n.s., sv IX. (Arheologija) 1954.

⁴⁵ Dr Ferdo Hauptman, Borba za bosansko željezo pred prvi svjetski rat. — GODIŠNJAK ISTORIJSKOG DRUŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE, Sarajevo 1959.

⁴⁶ Milivoje Savić, Naša industrija i zanati. I deo, Sarajevo 1922, 318.

⁴⁷ Isto, 323.

⁴⁸ Isto.

prostoru istočne Bosne, a u znatnoj meri je i izvožena niz Savu i Dunav do Beograda, pa čak i do Bugarske.⁴⁹

U XIX veku delatnost na vađenju, topljenju i obradi, odnosno preradi železa u Bosni i Hercegovini prilično se razvila, ali je, naravno, za tadašnje evropske prilike, još veoma zaostajala. Što se i pored zaostajanja ipak održavalo, može se zahvaliti okolnostima da su za njen opstanak postojali prirodni uslovi: dobra ruda i tradicija njene prerade. No, ti uslovi nisu bili dovoljni da obezbede ovoj grani delatnosti dalji opstanak i razvoj. Oticanje akumuliranog kapitala, turska administracija i rasulo u državi, a zatim, specifična politika Austro-ugarske Monarhije sprečavali su njen razvitak. Na taj način ova je delatnost vegetirala u toku XIX veka, da bi počela naglo propadati pod njegov kraj i početkom XX stoleća.

U pomenuto doba gvozdена ruda se još uvek vadila u mestima Smreka, Draškovići, u Saškom Dolu, u okolini Vareša, a prerađivala se u Varešu, gde je bilo 25 peći za topljenje rude gvožđa i 31 vodeni čekić. Preradom rude gvožđa bavila su se i manja mesta oko Vareša. U Borovnici su radile 3 peći i 3 čekića, u Dubostici 2 peći i 2 čekića, u Vijaku 2 peći i 5 čekića i u Očevlju 5 čekića.⁵⁰

Tehnika je bila tada još krajnje zaostala. Peći su bile visoke 5 metara, a radile su uz pomoć mehaničkih mehova i drvenog uglja. Dobijeno sirovo kovno gvožđe je nakon toga prerađivano u kovačnicama.

Samo je u Varešu bilo oko 50 kovača, a bilo ih je i u njegovoj okolini, zatim u Vijaku i Krčevini.⁵¹ Kovači su na vatri, uz pomoć mehova i čekića, pokretanih vodom, varili gvožđe i iskivali ga u razne predmete: raonike, bu-dake, motike, potkovice, klince, sekire, srpove, lance itd. Od 160—165 kg sirovog kovnog gvožđa dobijalo se oko 100 kg gotove robe, a jedan vodeni čekić mogao je godišnje da iskuje oko 20 000 kg robe.⁵² Ova vareška roba nalazila je u XIX veku kupce i van Bosne i Hercegovine, te je prodavana širom Balkanskog poluostrva, pa čak i u severnoj Africi i Arabiji.⁵³ Na stotine tovarnih konja znalo je da čeka na robu u Varešu da bi je potom transportovalo u da-leke krajeve.

U području veoma bogatom gvozdenom rudom, u Novom, Ljubiji, Prijedoru, Sanskom Mostu radilo je još 1860—1870. preko stotinu majdana-topionica. Gvožđe je bilo izvrsnog kvaliteta, pa je prodavano na celom Balkanskom poluostrvu. Ono je Sanom, Unom i Savom, u takozvanim lađama nevratima, stizalo i u Beograd, gde je gvožđe iskrcavano a lađe-nevrati rasturane i prodavane kao građa.⁵⁴

Zanati za preradu ovog gvožđa razvili su se u znatnoj meri u Sarajevu, a još više u Jajcu i Travniku, gde su dobijane veoma cenjene sablje, puške, pištolji i bodeži, vanredno izrađeni i okićeni.⁵⁵

⁴⁹ Dr M. Šamić, *Ekonomski život Bosne i Sarajeva početkom XIX vijeka. — GODIŠNJAK ISTORIJSKOG DRUŠTVA BOSNE I HERCEGOVINE (ubuduće GIDBH)*, godina X/1959, 167.

⁵⁰ M. Savić, nav. delo, 318.

⁵¹ Isto.

⁵² Isto, 319.

⁵³ Isto.

⁵⁴ Isto, 323.

⁵⁵ Dr. M. Šamić, isto, 131.

Ovom, za tadašnje vreme primitivnom i prevaziđenom zanatskom radu, došao je kraj uglavnom u doba austrougarske okupacije. Prvo su počele da propadaju topionice zbog svoje male dnevne proizvodnje (koja je bila i daleko skuplja) u konkurenciji sa austrijskim i mađarskim visokim pećima, koje su proizvodile 50 do 100 puta više na dan. Korak sa novim vremenima nisu uspeli da održe ni kovači, kojima je nedostajalo i kapitala i trgovačkog znanja da se u novim prilikama snađu.⁵⁶

Prirodna bogatstva Bosne i Hercegovine i dugotrajna tradicija vađenja, topljenja i obrade gvožđa, ipak nisu ostala bez traga. Tržište Monarhije bilo je gladno sirovina, pa je bilo logično da se i bogatstva Bosne i Hercegovine stave u službu njenih privrednih interesa. Uostalom, to je bio i jedan od razloga što je Austro-Ugarska želela okupaciju i aneksiju Bosne i Hercegovine. Zbog ograničene potrebe za železom u samoj Bosni, pa i zbog turskog zakonodavstva „koje je svakome ostavljalo na slobodu volju da koristi rudna nalazišta kako zna i može, a to opet nije pogodovalo koncentraciji ionako rijetkog kapitala na nekoliko većih pothvata”,⁵⁷ krupnija industrija za vađenje, topljenje i obradu gvožđa nije uspela da se razvije u tursko doba.

Prvi koraci u razvijanju takve industrije učinjeni su u Austro-ugarskoj Monarhiji. No, valja znati da su tada već u Monarhiji radili tako snažni železarski centri kao Alpina Montan, KID, Rimamuranjska železara, železare u Rešici i Vitkovicama, koje su svoje interese već regulisale odgovarajućim kartelskim sporazumima. Pridošlici je ostavljeno samo toliko prostora za razvoj koliko je bilo u interesu kartelisanih austrougarskih železara.⁵⁸ U maju 1890. godine otpočela je izgradnja prve visoke peći za topljenje rude, koja je dovršena u avgustu 1891. godine. Bila je to peć koja je radila sa prevaziđenom tehnologijom koristeći drveni ugalj.⁵⁹ Druga visoka peć u Varešu podignuta je 1896. sa godišnjim kapacitetom od 1 200 vagona sirovog železa, a treća 1898. Ona je, u stvari, zamenila prvu, zastarelu i nerentabilnu. Nova je bila sposobna da proizvede 3 000 vagona gvožđa, a radila je koristeći koks.⁶⁰ Maksimalna godišnja proizvodnja sirovog železa iznosila je u Varešu pred prvi svetski rat 5 358 vagona. U ovom mestu su, sem toga, u austrougarsko vreme podignute i dve kupolne peći za livenje gvožđa sa maksimalnom godišnjom proizvodnjom od 670 vagona liva.⁶¹ Pred sam početak prvog svetskog rata u Varešu je bilo uposleno 1 361 radnik.⁶²

Oslanjajući se na sirovo železo iz Vareša, podignuta je i železara u Zenici. Koncesiju za izgradnju ove tvornice dobila je „Gvozdena i čelična zajednica u Zenici” (Eisen- und Stahlgewerkschaft Zenica) 1892. godine. Vlasnici ove zadruge bili su Moritz v. Schmidt, Hands v. Pengy i Leo v. Bondi.⁶³ Nedostatak dovoljnog kapitala naveo je zadrugare da se opredele za tehnologiju i instalaciju takvih pogona, koji su već tada bili prevaziđeni u Evropi. Usled

⁵⁶ M. Savić, isto 319.

⁵⁷ Dr F. Hauptman, *Borba za bosansko željezo pred prvi svjetski rat*, GIDBH, godina X/167.

⁵⁸ *Die Habsburgermonarchie ... nav. delo*, 555.

⁵⁹ M. Savić, isto, 319.

⁶⁰ M. Savić, isto 320.

⁶¹ Isto.

⁶² Isto, 321.

⁶³ *JUGOSLOVENSKI GVOŽĐAR*, 1938. Jubilarno izdanje, 82. i *Die Habsburgermonarchie ... nav. delo*, 558.

toga u Zenici je dobijan čelik tzv. pudlovanjem, koji nije mogao konkurisati ni po kvalitetu, ni po ceni čeliku dobijenom iz simens-martinovih peći. Zadruga je 1899. godine reorganizovana, pretvorena u akcionarsko preduzeće sa kapitalom od 3 500 000 kruna, podeljenim na 17 500 akcija. Državni erar je od toga otkupio 25 procenata, a ostalo je bilo u posedu Niederösterreichischen Eskompte Gesellschafta.⁶⁴

Prva simens-martinova peć podignuta je u Zenici 1898, a druga 1901. godine, da bi pudlovanje bilo sasvim napušteno 1904. godine. Uporedo je tekla i izgradnja tri valjaoničke pruge, da bi se 1912. godine podigla i četvrta valjaonica i dostigla maksimalna godišnja proizvodnja u doba austrougarske vladavine od 3 387 vagona. Zenica je proizvela:

a) gvožđe u šipkama i oblikovano gvožđe:

1909. godine — 1905 vagona

1912. godine — 2894 vagona

b) valjane žice:

1909. godine — 125 vagona

1912. godine — 151 vagon

c) uskotračne šine:

1909. godine — 273 vagona

1912. godine — 400 vagona⁶⁵

Treba ipak znati da su valjaoničke pruge, instalirane u Zenici, bile starijeg tipa, pa su već u trenutku montiranja bile tehnološki prevaziđene, a naročito poslednja, sitna valjaonička pruga (postavljena 1912. godine), koja je kupljena kao već rabljena u drugim valjaonicama.⁶⁶ Sem toga, ni u Zenici, ni u Bosni i Hercegovini uopšte, nije došlo do ozbiljnijeg napretka u preradi gvožđa. Razvoj je stao na izradi trgovačkog čelika i uskotračnih šina, a do fabričke prerade, na primer, valjane žice nije došlo, jer se to kosilo sa interesima postojećih i kartelisanih fabrika u Austro-ugarskoj Monarhiji. Bosna i Hercegovina je trebalo da posluži kao rudna baza mađarske industrije, pa je do te mere njen razvitak i omogućen. Mađarska vlada je naročito činila sve da onemogućiti nicanje svake konkurencije u ovim oblastima.⁶⁷

Razvoj crne metalurgije i industrije žičane robe u Sloveniji

Drugo područje sa veoma starom tradicijom topljenja i obrade gvožđa i čelika je Slovenija. U Kranjskoj i Gorenjskoj bilo je malih topionica (fužina) gvožđa još u srednjem veku. Rudnik i topionica železa u Kropi spominje se u dokumentima iz XIV veka, a 1481. u ovom mestu je bilo već dve topionice sa

⁶⁴ Die Habsburgermonarchie... nav. delo, 558.

⁶⁵ M. Savić, nav. delo, 328.

⁶⁶ JUGOSLOVENSKI GVOŽĐAR. Jubilarno izdanje, 82.

⁶⁷ Dr F. Hauptman, nav. delo, 173.

ukupnim kapacitetom od 2 000 centa godišnje.⁶⁸ U Kropi je sve železo bilo tada i prerađivano u klince raznih veličina i asortimana. Ta delatnost bila je, inače, u stalnom usponu. To se vidi i iz podatka za Kropu iz 1775. godine, kada je u tom malom mestu dobijeno već 7 200 centi sirovog gvožđa, od čega je iskovano 1 950 centi klinaca, i to čak 127 raznih vrsta ovog artikla, veoma traženog i cenjenog, ne samo u slovenačkim krajevima, već i u italijanskim, austrijskim i hrvatskih oblastima.⁶⁹

Industrijska i tehnološka revolucija u XIX veku znači kraj slovenačkih malih topionica. Pronalazak parne mašine i snažan prodor nove tehnologije topljenja metala, Besemejerov i Simens-Martinov postupak, kao i izgradnja krupnih pogona železarstva u Evropi i Austriji, stvorili su malim topioničarima u Slovenji takmace sa kojima oni nisu mogli održati utakmicu, ni po cenu najvećih odricanja. Pojava KID-a 1869. godine, u Ljubljani, u adaptiranom, a veoma brzo i napuštenim prostorijama jednog bivšeg parnog mlina, iako u prvim godinama još u veoma skromnim razmerama, znači za slovenačku železarsku industriju preokret. Sa njim otpočinje, u stvari, era krupne mašinske industrije u ovoj grani proizvodnje. U toku 1870—71. godine KID proširuje svoju delatnost na Gorenjsku, gde pridobija starije pogone za izradu klinova, a u toku narednih dveju decenija koncentriše i razvija rad u dvema centralnim tvornicama: u Jesenicama i Javorniku, stalno proširujući kapacitete, i asortiman proizvoda.⁷⁰ KID je 1895. godine osnovao i sopstvenu topionicu gvožđa u Škednju (Servola), kod Trsta, a velika prednost KID-a uopšte, bila je njegov veoma povoljan položaj kako u odnosu na potrošne centre austrougarskog tržišta, tako i na blizinu pristaništa u Trstu, preko kojeg je lako mogao da izvozi svoje proizvode i da dobija rudu gvožđa po jeftinim svetskim cenama. Razume se da je tu činjenicu uvažavao i kapital u Austriji i da je u svom razvitku KID u većoj meri nego bilo koji drugi metalurški pogon na teritoriji jugoslovenskih naroda uživao naklonost bankarskog kapitala. Zato je i uspeo da se na tim teritorijama do prvog svetskog rata razvije kao najjači pogon ove vrste.

Borbu sa KID-om, kao i sa konkurentskim fabrikama austrougarskog carinskog područja, vodili su veoma žilavo, sedamdesetih, osamdesetih i devedesetih godina gorenjski i kranjski „žebljari”, kovači klinova i eksera. Njima su se suprotstavili pogoni, odnosno fabrike, koje su prihvatile modernu tehnologiju i uvezle odgovarajuće savremene mašine za proizvodnju žice, žičanih eksera i žičanog pletiva. No, da bismo shvatili pravce kretanja, nužno je, bar u najkraćim potezima osvrnuti se na tehnološke inovacije u ovoj oblasti proizvodnje.

Tehnološka revolucija u proizvodnji eksera i propadanje žebaljara

Ubrzo posle pronalaska i primene parnih mašina u proizvodnji uspeo je Perkins Chifford da izradi mašinu za mehaničku izradu eksera, koja je mogla da zameni ručnu proizvodnju. Iako je to bio još nedovoljno savršen i efikasan

⁶⁸ I. Mohorič, nav. delo, tom I, 36.

⁶⁹ Isto, 63.

⁷⁰ Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstva trgovine i industrije (ubuduće A.J, MTI) br. 65-532-1252.

postupak, prvi korak je učinjen. Racionalizacije ovog, kao i pronalaženje novih postupaka za mašinsku izradu eksera i klinaca, nailazili su jedan za drugim.⁷¹

Razume se da je mašinski način izrade ovih artikala osvojio i austrijsku industriju. U sredini koja je gajila vekovnu tradiciju ručne izrade eksera, prvi je ljubljanski trgovac i bankar Emerik J. Majer uveo mašinsku proizvodnju ovog artikla. On je 1862. osnovao malu mašinsku radionicu u Dobru-nji, koju je 1867. godine preselio u Ljubljano. Posle njegove smrti fabriku je preuzela njegova svastika, pa se ova firma jedno vreme vodila pod imenom Henrik i Viktor Gale. No, 1882. godine prešla je u ruke Ivana Globočnika, sitarskog trgovca i proizvođača, koji je ovu fabriku dalje razvio. Osamdesetih godina XIX veka u njoj je radilo već 44 radnika, a godišnja produkcija je iznosila 40 vagona žice i žičanih eksera.⁷²

Daleko je veća, i za slovenačke majstore opasnija, konkurencija dolazila od fabrike žice i žičanih eksera u Rožu, na Bistrici. To je bila stara tvornica, osnovana još 1794. godine, a koja je prešla sve faze manufakture i mašinske proizvodnje. U njoj je 1840. izgrađena žičara, koja je bila jedinstvena u tadašnjoj Austriji. Parna mašina sa 40 KS postavljena je u njoj 1859. godine, a 1866. prešla je i na mašinsku izradu žičanih eksera, te je već narednih godina proizvela 476 tona ovog artikla. Fabrika je stalno proširivala svoj mašinski park. Kada je došla u finansijsku krizu, i kada je otkupljena od strane KID-a 1906. godine, ona je već raspolagala sa 17 strojeva za pletenje žice, s jednim strojem za njeno bojadisanje i sa 8 drugih pratećih mašina. Imala je 23 bubnja za izvlačenje grube žice, 205 za srednju, i 394 za finu žicu. Žičane eksere proizvodilo je 40 strojeva, žičane čavle 9. Instalirana snaga ove fabrike iznosila je 360 KS, a upošljavala je 640 radnika.⁷³

U prvim godinama svog razvoja KID nije prešao na proizvodnju eksera, ostavljajući taj prostor slovenačkim žebjarima, koje je čak snabdevala sirovinama. No, kada je izgrađena 1889. godine nova železara u Jesenicama, u programu proizvodnje KID-a javili su se i žičani ekseri. Novoformirani pogon, tzv. žablarna, odnosno ekserana imala je 32 stroja za izradu eksera, a program proizvodnje za 1891. godinu predviđao je produkciju od 100 vagona eksera. Jesenička žičara i ekserana se otada stalno proširivala. Broj tih strojeva narastao je 1906. na 88 mašina. Obučarske ekserčice i spojnice proizvodilo je 12 mašina. Njihova mesečna proizvodnja do kraja XIX veka dostigla je cifru od 250 do 280 tona, da bi već u prvoj deceniji XX veka mesečni kapacitet proizvodnje eksera porastao na 600 do 800 tona. Proizvodnjom eksera bavilo se tada u KID-u 80 radnika.⁷⁴

Izrastanju krupne mašinske proizvodnje eksera u Sloveniji pokušali su da se suprotstave stari majstori, žebjari. Njihov je broj sedamdesetih i osamdesetih godina XIX veka bio još iznenađujuće veliki. Prema izveštaju Ljubljanske trgovačke komore za 1885. godinu, u pogonu je još uvek bilo 47 vodenih točkova, 164 ognjišta i 808 nakovanja, a tom tehnikom izrađivali su eksere i klince 795 kovača, 447 radnica i 252 maloletna radnika. Njihov zajednički godišnji učinak iznosio je 1 419 300 kilograma eksera, dok je 40 rad-

⁷¹ I. Mohorič, nav. delo, 203.

⁷² Isto, 356.

⁷³ Isto, 401.

⁷⁴ Isto, tom II, 17.

nika na 29 mašinskih strojeva kod Globočnika proizvodilo svega 450 000 kilograma. Da bi se tako održala ručna proizvodnja eksera i žičanih prerađevina uopšte, bila je potrebna vanredna upornost starih zanatlija i naprezanje ljudske izdržljivosti do maksimuma. Žebljari su radili po 14 časova dnevno.⁷⁵ Počinjali su u tri sata u zoru da bi bez prekida radili do osam ujutro. Tada je usledila pauza od jednog sata, iskorišćena za doručak. Posao je nastavljen do jednog sata po podne kada je usledila jednočasovna pauza za ručak. Od dva sata pa do sedam uveče nastavio bi se radni dan bez prestanka. Da bi se trka sa mašinskom proizvodnjom konkurentskih fabrika mogla nekako podneti, morala se u taj ubitačni posao uvesti i jeftina dečja radna snaga. No, ako su maloletni radnici radili i nešto manje od odraslih, ipak je njihov radni dan bio takav da je morao direktno da utiče na njihov normalan razvoj.

Maloletnici do 10 godina radili su tri sata na dan, a deca između 10 i 12 godina bila su uposlena već po 6 sati. Za decu iznad 14 godina starosti radni dan je trajao punih devet časova.⁷⁶ Deca od 8 do 10 godina ispomagala su pri radu, uglavnom dodavala sirovine odraslima, otpremala gotove proizvode do magacina, čistila radionice i činila druge usluge majstorima. No, deca iznad 10 godina već su bila uključena u direktnu proizvodnju, pa su sama morala kovati eksere, obično neke lakše vrste, ili su pak u tom radu ispomagala starijim radnicima. Radeći u zagušljivim, mračnim, preterano zagrejanim i skučenim prostorijama, ova deca su sticala samo pravo na učenje zanata, a ne i pravo na bilo kakav dohodak, platu ili nadnicu.⁷⁷ No, nisu mnogo bolje prolazili ni oni koji su imali pravo na platu ili zaradu, jer je mašinska konkurencija toliko obarala cene na tržištu da zarade majstora i kalfi nisu mogle da obezbede ni egzistencijalni minimum. Prema podacima koje navodi Ivan Mohorič, u doba žestoke krize za žebljare, a to je kraj osamdesetih godina XIX veka, njihovi prihodi su se skoro prepolovili, te su dnevno obezbeđivali umesto ranijih 3 do 4 goldinara, svega 2,5 do 3.⁷⁸ Pa ni po cenu takvog odricanja nije više mogla inokosna žebljarska proizvodnja da se održi. Jedan za drugim zatvarani su mali pogoni, sitne radionice, a propali majstori i njihovi pomagači hrlili su na tržište radne snage, nudeći svoje znanje i svoju snagu u bescenje. O jednom od najistaknutijih centara ove proizvodnje, o Kropi, novine osamdesetih i devedesetih godina donosile su skoro svakodnevne podatke o teškoćama, nedaćama i bedi propalih žebljara. Siromaština i beda dosegle su tada krajnje granice. Skoro polovina žitelja ovog nekad cvatućeg metaloprerađivačkog mesta ostala je bez posla. U gomilama od 50 do 80 ljudi išli su od sela do sela, a uveče su se vraćali u svoje domove očajni, jer posla nije bilo.⁷⁹

Kovinarska zadruga z.o.j. u Kropi

Spas iz ovog teškog stanja stigao je kada su, na inicijativu Ljubljanske trgovačke komore u Kropi, žebljari osnovali svoju proizvođačku zadrugu, ujediniли svoja oskudna sredstva, dobili nešto kredita od banaka i komora, ulo-

⁷⁵ Isto, tom I, 357.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Isto, 356.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Isto.

žili svoju bezgraničnu želju da opstanu i krenuli putem zadružne proizvodnje eksera i prerade žičane robe. Oni su sve više uključivali u radni proces mašine i, prihvatajući izazov ere industrijske revolucije, nisu se suprotstavljali, već su se uključivali u njene nezaobilazne uslove. Osnivačka skupština Kovinarske zadruge z.o.j. u Kropi i Kamnoj Gorici održana je 16. novembra 1894. godine, a maja 1895. godine počela je proizvodnja.⁸⁰ U prvoj poslovnoj godini osposobila se za proizvodnju 60 vagona eksera i vagon i po druge sitne robe — lanaca, krampova, lopata i vaga.⁸¹ Plasirala je robu, sem na slovenačkom tržištu, i u Dalmaciji, Hrvatskoj, današnjoj Vojvodini, pa i u Srbiji i Rumuniji.⁸² Od 1896. pokušala je i sa proizvodnjom gvozdениh kreveta za austro-ugarsku vojsku. Te godine je dobila narudžbinu za izradu 1 927, a naredne godine čak 5 623 kreveta.⁸³ Da bi se posao, koji se sve više razmahivao, mogao obaviti kako valja, ova zadruga je rešila da stupi na put mehanizacije i mašinizacije proizvodnje, 1897. godine došlo je do montiranja i stavljanja u pogon mehaničkih makaza za rezanje železa, nekoliko bušilica i niza manjih mašina, a od Austrijskog ministarstva trgovine i industrije zatražena je pomoć za nabavku mašina za proizvodnju eksera.⁸⁴ Prodor na ugarsko i srpsko tržište obavljen je sa uspehom krajem XIX veka, te su otada proizvodi Kroepe, pre svega njeni rukom kovani ekseri, dobro primani. No, proizvodnja gvozdениh kreveta se nije pokazala uspešnom, pa je ovaj posao napušten, a Zadruga se punim elanom bacila na razvijanje poslova vezanih za tradicionalnu aktivnost ljudi u Kropi — proizvodnju eksera, koja je, i pored izvesnih investicija u razne mašine i alate, sve do 1901. godine ostala u osnovi u sferi ručne proizvodnje.

Prekretnica u istoriji „Kovinarske zadruge” u Kropi bila je 1901. godine, kada je i ona sa ručne prešla na mašinsku izradu eksera.⁸⁵ Prva grupa mašina za izradu eksera prispela je 1901. godine: preša, ekscentrična preša, makaze za rezanje gvožđa, mehanički čekić i strug. Formirano je i postepeno opremljeno mašinama novo odeljenje, koje je dobilo ime: „pri prešah”. Na njegovim vratima stajao je natpis: „Novi strojevi se vrte, olakšavaju naporan rad.” U sredini koja je u odbranu rada, decenijama vodila bitku protiv mašina, i u kojoj je jedan deo proizvodnje eksera još uvek obavljan ručno, nesumnjivo je bilo potrebno razbijati nepoverenje prema mašinama, pa je i taj natpis na vratima očigledno služio za umirenje onih koji su u mašinama još uvek videli svoje neprijatelje.⁸⁶

Sledeći korak u razvitku Zadruga u Kropi vezan je za kupovinu i montažu motora (na pogon sa sirovim uljem) od 20 KS i turbine od 39 KS za uvođenje električnog osvetljenja u glavne radionice. Bilo je to 1908. godine, te je ona jedan od krupnih datuma ove zadruge.⁸⁷

Uprava Zadruga činila je sve da proširi asortiman proizvodnje i da se na taj način obezbedi od oscilacije potrošnje i cena na tržištu. Već je od početka

⁸⁰ Kovački obrt u Kropi i Kamnoj Gorici. — JUGOSLOVENSKI ŽELJEZNIK I STROJAR br. 12, 1927.

⁸¹ Kronika Plamena, ... nav. delo, 19.

⁸² Isto.

⁸³ Isto, 21—24.

⁸⁴ Isto, 24.

⁸⁵ Isto, 32.

⁸⁶ Isto, 168.

⁸⁷ Isto, 51.

postojala namera da se pređe i na proizvodnju vijaka i zakovica, pa su traženi putevi, a pre svega, finansijska sredstva, za kupovinu potrebnih mašina. Carsko-kraljevsko ministarstvo za javne poslove, 18. decembra 1912. godine povoljno je odgovorilo na molbu uprave Zadruge, te joj je odobrilo 60 000 kruna beskamatnog kredita za kupovinu potrebne opreme, uz obavezu vraćanja kredita u ratama sa rokom otplate od deset godina.⁸⁸ Na traženje uprave Zadruge, stigla je već 21. jula 1912. godine povoljna ponuda od firme Erharda Künzela za prodaju mašina za izradu klinaca, koje su se nalazile u fabrici u Schlaggenwaldu. Vlasnik je želeo da napusti proizvodnju klinaca, jer je nameravao da pređe na produkciju mašina. Pregovori su tekli ubrzano. Predstavnik Zadruge, nakon uvida u samoj fabrici u Schlaggenwaldu, dao je povoljan sud o njihovoj upotrebljivosti, pa je tom prilikom upozorio upravu da preći opasnost da neko drugi kupi te mašine i time ugrozi plasman tri četvrtine ručno kovanih klinčića i eksera u Kropi. Ugovor o kupovini mašina potpisan je 13. oktobra 1913. godine, da bi već u novembru 5 radnika Zadruge pošlo u Schlaggenwald da se obuču za rad na novokupljenim mašinama.⁸⁹ Prodaju mašinski rađenih eksera preuzela je Kropa već u novembru 1913. iako su mašine stigle tek u aprilu 1914. godine. Bilo ih je, većih i manjih, ukupno 18, a kompletan trošak njihove nabavke iznosio je 55 000 kruna, što je dakle, bilo dovoljno da se pokrije iz zajma od Ministarstva za javne poslove.⁹⁰ Produkciona moć ovih mašina iznosila je mesečno 5 do 6 hiljada kilograma eksera, dužine 20 do 130 milimetara.⁹¹ Mašine je opsluživalo 7 radnika i 4 radnice. Kako je rad sa mašinama vezan i za potrebu velikog broja alata, osnovana je pri ovom pogonu 1914. godine i bravarnica, koja je proradila ujesen 1914. godine.⁹²

Nabavka mašina i rad u mirnodopskim uslovima nastavljeni su i u ratnoj konjunkturi. Kropa je 1917. godine kupila prešu za izradu vijaka, vraćajući se time na plan koji je još početkom XX veka bio postavljen, no tada nije bilo ni finansijskih, ni tehničkih, ni tržišnih uslova da se on ostvari. Tih uslova nije bilo ni 1917. godine. Mašina je kupljena s tim da se kompletira asortiman posle rata, pa zato nije odmah ni puštena u pogon. Međutim, datum njene nabavke znači veliki događaj u istoriji Zadruge, jer je te godine udaren temelj za prelazak na proizvodnju rentabilnih vijaka. Iste godine kupljen je i stroj za izvlačenje žice i mašina za izradu žičanih eksera.⁹³ One su počele sa radom, samo nešto kasnije. Proizvodnju žičanih eksera, pod pritiskom jače konkurencije, Zadruga u Kropi će napustiti.

Prelaz na mašinsku proizvodnju izmenio je i uslove rada. Zahvaljujući ratnoj konjunkturi, velikim vojnim porudžbinama, Zadruga je i finansijski dobro poslovala, a dobit razložno trošila. Računajući na inflaciju, kao što vidimo, Zadruga je svoju dobit ulagala u kupovinu novih mašina i planirala da u posleratnom rešavanju tržišnih odnosa dovoljno ojača i proširi asortiman robe kako bi dobro prošla u eventualnom novom kartelskom sporazumu. U red takvih nabavki spada i kupovina parne mašine 1918. godine, ukupne

⁸⁸ Isto, 58, 59, 60.

⁸⁹ Isto.

⁹⁰ Isto.

⁹¹ Isto, 64.

⁹² Isto, 171.

⁹³ Isto, 171—172.

snage od 100 KS. Ona je kupljena da bi zamenila po kapacitetu nedovoljnu i staru parnu mašinu.⁹⁴

Mašinizacija proizvodnje i sve ubrzanije napuštanje ručne proizvodnje (iako će ona u radu Zadruga biti prisutna i kasnije) donela je značajne promene u životu zadrugara — proizvođača. To se ogleda pre svega u zaradama i radnom vremenu. Ubitačni rad od 14 sati je napušten. Sada se radilo od šest ujutru do šest uveče, sa jednočasovnim odmorom za ručak. Radni dan iznosio je sa odmorom zajedno 12 časova, a ne 14 kao ranije. I zarade radnika su porasle, te je prestala ona užasna oskudica koja je u Kropi i Kamnoj Gorici vladala osamdesetih i devedesetih godina.⁹⁵ Zadruga je upošljavala sve veći broj radne snage. U njoj je 1905. radilo već 235 radnika. Na tom nivou otprilike kretao se broj zaposlenih sve do kraja prvog svetskog rata.

Proizvođači, odnosno plasirajući 1905. godine 100 vagona mašinskih eksera i klinaca i jedan i po vagon ručno kovanih eksera, Zadruga je za prilike na tržištu jugoslovenskih zemalja postala ozbiljan producent.⁹⁶ Prodaja klinaca i eksera porasla je 1911. godine na 118 vagona, dok je plasman lanaca opao na tri četvrtine vagona.⁹⁷ Pred sam rat, u poslovnoj 1913—1914. godine, Zadruga je plasirala 1 100 tona (šinskih) klinaca, 284 tone građevinskih eksera, 27 tona ekserčića za obuću, 25 tona lanaca i 60 tona ostale, uglavnom rukom izrađene metalne robe.

Produkciona moć železara u Sloveniji

Na teritoriji Slovenije nastale su u doba Monarhije još dve fabrike. Njih moramo spomenuti kada se osvrćemo na uslove izgradnje metaloprerađivačke industrije kod nas, tim pre što su one bile snabdevači sirovina.

Železara Štore d.d. kod Celja (ubuduće Štore), osnovana je 1851. godine. Sa kapacitetima sa kojima je funkcionisala do formiranja Kraljevine SHS javila se još 1878. godine. U njenom sklopu radila je jedna simens-martinova peć, čiji je godišnji kapacitet iznosio 15 000 tona sirovog gvožđa. U sopstvenoj valjaonici Štore ga je prerađivala u polufabrikate: trake i šipke. Valjaonica ovog preduzeća izrađivala je oko 1 200 tona livene robe. Ukupno je zapošljavala u proseku 500 radnika, a raspolagala je pogonskom snagom od 750 KS.^{98a}

Fabrika čelika grofa Jurja Turnskog na Ravnah (ubuduće Ravne) imala je takođe dugu tradiciju. Osnovana još 1774. i ona je, prihvatajući moderne tehnološke postupke, rekonstruisana i opremljena proizvodnim kapacitetima u drugoj polovini XIX veka, kada je raspolagala sa dve simens-martinove peći, čiji je ukupni godišnji kapacitet sirovog gvožđa iznosio 15 000 tona. Njega je prerađivala u topionicama čelika sa tri peći i u valjaonici gde su bile u pogonu dve grube prese sa dva valjka i jedna fina sa tri valjka. Velika čelična presa omogućavala je izradu gvozdenih delova za lokomotive i vagona, kao i izradu osovina za kola. Prosečno je papošljavala oko 600 do 1 000

⁹⁴ Isto, 70.

⁹⁵ Isto, 169.

⁹⁶ Isto, 61.

⁹⁷ Isto.

^{98a} Đerđ Gal, nav. delo, 13.

radnika.^{98b} S obzirom na orijentaciju KID-a, između ostalog i na izradu valjane žice i proizvodnju žičane robe — eksera, žičanog platna i pletiva, bodljikave žice, opruga za nameštaj, fabrika Štore i Ravne nisu ni pokušale da se oprobaju u proizvodnji ovih artikala. Nisu se upuštale u rizičan poduhvat osvajanja proizvodnje vijaka jer je na austrougarskom tržištu veoma rano nastao kartel proizvođača vijčane robe, sa kojim nije bilo preporučljivo upuštati se u borbu.

S obzirom na važnost produkcije valjanog železa, kao šire osnove za razvoj metaloprerađivačke industrije u celini, moramo na ovom mestu ukazati i na kretanje proizvodnje u trima pomenutim slovenačkim fabrikama, u vreme neposredno pred izbijanje prvog svetskog rata, kada im je produkcija dostigla vrhunac koji dugo vremena neće biti prevaziđen u Kraljevini SHS.

Dinamika njihove proizvodnje valjanog železa vidi se iz sledeće tabele:

Godina	KID	ŠTORE	RAVNE	SVEGA
1911.	64 000	12 000	6 130	82 131
1912.	64 274	12 000	5 474	81 448
1913.	63 240	12 000	5 671	81 161
1914.	60 120	6 000	3 817	69 918
1915.	40 736	6 000	3 647	50 383
1916.	42 004	6 000	3 378	51 382
1917.	38 349	6 000	5 782	50 131
1918.	22 779	4 000	2 864	39 643 ⁹⁹

Nivo od 82 131 tone dostignut 1911. godine nije više nadmašen, niti dostignut, već je došlo do konstantnog opadanja proizvodnje usled balkanskih ratova, ratne krize uopšte, otežanog plasmana robe na tradicionalna tržišta ovih železara, a to je Balkan itd.

Sitarstvo u Sloveniji

Na slovenačkom tlu nikla je i delovala od davnina još jedna radinost koju u ovom radu moramo spomenuti, a to je sitarstvo. Ono je naročito ojačalo u Kranjskoj. Zna se da je 1763. godine bilo oko 300 sitarskih preduzimača, koji su, zadovoljivši slovenačko tržište, masovno izvozili svoju robu na italijansko, francusko, špansko i englesko tržište osim austrijskog tržišta, gde su gotovo suvereno vladali.¹⁰⁰ Njihov broj se popeo 1852. na 1 500, a 1870. čak na 2 000. No, tu je i kraj procvata ovog zanata. S obzirom na korišćenu sirovinu, a to je konjska dlaka, sitarstvo ne bi ni spadalo u interesnu sferu ovog rada da mu fabrička izrada metalnog žičanog platna nije postala konkurent, pa je ovaj stari zanat sve intenzivnije istiskivala i preuzimala mu tržište. Većina starih sitara bila je nespremna, pre svega iz finansijskih razloga, da

^{98b} M. Savić, nav. delo, 69.

⁹⁹ J. Lakatoš, Industrija Slovenije, Zagreb 1922, 48. i I. Mohorič, nav. delo, tom II, 32.

¹⁰⁰ Katarina Kobe-Arzenšek, Sitarstvo na Gorenjskem (zgodovinski oris), Ljubljana 1967, 31.

prihvati novu tehnologiju i novu sirovinu (metalnu žicu), te je bila osuđena na brzo propadanje. Samo oni najjači i najbogatiji sitari, a među njima i Anton Globočnik, uspjeli su da se preorijentišu. Globočnik je već 1883. osvojio proizvodnju žice i žičanih eksera i uključio se u red modernih proizvođača sita, izrađujući istovremeno i sita od konjske dlake, jer su ona, upravo zbog veoma finog tkanja, uspjela da se održe tamo gdje je postojala potreba za ovakvom, specijalnom robom.¹⁰¹

Konkurencija proizvođača metalne žice i žičanih proizvoda — sita i rešet, drastično je smanjivala i broj onih sitara koji su sa klasičnom sirovinom, konjskom dlakom, pokušavali da opstanu. Broj takvih sitara u Sloveniji smanjen je 1875. na 1 500, a 1907. ostalo ih je još 900. Njihov će se broj otada stalno smanjivati i ovaj zanat postepeno gasiti.¹⁰² Proizvodnja sita i rešet i ostale žičane robe, naglo će tih godina napredovati u Bačkoj i Banatu. O tome će biti reči nešto kasnije.

Metaloprerađivačka industrija u Hrvatskoj, Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji

Na području Hrvatske, Slavonije i Dalmacije rudnika železa i topioničkih kapaciteta skoro da i nema u periodu nagodbe. Spomena je vredna, više ilustracije radi, kako je ova delatnost bila slaba, da je u zagrebačkoj županiji, gdje je ona bila zastupljena, u rudnicima železa i drugih metala i topionicama bilo zaposleno 197 rudarskih i 113 talioničkih radnika, dok je ukupna proizvodnja sirovog gvožđa iznosila 59 600 q. a železne rude 67 100 q.¹⁰³

U Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji metaloprerađivačka industrija se razvijala u senci prehrambene industrije i prerade drveta. Ona se sporadično javljala u malim pogonima za izradu i popravku poljoprivrednih oruđa i mašina, a u Dalmaciji u brodogradnji. Međutim, celo to tržište bilo je rezervisano i kartelskim sporazumima i podeljeno među velikim monopolističkim organizacijama metalne industrije Austro-ugarske Monarhije. Industrija za preradu žice, kao i izrada onih artikala čiji razvoj ovim radom pratimo, u Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji nije nastala sve do formiranja Kraljevine SHS.

U Srbiji je sve do osamdesetih godina XIX veka bila relativno razvijena radinost na dobijanju gvozdene rude. Ona je vađena u znatnijim količinama u okolini Vlasine. Dobijana je prepiranjem zemlje pomoću vode navedene iz Vlasine.¹⁰⁴ Ruda je topljena u primitivnim pećima kraj reke, uz korišćenje mehaničkih mehova, da bi se onda dobijeno gvožđe u samokovima varilo. Samokovi su se nalazili takođe uz vodene tokove, koji su izvirali iz Vlasine. Kvalitet ovog gvožđa bio je veoma dobar, a prerađivali su ga puškari, nožari, klinčari i drugi majstori u izrađevine koje su bile na ceni i veoma tražene dok nije došla konkurencija manje kvalitetne, ali daleko jeftinije robe iz austrougarskih fabrika. U sudaru sa efikasnijom, a nadasve rentabilnijom i finansijski moćnijom mašinskom industrijom, pomenuta zanatska radinost na dobijanju i preradi gvožđa naglo je propala i u Srbiji. Duže od ostalih uspjeli

¹⁰¹ AJ, MTI, 65-532-1 252.

¹⁰² K K.-Arzenšek, nav. delo, 31.

¹⁰³ Igor Karaman, Privreda i društvo Hrvatske u XIX veku, Zagreb 1972, 233.

¹⁰⁴ M. Savić, nav. delo, 334.

su da se održe samo Romi, kovači konjskih eksera u Vranju, Surdulici i Jelašnici, sa čijom se delatnošću u proizvodnji klinaca možemo sresti i u eri Kraljevine SHS.¹⁰⁵ Srbijansko tržište snabdevale su izrađevinama od žice — ekserima, oprugama za nameštaj, vijcima, lancima, zakivkama, platnom za sita i rešeta, bodljikavom žicom, žičanog ogradom — uglavnom tvornice i radionice u Banatu i Bačkoj, odnosno Austro-Ugarskoj sve do kraja XIX veka. Tada se, najzad, na tržištu Srbije pojavila i domaća proizvodnja, ali i konkurencija iz drugih evropskih zemalja. Gubitak nesmetanog plasmana ove robe na srbijanskom tržištu uticao je na tretiranu industriju u Banatu do te mere, da je ona naglo počela propadati krajem XIX veka.¹⁰⁶ Pored manjih sitarskih zanatskih radnji, u Srbiji niče i nekoliko većih radionica za izradu proizvoda od žice. Među njima je, svakako, za srpske prilike najznačajnija Fabrika žičanih izrađevina Gliše Josipovića u Beogradu, koja je osnovana 1903. godine.¹⁰⁷ Neposredno pred izbijanje prvog svetskog rata 1914. godine, izgrađena je Fabrika braće Stanković i kompanije u Nišu za izradu sita, postava od žice, eksera i kosa, što posebno dokazuje da su veoma pozitivne mere carinske zaštite srpskog tržišta povoljno delovale na stimulisanje industrijskog razvitka kako uopšte, tako i posebno u ovoj grani delatnosti.

Metaloprerađivačke industrije, kao i eksploataisanja gvozdene rude i njenog topljenja u gvožđe i čelik na teritoriji današnje Makedonije i Crne Gore nije bilo u periodu između 1850—1914. Ako je i bilo zanatske delatnosti za obradu metala, ona se nije mogla razviti do fabričkog nivoa i nije mogla opstati do te mere da bi se tim pojavama ovde trebalo posebno baviti. Snabdevanje pomenutih tržišta spadalo, je, uglavnom, u delokrug austrougarskih fabrika, odnosno u delokrug kartelskog sporazuma metaloprerađivačke industrije Monarhije.

Razvoj industrije žičanih izrađevina u Ugarskoj

Na teritoriji današnje Vojvodine, u Sremu, Bačkoj i Banatu, nema gvozdene rude, niti je postojala tradicija njenog topljenja. U doba Monarhije nije bilo, kao što nema ni danas, ni železara, ni valjaonica, jer su se ti kapaciteti razvijali u Austriji i Ugarskoj. Mađarska vlada je svim sredstvima potpomagala razvitak topioničke industrije, valjaonica i metaloprerađivačkih kapaciteta, ali je sva njena pažnja bila usredsređena na oblast Budimpešte, Šalgótarjana, Miškolca i Rešice, gde su se i razvili veoma snažni železarski metaloprerađivački kapaciteti, pa između ostalih i fabrike za izradu žice i žičanih proizvoda. Železara u Ozdu proizvodila je već u drugoj polovini XIX veka masovno, između ostalog, i žičane eksere. Železara u Anini izrađivala je eksere, zakovice i vijke od 1885. godine.¹⁰⁸ Najveća fabrika pletiva i platna od žice u Mađarskoj nastala je 1899. godine u Budimpešti, takođe uz izdašnu

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ A temesvári kereskedelmi és iparkamara monografikus jelentése kerületi-
nek közgazdasági viszonyairól. Temisvár 1896, 48.

¹⁰⁷ J. Lakatoš, Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyda, Zagreb 1929, 75.

¹⁰⁸ A temesvári ker. es. ip. kam. ... nav. delo 40.

Godišnji kapacitet ove fabrike u ekserima, zakovicama i vijcima iznosio je 800 tona.

pomoć države. Bila je to Tvornica Šandora Hajdekera, (Haideker Sándor), koja je počela sa malim kapitalom i sa kapacitetom od svega 4 KS, ali koja se brzo razvijala i 1905. već prerasla svoj zanatski nivo sagrađivši modernu tvorničku zgradu u kojoj je bilo instalirano 35 KS. Ona se intenzivno razvijala sve do prvog svetskog rata. Dok je u njoj 1899. godine bilo 26 ljudi, 1905. ona je već upošljavala 47, a 1907. čak 100 radnika i činovnika.¹⁰⁹ Kao njen konkurent, sa slabijim finansijskim sredstvima i manjim proizvodnim mogućnostima, javila se u Budimpešti i firma Mihalja Šadlera za proizvodnju tkanine i platna od žice, žičanih ograda i sita.¹¹⁰ Na prelazu od zanatske ka fabričkoj radinosti, nalazili su se i proizvođači sita i rešetka, platna i tkanina od žice Pal Kolerih (Kollerih Pál) i sinovi Štal i Lener (Stahel és Lenner) i Hugo Grefel (Graefel Hugó). Njih nalazimo i na izložbi metaloprerađivačke indusarije, priređenoj u Budimpešti 1906. godine.¹¹¹

Razvoj metalne industrije u Bačkoj i industrije žičanih proizvoda u Vojvodini

Dok je industrija za preradu žice uživala izdašnu pomoć ugarske države ako je nastajala u njenom središtu, a pre svega u Budimpešti, dotle je razvitak ove industrijske delatnosti na terenu Vojvodine bio prepušten slučaju, snalažljivosti ljudi na terenu i njihovoj sposobnosti da i pod maćehinskim okolnostima nešto postignu. U industrijalizaciji perifernih oblasti, koje su bile potresane međunacionalnim sukobima i izložene prvom udaru u slučaju ratnog zapleta, nije htela investirati ni država, inače veoma angažovana u razvijanju metalne industrije u Ugarskoj, ni finansijski kapital, pa ni moćniji pojedinci. Usled toga Vojvodina u celini nije uspela da prevaziđe manufakturski nivo u skoro svim granama industrijske delatnosti, pa i u metaloprerađivačkoj industriji.¹¹² Pred prvi svetski rat u Bačkoj je industrija u celini, pa i metalna, bila prilično siromašna. Njen pretežan deo je zasnovan na radu mlinova, kudeljara, ciglana i pilana, u kojima je domaća radinost povezana u manufakture i daje sliku ekstenzivne privredne delatnosti.¹¹³ Sem toga, dve šećerane, jedna fabrika veštačkog đubriva, 3—4 kudeljare, 4—5 ciglana, 1 svilara, 2—3 metalne tvornice, 3—4 pilane, 2 plinare, 1 fabrika sapuna, nekoliko električnih centrala, 2—3 pivare, 2—3 pecare alkohola predstavljaju ono što je industrijska revolucija dala Bačkoj.¹¹⁴ Očigledno da je industrija u ovoj oblasti do prvog svetskog rata uspela da dosegne samo početne razmere i da je tekla vrlo usporeno.

O glavnim preduzećima metalne industrije u Bačkoj pred prvi svetski rat Mezei daje telegrafski kratke i sažete podatke. To su: Fabrika mašina i livnica Zigmunda i druga u Novom Sadu, koja je raspolagala pogonskom snagom od 50 KS, a zapošljavala oko 120 radnika; Fabrika gvoždenog nameštaja

¹⁰⁹ Haideker Sándor sodronzszövet-fonat és kerítésgyár, HONI IPAR, 15. XI 1907.

¹¹⁰ HONI IPAR, 15. VII 1908.

¹¹¹ A vas és fémpari kiállítás. HONI IPAR, 1. VI 1906.

¹¹² Stevan Mezei, Razvoj industrije u Bačkoj, Novi Sad 1959, 151.

¹¹³ Isto, 152.

¹¹⁴ Isto.

Mirka Rotmana u Subotici sa 70 radnika i 12 KS; Fabrika kočija Rajha i Lebherca, imala je ukupno 44 KS i 70 zaposlenih radnika; Radionica za opravku vagona u Subotici, sasvim malena, sa svega 15 KS i 10 radnika; deset radnika je upošljavala na 10 instaliranih KS i Fabrika poljoprivrednih sprava Vilmoša Hajpa i Đule Bernharda u Crvenki; sličnih je razmera bila i Mašinska radionica i livnica Mihalja Deaka u Feketiću, u kojoj je bilo zaposleno 13 radnika, a korišćena motorna snaga od 30 KS.¹¹⁵

Pored snažne prehrambene industrije, a naročito brojnih mlinova, razvijala se relativno dobro, s obzirom na nepovoljne okolnosti, i radinošć u preradi žice, naročito sitarsko-rešetarska proizvodnja. U Bačkoj i Banatu nastalo je nekoliko radionica koje su proizvodile žičano platno za potrebe mlinova, kao i za izradu sita u rešeta za domaćinstva, a zajedno sa tim proizvodile su žičane ograde, pletiva i opruge za krevete. Takve radionice su postojale u Temišvaru, Vršcu i Pančevu. Od 1869. godine u Pančevu je čak odjednom radilo tri mala sitarsko-rešetarska pogona, čiji je prosperitet bio dobrim delom obezbeđen nesmetanim plasmanom na srbijanskom tržištu. Kada je ono carinskim smetnjama i sopstvenom proizvodnjom izgubljeno, pančevačke radionice su se ugasio, jer nisu mogle izdržati utakmicu sa jačim konkurentima iz Ugarske i drugih delova Monarhije.¹¹⁶

Postanak i razvoj žičane industrije u Novom Sadu

Prva južnougarska fabrika žičanog platna i pletiva, rešeta, sita i gvozdenih konstrukcija Ferenca Vica (Witz Ferenc) osnovana je u Novom Sadu 1882. godine. Ona se u katalogima, novinama i arhivskim dokumentima stalno spominje kao fabrika, jer je taj status sebi pripisao Ferenc Vic. Međutim, u prvoj deceniji XX veka, dakle nakon četvrt veka njenog razvitka, ona je još uvek upošljavala samo 10 radnika i bila više nego verovatno samo osrednja manufakturna radionica. Podatke o tome sa kakvom je pogonskom snagom raspolagala izbegavala je da pruži javnosti svakako u želji da ne umanjí svoj ugled, iako su takve podatke za sebe davali njeni partneri iz Bačke.¹¹⁷ Karakteristično je u tom pogledu pisanje najuglednijeg ugarskog privrednog polumesečnika o tvornici Ferenca Vica, u svakom slučaju inspirisano i finansijski podržano od samog vlasnika ove radionice kao i od ostalih o kojima je tada taj list pisao. U njemu se kaže da u Novom Sadu postoji snažna industrija u sponu. Na prvom mestu po značaju nalazi se Fabrika mašina i livnica Žigmunda i druga. Nju sledi Zadruga za proizvodnju sapuna, a na trećem mestu, odmah iza tih pogona, dat je prilično opširan prikaz Vicove fabrike. Za nju je rečeno da je uspela da sa svog tržišta istisne konkurenciju iz Češke i Moravske i da u velikim količinama izvozi robu u Srbiju, Bosnu, Bugarsku i Tursku. Asortiman njenih proizvoda detaljno je naveden: sve vrste tkanine i pletiva od žice za potrebe mlinova, rudnika, železnica, pivara, skrobara i fabrika hartije; branike za okna i krovove, žičane ograde, madrace za krevete, rešeta itd. I ovom prilikom je vešto izbegnut podatak o jačini pogonske

¹¹⁵ Isto, 162.

¹¹⁶ Isto, 162.

¹¹⁷ Magyarország iparosainak és kereskedőinek címe és lakjegyzéke. Dr. Jékelfalussy József, Budapest 1892, LXXXVI.

snage.¹¹⁸ Taj podatak o ovoj fabrici izostao je i u monografiji Bač-Bordoške županije, koja je, inače, bogata takvom građom.¹¹⁹

Na segedinskoj privrednoj izložbi 1903. godine Ferenc Vic je uspeo da pokaže čitavu zbirku svojih proizvoda i da objavi u štampi podatak da je na više svetskih izložbi uspeo da dobije prvu nagradu za svoje proizvode.¹²⁰ Međutim, o pogonskoj snazi ni tu nije ništa rekao. Na žalost, u Istorijskom arhivu Novog Sada, u Fondu Magistrata, takođe nismo uspjeli da doznamo nešto o tom pitanju, a kao što smo već ranije istakli, Arhiv Trgovačko-industrijske komore u Segedinu, kome je ova fabrika pripadala i kome je svakako slala potrebne podatke, na žalost nije sačuvan.¹²¹ Vlasnik ove radionice, inače predsednik udruženja zanatlija u Novom Sadu umro je 1911. godine. Vođenje firme, koja je tada već zapošljavala 20 radnika, nastavila je sa malo uspeha njegova udovica. Pod udarom sve snažnije konkurencije iz Budimpešte, moderno opremljene i mašinizirane, kao i pod veoma nepovoljnim okolnostima carinskog rata između Srbije i Austro-Ugarske, a potom zbog balkanskih ratova, koji su u još većoj meri otežali plasman u balkanske zemlje, slabila je ova radionica u Bačkoj i Banatu u celini. Iz svih tih razloga, polako se gasila i Prva južnougarska fabrika žičanog platna i pletiva u Novom Sadu, koju, inače, smatramo rodonačelnikom prerade gvozdene žice u Novom Sadu. U njoj su izučili zanat i Braća Kramer, koji su kao rođaci Vicove žene, nakon njene smrti i nasledili jedan deo fabričke imovine.

Braća Kramer su 1909. godine osnovala fabriku žičanih proizvoda u Segedinu upravo zbog toga da se ne bi sudarili sa Ferencom Vicom, čiji su inače potencijalni naslednici bili.¹²² Postepenim gašenjem rada u radionici Ferenc Vica otvoren je prostor za vraćanje Tvornice Braće Kramer u Novi Sad, do čega je i došlo 1916. godine. Doduše, Braća Kramer su se između dva rata stalno deklarirala kao fabrikanti koji su svoju tvornicu osnovali tek 1920. godine. Razloge takvog držanja objasnićemo kasnije. Za sada je važno konstatovati samo da istorijat Novosadske tvornice „Petar Drapšin”, fabrike vijaka i žičane robe, počinje od 1882. godine sa istorijom Fabrike Ferenc Vica, a nastavlja se sa istorijom tvornica Braće Kramer i Novosadske fabrike vijaka, koja je osnovana tek 1925. godine. 1946. izvršena je integracija ovih dveju fabrika u radnu organizaciju koja otada nosi ime Petra Drapšina.

Položaj industrije za preradu žice u Ugarskoj uoči balkanskog rata

Tvornicu žičanog platna, pletiva i druge žičane robe Braća Kramer su osnovala (1909) u Segedinu, zbog toga što je na tržištu Ugarske u to vreme još vladala glad za njenim proizvodima, što su to tržište delimično snabdevala strana preduzeća, a pre svega iz Austrije. Međutim, javno mnjenje Ugarske u politici proizvodnje u celini, pa konkretno i u ovoj grani, htelo je da iz-

¹¹⁸ Újvidéki Levél, HONI IPAR, 15. I 1904.

¹¹⁹ Magyarország vármegyéi és városai, Bács Bodrog vármegye, II Szerkesztette dr. Borovszky Samu, Budapest, 440.

¹²⁰ A szegedi iparkiallítás, ÚJVIDÉKI HÍRLAP, 3. VIII. 1903.

¹²¹ Vidi napomenu br. 12.

¹²² ANS, Fond Fabrike Braće Kramer (ubuduće FBK), Katalog, BK Novi Sad, 1942.

begne uvozu robu i forsiralo tezu o potrebi da domaća industrija pokriva i domaće potrebe.

Veoma je značajan i informativan za nas tzv. Memorandum za razvijanje domaće industrije u Ugarskoj, objavljen 1910. godine. U prvom poglavlju, posvećenom problemima metalne industrije, nalaze se i podaci interesantni za ovu monografiju. Prema situaciji snimljenoj 1906. godine, saznajemo da je stanje u grupi proizvoda žičane robe i lanaca bilo sledeće:¹²³

	Proizvedeno (u hiljadama tona)	Prodato
lanaca	472	1 351
žičanih užadi	36	638
bodljikave žice	24	252
žičanog platna	369	436
žičanog pletiva (finog)	606	1 318
	1 507	3 995

Ni pedeset odsto domaćih potreba nije mogla, kao što vidimo, da zadovolji domaća industrija Ugarske 1906. godine, pa je uvoženo iz Austrije i drugih zemalja 2 488 tona lanaca i žičane robe što nas, u ovoj monografiji, interesuje. Snažna agitacija za razvijanje domaće proizvodnje, pomoć koja je pružana u vidu oslobođenja od plaćanja državnih poreza, davanje jeftinog, pa čak i besplatnog zemljišta za izgradnju fabričkih postrojenja, mogućnost da se dobije i finansijska pomoć od države, kao i zainteresovanost domaćeg kapitala da plasira novac u favorizovanu industriju, davala je svoje rezultate i u ovoj grani. Snažno angažovanje ugarske države u izgradnji domaće industrije dokazuje i činjenica da su u četiri navrata donošeni zakoni o unapređenju industrije i zanatstva. Prvi je objavljen 1881. godine, a njegov efekat je bio vidan. Za nepunu deceniju postojanja ovog zakona, od 1881. do 1890. godine, država je uložila dva i po puta više kapitala u razvijanje industrije, nego za 13 godina pre toga. (Taj državni ulog iznosio je 1,3 milijardi kruna.) Od drugog do trećeg zakona koji regulišu isto pitanje, dakle od 1891. do 1899. godine, država je uložila 4,4 milijarde, a od trećeg do četvrtog (1900. do 1906) čak 16 milijardi kruna, da bi se i to udvostručilo u periodu od 1906. do 1910, kada je ona investirala okruglo 30 milijardi kruna.¹²⁴

Osnivanje i rad Fabrike Braće Kramer u Segedinu

Krameri su želeli da u toj izdašno potpomaganoj i podržavanoj industrijalizaciji uzmu i sami učešća. Zato su 1909. osnovali svoju fabriku na terenu koji je za njih bio povoljniji od Novog Sada, a to je Segedin. Veliki grad bez takve industrije, sa širom okolinom koja je mogla postati dobar kupac njihove robe, koji se nalazi u središtu zemlje čije je razvijanje forsirala i državna uprava. Treba imati u vidu da bi otvaranje tvornice u Novom Sadu moglo

¹²³ Az iparfejlesztési emlékirat, HONI IPAR, 1. II 1910.

¹²⁴ S. Mezei, nav. delo, 7.

samo dovesti do konkurencije među rođacima, Vicom i Kramerima, što i iz obzira prema piscu testamenta, starom Vicu, nisu želeli učiniti, niti bi to bilo kome od njih koristilo. S obzirom na zamiranje trgovine sa Srbijom i balkanskim zemljama, povlačenje Braće Kramer iz južnih krajeva Ugarske i upućene dobrim delom na izvoz u balkanske zemlje, bio je takođe ekonomski opravdan postupak. A kada se ima u vidu činjenica da je sem Ferenca Vica u Bačkoj bilo još nekoliko sličnih preduzeća, naročito u Crvenki i Buljkesu, onda je razumljivo što su se Kramerovi opredelili za Segedin i tamo otpočeli svoju delatnost 1909. godine.¹²⁵

Konjunktura žičane robe na ugarskom tržištu bila je u godini osnivanja Tvornice Braće Kramer u Segedinu veoma povoljna i trajala je još tri godine.¹²⁶ Zato je i razumljivo što je iste godine osnovana i Fabrika žičanog prediva i platna u Hodmezevašarhelju (Hódmezővásárhely) pod firmom „Hunia”, a vlasnik joj je bio Erne Singer, zatim Tvornica Hasenera i druga u Iglou, koja se opredelila za istu granu proizvodnje kao i Kramer i Singer.¹²⁷ Sledeće godine se već javlja Adolf Dajhsel (Deichsel Adolf) u Miškolcu, sa molbom da mu se omogući osnivanje fabrike žice i žičanih užadi.¹²⁸ S obzirom na nepotpuna saopštenja u štampi i nedostatak drugih pristupačnih izvora, logično je pretpostaviti da je bilo još i drugih pokušaja osnivanja fabrika u ovoj grani proizvodnje sve dok je konjunktura trajala, a to je do 1912. godine. Tada je došlo do opadanja potrošnje na domaćem tržištu, a paralelno s tim do jačanja austrijske konkurencije, koja je punom snagom krenula u ofanzivu na ugarsku pijacu.¹²⁹

Prvi svetski rat i prilike koje su u njemu nastale, navele su Braću Kramer da se već 1916. godine opredele za povratak u Novi Sad. Da li su tada nameravali potpuno napustiti Segedin ili pak raditi i tamo a zauzeti prostor i u Novom Sadu, koji je ostao slobodan nakon prestanka rada u firmi pokojnog Ferenca Vica, danas je nemoguće odgonetnuti. Jedino je neoboriva činjenica da se Kramerovi javljaju u Novom Sadu 1918. godine i traže neophodne uslove.¹³⁰

Segedinska trgovačko-industrijska komora u izveštaju za 1909. sa zadovoljstvom konstatuje da je na njenom području, a to je teritorija današnje Bačke koja se proteže čak do iznad Segedina, industrija artikala od žice: sita i rešeta, žičanog platna i pletiva „značajna grana proizvodnje ovog okruga a da se u većoj meri njime bave u Novom Sadu, Hodmezevašarhelju, Baji,¹³¹

¹²⁵ Nekoliko radionica u Buljkesu izrađivalo je godišnje čak nekoliko hiljada komada rešeta. Samo firma Grubi imala je već 1897. godine godišnji promet od 4 000 komada. A sem nje zna se za još 8 manjih proizvođača, koja se u izveštaju komore nazivaju „trgovcima i proizvođačima”. U Crvenki je taj zanat takođe bio veoma razvijen. Vidi: Mezei, nav. delo, 97. — Đerđ Grisfelder, u Crvenki, radio je sa 4 radnika i 5 KS. Vidi: Magyarország vármegyéi és városai... nav. delo, 440.

¹²⁶ Az egyes iparágak helyzete 1910-ben. HONI IPAR, 1. I 1911. Učlanku se napominje da jača austrijska konkurencija, ali i izvoz iz Ugarske čak i u Englesku i Rusiju.

¹²⁷ Új sodronyfonó gyár, HONI IPAR, 15. III 1909. i Új sodronyárúgyár, HONI IPAR, 15. VI 1909.

¹²⁸ Új drót és sodronykötélgyár, HONI IPAR, 1. XII 1910.

¹²⁹ Drótszövő és fonóipar. HONI IPAR 15. VII 1912.

¹³⁰ ANS, Fond Gradskog magistrata, 24 315 i 28 825/1918.

¹³¹ Bila je to firma Utry Pál-a sa 8 KS i pet radnika, Magyarország vármegyéi és városai... nav. delo, 440.

Buljkesu i Segedinu.”¹³² Takođe se napominje da je u Segedinu 1909. godine osnovano jedno „značajno novo preduzeće” — firma Braće Kramer koja proizvodi „mehaničko platno i pletivo od žice, krevetske uloške od žice i sitarsku robu.”¹³³ Braća Kramer su čak uspela u ovom godišnjem izveštaju komore da plasiraju svoju žalbu na konkurenciju, jer iz izveštaja saznajemo da im veoma smeta što neke fabrike „preplavljaju seljake ručnim mašinama za pletenje žice i na taj način jačaju konkurentsku borbu.”¹³⁴ Očigledno, ova firma, koja je sopstvenim nastankom predstavljala konkurenciju već postojećim preduzećima, i koja je i sama od neke fabrike uspela da kupi mehaničke (ako ne i ručne) mašine za pletenje žice i time poremetila plasman drugima, — tek što je stala na noge, već je ispoljavala, za kapitalističke odnose u imperijalističkom stadijumu razvitka tako karakteristične težnje za monopolizacijom tržišta. Pošto u neposrednoj konkurentskoj borbi nije bila sposobna da se tog monopola domogne, želela je uz pomoć administracije, komore ili države, da nicanje konkurencije spreči, a rad postojećih oteža.

Industrija vijaka u Austro-ugarskoj Monarhiji

Nijedna fabrika, nijedna radionica na teritoriji Južnih Slovena pre ujedinjenja nije proizvodila vijčanu robu. Ova industrija nikla je prvo u Austriji, a zatim i u Ugarskoj, a do njenog snažnog razvitka naročito je došlo u doba intenzivne izgradnje železničkih pruga. U drugoj polovini XIX veka već je u austrijskom delu Monarhije dominirala stara firma Schrauben und Schmiedewarenfabriken a.g. Brewillier & Urban & Söhne, (ubuduće Kompanija BU). U konkurentskoj borbi sa manjim tvornicama uspela je da koncentriše značajne proizvodne snage i da kroz kartel, o kome će nešto kasnije biti reči, obezbedi sebi dominaciju na austrijskom delu Monarhije, a činila je sve da ovlada i u Ugarskoj. Ova kompanija je pred prvi svetski rat već upošljavala 4 000 radnika i spadala u red najvećih metaloprerađivačkih fabrika u Austriji.¹³⁵

Proizvodnja vijčane robe javlja se i u Ugarskoj relativno rano. Valjaonica u Anini proizvodila je vijčanu robu već od 1885. godine.¹³⁶ Prva mađarska fabrika vijaka a.d. osnovana je 1889.¹³⁷ Proradila je tek 1891. godine, kada je održan i prvi zbor akcionara.¹³⁸ Krajem XIX i početkom XX veka niče niz manjih ili većih pogona za izradu vijaka, a među njima su najznačajniji Tvornica vijaka Kasaba i Breuera¹³⁹ (ubuduće Kasabova fabrika vijaka) a zatim Kirnerova fabrika. Međutim, Kompanija BU ju oborila cene vijčanoj robi na ugarskom tržištu krajem poslednje decenije XIX veka i uskoro je

¹³² A szegedi kereskedelmi és iparkamara évkönyve a kerület 1909. évi közgazdasági viszonyairól, Szeged 1910, 125.

¹³³ Isto.

¹³⁴ Isto.

¹³⁵ Die Habsburgermonarchie..., nav. delo, 181.

¹³⁶ A temesvári ker. és ip. kam..., nav. delo, 40.

¹³⁷ MAGYAR GÉP ÉS FÉMIPAR, 30. IV 1891.

¹³⁸ Isto.

¹³⁹ Kasnije se ova firma javlja pod imenom: Kaszab féle csavar és vasárúgyár r.t.

uspela da savlada oba konkurenta i da otkupi njihova postrojenja. Bile su to Prva mađarska fabrika vijaka a.d.¹⁴⁰ i Kirnerova fabrika vijaka.¹⁴¹

U mađarskoj periodici ukazano je, tim povodom na opasnost da mađarskoj proizvodnji vijaka preti monopoliziranje i to iz Beča, od strane moćne Kompanije BU. Pisac članka upozorava da je ona uspela da otkupi već dve najjače mađarske fabrike vijaka, a verovatno je da na tome ne misli da stane, već joj je to samo prvi korak za potpunom monopolizacijom mađarske industrije vijaka. Posle dve najveće mađarske, na redu su tvornice Kasaba i Breuera i Fabrika Ignjaca Seneš.¹⁴²

Istoriju austrougarskog, odnosno mađarskog kartela fabrika vijaka nismo u mogućnosti da pratimo u ovom izlaganju. Ona nije prikazana ni u knjizi J. Varge, koja raspravlja o mađarskim kartelima, niti pak u monografijama koje tretiraju istoriju industrijalizacije Mađarske u datom razdoblju.¹⁴³ Zato smo se morali osloniti na sporadične vesti koje je objavljivala privredna štampa u Ugarskoj, jer je bilo neophodno potrebno pokazati monopolističko ponašanje Kompanije BU i Kasabove fabrike vijaka. Osim toga one će igrati značajnu ulogu u stvaranju sindikata jugoslovenskih fabrika i na našem tlu manifestovati način poslovanja i mentalitet u privređivanju, izgrađen već u austrougarsko vreme.

Kartel austrougarskih fabrika vijaka

Gore opisani mali rat među tvorničarima vijaka nastao je u vreme kada je došlo do rasturanja austrougarskog kartela železara u čijem je okviru delovao i kartel tvornica vijaka. Ovaj period je trajao od 1900. do 1903.¹⁴⁴ Uskoro je došlo do monopolističkog sporazuma među proizvođačima vijaka i do povećanja cena. Nenormalno visoke cene kojima su monopolom povezane firme htele da nadoknade gubitke iz vremena konkurentne borbe dovele su do nicanja novih, malih pogona za proizvodnju vijaka u Mađarskoj.¹⁴⁵ Štampa je zabeležila da su samo u 1906. godini nastale četiri takve tvornice. Taj proces je nastavljen i 1907. godine. Tada je osnovana Budimpeštanska tvornica za proizvodnju vijaka za drvo i metalnu robu a.d., sa akcijskim kapitalom od 500 000 kruna.¹⁴⁶ (Upoređenja radi napominjemo da je akcijski kapital Kompanije BU u Beču iznosio 13 miliona, a njene tvornice u Budimpešti, Prve mađarske fabrike vijaka a.d. 3 miliona kruna).¹⁴⁷ Iste godine osnovana je i Fabrika vijaka „Hungaria” a.d., a 1908. još dve: Tvornica „Ferrum”, i Fabrika vijaka Aignera i Fabijana, obe u Budimpešti.¹⁴⁸

¹⁴⁰ V. Sándor, nav. delo, 442.

¹⁴¹ A Kirner féle csavargyár kisajátítása, HONI IPAR, 1. II 1902.

¹⁴² Isto.

¹⁴³ J. Varga, A magyar kart. . . . , nav. delo 105.

¹⁴⁴ Isto, 41. i I. Berend i Gy. Ránki, Magyarország gyárip. . . . , nav. delo, 91—93.

¹⁴⁵ Kartelski sporazum je sklopljen u Beču na sastanku austrijskih i mađarskih fabrikata vijaka, koji je održan 26. i 27. januara 1906. Cene su ponovo povećane za 10%. Vidi članak: A csavargyárak szabályozása HONI IPAR 15. II 1906.

¹⁴⁶ Budapesti facsavar, vas és fémneműgyár, HONI IPAR, 1. V 1907.

¹⁴⁷ V. Sándor, nav. delo, 442.

¹⁴⁸ Hungária csavargyár r.t. HONI IPAR 1. VI 1907.

Za ovako nagao razvoj broja fabrika vijaka u Ugarskoj bilo je razloga kako u privlačnosti ovog posla s obzirom na visoke cene koje je kartel vijaka diktirao, tako i zbog činjenice što je domaća proizvodnja daleko zaostajala u zadovoljenju domaćih potreba te je uvoz bio prilično velik. Već smo ranije ukazali da je u Ugarskoj vođena veoma žestoka agitacija za razvijanje one industrije koja će biti sposobna da otkloni uvoz robe iz inostranstva.

Domaće fabrike vijaka proizvele su 1906. godine ukupno 5 044 tone, dok je potrošnja iznosila 6 716 tona.¹⁴⁹

Količina od 1 700 tona uvezene robe nije mala jer je iznosila jednu trećinu domaće proizvodnje. To ukazuje na činjenicu da je prostora za razvijanje domaće industrije vijaka još bilo, no tome su se jednako suprotstavile, preko kartelske organizacije i ugarske i austrijske tvornice vijaka, te je 1909. godine usledilo i upozorenje na „nenormalnu” situaciju na ugarskom tržištu. U godišnjem izveštaju Kasabove fabrike vijaka za 1908. godinu ističe se da je ta godina prošla u znaku snažne hiperprodukcije uz loše prodajne cene. A to dokazuje da se kartel vijaka upustio u konkurentsku borbu obaranjem cena robi kako bi na taj način uništio mala konkurentska preduzeća, tzv. autsajdere. Podaci iz ovog izveštaja su značajni jer daju neke elemente analize kompletnog stanja na tržištu vijaka u Austro-ugarskoj Monarhiji. U izveštaju se tvrdi da je u ovoj grani proizvodnje došlo do prave navale kapitalom siromašnih preduzetnika, te se ističe da je 1906. godine u Budimpešti bilo dve veće i jedna manja tvornica vijaka, a da su već početkom 1909. godine u istom gradu radilo, pored dve veće, još i dve sa srednjim i pet sa malim proizvodnim kapacitetom.¹⁵⁰ Da bi se taj posao ubuduće omeo, izveštaj akcionarskog društva smatra da bi bila dužnost Ministarstva trgovine i industrije da informiše podnosiocima molbe za osnivanje tvornica da je investiranje u ovu granu industrijske delatnosti promašaj i da ih po mogućstvu odvraća od toga. Na kraju, izveštaj prognozira zaoštavanje borbe sa „autsajderima” i dalji pad cena.¹⁵¹

Slična situacija bila je i u austrijskom delu Monarhije. Visoke cene vijčane robe i tamo su dovele do toga da su nove fabrike nicale jedna za drugom. U drugoj polovini prve decenije XX veka podignute su četiri nove tvornice vijaka i to u Beču, Budweisu (Budvajs), Pilsenu i Billtzu (Bilicu), što je u maju 1909. godine dovelo do raspadanja austrougarskog kartela fabrika vijaka, a borba obaranjem cena se toliko bila razgorela da je na licitaciji za nabavku šrafova za Ugarske državne železnice vijčana roba nuđena za 30 do 40 procenata jeftinije od uobičajenih cena.¹⁵² Male tvornice su pokušale da se ujedine, da stvore neki svoj kartel protiv velikih, pa su se tako ujedinite novoosnovane tvornice „Ferrum”, „Arhimedes”, Tvornica vijaka Viraga i Faragoa, kao i tvornice vijaka u Sopronu i Bratislavi (Požunu).¹⁵³ No, bio je to pokušaj kratkog daha i slabe ekonomske snage da spase sitne konkurente od propasti. Uskoro su već stizale vesti o zatvaranju fabrika, odnosno obustavljanju proizvodnje vijaka u Sopronu,¹⁵⁴ finansijskom krah u Tvornice vijaka

¹⁴⁹ Az iparfejlesztési emlékirat, HONI IPAR, 1. II 1910.

¹⁵⁰ A Kaszab és Breuer cég jelentése. — HONI IPAR, 15. IV 1909.

¹⁵¹ Isto.

¹⁵² Csavaripar. — HONI IPAR, 15. VIII 1909.

¹⁵³ Csavargyának szövetkezése. — HONI IPAR, 15. XI i 1. XII 1908.

¹⁵⁴ Isto.

Vago,¹⁵⁵ stavljanju van pogona Tvornice vijaka Aignera, i to tako što su njine mašine otkupile zajednički Kasabova tvornica vijaka i Prva mađarska fabrika a.d., koja je, kako smo to već ranije istakli, od 1900. bila pod upravom Kompanije BU.¹⁵⁶ Rat između autsajdera i moćnih fabrika vijaka u Austro-Ugarskoj trajao je od kraja 1908. do 1911. godine, a završen je novim kartelskim sporazumom i otkupom, odnosno likvidiranjem konkurentskih tvornica vijaka: Arhimedes, Tvornice vijaka Revesa, Vitala i Vajsa, kao i Fabrike vijaka Faragoa i Viraga.¹⁵⁷

Prestanak borbe doneo je odmah i snažan porast cena vijaka, i obnovljenu tendenciju javljanja malih pogona za proizvodnju ove robe, koja ne traži ni krupne investicije, ni takvu stručnost i takvu kvalifikovanu radnu snagu koja se ne bi mogla tada bez teškoća naći na ugarskom tržištu rada. Tako se u toku 1912. godine pojavljuju tri nova producenta vijaka: Tvornica vijaka Adolfa Osmana i Fabrika za izradu vijaka Janoša Leptera, koji je dotle proizvodio bravarsku robu,¹⁵⁸ i treća, Tvornica vijaka u Debrecinu vlasnika Đule Tota, koja je upošljavala 60 radnika.¹⁵⁹ Sve tri tvornice su naravno izgrađene mimo volje postojećeg kartela i ostale su van njega. Veoma povoljna konjunktura 1911. i 1912. godine, koja je potrajala i nekoliko meseci 1913, prouzrokovala je ne samo pojavu tri nova preduzeća, već su i velike kartelisane tvornice uložile znatna sredstva u rekonstrukciju, modernizaciju i proširenje svojih pogona. Nagli pad potražnje sredinom 1913. godine, kao i tendencija da se autsajderi potisnu sa ugarskog tržišta, doveo je 1913. i 1914. godine do sličnih pojava otkupa i zatvaranja malih pogona za proizvodnju vijaka, kakve smo već opisali u ranijim godinama. Najjaču među novim konkurentima, Debrecinsku tvornicu vijaka, otkupila je Bečka kompanija BU preko svoje filijale u Budimpešti — Prve mađarske tvornice vijaka a.d.¹⁶⁰ Bio je to korak ne samo ka eliminaciji autsajdera, već i ka jačanju pozicija ove najmoćnije tvornice vijaka u Austro-Ugarskoj koja je 1912. godine otkupila Livnicu i fabriku mašina u Ustronju (Poljska) i preuredila je u pogon za izradu sitnog kolosečnog materijala i delova za lokomotive i vagone.¹⁶¹

I na kraju ovog osvrta na istorijske tendencije razvitka industrije vijaka u Austro-Ugarskoj valja ukazati na činjenicu da se na teritorijama koje će 1918. godine ući u sastav Kraljevine SHS nije ispoljila tendencija osnivanja tvornica vijaka ni onda kada su one, u izvesnim intervalima vrlo povoljne konjunktore, nicale kao pečurke kako u Austriji, tako i u Ugarskoj i Češkoj. Razloge za to treba tražiti, pre svega, u tzv. kartelu gvožđa, čiji su članovi bili i KID, ZENICA, ŠTORE, RAVNE, KROPA i GLOBOČNIK, koje je kartelski sporazum obavezivao na uzdržavanje od investiranja u one grane kartelisanog proizvodnje kojom se do sklapanja sporazuma nisu bavile. Slobodnog kapitala i, što je najvažnije, poznavalaca posla, počev od njegovih trgovačkih pa sve do proizvodnih finesa nije bilo van spomenutih pogona. A treba imati u vidu da su se autsajderi kako u Ugarskoj tako i u Austriji obično javljali

¹⁵⁵ Vágó féle csavargyár fizetésképtelen. — HONI IPAR, 1. VII 1910.

¹⁵⁶ Egy csavargyár megvétele. — HONI IPAR, 1. X 1910.

¹⁵⁷ Csavargyárak fúziójának háttere. — HONI IPAR, 15. XI 1911.

¹⁵⁸ Új csavargyár. — HONI IPAR, 1. IV 1912.

¹⁵⁹ Új csavargyár Debrecenben. — HONI IPAR, 15. II 1912.

¹⁶⁰ A debreceni csavargyár sorsa. — HONI IPAR, 15. IV 1914.

¹⁶¹ Ustron, Katowice 1912, 2.

nekom vrstom deobe pogona. Obično se izdvojio neki stručnjak iz već postojeće fabrike, poveo sa sobom nekoliko dobrih radnika, koji su uz obećanje bolje zarade, što im je kartelisana uprava matične tvornice uskratila, rado išli u nov pogon ako se našao neki finansijer koga su svi zajedno uspeli ubediti da će plasiranjem svog slobodnog kapitala učiniti dobru investiciju. Tih preduslova u našim krajevima nije bilo, pa su oni bili samo predmet deobe kartelskih kvota.

*Austrougarski kartel gvožđa i njegov uticaj na privredni razvitak
jugoslovenskih naroda do 1918. godine*

Industrijska i tehnološka revolucija izazvala je tendenciju sve ubrzanijeg rasta proizvodnje u crnoj metalurgiji. Dok je svetska proizvodnja sirovog gvožđa iznosila 1871. godine svega 12,8 miliona tona, 1937. čovečanstvo je već dostiglo godišnju produkciju od 100 miliona tona. Samo mu je devetnaest godina trebalo (nasuprot 66 prethodnih) da svoju proizvodnu moć u dobijanju gvožđa udvostruči, a nivo od 300 miliona tona sirovog železa dostigne, zatim, za svega 8 godina. Bilo je to 1964. godine, kada je svetska produkcija sirovog gvožđa iznosila 300 miliona tona.¹⁶²

U proizvodnji čelika svet je 1870. godine dostigao nivo od svega 518 hiljada tona da bi već na prelasku u XX vek ta produkcija iznosila 28,7 miliona tona, a pred sam svetski rat nivo od 76,3 miliona tona. U najkraćem, radi opšteg pregleda i orijentacije, neka nam se dozvoli da ukažemo na sledeće stepenice u razvitku svetske produkcije čelika: 1927. godine dostignut je nivo od 100 miliona tona, 1951. od 200, 1959. već 300, a 1964. celih 400 miliona tona čelika.¹⁶³

Tempo porasta svetske proizvodnje gvožđa i čelika je najjači između 1877—1882. godine. Tada dostiže prosečnu godišnju stopu porasta od 12,6 procenata. Između 1908—1913, ona iznosi 11,6 procenata.¹⁶⁴

Produkcija gvožđa i čelika naglo je rasla i u Austro-Ugarskoj, s tim što je taj tempo bio daleko brži u austrijskom, a nešto slabiji u ugarskom delu Monarhije. Produkcija sirovog i livenog gvožđa kretala se u Ugarskoj sledećim tempom: 1880. proizvedeno je 1 402 000 q, 1890. proizvodnja je udvostručena, te je iznela 3 047 000 q; 1900. godine proizvedeno je 4 555 555 q, da bi se 1910. proizvodnja popela na svega 5 025 558 q, a pred sam rat, 1913. godine, dostigla vrhunac od 6 229 519 q.¹⁶⁵ Kao što iz ovih cifara proizilazi, produkcija sirovog gvožđa u Mađarskoj udvostručena je između 1890—1900. godine, a otada do 1913. zaključno, njena produkciona moć je porasla za svega 32 procenta.¹⁶⁶

Proizvodnja sirovog železa u Austriji iznosila je 1900. godine 10 miliona q, tj. bila je za 120 procenata veća od proizvodnje u Ugarskoj, a 1913. čak 17,6 miliona q, ili za 184⁰/₁₀ veća.¹⁶⁷ Zbog ovakvog stanja bilo je u mađarskim privrednim i neprivrednim krugovima mnogo nezadovoljstva, kritike i polemike.

¹⁶² Aba Iván, *A világ ipara*, Budapest 1964, 248.

¹⁶³ Isto, 249.

¹⁶⁴ Isto, 249.

¹⁶⁵ Berend I.—Ránki Gy., nav. delo, 193.

¹⁶⁶ Isto.

¹⁶⁷ Isto, 194.

U produkciji čelika tempo razvitka mađarske industrije bio je daleko brži. Dok je 1898. u Ugarskoj proizvedeno 3 639 miliona q. čelika, ta produkcija dostigla je 1908. godine 6 374 miliona q, a 1913. čak 8 000 miliona q.¹⁶⁸ Udvostručenje proizvodnje u Ugarskoj rezultat je prelaska na novu tehnologiju, napuštanje starih načina za dobijanje čelika i frontalan prelaz na uvođenje simens-martinovog postupka. Već 1906. godine radilo je u Ugarskoj 40 simens-martinovih peći, čiji je godišnji kapacitet iznosio 4,4 miliona q čelika.¹⁶⁹ Sa 4 nove ovakve peći, postavljene u Ozdu 1907—1908. godine (ukupnog kapaciteta od 770 000 q), kapaciteti mađarskih fabrika čelika premašili su 1908. godine nivo od 5 miliona q godišnje.¹⁷⁰ Prema 44 simens-martinove peći sa godišnjim proizvodnim kapacitetom od 5 100 000 q čelika u Ugarskoj, treba postrojiti 11 takvih peći u Bosni i Sloveniji (Zenica 3, KID 5, Štore 1 i Ravne 2) i njihovim godišnjim kapacitetom od 150 000 tona, pa da se vidi ogromno zaostajanje naše industrije gvožđa i čelika uopšte. A to zaostajanje bilo je moćan faktor u stagniranju celokupnog razvitka metaloprerađivačke industrije kod nas. Pored političkih, finansijskih i drugih faktora, na takvo zaostajanje ozbiljno je uticala i politika kartela austrougarskih železara, čija je tendencija bila jasno izražena: da razvitak železara i metaloprerađivačke industrije monopoliziraju i u krugu združenih fabrika dalje razvijaju.

Na žalost, niko od naših privrednih istoričara nije dublje proučavao i od početka osnivanja ovog kartela registrovao njegovo delovanje na našu železarsku i metaloprerađivačku industriju. O tome nema dubljih podataka ni u monografiji Kemala Hrelje o Zenici, niti u monografiji o zeničkoj železari.¹⁷¹ Ivan Mohorič je u delu o industrijalizaciji Mežičke doline ovlaš dotakao ovaj

¹⁶⁸ Isto.

¹⁶⁹ Isto, 195.

¹⁷⁰ Isto. — Želimo li doći do preciznijih podataka o tendencijama u svetu, jedan pogled na dole navedeni pregled će nam to lako omogućiti:

Država	Proizvodnja čelika u 1 000 tona			Po glavi stanovnika u tonama	
	1891. god.	1901. god.	1911. god.	1893/97. god.	1903/07. god.
Velika Britanija	3157	4897	6565	0,09	0,14
Francuska	744	1425	3837	0,02	0,06
Nemačka	2563	6211	14556	0,08	0,16
Rusija	429	2212	3933	0,007	0,014
Austro-Ugarska	486	1142	2327	0,017	0,024
Belgija	244	530	2193	0,07	0,24
Švedska	172	269	471	0,04	0,07

Između 1891. i 1911. godine porasla je proizvodnja čelika u Austro-ugarskoj Monarhiji za 370%, no u Francuskoj je taj porast veći, jer iznosi 410%, u Nemačkoj 470%, a u Rusiji čak 800%. — Vidi: Die Habsburgermonarchie 1848—1918, I, nav. delo, 26, 27.

¹⁷¹ Kemal Hrelja, Zenica i njena okolina, Sarajevo 1957, 101.

problem. To je bilo toliko površno da mu je pisac recenzije na tu knjigu dr Jože Šorn ozbiljno zamerio u Zgodovinskom časopisu, i dao primedbu da je problemu železarskog kartela trebalo posvetiti barem jedno poglavlje.¹⁷² Pod uticajem veoma objektivne kritike dr Joža Šorna, usledila je daleko veća pažnja Ivana Mohoriča u prikazu delovanja kartela železara u Austro-ugarskoj Monarhiji u okviru monografije koja obrađuje istorijski put Kranjske industrijske družbe.¹⁷³ Izneti podaci sadrže niz vrednih fakata, no još uvek su sumarni, nedovoljno produbljeni, izloženi više na nivou hronike tog kartela, nego li njegove konkretne analize u delovanju na naše prilike. Ostalo je izvan njegove pažnje mnogo interesantnih izvora, bogata građa o tom pitanju koju sadrži štampa, kako privredna tako i politička, kao što je sigurno da se i u arhivima još kriju mnogi vredni podaci o ovom problemu. Mi smo nastojali da informacije dobijene od Ivana Mohoriča upotpunimo i iz drugih izvora, no ubeđeni smo da bi ovom pitanju, u studiji koja bi isključivo njemu bila posvećena, trebalo uložiti mnogo pažnje i adekvatnog prostora.

Austrougarski kartel železa formiran je prvo po zasebnim regionima, ugarskom i austrijskom. Prvi kartel železara u Austriji osnovan je 1878. godine (15 decembra) i nije uspeo da okupi sve proizvođače.¹⁷⁴ Bio je to sporazum fabrikantata železničkih šina o solidarnom nastupanju na državnim licitacijama, a zasnovan je na principu podele proizvodnih kvota.¹⁷⁵ Članica ovog kartela bila je i mala slovenačka tvornica železničkih šina u Prevalju.¹⁷⁶ KID, ŠTORE i RAVNE nisu ni bili zainteresovani za ovaj kartel, jer tada nisu izrađivali železničke šine.

Veliki korak u kartelisanju crne metalurgije i metaloprerađivačke industrije učinjen je 1886. godine.¹⁷⁷ Od 1. maja 1886. do 31. decembra 1887. godine počeo je da deluje kartelski sporazum koji je regulisao proizvodnju šipkastog i oblikovanog železa, građevinskih i železnih podupirača, debelih limova, mostovskih i železnih konstrukcija i sitnog kolosečnog materijala, uključujući tu i šinske eksere i vijke.¹⁷⁸

Osnovni cilj ovog kartela, sem unošenja izvesnog reda u proces proizvodnje, bio je sprečavanje daljeg pada cena onih produkata koji su bili predmet sporazuma. Kartelskim sporazumom dogovorene su najniže cene (ispod kojih nijedan partner nije smeo ići), a na osnovu tog dogovora žtampani su i zajednički i jedinstveni cenovnici. Članice kartela takođe su donele standarde za sve artikle koji su bili predmet ovog sporazuma.

Institucija sporazumevanja među partnerima, povezana sa shvatanjem da je nametanje konkurentske borbe nespojivo sa kartelskim ponašanjem, značila je, faktički, i zamrzavanje asortimana proizvodnje na onom nivou, na kome je zatečen u trenutku kada je kartel sklopljen, ukoliko se sporazum odnosio na konkretni proizvodni artikal. Za velike železare i valjaonice to je

¹⁷² Jože Šorn, recenzija knjige Ivana Mohoriča, *Industrijalizacija Mežičke doline*. — ZGODOVINSKI ČASOPIS, 1958—59, 350.

¹⁷³ I. Mohorič, nav. delo.

¹⁷⁴ Isto, I, 349.

¹⁷⁵ Isto.

¹⁷⁶ Isto. Vidi i *Die Habsburgermonarchie, 1848—1918*, I, nav. delo, 164, 517.

¹⁷⁷ V. Sándor, nav. delo, 342. i *Die Habsburgermonarchie 1848—1918*, I, nav. delo, 164.

¹⁷⁸ I. Mohorič, nav. delo, I, 349, 350.

bila veoma povoljna klauzula tim pre što su one već imale dovoljno širok asortiman proizvodnje, pa gibanja konjunktura nisu doživljavala tako teško kao one manje tvornice koje su svoju sudbinu na tržištu vezale za mali broj artikala. Ovakvu prednost uživale su, pre svega, austrijske i češke železare, dok su naše prošle lošije. Zato su morale doći čak u sukob sa kartelom, upuštati se s njim u borbu da bi svoj nepovoljni status u odnosu na kartelske kvote i na asortiman robe popravljale.

Uporedno sa regulisanjem odnosa među železarama i valjaonicama u austrijskom delu Monarhije, došlo je do takvog postupka i u njenom ugarskom delu. Zaključenju sporazuma prethodilo je žestoko obaranje cena 1885. i početkom 1886. Obaranje cena gvožđa, podsticano od strane austrijskih železara, „dobilo je zastrašujuće razmere”.¹⁷⁹ Iznurene borbom *ugarske fabrike železa, zaključile su u aprilu 1886. godine interni (ugarski) kartelski sporazum*, da bi već u narednom mesecu zaključile sporazum i sa austrijskom kartelskom grupacijom. Radilo se o podeli tržišta i precizno je određena austrijska uvozna kvota u Ugarsku i Ugarska uvozna kvota u Austriju, s tim da je ugarski partner bio obavezan da obezbedi plasman austrijske kvote na sopstvenom tržištu, dok je mađarski izvoz na austrijsko tržište bio uslovljen potrebom tog tržišta.¹⁸⁰

Veliko tržište Slovenije, Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Vojvodine, Bosne i Hercegovine postalo je, uglavnom, predmet kartelskog sporazuma austrijskih i mađarskih železara. U veoma neznatnoj meri su u ovoj deobi imale učešća slovenačke železare, a od 1908. godine i železara u Zenici. Našim krajevima je prepuštena nezahvalna uloga da budu konzumenti skupih, po monopolističkim cenama prodavanih proizvoda ovog kartela, dok im je uskraćena mogućnost da i pored bogatstva sirovina potrebnih za ovu industriju razvijaju svoje sopstvene železare.

Od naših železara KID je bio među prvim članovima ovog kartela. Kranjska industrijska družina pristupila je 5. februara austrijskom kartelu šipkastog železa i teških limova.¹⁸¹ No, ona je najviše bila zainteresovana za sklapanje sporazuma o valjanoj žici i žičanim ekserima. Ovaj sporazum je zaključen 27. aprila 1888. godine, a pristupilo mu je ukupno 40 fabrikanata takvih proizvoda.¹⁸² Ovaj kartel je za KID bio od vitalnog interesa zbog toga što je pri stupanju u kartel železa KID prihvatilo ponudu da se povuče iz produkcije šipkastog i oblikovanog železa sa obavezom da se neće tri godine javljati na domaćem tržištu sa ovim artiklom, a da će po metričkoj centi ove neproizvedene robe primati po jedan goldinar.¹⁸³

Regulisanju odnosa putem kartelskog sporazuma među proizvođačima žice i žičanih proizvoda prethodila je takođe žestoka borba sa obaranjem cena i pokušajem da se finansijskim pritiscima neki slabiji proizvođači prinude na uslove kartelskog sporazuma, koji malima nisu mogli konvenirati. U trenutku sklapanja ovog kartela prišlo mu je 40 fabrikanata, a izvan njega ostalo je 6 manjih tvornica. Tri od njih već su se sledeće godine takođe našle svrstane

¹⁷⁹ V. Sándor, nav. delo, 343, 344.

¹⁸⁰ Isto.

¹⁸¹ I. Mohorič, nav. delo, I, 348.

¹⁸² Isto.

¹⁸³ I. Mohorič, nav. delo, 348.

u kartelu. Kartel je osnovan na dve godine da bi po isteku tog roka bio produžavan sve do 1912.¹⁸⁴

U kartel valjane žice i žičanih eksera KID je stupio na godinu dana. Tako kratak rok mu je odgovarao zbog toga što je bio u rekonstrukciji i što se nadao da će izgradnjom novih pogona obezbediti sebi takve produkcione kapacitete kojima bi kvota dodeljena na duži rok, a zasnovana na starim kapacitetima, bila neadekvatna. Razume se, bilo kakvo menjanje produkcionih kvota u prilog slabijeg partnera tražilo je finansijsku žrtvu i spremnost da se ide u bitku sa ostalim članovima kartela, koji su u principu bili neraspoređeni za izmenu jednom već dogovorenih kvota. Zbog toga je KID u više navrata morao da se upušta u male okršaje, da obara cene i da na takav način otežava rad kartelisanih fabrika, jer je i sve njih terao na isti postupak, tj. na obaranje cena i gubitak monopolističkog profita. Tako je u ovom kartelu na inicijativu KID-a, koji je počeo forsirati prodaju mimo kvote i obarati cene, otpočela borba 1894. No ne za dugo, jer je kartelski sporazum uspostavljen već 1895, a KID je protiv njega poveo akciju 1890—1891. godine.¹⁸⁵ Ovog puta do sukoba je došlo zbog toga što je kartel ponudio KID-u nezadovoljavajuće količine za produkciju. Ilustracije radi navešćemo tu ponudu.

Godina	Valjano železo (tona)	Žica i žičana roba ¹⁸⁶
1891.	4 500	1 750
1892.	4 750	2 000
1893.	5 000	2 250

Kao i uvek, i sada se ovaj rat među kartelisanim fabrikama završio kompromisom. KID-u je pošlo za rukom da se oslobodi lagera, makar i pod nepovoljnijim cenama, a da uz pomoć te forsirane prodaje obezbedi nešto veće učešće u budućim produkcionim kvotama.

Inače, već i iz ovog kratkog izlaganja uočljiva je tendencija razvitka ovog kartela. On je u trenutku osnivanja obuhvatao sve artikle železarske proizvodnje i imao je opšti, da tako kažemo, nerazrađen, nespecijalizovan karakter. U daljem razvitku, kako u uzajamnim sukobima, tako i u borbi sa autsajderima, a i usled razgranjavanja poslova, ovaj se kartel od opšteg polako pretvarao u specijalizovane, što ni u kom slučaju nije značilo slabljenje, raspadanje železarskog kartela, već njegovo razvijanje i podizanje na nivo preciznije organizovane, bolje usmerene i razuđenije kartelske organizacije. U ovom procesu raslojavanja kartela železara na specijalizovane, prvi se javio kartel proizvođača šipkastog i oblikovanog gvožđa. Za njim je sledio sporazum proizvođača železnih nosača, a naredni specijalizovani kartel bio je sporazum o produkciji debelih limova. Kartel žice i žičanih eksera, osnovan je 1888, a kartel šinskih eksera i vijaka (nazivan kartelom sitnog kolosečnog materijala), osnovan je 1893. godine.¹⁸⁷

¹⁸⁴ Isto, 350, 351.

¹⁸⁵ Isto.

¹⁸⁶ I. Mohorič, nav. delo, 351, 352.

¹⁸⁷ Isto.

U kartel žice i žičanih eksera prvo je bila učlanjena samo firma Globočnik iz Ljubljane, no uskoro su mu pristupili i KID i mala radionica žičanih eksera J. Pirca iz Lipice kod Kroke. Time je ovaj veliki kartel, u koji je bilo učlanjeno preko 40 tvornica, kompletiran i slovenačkim proizvođačima. Kartel je nastojao da snabde svoje članove jeftinijom sirovinom (valjanom žicom) a da se autsajderima prodaje po ceni kojom će im onemogućiti konkurenciju.¹⁸⁸ Stimulisao je članice kartela i na izvoz odobravanjem specijalnih bonifikacija za svaku izvezenu tonu robe.¹⁸⁹

Kartel šinskih eksera i vijaka (sitnog kolosečnog materijala), osnovan 1893. godine (kao specijalizovan, inače vijčana roba se i od ranije nalazila u sporazumu austrougarskih železara, ali bez specifične organizacije i posebnog ugovora i režima) delovao je bez učešća naših fabrika, jer takvih nije bilo. Prestao je da radi 1900. godine, jer je došlo do sukoba sa autsajderima. Prodiranje najjače austrijske tvornice vijaka Kompanije BU iz Beča na ugarsko tržište već smo pratili u ranijem izlaganju. Takođe je bilo reči i o borbi sa autsajderima, pa ćemo na ovom mestu samo konstatovati da je nakon žestoke borbe i drastičnog smanjivanja cena došlo do raščišćavanja na tržištu, do koncentracije proizvodnje i do obnove kartela šinskih eksera i vijaka 1902 godine. Njemu je tada pristupila i Kovinarska zadruga iz Kroke kao proizvođač šinskih eksera i mali producent šinskih eksera Magušar, takođe iz Slovenije.

Kovinarska zadruga u Kropi nije lako ušla u kartel iako je njena uprava bila svesna da bi bilo veoma rizično ostati mimo njega i voditi borbu protiv moćnih proizvođača. Međutim, kartel je ponudio Kovinarskoj zadrugi takvu produkciju kvotu koja joj nikako nije odgovarala. Prilikom pregovora oko kvote, pritisak na Kovinarsku zadrugu su, pored pregovarača, u ime kartela izvršili i uprava KID-a i predstavnici Zavoda za unapređenje zanatstva iz Beča, uz čiju pomoć je Kovinarska zadruga i stala na noge. Delimično pod uticajem izvesnih ustupaka od strane kartela, a i pod uticajem pritiska KID-a, kao snabdevača valjanom žicom, i pomenutog zavoda, Kropa je zajedno sa Magušarom pristupila kartelu u decembru 1902. godine, prihvatajući obavezu da poštuje vek trajanja ovog kartela od deset godina.

U šinskim ekserima, artiklu sa kojim su učestvovali Kropa i Magušar u trenutku sklapanja ugovora, najvećom kvotom je raspolagala tvornica Nadvojvođanske uprave u Tešnju. Njoj je pripadala skoro jedna četvrtina produkcije ili tačnije, 23,9 procenata. U vijcima i tirefonima najjači producent je 1902. bila Tvornica Šoler (Scholler) iz Nojkirhena (Neukirchen), sa izvojevanom kvotom od 24,3 procenata.¹⁹⁰ Međutim, ubrzo posle obnavljanja ovog kartela, Kompanija BU je preuzela Šolеровu tvornicu u Nojkirhenu, izvršila koncentraciju proizvodnje, a po kartelskim pravilima preuzela je i njenu kvotu, te je, objedinivši je sa svojom, uspela da postane dominantna sila kartela, raspolazeći kvotom iznad 50 procenata i odgovarajućim brojem glasova u upravi.¹⁹¹ Jednom rečju, u monopolu tvornica vijaka Kompanija BU je uspela da dođe do dominantnog položaja, jer je sama mogla odlučivati o svim

¹⁸⁸ I. Mohorič, nav. delo, 351, 352.

¹⁸⁹ Isto.

¹⁹⁰ Kronika Plamena..., nav. delo, 35.

¹⁹¹ Isto.

pitanjima, obezbedivši sebi većinu u glasanju. Ova firma je tada upošljavala već 4 000 radnika.¹⁹²

U ranijem izlaganju već je istaknuto da je Kompanija BU do 1902. godine uspela da otkupi i dve najjače tvornice vijaka u Ugarskoj i da je protiv sebe imala još samo jaku Tvornicu Kasaba i druga i neke manje ugarske tvornice sa kojima je 1902. takođe uspela da postigne sporazum u kartelu. Tako nam postaje jasno kako je Kompanija BU neposredno pred prvi svetski rat postala monopolistički gospodar ne samo na austrijskom već i na ugarskom tržištu i kako je od nje zavisila politika produkcije i plasmana vijčane robe i sitnog kolosečnog materijala i na tržištu južnoslovenskih naroda pod upravom Monarhije. Bila je to pozicija koje se Kompanija BU nije htela lako odreći ni nakon raspada Austro-ugarske Monarhije, a za sve njene akcije u doba Kraljevine SHS neophodno je poznavanje njene konkretne uloge u prethodnom periodu, jer nam jedino to omogućava razumevanje niza postupaka i okolnosti o kojima će kasnije biti reči. Zahvaljujući politici Kompanije BU i kartelu pod njenim uticajem, industrija vijaka nije uspela da se razvije na našim teritorijama, jer bi svaki pokušaj da se mimo kartela formira fabrika vijaka izazvao rat celog kartela protiv autsajdera i njegov neminovni pad. Poučnih i zastrašujućih primera bilo je dovoljno. Poslovni svet u Hrvatskoj, Vojvodini, Dalmaciji, Slavoniji i Sloveniji dobro je znao za te slučajeve u Ugarskoj i Austriji i nije se upuštao u akciju takve vrste. Oni, pak, koji su bili učlanjeni u kartel železa makar bilo koje vrste potpisivali su i obavezu da neće proširivati svoj produkcionni program takvim asortimanom proizvodnje koji je u jednom od specijalizovanih kartela železa već kartelskim sporazumom bio obuhvaćen i produkcionim kvotama isparcelisan. KID, KROPA, MAGUŠAR i GLOBOČNIK nisu ni pokušavali da prekrše ovu kartelsku obavezu, ne želeći da izazovu borbu sa moćnim i nadasve finansijski jakim kartelom železara. Tako je našem tržištu od strane kartela vijaka dodeljena uloga kupca vijčane robe, dok je u šinskim ekserima bila skoro slična situacija. KROPA, sa 6,3 procenta u produkcionoj kvoti i sa tri od mogućih sto glasova, a MAGUŠAR sa fiksnom kvotom od 270 tona šinskih eksera i pet glasova igrali su u tom kartelu toliko minornu ulogu da se ona može i zanemariti. Ipak, vredno je spomena, da su se ove dve fabrike na neki način uspele probiti bar do te mere da im je kartel priznao opstanak, primajući ih u svoje redove.¹⁹³

Pored podele kvota austrougarski kartel je raspodelio i tržište. Austrijskom partneru dodeljene su i Slovenija sa Dalmacijom, Hrvatskom, Slavonijom, Bosnom i Hercegovinom. Austrijske, nemačke i belgijske fabrike vijaka su uglavnom snabdevale i balkanske države, kako sa žaljenjem konstatuje ugledni mađarski privredni glasnik, podvlačeći da ugarskoj industriji vijaka na tim tržištima nije pošlo za rukom da se plasira.¹⁹⁴ Tako je Kompanija BU već pred prvi svetski rat imala osvojene pozicije i u Srbiji i Makedoniji, gde joj je ozbiljnije smetnje pričinjavao jedino belgijski kartel vijaka.

Kartel vijaka, međutim, nije uspeo da se održi u predviđenom roku. Razišao se umesto 30. juna 1912, već početkom 1910. godine. Niz novoizgrađenih pogona vijaka u Austriji i Ugarskoj nagnali su članove kartela da se raziđu,

¹⁹² Die Habsburgermonarchie 1848—1918, I, nav. delo. 181.

¹⁹³ Kronika Plamena, nav. delo, 35.

¹⁹⁴ Csavargyártás, HONI IPAR, 1912. XII 15.

da rasture kartel i da otpočinu borbu protiv novih konkurenata i protiv belgijskih fabrika vijaka, koje su želele da iskoriste priliku i da se nametnu austro-ugarskom tržištu kao liferanti. Borba među konkurentima u okviru austro-ugarskog tržišta završena je krajem 1911. godine.¹⁹⁵ U Ugarskoj je sprega Kompanije BU i Kasaba i druga okupila tri konkurentne firme, objedinila ih u jedno akcionarsko društvo, sa kapitalom od 500 000 kruna (naravno, u vlasništvu Kasaba i Kompanije BU), a pod imenom Ujedinjeno a.d. za proizvodnju vijaka, kolskih federa (opruga) i metalne robe.¹⁹⁶ Što se u imenu ove firme našao i artikal za čiju se proizvodnju kartel vijaka dotada nije interesovao, jeste ilustracija strategije i taktike borbe kartela vijaka na međunarodnom planu. Naime, belgijski kapital je želeo da se ubaci u veoma rentabilnu proizvodnju i plasman vijaka na austrougarskom tržištu, pa je Belgijsko-mađarsko akcionarsko društvo za proizvodnju metalne robe, čiji su osnovni proizvodni artikli bile opruge (federi) za kola, zatražilo od nadležnog ugarskog ministarstva koncesiju za proizvodnju vijaka, stupivši istovremeno u kontakt sa austrougarskim kartelom vijaka i zatraživši od njega produkciju kvotu koja je izazvala odlučan otpor u kartelu. Odgovor je bio u koncentraciji triju otкупljenih fabrika i u najavi rata u produkciji opruga za kola samim tim što je ime novoformiranog akcionarskog društva sadržalo i taj artikal.¹⁹⁷ Brza organizacija kartela i odlučan otpor Belgijancima urodio je plodom. Do rata nije došlo, ali ni do prodora Belgijanaca na austrougarski vijčani zabran.

Obnovljenom kartelu vijaka i šinskih eksera Kovinarska zadruga iz Kroppe nije pristupila 1912. godine. Ona je tada već imala veće ambicije. Treba imati u vidu da se postepeno širila, da je samo 1909. godine uspela da izveze 6 vagona robe u Tursku, Grčku, Maltu, Siriju i Tripoli, za šta je i bila stimulirana izvoznom premijom od 4 krune za svakih 100 kg izvezena robe. Uspela je da plasira 18 360 kg svoje robe i na uže ugarsko tržište.¹⁹⁸ Upravo zbog toga je Kropa sve snažnije osećala da je kartelski uslovi guše u napredovanju, a da je sirovine koje je dobijala od kartela železara onemogućuju u rentabilnijoj proizvodnji i konkurentskoj borbi sa stranim firmama na inostranom tržištu. Krajem novembra 1912. godine Kropa je pokušala da plasira svoje produkte, šinske eksere, na licitaciji Ministarstva saobraćaja Kraljevine Srbije. No, na toj licitaciji je propala, jer je svoje proizvode nudila po ceni od 33,20 franaka, dok su Francuzi istu robu nudili po 22,80 franaka. Zadrugu je samo železo potrebno za izradu ovog proizvoda stajalo 19,52 krune, te nije bila konkurentski sposobna.¹⁹⁹

Kovinarska zadruga u Kropi je 1912. godine, po isteku svog ugovora, napustila kartel jer je tada već imala nameru da proširi svoje kapacitete, pa i da prodre u proizvodnju vijaka. Došlo je do kratkotrajnog rata između nje i kartela, ali će uskoro ratni zapleti oko balkanskih ratova, a zatim intenzivna ratna priprema austrougarske vojske doneti Zadrugi obilne državne nabavke, te je ona veoma lako izbegla pritisak kartela. Ratni vihor prvog svetskog rata sagoreo je kako Austro-ugarsku Monarhiju, tako i kartele železarskih indu-

¹⁹⁵ Izjava Kalmana Mehelja, generalnog sekretara mađarskih železara i fabrika mašina. — *A vas és gépipar helyzete* 1911. — HONI IPAR, 1912. II.

¹⁹⁶ *Csavargyárak fúziójának háttere*. — HONI IPAR, 1911. XI 15.

¹⁹⁷ Isto.

¹⁹⁸ *Kronika Plamena*, nav. delo, 54.

¹⁹⁹ *Kronika Plamen*, nav. delo, 58, 59.

strija. U uslovima koje će joj stvoriti nova država, carinski i politički odeljena od Austro-Ugarske, Kovinarska zadruga u Kropi dobiće neviđeni polet za svoj razvitak i daleko povoljnije okolnosti nego bilo kada ranije u svojoj istoriji.

TREĆE POGLAVLJE

RAZVITAK INDUSTRIJE ZA PRERADU ŽICE U KRALJEVINI SHS

Značaj formiranja zasebnog tržišta za industriju žičanih proizvoda

Ratni vihor je razbio Austro-ugarsku Monarhiju, raskinuo privredne veze i odnose koji su u njoj bili formirani. Novoosnovane države, a među njima i Kraljevina SHS, došle su bar formalno-pravno u položaj da svoj privredni i politički razvitak usmeravaju na samostalnoj osnovi i prema konkretnim interesima vladajuće klase. Sveopšte oduševljenje u redovima jugoslovenskih naroda, okupljenih u novoj državi, ispoljilo se i na privrednim pitanjima. Želja da se ne samo politička nego i ekonomska sloboda iskoristi za dalji razvitak industrije na teritoriji Kraljevine SHS bila je jasno manifestovana u govorima i člancima istaknutih političara, ekonomista i industrijalaca. Ministarstvo trgovine i industrije Kraljevine SHS uputilo je 19. marta 1919. godine raspis svim privrednim komorama (trgovačkim, industrijskim, zanatskim) u zemlji tražeći od njih neophodne podatke privrednog karaktera. Potrebu ovakve privredne ankete Ministarstvo je obrazložilo sledećim rečima, iz kojih jasno provejava želja za energično razvijanje zatečenih privrednih snaga:

„Za obnavljanje i podizanje naše mlade industrije na celom području nove nam otadžbine, valja početi sa sprovođenjem jedne smišljene i racionalne industrijske politike koja bi omogućila svim industrijskim granama privredni polet”²⁰⁰ (podvukao Đ. G.).

Da bi se takva privredna politika mogla voditi, potrebno je, ističe se u citiranom dopisu, da se prikupe podaci o lokalnim privrednim prilikama pojedinih regiona nove države, njihovim privrednim i prirodnim mogućnostima, kao i želje i intencije zainteresovanih industrijalaca, trgovaca i zanatlija „uvedene nam otadžbine”, jer su ti podaci preduslov za kreiranje nove privredne politike u Kraljevini SHS. Posebno je zatraženo mišljenje lokalnih privrednih i administrativnih centara o tome „šta bi trebalo i šta bi se moglo preduzeti na području te vlade za održavanje i unapređenje tamošnje industrije uopšte i po pojedinim industrijskim granama posebice, a šta bi se moglo učiniti za osnivanje novih industrijskih grana i kojih”.²⁰¹

Trgovačko-industrijska i zanatska komora u Novom Sadu odgovorila je na anketu Ministarstva trgovine i industrije sa mišljenjem da bi trebalo, „gledajući našeg političkog i socijalnog dobitka” omogućiti koncentraciju velikih nacionalnih kapitala, što je dug i težak proces, a da se na to ne bi čekalo i gubilo vreme, predlagala je da se stranom kapitalu dodele koncesije za podizanje

²⁰⁰ IAV, TZIK 124/1919.

²⁰¹ Isto.

industrije u Jugoslaviji," ali samo u zajednici sa našim ljudima i kapitalima, a nikako bez njihovog učešća". Prema mišljenju Novosadske komore, na njenoj teritoriji, a to je oblast Bačke, mogla bi se izgraditi industrija za izradu konzervi, šibica, piva, testa, cigareta, nameštaja, šešira, češljeva, cipela, veštačkih đubriva, emajliranog posuđa i građevinskih gvozdениh klinova.²⁰²

Optimizam i odlučnost da se na širem frontu osvaja domaće, pa čak i strano tržište provejava u daleko većoj meri u odgovoru Novosadske komore godinu dana kasnije, na anketu koju je takođe sprovodilo Ministarstvo trgovine i industrije. Iz ovog izvora navešćemo podatke koji se odnose samo na predmet ove monografije, tj. na industriju za preradu gvozdene žice, uz napomenu da te informacije potiču od Tvornice Braće Kramer. U dokumentu se iznosi podatak da je Kraljevina SHS do 1920. godine podmirivala svoje potrebe u platnu od žice iz Austrije, ali: "... „uskoro će naša zemlja ne samo podmirivati svoje sopstvene potrebe, nego će moći eksportirati za Bugarsku i Rumuniju". A da se to postigne, potrebno je samo da država olakša „nabavku žice".²⁰³ Na izvoz je Tvornica Braće Kramer veoma ozbiljno računala, jer je juna 1920. godine uputila akt Komori u Novom Sadu u kome se interesovala pod kakvim uslovima i uz kakvu izvoznu carinu je omogućen izvoz iz Jugoslavije sitarske robe, oboda za sita, platna od mesingane i gvozdene žice i dna za sita od konjske strune.²⁰⁴ U Velikom trgovinskom kalendaru za 1921. godinu čitamo: „Oslobođenjem i ujedinjenjem, mi smo i ekonomski postali gospodari u svojoj kući i pošto smo pre kratkog vremena postavili granice državi, nastupilo je pravo vreme radu oko sređivanja unutrašnjih, dakle i ekonomskih prilika."²⁰⁵

Dr Lazarević je istakao da Jugoslavija raspolaže uslovima za razvitak metaloprerađivačke industrije, nabrojivši naše železare i pokazivši da joj one mogu obezbediti potrebne sirovine.²⁰⁶ Metaloprerađivački kapaciteti, na koje je dr Lazarević ukazao, zaista su neznatni, malobrojni i slabe produkcijske moći da je već i samo to nabiranje bilo dovoljno da stvori raspoloženje kod onih, poput Braće Kramer, da je jugoslovensko tržište predodređeno za veliki razmah postojećih metaloprerađivačkih fabrika.

Po dr Lazareviću proizilazi da je kovane eksere proizvodila jedna fabrika u Kamnoj Gorici sa kapacitetom od 30 vagona godišnje, Kovinarska zadruga u Kropi 200 vagona, a KID 1200 vagona eksera.²⁰⁷ Sem ovih, dr Lazarević je naveo još jednu tvornicu u Sarajevu, ne ukazujući na ime firme, a bila je to Tvornica Rohera i Babića, koja je, po Lazareviću, proizvodila 80 vagona žice, klinaca, čekića i drugog alata.²⁰⁸

U Lazarevićevoj pregledu pomenuta je samo jedna fabrika proizvođač lanaca i to u Beloj Peći, sa tvrdnjom da proizvodi dnevno jedan vagon lanaca. To je očigledno netačan, preuveličan podatak, no karakterističan za ambicije

²⁰² Isto.

²⁰³ Isto, 2846/1920.

²⁰⁴ Isto.

²⁰⁵ Dr Milan Lazarević, Kratak pregled naše industrije, Beograd 1921 (preštampano iz Velikog trgovinskog kalendara za 1921) str. 3. Inače dr Lazarević ističe da podaci koje on daje ne mogu pretendovati na potpunost i tačnost, „jer za sada još nemamo nikakvih publikovanih statističkih podataka".

²⁰⁶ Isto, 19, 20.

²⁰⁷ Isto.

²⁰⁸ Isto.

fabrikanta koji ga je dao, svakako u želji da se u utrivanju oko izgradnje ili razvijanja novih pogona obezbedi od neželjene konkurencije.²⁰⁹ Proizvođače platna i pletiva od žice i madraca za krevete dr Lazarević je locirao u Beogradu. Novom Sadu i Mariboru, bez imena firme i bez podataka o njihovom proizvodnom kapacitetu. O tome da je iko na tlu Kraljevine SHS proizvodio krajem 1920. godine vijčanu robu, pisac kratkog pregleda jugoslovenske industrije nije znao.

Načelnik Ministarstva trgovine i industrije Kraljevine SHS Milivoje Savić je 1919. godine ovako rezonovao: „Ako bi bila onaka Jugoslavija, kako je zamišljamo, onda bi njena teritorija sa njenim radnim stanovništvom omogućila gotovo svaku vrstu industrije, jer zemlja od 12 miliona sa plodnom zemljom, bogata vodom, rudama, šumom i ugljem, u dobroj klimi, sa vrednim stanovništvom daje jednu privrednu jedinicu, gde bi se mogao svaki posao uveliko i racionalno raditi u jednom ili više preduzeća.”²¹⁰

Savić je dao i opširan spisak fabrika koje bi trebalo izgraditi u Srbiji. Nabrojao je ukupno 53 tvornice, a među njima je naglasio i potrebu izgradnje fabrike vagona i železničkih mašina, fabrike automobila, fabrike okova za prozore, vrata i nameštaj, fabrike eksera kao i jedne železare (uz uslov da se izgradi železnička pruga Kraljevo—Raška—Mitrovica), s tim da proizvodi gvožđe u šipkama, lim i žicu.²¹¹

Ocenjujući šta bi u Bosni i Hercegovini trebalo graditi. Savić je u prvom redu spomenuo izgradnju poljoprivredne industrije (tvornice konzervi, alkohola i mlekarsku industriju), industriju hartije i prerade drva, da bi zatim naglasio potrebu daljeg razvijanja i jačanja topionica i železare u Varešu i Zenici, a posebno podvukao potrebu izgradnje nove železare u Ljubiji, i to uz pomoć države i privatnog kapitala. Zabrinuto je podvukao: „A ako se sada nema novca i neće, neka se čeka; nipošto ne davati strancima i njihovim izmećarima da se ovog našeg ogromnog dobra dočepaju.”²¹² Sugerisao je da se u Ljubiji podigne topionica i valjaonica čelika i gvožđa u šipkama i lim, a da se u Bosni i Hercegovini forsira izgradnja raznih fabrika za preradu gvožđa u gvozdene predmete i to „počevši prvo sa onim koji trebaju što više rada, uglja i snage za njihovu izradu kao klinaca, šrafova, alki, okova, posuđa, alata, prepleta od žice itd.”²¹³ (podvukao Đ. G.).

Savić je u više navrata izlagao tezu o potrebi izgradnje snažne teške industrije u Bosni i Hercegovini i to isključivo državnim i domaćim kapitalom, s tim da bi država trebalo da podigne rudnike, topionice i valjaonice, kao i fabrike za izradu pušaka i topova, a privatni domaći kapital ostalu preradivačku metalnu industriju. On je upozoravao na činjenicu da je poslednji rat pokazao „da je industrija gvožđa jedna od glavnih osnovica narodne odbrane i da svaka država, koja misli na svoju budućnost, mora ovu industriju podići”²¹⁴ (podvukao Đ. G.). Smatrao je da je to moguće izvesti, da bi se našlo dovoljno državnog kapitala, kao što bi u tom poslu trebalo da se novčano an-

²⁰⁹ Isto. Vidi i AJ, MTI, 65-321-912. Lazarević tretira u stvari Fabriku čelika d.d. Gepringer i kompanije u Vajsenfeldu u Kranjskoj.

²¹⁰ M. Savić, nav. delo, I, 304.

²¹¹ Isto.

²¹² Isto, 265.

²¹³ Isto.

²¹⁴ Isto, 327.

gažuju „prvi ljudi” u zemlji i narodne banke. Zalagao se za narodni zajam, za prikupljanje novčanih sredstava po srezovima, opštinama i okruzima, „da se gvoždem, a ne kao dosad golim grudima branimo od neprijatelja”; upozoravao je i na činjenicu da bi se time zemlji uštedele stotine miliona dinara koji su izdavani za uvoz metalnih izrađevina, pa i na to da bi hiljade radnika, koji su tada radili u gvozdenoj industriji u Vestfaliji i Americi našli dobrog posla kod kuće.²¹⁵

Konstatujući da je u Sloveniji industrija gvozdених izrađevina veoma razvijena, Savić je, sigurno na sugestiju domaćih proizvođača, sastavio i listu predmeta koje bi ta industrija ubuduće trebalo da izrađuje. Na prvom mestu je, kao novu granu proizvodnje, koju bi trebalo uvesti, naveo izradu lanaca, zakivki, nitni, zavrtanja kao i razne predmete od lima i izradu „sitnica” od gvožđa, — noževe, sečiva, livene sudove, žice od gvožđa i mesinga, kopče od lima, ostruge i žvale, vile, alate i temperguse. Naglasio je potrebu snažnije carinske zaštite metaloprerađivačke industrije, jer je ona u carinskoj tarifi Srbije, koja je nakon formiranja Kraljevine SHS odmah protegnuta na celu državnu teritoriju, slabije bila zaštićena.²¹⁶

Privredna politika države

Privreda Kraljevine SHS u trenutku ujedinjenja imala je u velikoj meri agrarni karakter, što između ostalog dokazuju i podaci iz prvog popisa stanovništva. Iz njega se vidi da se poljoprivrednom delatnošću, kao i radom u šumarstvu i ribarstvu, bavilo 80,4% celokupnog stanovništva, dok je industrija zajedno sa zanatstvom apsorbovala svega 8,6%, trgovina, kredit i saobraćaj 3,4%, a u javnim službama, slobodnim zanimanjima i vojsci bilo je angažovano 4,1%. Bez oznake zanimanja ostalo je 3,5% od celokupnog aktivnog stanovništva.²¹⁷

Čak i ono malo stanovništva što je bilo zaposleno u prerađivačkoj industriji, radilo je u kapacitetima koji su imali sva obeležja slabo razvijene industrije, a bila su to preduzeća uglavnom malih i srednjih kapaciteta i pretežno iz oblasti lake industrije (prehrambene, drvne i tekstilne). Treba imati na umu da je 1918. godine u zemlji zatečena 1 831 tvornica sa svega 152 811 radnih mesta, ili pak statistički gledano, na 1 000 stanovnika svega 0,15 tvornica i 12,8 radnih mesta. Na jednu tvornicu u Jugoslaviji 1918. godine otpalo je prosečno 83 radna mesta. No i tu je po pokrajinama bilo velikih disproporcija, jer je raspored radnih mesta na 1 000 stanovnika po regionima bio sledeći: Slovenija 28, Hrvatska, Slavonija i Dalmacija 13, Srbija i Vojvodina 12, Bosna i Hercegovina 11, Makedonija 0,8 a Crna Gora svega 0,6.²¹⁸ Ovako nezadovoljavajuće stanje industrijskog potencijala zemlje, kao i još veća disproporcija u razvijenosti pojedinih pokrajina, nametala je potrebu da se misli na intenzivnu industrijalizaciju. U tom smislu je radio, agitovao, polemisao i pisao i M. Savić.

²¹⁵ Isto.

²¹⁶ Isto, 333.

²¹⁷ Dr Dimitrije Mišić, *Ekonomika industrije FNRJ*, Beograd, 1957, 106.

²¹⁸ Dr Vojislav J. Petrović, *Nezaposlenost i staranje o nezaposlenima u Jugoslaviji*, Beograd 1957, 49, 50.

U Kraljevini SHS nije došlo do izgradnje jedne smišljene privredne politike, nije stvoren privredni program, koji bi uneo elemenat organizovanosti, sistematičnosti i usmerenosti finansijskih i privrednih snaga slabo razvijene zemlje. Ako imamo u vidu činjenicu da je za industrijalizaciju pre svega potreban investicioni kapital, a znamo da su jugoslovenske zemlje prvobitnu akumulaciju kapitala doživele sa velikim zakašnjenjem, izgubivši korak sa srednjom i zapadnom Evropom, onda nam je jasno da je bilo kakvo planiranje industrijskog razvitka zemlje bilo otežano činjenicom da se nije moglo računati na potrebna sredstva za jasno uočene industrijske potrebe. Domaći kapital je slabo priticao, akumulacija je bila niska, u kapitalističkom sistemu bilo je nemoguće tu akumulaciju planski usmeriti. Razvijanje jugoslovenske industrije nije se moglo planirati bez učešća inostranog kapitala.

Jugoslavija je mogla da se otrgne kapitalizmu, ili pak da mu služi, da ostane trajno predmet eksploatacije inostranog kapitala. Pošto je radnička klasa bila nemoćna da zemlju usmeri putem revolucionarnog menjanja društveno-ekonomskih odnosa, buržoazija je krenula putem kapitalističkog razvoja, koji zemlji, pored političke samostalnosti, nije mogao da garantuje i nezavisnost od inostranog kapitala, čak i od onog koji je dolazio iz poraženih zemalja — Austrije, Mađarske i Nemačke, prema kojem su široke mase Jugoslavije bile krajnje neraspoložene. Sarađujući sa stranim kapitalom, Jugoslavija nije mogla „ni izbeći, ni preskočiti fazu eksploatacije od toga kapitala, koji je pretvarao političku samostalnost u formalnu, a u svojim rukama neprestano imao stvarnu vlast u zemlji”.²¹⁹ „Za dve hiljade dinara,” govorio je poslodavac našeg uvaženog ekonomiste Mije Mirkovića, jedan mali predstavnik inostranog kapitala, „mogu kupiti svakog državnog činovnika od Maribora i Sente do Devčelije.”²²⁰ A sve to zajedno prouzrokovalo je da se učinilo daleko manje nego što se u zanosu oslobođenja očekivalo. Umesto sistematičnosti i usmerenosti, industrijalizacija zemlje prepuštena je privatnoj inicijativi, dakle, stihijnosti. Država je dala samo neke podsticaje da se taj razvitak odvija tako da domaći kapital, ako je u mogućnosti da se upusti u borbu za industrijalizaciju zemlje, uživa izvesne prednosti. Iako je takva industrijalizacija i takva ekonomska politika bila predmet kritike i izazivala opravdano nezadovoljstvo, ipak, mora se istaći da je i ona, sa svim njenim ograničenjima, bila rezultat stečene nezavisnosti, da je značila krupan, pa makar i nezadovoljavajući (prema optimalnim željama) korak napred, prema stanju u kome se razvijala industrijalizacija teritorija naseljenih narodima i narodnostima Kraljevine SHS pre formiranja njihove države.²²¹

²¹⁹ Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941*, Zagreb 1950, 79, 80.

²²⁰ Isto, 80.

²²¹ Grčko poslanstvo je 1939. godine zamolilo MTI za obaveštenje o industrijskom zakonodavstvu i industrijskoj politici Kraljevine Jugoslavije. Dobilo je odgovor da u pogledu industrijske politike ne postoji pisani državni program. „Dokle god budemo upućeni na agrarni izvoz, cilj industrijske politike ne može biti industrijska autarhija. Prema tome, industrijska politika kreće se u pravcu prerade domaćih sirovina u artikle potrebne najširim slojevima naroda. Izuzetak čine samo one grane industrije, koje su neophodno potrebne zemaljskoj odbrani. Uslovi za podizanje industrije propisani su Zakonom o radnjama, I deo: I glava, II glava treći i šesti odsek, III glava prvi i drugi odsek, V glava, prvi i drugi odeljak i VI glava.” — AJ, MTI, 65-298-907. — Inž. N. Popović i dr Dušan Mišić, u delu „Naša domaća

Ekonomska politika Kraljevine SHS u domenu industrijalizacije zemlje može se svesti na 4 područja ekonomskih mera:

1. Država je omogućila slobodu delatnosti domaćeg kapitala i garantovala opštu zaštitu kapitala.

2. Ona je takođe garantovala slobodu delovanja inostranom kapitalu, šta više, sarađivala sa tim kapitalom, dajući mu opštu zaštitu.

3. Industrijskom kapitalu, kako domaćem tako i stranom, obezbedila je naročitu zaštitu putem carinske tarife koja se kretala od 20 do 100 procenata zaštite. (O konkretnoj carinskoj zaštiti industrije za preradu gvozdene žice biće reči naknadno.)

Carinska zaštita značila je snažan podsticaj za razvoj postojećih, mahom nerazvijenih, sitnih fabrika, ili pak za izgradnju ili preseljenje niza fabrika iz inostranstva. Iako je to bio instrument od velikog ekonomskog značaja, on je 1925. godine donet kao vladina odluka, bez konsultovanja parlamenta. A tu činjenicu M. Mirković je ovako komentarisao: „Karakteristično je da za ovaj zapravo najvažniji zakon u oblasti čitavog gospodarstva da je donesen bez kontrole narodnog predstavnštva, da je pokrijumčaren, da se primenjivao 16 godina, a da čitavo do vrijeme do 1941. nijedna vlada, nijedna politička stranka nije pokušala da menja osnovnu liniju, ni jedna stranka, a ni vlada nije čak ni pokušala da od zakona učini izbornu parolu.”²²² A problem carina je često potresao našu javnost, izazivao žučne rasprave, jer je prema oceni nekih krugova bio uzrokom visokih cena nekih masovnih potrošnih dobara: šećera, tekstila, cipela, poljoprivrednih oruđa, cementa, vijaka, eksera, čelika itd.²²³

4. Zaštita kapitala, domaćeg i inostranog, svim sredstvima posredne zaštite, osobito u državnim nabavkama, železničkoj tarifi i poreskim sistemom. U ovoj sferi favorizovanja kapitala koji je uložen u industrijalizaciju zemlje, bez obzira na domaće ili njegovo strano poreklo, napomenuli bismo da je bila vrlo važna mera državne zaštite mera, koja je industriji u Jugoslaviji davala prioritet prema industriji koja je iz inostranstva nastupala na licitacijama za državne i opštinske nabavke: a) prva licitacija morala je biti ograničena samo na domaće proizvođače; u slučaju da se nabavka nije mogla obaviti iz navedenih izvora, moralo se to pismeno utvrditi, da bi se nova, neograničena licitacija mogla održati po prethodnom odobrenju Ministarskog saveta. Ukoliko bi se na licitaciji pojavile i strane firme, domaće tvornice je favorizovao za-

privreda. Faktori, stanje, unapređenje” (Beograd 1929) pisali su: „U jednoj državi gde se za vreme od deset godina izmenjalo 27 vlada sa 123 ministra, i u kojoj je parlamentarni red na zakonodavnom polju bio za ono vreme sveden na najmanju meru, nije nikakvo čudo, što se nije našlo dovoljno vremena za izradu ovakvog važnog programa (str. 8).

²²² Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1968, 353.

²²³ Povlašćivanje domaćeg razvoja industrije bila je opšta karakteristika u svetu. Zastupnici agrarnog razvitka Jugoslavije napadali su naš carinski sistem, optužujući ga da otežava izvoz agrarnih proizvoda u susedne zemlje, a poskupljuje proizvode koje seljak kupuje. Iako brojni i glasni, ovi napadi nisu bili uvek realno odmereni i razložni, jer su prećutkiivali činjenicu da je i agrar zaštićen znatnom carinom, kao i fakat da je carinska zaštita i u evropskim zemljama bila veoma visoka a često i viša nego u Jugoslaviji. Carinsko opterećenje gotovih fabrikata u pojedinim zemljama bilo je (u drugoj polovini dvadesetih godina) sledeće: preko 40% u Španiji, od 35 do 40% u SAD, od 25 do 30% u Čehoslovačkoj i Mađarskoj, od 20 do 25% u Kraljevini SHS, Francuskoj, Nemačkoj i Italiji. — Inž. N. Popović i dr D. Mišić, nav. delo, 364.

kon i u slučaju da su bile skuplje od inostranih do 10% (po uračunatoj carini i transportnim troškovima). Bez obzira na to što je ova odredba bila izigravana, pod izgovorom boljeg kvaliteta strane robe itd., ipak je ona, kao jedna od prvih mera za unapređenje domaće industrije značila veliki podstrek za snažnu industrijalizaciju u prvom periodu ekonomskog razvoja zemlje.

Tarifne povlastice na železnicama imale su za cilj da pruže potporu domaćoj industriji da se javi kao sposoban konkurent na stranim tržištima, ili pak da joj olakšaju borbu sa stranim konkurentima na domaćem tržištu.

Radi podsticanja podizanja domaćih fabrika, finansijskim zakonom je bio predviđen bescarinski uvoz kompletnih instalacija, kao i svih mašina i mašinskih delova koji se nisu proizvodili u zemlji. Takođe je bio predviđen bescarinski uvoz materijala koji se nisu izrađivali u zemlji, kao i sirovina i polufabrikata koji su se uvozili radi prerade, kako bi se kao prerađivane izvozile.²²⁴

Iako jugoslovenska industrija nije uživala nikakve poreske povlastice, šta više, iako su porezi stalno povećavani, tako da su oni sa samoupravnim terecima išli od 70 do 80% od prihoda za oporezivanje, ipak situacija nije bila tako nepovoljna.²²⁵ Poreski sistem bio je vrlo povoljan za kapital, piše Mirković, jer su se poreske odredbe mogle lako izigrati. „Kapital u industriji težio je da prikrije dobit, jer se dobit morala oporezovati. Preduzeća koja su dobijala zajmove iz inostranstva, koja su vršila nove investicije, koja su imala i pouzdane knjigovođe iz inostranstva, sasvim su lako prikrivala dobit.”²²⁶ U nemogućnosti da obuhvati porezom dobit preduzeća, država je pribegavala posrednim porezima, osobito državnoj trošarini.

I pored manjkavosti državnog privrednog plana i nedostatka njegove usmerenosti ka konkretnim ciljevima, ipak su ove mere države omogućile da se kao posledica stvaranja celovite ekonomske baze, velikog, jedinstvenog i carinskim barijerama manje-više zaštićenog unutrašnjog tržišta ostvari brži i snažniji ekonomski napredak, u odnosu na tempo razvitka naših pokrajina pre ujedinjenja. Ova povoljna klima omogućila je da se i Tvorница Braće Kramera od sitne radionice, što je u stvari bila 1918, razvije u relativno snažnu fabriku, kao i to da se u Kraljevini Jugoslaviji razvije industrija vijaka, koja do 1918. godine uopšte nije postojala na našim teritorijama.

Stav prema stranom kapitalu i njegovom angažovanju u industrijalizaciji Kraljevine Jugoslavije

Nakon ujedinjenja zemlje ispoljena je snažna želja da se u potpunosti i u ekonomskom pogledu krene sopstvenim snagama. Patriotizam je u tom pogledu bio daleko snažniji pokretač nego ekonomski rezon, jer, kao što smo već naglasili, jugoslovenska privreda nije raspolagala dovoljnom akumulacijom za ambiciozniji industrijski polet. Prvi pokušaji stranog kapitala da se infiltrira naišli su na opštu osudu i gnev. Karakteristična je u tom pogledu sudbina pokušaja budimpeštanske firme Hofner i Šranc da početkom 1919.

²²⁴ Inž. N. Popović i dr D. Mišić, nav. delo, 368 i III redovni kongres privrednih komora i organizacija Kraljevine SHS, Beograd 1926, 155, 156.

²²⁵ M. Mirković, nav. delo, 354.

²²⁶ Isto.

godine osnuje tvornicu poljoprivrednih mašina u Beogradu. Zatražila je potrebnu dozvolu od Ministarstva trgovine i industrije, ali je izazvala energičan protest Beogradske industrijske komore. Ova je uputila akt Ministarstvu trgovine i industrije u kome je iznela da je obavještena da se strana preduzeća, čak i sa teritorija pobeđenih zemalja, obraćaju molbom da im se dozvoli osnivanje fabrika na tržištu Jugoslavije. Komora je upozorila Ministarstvo i na mogućnost da neki domaći ljudi pokušaju da sa stranim kapitalom osnuju preduzeće pod firmom domaćih, služeći se našim državljanima kao prividnim osnivačima. „Ovakvi pokušaji u vreme kada naša preduzeća nisu ni počela da se obnavljaju i kada će i obnovljena imati da se bore s nebrojenim teškoćama usled promenjenih prilika može imati sudbonosne posledice po dalji razvitak naše industrije i celokupne privrede. Kad se tome doda da u prisajedinjenim oblastima bivše Austro-ugarske Monarhije strani austrijski i mađarski kapital, gotovo isključivo ima u svojim rukama industrijska preduzeća, tako da će nacionalizacija tih preduzeća predstavljati jedan od najvažnijih zadataka naše najbliže ekonomske politike, biće jasno koliku opasnost predstavlja za našu privredu ovakvo uvlačenje stranih kapitala u našu zemlju.”²²⁷

Protest nije ostao bez rezultata. Firma Hofner i Šranc nije dobila zatraženu koncesiju za osnivanje tvornice, ali nije došlo ni do prave nacionalizacije austrijskih i mađarskih tvornica u prisajedinjenim teritorijama, za šta se zalagala Beogradska industrijska komora i, naravno, ne samo ona. Do nacionalizacije je došlo doduše, početkom dvadesetih godina, ali ona je bila samo prividna. Nacionalizacija je uvela u upravne odbore akcionarskih društava neke istaknute političare, a naročito penzionisane oficire srpske vojske, koji su za dobre tantijeme pozajmili stranim preduzećima svoja srpska imena, kao i autoritete političkih partija kojima su pripadali. Pa ipak, važno je naglasiti da su glasine o predstojećoj nacionalizaciji mađarskih i austrijskih fabrika tokom 1919. i 1920. delovale u izvesnom smislu demobilizatorski na tangirane privrednike. To je bio razlog upornog nastojanja firme Braće Kramer da se prikaže kao novostvorena tvornica i njene odluke da se u trgovački registar upiše tek 1920. godine, kada su se obrisi konkretne jugoslovenske politike o pitanju „nacionalizacije” stranih preduzeća već jasno ocrtali.

Rešenost da se stane na put prodoru stranog kapitala na jugoslovensko tržište manifestovana je i 1920. godine. Ali su se tada već čuli i trezveniji glasovi.

Početkom jula 1920. godine, posetila je delegacija bosanskih banaka ministra predsednika Kraljevine SHS dr Vesnića, koji je u dužem razgovoru sa bankarima dao izjavu i o pitanju stava države prema stranom kapitalu i njegovom učešću u privrednom životu Jugoslavije. Vesnić je tom prilikom naglasio da političko ujedinjenje Jugoslovena mora biti dopunjeno i ekonomskim oslobođenjem. Ukazao je na činjenicu da su na teritorijama prisajedinjenim iz bivše Austro-ugarske Monarhije privredne organizacije, industrija, banke i velike trgovačke kuće „pune austrijskih, mađarskih i nemačkih kapitala, te treba nastojati da se tih kapitala postepeno oslobađamo i to svojom snagom i pomoću kredita iz zapadne Evrope. Ni u kojem slučaju, gde god radi prosperiteta preduzeća tražimo strane kapitale, ne smemo ih angažovati u takvoj formi da u njima ne budemo mogli gospodariti. U akcijskim društvima nigde

²²⁷ AJ, Fond MTI, br. 65-319-943.

ne smeju ti kapitali imati majoriteta, oni nama treba da služe, a ne mi njima"²²⁸ (podvukao Đ. G.).

Sa istom delegacijom razgovarao je i ministar finansija Kosta Stojanović, te im je saopštio da država neće nigde u privredi sama da bude preduzimač, ali će iz socijalnih i fiskalnih razloga učestvovati u velikim preduzećima u kojima je zastupljen strani kapital.

Ministar Stojanović je dao intervju i sarajevskoj „Pravdi” u kome je na temu uloge stranog kapitala u industriji Kraljevine SHS saopštio da će se nacionalizacija stranog kapitala rešiti na poseban način. Industrijska preduzeća koja su svoj rad zasnovala na specijalnim koncesijama dobijenim od austrougarske administracije za eksploataciju šuma, ruda, vodenih padova i banja, gube te koncesije postankom Kraljevine SHS. Za odobrenje novih koncesija i omogućavanje rada raznih preduzeća po starim koncesijama država će, u zamenu za dodelu nove koncesije, tražiti učešće u čistoj dobiti od 50 procenata, bez ulaganja ikakvog svog kapitala. Domaćem kapitalu daće se učešće od 30 posto. „Načelno je naša država za to, istakao je ministar finansija, da domaći kapital oblasno ima prevagu za preduzeća na svojim teritorijama...”²²⁹

Pokušaji stranog kapitala da se infiltrira na privredno područje Kraljevine SHS bili su 1920. već očiti. Štampa je na to skrenula pažnju, i to pod veoma upečatljivim naslovom „Ne kopajmo si sami grob”.²³⁰ Privredna štampa je 1920. zauzela negativan stav prema stranom kapitalu. U članku je istaknuto da je država bogata privrednim blagom ali da se ono slabo koristi usled nerazvijenosti prerađivačke industrije. „Najveća bi sreća za nas bila da smo i kapitalom bogat narod, pa da se bez ičije pomoći bacimo na eksploataciju svih naših prirodnih bogatstava. No, to je nemoguće jer je država mlada, a domaći kapital nedovoljan, pa je strani kapital već bacio oko na jugoslovensko tržište. Prvi su mu pokušaji prodora osujećeni.” Pisac članka je upozoravao na opasnost da strani kapital neće mirovati, da će pokušati pod bilo kakvom formom da se uvuče na jugoslovensko privredno područje i da je neophodno biti naročito oprezan u ophođenju sa njim, tim pre što je taj kapital neobično dobro organizovan, povezan je trustovima, a oni jedan protiv drugog neće ići. „Najviše bi uspeha nudila akcija same države, koju bi svi jugoslovenski privredni krugovi morali podržati, ali, na žalost, taj se put ne trasira. Umesto toga već se zapaža, ističe pisac, da su se neki jugoslovenski zavodi dali u nedostojnu ulogu ŠTROMANA i posrednika za tuđ kapital dajući ovom svoju firmu, samo zato da poberu neku proviziju. Šta više, dolazi dapače do smiješnog, ali u istinu žalosnog međusobnog natjecanja i otimanja za ovakve provizije.” Takvu nedostojnu i „za opštu stvar štetnu rabotu” pisac članka je najoštrije osudio uskliknuvši na kraju: „Ne budimo grobari budućnosti vlastitog naroda.”²³¹

Naredne godine tonovi koji su veoma neraspoloženi prema dolasku stranog kapitala u jugoslovensku privredu popuštaju. U najčitanijem privrednom glasilu objavljeno je upozorenje da u Jugoslaviji postoji jaka struja domaćih

²²⁸ Stanovište vlade u pitanju nacionalizovanja stranih preduzeća. — JUGOSLOVENSKI LLOYD, 7. VII 1920.

²²⁹ Isto.

²³⁰ Ne kopajmo si sami grob. — JUGOSLOVENSKI LLOYD, 15. VIII 1920.

²³¹ Isto.

ekonomista koja je zagovornik teze da čitav jugoslovenski privredni život treba zasnovati na domaćim sredstvima i da se domaća privreda mora razvijati samo pomoću domaćeg kapitala. Po mišljenju pisca članka, to je gledište jednostrano i nerealno. Jugoslovenskoj privredi odgovara u stvari ekonomski program koji bi se držao „sredine puta”, a to bi značilo da se u pitanju stranog kapitala ne zatvaraju vrata i ne zauzima stav „divne usamljenosti”, ali ni da se ta vrata otvore širom, jer bi nas onda poplavio strani kapital.

U trezvenom rezonovanju ovog pisca čitamo i konstataciju da se jugoslovenska ekonomika nalazi u veoma rđavom položaju prema finansijskom svetu u inostranstvu. „On izbegava našu zemlju. Nema vjere u nju. (...) Pozivajući se na sliku naših općih prilika, koliko političkih tako i ekonomskih, stranci izražavaju svoju strepnju da će im kapitali kod nas biti plasirani na jedno nesigurno mjesto i odbijaju ponude.”²³² Oni, pak, koji su ponude za investiranje kapitala prihvatili, stavili su takve uslove i traže toliku dobit, „da bi svaki finansijski posao postajao poraz po naše interese”. Strana štampa je, upozoravao je pisac članka, pratila sve posleratne jugoslovenske političke i socijalne potrebe i „nespretnu finansijsku i trgovačku politiku”, a kao rezultat te informisanosti nastalo je nepoverenje prema jugoslovenskoj ekonomici, koje bi trebalo, „uz mnogo truda i pameti, sa ozbiljnom i pametnom propagandom suzbiti.”²³³ Bilo bi to potrebno tim pre što su domaći kapitali „vrlo slabi da se pristupi i najskromnijem razvijanju našeg ekonomskog života.”²³⁴

Romantičarski zanos, koji je prvih godina (1918—1921), zahvatio vladajuće političke i privredne krugove u Kraljevini SHS, počinjao je polako da ustupa mesto trezvenoj ekonomskoj proceni jugoslovenskih ekonomskih mogućnosti. Oni su shvatili da se domaća industrijalizacija u kapitalističkim uslovima ne može odvijati bez učešća stranog kapitala, i to pod okolnostima koje će on diktirati, jer se inače jednostavno neće hteti angažovati na našem tržištu. Svesni su bili da je svaka hajka protiv stranog kapitala i njegovog delovanja u jugoslovenskoj privredi dvosekli mač, koji veoma oštro ranjava onu privredu koju želi zaštititi, jer se taj kapital, angažovan pod nepovoljnim političkim okolnostima, u uslovima političke i imovinske nesigurnosti, investira samo pod najgorim finansijskim uslovima, sa jedinom željom, da što pre obrne uložena sredstva i izvuče maksimalnu dobit.

Da je uvlačenje stranog kapitala u izgradnju jugoslovenske privrede neophodno, upozorio je jedan ugledni ekonomista već 1921. godine. Jugoslovenske narode, pisao je on, čekaju ogromni tehnički, ekonomski i socijalni problemi: uređenje saobraćaja, zidanje mostova, rečnih i pomorskih luka, elektrifikacija i industrijalizacija zemlje, a da bi se to uradilo, „jasno je i suviše, da naši kapitali nedostaju da se to izvede ni za 50 godina.”²³⁵

U praćenju razvitka stava prema stranom kapitalu i njegovom učešću u industrijalizaciji zemlje, veoma je važan i odgovor Kabineta Ministarstva trgovine i industrije na pitanje mađarskog trgovinskog delegata o mogućnosti preseljenja mađarskih fabrika na privredno područje Jugoslavije.

²³² Strani kapital i naša privreda. — JUGOSLOVENSKI LLOYD, 13. III 1923.

²³³ Isto.

²³⁴ Isto.

²³⁵ Aleksa Gavela, Ekonomski problemi. — NOVI ŽIVOT, 1921, knjiga VIII, 181, 182.

„Etabliranje stranih, pa i mađarskih industrijskih preduzeća u zemlje mlade industrije i nedovoljnih kapitala je pitanje isuviše delikatno i zavisno od raznih momenata, a da bi se moglo već sada principijelno rešiti. Stoga su se i u dosadašnjim našim trgovinskim ugovorima u tom pogledu ostavljale obema stranama odrešene ruke. *Uopšte, mi se ne protivimo nastanjivanju stranih preduzeća u zemlji, u koliko to interesi domaće privrede dopuštaju,*”²³⁶ (podvukao Đ G.). Od pretežno odbojnog stava prema ulozi stranog kapitala u privredi Jugoslavije i zahteva da on bude pod kontrolom države u ključnim privrednim oblastima (uz učešće države u dobiti od 50 procenata ili, pak, uz učešće domaćeg kapitala od 30 procenata) za samo nekoliko godina pređen je put koji je dozvoljavao, i to autoritetom Kabineta Ministarstva trgovine i industrije, i preseljavanje kompletnih fabrika iz Mađarske, uz jedini uslov, inače veoma neodređen i nedefinisan, da to preseljenje bude u interesu domaće privrede.

O problemu stranog i domaćeg kapitala objavljena je 1927. godine veoma zapažena studija koja je istakla da je kapital u Jugoslaviji skup, jer su potraživanja na domaćem tržištu veća od priliva kako iz domaćih tako i iz stranih izvora. Zbog nesolidnog poslovanja mnoštva preduzeća, zbog neprijateljskog držanja jugoslovenske javnosti prema stranom kapitalu, došlo je do toga da je strani kapital izgubio poverenje u jugoslovenskog preduzetnika i postao rezervisan. „Strani kapital nam nerado dolazi iz prve ruke” — ističe pisac studije. Dok se domaći kapital stvara sporo i ispoljava nedovoljno iskustvo i preduzimljivost, taj mladi kapitalizam u isti mah „je gladan i halapljiv, pa je u periodu stvaranja još gori i bezobzirni od stranog”.

Protivnici stranog kapitala rezonuju, ističe pisac studije, da je on anacionalan, nemoralan, da sa njim zajedno dolaze u zemlju stranci koji govore tuđim jezikom, podržavaju tuđ mentalitet i u svima svojim akcijama rukovode se egoističnim ciljevima. Oni nemaju ni nacionalnih ni humanih obzira, te korumpiraju sredinu u kojoj žive, osobito činovnike i žene, eksploatišu radnike i demorališu okolna sela, potkradaju državna potraživanja, poreze, prevozne tarife, takse, ne čuvaju državne tajne, odvlače u bescenje nacionalno bogatstvo prerađujući domaće sirovine dobijene u bescenje sa veoma slabo plaćenom radnom snagom. Ostavljaju u zemlji samo minimum kapitala potrebnog za isplatu radnika i druge troškove, a svu ostalu dobit izvoze u svoje metropole, uništavajući na taj način u zametku naš mladi domaći kapital, koji bi mogao, inače, uskoro da ih i zameni.

Spisak prigovora o delatnosti stranog kapitala u Jugoslaviji, koji je veoma savesno i verno sastavio, autor studije završio je konstatacijom, karakterističnom za vreme kada je već došlo do kravljenja nepoverenja nekih domaćih privrednih i političkih faktora prema stranom kapitalu. „*Ove su optužbe u velikoj meri tačne. Samo se mora priznati da veliki deo argumenata protiv stranog kapitala vredi protiv kapitalizma uopšte.*”²³⁷ Prema tome, koegzistencija između domaćeg i stranog kapitala uspostavljena je, i u teoriji, i u praksi. Kritika delovanja stranog kapitala tretirana je kao kritika kapitalizma uopšte, a biti protivnik kapitalizma u Kraljevini SHS nije bilo preporučljivo. Bar ne u javnom radu. Vrata za prodor stranog kapitala otvorena su širom. On se infiltri-

²³⁶ AJ, MTI, 65-8-64.

²³⁷ Strani i domaći kapital. — NOVA EVROPA br. 8/1927, 268, 271.

rao u jugoslovensku privredu, te je u međuratnoj industriji Jugoslavije uspeo da se plasira do te mere, da je uoči drugog svetskog rata raspolagao polovinom celokupnih sredstava investiranih u industriju, dok je u bankarstvu raspolagao sa oko tri petine akcijskih vrednosti. Strani kapital je ulazio u najatraktivnije sektore industrije i instalirao se tamo gde je mogao da ostvari monopolski položaj. U razvijanju jugoslovenske industrije vijaka imaćemo konkretan primer takvog ponašanja stranog kapitala.²³⁸

*Kontroverzni podaci o postanku Tvornice žice, žičane i gvozdene robe
i gvozdenih konstrukcija Braće Kramer, i Novosadske fabrike
šrafova i gvozdene robe a.d.*

U Privrednom godišnjaku Vojvodine piše da je „fabrika zavrtnja, žičane i gvozdene robe, koja danas nosi ime „Petar Drapšin” osnovana 1925. godine.”^{238a} U stvari, 1925. godine nije postojalo združeno preduzeće koje bi bilo prethodnik današnje Novosadske fabrike zavrtnja, žičane i gvozdene robe „Petar Drapšin”, već su postojala dva samostalna preduzeća: Tvornica Braće Kramer i Novosadska fabrika šrafova a.d. Ova druga nastala je 1925. godine, a prva ranije, pa se samim tim ni 1925. godina ne može uzeti za polaznu vremensku tačku u istoriji današnje fabrike „Petar Drapšin”.

U monografiji posvećenoj desetogodišnjici oslobođenja Vojvodine, J. Šefer je izneo tvrdnju da je Novosadska fabrika šrafova nastala 1921. godine, a da joj je osnivač bio austrijski kapital. O Tvornici Braće Kramer on nije izneo nijedan podatak.²³⁹ Novosadska tvornica šrafova osnovana je 1925, a prvobitni osnivač bio je mađarski, a ne austrijski kapital.

U Šematizmu industrije Dunavske banovine nailazimo na podatak, koji je bez sumnje potekao od samih fabrikanta, da je Tvornica Braće Kramer osnovana 1920, a Novosadska fabrika šrafova 1925. godine.²⁴⁰ Odgovarajući na upitnik sociografskog zavoda iz Budimpešte, u prvoj godini okupacije, Đula Kramer je dao podatak da mu je tvornica osnovana 1912. godine u Segedinu.²⁴¹ A to je već diferencija od osam godina. Interesantno je da je u istom delu u kome je osnivanje Tvornice Braće Kramer pomeren na 1912. godinu, štampan i podatak da je ona preseljena u Novi Sad 1924.²⁴² Radi se očigledno ili o štamparskoj grešci, ili pak o omašci redaktora ovog teksta.

U jednom novosadskom glasilu koji tretira pitanje brze industrijalizacije Novog Sada posle 1918. godine, ukazuje se i na procvat Fabrike Braće Kramer, za koju se tvrdi da je osnovana 1916. godine.²⁴³ Dnevni list iz Subotice tretirao je 1921. godine problem propadanja nekih starih novosadskih firmi, pa je među njima spomenuo i činjenicu da je „promenila vlasnika i Fabrika

²³⁸ Dr Nikola Čobeljić, Privreda Jugoslavije, rast strukture i funkcionisanje knjiga prva, Beograd 1972, 27.

^{238a} Privredni godišnjak Vojvodine, Novi Sad 1956, knjiga I, 139.

²³⁹ J. Šefer, Privredni razvitak Vojvodine. — Vojvodina 1944—54, Novi Sad, 75.

²⁴⁰ Šematizam industrije Dunavske banovine. Sredio Branko Bogojevac. Industrijska biblioteka, Beograd 58.

²⁴¹ Városi és vármegyei szociográfiák, Budapest 1941. Vidi „Személyszótár” br. 159, saopštenje o Kramerima.

²⁴² Isto.

²⁴³ A fejlődő Noviszádi gyáripár. — DÉLBÁCSKA, 24. XII 1922.

kudelje F.F. Bril, koja je bila na dobrom glasu, ali već godinama u mirovanju". Novinska vest tvrdi da je Brilovu fabriku otkupila poznata budimpeštanska Fabrika vijaka Deže Kasaba i da ona namerava u Novom Sadu, zajedno sa bivšim kompanjonima Brilovim, pokrenuti fabriku vijaka.²⁴⁴ Jedan od braće Kramer poginuo je u prvom svetskom ratu, a drugi je kao invalid demobilisan u toku rata, pa je verovatno da je i odlučio da svoju fabriku preseli iz Segedina u Novi Sad, jer prepreke da to učini više nije bilo. Njihov rođak Ferenc Vic, osnivač Prve južnougarske tvornice za proizvodnju sitarske robe, kod koga su Kramerovi izučili zanat, i od koga su svakako, preko svoje majke, nešto i nasledili, umro je u septembru 1911. godine.²⁴⁵ Upražnjeno mesto trebalo je popuniti, a Novi Sad, udaljen od snažne konkurencije iz Budimpešte i bliži balkanskom tržištu, nudio je Kramerovima lepu perspektivu. To su bili razlozi zbog kojih su se oni još u vreme rata koncentrisali na rad u Novom Sadu. Što se tiče podatka da je Tvornica Kasab još 1921. pomišljala na osnivanje tvornice vijaka u Novom Sadu,²⁴⁶ i da je sa tim ciljem otkupila i jedan deo kapitala komanditnog društva za preradu kudelje F.F. Bril, vrlo je interesantan. On upućuje na zaključak da 1921. godina, kada je još bilo veoma izraženo neraspoloženje prema stranom kapitalu uopšte, a posebno prema onome iz Austrije i Ugarske, nije bila pogodna za realizaciju takve akcije.²⁴⁷

U arhivskim izvorima ima oslonca za tvrdnju da je Tvornica Braće Kramer osnovana 1910. godine.²⁴⁸ Ta godina se zatim pomera na 1919.²⁴⁹ Najčešće se, međutim, Kramerovi izjašnjavaju za 1920. godinu kao godinu osnutka svoje tvornice. Za nas je od posebnog značaja upitnik Ministarstva trgovine i industrije, koji su Braća Kramer popunila i poslala 14. XII 1934. godine.²⁵⁰ Između ostalih, u tom dokumentu daju i osnovne istorijske podatke o svojoj tvornici: da su protokolirani kod Kraljevskog sreskog suda u Novom Sadu 13. septembra 1920. godine, dok im je obrtnica izdata od obrtne vlasti Gradskog načelstva u Novom Sadu 3. novembra 1920. Tih podataka su se držali i pre i kasnije, a većini slučajeva, jer su imali pravnu dokumentaciju za takav stav. No iz toga ne proizilazi da su oni stvarno svoju firmu osnovali 1920. godine. Treba imati u vidu da je nakon sloma Austro-Ugarske proces administrativnog sređivanja nove vlasti tekao sporo, pa i to da su se i odnosi u privredi pravno regulisali tek nakon godinu, dve dana posle formiranja nove uprave. Kada je novi poredak zatražio da se poslovanje obavlja na osnovu redovne privredne dokumentacije, Kramerovi su protokolirali svoju već postojeću firmu. Međutim, da bi izbegli potrebu da se izjašnjavaju o svojoj ratnoj ulozi i odstranili sumnju u mogućnost da su stekli i ratnu dobit, opredelili su se za ulogu novostvorene fabrike, igrajući ujedno na šansu da će kao takvi, umesto neprijatnosti koje im mogu slediti kao austrougarskoj firmi, uživati pogodnosti koje je mlada država samim svojim postojanjem davala u izgled.

²⁴⁴ Régi noviszádi cégek halála. — BÁCSEMEGYEI NAPLÓ, 11. VI 1921.

²⁴⁵ Matrikule defunktorum Župskog ureda Novosadske katoličke crkve, D 1902—1911. XII. 370.

²⁴⁶ Vidi napomenu br. 243.

²⁴⁷ Vidi napomenu br. 230.

²⁴⁸ ANS, B. K. Árjegyzék, 1941.

²⁴⁹ IAV, TZIK, 5721/1939.

²⁵⁰ AJ, MTI, 65-533-1253.

Ako sada uzmemo ponovo u obzir podatak, na koji smo već ranije skrenuli pažnju, da je Segedinska trgovačko-industrijska komora u svom godišnjem izveštaju za 1909. sa radošću istakla da je Segedin obogaćen jednom novom industrijom, i to Tvornicom za izradu sita i rešeta i izrađevina od gvozdene žice, i ako taj podatak upotpunimo novom informacijom koja nam govori da su u septembru 1918. godine Kramerovi zatražili od nadležnih gradskih vlasti u Novom Sadu jedan vagon uglja kako bi svoj pogon u ulici Rakoci Ferenc 114 (a to je zgrada u današnjoj Ulici JNA gde je locirana Parna pekara) mogli nesmetano držati u pogonu, onda se slika upotpunjuje, te se može dati i zaključak.²⁵¹

Tvornica Braće Kramer vodi neposredno poreklo iz Južnougarske fabrike sita, rešeta i žičanih izrađevina Ferenc Vica, osnovane 1882. godine u Novom Sadu. Pošto su u njoj izučili zanat, Kramerovi su 1908. ili 1909. godine osnovali svoju tvornicu u Segedinu, da bi je u toku rata, verovatno 1916. godine, preselili u Novi Sad, ili pak, koncentrisali rad u Novosadskoj tvornici, koja je delimično uključila u sebe i ostatke Vicove tvornice, kao i njegove iskusne radnike. Nakon administrativnog sređivanja Kraljevine SHS, Braća Kramer su je uredno protokolisala 1920, koju godinu, iz taktičkih razloga, tokom celog međuratnog perioda Kraljevine Jugoslavije ističu kao godinu njenog osnivanja. Novosadska fabrika šrafova i gvozdene robe osnovana je 1925. investiranjem mađarskog kapitala. Nakon oslobođenja Novog Sada, 1944. godine, i kratkog perioda samostalnog delovanja, ove dve fabrike su integrisane, i to pod imenom narodnog heroja Petra Drapšina. Ako se, prema tome, traži odgovor na pitanje kada je ova tvornica osnovana, to može biti jedino 1882. godina, jer sa njom počinje u Novom Sadu i u kontinuitetu traje delatnost na izradi artikala od gvozdene žice.

Seoba fabričkih postrojenja iz inostranstva u Kraljevinu SHS

Obe tvornice, prethodnice današnje Fabrike vijaka i žičane robe „Petar Drapšin”, nastale su doseljavanjem u Novi Sad uoči, odnosno nakon sloma Austro-ugarske Monarhije. Razloge ovih seoba, a treba odmah naglasiti da je sličnih bilo u velikom broju, nije teško utvrditi. Ako je slučaj seobe Tvornice Braće Kramer i nešto specifičan, jer znači, u stvari, povratak na ono što im je rođak već započeo, seoba fabričkih postrojenja Tvornice vijaka Kasab iz Budimpešte već je klasičan primer onoga što se dešavalo u Jugoslaviji. Slom Austro-ugarske Monarhije i stvaranje Kraljevine SHS, koja se u interesu podsticanja industrijalizacije ogradila već 1919. godine relativno visokom carinskom zaštitom,^{251a} kao i mogućnost bescarinskog uvoza mašina, izazvala je pravu seobu inostranih fabrika u Jugoslaviju. Kriza industrijskog poslovanja

²⁵¹ IANS, Fond Novosadskog magistrata br. 24 315 i 28 825/1918.

^{251a} Početkom 1919. godine srpska carinska tarifa (izglasana u Skupštini 1904. godine) protegnuta je na celu teritoriju Kraljevine SHS. Bila je to carinska tarifa sa maksimumom i minimumom zaštite, tj. sa nužnom rezervom, koja je omogućavala laviranja u pregovorima i njenoj konkretizaciji sa susednim zemljama. Zamisljena je da štiti postojeću i onu industriju koju je Srbija, nameravala u toku 10 godina da podigne (industrija kaučuka, mašina i velika gvozdена industrija). Nove-lirana je 1921, kada su i te grane dobile zaštitu, a 1925, dopunjena sa još 30 zaštit-nih stavki (ukupno 700 brojeva).

na stešnjenom prostoru Austrije i Mađarske, kao i želja da se obezbedi sigurniji plasman sopstvene produkcije, ili pak kapitala, naterao je ne samo austrijski i mađarski, već češki i poljski kapital na traženje puta i načina da se čitava postrojenja prebace u Kraljevinu SHS.

Vlasnici austrijske tvornice lanaca u Vajsenfelsu, koja je nakon mirovnog ugovora pripala Italiji, nisu u toj industrijski razvijenoj zemlji videli dovoljno garancije za svoj prosperitet, pa su „preneli krišom najveći deo svojih strojeva u Lesce i adaptirali za proizvodnju lanaca neke tamo već postojeće zgrade, u koje se je imala smestiti prvobitno tvornica šrafova.²⁵² Ova uvezena fabrika lanaca osnovana je pod firmom Tvornica lanaca d.d. Lesce (pri Bledu) 1922. godine, sa akcijskim kapitalom od 2 500 000 dinara. Upostavila je 120 radnika i počela proizvodnju svih vrsta lanaca sa dnevnim kapacitetom od 400 kg robe, odnosno godišnjim kapacitetom od 120 vagona.²⁵³ Uspostavljena je odmah i saradnja sa KID-om, glavnim snabdevačem sirovina, tada takođe u vlasništvu stranog, uglavnom austrijskog i italijanskog kapitala, pa je odmah preduzeta i zajednička ofanziva protiv domaćih ljudi koji su želeli da iskoriste novoformiranu državu za podizanje industrije lanaca. Kako se to radilo, saznajemo iz žalbe Bogoljuba Markićevića, koji je u Sarajevu osnovao fabriku lanaca 1922, a otpočeo sa proizvodnjom u maju 1923. godine. Protiv njega je povelena zajednička akcija KID-a i Tvornice lanaca d.d. iz Lesca. KID mu je uskratio isporuke sirovina. Iako je sarajevski fabrikant naručio potrebnu količinu žice još u avgustu 1922, dobio ju je tek nakon 5 meseci, a cena žice je naknadno, „bez ikakvog razloga podignuta”. Istovremeno, Tvornica lanaca u Lescu povelu je borbu protiv Sarajevske tvornice lanaca i svih onih „koji izrađuju i vare lance na ruku” žestokim obaranjem cena lančanoj robi. Bogoljub Markićević je morao obustaviti izradu lanaca suočen sa činjenicom da je za sirovinu, dakle za gvozdenu žicu KID-u, morao plaćati cenu po kojoj je konkurent iz Lesca prodavao lance.²⁵⁴ Fabrika koja nije raspolagala finansijskom rezervom da ovu borbu izdrži kapitulirala je. Vlasnik iz Sarajeva ponudio je konkurentima iz Lesca svoja postrojenja po nabavnoj ceni, „iako su cene strojevima od trenutka nabavke trostruko skočile”. No, umesto 900 000 dinara, konkurenti iz Lesca su bili voljni da propalom fabrikantu plate samo pola cene. Tada se Markićević obratio Ministarstvu trgovine i industrije, ukazao na svoj slučaj i zatražio da mu država otkupi postrojenja kako ona ne bi dopala u ruke stranaca, i to u bescenje. Ministarstvo trgovine i industrije je njegov akt sa pozitivnim mišljenjem uputilo Ministarstvu vojske i mornarice sa predlogom da vojska otkupi ovu fabriku kako bi u sopstvenoj režiji podmirivala svoje potrebe tim artiklima.²⁵⁵ Do toga nije došlo, a za dalju sudbinu fabrike Bogoljuba Markićevića nismo našli podatke u izvorima. Prema tome, jedna od prvih uvezenih fabrika za preradu gvozdene žice nastupila je vrlo uspešno, povezavši se sa KID-om i uništivši konkurenciju na pomolu. Tendencija za monopolizacijom tržišta bila je, dakle, odmah ispoljena i uspešno sprovedena.

²⁵² AJ, Fond MTI, 65-320-944.

²⁵³ Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyd (priredio J. Lakatoš), Zagreb 1929, 73.

²⁵⁴ Isto.

²⁵⁵ Isto.

Prva jugoslovenska tvornica šarafa d.d. u Koprivnici, osnovana 1922. godine, takođe je preseljena iz inostranstva. Osnovana je kao akcionarsko društvo, sa glavnicom od 5 000 000 dinara, a posedovala ju je u potpunosti „Danica” d.d. za kemičke proizvode u Koprivnici.²⁵⁶ Ovo akcionarsko društvo je u potpunosti bilo u vlasti Peštanske ugarske komercijalne banke. Posle rata izvršena je „nacionalizacija”, neke jugoslovenske banke i neki „viđeniji” ljudi su ušli u „Danicu”, no u bitnosti vlasnički odnosi nisu izmenjeni.

Prva jugoslovenska tvornica šarafa d.d. u Koprivnici uselila se u adaptirane prostorije jednog propalog mlina, te je bez investicija u građevine, a sa najnužnijim građevinskim prepravkama počela da proizvodi kao „domaća” industrija, nastojeći da se ušanči iza relativno dobre carinske zaštite i iskoristi novostvoreno tržište Jugoslavije za ekspanziju mađarskog kapitala u plasmanu vijčane robe. Bio je to, u stvari, prvi izazov austrijskoj Kompaniji BU, koja je na tržištu Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Slovenije i Bosne i Hercegovine uživala monopolistički položaj pre sloma Austro-ugarske Monarhije.

13. januara 1924. godine, Društvo „Olea”, tvornica i rafinerija biljnih ulja d.d. u Karlovcu (u Hrvatskoj) pretvoreno je u akcionarsko društvo pod imenom „Mustad”, jugoslovenska tvornica čavala te željezne i čelične robe d.d. Osnivač je bila istoimena firma iz Švedske, koja je i uvezla veći deo mašina, objedinjujući oko sebe prvo metaloprerađivačke pogone u Karlovcu, a zatim i izvan ovog grada. Odobrenje za rad dobila je ova fabrike 15. marta 1924. godine, a počela je da radi sa ambicijom da u potpunosti pokrije jugoslovensko tržište potkivačkim ekserima za konje, kao i da se uključi u izradu niza metaloprerađivačkih artikala.²⁵⁷

U drugoj polovini 1925. godine došlo je do akcije oko osnivanja Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe a.d. Budimpeštanska fabrika vijaka Aladara Kasaba preduzela je akciju da svoje uglavnom rabljene mašine prebaci u Jugoslaviju. Pod kakvim je administrativnim i zakonskim uslovima tekla jedna takva akcija, pokazaćemo detaljno na ovom slučaju.

U Jugoslaviji je podizanje fabričkih postrojenja i vođenje industrijske radnje bilo normirano propisima koji su nalogali sledeće:

1. Stranac ili strana društva mogu voditi industrijsku radnju u Jugoslaviji ako prvenstveno između Jugoslavije i zemlje odakle dolazi strani kapital postoji reciprocitet.

2. Ako se radilo o podizanju preduzeća koje je spadalo u sferu narodne odbrane, onda se moralo zatražiti načelno odobrenje od Ministarstva trgovine i industrije za podizanje dotične fabrike.

²⁵⁶ „Danica” d.d. za kemičke proizvode bila je u posedu Peštanske ugarske komercijalne banke. Ova je 1893. godine osnovala Prvu bosansku tvornicu amonijačne sode, a 1907. godine Tvornicu sumporne kiseline i umjetnog gnojiva u Koprivnici. Deonička glavnica iznosila je 6 000 000 kruna, podeljenih u 30 000 akcija po 200 kruna, i to uglavnom u posedu Peštanske ugarske komercijalne banke. — JUGOSLOVENSKI LLOYD, 23. V 1920. — „Nacionalizaciju” ovog preduzeća izvršile su Hrvatska eskomptna banka, Trgovinska banka i Srpska banka u Zagrebu, Srpska centralna banka u Sarajevu i Prometna banka u Beogradu, koje su sa svojim zastupnicima ušle u nov upravni odbor „Danice” d.d. No, treba imati u vidu da su od starih članova upravnog odbora ostali Adolf Švarc iz Zagreba i Emil Štajn iz Budimpešte, koji su, naravno, imali zadatak da održe kontinuitet u formalno izmenjenim okolnostima. — JUGOSLOVENSKI LLOYD, 6. VIII 1920.

²⁵⁷ AJ. MTT, 65-418-1104.

3. Nakon ovog odobrenja moralo se obezbediti protokolisanje kod nadležnih obrtnih vlasti.

4. Fabriku je mogao voditi pojedinac ako je punoletan, ako je mogao samostalno raspolagati svojom imovinom, i ako je bio žitelj opštine gde je preduzeće osnovao. Morao je biti podanik Jugoslavije, ili zemlje sa kojom postoji reciprocitet i raspolagati izvesnom stručnom spremom iz oblasti kojom se želeo baviti. Ukoliko je fabriku vodilo akcionarsko društvo, ono je moralo imati stručnog delovođu kvalifikovanog za pobrojane uslove.

5. Za podizanje instalacija fabrike morao se voditi postupak na licu mesta radi utvrđivanja da li preduzeće može raditi, a da svojim radom ne ugrožava privatne i javne interese. Nadležne lokalne vlasti davale su na kraju provedenog administrativnog postupka odobrenje za podizanje preduzeća, kao i odobrenje za rad.²⁵⁸

Za uvoz svojih mašina Aladar Kasab je našao da je najzgodnija forma da osnuje akcionarsko društvo kojim će na najjednostavniji način moći da prikrije inostrani karakter investiranog kapitala. Član ovog akcionarskog društva postao je i Leopold Bril, jedan od sudeonika komanditnog društva Fabrike kudelje u Novom Sadu, koji je bio jugoslovenski građanin i meštаниn, i ispunjavao je uslove koji su bili programirani za pokretanje akcije za osnivanje fabrike. Brilu je u tim poslovima pomagao dr Stevan Adamović, novosadski advokat, koji je sastavljao pravna akta, molbe, predstavlke nadležnim vlastima i vodio ceo postupak oko zakonskog fundiranja novog akcionarskog društva za proizvodnju vijaka u Novom Sadu. Za uzvrat, postao je član upravnog odbora, primao odgovarajuću nagradu i dobio nešto malo akcija kako bi inokosna firma Kasaba iz Budimpešte, bar formalno, delovala kao akcionarsko društvo sa upravnim i nadzornim odborom, sa godišnjim izveštajima koje su „akcionari” razmatrali i odobravali, iako je bilo svima potpuno jasno da se radi ono što je pravom vlasniku u Budimpešti od koristi i što, u krajnjem slučaju, on naredi.

Etape preseljenja fabrike vijaka iz Budimpešte u Novi Sad i legalizacije njenog delovanja u formi akcionarskog društva tekle su na sledeći način (imajući u vidu svedočenja dokumenata koji su sačuvani): juna i jula 1925. godine fabrikant Leopold Bril se u više navrata obraćao Novosadskoj trgovačko-industrijskoj komori sa molbom da mu se izda potvrda da „strojevi i mašinski delovi koje od firme Kasab, fabrike šrafova a.d. iz Pešte kupuje”, služe za opremanje nove fabrike vijaka u Novom Sadu. Potvrda mu je bila potrebna radi postupka oko bescarinskog uvoza mašina.²⁵⁹ Kako potvrde, tako i oslobođenje od carine dobijao je bez ikakvih teškoća, te su mašine sukcesivno pristizale i bile montirane u bivšoj Fabrici kudelje tokom jula i avgusta. 14. avgusta 1925. godine dr Stevan Adamović podneo je Redarskom velikokapetanskom zvanju grada Novog Sada, molbu, priloživši planove fabrike i spisak instaliranih mašina, i zatražio dozvolu za obrt uz napomenu da će se u fabrici proizvoditi „šrafovi i gvozdena roba.”²⁶⁰ Kapetansko zvanje je traženu obrtnicu izdalo već 17. avgusta iste godine, obavestivši istovremeno o tome Ministarstvo trgovine i industrije u Beogradu. 15. avgusta Bril je zatražio od gradske kape-

²⁵⁸ AJ, MTI, 65-298-80.

²⁵⁹ IAV, TZIK brojevi 2792; 2793; 3140 i 3247/1925.

²⁶⁰ AJ, MTI, 65-418-1110.

tanije da se izvrši komisijski pregled zgrade novostvorene fabrike vijaka.²⁶¹ Nakon toga nastale su izvesne teškoće. Veliki župan Bačke oblasti javio je 24. oktobra 1925. godine Ministarstvu trgovine i industrije, odgovarajući na njegovu intervenciju da „Fabrika šrafova i gvozdene robe a.d. u Novom Sadu još nije otpočela rad. Istina je da je dobila privremenu dozvolu za početak postavljanja mašina od Redarskog velikokapetanskog zvanja u Novom Sadu.”²⁶² Verovatno je stvar oko dozvole za postavljanje ove fabrike zapela od strane narodne odbrane. No uskoro je i ovaj problem raščišćen, jer je 13. novembra 1925. godine u ime Predsedništva ministarskog saveta, odnosno Sekretarijata zemaljske odbrane, odgovorio na upitnik Ministarstva trgovine i industrije šef ovog sekretarijata, divizijski general S. Kalafatović sa „mišljenjem da se pomenutom društvu može dozvoliti instaliranje potrebnih mašina za izradu šrafova u Novom Sadu.”²⁶³ Konačna dozvola za rad Novosadskoj fabrici šrafova (na zemljišnim česticama 8186, 8185, 3819) dodeljeno je tek 25. januara 1927. godine od strane Ministarstva trgovine i industrije, Odeljenja za industriju i zanatstvo. Taj dokumenat je kratak, te ga citiramo u celosti:

„Odobravam u načelu Novosadskoj fabrici šrafova i gvozdene robe da može imati svoje preduzeće za proizvodnju šrafova i gvozdene robe u Novom Sadu s tim da moliteljka ispunjava i ostale zakonske uslove, koji se odnose na ovu stvar.”²⁶⁴

6. oktobra 1925. godine priložio je Bril u postupku za dobijanje konačne dozvole za rad uz potrebne dokumente i tehnički opis „Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe a.d.” koji su u ime Biroa za arhitekturu, industrijsku gradnju i merenje zemlje u Novom Sadu potpisali inž. Aleksandar Šumaher i Mihajlo Plavec. Taj dokumenat pokazuje u kojim je prostorijama, čime i kakvim proizvodnim sredstvima otpočela svoj rad ova tvornica. Mašinerije nove fabrike razmeštene su u četiri prostorije bivše Fabrike kudelje. Svaka prostorija bila je dugačka 24 metra, široka 10, a visoka 4,85 metara. U zasebnu kućicu je smešten pogonski stroj. Kućica je bila 22 metra dugačka, 8 metara široka i 4,80 visoka. Zidovi prostorije zidani su od cigle u krečnom malteru, a u prizemlju su bili 60, odnosno 45 cm debeli. Mašine su bile fundirane u beton.²⁶⁵

Spisak mašina u tehničkom opisu sadrži 32 stavke, uključujući tu i parnu mašinu od 65 KS i novu presu od 35 KS, a završava se konstatacijom da fabrika ima električno osvetljenje i sva potrebna sredstva za telesnu i zdravstvenu sigurnost radnika.²⁶⁶

Na sličan način uvezena je i Fabrika kabela u Novom Sadu, Fabrika radijatora u Zrenjaninu i mnoge druge fabrike metalskog i drugog smera. Jugoslovenska javnost, koja je pratila ova zbivanja u domaćoj privredi a nije bila korumpirana uvođenjem u upravne i nadzorne odbore ovih društava, sa pravom se zgražavala nad tim pojavama. Talas seobe stranih fabrika u Jugoslaviju nije zaustavio nikakav državni, kreditni ili bilo koji drugi administrativni pritisak, već velika ekonomska kriza. Što se tiče nadležnih državnih

²⁶¹ IANS, Gradski magistrat, 5222/1925.

²⁶² AJ, MTI, 65-418-1110.

²⁶³ AJ, MTI, 65-418-1104.

²⁶⁴ AJ, MTI, 65-418-1104.

²⁶⁵ Isto.

²⁶⁶ Isto.

vlasti, one su u postupku prema stranim kapitalima čija je namera bila da presele svoje pogone u Jugoslaviju, bile krajnje indolentne. U ranije pobrojanim dokumentima oko osnivanja Novosadske fabrike vijaka, ni na jednom mestu, ni kod jednog foruma lokalne ili više državne vlasti nije ispoljen ni najmanji interes za poreklo kapitala koji osniva fabriku. Postupak je vođen oko formalnog zadovoljenja normativnih uslova, propisanih za osnivanje akcionarskog društva, a sve ostalo prepušteno je stihiji. A to se na taj način činilo upravo u vreme kada je u jugoslovenskoj javnosti, naročito u privrednoj ali i u dnevnoj štampi, bilo čestih protesta protiv infiltracije stranih fabrika na jugoslovensko tržište.

Tehnologija proizvodnje gvozdene izvučene žice i žičanog pletiva

Tehnologija proizvodnje gvozdene žice doživela je u eri industrijske revolucije korenite promene. Dok se u srednjem veku proizvodila gvozdена žica od uskih metalnih traka koje je kovač teškim radom iskivao, najčešće za proizvodnju prstenastih oklopa koji su se sastojali od spojenih i zavijenih prstenova, dotle je nakon industrijske revolucije i u ovoj oblasti mašina uglavnom istisnula ručni rad. Zanat za izvlačenje gvozdene žice uspeo je da se održi do XIX veka, kada je zamro, a pronalazak mašine za izvlačenje žice doprineo je njenom pojeftinjenju, masovnijoj proizvodnji i raznovrsnijoj upotrebi. Izvučena žica, koja se dobijala iz valjane žice, postala je sirovina za proizvodnju žičanog platna i pletiva u najjednostavnijem stanju za gradnju ograda, za uzgajanje hmelja (kao nosač biljke), za izradu bodljikave žice, u ratu masovno korišćene kao prepreka neprijateljskom nadiranju, a u miru kao ograda. Izvučena žica postala je takođe sirovina za izradu eksera, klinova, igala, vijaka, žica za klavire i niz drugih artikala.

Postupak oko dobijanja izvučene žice bio je sledeći. Valjana žica se zagrevala do užarenog stanja, te je protiskivana u stroju sa dva ili tri valjka. Valjci za protiskivanje žice okretali su se oko svojih osovin, dotičući se svojim površinama u kojima su ostavljeni prorezi, tzv. kalibri. Za protiskivanje žice bilo je potrebno onoliko kalibara, koliko je puta žica morala proći kroz stroj. Valjana žica se postavljala između dva valjka koji su se okretali u protivnom smeru, a žica je prolazila između njih, provlačeći se kroz kalibar, stisnuta i ispružena. Ta žica je prolazila kroz sve uže kalibre i sledila njihova sužavanja, dok ne prođe određenim završnim kalibrom. Brzo rashlađivanje železa predstavljalo je smetnju potiskivanju žice kroz kalibre, pa je zato, u interesu očuvanja potrebnog stepena toplote za izvlačenje žice, trebalo sirovinu provlačiti kroz više strojeva. Najčešće se radilo sa pet strojeva pri obradi jedne trake. Pošto je žica istisnuta do potrebne tančine, naslaga oksida, koja je nastajala prilikom izvlačenja, uklanjala se čišćenjem prореđenom sumpornom kiselinom. Od ostatka kiseline očišćena žica se najzad oslobađala krečnom vodom. Zatim je stavljana u posebne prostorije za sušenje, namotavana u bubnjeve i tako transportovana.

Postupak oko dobijanja sasvim tanke žice vršen je hladnim putem, jer je čvrstoća sirovine u užarenom stanju bila nedovoljna za odgovarajući tretman. Glavna sprava za dobijanje takve žice bila je provlačna ploča (Ziehseisen) od čelika, sa tanjim kanalom nego što je žica koja se obrađivala protiskivanjem

kroz njega. Naravno da se jači materijal nije mogao jednim potezom obraditi, tj. pretvoriti u tanku žicu, pa je obrađivani komad uzastopce protiskivan kroz više provlačnih ploča, u kojima je presek otvora kanala bio sve manji. Usled čestog provlačenja, površina žice postajala je tvrđa a u unutrašnjosti je nastajala takva napetost, da je, nakon dva ili tri provlačenja žicu trebalo usijati, jer bi inače pukla. Posle takve obrade, žica se u svežnjevima slagala jedna na drugu, te se u naročitim zemljanim posudama žarila u specijalnim pećima duže vremena i potom postepeno hladila. Orijentacije radi napominjemo da bi se, npr., valjana žica debljine 5 mm svela na debljinu od 1 mm, morala se 12 puta provlačiti i tri puta žariti. Dobijanje određene debljine žice, sem toga, zavisilo je i od kvaliteta sirovine. Gvožđe koje je sadržavalo malo ugljenika moglo se svesti na prosek od 0,05 mm, a čelik na 0,1 mm. Pošto je dobijena željena žica po debljini, ona se naknadno podvrgavala dezoksidaciji sumpornom kupkom, isto kao i kod postupka oko dobijanja vučene žice. I tu su postojala dva metoda: cinkovanje galvanskim putem i cinkovanje na vatri, provlačenjem žice kroz vruću cinkovu kupku.

Izvučena žica korišćena je za izradu žičanog pletiva i tkanina. Žičane tkanine su pripremane slično kao i tekstilne tkanine, a mašine za tkanje fine gvozdene žice po konstrukciji su slične onima u tekstilnoj industriji. Samo je rad sa njima bio daleko opasniji, jer je prskanje žice pri tkanju moglo izazvati daleko bolnije povrede, nego prekinuta nit od tekstila. Sem toga, rad za tim strojevima bio je skupčan sa daleko većom bukom nego rad u tekstilnim fabrikama, a fabrikanti su po pravilu i ovde, kao i u tekstilnim fabrikama, radije pribegavali korišćenju ženske radne snage, tim pre što je ona bila jeftinija od muške. Posao je međutim, bio težak, skupčan sa opasnostima i velikim psihičkim naporima, uz fizički, koji je sam po sebi prisutan u radu od osam, devet ili deset časova.

Razboj za tkanje žice mogao je obraditi samo tanju sirovinu, dok se tkanina od deblje pripremala savijanjem i provlačenjem jedne žice kroz drugo pletivo od žice. Taj je posao bio jednostavniji. Zahtevao je donekle mnogo fizičkog rada, uz korišćenje jednostavnih strojeva, koje je mogao nabaviti svaki imućniji seljak ili zanatlija, pa je u domenu ove delatnosti konkurencija i bila masovna, a monopolisanje tržišta teže izvodljivo.²⁶⁷

Prosperitet industrije žičanih proizvoda od 1918. do 1929. godine

Do 1918. godine tržištem jugoslovenskih naroda suvereno je gospodario austrougarski kartel žičanih proizvoda. Posle sloma Austro-Ugarske raspao se austrougarski kartel žičanih proizvoda, a novostvorena Kraljevina SHS ogradila se visokom carinskom tarifom od konkurencije iz susednih država. U stvari, carinski zakon Kraljevine Srbije protegnut je 1919. godine na celu teritoriju Kraljevine SHS. Osnovna karakteristika srpskog carinskog zakona bila je u tome, što je maksimalno štitila interese postojeće srpske industrije, obezbeđujući joj mogućnost nabavke sirovina pod veoma niskim carinskim opterećenjem, a ograđujući domaće tržište visokim carinskim barijerama u odnosu na one proizvode koje je domaća industrija već počela proizvoditi, pa

²⁶⁷ Proizvodnja i uporaba žice i žičanog plativa. — KOVINA, mart 1932.

makar i bila nedovoljno razvijena da celokupno tržište pokrije svojim kapacitetima.

U Srbiji se do 1914. godine nije razvila crna metalurgija i shodno tome srpski carinski zakon nije ni zaveo visoke carinske stavove na valjanu i izvučenu žicu, ovu osnovnu sirovinu svih tvornica koje su u svom proizvodnom programu imale izrade od gvozdene žice kao što su žičana platna i pletiva, gvozdene ograde, sita i rešeta, bodljikava žica, opruge za nameštaj, ekseri, klinici i ekserčici za obuću i potkivanje, zakovice i vijci. Nasuprot tome, u Srbiji je (u Beogradu i Nišu) do 1914. godine već nastala domaća industrija za žičane proizvode, pa je ona i bila zaštićena carinskim zakonom. To konkretno znači da je ovaj zakon, pošto je 1919. godine protegnut na celu teritoriju Kraljevine SHS, osiguravao nabavku sirovina za domaću industriju žičanih proizvoda po veoma povoljnim cenama, a davao je i veoma snažnu carinsku zaštitu istoj industriji u odnosu na konkurenciju snažnih takmaca iz inostranstva, pre svega bivših snabdevača iz Austrije, Mađarske i Čehoslovačke.

Tarifa br. 538, koja je tretirala valjanu žicu, dakle osnovnu sirovinu koju su fabrike žičanih proizvoda koristile, od 1919. do 1925. godine predviđala je plaćanje 10 zlatnih dinara za neobrađenu, a 12 za obrađenu valjanu žicu. Za žičane izrade carinska tarifa br. 559 predviđala je daleko više carinske stavove. Konkretno, za žičane proizvode debljine od 1 mm i naviše, carina je iznosila 25 zlatnih dinara za neobrađenu izvučenu žicu, a za obrađenu žicu čak od 32 do 40 zlatnih dinara. Žičani proizvod u neobrađenom stanju, debljine ispod 1 mm uživao je carinsku zaštitu od 25, a u obrađenom stanju od 32 do 40 zlatnih dinara.²⁶⁸ A prema vrednosti domaće robe, to je bila u proseku tridesetoprocentna carinska zaštita, dakle barijera koju nisu mogle da premoste tako lako ni najrazvijenije i najjače fabrike žičanih proizvoda. Pod uticajem ovih povoljnih činjenica počele su naglo da se razvijaju postojeće, sem KID-a, uglavnom zanatske radionice na tlu Kraljevine SHS i da se osnivaju nove radionice i fabrike.

U Vojvodini je na ovu konjunkturu najbolje i najbrže reagovala Tvornica Braće Kramer na čiji ćemo se razvitak osvrnuti u posebnom poglavlju. Krupnijih takmaca Kramerovi nisu imali u Vojvodini, ali su se često tužili na konkurenciju proizvođača ograda od deblje žice. Tehnologija izrade ovog artikla bila je veoma jednostavna, nije tražila ni skupocene mašine, ni veliku stručnost, već daleko više ljudskog rada. Osim toga dobijanje obrtnice za ovu vrstu delatnosti nije bila vezana ni za posebnu, ugarskim zanatlijskim i industrijskim zakonom normiranu stručnost, jer taj zanat još nije bio postojao kada je isti zakon u Ugarskoj donet, već je svako ko je imao obrtnicu na sitarski zanat mogao proizvoditi i ograde od žice.²⁶⁹ Pod uticajem snažnog razvitka poljoprivredne industrije i prehrambenih mašina, sitarski zanat je bio u izumiranju, pa su se mnogi sitari u Vojvodini, naročito posle 1918. godine, takođe preorijentisali na proizvodnju ograda od gvozdene žice. Među njima nailazimo na firme: Tvornicu žičane ograde Hercog i Glas iz Subotice, Industriju žičane pletenine Josipa Reša iz Bača i Tvornicu žičanih proizvoda Grisfeldera iz Crvenke.

²⁶⁸ A.J. MTI, 65-749-1513.

²⁶⁹ Ugarski zakon o zanatima i industriji mehanički je protegnut na Vojvodinu nakon formiranja Kraljevine SHS.

Nabrojane male, kao i mnoge druge nenavedene zanatske radionice nisu uspele da se snažnije odraze na jugoslovenskom tržištu i uskoro im se izgubio trag. Prva ozbiljnija recesija u Kraljevini SHS, a naročito velika ekonomska kriza 1929—1934. godine, uklonila ih je iz redova Kramerovih konkurenata.

Na tržištu Srbije, Bosne i Hercegovine, Makedonije i Crne Gore, Krametrovi su imali ozbiljnog konkurenta jedino u firmi Gliše Josipovića. Ova fabrika sita i izrađevina od metalne žice osnovana je 1908. godine u Beogradu. 1918. godine raspolagala je jednom mašinom za izradu pletiva od žice i jednom za izradu bodljikave žice.²⁷⁰ Na žalost, ni u jednom izvoru, pa ni u dokumentima pri Ministarstvu trgovine i industrije, nema podataka o godišnjem kapacitetu ove radionice. Bila je to, bez sumnje, na tadašnje prilike tvornica srednje veličine, u kojoj je ručni, zanatlijski i manufakturni način proizvodnje kombinovan sa mašinskim. Izrađivala je ručno kovane gvozdene, kao i mašinski izrađene žičane ograde, žičano platno i pletivo, sita i rešeta, gvozdene uloške za krevete i bodljikavu žicu, zbog čega je imala i izuzetan značaj za narodnu odbranu Srbije, jer je jedina bila osposobljena za proizvodnju ove važne ratne opreme.

Posle formiranja Kraljevine SHS Tvornica Gliše Josipovića je veoma mnogo izgubila u prvim mesecima borbe za osvajanje novog tržišta, jer je njen tadašnji vlasnik, inženjer Dragoljub Josipović, čovek visoko obrazovan i u radu veoma stručan, bio u srpskoj vojsci, kao rezervni kapetan.²⁷¹ Zbog nesređenih međunarodnih i unutrašnjih političkih prilika, on nije bio otpušten ni u prvoj polovini 1919. godine, a više predavki koje je uputio sa molbom za demobilizaciju nisu uspele iako je u njegovom interesu intervenisala čak i Beogradska industrijska komora.²⁷² Odgovor je bio uvek isti: Autokomandi je on neophodan ne samo kao inženjer, već i kao znalac francuskog jezika.

Treba znati još i to da je Tvornica Gliše Josipovića bila u ratu razorena, pa da se shvati koliki je gubitak bio za njeno ponovno stavljanje u pogon, što njen vlasnik, inženjer, nije mogao da se oslobodi vojne službe. Sigurno je da je za njenu obnovu trebalo dosta vremena i znatnih finansijskih sredstava, što sve, u krajnjem slučaju znači samo to, da je u vreme najpovoljnijih tržišnih okolnosti ova tvornica bila van konkurencije i da su Braća Kramer suvereno vladala istočnim tržištem Kraljevine SHS.

Povoljnu konjunkturu na tržištu žičanin proizvoda pokušale su da iskoriste dvadesetih godina u Beogradu dve omanje radionice, međutim ni Fabrika žičanin pletenina Marka Đorđevića, ni Fabrika sita Rafajla Jelesića nisu uspele dugo da se održe. Verovatno su u sukobu, koji se kasnije razgoreo između Kramerovih i Josipovićevih, oni prvi pali kao žrtve.²⁷³ Slična je sudbina zadesila i Fabriku sita i rešeta, mreže od žice i žičanin ograda Braće Jovanović u Kruševcu.²⁷⁴ Prva recesija joj je zamela trag kao i onoj fabrici žičanin proizvoda koja je neposredno pred izbijanje prvog svetskog rata osnovana u Nišu.

²⁷⁰ M. Savić, nav. delo, I, 336, piše da je to „srednje preduzeće”.

²⁷¹ Dragoljub Josipović nije menjao firmu. Ona je i dalje nosila ime osnivača, Gliše Josipovića, čuvajući i na taj način ugled i tradiciju.

²⁷² AJ, MTI 65-320-944, Beogradska industrijska komora je upozoravala Vojno ministarstvo da se u zemlji oseća velika nestašica sitarske i žičane robe, a da bi tu nestašicu Tvornica Gliše Josipovića mogla lako da otkloni.

²⁷³ Kraljevina SHS, ALMANAH 1924, 2. svezak, V, deo, 195.

²⁷⁴ Isto.

Podsticaj novoformiranog jugoslovenskog tržišta povoljno je delovao i na neke preduzimače u Hrvatskoj, te se i tamo javila tendencija osvajanja proizvodnje žičanih proizvoda. Tvornica Šandora Hajoša u Zagrebu, koja je pre rata proizvodila 20 sisaljki za bunare na dan, a bavila se i proizvodnjom gvozdених kreveta, počela je posle 1918. godine proizvoditi i žičana pletiva, i to, prema sopstvenom iskazu, 1 000 kg dnevno. U toj tvornici je tada bilo angažovano ukupno 20 KS, a zaposleno 20 radnika. Međutim, ova svaštarska radionica nije bila dobro vođena, te je pred kraj dvadesetih godina prestala sa radom. Obnovila je zanatsku delatnost tek nakon velike ekonomske krize, ali u domenu bušenja bunara i snabdevanja svoje radionice potrebama vezanim za osnovnu delatnost.²⁷⁵

Izazov nepokrivenog tržišta žičanih proizvoda podstakao je i neke preduzetnike u Čakovcu da osnuju Prvu međumursku tvornicu pletene žice i željeznog pokućstva a.d. 1921. godine. Ona je počela sa temeljnom glavnicom od 250 000 dinara, da bi uskoro bila uvećana na 1 250 000 dinara, što je poseban indikator da je tvornica snažno krenula, a zapošljavala je već i stotinu radnika. Međutim, katastrofalan požar ju je do temelja uništio i jedan od najjačih konkurenata tržišta bio je time skoro eliminisan.²⁷⁶

U Karlovcu je 1908. osnovana Tvornica limenih štednjaka, bravarske i željezne robe Ignaca Jelenca. Ova je tvornica polako napredovala da bi u uslovima Kraljevine SHS i ona naglo krenula napred, orijentišući se takođe na zadovoljenje jugoslovenskih tržišnih potreba u žičanim izrađevinama. Nabavila je mašine za izradu eksera, bodljikave i pletene žice. Dok je neposredno posle osnivanja Kraljevine SHS raspolagala sa svega 41 KS,²⁷⁷ Već sredinom dvadesetih godina radila je sa instaliranom pogonskom snagom od 107 KS i zapošljavala 160 radnika. Pored limenih štednjaka, njegovih delova i građevinskog okova, osposobljena je bila i za godišnju proizvodnju 180 vagona žičanih prerađevina, pre svega eksera i ekserčica za obuču i potkivanje.²⁷⁸

U Sisku je odmah posle ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca osnovana mala radionica sa zvučnim imenom: Industrija željezne i žičane robe. Ona je sa 10 radnika proizvodila žičane ograde, žičane uloške za gvozdene krevete, željezne prozore i vrata. U isto vreme je u Zagrebu osnovana Industrija strojnog pletiva, mehanička i strojobravarska radionica Juraja Mateša, a u Karlovcu Prva jugoslovenska industrija pletene žice.²⁷⁹ Međutim, o ovim radionicama nisu zabeleženi ni najosnovniji podaci o broju mašina, instaliranoj pogonskoj snazi i godišnjoj produkciji, a uskoro im se izgubio svaki trag u izvorima.

Prva bosansko-hercegovačka tvornica žice i željezne robe Raheer & Babić osnovana je pre prvog svetskog rata kao veletrgovina za metalnu robu, ali je već pre rata počela sa proizvodnjom izvučene žice, klinaca, eksera, štednjaka, kuka za telefone i razne druge željezne robe. U Kraljevini SHS ona je pretvorena u Željezarsku industriju a.d. „Ferrum” sa akcijskim kapitalom koji je 1919. iznosio 7 500 000 kruna, 1922. smanjen na 3 700 000, a sledeće godine povećan na 6 500 000 kruna. Ona se pored razgranate trgovine metalnom robom

²⁷⁵ J. Lakatoš, Ind. Hrvatske, nav. delo, 232, 233.

²⁷⁶ Isto, 233.

²⁷⁷ M. Savić, nav. delo, I, 308.

²⁷⁸ J. Lakatoš, Ind. Hrvatske, nav. delo, 22.

²⁷⁹ J. Lakatoš, Privredni almanah Jugoslovenskog Lloyd, Zagreb 1929, 75.

bavila i proizvodnjom izvučene žice, raspolagala je sa 35 specijalnih mašina za tu svrhu, a eksere je opet proizvodila sa oko 30 mašina. U celoj fabrici bilo je instalirano 110 KS, a stalno zaposleno oko 30 do 40 radnika. Prema sopstvenim procenama, koje očigledno nisu baš najpouzdanije, ova tvornica je bila u mogućnosti da proizvede godišnje oko 80 vagona izvučene žice, eksera i druge robe.²⁸⁰ Prema drugom izvoru ista tvornica izrađivala je oko 20 000 kg žice godišnje, ili polovinu celokupne potrošnje žice u Bosni i Hercegovini, i 140 vagona eksera.²⁸¹

Kad se uporede podaci iz oba izvora, očigledna je kontradiktornost u njima. To govori da se ni jednom od njih ne može pokloniti poverenje, jer su oba u stvari nastala na osnovu potpuno proizvoljne ocene informatora. Oni nam mogu poslužiti samo kao izvesni indikatori, ali ne i kao pouzdani oslonac za orijentaciju.

U Kreševu je uz pomoć Bosanske vlade podignuta motorna radionica, koja je predata Kovačkoj zadruzi, a proizvodila je godišnje oko 5 000 tona poljoprivrednih sprava, lanaca i klinaca za železnice.²⁸²

Najveći proizvođač izvučene žice i žičanih proizvoda bila je Kranjska industrijska družba. No, o njoj će biti reči nešto niže. U redu proizvođača žičanog pletiva i platna u Sloveniji nalazimo niz malih pogona, u stvari zanatskih radionica, koje su nakon formiranja Kraljevine SHS i ovde nikle sa nadom da će moći da zadovolje nepokrivene potrebe uvećanog jugoslovenskog tržišta za ovom robom. Gvozdene uloške za krevete proizvodio je (godišnje 600 komada) Simon Sablatnik iz Jesenica — Fužine.²⁸³ Makoter Servat je proizvodio istu robu, ali nema podataka o njegovim kapacitetima.²⁸⁴ Žičane tkanine i pletivo proizvodio je u Ribnici J. Pakiž, a u Javorniku Matevž Rabič. Tvornica žičanog pletiva i platna, madraca, sita i rešeta, bila je locirana u Sadražici, a njen vlasnik je bio Eugen Ivanec, dok se u Kropi nalazila Industrija žice Simona Pirca.

Sve su ove radionice, izuzev Simona Sablatnika, našle za celishodnije da u delu koje je govorilo o industriji Slovenije ne navedu ni svoje kapacitete, ni mašinski park niti broj zaposlenih jer su bile svesne da bi time samo poljuljale poverenje svojih eventualnih kupaca. Bile su to sve male, neznatne radionice, što, uostalom svedoče i arhivski podaci. Prema njima, Simon Pirc je sredinom dvadesetih godina bio sposoban da proizvede godišnje 9 500 tona klinaca.²⁸⁵ O firmi Pakiž in tovariši, tovarna žičanih tkanin i pletenin, saznajemo nakon 14 godina njenog postojanja (1934. godine), da je raspolagala sa svega 6 KS, i da je zapošljavala 3 kvalifikovana i dva nekvalifikovana radnika, a godišnje bila sposobna da proizvede 20 000 m² žičanog pletiva.²⁸⁶ Nešto jača, i u odnosu na njih trajnija i stabilnija, bila je Prva jugoslovenska žična industrija d.z.o.z. u Celju, osnovana 1922. godine, koja je krajem dvadesetih godina upošljavala 30 radnika i izrađivala godišnje oko 10 vagona žičanog platna i pletiva.²⁸⁷

²⁸⁰ J. Lakatoš i M. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1924, 104.

²⁸¹ M. Savić, *nav. delo*, I, 341.

²⁸² Isto.

²⁸³ J. Lakatoš, *Industrija Slovenije*, Zagreb 1922, 65.

²⁸⁴ Isto.

²⁸⁵ AJ, MTI, 65-299-912.

²⁸⁶ AJ, MTI, 65-667-1391.

²⁸⁷ J. Lakatoš, *Priv. almanah*, *nav. delo*, 75.

Iz svega što je do sada nabrojano, jasno se može uočiti osnovna tendencija u oblasti proizvodnje žičanih proizvoda nakon formiranja Kraljevine SHS. Širom zemlje ubrzano su nastajale male radionice, najčešće sa zvučnim imenima, u kojima je reč fabrika, skoro po pravilu bila zastupljena. Već je sredinom dvadesetih godina bilo jasno da za sve njih ne može biti opstanka na jugoslovenskom tržištu, tim pre što je KID-u pošlo za rukom da 1925. godine isposluje povećanje carine na neobrađenu valjanu žicu za 20%, a za obrađenu valjanu žicu čak od 33% (debljine preko 2 mm), 50% (debljine između 1 i 2 mm), pa do 83% (tanje od 1 mm), što znači da su jugoslovenske fabrike žičanih proizvoda od kraja 1925. godine nabavljale osnovnu sirovinu od KID-a, kao jedinog snabdevača, i to po povećanim cenama.

Nasuprot značajnom povećanju carinske zaštite, pa automatski i cena osnovnih sirovina koje je ova industrija trošila, carine na njegove proizvode su u daleko manjoj meri povećane, a za neke, veoma važne produkte su čak i smanjene, što je umanjilo konkurentsku sposobnost manjih domaćih proizvođača prema KID-u i inostranstvu i doprinelo padu niza malih radionica. Ovu situaciju je veoma pregledno iskazala Tvornica Braće Kramer u jednoj predstavi Ministarstvu trgovine i industrije, koju je uputila krajem 1925. godine.²⁸⁸

Tarifa br. 559 Izrada od žice:	Stara tarifa u zlatnim dinarima	Nova tarifa u zlatnim dinarima	Povišenje u %	Snizjenje u %
1. Debljine 1 mm ili više:				
a) Neobrađeno	25,00	27,00	8%	
b) Obradio	32,40	37,00	15%	7,5%
2. Debljine ispod 1 mm				
a) Neobrađeno	25,00	35,00	40%	
b) Obradio	32,40	50,00	56%	25%

Kramerovi su svoju predstavku zaključili konstatacijom da je posledica ovako izmenjene carine činjenica da jugoslovenska industrija za preradu žice neće biti u stanju da drži korak sa inostranom, naročito austrijskom konkurencijom. Naveli su primer predstavnika jedne bečke firme, koji je prilikom obilaska jugoslovenskog tržišta od jugoslovenskih „veletrgovina gvožđa” dobio narudžbine za „veće količine pletiva od žice”, jer je mogao da ponudi povoljnije cene od domaćih tvornica, tim pre što su austrijske tvornice nabavljale sirovine jeftinije nego jugoslovenske. Razlog za to je bio u nižoj carini na iste u Austriji, kao i na osobite popuste koje je domaćim preradiivačima gvozdena žice davao austrijski kartel valjaonica. Kada se uzme još u obzir činjenica da je država davala i izvozne premije, postaje razumljivo što je od kraja 1925. godine jugoslovenskim proizvođačima žičane robe postalo teže. Protiv sebe imali su, pored svega nabrojanog u korist konkurenata iz Austrije, i „sta-

²⁸⁸ AJ, MTI, 65-749-1513.

re, dobro uvedene i sa velikim kapitalom raspoložuje firme",²⁸⁹ dok je jugoslovenska industrija za preradu žice bila mlada, slabo uvedena, a nadasve kapitalom siromašna i na brojne sitne pogone rascepkana i neujedinjena. Samim tim 1925. godina predstavlja graničnu crtu, kada plimu osnivanja novih pogona za izradu žičanih proizvoda zamenjuje oseka. Nakon te godine jedna za drugom propadaju manje, kapitalom slabije radionice. Tako se počinju stvarati uslovi za koncentraciju proizvodnje ove robe u nekoliko većih pogona, a samim tim i uslovi za monopolisku organizaciju jugoslovenskog tržišta. Ovu situaciju Kramerovi su koncizno ovako opisali u istoj predstavi:

„Naša, žicupreradjujuća industrija je u našoj zemlji, tako jako zastupljena (Beograd, Niš, Kruševac, Zagreb, Sisak, Novi Sad, Crvenka, Čakovec, Celje, Sodražica itd.) i ne samo, da pokriva svu domaću potrebu, već bi mogla kod odgovarajuće organizacije i izvoziti na Orijent. *Nekoja od ovih poduzeća su već zatvorena, a ostala, među kojima i mi, rade sa pola kapaciteta*²⁹⁰ (podvukao D. G.).

Spas od inostrane konkurencije i perspektivu za dalji razvoj domaće industrije za preradu gvozdene žice Kramerovi su videli u povećanju carinske odbrane i to za neobrađene izrade od žice, debljine 1 mm i više, sa 27 na 35 zlatnih dinara, za obrađene sa 37 na 60, za neobrađene izrade od žice ispod 1 mm sa 35 na 50, a za obrađene sa 50 na 80 zlatnih dinara.²⁹¹ Međutim, do takve, inače nerealne, promene carinske tarife nije došlo, pa je tendencija propadanja manjih tvornica nastavljena, a Kramerovi su se snašli osvojivši i područje izrada izvučene žice, a pre svega veoma kurentnu i rentabilnu oblast proizvodnje eksera. Proširujući na taj način asortiman svoje robe, smanjivali su opasnost za svoje preduzeće od kolebanja tržišta, jer su se u slučaju slabe prodaje, recimo žičanih ograda, mogli orijentisati na veću proizvodnju eksera, bodljikave žice i opreme za nameštaj ili obrnuto. Ujedno su na taj način postali i manje zavisni od dominantne sile na jugoslovenskom tržištu žičanih predmeta, KID-a, koji je od proizvodnje sirovina do izrade finalnih proizvoda ujedinio sve faze rada u ovoj grani, imao za sobom i snažan inostrani kapital i bio skoro neranjiv.

Razvitak industrije žičanih eksera, šinskih eksera, obućarskih i potkivačkih klinaca u Kraljevini SHS do 1929. godine

Izrada ovih artikala, pa i vijaka i zakovica, spada u red žičanih proizvoda, ali zbog izuzetnog mesta i značaja ove dve grane delatnosti, mi ćemo ih obraditi u dve zasebne glave radi lakšeg pregleda.

KID je u pogledu proizvodnje osnovne sirovine — izvučene žice, kao i u izradi finalnih produkata — eksera, bodljikave žice i opruga za nameštaj bio najjača tvornica na tlu Kraljevine SHS. Samo mali pogled na kretanje proizvodnje u ovoj fabrici u godinama između 1918. i 1924. jasno će nas uveriti u ispravnost gore iznete tvrdnje.

Tvornice KID-a u Jesenicama, Javorniku i Dobravi proizvele su u ovom periodu sledeće količine iskazane u tonama:

²⁸⁹ Isto.

²⁹⁰ Isto.

²⁹¹ Isto.

	1918/19.	1919/20.	1920/21.	1921/22.	1922/23.	1923/24.
Valjane žice preko 5 mm	5 934	3 831	4 556	6 124	7 416	12 933
Vučene žice	5 668	4 260	3 470	6 725	5 608	8 877
Eksera	3 537	3 373	2 729	4 231	3 033	5 066 ²⁹²

Sama proizvodnja bila je daleko ispod proizvodnih kapaciteta. KID je raspolagao takvim kapacitetima da je početkom dvadesetih godina mogao proizvesti samo žičanih eksera 1 400 vagona.²⁹³

U proizvodnji eksera, odmah iza KID-a, bila je najjača stara tvornica Ivana Globočnika, tada u vlasništvu Marija Egera. U izvorima nalazimo da je bila sposobna da proizvede 300 vagona žičanih eksera i žice, a takođe i podatak da je sposobna za proizvodnju samo 150—180 vagona te robe. Oba podatka se odnose na početak dvadesetih godina.²⁹⁴ Prvi podatak je nerealan, dat je u reklamne svrhe, sa namerom da se stvori jači utisak kako kod administracije, tako i kod kupaca. Drugi je realniji, tim pre što ga dopunjuje podatak da je ova tvornica za vreme prvog svetskog rata proizvodila svega 28, a prvih godina posle rata 60 vagona godišnje, a to bi onda značilo da je i ona koristila samo jednu trećinu stvarnih kapaciteta, isto kao i KID. S obzirom na činjenicu da su KID i Globočnik bili članovi kartela žičanih proizvoda u Austro-ugarskoj Monarhiji, a u Kraljevini SHS postali 1918. i 1919. godine isključivi proizvođači eksera na fabrički način, logično je pretpostaviti da su nastavili saradnju u duhu starog kartelskog ponašanja, i da su, srazmerno svojim kapacitetima, učestvovali i u prodaji na jugoslovenskom tržištu. Važno je još napomenuti za Globočnika da je tih godina u njegovoj fabrici radio parni kotao sa pogonskom snagom od 50 i jedan dizel-motor od 15 KS, a da je zapošljavao 30 do 35 radnika.²⁹⁵

U Sloveniji su eksere i žicu proizvodili još Simon Pirc u Kropi sa 8 i Ivan Likor u Kamnoj Gorici sa 10 radnika, a zajedno su raspolagali godišnjim kapacitetom proizvodnje od 300 vagona.²⁹⁶ Verovatno je po sredi štamparska greška i da se radi u stvari o godišnjoj produkciji od samo 30 vagona. To potvrđuje i podatak iz Ministarstva trgovine i industrije, koji potiče iz 1923. i iz pera samog Simona Pirca, koji tvrdi da izrađuje sve vrste eksera u godi-

²⁹² AJ, MTI, 65-10-32.

²⁹³ M. Savić, nav. delo, I, 332.

²⁹⁴ Isto. Podatak o godišnjoj proizvodnji eksera od 300 vagona Globočnik je bez sumnje dao neodgovorno sa namerom da izazove veći utisak na Ministarstvo trgovine i industrije, koje je podatke prikupljalo. Međutim, već 3. januara 1921. godine istom ministarstvu Globočnik javlja da je od maja 1920. godine u njegovoj tvornici proizvodnja u prekidu, jer mu nedostaje stručna radna snaga, jeftina sirovina, pa i rentabilna mogućnost plasmana robe, te za svoju fabriku, koja može proizvesti „istežanu, paljenu, pocinkovanu i bodljikavu žicu, kao i eksere u godišnjoj količini od 150 vagona” traži veću carinsku zaštitu i mogućnost snabdevanja sirovinama po smanjenim carinskim stopama. Vidi AJ, MTI, 65-320-944. U drugom izvoru pak saznajemo da može proizvesti godišnje 180 vagona. Vidi AJ, MTI, 65-459-1176.

²⁹⁵ AJ, MTI, 65-459-1176.

²⁹⁶ M. Savić, nav. delo, I, 322.

šnjem kapacitetu od oko 30 vagona.²⁹⁷ Tovarna za žeblice Ivana Lazara, u vlasništvu Luke Lazara, sa ponosom se pozivala na dugu tradiciju u „žebliarskoj“ delatnosti (izrada eksera), te je tvrdila da je osnovana 1878, (po jednom izvoru, odnosno 1876. po drugom), u kovačkoj radionici u Kamnoj Gorici, u kojoj je vlasnik radio sa dva pomoćnika, da bi se njihov broj postepeno, do prvog svetskog rata povećao na sedam.²⁹⁸ Početkom dvadesetih godina Luka Lazar daje tendenciozne podatke o svojoj tvornici da zapošljava 40 radnika i da je sposobna da proizvede godišnje 30 vagona „rošenokovanih čavala“ i specijalnih čavala za tračnice.²⁹⁹ Međutim, podatak iz tridesetih godina nam kazuje da je Lazarova zanatska radionica tek 7. decembra 1929. godine protokolisana pod imenom „Ivan Lazar, žebliarska industrija“, dakle kao fabrika, da je tada imala svega 10 KS i zapošljavala 25 radnika, od kojih je za vreme ekonomske krize otpustila 10.³⁰⁰

U Tovarni za žeblice zanatlija Jurja Magušara, osnovanoj u Kropi, bilo je zaposleno 10 do 15 radnika na izradi eksera od žice. Podatke o proizvodnoj moći ove radionice nismo našli, ali, s obzirom na broj zaposlenih, koji je takođe preuveličan, mogli bismo pretpostaviti da su i ovde računali sa cifrom od 30 vagona izrađevina godišnje.³⁰¹

Prva žebliarska zadruga u Kropi i Kamnoj Gorici (ubuduće Kropa), od svog osnivanja do ujedinjenja Jugoslovena, uspela je da okupi veliki broj zanatlija, tzv. žebliara. Početkom dvadesetih godina ona je zapošljavala veliki broj zadrugara (oko 350), a u svom proizvodnom programu imala širok izbor artikala iz oblasti obrade gvozdene žice. Proizvodila je sve vrste mašinskih i rukom kovanih klinaca, počev od ekserčića za cipele do klinova za pričvršćivanje železničkih tračnica; sem toga, izrađivala je zakovice, lance, kovane ograde i niz drugih kovačkih izrađevina, pa i vojničke krevete, tvrdeći da bi za potrebe vojske mogla godišnje izraditi (uz pretpostavku odgovarajućih narudžbina) i do 40 000 kreveta. Od 150 raznih vrsti klinaca, zakovica i drugih proizvoda, najtraženiji njeni artikli su bili u ovom periodu kovani i vruće presovani ekserčići za cipele. Većinu proizvoda izrađivalo je njenih oko 80 mašina, koje je nabavila do prvog svetskog rata i u samom ratu, te je uz veoma iskusne majstore, sa raspoloživim mašinama i 70 KS pogonske moći mogla proizvesti godišnje oko 120 do 130 vagona ove robe.³⁰²

Pored nabrojanih slovenačkih tvornica i radionica koje su proizvodile žičane eksere, potkivačke i cipelarske ekserčiće, treba imati u vidu Tvornicu limenih štednjaka, bravarske i željezne robe Ignaca Jelenca iz Karlovca, u Hrvatskoj, koja je u stvari sa KID-om i Globočnikom bila najjači proizvođač eksera i klinaca u Jugoslaviji sredinom dvadesetih godina. U nespecifiranom podatku od 180 vagona izrađevina od žice, eksera, klinaca i drugih žičanih

²⁹⁷ AJ, MTI, 65-749-1513.

²⁹⁸ Isto, 65-549-1269 i J. Lakatoš, *Industrija Slovenije*, Zagreb 1922, 65.

²⁹⁹ Isto.

³⁰⁰ AJ, Fond MTI, 65-549-1269.

³⁰¹ J. Lakatoš, ind. Slov. nav. delo, 64.

³⁰² Isto, 61. — M. Savić, nav. delo, knjiga I, 332; Kovački obrt u Kropi i Kamnoj Gorici. — JUGOSLOVENSKI ŽELJEZNAR I STROJAR br. 12/1927; Dr M. Lazarević, nav. delo, 20, tvrdi da je Kropa proizvodila kovane eksere „200 vagona godišnje“, što je preuveličan podatak.

prerađevina, ekseri i klinici su igrali najveću ulogu, jer se pomenuta fabrika u Karlovcu sve više orijentisala na izradu ovih proizvoda.³⁰³

U Bosni je pored ostalog eksera proizvodila Prva bosansko-hercegovačka tvornica žice i željezne robe Račer & Babić u Sarajevu (kasnije Ferrum, željezarska industrija a.d.). Takođe iz nespecificiranih podataka o njenom godišnjem kapacitetu saznajemo da je bila osposobljena za godišnju proizvodnju 80 vagona izvučene žice, eksera i drugih žičanih proizvoda, a načelniku Ministarstva trgovine i industrije su čak, neodgovorno poturili podatak da su sposobni za proizvodnju 140 vagona eksera godišnje.³⁰⁴ Iz redova proizvođača eksera ova je firma uskoro brisana. Okolnosti pod kojima je to usledilo nisu nam poznate, ali je verovatno da je do toga došlo zajedničkim naporom KID-a, Globočnika i Jelenca, koji su, sudeći po izvesnim znacima, veoma brzo uspostavili monopolistički dogovor i povelu združenu i solidarnu akciju protiv autsajdera na tržištu eksera.

Vredno je pomena da je na tlu Bosne i Hercegovine, u ovoj grani proizvodnje sa uspehom delovala Kovačka zadruga u Kreševu, koja je pored poljoprivrednih sprava i lanaca proizvodila i klince za potkivanje.³⁰⁵ Iz globalne godišnje sume od 5 000 tona tih sprava, ne može se sagledati koliko je otpadalo na klince, ali je očigledno da se radilo o malom proizvođaču.

Visoke cene eksera i veoma povoljni izgledi koje je nudilo jugoslovensko tržište ove robe navele su Braću Blažić da u Leskovcu podignu fabriku eksera. Ona je bila opremljena jednom parnom mašinom jačine 20 KS i sa pet mašina za izradu eksera. Uz desetočasovni radni dan mogla sa dva kvalifikovana radnika i pet „dnevničara“ proizvesti 1 500 kg, odnosno za nedelju dana oko vagon robe.³⁰⁶ Braća Stanković i kompanija, bila je firma koja se takođe deklarirala kao fabrika eksera u Nišu, no veoma skromnih mogućnosti i slabog prosperiteta. Pritisak jačih konkurenata uskoro ju je zbrisao sa tržišta.³⁰⁷ Nijedna od ovih tvornica u Srbiji nije uspela da opstane. Klinčarski zanat se jedino kao domaća radinost, uz maksimalno odricanje onih koji su se njome u Srbiji bavili, održavao sve do sloma Kraljevine Jugoslavije.

Klinčarski zanat je, kao domaća radinost bio raširen u okrugu vranjskom, u Nišu i Aleksincu. U Vranju je bilo oko 100 nakovanja, u Jelašici 40, a po 20 u Surdulici i Prekodolcu. Pri svakom nakovnju jedan dečko je pokretao mehove, a dvojica su kovali eksera. U Vranju je klinčarskom delatnošću bilo zaposleno 540 radnika (sredinom dvadesetih godina), a izrađivali su oko 100 000 do 120 000 kg eksera; u Nišu približno 40 000 kg, a u Aleksincu do 15 000 kg eksera godišnje. Time su potrebe Srbije za volovskim i konjskim ekserima za potkivanje turskog kova bile uglavnom zadovoljene.³⁰⁸

³⁰³ Vidi napomenu br. 281. i 282.

³⁰⁴ Vidi napomenu br. 284. i 285.

³⁰⁵ Vidi napomenu br. 286.

³⁰⁶ AJ, MTI, 65-418-1104.

³⁰⁷ J. Grgašević, nav. delo, 284.

³⁰⁸ M. Savić, nav. delo, VI, 258, 259. Dnevna zarada klinčara, prema preciznim računima M. Savića, iznosila je između 1,10 do 1,35 dinara, što je samo dokaz da se ovaj zanat u Srbiji održavao po cenu najvećeg odricanja onih koji su se njime bavili, a opstajao je i zbog toga što postojeći zanati sa boljim prosperitetom, ili pak fabrike sa boljim zaradama, nisu mogle da im ponude radna mesta.

*Razvitak Tvornice žičane i gvozdene robe Braće Kramer u Novom Sadu
od 1918. do 1929. godine*

U vreme doseljavanja u Novi Sad Tvornica Braće Kramer još nije prerasla radionicu većeg obima. U njoj se ručni, zanatlijski način proizvodnje preplitao sa manuakturnim i mašinskim. Dna za sita kao i sitarske proizvode izrađivali su radnici, uglavnom žene, starije osobe, pa i deca, van pogona. Bio je to rad na sic, a plaćao se po komadu.³⁰⁹ Sirovinu za ovaj posao pripremala je na industrijski način, svojim spoljnim saradnicima sama ova tvornica. Bilo je to gvozdено platno za sita. Ograde od žice takođe su izrađivane na mašinski način, kao i ulošci za gvozdene krevete. Međutim, ograde od deblje žice, a naročito ukrasne gvozdene ograde, naručivane individualno od imućnijih građana, izrađivane su rukom na čisto zanatlijski način.

Startna osnova Tvornice Braće Kramer u Kraljevini SHS bila je veoma uska. Ona je 1919. godine upošljavala samo šest radnika,³¹⁰ a njena instalirana pogonska snaga iznosila je početkom 1921. godine svega 9 KS.³¹¹ Ogromne perspektive koje je novostvoreno tržište Kraljevine SHS otvaralo, Braća Kramer su hitala da iskoriste. Treba da imamo u vidu ne samo veoma povoljnu carinsku zaštitu, koja je tu perspektivu 1919. otvorila, već i činjenicu da je država favorizovala uvoz mašina za industrijalizaciju zemlje time što je taj uvoz oslobodila plaćanja carina. Osim toga Gradski savet Novog Sada davao je pod veoma povoljnom, veoma niskom cenom, gradsko zemljište za izgradnju fabričkih zgrada.

Sve je to podsticalo Braću Kramer da sva raspoloživa finansijska sredstva ulažu u proširivanje mašinskog parka svoje tvornice. Već su 1920. godine naručena i dobijena iz Nemačke dva razboja za tkanje platna od metalne žice.³¹² Od Rheinische Elektrostahlwerke iz Bona na Rajni stiglo je 1922. godine tri mašine za preradu gvozdene žice,³¹³ a od Magdeburger Kabelwerke jedna mašina za izradu bodljikave žice.³¹⁴ Iste godine naručena je i dobijena još jedna mašina za izradu žice od Rudolfa Hubricha iz Eisenberga.³¹⁵ Za pogon mašina za preradu žice naručen je od firme Ganz iz Budimpešte jedan elektromotor, takođe 1922. godine.³¹⁶ A to sve znači da je za svega dve godine mala radionica Braće Kramer naručila sedam mašina za izradu i preradu gvozdene žice, i jedan elektromotor, što za takvo malo preduzeće predstavlja zaista izvanredan tehnički skok i ne baš mali finansijski napor.

Za ocenu razvoja kako Tvornice Braće Kramer, tako i industrije žičanih prerađevina u Vojvodini, veoma je važan podatak da je vojvođanske potrebe za ovim artiklima Trgovačko-industrijska i zanatska komora u Novom Sadu 1920. godine cenila na dva vagona bodljikave žice; platna od žice, dna za sita i madrace za krevete na tri vagona; a brisača za noge na hiljadu kg godišnje, napominjući u svom izveštaju Ministarstvu trgovine i industrije da celokupno ovako navedenu potrebu Vojvodine zadovoljavaju Tvornice Braće Kramer

³⁰⁹ Izjava Valerije Hilijer, data 23. maja 1969.

³¹⁰ Izjava Franje Vekaša, tada zaposienog u ovoj tvornici, data 4. marta 1964.

³¹¹ AV, TZIK, 373/1921.

³¹² Isto, 2877/1920.

³¹³ Isto, 1662/1922.

³¹⁴ Isto, 5041/1922.

³¹⁵ Isto, 4917/1922.

³¹⁶ Isto, 4596/1922.

u Novom Sadu i Grisfelder u Crvenki, i da su one u mogućnosti da podmire celokupne potrebe Srbije i Slavonije tim artiklima.³¹⁷

Brzi razvitak Tvornice Braće Kramer i njenu naglu mašinizaciju najbolje ilustruje ne samo pregled uvoza mašina, tim pre što iz nepotpune i nedovoljno očuvane dokumentacije ne možemo dobiti tačnu sliku tog uvoza, već daleko bolji pregled porasta instalirane pogonske snage. Dok je početkom 1921. godine u ovoj tvornici bilo instalirano samo 9 KS, već se stavljanjem u pogon prvih kupljenih mašina taj broj krajem iste godine popeo na 26 KS, odnosno utrostručen je.³¹⁸ Pošto je veći broj mašina naručen u prvoj polovini dvadesetih godina, razumljivo je da je tada došlo i do naglog porasta kako broja mašina, tako i pogonske snage. Do 1925. godine, koja je granična godina za konjunkturu u industriji za preradu žice u Jugoslaviji, Kramerovima je pošlo za rukom da se iz male, uglavnom zanatsko-manufakturne radionice, razviju u fabriku, za jugoslovenske prilike, značajnih kapaciteta.

Tvornica Braće Kramer je 1925. godine raspolagala sledećim mašinskim parkom:

- 13 razboja za tkanje platna
- 4 mašine za izradu pletiva od žice sa velikim okcima
- 6 mašina za izradu pletiva od žice sa malim okcima
- 4 pomoćna stroja za izradu pletiva

Ovome treba dodati još po jednu presu, brusilicu i strug i još tri mašine raznih namena. Posebno treba istaći da je 11 elektromotora u ovoj tvornici raspolagalo sa ukupno 49, 10 KS, odnosno instalirana pogonska snaga je za pet godina investicione delatnosti u ovoj fabrici porasla za više od 5 puta.³¹⁹ Tvornica je tada već zapošljavala u proseku oko 40 radnika.

Sa raspoloživim mašinama Tvornica Braće Kramer je bila osposobljena za godišnju proizvodnju sledećih artikala pri radu u jednoj osmočasovnoj radnoj smeni:

Pletiva od žice u tri vrste, oko	400 000 m ²
Platna od gvozdene, pocinkovane, bakarne i fosforbronzane žice, oko	30 000 m ²
Bodljikave žice, oko	200 000 kg
Pletiva za madrace, oko	20 000 kg
Gvozdenih konstrukcija, oko	100 000 kg ³²⁰

Razume se da se ovako narasla proizvodnja više nije mogla odvijati u maloj zanatskoj radionici, gde su Kramerovi počeli da rade 1918. godine. Oni su blagovremeno zatražili i dobili od Saveta grada Novog Sada veliku parcelu od 2052 kvadratna hvata u Radničkoj ulici, za svega 260 625 kruna. To je bila veoma povoljna cena. Na tom zemljištu su izgradili novu tvornicu i veliku

³¹⁷ Isto, 2847/1920.

³¹⁸ Isto, 373/1921.

³¹⁹ IAV, Nadzornički izveštaji Oblasne inspekcije rada Novog Sada, 419/1925.

³²⁰ IAV, TZIK, 2349/1925.

dvospratnu zgradu za stanovanje tobož za radnike, a faktički za sebe.³²¹ U ovim prostorijama proizvodnja je tekla punim pogonom već od 1923. godine.

Kritične 1925. godine, iz koje inače potiče i podatak o godišnjem kapacitetu Tvornice Braće Kramer, već se osećala zasićenost tržišta žičanom robom koje su preplavile prekomerno narasle tvornice za izradu ovih artikala. Braća Kramer su koristila samo 34% svojih kapaciteta.³²² Povećanje carine na valjanu žicu, koju su Kramerovi i svi ostali koristili kao osnovnu sirovinu — o čemu je već ranije bilo reči — pa i delimično snižavanje carine na neke proizvode iz ove grane proizvodnje, dovelo je u težak položaj manje proizvođače i proizrokovalo njihovo propadanje. Ono je, doduše, počelo i pre ove kritične godine, ali je sada naglo ubrzano.

Tvornica Braća Kramer se iz ove teškoće izvukla novim hrabrim investiranjem. Ona je 1926. godine odlučila da osvoji proizvodnju žičanih eksera. To je bila veoma smela i odvažna odluka, jer je bilo logično pretpostaviti da će naići na otpor KID-a i sa njim udruženih Globočnikom i Jelencem. Mašine su naručene, obrtnica za proizvodnju eksera je dobijena, pa i „pravo“ na ekonomsko egzistiranje na polju proizvodnje eksera je ostvareno. Pod kakvim je to okolnostima izvojevano i kako je taj proces tekao, raspoloživi izvori nam nisu otkrili.³²³ Izvesno je samo da to nije teklo glatko, jer su udruženi proizvođači eksera činili sve, od uskraćivanja blagovremene isporuke sirovina, do njene veoma skupe prodaje i do obaranja cena ispod troškova proizvodnje kada je trebalo novog konkurenta baciti na kolena. Takav je zapravo bio postupak i sa Tvornicom Braće Blažić u Leskovcu.³²⁴

Objašnjenja ipak ima. Kramerovi nisu spadali u red lako ranjivih protivnika, niti su se mogli na jugoslovenskom tržištu tretirati kao autsajderi, čiju je finansijsku snagu i otpornost bilo moguće lako slomiti i iscrpsti. Toga su bili svesni KID, Globočnik i Jelenc. Treba imati u vidu da su Kramerovi od 1921. godine, kada su nabavili veoma modernu opremu za proizvodnju više puta zavijene šestougaoe žičane ograde (merkur), postali jedini proizvođači ove robe, koja je kod poljoprivrednika imala najveću prođu i najradije korišćena za ograđivanje poljoprivrednih imanja, za izradu živinarnika i stočarskih farmi. U merkur-pletivu Kramerovi nisu morali stupati ni sa kim u kartelski sporazum, jer drugih proizvođača ove robe u Jugoslaviji nije bilo celu deceniju i njihov monopol niko iznutra nije mogao uzdrmati.³²⁵ Izvesno uznemiravanje pričinjavala im je samo austrijska tvornica Hutter & Schranz, ali ni tada nije došlo do obaranja cena, što opet daje mogućnost za zaključak da je između austrijske i jugoslovenske tvornice došlo do monopolističkog dogovora o eksploataciji jugoslovenskog tržišta.

³²¹ ANS, Zapisnik sa sednice Proširenog gradskog saveta Novog Sada, 24. VI 1921, 83, 84.

³²² AV, TZIK 2349/1925.

³²³ U nepotpunim arhivskim fondovima o tome nismo našli podataka. I. Mohorič, nav. delo, čak i ne spominje postojanje kartela fabrikana eksera u periodu do 1931. godine.

³²⁴ AJ, MTI, 65-418-1104.

³²⁵ ANS, BK. U pismu KID-u, kojim objašnjavaju razbuktali konkurentski sukob sa firmom Gliše Josipovića Kramerovi doslovce pišu: „U šestougaonom pletivu od 1921. do 1931. bili smo jedini producenti na jugoslovenskom tržištu. Povremeno se na našem tržištu pojavljivala sa ovim proizvodima firma Hutter & Schranz, ali bez konkurentskog obaranja cena.

Oslanjajući se na siguran monopolistički profit dobijen od najmasovnije proizvedene robe sa svog proizvodnog asortimana, merkur-pletiva, delimično osamostaljeni i od KID-a kao proizvođača sirovina (jer su se do sredine dvadesetih godina već snabdeli i mašinama za izvlačenje žice, zatim daleko pre-rastavši sve male proizvođače, sa kojima su monopolistički saveznici u proizvodnji eksera mogli lako izaći na kraj, Kramerovi su imali razloga da se upuste u rizičan poduhvat oko osvajanja proizvodnje eksera i prodora na monopolisano jugoslovensko tržište. Treba, naime, imati u vidu činjenicu da su sa novonabavljenim mašinama i elektromotorima za proizvodnju eksera svoju pogonsku snagu podigli na 100 KS.³²⁶ To znači da su od 1921, kada su imali svega 9 KS, do kraja 1927. godine udesetostručili instaliranu pogonsku snagu, a u vreme dobre zaposlenosti, i broj angažovanih radnika je, pred kraj dvadesetih godina, bio desetostruko veći nego u prvim godinama po osnivanju Kraljevine SHS.³²⁷ Ako svemu tome dodamo da su mogli da se oslone na zaista širok asortiman proizvodnje: merkur-pletivo, žičano platno, bodljikava žica, grubo savijena žičana ograda, gvozdene konstrukcije (uglavnom lepše ograde ručne izrade za pojedinačne naručioce), sita i rešeta, opruge za nameštaj, žičani ulošci za gvozdene krevete i gvozdeni brisači za noge, onda nam postaje razumljivo da su mogli da laviraju na uzburkanom moru tržišne konjunktura i da eventualne gubitke na prodaji jednog artikla nadoknađuju većim dobicima od prodaje drugih.

Pod uticajem svih tih okolnosti Kramerovi su bili prihvaćeni u monopolistički savez tvorničara eksera u Jugoslaviji, dodeljena im je stalna godišnja paušalna količina plasmana eksera, dok je trojka, koja je ranije stupila u kartelski sporazum, uživala godišnju procentualnu kvotu proizvodnje.³²⁸ Time su Braća Kramer učinila još jedan, veoma krupan korak u prerastanju u značajnu i ekonomski uvaženu fabriku žičane robe u Jugoslaviji.

Želimo li naći odgovor na pitanje šta je uticalo na tako brz razvoj Tvornice Braće Kramer u periodu 1918—1929, među prvim i najvažnijim faktorima moramo istaći formiranje novog, od 1919. godine efikasnom carinskom barijerom zaštićenog tržišta, stvorenog oformljenjem Kraljevine SHS. Osim toga raspad austrougarskog kartela železara i fabrikanata žičane robe značio je snažan podsticaj za razvitak ove fabrike. Od 1919. do 1927. godine, kada je oformljen srednjoevropski kartel železara, u čijem okviru je bio i jugoslovenski kartel železara (Zenica, KID, Štore i Ravne), na jugoslovenskom tržištu železne robe, pa i u prodaji valjane žice, osnovne sirovine koju je Tvornica Braće Kramer prerađivala, jugoslovenske i srednjoevropske, kao i fabrike iz Poljske, Nemačke i Belgije vodile su ubitačnu konkurentsku borbu.³²⁹ Sve do 1927. godine doći do relativno jeftine sirovine, nije bio naročiti problem za Kramere. Čak ni posle 1925. godine, kada je znatno povišena carina na uvoz valjane žice, za jače proizvođače žičane robe, sposobne za izvlačenje žice iz

³²⁶ AV, TZIK, 2607/1927.

³²⁷ J. Lakatoš, Privr. alm., nav. delo, 75. Pisac tvrdi da je u toj fabrici 1929. bilo zaposleno 85 radnika. Podatak da je u njoj instalirano svega 15 KS očigledno je pogrešan i verovatno je rezultat štamparske greške.

³²⁸ ANS, BK, mesečni izveštaji KID-a o kretanju plasmana eksera u Jugoslaviji i realizaciji kvota učesnika u periodu 1931—1933.

³²⁹ Đ Gal, Jugoslovenski i srednjoevropski sindikat železara. — ZBORNIK ZA ISTORIJU 7/1973, 16—21.

valjane žice, još uvek nije bilo toliko teškoća, koliko za one koji su od KID-a morali da kupuju izvučenu žicu. A kada je domaćim železarama pošlo za rukom da stvore monopolistički savez i da se združe sa srednjoevropskim, koje su tada već bile deo velikog evropskog monopolističkog dogovora o proizvodnji i plasmanu železa i valjane robe, sredinom 1927. godine, i kada su adekvatno tom monopolističkom dogovoru cene valjane žice počele da skaču, Kramerovi su već bili dovoljno jaki. Osvojili su i proizvodnju veoma rentabilne robe — žičanih eksera, pa ih više ni taj faktor nije mogao tako teško pogoditi kao manje i nedovoljno ojačale partnere.

Povoljan geografski položaj Tvornice Braće Kramer takođe je igrao značajnu ulogu. Činjenica da su bili u gradu pored Dunava, i mogućnost korišćenja jeftinijeg rečnog prevoza sirovina, i to baš u vreme kada su te sirovine, pod daleko povoljnijim carinskim uslovima uvožene iz Austrije i Mađarske (period 1919—1925)³³⁰ značio je veliku prednost Kramerovima nad onim proizvođačima koji su u unutrašnjosti zemlje morali koristiti daleko skuplji železnički prevoz. Sem toga, lokacija fabrike u srcu Vojvodine, gde je njihov osnovni artikal, merkur-pletivo najviše trošeno, smanjila je prevozne troškove do potrošača i pojačala dobit.

Velika potrošnja gvozdene žice u doba snažnog prosperiteta hmeljarstva u Vojvodini, u periodu 1919—1924, omogućila je priliv velike, u stvari, špekulantske dobiti Kramerovima. Oni su sirovinu, gvozdenu žicu, uvezenu iz Austrije i Mađarske po pedesetoprocenatnoj carinskoj povlastici tobož za doradu u svojoj fabrici, u velikim količinama prodavali u nedorađenom stanju seljacima — hmeljarima. Na toj razlici cena ubirali su veliku dobit i stekli jedan deo kapitala, koji su odmah investirali u izgradnju fabrike i nabavku novih mašina.³³¹

Na kraju, treba imati u vidu još jednu okolnost. Dok je uopšte tendencija u zemlji, pa i u svetu, bila da se porodični kapital po sticanju punoletstva deli na naslednike, to kod Kramerovih nije bio slučaj. Oni su sačuvali jedinstvo svog porodičnog kapitala. Ono što su zajednički stekli otvaranjem fabrike u Segedinu pre prvog svetskog rata, što su nasledili od vlasnika Prve južno-ugarske tvornice žičane robe Ferenc Vica i od svog oca, proizvođača i trgovca sitarskom robom i brašnom, održali su u nekoj vrsti porodične zadruge, iako je među njima samo Đula bio u pravom smislu čovek od struke i imao stručne kvalifikacije za obavljanje posla kojim su se bavili. Jedan od Braće Kramer bio je nastavnik u građanskoj školi, a drugi je pomagao Đuli u vođenju poslova, ali su svoje kapitale držali zajedno, dobit i dalje zajednički investirali, pa su čak zajedno i stanovali u velikoj dvospratnoj kući, sazidanoj na zemljištu dobijenom za izgradnju fabričke zgrade i radničkih stanova.

³³⁰ Treba imati u vidu činjenicu da je pored relativno niske carine na uvoz valjane žice, postojala od 1919. godine povlastica plaćanja polovine toga iznosa carine, usled uverenja merodavnih da domaće valjaonice nisu u mogućnosti da pokriju jugoslovenske potrebe za valjanom žicom. KID je uspeo, tek 1925. godine da dokaže da je godišnja jugoslovenska potreba za ovom robom, svega 5 000 tona, a da je on sam sposoban da proizvede četiri puta veću količinu, odnosno 20 000 tona, pa je pedesetoprocenatna povlastica za uvoz valjane žice, potrebne za izradu izvučene žice, ukinuta, a sama carina na istu, kako smo to već pokazali, znatno povišena. AJ, MTI, 65-749-1513.

³³¹ Izjava novinara Šandora Tomana, suvremenika Kramerovih, data 8. II 1962.

Inflacija, koja je neobuzdano trajala sve do 1924. godine, takođe je podsticala na investicije, a Kramerovi su se veoma dobro postavili prema njoj. Hitrim investiranjem u nekretnine, izbegli su opasnost da stečeni kapital izgubi vrednost. Dakle, iz svih tih okolnosti zajedno nastala je tvornica, značajnih razmera u Jugoslaviji.

Postanak i razvitak industrije vijaka u Kraljevini SHS

1918. godine nijedna fabrika u Jugoslaviji nije se bavila izradom vijaka. Slovenija, Hrvatska sa Slavonijom i Dalmacijom, Bosna i Hercegovina bile su tržište Kompanije BU iz Beča, odnosno austrijskog dela austrougarskog kartela vijaka. Vojvodina je pripadala interesnoj sferi ugarskog dela ovog kartela. Kompanija BU je bila zainteresovana i za izvoz u Srbiju, no tu se, naročito u doba carinskog rata, sukobljavala sa belgijskim, francuskim i drugim stranim firmama. Uglavnom, može se tvrditi da je jugoslovensko područje bilo rezervisano za Kompaniju BU i da ga je ono smatralo svojim. Promene koje je rat doneo sa sobom, raspad Austro-ugarske Monarhije i adekvatno tome i raspad austrougarskog kartela vijaka, nije umanjio ambicije ove bečke firme da stečeno monopolističko gospodstvo nad tržištem jugoslovenskih naroda prepusti drugome. Kompanija BU je želela da i dalje gospodari ovim tržištem, da ga snabdeva svojim proizvodima, pa nije čak pomišljala ni na to da iskoristi povoljnu okolnost bescarinskog uvoza mašina i da u Jugoslaviji osnuje svoju fabriku vijaka. Umesto toga, osnovala je 1922. godine svoju prodajnu organizaciju u Zagrebu pod imenom JUGOSLOVENSKO BURKO D.D.³³² Ovo „samostalno akcionarsko društvo, sa glavnicom od 750 000 dinara, bilo je osnovano kapitalom Kompanije BU. Neznatan deo akcija ustupljen je viđenim jugoslovenskim privrednicima, kao na primer, dr Milanu Vrbaniću, predsedniku Trgovačko-industrijske komore u Zagrebu, kasnije ministru trgovine i industrije Kraljevine SHS. On je ujedno postao i dugogodišnji predsednik upravnog odbora ovog preduzeća, i po svemu služio njegovim interesima. Ono mu je za uzvrat plaćalo krupne sume za počasnu funkciju predsednika, koju je upražnjavao jednom godišnje potpisujući potrebna akta.

Zadatak organizacije Jugoburko bio je da prati prilike na jugoslovenskom tržištu, da prema uočenim potrebama uvozi robu Kompanije BU i da je plasira na jugoslovenskom tržištu, kao i da učestvuje na licitacijama koje raspiše Ministarstvo saobraćaja, najveći potrošač vijaka u Jugoslaviji. Jednom rečju, JUGOBURKO je bio trgovačka ispostava Kompanije BU, iz Beča, zadužena da zastupa trgovačke interese ove firme i da plasira njene proizvode kod nas.³³³

Tržište novostvorene Kraljevine SHS i mogućnost da se dobije adekvatna carinska zaštita za izradu vijaka, kakvu su uživale druge fabrike metalske

³³² Jugoslovensko Burko d.d. — ANALIZA BILANSA NARODNOG BLAGOSTANJA ZA 1931. god., 21.

³³³ Kompanija BU se postarala već 1920. godine da u Jugoslaviji plasira podatak kako su njene akcije delimično u posedu Guest, Keen, Netlefordsa iz Birminghama i Japu Freres-a iz Pariza i želela da stvori utisak da je to mešovito društvo u kome je zastupljen i kapital iz zemalja Antante. — JUGOSLOVENSKI LLOYD, 2. VII 1920.

struke, veoma je brzo pobudio interes nekih postojećih trgovačkih firmi, zanatskih i fabričkih producenata metalske robe da se okušaju i u proizvodnji vijaka. Kovinarska zadruga u Kropi dobila je od Carsko-kraljevskog ministarstva za javne poslove decembra 1912. godine 60 000 kruna beskamatnog kredita za kupovinu mašina za izradu vijaka. Umesto takvih mašina, kupljena su postrojenja za izradu klinaca šinskih eksera, te je Kropa već poslovne 1913—1914. godine proizvela 1 100 tona šinskih eksera.³³⁴ Iako se već pre rata pomišljalo na osvajanje produkcije vijaka, do toga, kao što vidimo, nije došlo, te je u Kraljevinu SHS ova zadruga ušla kao proizvođač šinskih i žičanih eksera, klinaca za potkivanje stoke i cipelarskih ekserčića i kao proizvođač lanaca. Među proizvođačima eksera, domaćim (Kropa i KID) i stranim, došlo je već godine 1921—1922. do žestokog sukoba, pa je Kropa morala da obori cene klinaca na 38 kruna za 1 000 komada, ali je KID otišao još niže, prodajući svoje proizvode za 28 kruna, dok je austrijska konkurencija spustila cene čak na 18 kruna. Kropa se našla u teškoj situaciji. Bravarnica je radila samo 3 dana u nedelji. Rukovodstvo Zadruga je tada po drugi put pokrenulo ideju o osvajanju novih artikala i o prelasku na proizvodnju vijaka i matica. Izračunato je da bi za izradu 72 000 komada vijaka u osmočasovnom radnom danu bilo potrebno nabaviti 29 mašina i pomoćnih oruđa, što bi sve angažovalo 688 880 kruna.³³⁵ Ipak uprava Kroe se prvo opredelila za modernizaciju i mašinizaciju pogona za izradu eksera. Pošto je 1920. godine odbila ponudu firme Künzle iz Arzberga, da rade pod firmom zajedničkog deoničarskog društva, od iste firme je 1921. godine kupila 6 strojeva za mašinsku izradu ekserčića za cipele u vrednosti od 478 000 RM ili 1 077 000 kruna. Za kompletno opremanje odeljenja za proizvodnju vijaka nije ostalo dovoljno sredstava, što je bio znatan investicioni promašaj. Krajem 1921. godine kupila je u Ljubljani stroj za obrezivanje vijaka za 30 000 kruna, te je Kropa od te godine stupila u redove proizvođača ovog artikla, ali sa zastarelim, amortizovanim strojem, i sa prevaziđenom tehnologijom izrade. Zato nije bila u mogućnosti da na zadovoljavajući način učestvuje u prodaji vijaka, za kojima je potreba u Jugoslaviji rasla iz godine u godinu.³³⁶

Trgovina poljoprivrednih alata i radionica za popravku mašina kompanije Finci i Wolf u Sarajevu pretvorena je 1921. godine u Jugoslovensku tvornicu šarafa i zakovica L. Wolf i comp. Nabavila je 9 mašina za rezanje zavoja na vijcima, 4 mašine za rezanje gornjeg dela glave vijaka i 11 pomoćnih mašina, te se osposobila za proizvodnju 25 000 vijaka u jednodnevnoj smeni od 8 časova. Nameravala je da nabavi još 11 automatskih mašina i da poveća proizvodnju, s tim što je planirala i povećanje produkcije zakovica na 150 000 komada dnevno.³³⁷ Prva jugoslovenska tvornica vijaka i zakovica bila je slabo opremljena, raspolagala je sa svega 15 KS i upošljavala 10 radnika. Sirovinu za vijke nabavljala je čak iz Nemačke, jer nije mogla dobiti odgovarajuću iz Zenice. Sirovinu za zakivke nabavljala je i iz Jesenica, međutim, nije je bilo u dovoljnoj količini, niti je snabdevanje bilo redovno i po povoljnoj ceni. Tvornica se tužila da „sa cijenama žice iz Jesenica ne bi mogla konkurirati

³³⁴ Kronika Plamena, nav. delo, 61.

³³⁵ Kronika Plamena, nav. delo, 76—77.

³³⁶ Isto.

³³⁷ J. Lakatoš i Dr A. Despić, Industrija Bosne i Hercegovine, Zagreb 1924, 107.

inostranstvu, pošto se gotovi klinci iz inostranstva (ubrojajući i carinu) mogu jeftinije dobavljati nego sirovina iz Jesenice".³³⁸

Tvornica vijaka i zakovica L. Wolf i comp. počela je proizvoditi vijke, zakovice i „klinge svih vrsta” u martu 1921.³³⁹ Za kratko vreme ona je došla u nesavladive teškoće. Računala je na bescarinski uvoz sirovina, ali njena molba nije prihvaćena u nadležnom ministarstvu. Podvozni troškovi kako železnicom tako i poštom, za nju su bili preskupi. Kaldrmarinu je Sarajevo naplaćivalo od tvornica 0,50 dinara po jednom kilogramu uvezene sirovine, a industrijsku struju 7 kruna po kilovatu (dok je za osvetljenje domaćinstava naplaćivalo 5 kruna). Usled svega toga što spada u red objektivnih teškoća, pa i usled nedovoljnog proizvodnog iskustva i slabije opreme, ova tvornica nije mogla sa uspehom da se suprotstavi inostranoj konkurenciji. Zatražena je pomoć i od Ministarstva trgovine i industrije ističući da su jedini proizvođači zakovica, klinaca i vijaka u Kraljevini SHS i da bi bilo potrebno:

- a) da se oslobode carina za uvoz iz Nemačke 20 vagona gvozdene žice 1 mm debljine;
- b) da se ukine kaldrmarina za grad Sarajevo u industrijske svrhe;
- c) da se snizi cena električne struje u industrijske svrhe;
- d) da se carina na vijke za drvo, zakovice i klinge znatno poveća i
- e) da se preduzeću dodeli povlašćena železnička prevozna tarifa.³⁴⁰

Nabrojane teškoće dovele su do toga da je preduzeće, koje je u martu 1921. godine počelo sa radom, već u septembru iste godine moralo da obustavi proizvodnju. Ministarstvo trgovine i industrije je uputilo akt Opštinskoj upravi Sarajeva, preporučujući joj da izađe u susret molbi ove fabrike, da ukine industrijsku kaldrmarinu i snizi cenu elektrike za industrijske svrhe. Dopis Ministarstva se završava sledećim apelom:

„Imajući u vidu da je dužnost sviju nas da domaću industriju pomažemo, Ministarstvo trgovine i industrije umoljava Opštinsku upravu grada Sarajeva da sa svoje strane učini sve moguće kako bi se domaćoj industriji osigurao polet i na taj način postigla nezavisnost od inostranstva.”³⁴¹

Sledeće godine proizvodnju vijaka osvajaju dva producenta. Prva jugoslovenska fabrika mašina i potreba za železnice uskog koloseka dobila je odobrenje za rad 19. jula 1922. godine.³⁴² Počela je sa radom kao akcionarsko društvo čije su „akcije bile u domaćim i stranim rukama.”³⁴³ Akcijski kapital još je iznosio 1 000 000 dinara, a bila je locirana u Pozorišnoj ulici. Asortiman proizvodnje je sadržavao sledeće artikule: opravku starih i izradu novih vagoneta za uskotračnu železnicu, mostove, kotlove, elevatore, dizalice, krovne

³³⁸ Isto.

³³⁹ A. J. MTI 65-315-943.

³⁴⁰ Isto.

³⁴¹ Isto. Vidi kod Lakatoša i dr Despića, Industrija Bosne i Hercegovine, Zagreb 1924, 107. Ovde stoji da je ta tvornica mogla proizvesti oko 50 000 paketa (po 100 komada) vijaka godišnje, a zakovica 20 000 paketa.

³⁴² AJ, MTI, 65-418-1104. Firma je protokolirana kod Beogradskog trgovačkog suda 7.11. 1922. godine, br. 1195. a obrtnica joj je od Ministarstva trgovine i industrije izdata 19. jula 1922, pod brojem VI № 3632.

³⁴³ J. Grgašević, Ind. Srbije, nav. delo, 285.

konstrukcije, kompresore, opreme za pekare, skretnice i obrtnice,³⁴⁴ „šrafove za željeznice, građevinske mutere i nitne”.³⁴⁵ Ovako ambiciozni program proizvodnje trebalo je realizovati u jednoj zanatskoj radionici većih razmera koja je bila smeštena u zgradi veličine 40×42 metara i podeljena na tri odeljenja: kovačnicu, strugaru i bravarnicu. U celoj fabrici za ovaj širok asortiman robe bilo je montirano „35 teških modernih mašina” koje su pokretala tri elektromotora od po 14 KS, što znači da je raspolagala sa 42 KS. Upošljavala je od 60 do 80 radnika, i očigledno proizvodnju vijaka upražnjavala kao uzgrednu delatnost.³⁴⁶ U jednoj predstavi Ministarstvu trgovine i industrije 1926. godine uprava ove fabrike je tvrdila da izrađuje sve vrste vijaka, zakovica, matica, „šticne za izolatore” i manje gvozdene konstrukcije, da proizvodi godišnje prosečno 40 vagona ove robe, i da obavlja sve radove koji spadaju u delokrug bravara i kovača.³⁴⁷ Ministarstvo je upozoreno da Fabrika ne uspeva da se odupre konkurenciji stranih firmi jer su one sa svojim ponudama jeftinije. Veća konkurentna sposobnost inostranih firmi objašnjavana je time što konkurenti imaju uvežbaniju radnu snagu, proizvode u većim količinama, rade sa jeftinijom radnom snagom i već su otpisali svoje investicione troškove, dok se u Jugoslaviji tek vrši investiranje u ovu granu proizvodnje. Traženo je pravo na bescarinski uvoz sirovina ili pak povećanje carinske odbrane višćane robe. Svoju predstavku uprava ove fabrike završila je konstatacijom: „Država bi trebala dati svima industrijama jedan dugoročni zajam s malom kamatom kako bi se troškovi smanjili.”³⁴⁸

Godine 1922. osnovana je i Prva jugoslovenska tvornica šarafa d.d. sa „središnjicom”, odnosno upravom u Zagrebu, a tvornicom u Koprivnici. Osnivač ove tvornice bila je „Danica d.d. za kemičke proizvode”. Koprivnička fabrika vijaka se pretenciozno nazivala „prvom jugoslovenskom fabrikom vijaka” jer je svoju sarajevsku prethodnicu smatrala malim zanatlijskim proizvođačem kojem ne dolikuje naziv tvornice. U prikazu osnovnih podataka o Tvornici vijaka u Koprivnici J. Lakatoš to nedvosmisleno i tvrdi, bez sumnje na osnovu podataka dobijenih od uprave iste fabrike. Prema rečima Lakatoša „dosada (a to je 1924. godina, kada je knjiga štampana, primedba Đ. G.) nije postojalo preduzeće koje bi na tvorničarskom temelju ove artikle proizvelo”.³⁴⁹ Lakatoš se zajedno sa upravom svojski postarao da dokumentuje fabrički karakter ovog preduzeća i detaljno je i opširno naveo kakvim sve mašinama ona raspolaže.³⁵⁰ Međutim propustio je najvažnije, da pruži zainteresovanima podatak o godišnjoj produkcionalnoj moći. Umesto toga iznosi maglovitu tvrdnju da je kapacitet tvornice toliki da je ona u mogućnosti „da pokrije znatan deo potreba u zemlji, tako da potrošači, te državna nadležstva,

³⁴⁴ M. Savić, nav. delo, I, 336. „Može da izradi gvozdenih konstrukcija, godišnje oko 250 vagona. Radionice ove tvornice su izvanredno dobro opremljene svim potrebnim mašinama i livnicom.

³⁴⁵ AJ, MTI, 65-418-1104.

³⁴⁶ AJ, MTI, 65-418-1104. Prema Grgaševiću, nav. delo, 285, ova je tvornica mogla proizvesti 2 000 komada vagoneta, 500 skretnica i 120 000 kg šinskih eksera.

³⁴⁷ AJ, MTI 65-749-1513.

³⁴⁸ Isto.

³⁴⁹ J. Lakatoš, Ind. Hrv., nav. delo, 210.

³⁵⁰ Isto, 210—213. Zbog skućenog prostora nismo u mogućnosti ovaj materijal ovde citirati.

nisu više upućeni da svoje potrebe povlače iz inostranstva".³⁵¹ Arhivski podaci nam kazuju da je Koprivnička fabrika vijaka bila sposobna da godišnje proizvede 140 vagona vijaka, podložnih pločica, šinskih eksera, tirefona i gvozdених izolatora, a da je predviđeno „eventualno proširenje fabrike na dvostruku proizvodnju. Sa današnjom produkcijom pokriveno je oko 70% celokupne potrebe".³⁵²

Iz ove fabrike potiče i kalkulacija troškova proizvodnje zavrtnja 1/2"×50 na temelju češkog železa, korišćenog za njegovu izradu. Iz te kalkulacije saznajemo da je 100 kg železa stajalo na granici 385 dinara. Toj ceni se pribijao dodatak na kvalitet 31,25 din., dodatak na dimenziju 8,75 din., dovoz od granice do Koprivnice 3,70 din., carina 72 din., troškovi istovara 3 i dostava vagona i kaldrimarina 4 din. To znači da je prema ovoj kalkulaciji 100 kg češkog železa, u trenutku kada je bilo spremno za obradu stajalo ovu fabriku 506,80 din. Međutim 100 komada šrafova 1/2"×50 teži 11,40 kg, što pomnoženo sa 5,068 dinara za jedan kg iznosi 57,78 dinara. Tome se dodavalo još 20% troškova železa za otpatke u iznosu od 11,55 dinara. Na 100 šrafova otpadalo je 12,40 dinara radničke plate, a na režije proizvodnje zajedno sa gorivom 49,60 dinara. Pogonska snaga, svetlo, amortizacija, troškovi centralne uprave i drugo iznosili su 19,70, a desetoprocentna dobit 30,21 dinar. Sve je ukupno iznosilo 181,24 dinara troškova proizvodnje za 100 komada ili 11,40 dinara za 1 kg šrafova. Na kraju ove kalkulacije stoji: „Prema tome 1 kg 181,24 : 11,40 = 15,90 postavno naša tvornica. Inostrana konkurencija prodaje istu robu franko granica ocarinjeno uz cenu od din. 16,02 sa 15% (i više procenata) popusta, dakle uz cenu od din. 13,62." ³⁵³ Ova kalkulacija je izrađena marta 1924. godine, dakle u vreme kada je Prva jugoslovenska tvornica šarafa d.d. u Koprivnici tek uhodavala tehnologiju proizvodnje i bez sumnje je nategnuta na više proizvodne troškove nego što su stvarno bili, kako bi se kod Ministarstva postigao željeni efekat: utisak ugroženosti domaće proizvodnje od strane inostranih konkurenata. Pa i takva, ova je kalkulacija veoma važan dokument jer će nam poslužiti kao putokaz za fiksnu osnovicu prilikom razmatranja nekih polemika oko kretanja cena u industriji vijaka.

Tendencija izgradnje fabrika vijaka u Jugoslaviji nastavljena je i 1923. godine, kada je niklo nekoliko novih, odnosno kada je u okviru postojećih metalnih fabrika počela proizvodnja i ovog artikla, kao pratećeg produkta.

Prva banatska tvornica šrafova Jovana Kera u Banatskom Karlovcu otpočela je sa radom 1923. godine, proizvodeći vijke za drvo i teks-ekserčice za obuću, sa malobrojnim mašinskim parkom i 22 radnika. Njena dnevna proizvodna sposobnost iznosila je 120 000 komada vijaka i eksera.³⁵⁴ Ova se tvornica već početkom 1925. godine tuži na jaku konkurenciju iz Austrije i moli da se carina poveća na njene artikle. Vijke za drvo počela je proizvoditi u Ljubljani firma „Vojnović & co, tvornica vijaka (šarafa) za lijes". Bila je to firma koja je postojala već od 1908. godine, ali se tek 1923. orijentisala na proizvodnju vijaka. Njen dnevni kapacitet iznosio je 40 000 komada vijaka, a zapošljavala je svega 10 radnika.³⁵⁵

³⁵¹ AJ, MTI, 65-749-1513.

³⁵² Isto.

³⁵³ AJ, Fond MTI, 65-749-1513.

³⁵⁴ AJ, Fond MTI, 65-319-942.

³⁵⁵ J. Lakatoš, Priv. alm., nav. delo, 73.

Fabrika N. Trifunović i drug osnovana je u Zemunu 1923. godine sa kapitalom od 2 500 000 dinara, najpre pod firmom „N. Trifunović i sin, fabrika šrafova Zemun”. Uskoro je ona u program produkcije uvela i stavku zakovica, a od 1925. godine već se javlja pod firmom Fabrika metalnih izrađevina „Fortis”. Proizvodila je sa 25 raznovrsnih mašina i 40 KS torband-vijke, eksere za šine, vruće presovane matice, zakovice za kotlove, tendere, brodske rezervoare, rešetke, lim i podložne pločice. Godišnja proizvodnja iznosila je oko 30 do 40 vagona vijaka i 9 do 12 vagona zakovica pri osmočasovnom radnom vremenu, a raspolagala je pogonskom snagom od 40 KS. Zapošljavala je 20 do 30 radnika.³⁵⁶

Fabrika vagona „FERRUM” u Subotici, osnovana je pre prvog svetskog rata. Nacionalizovana je 1921, a prerasla 1923. godine u složenu tvornicu koja se sastoji od 5 odeljenja: 1) „FERRUM” d.d., mašinsko preduzeće za izradu i opravku železničkih kola i lokomotiva, 2) „FERRUM” d.d., livnica, za zvona, metal, meko i sivo gvožđe, 3) „SEVER”, tvornica električnih strojeva d.d., 4) „ADIS”, tvornica za izradu vagonskih i mašinskih delova, i 5) „HRAST”.³⁵⁷ ADIS je osnovan 1923. godine sa kapitalom od svega 200 000 dinara. Izrađivao je delove za vagone, rudarske instalacije, plugove, brane, drljače, sejačice, prese, krunjače pa i vijke. Tvornica se delila na dva dela: na tvornicu mašina i tvornicu vijaka. Upošljavala je 35 radnika, raspolagala sa 18 i po KS, i proizvodila 60 vagona vijaka godišnje.³⁵⁸ Osnovana je još pre rata, 1912. godine. Snažnije se razvila posle formiranja Kraljevine SHS, a početkom 1923. godine već se sastojala iz tri dela: 1) moderne livnice sa kapacitetom od cca 80 q live-nog železa dnevno, 2) tvornice poljoprivrednih mašina, sa godišnjim kapacitetom od 4 000 komada i 3) tvornice vijaka i nitnova, sa godišnjim kapacitetom od 20 vagona. Ona je u sva tri odeljenja zapošljavala oko 170 radnika, a instalirana pogonska snaga iznosila je 150 KS.³⁵⁹ Vijke je ova tvornica dobrim delom izrađivala za sopstvene potrebe.

Splošna stavbena družba d.d. Maribor — Tezno (SPLOSTAD), osnovana je 1921. godine uz „sudelovanje austrijskih interesenata i Prve hrvatske štedionice u Zagrebu, Ljubljanske kreditne banke i Zadružne gospodarske banke u Ljubljani”.³⁶⁰ Osnovni kapital iznosio je 5 miliona, a 1924. godine povećan je na 10 miliona dinara. Preduzeće je osnovano radi izrade gvozdenih konstrukcija, a pre svega mostova. Dobrim delom za pokrivanje sopstvenih potreba, ali i za plasman na jugoslovenskom tržištu, osnovana je i Fabrika vijaka u Teznu kraj Maribora, koja je proizvodila raznovrsne vijke, ali je u vijcima za drvo bila, po sopstvenoj tvrdnji, „najveća te vrste u državi”. U ovoj tvornici vijaka je 1926, u godini kada je gornja tvrdnja izrečena, bilo zaposleno

³⁵⁶ Priv. alm., nav. delo, 73, nailazimo na podatak da je ova tvornica mogla proizvesti svega 25 vagona vijaka i zakovica.

³⁵⁷ T. Avramović, Priv. Vojv., nav. delo, 186, 187.

³⁵⁸ AJ, MTI, 65-320-945 i 65-321-946. — AV, UINS 3152/15. VII 1925. Obrtnica je ADIS-u izdata pod brojem E 30/1924. — 11 508. Konstatovano je na licu mesta da sa raspoloživim strojevima ADIS može mesečno proizvesti minimalno 5 vagona vijaka, matica, zakovica i podložnih pločica.

³⁵⁹ AJ, MTI, 65-458-1175 i 65-319-942.

³⁶⁰ Splošna stavbena družba. — NAŠA NARODNA PRIVREDA U 1930. GODINI U SVETLU BILANSA NAŠIH VODEĆIH AKCIONARSKIH DRUŠTAVA. — NARODNO BLAGOSTANJE BR. 8/1931.

40 radnika, a godišnja produkcija iznosila je 20 vagona vijaka i 30 vagona zakovica.³⁶¹

Na ozbiljnije osvajanje produkcije vijaka opet se pomišljalo i u upravi KROPE, tim pre što je do 1923. prođa, pa i cena, ovog artikla, bila veoma dobra. Uprava je želela da nabavi prešu za izradu matica toplim postupkom, no 170 000 dinara, koliko je ta investicija zahtevala, Zadruga nije uspela pribaviti. U međuvremenu niklo je niz tvornica, a pojavila se i mađarska konkurencija, pa su cene vijcima koje je KROPA izrađivala, snižene za 20 procenata. No KROPA je još uvek godine 1923. u produkciji vijaka bila slaba, pa joj je ta grana delatnosti ostala na periferiji privredne delatnosti.³⁶²

Srpsko akcionarsko rudarsko topioničarsko industrijsko društvo (SARTID) osnovano je 1913. sa namerom da postane pionir teške industrije Srbije, da izgradi visoke peći i postane osnova buduće teške industrije. Nakon formiranja Kraljevine SHS, ta je ideja napuštena. Već je 1921. godine podignuta u Smederevu fabrika za izradu mostovskih i drugih konstrukcija, za opravku vozniha sredstava, izradu novih vagona, skretnica i brodova. Razvijajući ove pogone, SARTID je uveo i proizvodnju vijaka i tirefona, pre svega za pokrivanje sopstvenih potreba, a nešto i za tržište.³⁶³ Prva jugoslovenska tvornica vagona, strojeva i mostova d.d. u Slavonskom Brodu osnovana je 1922. godine za popravku i izradu vagona. Ona je takođe za zadovoljenje sopstvenih potreba, a zatim pod uticajem konjunkturalne potrebe na jugoslovenskom tržištu i za prodaju uvela produkciju vijaka kao sporednu delatnost.³⁶⁴ Međutim, treba imati u vidu da je ta produkcija kako u SARTID-u tako i u brodskoj tvornici vagona bila relativno mala.

U Zagrebu je 1921. godine osnovana Industrija željezne robe d.d. „Zmaj”. Akcijski kapital iznosio joj je 1 250 000 dinara, izrađivala je gvozdeni nameštaj, uređaje za hotele i bolnice, okove, limenu i bravarsku robu, železne konstrukcije, a uz sve to i vijke i zakovice. Ova svaštarska radionica zapošljavala je 70 radnika, a raspolagala je sa svega 16 KS. Na tržištu vijaka nije uspela da se održi, i uskoro joj se izgubio trag u izvorima.³⁶⁵ Na spisku onih koji su okušali sreću u proizvodnji vijaka 1924. godine nalazimo i sledeće firme: „TIGER” d.z.o.z. u Ljubljani, „SVETLA” d.d. za žaruvce in elektrotehniku, izdelovanje vijaka, isto u Ljubljani, Tvornica „HYDROTRANSFORMATOR” u Videmu koja se takođe deklarirala između ostalog kao proizvođač šrafova, tovarne vijaka Franje Ferića u Mariboru i Ivana Koražije u Teznu kod Maribora.³⁶⁶ U sukobu sa austrijskom, mađarskom i domaćom industrijom vijaka ove male radionice, privučene konjunkturalnom i izgledom za veliku zaradu tokom 1921, 1922. i 1923. godine, nisu uspele da opstanu i za kratko vreme su nestale sa tržišta bez ikakvog dubljeg traga o svom postojanju.

Val izgradnje fabrika vijaka, tako izražen 1922. i 1923. godine, zamro je 1924, kada je inače potekla vest da vlada namerava iduće godine da izda novu

³⁶¹ AJ, MTI, 65-319-942.

³⁶² Kronika Plamena, nav. delo, 82.

³⁶³ AJ, Fond MTI, 65-533-1253.

³⁶⁴ Spomen-knjiga 1918—1928. Deset godina Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd 1928, 21.

³⁶⁵ J. Lakatoš, Ind. Hrv., nav. delo, 214 i Priv. alm., nav. delo, 73.

³⁶⁶ Kraljevina SHS, ALMANAH 1924, sv. 2, deo V, 183.

carinsku tarifu i da se može očekivati da će ona jače zaštititi domaću industriju vijaka nego dotada. Za obaveštenje krugova u inostranstvu to je bio signal da nešto treba preduzeti. Mađarska tvornica vijaka KASAB iz Budimpešte odlučila je da preduhitri vladu, te je donela odluku da deo svojih amortizovanih instalacija prebaci 1925. godine iz Budimpešte u Novi Sad.

Ljubljanska firma „TOVA”, tvornica kovinskih izrađevina d.z.o.z., osnovana je takođe 1925. godine, sa osnovnim kapitalom od 550 000 dinara, a počela je proizvoditi vijke, zakovice, upornice i drugo sa 30 radnika i 48 KS.³⁶⁷

Promena carinske tarife uticala je i na upravu KROPE da se ozbiljnije pozabavi idejom prelaska na proizvodnju vijaka u intenzivnijem obimu. Obezbeđivši kredit od 300 000 dinara uz uslove trogodišnje otplate, uprava KROPE je avgusta 1926. godine kupila dve prese za izradu matica od 1/4" do 1" (hladnim i toplim postupkom) i dva stroja za obrezivanje, odnosno frezovanje matica.³⁶⁸ Za toplu izradu vijaka nabavljena je i topionica, a od 1. januara 1927. godine zaposlen je i prvi inženjer. Iste godine Zadruga je kupila još dve prese za izradu matica toplim putem, dve mašine za izradu vijaka, jednu za produkciju valjanih tirefona, dva kovačka stroja i niz drugih mašina, strugova i peći, svega 31 mašinu za ukupno 575 000 dinara, što je sa 254 475 dinara uložених prethodne godine, za jugoslovenske prilike bila zaista imponantna suma investicionog ulaganja.

Sa izgradnjom Tvornice vijaka u Novom Sadu i obavljenom rekonstrukcijom u Kropi, domaći kapaciteti industrije vijaka su do te mere ojačali da su u potpunosti mogli zadovoljiti domaće potrebe. Ove dve fabrike mogle su proizvesti i više i pod pogodnim uslovima i izvoziti. Razloga za uvoz vijčane robe iz inostranstva više nije bilo, sem malog broja ređe korišćenih tipova vijaka, koje domaća produkcija nije osvojila, pa ipak uvoz vijčane robe nije prestao ni nakon tog prelomnog trenutka u istoriji jugoslovenske industrije vijaka.

Treba još imati u vidu da je firma „Bloudek i komp.” d.z.o.z., sa kapitalom od 200 000 dinara, otpočela 1926. godine u Ljubljani proizvodnju vijaka, eksera i upornica. Zapošljavala je 20 radnika i sa pogonskom snagom od 50 KS izrađivala dnevno oko 50 000 kg ove raznovrsne robe.³⁶⁹

Prema jednoj analizi uprave Zadruga u Kropi sačinjene početkom 1930. godine, jugoslovenske fabrike vijaka mogle su godišnje proizvesti oko 5 300 tona vijaka, tirefona i šinskih eksera.³⁷⁰ Mora se naglasiti da je reč samo o asortimanu tzv. teške robe, odnosno vijaka za železničke pruge i da to nije pun kapacitet jugoslovenskih fabrika. One su tada već bile osposobljene i za proizvodnju vijaka za drvo i drugih vijaka upotrebljivanih u građevinarstvu, mašinogradnji itd. No, ipak taj je podatak od izvanredne važnosti, jer je i Novosadska fabrika vijaka bila skoro stopostotno instalirana za zadovoljenje potreba državnih železnica, pa nas takav podatak najviše i interesuje. Pojedinačno uzev, produkciona moć jugoslovenskih fabrika u ovim artiklima bila je sledeće:

³⁶⁷ J. Lakatoš, Priv. alm., nav. delo, 73.

³⁶⁸ Kronika Plamena, nav. delo, 89, 93.

³⁶⁹ J. Lakatoš, Priv. alm., delo, 73.

³⁷⁰ AJ, MTI 65-921-1722.

Prva jugoslovenska tvornica šarafa d.d. Zagreb	1 000 tona
Zadruga, Kropa	1 100 "
Novosadska fabrika šrafova a.d., Novi Sad	900 "
Lokomašin, Beograd	750 "
Slošna stavbena družba, Maribor	450 "
SARTID d.d., Smederevo	400 "
FERRUM d.d., Subotica	300 "
Osiječka ljevaonica željeza, Osijek	200 "
Vijak d.z.o.z., Ljubljana	200 "
UKUPNO:	5 300 tona ³⁷¹

Svoju produkcionu moć domaće fabrike nikad nisu uspele u celini da iskoriste, delom zbog uvoza i reparacija, delom zbog upornog nastojanja austrijskih, mađarskih, čeških i poljskih, pa i drugih fabrika da prodru na jugoslovensko tržište.

*Rad Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe a.d.
od osnivanja do velike ekonomske krize*

Oktobra 1925. godine, nakon obavljene seobe mašina i puštanja u pogon Fabrike vijaka u Novom Sadu, uprava ove tvornice dala je Ministarstvu trgovine i industrije sledeće podatke o svom „ličnom opisu“. Tvornica je akcionarsko društvo sa osnovnom glavnicom od 500 000 dinara. Po vrstama, osposobljena je za proizvodnju 15 vagona mesečno, odnosno 180 vagona godišnje vijaka, navrtnja, nitni, izolatorskih naslona, šinskih eksera, tirefona, spojnih i pružnih klinaca i sve vrste žičanih vijaka, i to u radnom vremenu od osam časova.^{371a} Počela je proizvodnju sa 70 muških i 30 ženskih domaćih radnika i 5 nadzornika mađarskog državljanstva, čije je upošljenje prijavljeno kao privremeno, dok se rad u Fabrici ne uhoda.³⁷²

Prema odredbama pravila, ovo akcionarsko društvo osnovano je sa desetogodišnjim rokom trajanja, a glavnoj skupštini je rezervisano pravo da po isteku tog roka odluči o daljoj sudbini društva. Glavnica od 500 000 dinara podeljena je na 2 500 deonica u nominalnoj vrednosti od 200 dinara po komadu. Sem malobrojnih izuzetaka, gde spadaju viđeniji i ugledniji ljudi iz Novog Sada, koji su iz Budimpešte brižno odabrani, i koji su preduzeću mogli pribaviti ugled solidne jugoslovenske firme pa im je dodeljeno nekoliko akcija i nekoliko položaja u upravnom i nadzornom odboru, sve akcije Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe a.d. (ubuduće Novosadske fabrike vijaka) držala je firma KASAB iz Budimpešte. Deonice su u vreme osnivanja uplaćene sa „40% od nominalne vrednosti“, a ostatak je u vidu „kredita“ uložila Firma KASAB. Za slučaj povišenja glavnice ovog društva, osnovna pravila su predviđala pravo prvenstva na upis novih akcija starim akcionarima, tj.

³⁷¹ Isto.

^{371a} Očigledno je da su kapaciteti dati na bazi rada u dve smene.

³⁷² AJ, MTI, 65-319-942.

firmi KASAB iz Budimpešte. Nove akcije bi se prema tome plasirale na tržište jugoslovenskih vrednosnih hartija tek u slučaju ako ih stari osnivači ne bi hteli kupiti.

Formalno, po slovu pravila ovog akcionarskog društva, njeni akcionari su svoja prava ostvarivali preko glavne skupštine akcionara, koja se morala bar jednom godišnje sastati, upoznati sa godišnjim izveštajem o poslovanju društva i postignutim poslovnim uspehom, razmotriti bilans i izveštaj nadzornog odbora, da bi se nakon toga ponovo birala uprava i poveravao joj mandat na godinu dana.

Čistu dobit ovog društva činio je „prenos aktive, koju bilans iskazuje po odbitku nužnih otpisa i obračuna svih pasiva, troškova i izdataka”.³⁷³ Za raspodelu dobiti bila je nadležna glavna skupština, koja je obavezno morala 5 odsto dobiti isplatiti u vidu tantijema, upravnom i nadzornom odboru, u kome su, pored, rekao bih „paradnih” ili „fasadnih”, sedeli pravi vlasnici društva ili pak njihovi predstavnici. Jedan deo dobitka mogla je glavna skupština prebaciti u rezervni fond, čija je svrha bila pokrivanje eventualnih gubitaka, a u stvari iz njega su crpene sume za isplatu interesa na fiktivne dugove „poveriocu” KASABU iz Budimpešte. Rezervni fond je sem toga mogao poslužiti i za povišenje glavnice ili pak za podelu među deoničarima.

Osnovna pravila su u nekoliko navrata menjana, uglavnom u detaljima, ali suštinski odnosi nisu preinačivani. Odlukom glavne skupštine 1928. godine, u paragrafu 4 Osnovnih pravila društva, uneta je izmena kojom je iznos osnovne glavnice sa 500 000 dinara povećan na 2 000 000 dinara. Celu sumu povećanja iznosa glavnice preuzela je ranija uprava, budno motreći da nikome izvan svog kruga ne da mogućnost da uđe u red akcionara ovog društva.

Novosadska fabrika šrafova i gvozdene robe a.d. bila je simulantno, tj. prividno akcionarsko društvo. Isključivi vlasnik kapitala bila je firma KASAB, tj. njeni glavni akcionari Kasab i Bela Frajd, a uz njih i Bril, negdašnji vlasnik Novosadske fabrike za preradu kudjelje, u čije su se prostorije uselili novi fabrikanti vijčane robe. Budimpeštanska fabrika vijaka KASAB dala je svoje rabljene mašine u zajam Novosadskom akcionarskom društvu, isto tako kao što je i zgrada bivše kudeljare ušla u osnovnu finansijsku masu vrednosti ovog društva kao zajam. Glavnica od 500 000 dinara bila je samo ona neophodna suma novca koja je omogućavala finansijski hod ove fabrike, a bila je odmah opterećena teškim dugovima.

Ovaj naoko besmisleni postupak izvirao je iz već uhodane prakse stranog kapitala, penetriranog u jugoslovensku industriju. Uprava Novosadske fabrike vijaka u tom pogledu nije bila originalna. Zbog dugogodišnje kampanje na stranicama jugoslovenske štampe protiv stranog kapitala došlo je do rasprostranjene prakse da su preduzeća u stranim rukama nastojala da stvore o sebi sliku kao da su jugoslovenska. Forma akcionarskog društva je za to bila najpogodnija, jer se upravni odbor uvek mogao konstituisati tako da u njemu sedi nekoliko ljudi iz administracije, vodećih privrednih krugova ili penzionisanih oficira, a finansijsko delovanje akcionarskog društva opteretiti teškim

³⁷³ IAV, Finansijsko odeljenje Dunavske banovine (odeljenje VII), Fascikla Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe a.d. Ovaj fond smo koristili u nesređenom stanju, bez zvaničnih signatura, te ćemo ga tako i citirati. Uбудuće: Fond. Dun. ban. VII, fascikla NFS.

pozajmicama, usled čega ta društva nisu mogla iskazivati dobit, pa prema tome nisu mogla biti ni oporezovana od države.

Jugoslovenske boje u Novosadskoj fabrici šrafova i gvozdene robe a.d. predstavljali su Živorad Bogdanović i dr Stevan Adamović. Živorad Bogdanović je bio penzionisani pukovnik Kraljevine SHS i direktor Bačke kreditne banke do 1932. godine. Kada je ova banka likvidirala, Ž. Bogdanović je u zamenu postao direktor Štedionice Dunavske banovine. On je zajedno sa Brilovima i Frajdovima bio i član uprave Kamenoloma „Paragovo” a.d. i Novosadskog akcionarskog hotelskog preduzeća „Sloboda”,³⁷⁴ kao i član disciplinskog suda Trgovačko-industrijske i zanatske komore u Novom Sadu.³⁷⁵

Dr Stevan Adamović je bio ugledni advokat, dugogodišnji predsednik Advokatske komore u Novom Sadu, dobar poznavalac privredno-pravne problematike i vičan u kontaktiranju sa državnim administracijom. Usled toga je izabran za člana uprave Novosadske fabrike vijaka, ali i u niz drugih upravnih odbora novosadskih fabrika.

Član uprave, Leopold Bril, iako neslovenskog imena, tretiran je kao jugoslovenski predstavnik u upravnom odboru. Njegov otac, Ferdinand Bril, kao državljanin Kraljevine Srbije osnovao je 1905. godine Tvornicu za preradu kudelje u Novom Sadu, u čijoj je zgradi Novosadska fabrika vijaka 1925. montirala svoje mašine. Za vreme prvog svetskog rata Ferdinand Bril nije hteo da promeni državljanstvo, iako je u više navrata bio pozivan da primi mađarsko. Usled toga je kao državljanin neprijateljske zemlje bio konfiniran u Budimpešti, gde je sve vreme proveo u luksuznom hotelu i u društvu svojih mađarskih prijatelja industrijalaca. „Stradalnička” porodica Brilovih, dobro je došla, kao jugoslovenski predstavnik u upravnom odboru Novosadske fabrike vijaka a.d. Interese investiranog kapitala firme KASAB direktno je zastupao Bela Frajd, čija je sestra bila udata za Leopolda Brila. Iako rođeni Novosađanin, on već nije pripadao grupi jugoslovenskih „reprezentanata”, već pravom vlasničkoj garnituri. U Budimpešti je postao „počasni savetnik mađarske vlade za pitanja trgovine i industrije”.³⁷⁶ Bio je veoma nepopularan u izvesnim novosadskim krugovima, a novosadska štampa ga je ovako okarakterisala: „Našem javnom mnjenju dobro je poznat Bela Frajd zbog protivsrpskog držanja i krvožednih izjava protiv Srba za vreme prvog svetskog rata. Iako rođen i odrastao u Novom Sadu, gde su mu živeli i preci, on je baš zbog ovakvog svoga držanja za vreme rata prema našem življu, primoran, da posle našeg oslobođenja napusti našu državu i da se stalno nastani u Budimpešti gde stiče mađarsko državljanstvo.”³⁷⁷ Ovaj napad Bela Frajd nikada nije opovrgao. Međutim, nije se ni povlačio sa privredne pozornice Novog Sada, što dokazuje da je stekao moćne zaštitnike i prijatelje, a među njima pre svega pukovnika u penziji Živorada Bogdanovića, koji se u luksuznom budimpeštanskom stanu Bele Frajda gostio po desetak dana godišnje.

³⁷⁴ Sa glavne skupštine „Paragovo” d.d. u Novom Sadu. — NARODNA SVEST, 29. III 1933. Otpremnina od pola miliona dinara. — Na istom mestu, 18. III 1934.

³⁷⁵ Privreda Vojvodine u 1927. godini. Izdanje Trgovačko-industrijske i zanatske komore u Novom Sadu, 1928, 235.

³⁷⁶ Zanimljiva otkrića o kamenolomu Paragovo. — NARODNA SVEST, 25. II 1934.

³⁷⁷ Isto.

Na listi upravnog ili nadzornog odbora Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe a.d. godinama se nalazilo i ime Dušana Kenigštetlera. Bio je to fabrikant špiritusa i likera u Novom Sadu i jedan od petorice članova odbora Industrijske sekcije Novosadske komore. Dakle, čovek od uticaja u privrednim krugovima i lice preko koga je uprava Novosadske fabrike vijaka mogla da postiže određene rezultate u kontaktiranju sa Komorom.³⁷⁸ A kada se zna da je Komora bila nadležna da štiti interese industrijalaca, da se zalaže kod Ministarstva industrije i trgovine za izvesne korake, da preporučuje neke postupke, onda je razumljivo što je izbor pao i na Dušana Kenigštetlera.

Štampa koja nije bila korumpirana od inostranog kapitala žestoko je i često napadala jugoslovenske građane koji su se prihvatili uloge jugoslovenskih „kamuflišana” stranih preduzeća.

„U našoj državi postoje takozvana „nacionalna” preduzeća. Ta preduzeća su tako „nacionalizovana” što su nekolicina „uglednih” ljudi primili nekoliko akcija na poklon, što sede u upravama tih društava, što primaju od njih dobre tantijeme i što brane ta preduzeća kao svoja... Ti su ljudi ugledni po tome što su vrlo glati, što su „elastični”, što se odlično snalaze i što obično najbolje poznaju „kanale” kroz koje otiče mito... Mi se pitamo: zar nemate stida ni srama? gde vam je obraz, vi koji kad stupate u upravu tih društava i unapred potpisujete ostavke, koje ostaju u sefu direktorovom i koje ostavke direktor prema potrebi iznosi na „sednicu” kao stvarnu ostavku, kada je taj „član uprave” nekoristan i nerentabilan postao.”³⁷⁹

U oštećenom Arhivskom fondu Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe a.d. zaostao je jedan veoma interesantan fragment koji govori o transakcijama oko konstituisanja finansijskog stanja ove fabrike.

„Naša fabrika kupila je u godini 1925. na trogodišnju probu mašine i fabrički uređaj za fabriku šrafova od tt. Kaszab a.g. Budimpešta za cenu od 200 000 švajcarskih franaka, koji preračunati prema ondašnjem kursu iznose 2 200 000 dinara. Sa ovom sumom opterećen je račun mašina i fabričkog uređaja a priznat račun t.t. Kaszab a.g. Budimpešta. Konto separato.

Nadalje je naše preduzeće kupilo isto tako na probu od tri godine fabričko zemljište i zgrade od G. Bele Frajda iz Budimpešte također za cenu od 200 000 švajcarskih dinara, koji preračunati po ondašnjem kursu od 11 dinara po švajcarskom franku iznose 2 200 000 dinara. Pošto poslovi nisu davali željeni rezultat, tako, da naše preduzeće nije bilo u stanju odgovoriti preuzetim obavezama u pogledu isplate gornjih kupovina, sklopili smo sa našim poveriocima Kaszab a.g. Budimpešta i Belom Frajdom iz Budimpešte sledeći sporazum: Ugovor o kupu mašina i fabričkog uređaja sklopljen sa fabrikom Kaszab a.g. Budimpešta stornira se na taj način da se račun strojeva i fabričkog uređaja prizna sa sumom od dinara 2 200 000 dinara, a račun Kaszab a.g. conto separato optereti sa istom sumom tako, da je naša fabrika prema tome sporazumu povratila spomenutoj firmi celi kupljeni fabrički uređaj i mašine po istoj ceni po kojoj je iste pre tri godine na probu kupila. Isto je tako storniran i kup fabričkog zemljišta i zgrada kupljenih na probu od g. Bele Frajda za dinara 2 200 000. Na osnovu ovog storna priznat je račun fabričkog zemlji-

³⁷⁸ Isto, 234, 236.

³⁷⁹ Naša sredina. — NARODNA SVEST 24. XII 1934.

šta i zgrade sa dinara 2 200 000 i opterećen račun Bele Frajda sa istom sumom.”³⁸⁰

Na žalost nastavak ovog fragmenta je nestao, ali se saznaje ono što je najglavnije, — mahinacija oko toga kako da se propisno optereti dugovima sopstveno preduzeće, što će omogućiti njegovo „nerentabilno poslovanje”, a samim tim i izbegne plaćanje državnih poreza na dobitke. Umesto javne deobe dobitka, Novosadska fabrika šrafova a.d. slala je u Budimpeštu svojim poveriocima kamate na pozajmicu, a za to se plaćao samo šestprocentni porez državi, dok je porez na dobitke bio daleko veći, a plaćali su se i znatni samoupravni doprinosi. I stvarno, rad novoosnovanog preduzeća za proizvodnju vijaka i planska proizvodnja gubitaka krenuli su po želji osnivača. Za poslovanu 1925/1926. godinu Novosadska fabrika šrafova iskazala je gubitak od 7 552 dinara i 50 para (da bi račun bio precizan), a prema sledećem troškovniku:

Advokatski honorari oko osnivanja fabrike	9 605 dinara i 75 para
Materijal za gorivo	543 462 dinara i 94 pare
Materijal za kaiševe	34 025 dinara i 25 para
Materijal za mazanje	47 586 dinara i 51 para
Alat i čelik	213 693 dinara i 35 para
Plata činovnika	380 000 dinara i 03 pare
Porez (prometni i tekuci rn.)	44 911 dinara i 87 para
Osiguranje radnika	28 131 dinar i 29 para
Poslovni trošak	357 603 dinara i 06 para
Fabrički trošak	145 871 dinar i 37 para
Kamate	410 205 dinara i 40 para
Osiguranje protiv požara	18 205 dinara i 40 para
UKUPNO:	2 215 870 dinara i 47 para ³⁸¹

Skoro jednu petinu celokupnih troškova poslovanja ove fabrike iznosile su kamate plaćene poveriocima: Kasabu i Beli Frajdu. Naime kamata, što će reći dobiti pravih vlasnika ove tvornice, izdato je u prvoj, i to nepotpunoj, godini poslovanja Novosadske fabrike šrafova 410 205 dinara, dok je država na ime poreza primila svega 44 911 dinara, ili deset puta manje nego vlasnici. Praksa iskazivanja gubitaka i prevare poreskih vlasti nastavljena je i narednih godina.

Ovakvo ponašanje uprave Novosadske fabrike vijaka bilo je takođe na liniji opšte prakse preduzeća obaveznih na javno polaganje računa da iskazuju gubitke u friziranim bilansima. Država je vodila „politiku preteranog poreskog opterećenja, bez odgovarajuće privredne politike za podizanje materijalnog blagostanja zemlje”, što je kod privrednika izazvalo pokušaje da se otmu preteranim poreznim zahtevima administracije.³⁸² Budžetska politika

³⁸⁰ ANS, Fond NFS, fragment bez broja i datuma.

³⁸¹ ANS, NFS, fragment bez broja i datuma.

³⁸² N. Popović i D. Mišić, nav. delo, 23.

Kraljevine SHS „crpela je od domaće privrede sve što se u vidu raznovrsnih prihoda moglo pokupiti, a u zamenu privredi nije pružena dovoljna snaga, da bi taj proces iskorišćavanja mogla izdržati iz godine u godinu.”³⁸³ Prikupljani su neposredni porezi i prirezi, porez na poslovni promet, invalidski porez, vanredni prirez, činovnički porez, vojnica, porez od telesnih radnika. Samoupravne vlasti, oživotvorene 1927. godine u Jugoslaviji, nastojale su da putem prireza, taksi i trošarina prigrabe od privrede i trgovine nešto sredstava radi pokrivanja svojih finansijskih izdataka.

Poreski sistem u Jugoslaviji od 1918. do 1927. bio je prihvaćen iz starih administracija, kojima su pojedine pokrajine Kraljevine SHS pripadale pre ujedinjenja. To je za Vojvodinu značilo ozbiljan hendikep, jer je poresko opterećenje industrije u Austro-Ugarskoj bilo veće nego u drugim krajevima Jugoslavije. Nakon mnogih urgiranja, protesta i zahteva, poreski sistem je noveliran i izjednačen za celu zemlju 1927. godine. Po njemu preduzeća koja su se bavila industrijskom proizvodnjom ili trgovinom plaćala su glavni porez u iznosu od 10%, dok su slobodna zvanja plaćala od 6 do 8%, a zvanja sa pretežno fizičkom zaradom 4%. Progresivni dopunski porez iznosio je za prve dve grupe od 2 do 12%. „Osim toga imaju svi obveznici na tečevni porez (zajedno sa samostalnim zvanjima) plaćati 2% prometnog poreza, koji u proseku povisuje poresku obavezu barem za 10 do 20%. Porezni sistem, koji poznaje najmanji stav od 10%, odnosno 12% i povrh toga ne poznaje nikakva minimuma egzistencije, ne daje se po svojoj krutosti niti nablizu usporediti sa bilo kojim sistemom u Evropi.”³⁸⁴ Zato su s pravom konstatovali, u svom zajedničkom delu, inženjer Novak Popović i dr Dušan Mišić, sledeće: „Država koja se bogati na račun domaće privrede, fatalno siromaši i vremenom propada.”³⁸⁵ Akcionarska društva sa „uglednim” članovima upravnih i nadzornih odbora, „koji znaju kojim kanalima otiče mito”, sa vešt看im i iskusnim knjigovođama znali su se odupreti poreskom pritisku nezajažljive ali nedovoljno efikasne poreske politike Kraljevine Jugoslavije. Novosadska fabrika šrafova i gvozdene robe od prvog trenutka svog poslovanja pokazala je izvanrednu umešnost u tom pogledu i sigurno je da se otrgla poreskom pritisku administracije.

Naravno, trebalo je imati u tim mahinacijama i meru i ne preterati do apsurdna u izigravanju poreskih organa. To je i bio razlog što se poslovanje nije moglo nastaviti u nedogled sa tako malom glavnicom od 500 000 dinara. Na skupštini ovog akcionarskog društva, održanoj 2. novembra 1928. godine, paragraf 4 Statuta Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe a.d.” izmenjen je, te je glasilo: „Osnovna glavница društva iznosi dva miliona dinara, no ista se može prema potrebi a po rešenju glavne skupštine povišavati.”³⁸⁶ Ovim povišenjem glavnice nije Novosadska tvornica likvidirala u potpunosti raniju praksu. Ona je i dalje ostala opterećena dugovima i pozajmicama od svojih pravih vlasnika, ali su ova potraživanja raspoređena tako da ne budu isuviše oči, da omoguće poslovanje uz solidne, tolerantne gubitke, uz takvo finansijsko stanje, koje će i poreska vlast moći uzeti u ozbiljno razmatranje. Do sličnih korekcija u paragrafu 4 Statuta Novosadske fabrike šrafova doći će i ka-

³⁸³ Isto, 24.

³⁸⁴ Dr Holzman Hugo, Fiskalni tereti i narodni dohodak, Zagreb 1935, 9.

³⁸⁵ N. Popović i D. Mišić, nav. delo, 23.

³⁸⁶ ANS, NFS, dokument odobren rešenjem MTI br. VI/1746.

snije, jer, bez obzira na činjenicu što će ova fabrika 1931. godine promeniti vlasnika, jednom već uhodana politika obmanjivanja poreskih vlasti nastaviće se i dalje sa istim metodama i efektom.

Zaoštavanje konkurentске borbe na jugoslovenskom tržištu žičanih proizvoda u periodu od 1925—1929. i formiranje monopolističkih saveza

Posle formiranja Kraljevine SHS, u periodu 1918—1925, izgrađeno je, ili je preorijentacijom postojeće proizvodnje na novu oformljeno, po ceni JUGOSLOVENSKOG LLOYDA, 10 tvornica vijaka, dok je za preradu metalne žice u razne pletenine nastalo 6 većih i desetak manjih tvornica.³⁸⁷ U redovima proizvođača vijaka svojom izuzetnom proizvodnom snagom, kao i oslanjanjem na snažni inostrani kapital, isticale su se fabrike vijaka u Novom Sadu, Koprivnici, Mariboru i Kropi, a u žičanim izrađevinama i ekserima KID, Braća Kramer, Gliša Josipović, Globočnik i Jelenc. Broj tih preduzeća bio je prema tome mali, što je olakšalo monopolističko dogovaranje. Iz slobodnog konkurentskog stadija u kome je izrasla, ova industrija je uspela veoma brzo da preraste u monopolistički stadij razvitka. Pri tome, u izgradnji monopolističkih odnosa domaćim tvornicama smetali su daleko više inostrani konkurenti, nego li sitni jugoslovenski proizvođači, ili „autsajderi”, kako su ih zvali u stručnoj štampi.

Inostrane tvornice, naročito austrijske i mađarske, koje su nekada imale monopol na tržištu jugoslovenskih naroda, nisu se lako mirile sa činjenicom da se na tom tržištu sada formira industrija koja ima tendencije da ih istisne.

Zadruga u Kropi bila je suočena 1920. i 1921. sa veoma snažnom konkurencijom proizvođača kovanih ekserčića za cipele. Konkurenti iz Austrije i Nemačke prodavali su daleko jeftinije od Kroepe, samo da bi je prisilili na povlačenje ili kapitulaciju. Oktobra 1920. godine, iz Arcberga od firme Kincel (Künzel), stigla je ponuda Zadruzi u Kropi da osnuju zajedničko akcionarsko društvo, što bi firmi iz Arcberga omogućilo zadržavanje na jugoslovenskom tržištu i njegovo monopolisanje. Ponuda je odbijena, ali se cene još dugo neće smiriti.

U šestougaonom žičanom pletivu monopolistički položaj na jugoslovenskom tržištu imala je Fabrika Braće Kramer od 1921. pa sve do 1931. godine. Na tom području nije doživljavala uznemiravanje inostranih firmi. To je i razumljivo kad se zna da su se fabrike za izradu žičanih pletiva kartelisale kako u Rumuniji, tako i u Mađarskoj, a 1927. je i u zapadnoevropskim zemljama formiran međunarodni žičani kartel, koji je regulisao proizvodnju i plasman železne žice i žičanih eksera, uz kontingentiranje proizvodnje i ograničavanje produkcije.³⁸⁸ Kramerovi su polako napuštali proizvodnju sitarske robe, gvozdениh uložaka za krevete i neke druge izrađevine od žice, u kojima su im smetali sitni proizvođači, zanatlije. Umesto toga, osvojili su 1926. proizvodnju eksera, a uskoro zaključili i monopolistički dogovor o podeli tržišta.

Formiranje jugoslovenskog kartela proizvođača vijaka za železnicu usledilo je tek 1926. godine. Do zakašnjenja je došlo zato što je u periodu

³⁸⁷ Industrija Jugoslavije. — JUGOSLOVENSKI LLOYD, 30. IV 1925.

³⁸⁸ Međunarodni žični kartel. — JUGOSLOVENSKI ŽELJEZNAR I STROJAR, I. III 1927.

1921—1923. ovo tržište bilo pod uticajem veoma povoljne konjunktura i usled toga u fazi stalnog bogaćenja novim i novim kapacitetima, a od 1924. do 1926. u znaku žestoke konkurentne borbe, koju je pre svega inicirala Kompanija BU.

Prva banatska tvornica šrafova Jovana Kera tužila se u maju 1925. godine na konkurenciju iz Austrije, što konkretno znači, na konkurenciju Kompanije BU, podvlačeći da je ona moguća zbog niske carinske zaštite domaće industrije.³⁸⁹ Fabrika metalnih izrađevina „FORTIS” iz Zemuna takođe je u maju 1925. godine obavestavala Ministarstvo trgovine i industrije da sem manjih porudžbina, nije nikada uspela da dobije neku veću porudžbinu vijčane robe na licitacijama Jugoslovenskih državnih železnica zbog kratkoće rokova za isporuku robe (što je bio jedan od načina kojim je Kompanija BU mogla sasvim legalno da utiče na jugoslovensko tržište, jer je ona, kao veliki fabrikant, uvek imala na lageru dovoljno vijaka da je svaki kratki rok mogla prihvatiti), kao i zbog toga „što su fabrike iz inostranstva nudile robu po jeftinijoj ceni nego naša fabrika”. Uprava FORTIS-a se tim povodom pitala kako je to moguće kada postoji „carinom prilično zaštićena naša industrija”, kada je radna snaga u inostranstvu skuplja nego u Jugoslaviji i kada transportni troškovi poskupljuju uvezenu robu, pa ističu: „Mi smo bili iznenađeni kako je to moguće da mi nismo u mogućnosti da konkurišemo cenama inostranstvu (...) i najzad smo došli do zaključka, da je to moguće jedino ako se roba iz inostranstva krijumčari.”³⁹⁰ Da bi se to sprečilo, uprava ovog preduzeća je predložila da se ubuduće kod svih državnih nadležstava traži uverenje o poreklu robe od svih liferanata, jer „dešava se i to: da neke trgovačke firme liferuju stranu robu pod imenom domaće proizvodnje”. Iako u ovoj tvrdnji JUGOBURKO d.d., kao filijala Kompanije BU, nije poimence spomenuta, primedba se odnosila pre svega na nju. Uprava FORTIS-a je zahtevala još i da se od uvoznika traže originalne carinske deklaracije o plaćenju carini i da se više ne vraćaju nikome kako se jednom istom ne bi služilo više puta.³⁹¹

Uprava Novosadske fabrike vijaka tužila se Ministarstvu trgovine i industrije 7. septembra 1925. godine da je učestvovala na licitaciji kod uprave Jugoslovenskih državnih železnica u Zagrebu ali „jedna strana firma saznajući da će carina na šrafove biti smanjena, bila je od nas mnogo jeftinija, pa se tom prilikom proneo glas da će ova strana firma biti uvek jeftinija zbog smanjenja carine.”³⁹² Zato je od Ministarstva traženo da se u predstojećim pregovorima sa Austrijom vodi računa o „zaštiti domaće industrije kao i naše domaće radne snage.”³⁹³

U naročito teškoj situaciji našla se jugoslovenska industrija vijaka za drvo u periodu 1926—1928. Protiv ove mlade i finansijski i tehnički nedovoljno jake industrije Kompanija BU podela je najžešći napad.

Proizvodnjom vijaka za drvo bavilo se u Jugoslaviji 1926. godine 4 preduzeća: SPLOSTAD iz Maribora-Tezna, Jugoslovenska tvornica vijaka i zakovica L. Volfa i komp. iz Sarajeva, Prva banatska tvornica šrafova J. Ker iz Banatskog Karlovca i Tvornica vijaka Vojnovića & co. iz Ljubljane. Od ta četiri

³⁸⁹ AJ, MTI, 65-319-942.

³⁹⁰ Isto.

³⁹¹ Isto.

³⁹² AJ, MTI, 65-749-1513.

³⁹³ AJ, MTI, 65-319-942.

proizvođača tri su raspolagala veoma skromnim proizvodnim kapacitetima i malim finansijskim zaleđem. Iz predstavke SPLOSTAD-a vidi se kapacitet jugoslovenskih fabrika vijaka za drvo:

SPLOSTAD, Maribor—Tezno:	20 vagona godišnje
J. Ker, B. Karlovac	4 vagona godišnje
L. Volf i co, Sarajevo	4,5 vagona godišnje
Vojnović i co., Ljubljana	4,5 vagona godišnje ³⁹⁴
UKUPNO:	33 vagona vijaka za drvo godišnje

U novembru 1926. godine, kada je sačinjen ovaj dokument, SPLOSTAD je tvrdio da „dve manje tvornice nisu izdržale bitku, te su prestale sa proizvodnjom, dok se ostale održavaju uz teške finansijske žrtve”. SPLOSTAD je konstatovao i to da je Kompaniji BU lako bilo konkurisati jugoslovenskoj industriji vijaka za drvo jer je uživala na domaćem tržištu daleko veću carinsku zaštitu nego li jugoslovenska preduzeća. Zaštita za jugoslovensku industriju vijaka za drvo iznosila je svega 3,08, a u Austriji je bila skoro tri puta veća, 8,06 dinara za kg iste robe (promera ispod 7 mm, a 4,14 dinara za promer od 7 do 14 mm). U Mađarskoj je carinska zaštita istog artikla takođe bila veća, kao i u Bugarskoj i Rumuniji.³⁹⁵ To je omogućavalo Kompaniji BU da se bori protiv jugoslovenske industrije damping-cenama, jer se koristila visokom carinskom zaštitom i prodavala daleko skuplje na domaćoj pijaci. Tome treba dodati još dve činjenice — što je bila kartelisana i povrh svega još je uživala znatne podvozne pogodnosti za izvoz.

Uprava SPLOSTAD-a je upozorila na član 17. u carinskoj pogodbi sa Austrijom, kojim je Ministarski savet bio ovlašćen da povisi carinu na inostranu robu, koja uživa izvoznu premiju ili neku drugu pogodnost, i to za iznos koji je adekvatan dotičnoj privilegiji, premiji, ugodnosti ili koncesiji, pa je molila nadležne da se tom mogućnošću posluže. SPLOSTAD je apelovao za tu pomoć i zbog toga što je konkurentska austrijska, češka i mađarska industrija vijaka uživala veliku prednost i u korišćenju jeftinijeg prevoza Dunavom: prevoz 100 kg vijaka od Bratislave do Beograda stajao je svega 24 dinara a od Budimpešte do Beograda samo 14,40, dok je ista količina robe od Maribora do Beograda bila opterećena prevoznim troškom od 30 dinara.³⁹⁶

Po Zakonu o javnom računovodstvu domaćoj industriji je trebalo da pripadne narudžbina ako njena cena na licitaciji nije bila veća za 5 do 10 procenata od inostrane. Međutim, SPLOSTAD se žalio Ministarstvu da nadležni faktori više ne poštuju ni ovo slovo zakona, što je sve išlo, opet samo u prilog inostranoj konkurenciji.

Zaključujući svoju predstavku uprava SPLOSTAD-a dala je i predlog neophodnih mera za zaštitu domaće industrije i urgirala da se carine na vijke za drvo povise, da se državne nabavke rezervišu isključivo za domaće proiz-

³⁹⁴ AJ, MTI, 65-319-942.

³⁹⁵ AJ, MTI, 65-319-942.

³⁹⁶ Isto.

vođače i da se potpuno zabrani uvoz vijčane robe do trenutka dok se ne srede pitanja povišenja carine i državnih nabavki. Posebno je podvukla potrebu da se pri sledećim carinskim pregovorima sa Austrijom pozovu i predstavnici domaće industrije vijaka, jer je na prethodnim pregovorima prisustvovao Ludvig Urban, jedan od vlasnika Kompanije BU, dok jugoslovensku industriju vijaka tada niko nije predstavljao.³⁹⁷

U pozadini ovog sukoba bila je borba za jugoslovensko tržište. Kartel fabrika vijaka u Austriji formiran je već odmah po stvaranju Republike Austrije. U Mađarskoj su se fabrike vijaka kartelisale 1926. godine, odnosno stupile u sindikat i osnovale zajedničku prodajnu organizaciju ČART.³⁹⁸ Jugoslovenske fabrike vijaka za drvo bile su takođe u usmenom, ili pismenom, sporazumu što svedoči i njihov solidarni nastup protiv inostranih konkurenata. O tome neosporno svedoči i jedan pasus iz SPLOŠTAD-ove predstavke: „Iz skoro dvogodišnjeg pregovaranja dobili smo jasan utisak da austrijske tvornice nemaju nameru dodeliti jugoslovenskim tvornicama unutrašnji konzum, koji bi im omogućio život, već se nadaju, da putem borbe savladaju domaće tvornice i da time, kao i ranije, gospodare našom pijacom.”³⁹⁹ Ovi redovi nam svedoče da je austrijska konkurencija vodila dvogodišnje pregovore sa jugoslovenskim tvornicama, što se u međunarodnim odnosima činilo po pravilu onda kada su postojali oformljeni domaći karteli u zemljama koje su vodile pregovore. Imamo li pak u vidu da je ova predstavka datirana 20. XI 1927, onda to znači da je neka vrsta kartelskog sporazuma među jugoslovenskim tvornicama vijaka za drvo, postojala od sredine 1925. godine, a to je godina kada su jugoslovenske tvornice vijaka za drvo stale na noge, pošto su završile osvajanje proizvodnje ovog artikla i osetnije zabeležile svoje prisustvo na jugoslovenskom tržištu, ugrožavajući time dotadašnji položaj austrijskih, mađarskih i čehoslovačkih snabdevača kod nas. Inostrane firme su na to odgovorile dampingom.

Kompanija BU počela je prodavati vijke za drvo na jugoslovenskom tržištu za 120% jeftinije nego na austrijskom. Slično se ponašala i mađarska industrija vijaka.⁴⁰⁰ Jugoslovenske tvornice su ponudile konkurentima iz Austrije i Mađarske da se izvrši monopolistički dogovor. 30. juna 1926. godine zaključen je protokol o postignutim rezultatima. Jugoslovenskim fabrikama je prema tom sporazumu dodeljena kvota od 43 procenta u zadovoljenju jugoslovenskog tržišta, a austrijskim i mađarskim fabrikantima vijaka za drvo 57%.⁴⁰¹

Za jugoslovenske fabrike bila je to vrlo nepovoljna kvota. Ukupna godišnja potrošnja jugoslovenskog tržišta vijaka za drvo iznosila 24 vagona, a po ključu od 43% značilo je da bi domaće fabrike mogle dobiti pravo na plasman samo 10,3 vagona ove robe. Međutim, pri osmočasovnom radnom danu samo jedna, doduše najjača, jugoslovenska fabrika vijaka za drvo, SPLOŠTAD, mogla je proizvesti 20 vagona godišnje, tj. dva puta više nego što je iznosila celokupna jugoslovenska kvota.⁴⁰²

³⁹⁷ Isto.

³⁹⁸ KÖZÉPEURÓPAI LLOYD, 20. XII 1925. i JUGOSLOVENSKI ŽELJEZNA I STROJAR, 15. VI 1926.

³⁹⁹ AJ, MTI, 65-749-1513.

⁴⁰⁰ AJ, MTI, 65-749-1513. Pismo uprave SPLOSTADA, 7. XI 1927.

⁴⁰¹ AJ, MTI, 65-749-1513.

⁴⁰² Isto.

Protokol od 30. juna 1926. godine nikada nije stupio na snagu. Kompanija BU je tvrdila da su za to krive mađarske fabrike vijaka, koje nisu bile zadovoljne ponuđenim učešćem u raspodeli 57% kvote. Umesto sporazumnog monopolističkog nastupanja jugoslovenskih, austrijskih i mađarskih fabrika vijaka za drvo, došlo je među njima opet do žestoke konkurentske borbe, koju je, po svemu sudeći, izazvala Kompanija BU, uverena, kako je to uprava SPLOSTAD-a cenila, „da će u toj borbi, kod dužeg trajanja ostati jača” a to ju je ohrabrilo „da tu borbu produži do uništenja jugoslovenskih tvornica”.⁴⁰³

Nakon snažne konkurentske borbe u kojoj su jugoslovenske fabrike pokazale vitalnost sa kojom Kompanija BU nije računala i koju je ispoljio pre svega SPLOSTAD, (jer su manje fabrike već bile na rubu propasti ili su prestale sa proizvodnjom vijaka), ponovo su obnovljeni pregovori 1927. godine. U ime austrijskih i mađarskih fabrika sa jugoslovenskim preduzećima pregovarali su predstavnici Kompanije BU, preuzimajući na sebe obavezu da, nakon postignutog sporazuma sa jugoslovenskim pregovaračima, realizaciju sporazuma obezbede kod austrijskih i mađarskih fabrika.

Kompanija BU je zahtevala da se monopolistički sporazum postigne na bazi kontingentiranja prema kapacitetima pojedinih fabrika pregovarača, što je, s obzirom na vanredno veliki proizvodni potencijal Kompanije BU, bilo veoma povoljno za nju, ali ne i za jugoslovenske tvornice. Pa ipak, uprava SPLOSTAD-a, kao predstavnik jugoslovenskih fabrika vijaka, prihvatila je čak i ovakve uslove, svesna, kako je to i kasnije napisala, da ovakav princip sporazuma „vanredno ovlašćuje najveće preduzeće Austrije...”.⁴⁰⁴

Uskoro se ispostavilo da popustljivost jugoslovenskih fabrika nije bila dovoljna za sporazum. Kompanija BU nastupala je sa sve težim uslovima sporazumevanja samo da bi imala izgovor pred jugoslovenskom administracijom da je za pregovore voljna. U stvari, Kompanija BU je primenjivala taktiku zahtevanja sve većih pogodnosti kako bi na kraju dovela do prekida pregovora i to zbog tobožnje nepopustljivosti jugoslovenskih partnera. Kada je SPLOSTAD pristao čak i na sporazum na bazi kontingentiranja prema kapacitetima, Kompanija BU nije učinila potrebne korake da sporazum oživi.⁴⁰⁵

Nadu austrijskih i mađarskih fabrika vijaka za drvo da će moći u potpunosti da eliminišu jugoslovensku konkurenciju pothranjivale su vesti o teškom ekonomskom stanju nekih fabrika. Prva banatska tvornica vijaka u Banatskom Karlovcu i Jugoslovenska tvornica vijaka i zakovica L. Volf i comp. u Sarajevu 1926. godine već su prestale da proizvode ovu robu. Pod uslovima damping-cena, one nisu mogle snabdevati jugoslovensko tržište. Samo se SPLOSTAD grčevito držao stečenih pozicija, ali je i on bio finansijski ranjen. Borbu je izdržao, ali je izgubio polovinu svog akcijskog kapitala. Glavna skupština ovog preduzeća odlučila je 4. avgusta 1927. godine da se žigosanjem akcija ovog akcionarskog društva smanji njihova vrednost sa 10 na 5 miliona dinara.⁴⁰⁶

Uprava SPLOSTAD-a se nadala da će na predstojećim pregovorima o austro-jugoslovenskim carinama uspeti da izdejstvuje od države adekvatnu podršku i povišenjem carina, onemogućiti konkurenciju iz inostranstva. Zato se

⁴⁰³ Isto.

⁴⁰⁴ Isto.

⁴⁰⁵ Isto.

⁴⁰⁶ Isto.

svim silama trudila da ubedi Ministarstvo trgovine i industrije kako austrijske tvornice vijaka vode nelojalnu konkurentsku borbu, kako nastupaju damping-cenama protiv jugoslovenskih proizvođača, kako odbijaju da tržišne odnose regulišu pregovorima i kako u stvari žele da unište jugoslovensku industriju vijaka za drvo i vrate svoj negdašnji monopolistički položaj na našem tržištu.

Preko austrijskog poslanstva u Beogradu uprava Kompanije BU je preduzela korake da opovrgne tvrdnje uprave SPLOSTAD-a. Ministarstvu trgovine i industrije Jugoslavije podnela je memorandum austrijskih fabrika vijaka, u kome je izneta tvrdnja da je neistinita teza SPLOSTAD-a da su austrijski proizvođači vijaka drastično oborili cene svojih proizvoda prema cenama iz 1924. godine i da, kako uprava SPLOSTAD-a tvrdi, austrijske tvornice u Jugoslaviji prodaju svoju robu za 120% jeftinije nego u Austriji. Potpisnici memoranduma su priznali da na našem tržištu prodaju svoju robu samo za 37% jeftinije nego u svojoj zemlji, izrazili gotovost da sa jugoslovenskim partnerima zaključe sporazum koji bi bio obostrano koristan i istakli „da u tom smislu očekuju odnosne predloge o mestu i datumu ponovnog sastanka.”⁴⁰⁷

Uprava SPLOSTAD-a nije ostala ravnodušna jer je bila svesna da joj dezinformacije Kompanije BU, ukoliko ih ne opovrgne na merodavnom mestu, mogu mnogo naškoditi, i u periodu koji prethodi reviziji carinskog ugovora sa Austrijom uskratiti pomoć nadležnih organa. Zato je pripremila veoma detaljan, dobro razrađen i dokumentovan elaborat o pitanju austrijskih cena. Dokazala je da damping postoji i da su austrijske cene u Jugoslaviji za preko 100 procenata jeftinije od onih koje se formiraju u Austriji. Bilo je potrebno samo od austrijskih cena, ponuđenih u Jugoslaviji, odbiti sve ono što se proizvodnoj ceni pribija: prevozne troškove iz inostranstva u Jugoslaviju, carine, austrijske podvozne i izvozne beneficije, pa da se dobiju ogoljene cene, po kojima je Kompanija BU nastupila u Jugoslaviji, odnosno Austriji. A one su izgledale ovako:⁴⁰⁸

	Prodaja vijaka za drvo dimenzije			
	30/20	42/35	65/60	70/60
U Jugoslaviji din.	1,60	3,54	10,09	10,09
U Austriji din	4	4,28	21,11	24,75

SPLOSTAD-ov odgovor na memorandum austrijskih tvornica vijaka jasno je pokazao da austrijski konkurenti u svojoj zemlji „polučuju više od duple cene”, a zaključen je konstatacijom „da do sada u Evropi nije poznat slučaj tako ogromne visine dampinga”⁴⁰⁹ (podvukao Đ. G.). Logičan zaključak iz takvog stanja izvela je uprava SPLOSTAD-a zahtevom da se jugoslovenskim fabrikama vijaka za drvo pruži jednaka zaštita, kakvu uživaju i austrijske tvornice. Istovremeno je dato obećanje da domaće fabrike vijaka za drvo neće zloupotrebiti visoku carinsku zaštitu i da „posle povišenja carine neće držati

⁴⁰⁷ A.J, MTI, 65-749-1513. Prepis i prevod predstavke, Beč 13. IX 1927.

⁴⁰⁸ A.J, MTI, 65-749-1513. Odgovor SPLOSTAD-a.

⁴⁰⁹ Isto.

cene više nego u susednim državama ... tako da je time isključeno svako iskorišćavanje potrošača.”⁴¹⁰ A samo pod okriljem istovetne carinske zaštite mogu se ostvariti uslovi da jugoslovenska industrija vijaka za drvo pregovara na istoj bazi sa inostranom konkurencijom i da obezbedi postizanje sporazuma „koji bi, iako u skromnim granicama, omogućio egzistenciju četiri jugoslovenske tvornice šarafa.”⁴¹¹

Borba između jugoslovenskih fabrika vijaka i Kompanije BU preneti je i na stranice stručne štampe. Službenik JUGOBURK-a, što će reći, činovnik koji je svoju platu zarađivao od trgovačke ispostave Kompanije BU u nizu članaka 1927. godine izložio je tezu kako je jugoslovenska industrija vijaka u celini, dakle, i ona koja proizvodi vijke za drvo, kao i ona koja proizvodi tešku vijčanu robu (uglavnom za potrebe železnice), zastarela, nerentabilna, da proizvodi i prodaje skuplje od inostranih tvornica, a da je ustvari i sama u posedu stranog kapitala. Otuda ne zaslužuje naziv „domaće” industrije, pa je prema tome, ne treba ni braniti visokim carinama od takođe inostranih fabrika.⁴¹² Svoje opširno, i u više navrata objavljivano, izlaganje Prevarek je završio tezom da ni jugoslovenski narod, ni jugoslovenska država (kojoj domaće fabrike vijaka uskraćuju carinske prihode), nemaju nikakve koristi od jugoslovenske industrije vijaka, već direktno štete, jer i narod i država moraju da doprinosе silne milione kako bi je beskorisnu izdržali. Prevarek se demagoški pitao:

„S kojim pravom smije ta industrija zahtijevati da joj narod i građanin i seljak, doprinosi velike žrtve a da sam kraj toga skapava od gladi.”⁴¹³

Jugoslovenske fabrike vijaka su veoma energično odbile tvrdnje Prevareka. U tom pogledu je bio naročito aktivan inženjer Roshendler, suvlasnik SPLOSTAD-a. Iznele su niz argumenata u prilog tezi da su jugoslovenskoj privredi korisne: da su uglavnom u posedu Jugoslovena (pri tome su vešto zaobišle Novosadsku i Koprivničku fabriku vijaka, a uglavnom su isticale u prvi plan Zadругu u Kropi), da su dobro opremljene, a što je najvažnije, da su cene vijčanoj robi pre formiranja jugoslovenske industrije vijaka, dakle, u doba monopola Kompanije BU, bile daleko više, a da su počele padati zahvaljujući baš postojanju domaćih fabrika. Takođe su uspele dokazati da su carine u Austriji, Mađarskoj i Čehoslovačkoj, dakle u zemljama gde je inače postojala industrija vijaka sa zavidnom tradicijom, veoma jakim kapacitetima i bogatijim kapitalom, daleko veće nego u Jugoslaviji i da tvornice iz susednih država damping-cenama pokušavaju da unište jugoslovenske konkurente.

Kompaniji BU nije uspelo ni damping-cenama, ni kampanjom preko stručne štampe, niti „memorandumom austrijskih fabrikantata” da onemogući jugoslovensku industriju vijaka. Štaviše, ona je iz te borbe, barem u odnosu na problem carina, izašla kao pobednica. Zakonu o naknadnom sporazumu uz Trgovinski ugovor između Jugoslavije i Austrije carinska zaštita jugoslovenske industrije vijaka je povišena i, što je bio njen drugi zahtev, specificirana.

⁴¹⁰ Isto.

⁴¹¹ Isto.

⁴¹² Opširnije o toj polemici vidi Đ. Gal, Sindikat fabrikantata šrafova u Jugoslaviji. — ZBORNIK ZA DRUŠTVENE NAUKE MATICE SRPSKE sv. 40/1965, 31—34.

⁴¹³ Koju industriju treba zaštićavati. — JUGOSLOVENSKI ŽELJEZAR I STROJAR, 15. VI 1927.

Sredinom januara 1929. godine, kada je ovaj dokument obnarodovan, carina za 100 kg vijaka preko 7 mm dimenzije iznosila je 30 zlatnih dinara, a za vijke ispod 7 mm dimenzije, dakle za manje i skuplje vijke, — 70 zlatnih dinara.⁴¹⁴ To je bio značajan skok, jer je po carinskoj odredbi od 1925. godine carina bez specifikacije iznosila 30 dinara za 100 kilograma, a to znači da nije uopšte ili je samo neznatno štitila precizniju i skuplju vijčanu robu. Time je jugoslovenska industrija dobila značajan podsticaj za razvijanje proizvodnje manjih i skupljih vijaka i da je ova tekovina sačuvana, značila bi sigurno značajan podsticaj za razvijanje ove industrije. No, ova tekovina je bila kratkog veka.

Krajem aprila 1929. godine u Službenim novinama obnarodovano je Uputstvo za primenu odredbi o naknadnom sporazumu uz Trgovački ugovor sa Austrijom, u kome je decidirano naglašeno da se za vijke ispod 7 mm dimenzije neće primenjivati ugovoreni stav od 70 zlatnih dinara za 100 kg uvezene robe, već minimalni autonomni stav od 35 zlatnih dinara u slučaju uvoza iz ugovornih zemalja, a 45 dinara u slučaju uvoza iz neugovornih zemalja.⁴¹⁵ Kompanija BU je uspela da minira kratkotrajnu, veoma značajnu, tekovinu jugoslovenske industrije da tek povećane carinske zaštite naše industrije sa 30 zlatnih dinara na 70, opet smanji, doduše ne na stari nivo, ali na 35 dinara. Poboljšanje carinske zaštite za svega 5 zlatnih dinara nije obezbeđivalo domaćoj industriji vijaka sigurnu zaštitu već samo skromno poboljšanje. Naši proizvođači su protestovali, ali bez efekta.

Formiranje kartela jugoslovenskih fabrika vijaka

Broj jugoslovenskih fabrika koje su proizvodile vijke za drvo bio je mali. Njih je 1925—1926. godine bila svega četiri, a među njima je daleko najjača, i po kapitalu, i po proizvodnoj moći bio SPLOSTAD. Monopolističko dogovaranje, kada je u pitanju velika disproporcija u snazi proizvođača, a tako mali broj fabrikantata, moguće je lako obaviti i sprovesti. Međutim, u uslovima kada je sva četiri jugoslovenska proizvođača egzistencijalno ugrozila konkurencija fabrika vijaka iz Austrije i Mađarske, monopolistički dogovor ili kartel jugoslovenskih fabrika vijaka se ispoljavao na sasvim drugoj osnovi, a manifestovao je i nesvakidašnji način delovanja.

Kartel jugoslovenskih fabrika vijaka vodio je združenu borbu protiv inostranih konkurenata za svoj opstanak. Njegov predstavnik SPLOSTAD sastavljao je peticije, molbe i žalbe nadležnim stručnim institucijama, i državnim nadležstvima i stupao u pregovore sa predstavnicima odgovarajućeg austrijskog i mađarskog kartela, imajući pri tom očiglednu saglasnost i odgovarajuća ovlašćenja ostalih jugoslovenskih fabrika vijaka. Sve to neosporno dokazuje da je monopolističko sporazumevanje i odgovarajuća saglasnost među jugoslovenskim fabrikama vijaka uspostavljena od 1925. godine, ali se oni nisu mogli realizovati u klasičnom vidu: u podeli proizvodnih kvota i dogovoru o cenama, ili u eventualnom isključenju trgovaca kao posrednika. Takvo delovanje ovog kartela bilo je onemogućeno upornom akcijom austrijskih i

⁴¹⁴ Službene novine, 10. I 1929.

⁴¹⁵ Službene novine, 29. IV 1929.

mađarskih konkurenata da celokupnu jugoslovensku industriju vijaka damping-cenama dovedu do likvidacije.

Združene fabrike vijaka za drvo nizom zajedničkih istupa protiv inostranih konkurenata uspele su da očuvaju carinsku zaštitu, štaviše i da je povise sa 30 na 70, a potom na svega 35 zlatnih dinara za 100 kg uvezene vijčane robe manjih dimenzija od 7 mm, pa je za kratko vreme uspostavljen mir između domaćih proizvođača ovog artikla s jedne i austrijskih i mađarskih kartela s druge strane. S obzirom na to da su u vreme žestokih sukoba, u periodu 1925—1928, u nekoliko navrata vođeni pregovori između sukobljenih strana, a Kompanija BU izričito tvrdila Ministarstvu trgovine i industrije Kraljevine Jugoslavije da je voljna da sa jugoslovenskim fabrikantima sklopi sporazum o eksploataciji jugoslovenskog tržišta, logično je pretpostaviti da je krajem 1928, kada su pregovori oko revizije carine završeni, došlo i do monopolističkog dogovora između jugoslovenskih i austrijskih fabrika vijaka za drvo.⁴¹⁶ Potpuno zatišje, koje je usledilo, odsustvo žalbi, peticija i zahteva za odbranu protiv nelojalne konkurencije iz inostranstva, čega je bilo na pretek do kraja 1928. godine, svedoče u prilog ove pretpostavke, ali izvori nam ne otkrivaju kakvu je ulogu i koliku kvotu obezbedila sebi domaća, a koliku austrijska strana. Treba, međutim, imati u vidu da je mir bio kratkotrajan i da je 1930. godina donela korenitu izmenu situacije sa dugotrajnim monopolističkim rešenjem.

Jugoslovenska industrija vijaka, koja je proizvodila crnu ili tešku robu, odnosno vijke za železnicu, bila je brojnije jača, pa i vremenski starija od malobrojnije industrije vijaka za drvo. Videli smo da je njen nastanak vezan za sredinu 1921. godine, ali se ona jače oseća tek od osnivanja Koprivničke i Novosadske fabrike vijaka, tj. od 1924/1925. godine. Sve do 1924. godine Kompanija BU nije imala ozbiljnijih smetnji u plasmanu svoje robe i njen negdašnji monopolski položaj na našem tržištu nije bio ugrožen. Shodno tome, austrijski sindikat vijaka je preko JUGOBURKO-a ubirao monopolistički profit i lepo zarađivao od 1919. do 1924. godine.

Jugoslovenske fabrike vijaka za železnice, nakon izvesne konkurencije, uspele su 1926. godine da uspostave monopolistički dogovor o plasiranju sitnog kolosečnog materijala i o zajedničkom nastupanju na licitacijama državnih železnica uz odgovarajući postupak i poštovanje dogovorenih kvota. U izgradnji tzv. EBIS-kartela Novosadska i Koprivnička fabrika vijaka odigrale su vidnu ulogu. Njihove uprave oslanjale su se na bogato iskustvo u izgradnji kartela u Austro-Ugarskoj, odnosno Mađarskoj, pa su svoja saznanja prenele i na jugoslovensko privredno područje. Pod njihovim uticajem otpočeo je rad ovog kartela, pre formiranja kartela jugoslovenskih i srednjoevropskih železara (koji je formiran tek godinu dana kasnije) i spada u red najstarijih kartelskih sporazuma u Kraljevini SHS.⁴¹⁷

Kartel jugoslovenskih fabrika vijaka kontingentirao je proizvodnju na bazi podele kvota među članicama. Kvotni ključ komponovan je na osnovu proizvodnog kapaciteta učesnika i menjan je povremeno, pod uticajem izmenjenih odnosa snaga.

⁴¹⁶ U arhivskim izvorima, kao i u štampi, o tome nema nikakvih direktnih informacija.

⁴¹⁷ Đ. Gal, Sind. fabr. šraf., nav. delo, 29.

Prvobitne proizvodne kvote komponovane su ovako: Novosadska fabrika je uživala 30% kvotu, Koprivnička 30%, ADIS iz Subotice 15%, Lokomašin iz Beograda 10%, Kropa 10%, Osječka ljevaonica (OLT) 10%.⁴¹⁸ Nijedna učesnica, prema tome, nije imala apsolutnu prevagu u ovom kartelu, ali valja već sada uočiti da je Novosadskoj i Koprivničkoj fabrici pripala ukupna kvota od 60 procenata, pa, razume se, i odgovarajući uticaj na sam kartelski sporazum. Treba se takođe podsetiti da su obe fabrike bile u vlasti mađarskog kapitala, pa da se uoči mogućnost da problemi industrije vijaka budu dogovorno rešavani u Budimpešti.

Do promena kvota pojedinih učesnika dolazilo je u EBIS-kartelu češće. Već krajem 1926. godine, uprava Lokomašina, a to je skraćenica za tvornicu koju poznajemo pod nazivom Prva jugoslovenska fabrika mašina i potreba za železnice uskog koloseka u Beogradu, zatražila je za sebe povoljniji procenat učešća u plasmanu robe — kvotu od 15 umesto ranijih 10 procenata. Učesnici kartela su mogli odbiti ovaj zahtev i otpočeti sukobe sa Lokomašinom, ali su ocenili da bi to bilo za sve štetno, pa je pre svega, na štetu najjačih, dakle Koprivnice i Novog Sada, koji su ustupili po jedan i po procenat, Kroepe, koja je ustupila pola procenta Adisa, koji je smanjio svoju kvotu sa 0,75 procenata, komponovan nov kvotni ključ, koji je krajem 1926. godine izgledao ovako:

Novi Sad	28,50%
Koprivnica	28,50%
Adis	14,25%
Lokomašin	14,25%
Kropa	9,50%
Osiyek	5% ⁴¹⁹

S obzirom na činjenicu da je Kropa tek 1926. godine otpočela akciju za intenzivnije uključivanje u produkciju vijaka u Jugoslaviji i da je ta akcija tek 1927. i 1928. godine dovela do značajnog skoka proizvodnje, sasvim je razumljivo što je moralo doći do drugih preinačenja gore navedenog kvotnog ključa, i što je u kartelu fabrika vijaka dolazilo do izvesnih sukoba, razmirica i trvenja. Oni su se uvek završili izvesnim kompromisnim rešenjem bez raskida EBIS-kartela, sve do velike svetske ekonomske krize.⁴²⁰

Članice kartela čuvalе su svoj savez, jer im je omogućavao monopolistički profit, efikasnije nastupanje prema državnim organima, povoljniji tretman kod srednjoevropskog sindikata železara, od koga su dobijale neophodnu sirovinu pod povoljnijim cenama nego neorganizovani proizvođači metalne robe, kao i dobijanje zajmova od banaka pod povoljnijim uslovima.

Za kartelisane fabrike vijaka jedan od veoma važnih uslova za efikasniji privredni rad bio je pitanje carine. Dok su konkurenti iz inostranstva, kao i trgovci, nastojali da se sve carine, pa i carine na vijke, što više snize, domaće

⁴¹⁸ Isto.

⁴¹⁹ Isto, 28, 29

⁴²⁰ Fond Novosadske fabrike šrafova i gvozdene robe u Arhivu grada Novog Sada veoma je nepotpun za vreme od 1925—1930, tako da smo za ovaj radni period EBIS — kartela našli veoma oskudne podatke.

tvornice vijaka zajedničkim istupanjem preko svog monopolističkog saveza, a uz pomoć centrala industrijskih korporacija i područnih trgovačko-industrijskih i zanatskih komora, nastupale su veoma efikasno za očuvanje carinskih povlastica, pa i na njihovom poboljšanju. Zahvaljujući takvom nastupanju, jugoslovenskom kartelu vijaka pošlo je za rukom da uspešno završi veliku borbu sa Kompanijom BU 1927. i 1928. oko pitanja koju industriju treba carinom zaštititi. Tako je, najzad, carina na vijke 1928. godine, ne samo povećana, već je uvedena i diferencijalna carina (stepenasta carina prema dimenzijama vijaka).

SOCIJALNO-EKONOMSKI POLOŽAJ RADNIKA U TVORNICI BRAĆE KRAMER (1919—1929). SINDIKALNI POKRET

Revolucionarne prilike posle rata u Novom Sadu

U burnim godinama posle oktobarske revolucije, u snažnim pokretima koji su potresali i novosadsko radništvo 1918—1919. godine, zabeleženo je da su metalski radnici igrali vidnu ulogu i bili među najaktivnijima.⁴²¹

U znak solidarnosti sa sovjetskom državom i mađarskom komunom, Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) organizovala je 21. jula 1919. godine generalni štrajk u celoj zemlji. Toga dana rad je zamro i u novosadskim fabrikama i radionicama. Iako nemamo posebnih vesti o štrajku u Tvornici Braće Kramer, jasno je da su i radnici ove fabrike štrajkovali jer su izveštaji o potpunom uspehu generalnog štrajka u Novom Sadu jednodušni i opisuju da je toga dana grad bio potpuno mrtav, „ni jedna fabrika niti zanatska radionica nije radila.”⁴²² Malobrojni radnici u Tvornici Braće Kramer izvršili su svoj proleterski dug.

Pod uticajem velike ofanzive proletarijata u svetu i snažnog radničkog pokreta u Jugoslaviji, domaća buržoazija se nije 1919. godine još usuđivala da primeni oštrije mere protiv svojih radnika, pa je sasvim razumljivo što su se u tom duhu ponašali i Kramerovi. Dok je buržoazija primenjivala taktiku davanja sitnih ustupaka, izbegavanja sukoba, u radničkoj klasi Novog Sada rad na organizovanju radnika tekao je veoma uspešno. Strah od snage radnika i mogućnosti revolucionarnih akcija provejavao je na stranicama štampe, u međusobnim razgovorima buržoazije, pa i na sednicama Gradskog saveta.

Oportunistički socijalista, Pavle Tatić, krajem 1919. godine na sastanku Gradskog saveta istakao je da trgovci i vlasnici mlinova čine veoma nepromišljene poteze kada iz špekulantskih razloga dižu cene namirnicama i potrošnoj robi za 20,40 pa i više procenata, želeći na taj način da izbegnu finansijske gubitke povodom najavljenog markiranja novca. Takvo je ponašanje osudio i naglasio da ono izaziva radnike na štrajk, pa je upozorio da radnici sa praznim stomakom ne mogu i ne umeju da misle. Ako ih mi ne uzmemo u zaštitu, to će oni sami gledati da se pomognu.”⁴²³

⁴²¹ Danilo Kecić, *Klasne borbe u Vojvodini*, Novi Sad 1969, 39.

⁴²² Danilo Kecić, *Revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1917—1921*, Novi Sad 1972, 269, 270.

⁴²³ ANS, Zapisnik sa sednice proširenog saveta grada Novog Sada od 14. XII 1919, 263.

U svom istupanju Tatić nije bio usamljen. Osuđujući špekulantsko držanje trgovaca i mlinova i destruktivno dejstvo takvog ponašanja na opšte stanje duhova u gradu, drugi govornik je uskliknuo: „Ako će tako i dalje ići, onda neće biti ni toga nacionalizma, ni šovinizma, ni Denjikina, ni Judenića, koji će prevrat sprečiti.”⁴²⁴

Socijalističkog prevrata nije se plašila samo buržoazija Novog Sada, već i građanstvo cele Kraljevine SHS. Zbog toga je činjeno sve kako u gradskim tako i u državnim razmerama, ne bi li se kod eksploatisanih masa stvorio utisak da je nova država nepristrasni posrednik u klasnim sukobima i, štaviše, da je ona zaštitnik radničke klase. Uredba o radnom vremenu, doneta 12. novembra 1919. godine, bila je svakako jedna od vidnih mera na liniji ovakvog ponašanja vladajuće klase Jugoslavije.

Ignorisanje Zakona o zaštiti radnika

Ovom uredbom radno vreme industrijskih radnika normirano je na osam časova. Za radnike cele zemlje, kao i za radnike u Tvornici Braće Kramer i ostale radnike u industriji žičane robe, bila je to krupna tekovina. Do njenog donošenja radnici ove tvornice, kao i radnici u celoj Vojvodini, radili su po 10 sati dnevno. Značajna stavka ove uredbe bila je i ona koja je regulisala pitanje prekovremenog rada, određivši da je za svaki čas rada preko osmočasovne norme, poslodavac dužan da plati 50 procenata veću satnicu od one koju daje za normalan radni dan od osam časova. Nastojanjima radnika Jugoslavije i zaposlenima u Tvornici Braće Kramer, a kasnije i radnicima Novosadske fabrike šrafova, pomenuta uredba, odnosno Zakon o zaštiti radnika, dao je solidnu zakonsku osnovu za borbu protiv težnji vlasnika ovih tvornica da na račun neplaćenog ili nedovoljno plaćenog prekovremenog rada povećavaju svoju dobit na štetu radnika, otvoreno izigravajući zakonske obaveze. U vreme jakog sindikalnog i političkog radničkog pokreta, a to je period 1918—1919. godine, vlasnici fabrika nisu nastupali tako otvoreno kao kada je došlo do potiskivanja radničkih organizacija i do slabljenja njihovih tarifnih i štrajkačkih akcija. Među prvima osetili su na svojim leđima radnici Braće Kramer šta znači konsolidacija građanskog društva u Jugoslaviji i potiskivanje radničkog pokreta u ilegalnost.

Sindikalnim organizacijama i sindikalno organizovanim radnicima, kao i sindikalnoj štampi, u ovoj fabrici nije bilo mesta. Kramerovi su budno pratili ponašanje svojih radnika. Energično i brzo su odstranjivali radnike čije je ponašanje kazivalo da su klasno svesni ili sindikalno organizovani. Brižnim odabiranjem radnika stvorili su u svojoj fabrici situaciju koja je duh otpora svela na najmanju meru.

Sindikalna organizacija nije uspela ni u kom vidu, pa čak ni u najoportunijem, da prodre u radionice ove fabrike sve do pred kraj tridesetih godina. Podizanjem radničkih nadnica, kao i poboljšanjem radnih uslova, Kramerovi nisu hteli dovesti u pitanje svoj ekonomski uspon i prosperitet. Njihov posao je iz godine u godinu cvetao, radionica je prerasla u fabriku, kupovane su kuće i manji ili veći zemljišni posedi, bogatila se familija Kramer, samo je

⁴²⁴ Isto.

stanje radnika ostajalo neizmenjeno. Ti su ljudi radili za najnižu nadnicu metalčkih radnika u gradu. Po naređenju vlasnika radili su i prekovremeno, a svoje pravo na povećanje satnice za prekovremeni rad nisu smeli ni spomenuti. To je kvalifikovano kao pobuna, koja je u perspektivi povlačila za sobom gubitak posla. I tu su Kramerovi bili neuhvatljivi. Radnik koji se usudio da zahteva realizaciju svojih zakonskih prava nije bio odmah i momentalno otpušten. On je bio samo notiran, a prilikom prve naredne redukcije otpušten. Ta se praksa primenjivala od prvih dana konzekventno i nemilosrdno, tako da je mađarski proleter u ovoj fabrici bio izložen žešćoj eksploataciji, koju je trpeo i zbog toga što je strahovao da zbog slabog poznavanja srpskohrvatskog jezika neće moći da se snađe u drugoj sredini.

Ipak radnička štampa, dopirala je i do Kramerovih radnika. Ni jezička barijera tu nije mogla biti smetnja, jer se Partija postarala da radnicima obezbedi sindikalnu štampu na maternjem jeziku. Ne samo „Radničke novine”, već i „Szervezett Munkás” i „Munkás Újság”, vršile su svoj snažni uticaj na radništvo Vojvodine, pa i na proletarijat u Tvornici Braće Kramer. Ako sindikalna organizacija u ovo vreme nije uspela da se oformi u ovoj tvornici, ne može se tvrditi da je njeno radništvo u potpunosti ostalo izvan uticaja sindikalne i partijske organizacije u Novom Sadu. Samo su veze sa tim organizacijama brižno prikrivane, a tragovi, naročito pismeni, nisu ostavljani. Nedostatak pismenih tragova ne daje pravo da u potpunosti ignorišemo posredni i neposredni uticaj tih političkih faktora na razvoj radničkog pokreta u ovoj fabrici.

Slabost sindikalnog rada uopšte, a u ovoj fabrici posebno, iskoristili su vlasnici preduzeća u punoj meri, pa nije ni čudo što se svaki kontrolni obilazak Oblasne inspekcije rada završavao otkrivanjem niza povreda važećih zakona, a pre svega odredaba Zakona o zaštiti radnika. Zakon je obavezivao svakog industrijalca na radni red tvornice. Bio je to štampani formular koji je morao biti istaknut na predviđenom mestu. On je sadržavao osnovna prava radnika i bio neka vrsta pristupačnog kodeksa radničkih prava. Svaka radna organizacija morala je uneti specifične podatke o svom radnom redu, na primer: početak i svršetak radnog dana, vreme pauze i tome slično. Zakonodavac je prilikom određivanja obaveze za vlasnike radionica ili tvornica da ovakav dokument istaknu na vidnom mestu polazio od pretpostavke da se radnici sigurno neće sami informisati iz zakonskih dokumenata, odnosno Službenih novina, pa im je ovaj radni red uvek mogao poslužiti kao podsetnik na njihova zakonom zagarantovana prava. Već prilikom prvog obilaska Kramerove tvornice, oblasni inspektor je primetio da radni red nije postavljen, da vlasnici ne drže pri ruci ni dozvolu za rad, niti spisak uposlenih radnika. Takođe je konstatovao da radničke knjižice nisu uredno vođene. Nijedan od ovih propusta nije nastao iz nehata, već je bio posledica smišljene politike, koja je išla za tim da radnike ne treba „upozoravati” na njihova zakonska prava, jer bi ih to moglo samo navesti na otpor prema postojećoj praksi koja je u ovoj fabrici, kao i u mnogim drugim, išla direktno na povredu tih zakonskih prava, pre svega o pitanju radnog vremena, plaćenog prekovremenog rada i garantovanog odmora.

Ignorantski stav Braće Kramer u pogledu primene Zakona o zaštiti radnika nije bio izolovan i usamljen način ponašanja. On je odražavao opšti stav poslodavaca, koji su doneli rezoluciju o tome zakonu čiju su opravdanost negi-

rali i tvrdili da predstavlja neuspelu kopiju sličnih zakona u industrijski daleko razvijenijim zemljama, koje su, usled svog višeg nivoa industrijalizacije, sposobne da podnose terete takvog zakona. Jugoslovenskim privrednicima ovaj zakon nameće terete „koji im ne samo koče napredak nego dovode u pitanje i opstanak”.⁴²⁵ Jednodušni zahtev poslodavaca bio je da se odmah izvrši reforma celog jugoslovenskog socijalnog zakonodavstva. Pošto sa tim predlogom 1922. godine nisu uspeli, ponovo su sa istim zahtevom istupili i na III redovnom kongresu privrednih komora i organizacija Kraljevine SHS 1925. godine. Torn prilikom su ponovili ranije teze o Zakonu o zaštiti radnika, istakli da osiguranje za slučaj bolesti i nesreće finansijski teško opterećuje vlasnike fabrika i radionica, da je potrebno da inspekcije rada postanu „nepistrasne”, da ne štite samo radnike, već „da moraju voditi računa i o opravdanim zahtevima poslodavaca kao i potrebama produkcije”. Posebno su naglasili da je glavna uloga inspekcije rada „da kod radnika razvija privrženost preduzećima i kolaboraciju ovih sa poduzetnicama”. Obavezu o osmočasovnom radnom danu privrednici su takođe okarakterisali kao preuranjenu za Jugoslaviju i kao normu koja sputava privredni razvoj zemlje. Odbacili su i obavezu da se za prekovremeni rad plaća 50 procenata više kad se u Belgiji i Rumuniji on povećava samo za 25 procenata.⁴²⁶

Većina industrijalaca je bila uverena da je taj zakon donet iz taktičkih razloga u vreme kada je mogućnost izbijanja socijalističke revolucije još pretila kapitalistima u Evropi i da predstavlja svojevrstan ustupak buržoazije radnicima, čime je njihovu revolucionarnost trebalo otupiti. U izmenjenim uslovima, aktuelnost tog zakona je prošla i kapitalisti su smatrali da se on može zapostaviti, odnosno ignorisati. Adekvatno takvom shvatanju su se ponašala i Braća Kramer. Zato nisu ni postavili pomenuti radni red u svojoj fabrici već su učinili nabrojane propuste. Neurednim vođenjem radničkih knjižica i poslovanjem bez spiska radnika, oni su faktički izbegavali obavezu da prijave radnike Socijalnom osiguranju, da plaćaju za njih doprinose za bolesničko osiguranje i osiguranje za slučaj nesreće. To nisu bili samo sitni prekršaji, već i krupne uštede. Imajmo u vidu upozorenje III kongresa privrednih komora povodom izdataka za obezbeđenje za slučaj bolesti i nesreće na radu, pa će nam i ponašanje Kramerovih biti jasnije: „Prosečna obezbeđena nadnica bila je (u Jugoslaviji 1925. godine, Đ. G.) 21,78 dinara. Ako uzmemo navedeni broj osiguranika i pomnožimo sa 1,20 din, koliko se plaća prinosa dnevno za bolesničko osiguranje radnika čija nadnica odgovara ovoj sumi obezbeđene nadnice, dobijamo sumu prinosa za jedan dan. Tome treba dodati minimum isto toliku sumu na ime prinosa za nesrećne slučajeve, koji snose sami poslodavci, pa ako još to pomnožimo sa radnim danima u godini, odnosno sa danima koliko se plaća uredima, tek onda dobijamo sumu koja se izvlači iz privrede...”⁴²⁷ Kramerovi su se postarali da se što manja suma novca za takve svrhe izvlači iz njihove kase, direktno oštećujući na taj način svoje neprijavljene radnike, koji su ostajali bez prava na socijalno osiguranje. Radili su to sa novoprimitljenim radnicima, koji su stupali na posao s tim da

⁴²⁵ III redovni kongres privrednih komora i organizacija Kraljevine SHS, održan 19. i 20. septembra 1925. godine u Beogradu, Beograd 1925, 28.

⁴²⁶ Isto, 30.

⁴²⁷ Isto, 41, 42.

će biti naknadno prijavljeni, kada se na poslu dokažu i, naravno, tu svoju obavezu zatim su maksimalno izbegavali.

Iz prvog nalaza inspektora rada saznajemo da su radnici radili u radionici sa zemljanim podom, gde čak ni daske nisu bile postavljene tamo gde su trubenici radili za mašinama, što je predstavljalo direktnu opasnost po život naročito na onim radnim mestima gde su se mašine napajale strujom. Inspektor rada je konstatovao da su higijenski uslovi kod Kramerovih veoma loši: radnici nisu raspolagali zasebnom muškom i ženskom garderobom, odnosno uopšte nisu postojali individualni garderobni ormani u kojima bi radnici mogli da odlažu svoja odela. Posle teškog i napornog rada, skopčanog sa prljavim poslovima, umašćeni, oznojani radnici nisu imali mogućnosti da se operu i da se osveže nakon osmočasovnog, a često i dužeg radnog dana.

U Tvornici Braće Kramer nije bilo ni uređaja za prečišćavanje vazduha, zahodi su bili nehigijenski i zagađeni. Naročito u vreme konjunktura, kada su vlasnici ove tvornice povećavali broj zaposlenih radnika, pretila je opasnost ne samo od udara struje zbog neizolovanog patosa, već i realna opasnost od zaraza, jer su prostorije bile zagušljive, neprovetrene, pune gasova, a vazduh istrošen. To je još više iscrpljivalo radnike i smanjivalo njihovu otpornost prema bolestima.⁴²⁸

Način i dan isplate zarada	Subotom naknadno.
Odbici od zarade	1/2 boln. blagajne.
Novčane kazne	—
Otkazni rok	Po zakonu.
Radničke knjižice	Nemaju svi.
Spisak radnika	Nije pri ruci.
Radni red	Nema.
Osiguranje za bolest i nezgodu	Postoji.
Naučna pogodba	Nije pri ruci.
Naučno vreme	Tri godine.
Naučni uslovi	—
Plate	—
Stan i hrana	Dobijaju.
Štrajkovi i sporovi	—
Higijenski uređaji	U redu.
Prostorije za odmaranje radnika	Nema.
Radnički stanovi	—
Radne ustanove za maloletne radnike (konzumi, zabavišta, kulturne ustanove, fond za potpomaganje itd.)	—
Zdravstveno stanje	Dobro.
Prehrana	Svako se stara za sebe.
Naročite opasnosti po zdravlje i život	Nema. ⁴²⁹

⁴²⁸ IAV, Nadzornički izveštaji Novosadske oblasne inspekcije rada, br. 1544/1922.

⁴²⁹ IAV, Nadzornički izveštaj Oblasne inspekcije rada, 419/1923.

Prilikom sledećeg obilaska Tvornice Braće Kramer, 1923. godine, oblasni inspektor rada izneo je svoj nalaz na već standardnom formularu, jedinstveno korišćenom u celoj zemlji. Na njegovoj levoj strani stajao je niz pitanja na koje su vlasnici fabrika bili dužni da odgovore, ili pak da inspektor konstatuje činjenično stanje na osnovu svog uvida u prilike u fabrici.

Spisak radnika „nije pri ruci” ni 1923. godine. Ranija praksa zakidanja socijalnog doprinosa, dakle, nastavljena je. Iz istog razloga ni svi radnici nisu imali radničke knjižice, jer ih neprijavljeni nisu ni mogli imati.

U rubrici „naučna pogodba” takođe nailazimo na negativan odgovor, a to znači da „naučnog” sporazuma, bar u pismenoj formi, nije ni bilo sa „naučnicima”, odnosno učenicima u privredi. Pogodbu sa njihovim roditeljima sklapala su Braća Kramer usmeno, a ona se sastojala u obećanjima roditelja da su im deca valjana i poslušna, da će dobro raditi i u njihovom pristanku da će bez pogovora primiti decu natrag ako se pokažu nedisciplinovana. Nasuprot tome, Kramerovi su se jedino obavezali da će učenicima u privredi obezbediti smeštaj i ishranu. I tako je ova fabrika, kao i mnoge druge u zemlji, obezbeđivala sebi besplatnu poslugu koja je čistila i uređivala tvorničke prostorije, obavljala kurirske dužnosti, bila pomoćna radna snaga kvalifikovanim radnicima i pomagala u transportu robe i njenom magacioniranju. A sve to za stan i hranu, bez ijednog dinara naknade, na koju je poslodavac bio obavezan.

Posebne trpezarije ili menze za radnike kod Kramerovih nije bilo. „Trpezarije skoro nigde nema, već se ručava po samim radionicama. Grejanje do-
nošenog ručka vrši se na parnom kotlu ili parnoj mašini, uprkos svih natpisa, koji zabranjuju ulaz nezaposlenih u kotlarnicu, odnosno mašinsku sobu.”⁴³⁰

Rubrike su ostale neispunjene u stavkama o radnim ustanovama za maloletnike i o ustanovama za blagostanje radnika: konzumima, zabavištima, kulturnim ustanovama i fondu za uzajamno potpomaganje. Svega toga nije bilo ni kod Kramerovih niti kod drugih industrijalaca u zemlji. U izveštaju Inspekcije rada Kraljevine SHS o tome je rečeno sledeće: „Naročitih domova za ostarele i iznemogle radnike ne beleži ni jedna inspekcija rada. Ni država, ni privatno preduzetništvo ne brine se za ove najbednije, koji su svojim produktivnim radom za opštu korist do iznemoglosti istrošili svoju radnu moć. Naročitih dečjih zabavišta i obdaništa po preduzećima — državnim i privatnim, nema ni u jednoj nadzornoj oblasti, iako se osirotela i pomoći potrebna deca regrutuju najviše iz radnih krugova. U ovom vremenu kad ekonomska kriza nagoni ne samo radnika i njegovu ženu, već i odraslu decu da traže posla samo da štogod zarade i da porodici olakšaju život, prepuštena su ova mala deca samoj sebi i sasvim zaboravljena i bez ikakvog nadzora. U ovom vremenu, kad detetu treba za razvoj najviše vazduha, svetlosti, čistoće i dobre ishrane ono je osuđeno da boravi u bezvazdušnoj sobi, u nečistoći i smradu, bez dobre hrane i bez redovne zaštite. I iz tog razloga se baš u ovim krugovima najviše stvaraju tuberkulozna, rahitična i osakaćena deca.”⁴³¹

⁴³⁰ Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS o njenom poslovanju u godini 1922, Beograd 1923, 117.

⁴³¹ Isto, Beograd 1921, 57.

Radni red

Najzad, posle dva uzastopna upozorenja objavljen je Radni red Fabrike Braće Kramer, iz kojeg su se radnici mogli obavestiti da su prilikom uposlenja dužni predati svoje radne knjižice kancelariji fabrike na čuvanje. Pravo poslodavca je bilo da u te knjižice upiše „primedbe o zaposlenju radnika“. Bila je to, u stvari, radna karakteristika, odnosno jedna od niza mera kojom se vršila veoma određena presija na radnika. I to ne samo u Tvornici Braće Kramer.

Prema Radnom redu radništvo ove fabrike delilo se na tri kategorije: 1) kategoriju sitara i stručnih radnika za preradu žice; 2) kategoriju bravara i 3) kategoriju nadničara.

Prema tim kategorijama određivane su i nadnice zaposlenih radnika, s tim da su najbolje bili plaćeni pripadnici prve i druge kategorije. No, interesantno je da je u Radnom redu ove fabrike stajala i stavka, po kojoj su vlasnici fabrike mogli po potrebi angažovati zaposlenog radnika i van njegove kategorije na osnovu sklopljenog ugovora o zaradi i uz uslov da radno mesto odgovara njegovim sposobnostima i telesnoj jačini. Razume se da ta rubrika nije bila popunjena ne zato što bi neko od radnika iz prve kategorije bio prebačen na rad predviđen trećom kategorijom i sa većim primanjima radio poslove predviđene za manju nadnicu, već obrnuto, ova je stavka omogućavala Kramerovima da iz kategorije nadničara, sa najnižom nadnicom, prebacuju radnike na posao prve ili druge kategorije, a da im i nadalje plaćaju najnižu nadnicu. Bila je to takođe jedna od formi kojima je stican ekstra-profit u ovoj fabrici, i to na legalan, ozakonjen način.

Maloletni radnici do 18. godine starosti „mogli su se“ uposliti na lakšim radnim mestima koji su odgovarali njihovoj telesnoj snazi i to: radnice za rad na razbojima i posluživanju pomoćnih strojeva, a radnici za rad na posluživanju mašina. Valja posebno podvući da Radni red u Tvornici Braće Kramer ovo nije predviđao kao obavezu, već samo kao mogućnost.

Noćni rad, pod kojim se podrazumevao rad od 20 časova do 5 ujutro, bio je zabranjen. No, u slučaju neophodnih hitnih opravki mogao se uvesti, ali uz dozvolu nadležnih vlasti.

Radilo se od 7 sati ujutro do 17 časova po podne, s tim što je radnicima pripadao redovni odmor u podne od 12 do 13 i po časova. Za to vreme mogli su odjuriti na ručak, ili pak podgrejati hranu koju su sa sobom doneli i ručati u nekom kutu fabrike, ili u dvorištu. Subotom je radni dan trajao od 7 do 12 i po časova.

Početak rada i njegov kraj objavljivan je u ovoj tvornici usmeno. Bila je to takođe veoma podesna forma rada da se radnici zadrže na poslu duže nego što su bili obavezni.

U sačuvanom tekstu Radnog reda ove fabrike nalazi se i norma koja reguliše problem prekovremenog rada, ali na jedan sasvim providan, prevarantski način. Evo tog dela teksta:

„U slučaju potrebe može se radno vreme bez prethodne dozvole vlasti produžiti od 8 na 10 časova u smislu zakona o radnom vremenu, no samo do 30 dana.“

Tridesetica je naknadno prepravljena u trojku. To znači da su radnici jedno konstantno vreme bili dezinformisani ovim radnim redom što se tiče

odgovarajuće zakonske odredbe. I ne samo bili zavarani, već je sigurno shodno tome i produžavan radni dan u ovoj fabrici.

Prekovremeni radni sati — stajalo je u ovom radnom redu — plaćaće se. Tekst o „pedesetpostotnom” povećanju satnice za prekovremeni rad precrtan je na način kako smo to i mi uradili, a iznad toga stajalo je rukom ispisano: „prema sporazumu sa radnicima”.

Ovakav postupak bio je očigledno kršenje Zakona o zaštiti radnika, koji je paragrafom 10 jasno i nedvosmisleno određivao:

„Svaki prekovremeni rad vlasnici preduzeća dužni su plaćati najmanje 50% više od redovnog.

Kod akordanata smatra se kao normalna plata jednog časa, 48-mi, 54. ili 60 deo prosečne nedeljne zarade.”⁴³²

Prekrojivši na ovakav način pravila o radnom redu svoje fabrike, Braća Kramer su samo putem internog normativa htela da normiraju praksu koju su konzekventno sprovodili u svom preduzeću: da prekovremeno zadržavaju radnike kada je to konjunktura posla zahtevala, i to bez prethodnog pitanja i posebne povišice nadnice ni za 25, ni za 50 odsto. Niz tužbi koje su podneli Kramerovi bivši radnici Sudu dobrih ljudi tridesetih godina samo će potvrditi ovu tezu.

U slučaju privrednog zastoja, Radni red je predviđao sledeća radnička prava:

„Kad se radno vreme, usled smanjivanja posla mora skratiti, to će se radnicima prethodno objaviti i to tako da se svi mogu koristiti ustanovljenim rokom otkaza.” Ovom „izvanrednom” beneficijom radnici nisu hteli da se posluže, makar bili zaposleni samo dva ili tri dana u nedelji, jer jednom stečeni posao čuvao se kao zenica oka. Davanje otkaza bilo je pravo i beneficija poslodavaca, a ne radnika. Radnik se tim pravom nije služio, jer ni u Novom Sadu niti u Vojvodini, nikada u periodu između dva svetska rata metalski radnik nije bio tako tražen da bi mogao da bira među poslodavcima i radnim organizacijama. Ostajao je gde je bio i pod uslovima koje je zatekao.

Godišnji odmor Radnim redom u Fabrici Kramer, pa kasnije ni u Novosadskoj fabrici šrafova i gvozdene robe, nije bio garantovan i predviđen.

Nadnični period počinjao je ponedeljkom, a završavao se subotom. Prema zaradama radnika poslodavac je bio dužan da uplaćuje za bolesničku blagajnu i za osiguranje protiv nezgoda.⁴³³ Ako bi došlo do blagovremeno nenajavljenog prekida rada, radnicima je pripadala puna nadnica za sve vreme.

Radni red je obavezivao radnike na stupanje u bolesničku blagajnu. Polovinu troškova ovog osiguranja snosili su sami radnici, a polovinu Kramerovi. Obračun sa bolesničkom blagajnom vršen je u fabričkoj upravi na osnovu radničkih spiskova. Ukoliko je na tim spiskovima bilo manje radnika od fak-

⁴³³ Zakon o osiguranju radnika, Zagreb 1922. Paragraf 9. ovog zakona obavezao je svakog poslodavca koji je zapošljavao više od 5 radnika ili radio sa mašinama pokretanim motornom snagom, da „prijavi svoj posao na propisanom formularu nadležnom okružnom uredu za osiguranje radnika i to u roku od 14 dana od kada je posao započeo” (str. 6). Poslodavac je bio dužan da svako zaposleno lice „najdalje za osam dana po stupanju na posao propisno prijavi okružnom uredu za osiguranje radnika” (str. 6—7). Paragraf 7. je u cilju osiguranja razvrstao radnike prema visini njihove zarade u nadnične razrede. Obezbeđena nadnica služila je kao osnova za određivanje prinosa (str. 10—11). Nedeljni prinos osiguranih članova nije mogao biti manji od 24%, ni veći od 42% (str. 12).

tičkog stanja zaposlenih, vlasnici su bili u mogućnosti da uštede ne samo svoju već i radnikovu polovinu obaveznog doprinosa bolesničkoj blagajni, jer su mu od prvog dana rada taj deo odbijali od zarade. To je pravi razlog „nehata” na koji je oblasni inspektor rada u dva navrata upozorio upravu Fabrike na neredovno vođenje spiskova radnika. Radni red je obavezivao Kramerove da osiguraju svoje radnike i za slučaj nesreće. Pun iznos ovog troška snosili su sami vlasnici.⁴³⁴ Svaku nezgodu na radu morao je po odredbama Radnog reda prijaviti odmah po nesrećnom slučaju sam povređeni radnik ili radnički poverenik poslodavcu, a ovaj nadležnoj inspekciji rada i Zavodu za osiguranje u slučaju bolesti i nesreće. Za slučaj bolesti i nesreće Radnim redom Fabrike Braće Kramer bilo je predviđeno svakom radniku „lekarska pomoć i bolesnička potpora, odnosno odšteta za nesreću”.

Opšta pravila o ponašanju radnika zahtevala su pored pristojnog ponašanja i „tačno pokoravanje naredbama poslodavaca”. Radnikova dužnost je bila da pazi na strojeve i da prijavi sve što je njihovu sigurnost ugrožavalo. Obedovanje je bilo dozvoljeno samo za vreme radnog odmora. Za vreme rada bilo je zabranjeno i pušenje. Ovu odredbu radnici pušači najčešće su kršili, a prekršaj ove vrste povlačio je za sobom novčane kazne. Pravila novčanog kažnjavanja radnicima su saopštena usmeno.

Protivno postojećim zakonima, formulisana je u Radnom redu i norma o prekidu radnog odnosa: do prestanka radnog odnosa kod radnika treće kategorije, a njih je i bilo najviše, dolazi bez otkaznog roka, a kod radnika prve i druge kategorije otkaz sledi prema sporazumu. Izveštaj Inspekcije rada Kraljevine SHS to i konstatuje: „Industrijalci, koristeći se velikom besposlicom, skoro u svakom slučaju sklapaju ugovore, u kojima je predviđen momentalni otpust.”⁴³⁵

Radnički poverenici

Radni red Fabrike Braće Kramer garantovao je bar na papiru, pravo radnicima da biraju radničke poverenike sa jednogodišnjim mandatnim rokom.⁴³⁶ Radničke poverenike je štitiio imunitet poziva, te za godinu dana dok su vršili svoju izbornu funkciju nisu mogli po slovu zakona biti otpušteni iz službe. Institucija radničkih poverenika Kramerovima nikako nije bila simpatična. Oni su veoma jasno i nedvosmisleno dali svojim radnicima do znanja da u njihovoj fabrici radnici, o kojima Braća Kramer vode „svestranu, očinsku i nacionalnu brigu”, nemaju potrebe za radničkim poverenicima jer bi to u stvari bilo javno manifestovanje nepoverenja prema poslodavcima. U strahu da im

⁴³⁴ Zakon o osiguranju radnika. Zagreb, 1922. Na osnovu paragrafa 29. prinosе za osiguranje u nesrećnim slučajevima imali su plaćati poslodavci prema obezbeđenoj nadnici osiguranih lica i prema postotku opasnosti po kojem je posao bio uvršćen, a na osnovu prinosne tarife koju je odredio ministar socijalne politike (str. 15, 17).

⁴³⁵ Izveštaj Inspekcije rada o njenom poslovanju u godini 1922. Beograd 1923, 134.

⁴³⁶ Radničko zaštitno zakonodavstvo, nav. delo. Izbor radničkih poverenika kao pravo garantovao je Zakon o zaštiti radnika i to paragrafima 105—119. Radnički poverenici su birani na godinu dana. Moglo ih je biti i više ako se preduzeće delilo na više samostalnih odeljenja, a inače birani su po broju zaposlenih: do 20 radnika 1, od 21 do 50 najviše 3, od 51 do 100 najviše 4, od 101 do 150 najviše 5, a od 151 do 450 najviše 6 (str. 42).

se ne zamere, a bez ozbiljnog pritiska sa strane, recimo oblasne inspekcije rada, radnici Fabrike Braće Kramer se nisu koristili ovim zakonskim pravom, izraženim i u Radnom redu. To pravo će realizovati radnici Fabrike šrafova 1926. godine i oko njega će imati i prvi veći sukob sa svojom upravom.

Institucija radničkih poverenika bila je važna tekovina radničke klase izražena u Zakonu o zaštiti radnika. Dužnosti radničkih poverenika bile su mnogobrojne i značajne. Njihov je zadatak bio da rade na zaštiti privrednih, socijalnih i kulturnih interesa zaposlenih radnika u svojoj fabrici, da utiču na održavanje dobrih odnosa između radnika i poslodavaca, da sarađuju na pripremanju i izradi kolektivnih ugovora i da se staraju o izvršenju kolektivnih ili individualnih ugovora. U slučaju spora između poslodavaca i radnika, zadatak radničkih poverenika je bio da posreduju radi mirnog rešenja, naročito o pitanju nadnica. Ukoliko do rešenja putem posredovanja ne bi došlo, poverenici su bili dužni da zatraže posredovanje državnih vlasti. Oni su bili zaduženi i za brigu o sprovođenju zaštitnog radničkog zakonodavstva u fabrici i obavezni da obaveštavaju nadležne vlasti o svakom slučaju prekršaja tih zakona. Davanje saveta radnicima i poslodavcima prilikom otpusta radnika, bila je takođe njihova briga.⁴³⁷

S obzirom na složene i razgranate zadatke radničkih poverenika, ova je institucija mogla biti veoma korisna radničkoj klasi, a pružala je legalnu formu za tarifno-sindikalne akcije. Znali su to i Kramerovi, pa su zbog toga iskoristili sve da je iz svoje fabrike iskorene. Biti suprotnog mišljenja, značilo je zameriti im se, a i najmanje kolebanje u tom pogledu rešavali su Kramerovi oštro i nemilosrdno. Radnik koji je mislio da se odnosi između radnika i Kramerovih ne mogu rešavati bez institucije radničkih poverenika, veoma se brzo, pri narednoj redukciji radne snage, našao na listi suvišnih, pa ma bio i najbolji stručnjak u svom poslu. Ni u tom pogledu Kramerovi nisu postupali izvan opšte prakse poslodavaca, već u skladu i duhu vremena u kome su živeli. Bojkotovanje ustanove radničkih poverenika bila je opšta praksa jugoslovenskih poslodavaca, kao i njihovo često izjašnjavanje, na javnim skupovima i u internim razgovorima, da institucija radničkih poverenika nije Jugoslaviji potrebna. Godišnji izveštaj Inspekcije rada Kraljevine SHS za 1920. godinu konstatuje: „Radničke poverenike biraju još uvek samo veća preduzeća. Kod manjih poslodavci ne poznaju odredbe Zakona o zaštiti radnika, pa ni izbor radničkih poverenika.”⁴³⁸

Tako je Radni red u Fabrici Braće Kramer regulisao unutrašnje odnose.⁴³⁹ Što se tiče socijalno-ekonomskih odnosa vlasnika i radnika ove fabrike, o stepenu eksploatacije radnika, imamo neke opšte podatke, kao i niz konkretnih pokazatelja.

Nadnice radnika i njihov ekonomski položaj

Ekonomski položaj radnika u celoj zemlji, pa i radnika Tvornice Braće Kramer, bio je u prvim godinama posle prvog svetskog rata veoma težak. Terete ratnih razaranja, oskudice i inflacije najteže su osetili radnici. Povre-

⁴³⁷ Radničko zaštitno zakonodavstvo, nav. delo, 39. 40.

⁴³⁸ Izv. insp. rada... za 1920. godinu, nav. delo, Beograd, 50.

⁴³⁹ ANS, BK, Radni red je datiran sa 20. julom 1924. godine.

mena nezaposlenost velikog broja radnika, znatna trajna nezaposlenost, stalni raskorak između porasta cena potrošne robe i nadnica usled inflacije, poznate su nedaće koje su jednako pogađale rastući kolektiv Fabrike Braće Kramer kao i radničku klasu Jugoslavije u celini. Godišnji izveštaj Inspekcije rada Kraljevine SHS za 1920. godinu ističe o tome sledeće: „Iako se uporedo sa skupošću povećavala plata radnika, njihov ekonomski položaj se nije poboljšavao, naprotiv, utvrdilo se da ove povišice nisu bile u srazmeri sa postojećom skupošću. Uopšte je utvrđeno da je radništvo i njihove porodice bilo slabo hranjeno i vrlo slabo obučeno...“⁴⁴⁰ A radnička štampa je to ovako zabeležila: „Uopšte, može se uzeti da je prosečna nadnica naših radnika u odnosu prema predratnim nadnicama za 700% manja. To se može videti iz toga što su životne namirnice prosečno poskupile za 1200%... Radnička nadnica je povećana za 500%, što znači da je radnik u deficitu za 700%.“⁴⁴¹

Zahvaljujući obilascima Oblasne inspekcije rada i njenim zapisničkim konstatacijama u vezi sa nalazima u Fabrici Braće Kramer, u stanju smo da sagledamo konkretno stanje u pogledu nagrađivanja radnika u ovoj fabrici. Krajem 1923. godine, dakle, u vreme kada je inflacija bila već na izmaku i sređivanje novčanih prilika u zemlji bilo u toku, u Fabrici Braće Kramer oblasni inspektor je zatekao 19 zaposlenih radnika. Jedna petina primala je dnevno nešto preko 50 dinara, druga petina je zarađivala oko 30 dinara. Bila je to kategorija najbolje plaćenih radnika, čija je prosečna nadnica bila iznad jugoslovenskog proseka. Međutim, većina radnika, tačnije 3/5 zaposlenih, primalo je dnevnicu od svega 15 dinara ili više od tri puta manje od najbolje plaćenih majstora,⁴⁴² to je bilo manje i od vojvođanskog i jugoslovenskog proseka.⁴⁴³

Kako se iz izveštaja inspektora rada vidi, većina uposlenih u Fabrici Braće Kramer bile su žene. O veoma rasprostranjenoj pojavi zapošljavanja žena Radnička komora Vojvodine istakla je da je to posledica sve težih uslova egzistencije uopšte, a radničkih porodica napose, koji „otuđuju devojke i žene u Vojvodini iz doma i ognjišta i guraju ih u fabrike, radionice, trgovine i biroa. Time, naravno, njihova obaveza prema porodici ne prestaje: posle napornog rada kod poslodavca čeka ih isto tako težak rad na domu. Ovo iscrpljuje njihovu telesnu, nervnu i umnu snagu više nego rad kod muških. Njihovu slabu otpornost iskorišćuju poslodavci i u težnji za jeftinijom radnom snagom i u težnji za obaranjem nadnica i plata muških radnika i nameštenika.“⁴⁴⁴

Početkom 1925. godine, posle useljenja u novu fabričku zgradu u Radničkoj ulici, bilo je u Tvornici Braće Kramer uposleno već 37 radnika i 3 činovnika, dakle ukupno 40. Od 37 radnika, osam ih je imalo nadnicu od 71 dinar. Bili su to najiskusniji i najstručniji majstori, koji su u stvari rukovodili stručnim radom Fabrike. Ostali, njih 29 na broju, primali su 34 dinara na dan, odnosno dva puta manje od kategorije najbolje plaćenih majstora.⁴⁴⁵ Pada u oči da su samo 8 radnika Kramerovi nagrađivali izdašno. Ali i oni su bili

⁴⁴⁰ Izveštaj insp. rada za 1920. god., nav. delo, 50.

⁴⁴¹ Poskupljenje života. — RADNIČKE NOVINE, 24. V 1920.

⁴⁴² IAV, Nadzornički izveštaj Oblasne inspekcije rada o pregledu Fabrike Braće Kramer 11. XII 1923.

⁴⁴³ Milenko Palić, Radnički pokret u Vojvodini 1921—1929, Novi Sad 1973, 60.

⁴⁴⁴ Radnička komora za Vojvodinu u Novom Sadu, privredni i socijalni odnosi u Vojvodini, Novi Sad 1928, 128.

⁴⁴⁵ IAV, Nadzornički izveštaji br. 419/14. II 1925.

plaćeni ispod vojvodanskog proseka, jer su nadnice stručnih radnika prve klase u Vojvodini 1925. godine u proseku iznosile oko 100 dinara.⁴⁴⁶ Primanja 4/5 radništva ove fabrike bila su za 1 dinar ispod proseka primanja u Vojvodini, koji je iznosio 35 dinara na dan.⁴⁴⁷ Ako imamo u vidu da su grafički i metalski radnici spadali u red najbolje plaćenih radnika, onda je očigledno da Kramerovi nisu spadali u kategoriju industrijalaca koji su svoje radnike dobro plaćali.

Pored dobrog izbora asortimana proizvoda, neospornog smisla za organizaciju industrijskog poslovanja, veštog korišćenja konjunktura na tržištu, jedan od vidnog i uočljivog razloga za brz napredak ove fabrike leži u činjenici intenzivnije eksploatacije sopstvenog radništva od uobičajene u ovoj grani delatnosti. Međutim, treba znati da je radnička klasa Jugoslavije živela u eri skupoće, što veoma lepo ilustruju sledeći indeksi porasta cena u Jugoslaviji u periodu od 1913—1925.

Godina	Hrana	Odelo	Stan	Generalni indeks
1913.	100	100	100	100
1919.	1813	910	120	123
1920.	1267	987	180	910
1921.	1304	1761	285	1337
1922.	2327	2502	2400	2433
1923.	2585	2749	3600	2840
1924.	2416	3320	3680	3121
1925.	2455	2947	4680	3138 ⁴⁴⁸

Kao što vidimo, tendencija poskupljenja života stalno je rasla, a život je od 1920. do 1925. trostruko poskupo. Nadnice radnika ni u Jugoslaviji, ni u Fabrici Kramer nisu išle u korak sa tim poskupljenjem. Ukazujući na tu pojavu, Mira Kolar-Dimitrijević konstatuje da se u „međuratnom razdoblju položaj jugoslovenskih radnika sve više pogoršavao zbog uvođenja modernih kapitalističkih metoda eksploatacije. Ali, zbog nehomogenosti našeg sindikalnog pokreta i zbog nerazvijene klasne svesti naše radničke klase, uslijed njenih dinamičnih strukturalnih promena, otpor toj eksploataciji je slab sve do pred drugi svjetski rat.”⁴⁴⁹ Ova konstatacija još u većoj meri važi za radničku klasu zaposlenu u Fabrici Braće Kramer, jer do pred drugi svetski rat ona nije uspela da se organizuje, nije znala da iskoristi zakonske mogućnosti ponuđene Zakonom o zaštiti radnika, da se suprotstavi nezajažljivoj težnji Kramerovih za ekstraprofitom i da za sebe izbori bolji ekonomski položaj.

Za bolju orijentaciju o visini primanja radnika ove fabrike, neophodno je znati i vrednost te nadnice, uporedivši je sa konkretnim cenama nekih prehrambenih artikala iz toga vremena. U januaru 1927. godine, u vreme kada je cena hrane stabilizovana za nekoliko godina, kilogram govedine stajao je 18 dinara, svinjskog mesa 20, slanine 24, a masti 20 dinara. Crni hleb se pro-

⁴⁴⁶ Izv. insp. rada za 1925. god. nav. delo, Beograd 1926, 182.

⁴⁴⁷ Isto.

⁴⁴⁸ Skupoća života. — ORGANIZOVANI RADNIK, 30. IX 1926.

⁴⁴⁹ Mira Kolar-Dimitrijević, O položaju hrvatskih radnika u međuratnom razdoblju. — ČASOPIS ZA SUVREMENU POVIJEST. 1/1971, 57.

davao za 4 i po dinara kilogram. Litar mleka stajao je 4, a kilogram šećera 17 dinara. Pasulj, ta narodna hrana, plaćan je 4 dinara za kilogram.⁴⁵⁰ Prema tome, cene namirnica bile su na takvom nivou da je radnik od svoje nadnice, veoma okrnjene izdacima za veoma visoke stambene kirije, morao dobro da promisli kada će kupovati meso, a kada trošiti pasulj. Radnici u Fabrici Braće Kramer, i to ona većina čija su primanja bila na donjoj lestvici bili su u velikoj nevolji. A treba znati i to da je rad u metalskoj fabrici skopčan sa intenzivnijim trošenjem odeće i obuće, čiji su artikli takođe bili na listi skupih potrošnih dobara, pa da se shvati da je jedan trudbenik morao da štedi na ishrani da bi mogao da prehrani svoju porodicu, a o potrebama vezanim za kulturni život, o izdacima za kupovinu knjiga, novina, odlascima u bioskop, pozorište itd. i da ne govorimo.

U red onih koji su radničku nadnicu još više krnjili, svrstavala se i država. Tako malu radničku nadnicu još je opteretila davanjima, kojih se radnik nije mogao osloboditi. Radnička nadnica nije bila opterećena samo prinosima za socijalno osiguranje, berzu rada i radničke komore, već i raznim porezima neposrednim od 2%, invalidskim 0,50%, vojnim 0,20% i vanrednim 0,60%.⁴⁵¹

Imajući u vidu sve ove činjenice koje govore konkretno o položaju radnika u Fabrici Kramer, kao i o položaju radnika uopšte, lakše je shvatiti i duh i smisao jezika Proglasa Okružnog odbora radnika i seljaka u Novom Sadu radnom narodu grada i sela povodom parlamentarnih izbora od 8. II 1925. Proglas počinje rečima:

„Teške lance ekonomskog i političkog ropstva, koji okivaju radnike i seljake Jugoslavije, iz dana u dan sve više steže nasilnička vlada Pašić—Pribičević. ...

Oni varaju narod da mogu načiniti našu kapitalističku državu sasvim dobrom narodnom i seljačkom. To je pravo zaludivanje i traćenje vremena! NEMA NIGDE NA SVETU SELJAČKE KAPITALISTIČKE DRŽAVE! Putevi su nam rdavi do zla boga; železnice i rdave i skupe, bolnice nesnabdevene, te bolesnici gotovo gladuju; invalidi nam prose po ulicama, sirote seljačke mase nezbrinute. U varoši velika besposlica, zbog koje varoško radništvo notorno izumire od gladi i zime. A u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani i ostalim gradovima ove vesele zemlje, dvorci i palate prepuni zlata i svile i svugda u visokim krugovima besno rasipanje novca!”⁴⁵²

Iako su ove konstatacije bile grubo formulisane, odražavale su stanje duha proletarijata i predstavljaju odraz njegovog duboko prikrivenog nezadovoljstva. Radništvo Fabrike Braće Kramer mislilo je isto što je u tom proglasu rečeno, ali se za akciju, za političko svrstavanje protiv svojih poslodavaca, a preko toga i protiv režima nije smelo pokrenuti. Zatvori su bili prepuni komunista. Sudbina revolucionara, proganjanih, hapšenih i otpuštanih sa radnih mesta bila je svima poznata, a revolucionarna klasna svest radnika ove fabrike, u kojoj su ponekad polovinu zaposlenih činile žene, bila je tek u formiranju. Zato su odlučnije akcije i izostale, a nečovečna eksploatacija i dalje je trpljena bez govora, bez otpora.

⁴⁵⁰ AJ, MTI, 65-89-326.

⁴⁵¹ Mira Kolar-Dimitrijević, nav. delo, 62.

⁴⁵² Danilo Kecić—Milenko Palić, Komunistička partija i revolucionarni radnički pokret u Vojvodini 1919—1941, tom I, 1919—1929, Novi Sad—Sremski Karlovci 1971. 318.

POLOŽAJ I AKCIJE RADNIKA NOVOSADSKE FABRIKE ŠRAFOVA I GVOZDENE ROBE A.D. (1925—1929)

Odnos prema radnicima

Radništvo Novosadske fabrike vijaka zaposleno je u drugoj polovini 1925. godine. Vlasnici nove fabrike dopremili su u Novi Sad ne samo mašine, već i pet predradnika. Ovi strani radnici, natprosečno dobro plaćeni, postali su kadrovsko jezgro, koje se postaralo ne samo da se novoprimitljeni radnici priuče radu na mašinama za izradu vijaka, već i da se održavaju u poželjnoj disciplini. Besposlica je vladala i u Mađarskoj. Za stručnog radnika koji je napustio svoju zemlju i u Jugoslaviji dobijao veoma dobru zaradu, nije bilo drugog izbora sem da bude poslušni izvršitelj želja svojih poslodavaca.

Petorica predradnika i uprava Fabrike vijaka znali su svoj posao. Odnos prema radnicima, a njih je bilo već krajem 1925. godine oko 60, bio je tako loš da je radnička štampa još iste godine obavestila svoje čitaoce da je ova tvornica u vlasništvu mađarskih kapitalista, koji raspolažu velikom praksom u „guljenju kože sa radničkih leđa” i tu praksu neštedice primenjuju i u novootvorenoj fabrici. Odnos prema radnicima je nekorektan. Ako uprava Fabrike proceni da će biti u njenom interesu, ona radnika jednostavno „izbaci na fini način”, što znači da je selekcija radnika i po stručnosti i po političkoj i sindikalnoj podobnosti vođena od prvog trenutka. „Kada gospoda šefovi smatraju da im je posao hitan, onda prisiljavaju radnike da rade i do ponoći, pa i do zore. Satninu određuju prema svom nahođenju, te se ona kreće između 3 i 6 dinara. Procenat za prenapregnuti noćni rad oni ne plaćaju.”⁴⁵³

Ovaj dopis mogao je poslužiti oblasnom inspektoru rada da pokrene postupak protiv uprave Fabrike zbog kršenja Zakona o zaštiti radnika, jer je u njemu jasno formulisana optužba da se ne primenjuju odredbe Zakona o garantovanom osmočasovnom radu radnika, kao i njihovo pravo na dobrovoljno opredeljenje za prekovremeni rad. Takođe je evidentna optužba da se za prekovremeni rad ne plaća 50 procenata više od redovne satnice. Vredi posebno podvući da je, prema konstataciji dopisnika radničkih novina, nadnica zaposlenih radnika u ovoj tvornici bila između 24 i 48 dinara, što je takođe daleko ispod proseka primanja metalških radnika. Prikaz prilika u novosnovanoj fabrici vijaka dopisnik iz redova samih radnika ove fabrike završava rečima: „Naša su odela iscepana i manjkava, stanovi su nam hladni, a na sto nam dospeva samo posna hrana.”

Ako podatke o zaradi u Fabrici Braće Kramer, koje smo dali nešto ranije, uporedimo sa primanjima u Novosadskoj fabrici vijaka, onda vidimo da je nekvalifikovani radnik u Fabrici vijaka primao 10, a kvalifikovani 23 dinara manje od onog u Fabrici Braće Kramer. Dok je taj raspon za nekvalifikovane radnike neosporan i možemo prihvatiti fakat da su oni za 10 dinara bili slabije plaćeni od Kramerovih radnika, raspon od 23 dinara razlike u nagrađivanju kvalifikovanih radnika treba primiti sa rezervom, i svakako ga moramo korigovati za znatan procenat. Dopisnik radničkih novina izuzeo je iz proseka primanja petorice predradnika iz Mađarske. To su bile i najbolje plate radnika sa visokom kvalifikacijom, koje bi, da su obračunate u globalu, kako je

⁴⁵³ Vasas, ne hagyd magad (Ne daj se metalče). — SZERVEZETT MUNKÁS, 25. XII 1925.

to učinjeno u Fabrici Braće Kramer, znatno podigle prosek primanja kvalifikovanih radnika u Novosadskoj fabrici šrafova.

S razlogom se postavlja pitanje kako je moguće da su i kod Kramerovih i u novoosnovanoj fabrici šrafova metalski radnici primali manje nadnice od prosečne nadnice metaliskog radnika u Vojvodini i Jugoslaviji. Odgovor na ovo pitanje nalazimo u konkretnim tržišnim uslovima ponude i potražnje metalske radne snage u Novom Sadu. Ponuda radne snage bila je od 1920. do 1925. u stalnom raskoraku sa potražnjom. Uostalom, jedan od razloga (pored povoljnog geografskog položaja: pristanište na Dunavu, blizina Beograda) što su se vlasnici Novosadske fabrike vijaka opredelili za ovaj grad bio je i u tome što su procenili da im u njemu stoji na raspolaganju dobra i jeftina radna snaga. U toj proceni nisu pogrešili.

Besposlica je u Novom Sadu naročito ugrožavala metalske radnike i mlinare. Takva je situacija bila i u bližoj okolini. Šta je takvo stanje značilo za radnika, kako je ono delovalo na njegovu psihu, lepo je 1920. godine opisao jedan dopisnik RADNIČKIH NOVINA. On ističe da pri samom pomenu reči besposlica „radnici, žrtve besposlice, osećaju užas zla koje ih bije. Biti proleter i biti bez posla, to znači umirati od smrti koje se boji i najveći heroj, pred kojom bi ustuknuo i legendarni junak. Besposlica! To je neprijatelj od koga se ne može uteći sopstvenom snagom.”⁴⁵⁴

U godišnjim izveštajima Radničke komore u Novom Sadu za 1923, 1924. i 1925. godinu čitamo da su metalski radnici i osoblje u vojvođanskim mlinovima u situaciji trajne nezaposlenosti.⁴⁵⁵ Da im je išlo loše, saznajemo i iz pisanja građanske štampe. Ona je početkom 1925. godine zabeležila da se celokupna metalska industrija Novog Sada bori sa vanrednim teškoćama, usled čega je otpustila većinu svojih radnika, a redukcija radne snage dostiže čak 60 do 70 procenata ranije zaposlenih radnika.⁴⁵⁶ To je u najmanju ruku značilo da je polovina već angažovanih radnika ostala trajno ili privremeno bez posla.

Plimu i oseku stepena zaposlenosti možemo veoma lako pratiti kao konkretni fenomen i u Fabrici Braće Kramer. Ona je inače beležila izvanredni napredak, pa ipak nije bila imuna prema povremenim krizama plasmana robe. Od 15. juna 1922. godine, kada je u pismenim dokumentima prvi put zabeležen podatak o broju zaposlenih radnika ovog preduzeća, pa sve do 27. decembra 1928. broj zaposlenih je rastao i opadao u naglim skokovima, kako se to lako može sagledati iz sledećeg tabelarnog pregleda:

15. VI	1922.	svega zaposleno	23 radnika
11. XII	1923.	svega zaposleno	26 radnika
10. VII	1925.	svega zaposleno	40 radnika
26. III	1927.	svega zaposleno	34 radnika
29. II	1928.	svega zaposleno	43 radnika
27. VI	1928.	svega zaposleno	60 radnika
27. XII	1928.	svega zaposleno	27 radnika

⁴⁵⁴ RADNIČKE NOVINE, 27. I 1920.

⁴⁵⁵ Poslovni izveštaj Radničke komore za Vojvodinu za god. 1922, 1923. i 1924. Novi Sad 1925, 17, 40, 45.

⁴⁵⁶ Ijesztően nagy a munkanélküliség (Zastrašujuće je velika besposlica). — VAJDASÁG 21. I 1925.

Nije teško steći sud o tome u kakvom su se položaju nalazili radnici u fabrici koja je samo u jednoj (1928) godini, prilikom tri ovlaštena pregleda oblasne inspekcije rada, iskazala tri različita stanja o broju zaposlenih: na početku godine 43, sredinom 60 i na kraju godine samo 27 radnika, što predstavlja redukciju od oko 60 procenata u odnosu na najveći broj zaposlenih radnika. Položaj većine otpuštenih radnika te godine pogoršan je godišnjim dobom, zimom, kad nisu mogli da se eventualno zaposle ni na nekom poljoprivrednom imanju.

Sindikalna organizacija u Fabrici vijaka i borba za radničkog poverenika

U Fabrici Braće Kramer situacija u pogledu sindikalne organizovanosti radnika dvadesetih godina bila je, videli smo, veoma loša. Nasuprot tome, radnici Novosadske fabrike vijaka bili su skoro stopostotno organizovani i to u Sekciji metalaca URSSJ-a u Novom Sadu. Ta je sekcija početkom 1926. godine obuhvatila 60 radnika ovog preduzeća, a to znači skoro sve, jer do 1930. godine prosečan broj zaposlenih u ovoj fabrici nikada nije bio veći od 60 do 80 radnika.⁴⁵⁷ Sasvim je razumljivo što su klasno svesniji radnici Novosadske fabrike vijaka bili u svakom pogledu aktivniji od radnika u Tvornici Braće Kramer, koji su godinama bili psihički terorisani stalnom opasnošću od gubitka zaposlenja. Uprava Novosadske fabrike vijaka bila je primorana da odjednom primi veliki broj radnika. Dobra konjunktura 1925. i 1926. godine odražavala je relativno veliku zaposlenost, što je onemogućilo da se odmah primene brutalne metode zastrašivanja radnika koje su Kramerovi tako efikasno sprovodili. Sindikalno organizovani radnici, pak, odlazili su u svoj sindikalni dom u Temerinskoj ulici, slušali predavanja, učestvovali u radu radničkog hora, koristili sindikalnu biblioteku, u kojoj se mogla naći i pokoja knjižica Marksa i Engelsa. Štaviše, jedno vreme i funkciju bibliotekara obavljao je radnik iz Novosadske fabrike vijaka.

Pri takvom stanju stvari sasvim je logično što su ovi klasno svesni radnici polagali pravo na to da se koriste slovom Zakona o zaštiti radnika i da 1926. godine izaberu svoje radničke poverenike. To su i učinili, ali su naišli na otpor vlasnika. Jedan od delegata bila je i radnica Marija Sorg. Nakon obavljenog izbora, uprava Fabrike vijaka izvršila je redukciju radne snage: otpustila je 4 radnice i, naravno, među njima se našla i Marija Sorg. Prema paragrafu 109 Zakona o zaštiti radnika, radničkom povereniku za vreme njegovog mandata (a on je po pravilu trajao godinu dana) vlasnici fabrika nisu smeli dati otkaz. To su jednako znali i oni iz uprave Fabrike kao i sindikalno organizovani radnici. Opuštanje Marije Sorg bilo je, prema tome, jasan izazov radnicima i direktan napad na instituciju radničkih poverenika, koju su jugoslovenski poslodavci u načelu bojkotovali.

Na III kongresu radničkih komora u Beogradu, u novembru 1926. godini, Zivko Topalović je izneo podatak da je ministar za socijalnu politiku, umesto da izradi jedan poslovnik o radu radničkih poverenika, razaslao tajni cirkular svim inspekcijama rada u zemlji, u kome im je dao uputstvo „da ne priznaju nijednog radničkog poverenika, za koga nije obezbeđena prethodna pri-

⁴⁵⁷ Ujedinjeni sindikati u Novom Sadu. — RADNIČKO JEDINSTVO, 1. V 1926.

vola poslodavca.⁴⁵⁸ Sa najvišeg mesta je, prema tome, institucija radničkih poverenika bila ugrožena, jer Zakon o zaštiti radnika nigde nije propisivao da radničke poverenike biraju radnici uz pristanak vlasnika fabrike i da tu funkciju može obavljati jedino onaj radnik, sa čijim se izborom saglasi vlasnik preduzeća. Zakon nije mogao da sadrži takvu odredbu, jer bi to u suštini značilo izneveravanje zadataka radničkih poverenika i, što je najvažnije, moglo bi otvoriti vrata da se i zakonskim putem institucija radničkih poverenika zaobiđe, potisne, jer bi vlasnik mogao redom da odbije svakog ponuđenog radnika kao kandidata za radničkog poverenika.

Prilike su se posle 1922. godine izmenile. Ono što je 1922. godine doneto iz straha od socijalističke revolucije, 1926. godine nije više bilo aktuelno. Buržoazija je stekla samouverenje, strah od revolucije je prošao, a zajedno sa njim i gotovost da se radnicima pružaju izvesni politički ustupci. Vlasnici Novosadske fabrike vijaka su odlučili da onemoguće rad radničkih poverenika, a krenuli su u napad tamo gde je bila, po njihovoj oceni, i najslabija tačka odbrane, na žensku poverenicu rada. Međutim, izazvali su neočekivani otpor, i jednodušan stav radnika.

Štrajk u Fabrici vijaka

Dva predstavnika kvalifikovanih radnika ove fabrike pošla su u upravu i zatražila da se Marija Sorg, otpuštena radnička poverenica, vrati na posao na osnovu Zakona o zaštiti radnika. Uprava je taj zahtev odbila sa motivacijom da joj nije bilo poznato da je Marija Sorg izabrana i, prebacila radnicima što je nisu obavestili o izboru radničkih poverenika. Iz principijelnih razloga poslodavci su se protivili da se otpuštena radnica, makar ona bila i radnički poverenik, vrati na posao, jer nisu želeli da dozvole takav presedan da radnici odlučuju o tome ko će biti primljen a ko otpušten. Time je propao prvi pokušaj da se spor oko otpuštanja radničkog poverenika reši bez sukoba.

Sledećeg dana usledila je nova intervencija. Ovog puta su u pregovorima sa upravom pored dva radnika iz fabrike učestvovala i dva predstavnika Radničke komore u Novom Sadu. Ni ovog puta nije bilo željenog rezultata. Uprava je bila odlučna i nespremna na kompromis. Mariji Sorg nije više bilo mesta u Fabrici šrafova. Pitanje radničkih poverenika i njihovog statusa u ovoj fabrici dovedeno je u pitanje. Postojala su dva puta da se zakonska prava radnika i Marije Sorg zaštite: intervencija Oblasne inspekcije rada i vraćanje Marije Sorg na posao ili, pak, solidarna akcija radnika. Oblasna inspekcija rada očigledno nije htela preduzeti potrebne korake, u celom sporu ostala je neaktivna i posmatrala sa strane šta se dešava. Da bi se shvatilo držanje inspektora rada, potrebno je znati u kakvoj je atmosferi on radio.

Živko Topalović, za koga se zaista ne može reći da je bio revolucionar, 1926. godine instituciju inspekcije rada ocenio je kao nemoćnu, kako zbog nedovoljnog broja inspektora, tako i zbog nepodnošljivih uslova rada. Za inspektore rada Topalović je rekao da su „nemoćni”, jer su bez zaštite. Ako je negde jedan inspektor što ozbiljnije kazao i protestovao protiv nepoštovanja Zakona

⁴⁵⁸ Treći kongres radničkih komora, održan 23. i 24. novembra 1926. u Beogradu, 64.

o zaštiti radnika, *proglasili su ga boljševikom i taj je nesrećnik propao (podvukao Đ. G.).*⁴⁵⁹ U želji da ga ne okvalifikuju kao boljševika i nastojeći da sačuva svoj činovnički hleb, oblasni inspektor rada je našao za shodno da se drži dalje od zbivanja u Fabrici šrafova. Samim tim radnicima je preostalo da se usprotive oružjem koje koristi klasno svesni proletarijat, u borbi za svoja sindikalno-tarifna prava: štrajkom. I stvarno, 6. maja 1926. godine, izbio je prvi štrajk u Novosadskoj fabrici šrafova.

Po formi i načinu bio je to čudan i neuobičajen štrajk. U njemu su učestvovali samo 12 radnika, iako ih je ova fabrika zapošljavala u proseku oko 60. No, sami radnici su doneli odluku da u štrajk stupe svi strugari i bravari, njih 12 na broju, jer od njih zavisi celokupan rad u Fabrici i bez njih tehnološki postupak mora zamreti. Verovali su da će i takav delimičan štrajk urazumiti poslodavce, ali su se prevarili. Vlasnici su bili potpuno svesni da se radi o dalekosežnim posledicama i da eventualni korak unazad može samo da učvrsti klasnu svest radnika, da pojača ugled štrajkača i sindikalne organizacije, pa i Radničke komore, koja je tu akciju podržavala. Zato su bili odlučni da idu do kraja. I krenuli su u ofanzivu.

Uprava Novosadske fabrike šrafova odmah je obavestila svoju stalešku organizaciju, Udruženje industrijalaca Novog Sada, da je izbio štrajk, da štrajkuje 12 radnika, navela je imena svojih štrajkača i zatražila od industrijalaca, članova ovog udruženja, da, imajući u vidu interese fabrikanta, navedene radnike ne prime na posao ako bi im se ovi pojavili sa takvim zahtevom. Njihova molba je naišla kako na puno razumevanje ostalih industrijalaca, tako i na jednodušnu podršku zahtevu, pa je i odlučeno da se štrajkači ne prime na posao. Klasni front industrijalaca pokazao se čvrst i jedinstven. Nasuprot tome, klasni front radnika Novosadske fabrike vijaka nije ispoljio takvu jednodušnost. Već sama činjenica da je štrajkovao samo ograničeni broj radnika, i to baš visokokvalifikovanih, govori o nezdravoj podeli među radnicima, o očiglednom prenebregavanju potrebe da se prema nezakonitim postupcima vlasnika ispolji snažan i jedinstven front svih radnika fabrike pa, eventualno, i solidarna akcija svih metalaca Novog Sada. Jer, momenat je bio veoma povoljan. Radnici su štrajkovali sa zahtevom koji se zasnivao na pozitivnom zakonu Kraljevine Jugoslavije i na toj legalnoj osnovi trebalo je mobilisati sve radne snage i pokazati odlučnost i jedinstvenost. Do toga, međutim, nije došlo.

Poraz štrajkača i posledice neuspeha

Strategija i taktika štrajkača pokazala se slabom i posledice su bile neminovne. Štrajk je propao. Posle nekoliko dana pojavila se malodušnost u redovima štrajkača. Oni su precenili svoju ulogu u proizvodnom procesu i mislili da će uprava preduzeća nakon nekoliko dana štrajka pristati da ispunji zahteve radnika. Kada do toga nije došlo, neki su se pokolebali, ponudili svoje usluge Fabrici i vraćeni su na posao, dok su drugi štrajkači napustili ovo preduzeće i zaposlili se na drugim radnim mestima.

⁴⁵⁹ IAV, Fond Saveza industrijalaca br. 526/7. V 1926.

Iz prvog sukoba 1926. godine poslodavci su izašli kao pobednici. Bio je to poraz ne samo za radnike Novosadske fabrike vijaka, već i za sve metalce Novog Sada, jer bi uspešna akcija radnika ove fabrike u znatnoj meri afirmisala sindikat metalaca u gradu i ustanovi radničkih poverenika vratila poljuljani ugled i značaj. Ovako, poraz štrajka bio je ujedno i poraz sindikalne organizacije u ovoj fabrici, jer, iz saopštenja sa zbora Podružnice saveza metalčkih radnika Novog Sada, održanog 21. oktobra 1928, saznajemo da radnici Fabrike vijaka godinama nisu bili sindikalno organizovani i da su se nalazili među najžešće eksploatisanim metalnim radnicima u Novom Sadu. Oni su radili po deset i dvanaest sati na dan, bez ikakve posebne naknade za prekovremeni rad.⁴⁶⁰

Na spisku metalnih fabrika u kojima je eksploatacija radnika bila najcrnja, izveštaj Novosadske podružnice metalčkih radnika Jugoslavije, na drugom mestu spominje Fabriku šrafova, da bi je po redu sledila Fabrika Braće Kramer, Vojvođanska livnica i Silvester Bernold. Za ove tri poslednje rečeno je da postižu rekorde u eksploataciji radnika. Inače, u ovom izveštaju ima i konkretnih podataka. Veoma su indikativni oni koji tretiraju pitanje nagrađivanja metalčkih radnika u gradu. Tvrdi se da veoma mali broj ovih radnika uživa satnicu od 7 dinara, odnosno nadnicu od 56 dinara. Velika većina prinuđena je da se pomiri sa satnicom od tri, i tri i po dinara, ili nadnicom od 24, odnosno 28 dinara. Samim tim oni samo životare, jer ne mogu ni čestitu hranu sebi da obezbede pa postaju lak plen raznih bolesti.⁴⁶¹

Konstatacije u izveštaju Novosadske podružnice metalčkih radnika Jugoslavije bile su u potpunosti na mestu što se tiče Novosadske fabrike šrafova. Radništvo je u tom preduzeću zaista radilo pod veoma teškim uslovima i bilo čak u životnoj opasnosti zbog istrošenog, davno već amortizovanog mašinskog parka.

⁴⁶⁰ A noviszádi vasmunkások gyűlése a helyzet megjavítására (Zbor novosadskih metalčkih radnika za poboljšanje prilika). — MUNKÁS ÚJSÁG, 28. X 1928.

⁴⁶¹ Isto.

VOJVODINA I DALMACIJA PREMA MAKEDONSKOM PITANJU

O makedonskom pitanju, njegovom nastanku i istorijskom razvoju, njegovim specifičnim komponentama i složenim karakteristikama, već je pisano u jugoslovenskoj historiografiji. Najbolje su o ovoj problematici pisali sami makedonski istoričari, sociolozi i političkozi, koji su ovu tematiku najbolje osetili i najsvestranije sagledali sa svima njenim unutrašnjim protivrečnostima. Međutim, o makedonskom pitanju razmišljalo se i raspravljalo i u ostalim jugoslovenskim republikama i pokrajinama i istraživale su se međusobne veze i odnosi u prošlosti, iako većinom nepotpuno i fragmentarno.

U ovoj studiji posvećena je posebna pažnja postavljanju i interpretaciji geneze i razvoja makedonskog pitanja u severnim i zapadnim jugoslovenskim pokrajinama iz sasvim razumljivih razloga: zato su problemi borbe protiv nacionalnog ugnjetavanja i odnarođavanja u Makedoniji, Vojvodini i Dalmaciji umnogome bili slični, a mestimice i identični. Usled toga je pojmljivo zašto se opoziciona srpska i hrvatska štampa u Vojvodini i Dalmaciji toliko interesovala i tako svestrano zalagala za Makedoniju i Makedonce. Jedan od srpskih opozicionih poslanika iz Vojvodine raspravljao je o makedonskom pitanju i sa govorne tribine ugarskog parlamenta u Budimpešti.

Potrebno je napomenuti da je u ovom radu ranijim razdobljima posvećena veća pažnja i dato više prostora, zato što su ona manje poznata i slabije obrađena u dosadašnjoj istorijskoj literaturi. Novija razdoblja data su samo u grubim potezima. Tako, završna faza u razvoju makedonskog pitanja (*Makedonija u narodnoj revoluciji*) samo je skicirana, zato što je o njoj baš u toku poslednjih godina objavljen niz značajnih studija i rasprava.

I. MAKEDONIJA I PLANOV I PRVIH JUŽNOSLOVENSКИH FEDERALISTA

Makedonija, vekovima pod turskim feudalnim jarmom, bila je bezobzirno ekonomski eksploatisana i nacionalno ugnjetavana. Prvi počeci buđenja makedonskog naroda nastaju u razdoblju krupnih promena u društveno-ekonomskom životu Otomanske Imperije u prvoj polovini XIX veka. To je period početka raspadanja turskog vjnofeudalnog sistema i prve faze razvoja kapitalističke privrede. Ova kriza turskog feudalnog sistema znatno je pogoršala ekonomski položaj seljačkih masa u Makedoniji zbog sve većih nameta i sve bezobzirnijeg izrabljivanja. Nadiranje zapadnoevropskog kapitalizma, čija je jeftina industrijska roba uspešno konkurisala domaćoj zanatskoj proizvodnji,

imalo je za posledicu propadanje sitnih zanatlija i masovno odlaženje Makedonaca na pečalbarene u druge zemlje, najviše u Bugarsku, Srbiju i Vojvodinu. Prema sociološkim istraživanjima Desanke Miljovski, u Makedoniji je došlo do postepene dekompozicije feudalnog sistema, što se može sagledati iz sledećih pojava:

„Feudalni posedi mogli su se prodati i pretvoriti u privatne kapitalističke posede ako su postojali ostali uslovi. Oni su i bili prodavani, njihovo pretvaranje u privatne posede zakonski je bilo olakšano, ali za njihovo pretvaranje u kapitalističke veleposede nedostajali su neki ekonomski uslovi. Feudalni sistem bio je magrizen spolja i spoljnim ekonomskim snagama, koje su osigurale priliv industrijske robe u gradove, odvojile veleposednike od njihovih imanja i koncentrisali ih u gradove, povećali potrebu feudalaca za novcem i time pojačali eksploataciju. Dekomponovanje se izvodi i zbog odsustva carinske zaštite, što je uništilo zakonitog naslednika feudalnog sistema. Propadanje feudalizma potrajalo je gotovo jedan vek upravo zbog toga što je bio uništen njegov naslednik pre nego što je dovoljno ojačao i što se ovo vršilo pod uticajem spoljnih ekonomskih faktora. Tako se silaženje feudalizma s istorijske scene pretvorilo u teško raspadanje celoga sistema, u truljenje društveno-ekonomskog organizma.”¹

Ovaj proces raspadanja feudalnog sistema i prodor novih kapitalističkih odnosa u makedonsko društvo doprinosi nastanku preporoditeljskog pokreta i antifanariotske borbe u Makedoniji. Nove društvene snage, mlada građanska klasa, makedonski trgovci i zanatlije, radi uspešnije delatnosti, potpomažu i širenje prosvete i kulture na narodnom jeziku. Hatišerif iz 1845, omogućio je osnivanje škola u Makedoniji, usled čega jača borba za preuzimanje rukovodeće uloge u crkveno-školskim poslovima. Snaženjem gradskog stanovništva i težnjom za jačim kulturno-prosvetnim uticajem stvoreni su uslovi za nastanak preporoditeljskog pokreta u Makedoniji. Stoga se, oko polovine XIX veka, jedan od prvih makedonskih književnika Jordan Konstantinov Džinot zalaže za prosvetivanje makedonskog naroda, za uvođenje makedonskog jezika u školama i u književnosti i za priznavanje Makedonaca kao posebne etničke celine. Polovičan stav o ovom pitanju zauzeo je Partenije Zografski, jer se zauzimao za stvaranje zajedničkog književnog jezika Makedonaca i Bugara na osnovama galičkog dijalekta. Pobornik čistog makedonskog jezika bio je Konstantin Miladinov, začetnik moderne makedonske poezije, koji je objavio i prvi zbornik narodnih pesama. Ovaj makedonski preporoditeljski pokret nailazio je na velike teškoće i smetnje istovremeno i sa bugarske, i sa srpske, i sa grčke strane, naročito iz redova njihovih buržoazija, koje ne priznaju makedonsku nacionalnu individualnost i istupaju sa velikobugarskim, velikosrpskim i velikogrčkim šovinističkim parolama i samovoljno uključuju Makedoniju u okvire svojih nacionalnih programa ne vodeći računa o raspoloženju i volji samoga makedonskog naroda, koji je imao svoje sopstvene nacionalne aspiracije.

Makedonsko pitanje tesno i nerazdvojno je povezano sa južnoslovenskim pitanjem. Već u prvim političkim planovima i projektima o budućoj velikoj južnoslovenskoj zajednici izričito se spominje i Makedonija. Od najranijih nagoveštaja nacionalnih težnji za povezivanjem i ujedinjavanjem južnoslo-

¹ D. Miljovska, *Klasna struktura makedonskog društva u drugoj polovini XIX veka*. — *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 1—2 1966, 125—126.

venskih naroda u šire zajednice svakako je karakteristična poslanica bačkoga episkopa Jovana Jovanovića, datirana u Novom Sadu 24. februara 1805. Njen autor pozdravlja izbijanje prvog srpskog ustanka i postaje jedan od prvih političkih savetnika pobunjenih ustanika, ukazuje im punu moralnu i materijalnu pomoć, šalje im prve topove sa tobdžijom i municijom i dostavlja im znatna novčana sredstva, nužno potrebna za dalju oružanu borbu. Pada naročito u oči da se Jovanović u svojoj poslanici ne obraća samo ustanicima u Sumadiji, nego svima rodoljubima „u miloj i sveltubljenoj Srbiji, Bosni, Hercegovini”, poimence „Crnogorcima, Zečanima, Makedoncima, Epircima, rumelijskim Bugarima, Vlasima i Moldavcima”. U svojoj viziji buduće velike Jugoslavije Jovanović nagoveštava dane kada ćemo „da podignemo silnu flotu na Crnom i Jadranskom moru; da sagradimo velike gradove i silne tvrđave; da otvorimo deset univerziteta, mnoge gimnazije, akademije, kadetske kolegije i mnoge normalke,”² u toj budućoj Jugoslaviji naći će svoje mesto i Makedonija.

Iduće, 1806, godine, veliki narodni dobrotvor i jedan od najučenijih Srba svoga doba, Sava Tekelija, izrađuje i objavljuje, u 2000 primeraka, prvu geografsku kartu buduće južnoslovenske države, koja obuhvata Srbiju, Vojvodinu, Bosnu, Hercegovinu, Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Crnu Goru i Makedoniju.³ Iako nevešto izrađena, ova karta „Ilirskog kraljevstva” — kako ju je Tekelija označio — pokazuje, zajedno sa citiranom poslanicom Jovana Jovanovića, kako su učeni Srbi već u doba prvog srpskog ustanka zamišljali buduću Jugoslaviju.

U južnoslovenskim planovima i projektima hrvatskih iliraca, u doba hrvatskog narodnog preporoda, u *Disertaciji* (1832) grofa Janka Draškovića i u *Proglasu*, objavljenom u *Danici ilirskoj* (1835), u kome Ljudevit Gaj govori o zemljama „Velike Ilirije”, Makedonija se još ne spominje. Krupan korak dalje od iliraca učinili su hrvatski narodni preporoditelji Josip Juraj Štrossmayer i Franjo Rački. Štrossmayer materijalno i moralno pomaže narodne preporoditelje braću Miladinov, Dimitrija i Konstantina, omogućuje izdavanje njihovog zbornika narodnih pesama (Zagreb, 1861) i zalaže se preko austrijske diplomatije za njihovo spasavanje iz turskih tamnica.⁴ Franjo Rački, u svojim poznatim člancima *Jugoslovenstvo*, napisanim posle pada Bahovog apsolutizma, izlaže svoju široku južnoslovensku koncepciju „o jedinstvu naših naroda koji žive u lijepim i prostranim zemljama među Jadranskim i Crnim morem, od Soče do Marice”.⁵ Tursko bombardovanje Beograda (u junu 1862) ispunilo je sve rodoljube nadom u skoro oslobođenje onih južnoslovenskih zemalja koje su još stenjale u okovima turskog feudalizma, među kojima se nalazila i Makedonija. Franjo Rački je pisao: „Svaki top, ispaljen u Beogradu, Sarajevu ili

² K. Milutinović, *Iz istorije Novog Sada u doba Kočine Krajine i Prvog srpskog ustanka*. — *Zbornik Matice srpske*. Serija društvenih nauka, knj. VII, Novi Sad 1954, 49—85; D. Ruvarac, *Mitropolit Stefan Stratimirović i bački vladika Jovan Jovanović, prvi vesnici srpske slobode*. — *Arhiv za istoriju Srpske pravoslavne karlovačke mitropolije*, knj. IV, sv. 1. Sremski Karlovci 1914, 90—95.

³ *Zemljopisna Srbije, Bosne, Dalmacije, Dubrovne, Crne Gore i ograničenih predjela*. Sobražnje trudni Save ot Tjukjuli, c.k. sovjetnika, zlatnija nadpetice kavalera, 1806.

⁴ H. Polenaković, *Konstantin Miladinov*. — *Tvorbi*, Skopje 1958; *Knjiga za Miladinovci*. — *Zbornik 1861—1961*, Skopje 1921.

⁵ *Jugoslovenstvo*, I, Pozor, Zagreb, 31. X. 1860.

Cetinju, na Drini, Bosni ili Morači, odziva se kod Jadranskoga mora, na Vardaru, Marici, Savi, Kupi i Dravi.”⁶

Iste, 1862. godine, pojavile su se na nemačkom jeziku dve značajne studije istaknutog srpskog političara, publiciste i državnopravnog teoretičara Mihaila Polit-Desančića, koje direktno ili indirektno dodiruju i makedonsko pitanje. U prvoj od njih Polit raspravlja o narodnosnom pitanju u smislu savremenog demokratskog principa narodnog samoopredeljenja. Obe su rasprave prvobitno objavljene u bečkom listu *Ost und West*, koji je izdavao i uređivao hrvatski publicist Imbro Ignjatijević-Tkalac, uz materijalnu pomoć kneza Mihaila i biskupa Štrosmajera. Obe su rasprave preštampane i kao posebne knjige, a prva je prevedena i na srpskohrvatski jezik. Dok su se Politovi pretihodnici zanosili slavenofilskim i panslavističkim utopijama, Polit pledira za federalističko rešenje istočnog pitanja: „Federacija među Slavenima osigurala bi svakom plemenu svoj u toku povestnice razvijeni narodni život kao državni život, a ujedno bi pokazala svima opšti narodni život. Panslavizam može dakle biti samo kao slavenska federacija, a nikako kao rusizam.”⁷ Polit smatra: „Bez federacije mogu se pojedine vladajuće narodnosti u ovim državama za neko vreme silom i ugnjetavanjem držati, ali čim sila malo popusti, moraju se različi narodnosti na istoku sjediniti u federativnoj državnoj sistemi.”⁸

U svojoj studiji o istočnom pitanju Polit je prvi put sistematski izložio i naučno obrazložio vlastitu koncepciju o organskom rešenju istočnog pitanja u okviru južnoslovenske federacije i balkanske konfederacije.⁹ Raspravljajući o srpsko-bugarskim odnosima, Polit priznaje da postoje izvesne razlike u jeziku, ali ističe da te razlike nisu naročito velike, i smatra da su među svima slovenskim jezicima srpski i bugarski „među sobom najsirodniji”. Ocrtavajući razvoj bugarske i srpske istorije, Polit se zadržava malo duže jedino na caru Simeonu i caru Dušanu, pod čijim su vladavinama Bugarska i Srbija dostigle vrhunac svoje moći na Balkanskom poluostrvu, da bi se odmah zatim njihove carevine počele raspadati i rušiti. Polit obrazlaže nemogućnost formiranja jedne velike jedinstvene države na evropskom jugoistoku i ukazuje na činjenicu da se ni vizantijska imperija, ni bugarska i srpska carevina nisu mogle održati. Ničije osvajačke ambicije, ni vizantijskih imperatora, ni cara Simeona, ni cara Dušana, nisu mogle biti zadovoljene, niti su njihove zavojevačke borbe i pobeđe imale trajnoga uspeha. Zato Polit smatra da je „konfederacija takav državni sistem, kakav potpuno odgovara, s obzirom na geografski položaj, zajedničkim interesima svih naroda skupa, kao i specijalnim interesima svakoga naroda posebice”. Postavljalo se pitanje o tome koji bi oblik konfederacije trebalo izabrati: da li oblik savezne države ili oblik saveza država? Polit misli, s obzirom na složene međunacionalne odnose, da bi Južni Sloveni, Grci i Rumuni trebalo da obrazuju samo savez država, dok bi se Južni Sloveni ujedinili u saveznu državu.

Imajući u vidu već u ono vreme (1862) vrlo oštro izražene aspiracije velikogrčkih nacionalista ne samo za egejskim, nego i za vardarskim i pirinskim delom Madekonije, Polit je odlučno odbijao i smatrao za apsurd svaku pomisao

⁶ *Misli jednoga Hrvata nedržavnika o Istočnom pitanju*. — Pozor, br. 205, 1862.

⁷ M. Polit-Desančić, *Narodnost i njen državnopravni osnov*. Preveo Đorđe Popović — Daničar. Novi Sad 1862, 38.

⁸ *Ibid.*, 41.

⁹ M. Polit, *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung*, Wien 1862.

o helenizaciji Južnih Slovena i navodi zato niz stvarnih razloga i jakih argumenata. Polit opravdano smatra da bi između Južnih Slovena, s jedne strane, i Grka, s druge, „trebalo da postoji izvesna solidarnost, a ne rivalitet“. Samo je tako moguće organsko rešenje istočnog pitanja.¹⁰

Predosećajući već tada svu složenost i neobičnu osetljivost srpsko-bugarskih odnosa baš s obzirom na jasno ispoljene aspiracije bugarske i srpske buržoazije za budućim posedom Makedonije, koja bi lako mogla postati jabukom razdora, Polit pledira da Srbi i Bugari — u okviru planirane balkanske konfederacije — formiraju jednu saveznu državu sa zajedničkom vladom i centralnim parlamentom i posebnim zemaljskim vladama i saborima.¹¹ Polit ovako obrazlaže svoj projekat:

„Budući tesni savez između Srba i Bugara naslućuje se u sadašnjici i solidarnosti oba naroda. Srbi u Kneževini smatraju za moralnu obavezu da oslobode Bugare ili, u najmanju ruku, da im pomognu kod oslobođavanja, i oni pri tome ne prave nikakvu razliku između Bugarske i Bosne. S druge strane opet smatraju Bugari srpsku stvar sasvim kao svoju stvar. Kod poslednjih događaja u Beogradu¹² Bugari su se, pod zapovedništvom poznatog književnika Rakovskog, borili za srpsku stvar isto tako hrabro kao i za svoju sopstvenu i dali pokušaje retkog požrtvovanja. Danas se ni kod Srba ni kod Bugara ne pravi nikakva razlika između srpskog i bugarskog oslobođenja. Cilj je zajednički: da se strese azijski jaram. Tek onda može biti govora o formiranju jedne srpsko-bugarske države i jednog državnog saveza.“¹³

Kamen spoticanja u saglašavanju zajedničkih interesa u postavljanju i rešavanju makedonskog pitanja predstavljao je Solun, glavni grad Makedonije, o koji su se otimali i Grci, i Bugari, i Srbi. Dok su se grčki nacionalisti pozivali na nacionalni princip i ukazivali na okolnost da je stanovništvo Soluna u većini grčko, dotle su se bugarski politički krugovi pozivali na istorijske tradicije iz doba cara Simeona i cara Asena II, a predstavnici srpskog političkog života na aspiracije cara Dušana za Solunom i izlaskom na Egejsko more. Svetozar Miletić, koji se inače u glavnim linijama slagao sa Politovom koncepcijom o organskom rešenju istočnog pitanja u okviru južnoslovenske federacije i balkanske konfederacije, pokušavao je ovim argumentima da objasni težnje srpske građanske klase za Solunom i prodorom prema Sredozemnom moru:

„Osobna srpska država imala bi se sastojati iz današnje Srbije, Bosne, Hercegovine, Zebe, Stare Srbije i nekog dela Makedonije, u kom je karakter srpskih običaja, srpskog načina mišljenja, srpskih simpatija, pa i samog jezika većinom i suštinom prodro, a to je kraj do i nešto preko Vardara; osobito je Solun za interes srpske trgovine jako važan; to je jedini put kojim bi trgovina srpske države preći put k Sredozemnom moru i zemljama, koje ga okružavaju, imala; u ovom pogledu moramo za više što god, nego za slučaj ili za modu kakvu od predaka nasleđenu smatrati, što je Dušan, zanemariivši osvajanje jednoplemenitih zemalja prema Jadranskom moru i do Hrvatske, toliko puta na grčke zemlje, a naime na Solun naginjao — ovo je ona ista instink-

¹⁰ Ibid, 16.

¹¹ Ibid, 37—38.

¹² Ovde Polit očevidno misli na tursko bombardovanje Beograda (u junu 1862.), kojom prilikom se Bugarska legija, pod komandom bugarskog književnika i nacionalnog revolucionara Georgija Rakovskog, borila zajedno sa srpskom vojskom protiv turskog oružanog napada iz beogradske tvrđave, na srpski deo Beograda.

¹³ M. Polit, *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung*, 38.

tivna uviđena potreba i nužda državna, koja je Petra Velikog k Petrogradu, Finskom zalivu i Istočnom moru, a Katarinu Veliku put Krima, Sevastopolja i ka Crnom moru vodila.”¹⁴

Od svih srpskih građanskih političara ponajbolje rešenje za složeno pitanje poseda Soluna, u tadašnjim teškim političkim i ekonomskim uslovima, pro-
našao je i predložio Polit—Desančić ovim argumentima: „Solun, koji je zna-
čajno trgovište i ima vrlo pomešano stanovništvo, da bi se izbegao sukob iz-
među Slovena i Grka, bilo bi najbolje proglasiti za slobodni trgovački grad.”¹⁵
Od svih makedonskih gradova Solun je bio najsporniji i možda najviše tražen
ne samo od Grka, nego i od Srba i od Bugara baš zbog svoga pogodnog eko-
nomskog, geografskog i stratezijskog položaja. Zbog toga je Polit i insistirao
na tome da Solun postane slobodan trgovački grad.

Dok su Polit—Desančić i Svetozar Miletić raspravljali o makedonskom
pitanju u okviru južnoslovenske federacije i balkanske konfederacije, dotle je
Jovan Pavlović, urednik *Pančevca* i izdavač prvog srpskohrvatskog prevoda
Komunističkog manifesta,¹⁶ raspravljao o Dunavskom savezu, zajednici slo-
bodnih i ravnopravnih naroda na jugoistoku Evrope. Pavlović istovremeno
ustaje i protiv pangermanizma i protiv panrusizma i suprotstavlja im savez
udruženih malih podunavskih i balkanskih naroda:

„Ni jedan od njih nije toliko velik, silan i moćan, da bi mogao biti drugome
strašan i opasan, a svi su skupa dovoljno jaki, da bi se mogli s uspehom bra-
niti od opšteg neprijatelja — bio taj Velika Nemačka ili Velika Rusija. Ali, za
srećnu formaciju Istočnog saveza ište se, pre svega, da se sami istočni narodi
ostave svijju pretensija (bilo istorijskih, bilo kulturnih, bilo kakvo mu drago)
na gospodarenje; za njih je nužno da se naviknu živeti jedan *pored* drugog, a
nipošto jedan *nad* drugim. Tako se samo sloboda i samostalnost svijju postići
može. Ako pak ma i jedan od njih bude za tim išao da postane gospodar nad
ostalima, onda će svi neizbežno to dočekati da će svi postati — roblje prusko
ili rusko.”¹⁷

U posebnom članku Pavlović raspravlja najosetljivije pitanje međunacio-
nalnih odnosa i spornih graničnih oblasti između pojedinih balkanskih na-
roda. Analizirajući tadašnje srpsko—bugarske odnose sa posebnim osvrtom na
pitanje buduće pripadnosti Stare Srbije i Makedonije (kada budu oslobođene
ispod turskog jarma), Pavlović oštro kritikuje šovinizam velikobugarskih na-
cionalista: „Bugarima kad progovoriš o Staroj Srbiji, kao da si im dirnuo u
zenicu oka; to je, vele, deo zemlje koji njima pripada; neće da se uvidi da
danas na žalost ne pripada ni njima ni nama, nego turskim krvopijama, koji
ga na mrtvo ime cede i ubijaju.”¹⁸ Pavlović ukazuje i na zatrovane grčko—bu-

¹⁴ *Istočno pitanje*, IX. — *Srpski dnevnik*, Novi Sad, 14. IX 1863. Ova Miletićeva
rasprava objavljivana je prvo u *Srpskom dnevniku* (pod inicijalom M.) u broje-
vima 174, 176, 177, 179, 180, 182, 184, 185, 188/1863. Odavde je preštampana u knjizi
Izabrani članci Svetozara Miletića, s predgovorom V. Stajića. Priredio M. Jerkov.
Novi Sad 1939, 27—79. Rasprava je prevedena i na nemački jezik: *Die Orientfrage*,
von Dr. Svetozar Miletić, Neusatz 1877.

¹⁵ M. Polit, *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung*, 36.

¹⁶ Ovaj prevod objavljen je prvo u nastavcima u *Pančevcu*, a odatle je pre-
štampan, sa vrlo značajnim predgovorom, kao posebna publikacija pod naslovom
Manifest Komunističke partije. U *Pančevcu* (Brzobiskom Jovanovića i Pavlovića) 1871.

¹⁷ *Srbi u Dunavskom savezu*. — *Pančevac*, 11. X 1870.

¹⁸ *Nesloga među istočnim narodima*. — *Pančevac*, 4. III 1871.

garske odnose zbog nerešenog pitanja buduće pripadnosti Makedonije i postavlja pitanje ne samo Bugarima i Grcima, nego istovremeno svima balkanskim narodima: „Čemu to vodi? Ničemu drugom, nego da će Turska još jače i još duže nad svima njima ozgo jahati. Nije zajednička sloboda ono za čim teže, nego koji će imati šire granice i što veće gospodarstvo.”¹⁹ Iako sav u vatri polemike, Pavlović ni ovom prilikom ne upada u proizvoljna uopštavanja, nego s priznanjem ukazuje na *Slobodu*, list Ljubena Karavelova, predsednika Bugarskog centralnog revolucionarnog komiteta u Bukureštu — „jedini list bugarski, koji i u ovome pitanju, kao i inače, odlično mesto zauzima zastupajući načelo oslobođenja istočnih naroda bez obzira na granice”.²⁰

Međutim, *Sloboda* nije bio ni prvi, ni jedini bugarski list koji je stajao na širokim južnoslovenskim pozicijama. Jovan Pavlović je izgubio iz vida da je još pre Ljubena Karavelova bugarski narodni preporoditelj Georgi Rakovski, kao politički izgnanik u Vojvodini, Srbiji i Rumuniji, izdavao i uređivao bugarske revolucionarne listove: *Blgarska dnevnic*a (Novi Sad, 1857), *Dunavski lebed* (Beograd 1860—1862), *Budućnost* (Bukurešt, 1864—1865). Svi su ovi listovi propagirali oslobođenje balkanskih naroda ispod turskog jarma i formiranje južnoslovenske federacije i balkanske konfederacije.²¹ U ovim listovima Rakovski je objavio niz članaka u kojima propagira veliku južnoslovensku zajednicu, ali Makedoniju kao bugarsku pokrajinu uopšte ne spominje. Iz Novog Sada je proteran, kao „politički sumnjiv” i nepoželjan stranac, po naređenju bečke vlade.²² Tadašnji svemoćni austrijski državni kancelar i ministar policije Aleksandar Bah, kada je rekao da Novi Sad predstavlja „glavu političke hidre jugoslovenstva”, mislio je svakako i na Rakovskog.

U srpskoj građanskoj istoriografiji mnogo se isticala i glorifikovala „velika misao” kneza Mihaila Obrenovića o stvaranju takozvanog „Srbo—Bugarskog kraljevstva” ili „Jugoslovenskog carstva”. Inicijativom kneza Mihaila i Garašaninove vlade, s jedne strane, i Bugarskog centralnog revolucionarnog komiteta, sa druge, sastavljen je u Bukureštu, 14. januara 1867, zajednički *Program političkog odnošaja Srbo—Bugara (Bugaro—Srba) ili njihov srdačan sporazum*. Prva tri člana ovoga *Program*a glase:

„1) Narod srpski i narod bugarski, koji su po suštastvu Sloveni, od iste krvi i jednoverni, koji proizilaze od istog stabla i obitavaju predele dodirujući se, samim providenjem pozvani su da žive u buduće pod jednom istom upravom i pod jednom zastavom. 2) I zbog toga što obrazuju jedno telo, zadahnuto istim osećajima, i što imaju iste težnje, i što mogu postići njihove težnje samo u jednom zajedničkom narodnom životu, ova dva bratska naroda noseće u buduće, s razlogom ime Srbo-Bugara ili Bugaro-Srba, i njihova zajednička otadžbina Bugaro-Srbija ili Srbo-Bugarska. 3) Njegova Svetlost Knjaz Mihailo

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid.

²¹ K. Milutinović, *G. S. Rakovski u Novom Sadu 1856—1857*. — *Zbornik za društvene nauke*, sv. 21. Novi Sad 1958, 1—33. Ova studija je, znatno proširena i dopunjena, prevedena i na bugarski jezik i objavljena u zborniku *Georgi Stoikov Rakovski*. Urednik M. Dimitrov. — Sofija (Blgarska akademija na naukite), tom I, 1964; 319—382; Đ. Ignjatović, *G. S. Rakovski u Beograd 1860—1863*. Op. cit., 389—432; B. Kovačević, *G. S. Rakovski u Novom Sadu i Beogradu*. — *Zbornik radova Instituta za proučavanje književnosti SAN*, knj. II. Beograd 1952.

²² *Anweis über die im Monate November 1857. landesverwiesenen oder abgeschafften Ausländer*. — *Beilage zum Central-Polizei-Blatte*, Wien 1857, Nr. 130, S. III.

Obrenović, koga je otečestvoljublje toliko puta osvedočeno, potomak slavne loze i sin junaka osloboditelja Srbije, proglašava se za uzvišenog šefa Srbo-Bugara i za komandanta njihove vojske.”²³

Ovaj program usvojila je skupština bugarskih delegata, političkih emigranata iz raznih krajeva porobljene Bugarske, održana u Bukureštu početkom aprila 1867. Delegati su diskutovali nekoliko dana, osetili velike propuste i praznine, upozorili na njih i dopunili raniji *Program*. Na kraju svojih veća-nja (5. IV 1867) oni su sastavili i potpisali *Protokol* koji dopunjuje *Program*. Karakteristično je: dok se u *Programu* predviđa formiranje „Srbo—Bugarskog kraljevstva” dotle se u *Protokolu* — sastavljenom tri i po meseca docnije — već govori o „Jugoslovenskom carstvu”, i to s pravom nasleđstva u dinastiji Obrenovića. Predviđena je ravnopravnost oba jezika i utvrđen princip da ministri budu „od oba naroda”. O unutrašnjem uređenju buduće zajedničke države ne govori se konkretno, ne spominje se ni centralističko, ni federalističko ustrojstvo, čak ni autonomija Makedonije, ali se predviđa: „Narodno predstavništvo da se sastavlja u državi srazmerno iz narodonaseljenja i saglasno sa danas postojećom formom u Srbiji za taj predmet.”²⁴ Kada se zna da je u doba kneza Mihaila narodno predstavništvo u Srbiji postojalo samo na papiru, a da je „postojeća forma” bila apsolutistička, onda je jasno po kakvim bi se načelima upravljalo u tom planiranom „Jugoslovenskom carstvu”. Pitanje prestonice ostalo je nerešeno: „Prestoni grad Jugoslovenskog carstva gde će biti, da reši prestavnštvo narodno.” Čini se da se bugarski delegati u tome pitanju nisu mogli saglasiti sa namerama beogradskih delegata, koji su predlagali Beograd, Kragujevac ili Niš, dok su Bugari predlagali Sofiju ili Trnovo. Kao kompromisno rešenje spominjan je u većanjima i raniji predlog Polita-Desančića da prestonica bude Prizren „jer ovaj grad po svom povoljnom položaju između Jadranskog i Egejskog mora čini otprilike središnju tačku između Srba i Bugara i iz političkih i ekonomskih razloga ponajbolje će se prilagoditi jednoj prestonici.”²⁵ Pitanje je ostalo otvoreno. Prema zamislima ovoga projekta „Jugoslovensko carstvo” bilo bi sastavljeno od Srbije, Bugarske, Makedonije i Trakije.²⁶ Ostale južnoslovenske zemlje se u ovom nacrtu uopšte ne spominju. Raspravljajući o unutrašnjem uređenju budućeg „Jugoslovenskog carstva”, Vasa Čubrilo-
vić je tačno uočio da ni knezu Mihailu, ni Iliji Garašaninu „nisu bile jasne predstave kakva bi bila ta nova jugoslovenska država... da li bi to bila centralistička ili federalistička država. Po svemu sudeći pre ono prvo”.²⁷ O nekoj autonomiji Makedonije nema ni spomena. Iako je

²³ M. S. Piroćanac, *Knez Mihailo i zajednička radnja balkanskih naroda*, Beograd 1895, 36.

²⁴ Ibid, 39.

²⁵ M. Polit, *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung*, 38.

²⁶ G. Jakšić i V. J. Vučković (*Spoljna politika Srbije za vladu kneza Mihaila*, Beograd 1963, 385—386) spominju, na žalost vrlo nepotpuno, u jednoj primedbi ispod teksta, da je u Beogradu ili Bukureštu štampana jedna proklamacija, datirana 1. juna 1867, koju su potpisali „rodoljubi iz Sofije, Plovdiva, Trnova i Bitolja”. U proklamaciji je „stajalo da Bugari ne mogu ništa da postignu bez Srbije, niti Srbija bez Bugara, i da će odnosi u budućoj zajedničkoj državi biti bratski”. Proklamacija je imala šire južnoslovensko obeležje i završavala se pozivom na jedinstvo Bugara „sa Srbima, Slavoncima i Hrvatima”. Ova proklamacija, na žalost, do danas nije pronađena ni u jugoslovenskim, ni u bugarskim arhivima, jer su sva dosadašnja istraživanja ostala bez rezultata.

²⁷ V. Čubrilo-
vić, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, Beograd 1958, 217.

evoluirao od ranijih uskosrpskih shvatanja svoga *Načertanija* (1844), Garašanin ni docnije nije ozbiljno mislio na ujedinjenje, nego samo na prisajedinjenje. Po Čubriloviću, Garašanin „teži da Srbija zadrži voćstvo u oslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda; a kad se stvori nova jugoslovenska država, ona da bude središte oko koga će se okupiti ostali narodi i ostale zemlje. Onako kako je 1844. zamišljao ujedinjenje Srbije s ostalim Srbima — ne putem ujedinjenja nego putem prisajedinjenja — slično je zamišljao i ujedinjenje Srbije i Srba s ostalim jugoslovenskim narodima”.²⁸

Planovi i projekti o stvaranju ovakvog „Jugoslovenskog carstva”, pod skiptrom Mihaila Obrenovića i sa centralističkim državnim uređenjem, izazvale su razumljivu opoziciju i kod bugarskih rodoljuba i kod demokratskih elemenata i napredne omladine u Srbiji i Vojvodini. Tako se, Georgi Rakovski, koji je 1860. sa mnogo preteranog oduševljenja pozdravio dolazak na presto kneza Mihaila,²⁹ izražavao sada vrlo skeptički o tim planovima i otvoreno govorio da je nacrt o Mihailovom „Jugoslovenskom carstvu” — „još veća utopija od panslavizma”.³⁰ Ljuben Karavelov bio je još odlučniji protivnik „velike misli” kneza Mihaila od Rakovskoga. Ruski đak, učenik Černiševskog, Dobroljubova i Pisareva, sav u idejama ruske revolucionarne demokratije, Karavelov je kao politički izgnanik stigao u Beograd u proleće 1867, baš kada se Garašaninova vlada sporazumevala s Bugarskim centralnim komitetom o „Jugoslovenskom carstvu”. Tačno je konstatovao Božidar Kovačević: „To su bile težnje i zamisli srbijanskih vladajućih krugova. Slobodoumna opozicija i omladina išli su još dalje... Hteli su da u isti mah sa nacionalnim težnjama ostvare i druge reforme u našim narodima.”³¹ Karavelov je kao „brat Bugarin” lično prisustvovao skupštini Ujedinjene omladine srpske u Beogradu 1867, bio oduševljeno pozdravljen i postao svedok rasturanja omladinske skupštine prema naređenju vlade kneza Mihaila.³² Isto kao srpski omladinci, i Karavelov je zauzeo opozicioni stav prema vladinoj politici, govorio je i pisao protiv režima i zato morao napustiti Srbiju i potražiti azil u Vojvodini, u Novom Sadu. On je odmah postao saradnik Mileticeve *Zastave*, Hadžičeve *Matrice* i drugih listova i časopisa. U Novom Sadu je Karavelov imao prilike da se bliže upozna sa federalističkim koncepcijama Polita-Desančića i Svetozara Miletića i pod njihovim uticajem i sam je postao federalist. Ali, zbog svoga oštrog opozicionog stava prema vladajućoj klasi, Karavelov je i ovde uskoro postao „politički sumnjiv” i dospao u peštansku tamnicu. „Brat Bugarin” uputio je iz zatvora manifest „braći Srbima” s ovom bratskom porukom:

„Istorijsko pravo, vizantijska istorija, Simeonovo carstvo, Dušanova kruna... nemaju tamo mesta gde treba da bude slobode i života. Pogledajte na Švajcarsku i Ameriku, i videćete da se sreća ljudska ne osniva na skiptru i prestolu, ne na kruni i monarhiji, već na čistoj ljudskoj slobodi!”³³

²⁸ Ibid., 228—229.

²⁹ *Dunavski lebed*, br. 2 1860.

³⁰ *Cv. Stojanov, Federativnata ideja v blgarno-srbskite otnošenije (1804—1870)*, Sofija 1919, 43.

³¹ B. Kovačević, *Ljuben Karavelov i Svetozar Marković. — Letopis Matice srpske*, Novi Sad, avgust—septembar 1946, 198—206.

³² M. Dimitrov, *Ljuben Karavelov*. Biografija. Sofija 1959, 100—104.

³³ Lj. Karavelov, *Braćo moja! — Zastava*, 21. III. 1869.

Kada je pušten iz peštanske tamnice i kao „subverzivan politički emigrant” proteran iz Ugarske, Karavelov odlazi u Bukurešt, gde odmah bude izabran za predsednika Bugarskog centralnog revolucionarnog komiteta i 7. novembra 1869. pokreće politički list *Svoboda* sa širokim južnoslovenskim federalističkim programom. Preko ovoga lista Karavelov propagira ideju bratstva i zajednice među južnoslovenskim narodima: „Pružimo jedni drugima bratske ruke i od Tise do Besarabije, od Crnog do Jadranskog mora, od Dunava do Carigrada živimo kao slobodni građani!”³⁴

Omladinski pokret u Vojvodini i Srbiji nije bio dugoga veka. Mađarska vladajuća klasa zabranila je rad Ujedinjene omladine srpske na teritoriji Ugarske zbog njenih nacionalnooslobodilačkih tendencija, a srpska vladajuća klasa zabranila ga je na teritoriji Kneževine Srbije zbog njenih opozicionih, demokratskih ideja, opasnih za dalji opstanak apsolutističkog režima kneza Mihaila. Omladina prenosi svoju aktivnost u Crnu Goru i na Cetinju se osniva Družina za ujedinjenje i oslobođenje srpsko, u avgustu 1871.³⁵ Družina ima po svojim statutima ilegalan, karbonarski karakter, sa šiframa, konspirativnom organizacijom i zavereničkom strukturom, povezuje i objedinjava nacionalnooslobodilačke snage Crne Gore, Makedonije, Srbije, Vojvodine, Bosne, Hercegovine, Dalmacije i stoji u direktnoj vezi sa Bugarskim centralnim revolucionarnim komitetom u Bukureštu.³⁶ Značajnu ulogu u ovom pokretu ima Svetozar Miletić sa svojim najbližim saradnicima.³⁷ Od socijalista aktivno sudeluju: Vasa Pelagić i Kosta Ugrinić.³⁸ Pokret ima od početka široko južnoslovensko obeležje i snažno utiče i na pripremanje bosansko-hercegovačkog ustanka.³⁹

Vezi između Cetinja, Beograda, Novog Sada, Bugarskog komiteta u Bukureštu i slovenskih komiteta u Rusiji održava serdar Pero Matanović, jedna od najinteresantnijih ličnosti u istoriji Crne Gore u drugoj polovini XIX veka. Proslavljeni junak u hercegovačkim ustancima, aktivan učesnik u Omladinskom pokretu, autor političkih pesama sa naprednim tendencijama (*Oda Republici*, *Oda Garibaldiju*), serdar Matanović je bio visoko cenjen u redovima narodnih boraca i slobodoumnih rodoljuba. Vasa Pelagić stavlja Matanovića odmah iza Marka Miljanova.⁴⁰ Krajem maja 1871. Matanović je sa Cetinja, od Družine za ujedinjenje i oslobođenje srpsko, upućen u Beograd, gde se sastaje sa Svetozarom Markovićem i njegovom socijalističkom grupom okupljenom oko *Radenika*, prvog socijalističkog lista na Balkanu. Zatim odlazi u Novi Sad, gde se dogovara sa ljudima oko *Zastave*. Oni ga savetuju da bezuslovno poseti Svetozara Miletića, koji se baš tada nalazio u vackoj kaznionici, osuđen na godinu dana zatvora, zbog jednog članka, u kome je oštro napao hrvatskog

³⁴ *Svoboda*, Bukurešt, br. 14/1870.

³⁵ *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. III, 103.

³⁶ K. Milutinović, *Crna Gora i Primorje u Omladinskom pokretu*. — *Istorijski zapisi*, knj. VI, sv. 1, Cetinje 1953, 31—37.

³⁷ J. Jovanović, *Crna Gora prema Svetozaru Miletiću*. — *Godišnjak Istorijskog društva Vojvodine*, knj. I. Novi Sad 1951, 67—73.

³⁸ V. Stajić, *Svedoci Miletićevih podviga*, III. — *Letopis Matice srpske*, knj. 303, juna 1926; K. Milutinović, *Vasa Pelagić na Cetinju*. — *Istorijski zapisi*, knj. IV, Cetinje, oktobar—decembar 1951.

³⁹ V. Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, 333—338; K. Milutinović, *Vasa Pelagić i bosansko-hercegovački ustanak*, Sarajevo 1953, 3—39.

⁴⁰ V. Pelagić, *Autobiografija*. — *Brazda*, knj. IV. Sarajevo 1951, 327.

nagodbenjačkog bana Levina Rauha.⁴¹ Matanović dolazi u Vac, uspeva da sa Miletićem govori u četiri oka, bez prisustva upravnika kaznionice (što je bila uobičajena praksa kod političkih krivaca). Miletić je napisao pismo za Ljubena Karavelova i predao ga Matanoviću, kome polazi za rukom da ga prokrijumčari iz vacke kaznionice, preko mađarske i rumunske granice i da ga lično uruči Karavelovu u Bukureštu. Iz ovoga pisma, datiranog u Vacu 7. juna 1871, doznaju se važne pojedinosti o krupnim neslaganjima između Miletića i Dimitra Cenovića, člana Bugarskog centralnog revolucionarnog komiteta, koji je ranije posetio Miletića u Vacu i govorio s njime o podizanju jednog velikog ustanka južnoslovenskih i ostalih balkanskih naroda istovremeno u raznim zemljama evropske Turske. Dok je Cenović zastupao mišljenje „da sad ne bi bilo zgodno vreme”, dotle je Miletić smatrao da je „već krajnje vreme”.⁴² Vrlo je značajan predlog o organizovanju zajedničke borbe Srba, Crnogoraca, Hercegovaca, Arbanasa, Makedonaca i Bugara protiv Turaka. Miletić je ovu misao upola nagovestio, pripisujući je Matanoviću, iako je očevidno pomišljao na šire povezivanje naših naroda u zajedničku borbu protiv zajedničkog neprijatelja. Miletić, kao uzgred, javlja Karavelovu: „Matanović misli da bi dobro bilo, da vi Bugari primite jedno desetak Crnogoraca u vašu vojsku, jedno da narodu svega naša očevidna bude, drugo oni bi dosta ohrabrenja pridoneli, a ako vi hoćete, neka i desetak Bugara pomešaju se među Crnogorce i Hercegovce.”⁴³

Velika je šteta što nije sačuvan (ili barem do danas još nije pronađen) odgovor Ljubena Karavelova na ovo Miletićevo pismo. Međutim, bugarski istoričar Mihail Dimitrov je tačno utvrdio: „Šteta je zaista velika, ali i bez izričitog pisma Miletiću, Karavelov je dao odgovor na njegov predlog.”⁴⁴ Po Dimitrovu, Karavelov je na postavljeno pitanje indirektno odgovorio svojim značajnim člankom, objavljenim u bugarskom bukureštanskom listu *Svoboda* od 4. novembra 1871, u kome veli: „Mi mislimo da će naš pothvat imati uspeha ako se vojvoda Vukalović bude povezao sa Crnom Gorom, knez Nikola s Miletićem, Miletić s Bugarskom, a Bugarska sa Srbijom.”⁴⁵ Spominjući poimence nosioca i glavnog organizatora hercegovačkog ustanka Luku Vukalovića, Karavelov je očevidno mislio na narode Bosne i Hercegovine, a navodeći ime Svetozara Miletića, podrazumevao je Vojvođane i graničare iz Vojne granice. Vukalović i Miletić oličavali su borbene slobodarske težnje naših naroda u označenim pokrajinama.

Tadašnji namesnici Kneževine Srbije, Milivoje Blaznavac, Jovan Ristić i Jovan Gavrilović, koji su upravljali zemljom u ime maloletnog kneza Milana, u početku nisu uopšte bili obavešteni o nastanku ovoga revolucionarnooslobodilačkog pokreta, a kada su za njega doznali, smatrali su ga utopijom „nekoliko usijanih glava”. Tek kada su dobili informacije da su se zatalasale ne samo Srbija i Crna Gora, nego i sve podjarmljene zemlje u evropskoj Turskoj (Bosna i Hercegovina, Stara Srbija, Makedonija, pa čak i Albanija i Trakija), beogradski vladajući krugovi počeli su mu posvećivati veću pažnju. Namesnik

⁴¹ *Čirilica u zagrebačkom političkom „herbergu”*. — *Zastava*, 5. X 1869. O tom Miletićevom prvom tamnovanju vidi: V. Stajić, *Svetozar Miletić*, Novi Sad, 1926, 291—327; K. Milutinović, *Svetozar Miletić*, Zagreb 1939, 79—83.

⁴² I. Klinčarov, *Hristo Botev*. Biografija. Sofija 1910, 517—518.

⁴³ *Ibid*, 517—518.

⁴⁴ M. Dimitrov, *Ljuben Karavelov*, 227.

⁴⁵ *Svoboda*, br. 48 1871.

Jovan Ristić piše 15. decembra 1871. Filipu Hristiću, srpskom poslaniku u Carigradu, između ostalog sledeće: „Ovo sad izgleda mnogo ozbiljnije. Kažu da su svoje sveze rasturili po Bugarskoj, Bosni i Hercegovini, pa hoće sad na koncu januara na osam mesta da pobune u jedanput... Ima u našim južnim krajevima dosta elemenata za takav pokušaj...”⁴⁶ Jedno od ovih osam mesta, gde je imao da bukne ustanak, imala je da bude verovatno i Makedonija.

Namesnici se naročito boje eventualne mogućnosti da se u stvar umešaju slovenski komiteti u Rusiji. Slavenofili već godinama održavaju veze ne samo sa Srbima, Bugarima i Crnogorcima, nego i sa Makedoncima, Hercegovcima, Bosancima, Dalmatincima. Slavenofilski emisari neumorno obilaze ceo Slovenski jug i obećavaju rusku pomoć. Namesnik Blaznavac, na osnovu informacija dobijenih od obaveštajne službe, u pismu od 16. decembra 1871, javlja Filipu Hristiću u Carigrad da je doznao kako će materijalna sredstva za naoružanje ustanika dati Slovenski komitet iz Moskve.⁴⁷ Međutim, caristička Rusija, dosledna u sprovođenju svoje reakcionarne politike u rešavanju istočnog pitanja, bila je i ovom prilikom odlučno protivna svakom nacionalnooslobodilačkom pokretu u južnoslovenskim zemljama, kao što se to jasno vidi iz ovog kratkog, ali dovoljno rečitog telegrama generala Ignjatijeva, ruskog carskog ambasadora u Carigradu: „Molim Hristića da razloži kategorično namesnicima *inopportunité* i budalaštinu takva pothvata (omladinskog).”⁴⁸ Iako ni sami nisu verovali u udarnu revolucionarnu snagu južnoslovenskih naroda u eventualnom ratu sa Turskom Imperijom, namesnici ipak nisu smatrali nacionalnooslobodilački pokret Južnih Slovena samo za „budalaštinu”. U pismu od 18. decembra 1871, Jovan Ristić otvoreno priznaje da tek sada uviđa da ceo pokret ipak nije samo Matanovićeva stvar: „Nije tu samo Matanović, kao što mišljismo, no tu je Omladina, koja se rastvara u revolucionarne klubove... Ali, možemo li mi doveka uzdržavati ovu struju? Miletić je u stanju da je sve više pulsira, pa će nas struja preplaviti, hteli mi ne hteli. Duhovi su uzrujani, sve je provrelo...”⁴⁹ Pod „revolucionarnim klubovima” Ristić je očevidno mislio na ilegalne kružoke, koji su nicali širom evropske Turske, od Bosanske krajine do Makedonije i Bugarske. Ovo revolucionarno strujanje ozbiljno je zabrinulo ne samo srpske namesnike u Beogradu, i ruskog carskog ambasadora u Carigradu, koji je s ironijom govorio o omladinskim „budalaštinama”, ali je predosećao da se iza toga pokreta krije nešto mnogo jače, dublje i složenije, što će jednoga dana možda ipak postati stvarnost.

II. PRVI JUGOSLOVENSKI SOCIJALISTI O MAKEDONSKOM PITANJU

Ravno 10 godina posle pojave studije Polita-Desančića o organskom rešenju istočnog pitanja, u kome je prvi put raspravljano o južnoslovenskoj federaciji, pojavila se i poznata knjiga Svetozara Markovića, *Srbija na Istoku* (Novi Sad, 1872), u kojoj se govorilo ne samo o nacionalnom oslobođenju, nego i o društvenom preobražaju južnoslovenskih naroda. Dok je Polit propagirao

⁴⁶ *Pisma Jovana Ristića Filipu Hristiću*, Beograd 1931, 86.

⁴⁷ Ibid., 90.

⁴⁸ Ibid., 86.

⁴⁹ Ibid., 87.

formiranje federacije južnoslovenskih saveznih država prema nacionalnom načelu, dotle je Svetozar Marković zahtevao istovremeno i nacionalno i socijalno oslobođenje južnoslovenskih naroda i njihovo ujedinjenje u federaciju južnoslovenskih socijalističkih republika.

Od posebnog je značaja polemika o makedonskom pitanju. U Carigradu je izlazio bugarski nacionalistički list *Pravo*, pod uredništvom Ivana Najdenova, a sa blagoslovom Visoke Porte. Ovaj list objavio je na uvodnom mestu *Otvoreno pismo* Jovanu Marinoviću, predsedniku vlade i ministru spoljnih poslova Kneževine Srbije, sa potpisom dvaju bugarskih društava u Carigradu, i to „Makedonske družine” i „Blgarskog blagotvoritelnog bratstva”. U pismu se optužuju Srbi da vode nacionalnu propagandu u „bugarskim krajevima” — Makedoniji, Ponišavlju i Pomoravlju.⁵⁰ Revoltiran ovakvim neosnovanim tvrdnjama, Svetozar Marković naziva bugarski carigradski list „turskom ulizicom”, a njegovo tendenciozno pisanje obeležava kao „čorbadžijsko ulizivanje pred pašama i vezirima”. Marković iznosi protiv velikobugarskih optužbi ove argumente:

„Mi ne znamo da postoji kakva srpska propaganda u bugarskim krajevima. Na protiv, znamo pouzdano da između naroda srpskog i bugarskog postoji najveća ljubav... Na sreću narod ništa ne zna ni o velikom Simeonu i Asenu, Nemanji i Dušanu; oni smatraju samo Turčina — pa i to u glavnom tursku vladu i njene sledžije — kao svoje neprijatelje; oni smatraju svoje zajedničko oslobođenje od Turaka kao svoju zajedničku celj, i nikad ne vode računa ni spora: gde će biti granica srpskog i bugarskog „carstva”... Naša je zajednička celj oslobođenje srpskog i bugarskog naroda, a nikad nećemo voditi spor hoće li granica između Srba i Bugara biti „Bugarska Morava” ili Srpska Morava. To će najposle rešiti sam oslobođeni narod, ako mu bude bila potrebna ta granica.”⁵¹

Istovremeno, Svetozar Marković oštro napada i velikosrpske šoviniste koje je predvodio Miloš S. Milojević, profesor Bogoslovijske sv. Save u Beogradu i istoričar stare nacionalističke i tradicionalističke škole, koji je falsifikovao istorijske izvore da bi pošto-poto iskonstruisao kako je i sv. Paraskeva bila Srпкиnja.⁵² Marković je izobličio Milojevića kao šovinističkog zanesenjaka koji „fanatički mrzi sve što je pametno, pa bilo srpsko ili bugarsko”. Njegov je rad „gadan, ništavan i hud”. Marković ističe da je „srpsko javno mnjenje sasvim protivno ludim, don-kihotskim napadajima Miloša Milojevića i družinice mu”.⁵³

U svom političkom testamentu, u velikoj studiji *Socijalizam ili društveno pitanje*, Svetozar Marković odlučno ustaje istovremeno i protiv velikobugarskog, i protiv velikogrčkog, i protiv velikosrpskog pokušaja jednostranog postavljanja i rešavanja makedonskog pitanja, oštro osuđuje šovinizam ma sa koje strane on dolazio i predlaže da se svi problemi, koji sprečavaju pravilno rešavanje balkanskog i južnoslovenskog problema, reše na federativnoj osnovi:

⁵⁰ *Pravo*, Carigrad, 7. XII 1873. Vidi Đ. Ignjatović, *Svetozar Marković i bugarski nacionalnooslobodilački pokret*. — *Balkanica V.* Beograd 1974, 181—195.

⁵¹ *Javnost*, Knagujevac, br. 8/1874.

⁵² I. Ruvarac, *O radu Miloša S. Milojevića u „Glasniku”*. — *Letopis Matice srpske*, knj. 115/1873, 172—178.

⁵³ *Javnost*, br. 21/1874.

„Unutrašnji razvitak i spoljnopolički uslovi gone srpski narod da kao svoju metu stavi: oslobođenje i federaciju, i to federaciju srpsko-bugarsku, ne po narodnostima, no po stvarnim potrebama. A ova federacija može se vrlo lako raširiti u federaciju naroda na Balkanskom poluostrvu i još dalje, ako se uzmu u račun naši susedi preko Save i Dunava.”⁵⁴

Pod susedima „preko Save i Dunava” Marković je podrazumevao Vojvodane, Hrvate i Slovence u okviru zajedničke južnoslovenske federacije i balkanske konfederacije. Samo za razliku od naprednih građanskih federalističkih ideologa i teoretičara, Marković se zalaže za federaciju socijalističkih republika posle izvršene socijalne revolucije i društvenog preobražaja:

„Praktični smisao socijalizma za unutarnji i spoljni razvitak srpskog naroda sadrži se u ovome: socijalni preobražaj iznutra, na osnovu narodnog suvereniteta i opštinske samouprave; revolucija u Turskoj i federacija na Balkanskom poluostrvu.”⁵⁵

Ova Markovićeva studija, napisana svega tri meseca pred njegovu pre-ranu smrt, spada među najznačajnije tekstove o socijalističkom rešenju južnoslovenskog pitanja i jasno pokazuje da je i Marković bio uveren da se južnoslovensko pitanje može pravilno rešiti samo socijalističkom revolucijom u okviru južnoslovenske federacije. Ovom svojom koncepcijom Marković je snažno uticao ne samo na prve srpske socijaliste, nego isto tako i na bugarske demokrate revolucionare, Vasila Levskog i Hrista Boteva. Ni o jednome od bugarskih revolucionara nije sačuvan tako oskudan dokumentarni materijal kao o Vasilu Levskom. To dolazi otuda što je on kao rukovodilac tajne revolucionarne organizacije u samoj Bugarskoj živ uhvaćen, izveden pred sud i osuđen na smrt, tako da su nakon njegove pogibije sistematski uništavani preostali materijali da ne bi kakogod pali u ruke turskim vlastima i odali preživele funkcionere i članove organizacije koji su ostali u zemlji. Među malo-brojnima sačuvanim dokumentima nalazi se i nacrt ustava buduće balkanske republike, koja bi se imala podići na ruševinama evropske Turske. Prema tome projektu, balkanska republika treba da bude demokratska i federativna državna zajednica slobodnih i ravnopravnih balkanskih naroda. U toj republici našla bi svoje mesto i Makedonija, ali se o njenom državnopravnom statusu posebno ne govori, kao ni o statusu ostalih federalnih jedinica. Prema projektu, prvi i najvažniji zadatak jeste revolucionarno oslobođenje balkanskih naroda, društveni preobražaj i formiranje balkanske republike.⁵⁶ Bugarski građanski istoričar D. T. Strašimirov — „oficijelni istorik”, kako ga naziva jedan napredni bugarski istoričar⁵⁷ — pronašao je i publikovao jedan deo sačuvane arhivske građe o Vasilu Levskom i njegovoj tajnoj revolucionarnoj organizaciji. Ta je građa sama po sebi od nesumnjive istorijske vrednosti, ali ju je Strašimirov prokomentarisao sa tipičnih nacionalističkih pozicija veliko-bugarske buržoazije, nazivajući Levskog „političkim zanesenjakom”, a njegove republikanske i socijalističke ideje „fantazmagorijama”.⁵⁸

⁵⁴ *Socijalizam ili društveno pitanje. VIII. Razgovor s omladinom. — Rad, 1. XII 1874, 344.*

⁵⁵ *Ibid. 344; Vidi K. Džambazovski, Ideje o balkanskoj i južnoslovenskoj federaciji u doba Svetozara Markovića. — Balcanica V, 1974, 125—144.*

⁵⁶ J. Ormadžiev, *Federacija na balkanskite narodi*, Sofija 1947.

⁵⁷ H. Kabakčiev, *Blgarskite revolucioneri za Balkanskata federacija*, 39.

⁵⁸ D. T. Strašimirov, *Vasil Levski*, Sofija 1929.

Krupan korak dalje od Vasil Levskog pošao je veliki bugarski revolucionar i pesnik Hristo Botev.⁵⁹ On je odlučan protivnik poznatog plana ruskih slovenofila o formiranju slovenske federacije pod protektoratom carističke Rusije i suprotstavlja tome planu ideju o južnoslovenskoj federaciji i balkanskoj konfederaciji, bez ičije „zaštite” i bez ičijeg protektorata. Isto tako, Botev je najveći protivnik ugledanja na „despotsku Prusku”, koja je pod Vilhelmom Hoencolernom izvršila ujedinjenje Nemačke, ni na Pijemont, koji je pod Viktorom Emanuelom ostvario ujedinjenje Italije, i dokazuje da nijedna od balkanskih zemalja nema uslova da igra ulogu „balkanskog Pijemonta”. Botev osporava takvo pravo i Srbiji i Bugarskoj, i zahteva da u budućoj južnoslovenskoj federaciji i balkanskoj konfederaciji sve zemlje budu među sobom jednake i ravnopravne, da se slobodno i nesmetano razvijaju i takmiče, ali bez hegemonije jedne zemlje nad ostalima i bez jedne „vladajuće nacije” koja bi ugnjetavala ostale narode. Isto tako Botev oštro napada panhelenističke aspiracije zvanične Grčke za obnovu Vizantije sa Carigradom kao prestonicom i sa Malom Azijom, Trakijom, Bugarskom, Makedonijom, Grčkom i Albanijom, kao sastavnim delovima.⁶⁰ Kao i Svetozar Marković, i Hristo Botev oštro osuđuje nacionalističku grandomaniju samih balkanskih naroda, međusobno upućenih jedni na druge i po istorijskom razvitku, i po geopolitičkom položaju, i po savremenim nacionalno-političkim aspiracijama za oslobođenjem još porobljenih narodnih delova i njihovim ujedinjenjem u veće državne celine. Poput Markovića, Botev takođe odlučno ustaje protiv sve otvorenijih osvajачkih prohteva i imperijalističkih pretenzija velikih sila, u prvom redu carističke Rusije i Austro-Ugarske, na balkanske zemlje:

„Ideja južnoslovenskog jedinstva dobila je pravo građanstva kod gotovo svih balkanskih naroda (s izuzećkom jedino Turaka) i malo po malo prožima sve narodne slojeve. No, ako evropske sile dopuste da Srbija ostvari svoja nacionalistička maštanja o Dušanovom carstvu, da Grčka osvoji Albaniju i Makedoniju, a Rumunija da obnovi nekadašnju imperiju cara Trojana, onda se istočno pitanje neće pravilno rešiti, nego će njegovo rešenje biti osnovano na strašnoj, nerazumnoj i štetnoj međusobnoj borbi koja je nekada dovela Turke u Evropu, i koja može opet da dovede na Balkansko poluostrvo nekog drugog nezvanog gosta...”⁶¹

Dok su Georgi Rakovski i Liuben Karavelov kao nacionalni revolucionari i građanski demokrati pronagirali ideju nacionalne revolucije kod balkanskih naroda, dotle su Botev i Levski dosledno isticali da istovremeno i uporedo sa nacionalnim oslobođenjem bezuslovno treba izvršiti i socijalno-ekonomsko oslobođenje širokih radnih masa eksploatisanih balkanskih naroda. Botev je pisao sa svim svojim vatrenim mladičkim oduševljenjem: „Jedini izlaz iz ovoga teškog položaja u kome žive narodi jeste revolucija, i to revolucija narodna, odlučna i poletna; revolucija koja će očistiti Balkansko poluostrvo ne samo od Turaka nego i od svih onih koji bi mogli da budu štetni u ostvarivanju naših istinskih stremljenja da postignemo punu i apsolutnu ljudsku slobodu.”⁶² Da bi se prethodno pripremili svi potrebni uslovi koji bi osigurali

⁵⁹ M. Dimitrov, *Hristo Botev*, Sofija 1949.

⁶⁰ *Zname*, Bukurešt, br. 3/1874.

⁶¹ *Zname*, br. 12/1874.

⁶² *Zname*, br. 23/1875.

nacionalno oslobođenje i socijalnu revoluciju, Botev insistira na tome da se hitno izvrši „organizacija koja bi mogla da zatalasa revolucionarne snage narodnih masa, da ih usmeri i da im odredi vreme za pokret”.⁶³

Nevesinjska puška, koja je pukla u proleće 1875. i odjeknula kao signal za početak opšteg narodnog ustanka, prvo u Hercegovini a odmah zatim i u Bosni, snažno je zatalasala ne samo Srbiju i Crnu Goru, nego i ostale južno-slovenske zemlje. Nevesinjska puška imala je odjeka i među Bugarima, naročito među bugarskim socijalistima i naprednim građanskim demokratima, koji su smatrali da je ovaj ustanak tek prvi početak opšte balkanske revolucije. Na vest da je planula prva ustanička puška u Hercegovini, Botev je sav zatreprio plemenitom revolucionarnom groznicom i napisao ovu odušeljenu poruku ne samo Bugarima, nego svima Južnim Slovenima:

„Revolucija na Balkanskom poluostrvu već je pripremljena i svi Južni Sloveni treba da joj pruže bratsku pomoć. Prvo, snaga i čovečanstvo su na našoj strani; okolnosti su povoljne; hiljade naoružanih junaka u Bosni i Hercegovini traže pomoć i gotovo svi Južni Sloveni pozivaju nas da pružimo jak i smrtonosan udarac našem opštem neprijatelju... I tako nam ne ostaje ništa drugo nego da se dignemo na oružje i, zajedno sa svima Južnim Slovenima, ostvarimo svoju slobodu i budućnost. Braćo, ne treba više čekati!”⁶⁴

Hristo Botev je ne samo rečju i perom propagirao ideju opšte južnoslovenske i balkanske revolucije, nego je to učinio i svojim ličnim primerom. Kako je većina članova Bugarskog centralnog revolucionarnog komiteta u Bukureštu — imajući pred očima raniji neuspeh Vasila Levskog i smatrajući da još nisu sazreli potrebni uslovi za oružanu akciju — bila protiv podizanja ustanka, Botev je istupio iz Komiteta i sa svojim drugovima, na čelu jednog odreda od 200 ustanika, prešao granicu, upao u Bugarsku, sukobio se sa tatarskim i čerkeskim bašibozucima na Vračanskom Balkanu i hrabro poginuo 20. maja 1876. Ali njegova smrt, isto kao i ranija pogibija Vasila Levskog, samo je još više doprinela daljem širenju revolucionarnih ideja i oslobodilačkih težnji u narodnim masama.

Ako se baci jedan pogled na političku i publicističku aktivnost bugarskih narodnih preporoditelja, poimence Georgija Rakovskog, Ljubena Karavelova, Vasila Levskog i Hrista Boteva, u toku pedesetih, šezdesetih i prve polovine sedamdesetih godina, jasno izlazi da oni nisu postavljali pitanje prisajedinjenja Makedonije budućoj bugarskoj državi, nego južnoslovenskoj federaciji. Ne samo u bugarskim listovima koje su oni izdavali i uređivali u Srbiji i Vojvodini (*Dunavski lebed*, *Blgarska dnevnik*), nego i u listovima koji su izlazili u Bukureštu (*Budućnost*, *Svoboda*, *Nezavisimost*, *Zname*), oni nisu postavljali ekskluzivne bugarske nacionalističke pretenzije, nego su raspravljali o južnoslovenskoj federaciji u čiji bi sastav imala da uđe Srbija, Bosna, Hercegovina, Crna Gora, Makedonija i Bugarska. Vasil Levski i Hristo Botev bili su u svojim zahtevima mnogo određeniji i konkretniji nego Georgi Rakovski i Ljuben Karavelov, koji se ni do kraja života nisu mogli osloboditi izvesnih ostataka prevaziđenih malograđanskih shvatanja. Levski i Botev borili su se istovremeno i za društveni preobražaj.

⁶³ *Zname*, br. 23/1875.

⁶⁴ *Zname*, br. 25/1875.

III. MAKEDONIJA I BUGARSKI EGZARHAT

Već pedesetih godina, u doba krimskog rata, jedna grupa bugarskih šovinista iz redova bugarske trgovačke buržoazije počinje sa planskom i sistematskom kampanjom za stvaranje Velike Bugarske, u čije bi granice imala ući i Makedonija kao tobožnja „bugarska zemlja”. Karakteristično je da se ova kampanja počinje voditi u Rusiji, u Odesi, uz odobrenje i materijalnu pomoć carske ruske vlade. U Odesi se osniva „Nastojateljstvo Odeskih Bugara” (1853). O nastanku, razvoju i zadacima ovog društva poznate su ove pojedinosti:

„Inicijativa za ovo društvo pripada Nikoli Palauzovu, iz Gabrova, koji je odavno bio prešao u Rusiju, pa je onamo i u službu stupio... On je davao Rusima obaveštaje o Bugarima, pisao o Bugarima za ruske novine, držao vezu i rukovodio rad u Bugarskoj... Za 30 godina ovo bugarsko društvo u Odesi bilo je glavni posrednik u odnosima između Rusije i Bugara: ono je upravo bilo zastupnik Bugara kod Rusa. A kako je ono radilo, to se može videti iz toga, što je za vreme Krimske vojne taj isti N. H. Palauzov uveravao generala Paskijeviča: da je Makedonija naseljena sve samim Bugarima, jer Paskijevič u to nije verovao... Bugarsko društvo u Odesi... koristeći se poverenjem Rusa dobijalo je mnoge crkvene utvare za bugarske crkve, pa ih, zajedno s knjigama, razasijalo po Bugarskoj i Makedoniji (čak po Dabru); osnivalo je nove škole i brinulo se o sveštenicima i učiteljima bugarskim, starajući se uz to da dobije što više učitelja obrazovanjem mladih Bugara i mladića iz Makedonije, kojima je pomagalo da dobiju potporu od ruske države... Tada se u njihovim žurnalima i brošurama živo dokazivalo da su u svoj Bugarskoj, Trakiji i Makedoniji sami Bugari...”⁶⁵

O istorijskim korenima makedonskog pitanja postoje u istorijskoj nauci razna mišljenja, među sobom potpuno kontradiktorna. Po jednim, makedonsko pitanje je plod velikobugarskog šovinizma. Po drugima, ono je rezultat imperijalističke politike carske Rusije i njenih vekovnih osvajачkih pretenzija za dominacijom nad Carigradom, Bosforom i moreuzima. Pojava knjige Kleantesa Nikolaidesa, jednoga od ideologa i teoretičara novoga panhelenističkog pokreta, o Makedoniji i makedonskom pitanju, koja je istovremeno izašla na nemačkom⁶⁶ i na francuskom jeziku,⁶⁷ izazvala je žive diskusije i polemike u stranoj javnosti. U ovim diskusijama uzeo je učešća i istaknuti srpski naučnik i državnik Stojan Novaković, višegodišnji poslanik Srbije u Carigradu i jedan od najboljih poznavalaca balkanske problematike među srpskim građanskim istoričarima. Novaković je ukazao na istorijske korene makedonskog pitanja još u dalekoj prošlosti:

„Mešajući u jednu gomilu samo po veri svu zbrku narodnosti koja se nalazila na Balkanskom poluostrvu i čineći se nevešta nacionalnim osobinama svoga carstva, vlada je Vizantijskog carstva činila grešku, koju su joj odavno prebacili nepristrasni evropski istorici... Ali je suvremeni jelinizam nastavio i obnovio ovu slabost Vizantijskog carstva, najpre politikom patrijaršije u XVIII veku, a po tom politikom obnovljene Grčke u XIX veku. G. Nikolaidesu su takode jelinizam i pravoslavlje prosti sinonimi; zahtevima ostalih narodnosti, slovenske, rumunske i arbarske, on ni najmanje ustupke ne dopušta.

⁶⁵ St. M. Protić, *O Makedoniji i Makedoncima*, Beograd 1888, 10—15.

⁶⁶ C. Nikoleides, *Macedonien. Die geschichtliche Entwicklung der macedonischen Frage im Altertum, im Mittelalter und in der neueren Zeit*, Berlin 1899.

⁶⁷ *La Macedoine. La question macedonienne dans l'antiquité, au moyen âge, et dans la politique actuelle, par le Dr. Cleanthes Nikoleides*, Berlin 1899.

Duh tako netrpeljive isključivosti sa grčke strane stvorio je za nekoliko godina (1856—1870) bugarski eksarhat. Da su hteli, Grci su mogli s vrlo malenim ustupkama sprečiti stvaranje eksarhata. Bugari, opet, koji su se nacionalno tom grčkom isključivošću koristili, ponašaju se sa svoje strane prema Srbima s isključivošću s kakvom su se i Grci, njihovi učitelji, prema njima služili.”⁶⁸

Ustajući protiv panhelenističkih planova o obnovi Vizantije, u čiji bi sastav imala da uđe i čitava Makedonija, Stojan Novaković ih kritički analizira i dolazi do ovog zaključka:

„Grčki program se osniva na državnoj misli vaspostavljanja Vizantijskog carstva u njegovim poznatijim granicama. To ga odvodi u sukob i sa Srbima i sa Bugarima, kojih se program uglavnom osniva na sasvim suprotnom nacionalnom načelu. Stojeći tako na načelu nenacionalnom, grčki program se osniva na onim istim samodržavnim načelima državne i crkvene predominacije, koja su bila osnova vizantijskom gospodstvu. „Prosvećeni” narod i „varvari” još vire iz njihovih karata. Da bi kartografski poslovi dobili tip nacionalni i da bi izgledalo da se vizantijsko carstvo izvodi nacionalnim sredstvima XIX veka, uzeto je u račun sve što je mogla pružiti sofistička istorija, etnografija i statistika.”

Novaković odbacuje pokušaje panhelenističke propagande da nacionalno-oslobodilačke težnje južnoslovenskih naroda dovede u vezu sa panslavizmom:

„Osim stare slovenožderske oholosti vizantijskih vremena, novogrčkom vizantizmu je dobro došla u pomoć i vika na ruski panslavizam... Nije panslavizam probudio duh narodnosti ni u Evropi, ni na Balkanskom poluostrvu. I Srbi i Bugari ljubili bi svoju narodnost i razvijali bi se ovako kako su se razvijali i da nije bilo panslavizma. Mi osuđujemo one ruske političke račune, koji su isticali Bugarsku mimo Srbiju, koji su sejali surevnjivost među Srbijom i Bugarskom, pa i među Srbijom i Crnom Gorom, ali se je duh narodnosti na Slovenskom Jugu razvijao nezavisno i od tih ruskih i od ma čijih panslovenskih načela.”⁶⁹

Bugarsku inicijativu za emancipacijom od Carigradske grčke patrijaršije i za osnivanjem posebnog Bugarskog egzarchata Porta je dočekala raširenih ruku. Po Stojanu Novakoviću „turski državnici ovoga vremena oštro su shvatili da je u tursku korist rascjep pravoslavnih hrišćana, Slovena i Grka, koji se tom akcijom otpočinjao. Oni su stoga počeli da taj pokret živo potpomažu. Kad su videli da ista akcija nailazi na otpor i kod Srba, u istočnoj Staroj Srbiji, i u Makedoniji, još su se većma radovali, videći da jednim udarom ne dva nego tri neprijatelja pogađaju.”

Bugarsku akciju za osnivanjem posebnog Bugarskog egzarchata podržao je na Porti na prvom mestu general Ignjatijev, poslanik carske Rusije u Carigradu, prema direktivama iz Petrograda. Manje je poznato da je bugarsku akciju podržavala i srpska vlada⁷⁰ i srpska crkva.⁷¹ Prema svedočanstvu Sto-

⁶⁸ St. Novaković, *Balkanska pitanja i manje istorijsko-političke beleške o Balkanskom poluostrvu 1886—1905*, Beograd 1906, 115—116.

⁶⁹ Ibid., 368—369.

⁷⁰ Na tadašnjem državnom kormilu nalazilo se u ime maloletnog kneza Milana (1863—1872) namesništvo (Milivoje Petrović-Blaznavac, Jovan Ristić, Jovan Gavrilović); predsednik vlade i ministar unutrašnjih poslova bio je Radivoje Milošević, a kao zastupnik ministra spoljnih poslova figurirao je ministar prosvete Dimitrije Matić, koji je radio prema direktivama Jovana Ristića, kao što se to jasno vidi iz

jana Novakovića, jedan deo odgovornosti za osnivanje Bugarskog egzarchata pada i na tadašnju srpsku vladu Radivoja Milojkovića, i na srpsku diplomatiju, i na srpsku crkvu, zato što su u presudnom trenutku odlučivanja pružile političku i diplomatsku podršku bugarskoj akciji i kod Porte i kod Carigradske vasiljenske (u stvari grčke) patrijaršije. Novaković iznosi o tome ove pojedinosti:

„Jedino onovremeni srpski državnici nisu videli kuda vodi taj pokret i nisu ništa ozbiljno preduzeli da ga barem po srpskim zahtevima koliko toliko isprave. Razumevajući ga mahom po deklamacijama namenjenim javnosti, a ne po stvarnim njegovim namerama, i sledejući bez rezerve otvorenome bugarofilu generalu Ignjatijeju, ondašnjem ruskom poslaniku u Carigradu, srpski su državnici pomogli i da se isključi iz toga pokreta zapadna Stara Srbija i Bosna s Hercegovinom (što je celom pokretu oduzelo značaj balkansko-slovenski, pa mu ostavilo tip isključivo bugarski) i u glavnome su pomagali celu akciju, u stvari malo prijateljsku srpskom narodu.”⁷²

Stojan Novaković smatra da velika odgovornost pada i na tadašnjeg srpskog poslanika u Carigradu, Filipa Hristića, koji po svojim skromnim sposobnostima nije bio dorastao za tako odgovoran položaj. Novaković piše:

„Za vreme svekolikoga bugarskoga rada na stvaranju eksarhije srpsko se zastupništvo u Carigradu držalo uz ruskoga poslanika, generala Ignjatijeja... Srpska diplomatija je taj pokret shvatala potpuno nesebično, slovenski, kao da je na hiljadu kilometara daljine. Posledice su mu se uzimale dački, s opšteslovenskim entuzijazmom, bez predviđanja kakve god opasnosti za posebne srpske interese. Šta upravo Bugarska crkva znači, u Srbiji se videlo istom onda kada je Dragan Carlkov, kao turski viši činovnik u Nišu, počeo iz starijih srpskih škola izbacivati srpske školske knjige i zamenjivati ih bugarskima i kad se svekoliko slovensko stanovništvo počelo terati ne samo u bugarsku crkvu nego i u bugarsku narodnost.”⁷³

Pored srpske vlade i srpskog poslanika u Carigradu, za osnivanje bugarske crkve zalagao se i srpski mitropolit Mihailo: „Kad je berat o ustanovljenju eksarhije obnarodovan, Bugari su naročitu zahvalnost izjavljivali mitropolitu Mihailu na odzivu kojim je on predusreo novu bugarsku crkvu.”⁷⁴

Stojan Novaković se za sva ova svoja tvrđenja poziva na objavljena dokumenta⁷⁵, koja svedoče o podršci srpskih zvaničnih krugova bugarskoj akciji za osnivanje posebnog Bugarskog egzarchata, s jedne strane, i o spaljivanju

objavljene Ristićeve prepiske i njegovih memoarskih spisa. Poslanik (kapucenhaja) Srbije u Carigradu bio je Filip Hristić, predsednik vlade i ministar spoljnih poslova za vreme kneza Mihaila.

⁷¹ Na čelu crkvene hijerarhije u Srbiji stajao je tadašnji beogradski mitropolit Mihailo Jovanović.

⁷² St. Novaković, *Balkanska pitanja*, 116.

⁷³ Ibid., 487.

⁷⁴ Ibid., 487.

⁷⁵ *Kako je postala bugarska eksarhija*, Beograd 1897, 33—34, 66—67, 70—71. Autor, na osnovu iznesenih dokumenata, zaključuje: „Svaki iskren sporazum mogućan je tek onda kad se i opravdani ustupci učine s obadve strane. Da je Srbija učinila Bugarima neocenjene usluge u borbi njihovoj za njihovu crkvenu samostalnost, čak i na štetu svojih narodnih interesa, to je sad jasno kao dan. Uzajamnost i pravičnost zahtevale bi da se sad Bugari koliko toliko sličnim uslugama Srbima i njihovoj kulturnoj borbi oduže”.

srpskih školskih i crkvenih knjiga od eksponenata toga istoga egzarhata, s druge strane.

U sasvim drugoj svetlosti prikazuje političku liniju Egzarhata Slobodan Jovanović. Dok je Stojan Novaković izričito tvrdio da Egzarhat, po svojim smernicama i po svome prostornom delovanju, nije imao „značaj balkansko-slovenski” nego „isključivo bugarski”, dotle je Slobodan Jovanović pokušavao da prikaže stvar ovako:

„Taj njihov Eksarhat odmah je nastao da uvuče u svoje krilo sve Slovene Otomanske carevine, i da im svima bez razlike udari bugarsko obeležje. Eksarhat je gledao da prodre čak u Bosnu i Hercegovinu, — i gde god su se bugarske vladike javile, one su nasrtale na srpsku narodnost kao da bi je hteli istrebiti. Čim su došli do svoje zasebne, pa ma i samo crkvene organizacije, Bugari su promenili držanje prema Srbima. Ranije, njihov plan bio je da s pomoću Srba izazovu jedan opšti balkanski ustanak, u kome bi i oni postigli svoje oslobođenje. Sada, njihov je plan bio da s pomoću svoje nacionalne crkve izvrše pobugaranje svih balkanskih Slovena.”⁷⁶

Postavlja se pitanje: čija su tvrđenja bliža istorijskoj istini? Ako se uzme u obzir činjenica da je Stojan Novaković u doba osnivanja Egzarhata već bio profesor u Beogradu i poznati pisac, a da se Slobodan Jovanović tek tada rodio, onda se Novakoviću može pokloniti više poverenja nego Jovanoviću, koji je pisao prema obaveštenjima iz druge ruke, često ne navodeći istorijske izvore kojima se služio. Tako na primer, njegovo tvrđenje da je „Eksarhat gledao da prodre čak u Bosnu i Hercegovinu” nema realne osnove i potpuno je usamljeno u srpskoj historiografiji. Nema sumnje, Egzarhat je radio na bugarizaciji Makedonije i Stare Srbije, ali nema stvarnih dokaza da je pokušavao „da prodre čak u Bosnu i Hercegovinu”.

Makedonci su u početku podržavali Egzarhat i aktivno učestvovali u proterivanju grčkih vladika i sveštenika. Podrška je potrajala sve do onog momenta dok je ova akcija bila usmerena protiv Carigradske patrijaršije i helenizacije makedonskog naroda. Otpor protiv Egzarhata otpočeo je tek onda kada se shvatilo da je on organ bugarizacije. To su dve različite etape koje treba razlikovati.

Srpski kritičari politike Egzarhata (Stojan Novaković, Slobodan Jovanović i drugi) bili su jednostrani. Njihova je osnovna greška u tome što nisu stajali na demokratskim pozicijama narodnog samoodređenja. Iako je između interpretacije Novakovića i Jovanovića bilo razlika, oni su zajednički grešili u tome, što nisu polazili od pravilnih postavki. Samo se ona politika može smatrati ispravnom koja polazi sa stanovišta prava naroda na samoopređenje. Ni srpski, ni bugarski, ni grčki nacionalisti nisu bili inspirisani takvom politikom.

Prema sultanovom fermanu (od 28. I 1870) bilo je predviđeno da Egzarhat obuhvati eparhije koje se nalaze na teritoriji Bugarske, Makedonije i Stare Srbije. Prema odobrenju Porte, sazvan je poseban sabor radi osnivanja i organizovanja Egzarhata u Carigradu (1871). Bugarski delegati su se protivili da saboru uopšte prisustvuju delegati iz Makedonije i Stare Srbije, pretpostavljajući da će oni postaviti svoje posebne zahteve i da će se suprotstaviti name-

⁷⁶ St. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, knjiga prva (1868—1878), Beograd 1926, 120.

tanju bugarske hegemonije nad ostalim Slovenima na Balkanu. Formiranje posebnog odeljenja Egzarhata za školstvo — neke vrste ministarstva prosvete za sve slovenske pokrajine na teritorijama koje su potpadale pod Egzarhat — značilo je sipanje ulja na vatru: „Protiv učitelja koje je slala Egzarhija u razne makedonske gradove i koji su radili na usađivanju bugarske nacionalne svesti makedonskom stanovništvu širilo se nezadovoljstvo i počelo da sprovodi bojkot. Ogorčenje protiv postupka Egzarhije, naročito u južnim krajevima Makedonije (1874), potenciralo je stremljenje za otcepljenje od Egzarhije i prelaz u unijatstvo i protestantizam.”⁷⁷

U toku daljega istorijskog razvoja makedonske nacionalne individualnosti od posebnog je značaja pokušaj Đorđa Pulevskog da pomoću svoja dva rečnika (1872, 1875) prokrči put formiranju makedonskog književnog jezika. Svestan težine i složenosti ovoga naučnog pothvata, Pulevski se zalagao „za povećanje izrade makedonske gramatike skupu naučnika i verziranih poznavalaca makedonskih dijalekata”.⁷⁸

Na drugoj strani, u Rusiji, članovi Odeskog bugarskog društva pripremali su teren za formiranje „Velike Bugarske”, u čiji bi sastav imala da uđe i Makedonija. Bugarski istoričar Ivan Klinčarov, u svojoj monografiji o velikom bugarskom pesniku i revolucionaru Hristu Botevu (Sofija, 1910) objavio je jedan karakterističan dokumenat, koji jasno otkriva političke planove tadašnje bugarske emigracije u Odesi, većinom sastavljene iz redova bugarske trgovačke buržoazije. Iako je bila antijugoslovenski orijentisana, ova bugarska emigracija je ipak računala i na aktivnu srpsku pomoć. Raspravljajući o srpsko—bugarskim odnosima (povodom monografije Klinčarova o Botevu), Jovan Skerlić piše:

„Valja istaći samo jedan istorijski dokumenat, akt Odeskog Bugarskog društva od 13. marta 1876, iz koga se vidi šta su tada Bugari očekivali od Srba. Bez Srba, veli se u tom aktu, nije moguće napraviti jedan živ protest pred Evropom, i zato se mora ići sa njima. Ali od njih ovoga puta treba imati garancija, i zato treba poslati naročitog čoveka u Beograd. Srpskoj vladi treba postaviti ove bugarske uslove za zajednički rad: 1) 1867. i 1868. ondašnji ministri Garašanin i Blaznavac obećavali su Bugarima 40.000 pušaka; ako ne više, ono ta količina da se danas da; 2) te puške da se što pre prenesu u Balkan, zajedno sa potrebnim brojem metaka; 3) srpska granica da ostane otvorena Bugarima; 4) Srpska vlada da iskreno i javno izjavi da nema osvajačkih namera prema Bugarima, i da se za navek odreče pomisli da prisajedini sebi Makedoniju i jedan deo Bugarske; 5) Srpska vlada prva da objavi rat, a da rat počnu bugarske čete; 6) Srbi da dadu ili da pozajme novac za bugarski ustanak, a tu sumu vratiće im buduća bugarska vlada.”⁷⁹

Ni Ivan Klinčarov u svojoj monografiji o Botevu, ni Skerlić u svome kritičkom osvrtu na knjigu Klinčarova, ne iznose pojedinosti o tome da li je Odesko bugarsko društvo zaista uputilo srpskoj vladi svoga delegata s ovak-

⁷⁷ D. Zografski, *Značaj „makedonista” i domaće građanske književnosti za buđenje makedonske nacionalne svesti*. — *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. V, 608; *Crkovni borbi protiv Carigradskata parijaršija*. — *Istorija na makedonskiot narod*, knj. II, gl. VI. Skopje (Institut za nacionalna istorija) 1969, 57—65.

⁷⁸ D. Zografski, op. cit., 608; *Borba za narodna prosveta i kultura*. — *Istorija na makedonskiot narod*, kn. II, gl. VII, 67—75.

⁷⁹ J. Skerlić, *Srbi i bugarsko oslobođenje*. — *Srpski književni glasnik*, knj. XXVII, 16. VII 1911.

vim uslovima, ni kako je srpska vlada reagirala na ove predloge o bugarsko—srpskoj saradnji, ukoliko je do njih došlo. Ali, već iz samih postavljenih uslova jasno se vidi u čemu je stvar: s bugarske strane kategorički se zahtevalo da se srpska vlada „za navek odreče pomisli da prisajedini sebi Makedoniju”; ali, sa bugarske strane nije se uopšte spominjalo da bi se u tom slučaju i Bugari „za navek” odrekli slične „pomisli” o prisajedinjenju Makedonije budućoj bugarskoj državi. Dok su bugarski narodni preporoditelji propagirali misao o južnoslovenskoj federaciji, u čiji bi sastav imala da uđe i Makedonija, dotle su rukovodioci Odeskog bugarskog društva, prema obećanjima dobijenim iz carskog Petrograda, zahtevali — Veliku Bugarsku.

IV. MAKEDONIJA U PLANOVIMA SANSTEFANSKE BUGARSKE

Prvi srpsko—turski rat (1876) bio je zamišljen kao opšti, zajednički rat udruženih balkanskih naroda za oslobođenje ispod turskog jarma. Vodeći srpski državnik toga doba Jovan Ristić, tadašnji ministar spoljnih poslova Kneževine Srbije, pokušavao je da formira Balkanski savez i da pridobije i ostale balkanske narode za zajedničku oružanu akciju, ali su svi njegovi pokušaji ostali bez rezultata. U svojoj *Diplomatskoj istoriji Srbije* Ristić piše: „Svekoliko srpsko pleme, nastanjeno na Balkanu, ušlo beše u borbu... sa svojim vekovnim neprijateljem bez učešća drugih narodnosti srodnih po prošlosti i vekovnoj sudbini, srodnih ne manje po veri, bilo po plemenu, bilo i po veri i plemenu. Druge se narodnosti ne vide u borbi.”⁸⁰ Ristić izričito spominje pasivno držanje Grka, Rumuna i Bugara. Govoreći o Bugarima, on ističe da se u toj borbi ne vide „čak ni naša braća Bugari, prema kojima turska svirepstva u početku pokreta behu izazvala žive simpatije po celoj Evropi, pa i u samoj turskofilskoj Engleskoj”. Tu on misli na velikog engleskog državnika Vilijama Gledstona, koji je povodom turskih pokolja u Kopriivštici i drugim mestima u Bugarskoj podigao svoj glas za oslobođenje Južnih Slovena ispod turskog jarma.⁸¹ Dok je vođa britanskih konzervativaca Dizraeli vodio izrazito turskofilsku politiku u istočnom pitanju, dotle je šef liberala Gledston otvoreno ustao protiv torijevskog imperijalizma, koji je došao do drastičnog izražaja u Dizraelijevoj turkofilskoj politici.⁸² Ristić povlači paralelu između oslobodilačkog pokreta u Bosni i Hercegovini, sa jedne, i pokreta u Bugarskoj, s druge strane:

„I u Bosni beše onaj isti režim, koji i u Bugarskoj... Šta više, režim beše u srpskim predelima gori no u bugarskim, koji Dunavom i Crnim morem behu više u dodiru sa Evropom... Položaj geografski beše podesniji za ustanak na Balkanu no u Bosni, pa u ovim srpskim predelima beše se on razbuktao i zahvataše sve veće razmere, dok u Bugarskoj beše planuo, pa se brzo ugasio. Ne može se reći da duhovi nisu spremali na otpor... U prvom redu spremao ih je pritisak turski, kao i u srpskim krajevima; spremali su ih vojni pohodi ruski pod Dibičem, pa i docnije za vreme Krimske vojne... Od 1840 čujemo

⁸⁰ J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije za vreme srpskih ratova za oslobođenje i nezavisnost 1875—1878*, knj. I, Beograd 1896, 162.

⁸¹ W. E. Gladstone, *The Bulgarian Horrors and the Question of the East*, London 1876.

⁸² R. W. Seton-Watson, *Dizraeli, Gladstone and the Eastern Question*, London 1935.

i za hajduke bugarske po Balkanu; vidimo od 1860. kao begunce u Srbiji njihove vođe, Ilje i Panajote, i oni svi ostaju bez dejstva na pokret u Bugarskoj u trenutku, kad se nije presudan boj za sudbinu balkanskih naroda.”⁸³

Ristić, evropski obrazovan, đak Leopolda Rankea, autora *Srpske revolucije*, doktor istorijskih nauka Hajdelberškog univerziteta, ukazuje na ove primere srpsko—bugarske saradnje:

„Fakat je, da je vlada srpska učestvovala iskreno u sudbini bugarskog naroda... Tako vidimo, da 1870. srpski izaslanik putuje u Bukurešt, da miri stare i mlade Bugare, koji se behu teško pozavadaali ... Značajno je, da i jedni i drugi primaju ovo posredovanje... Vrata srpskih škola bila su gostoljubivo otvorena mladićima bugarskim: njima su stipendije određivane veće no i Srbima. Još 1860. našao je Rakovski zaklona u Srbiji, da pod zaštitom srpskih zakona izdaje svoga *Dunavskog lebeda* i da ga širi preko granice. Ljuban Karavelov položio je temelj svojoj patriotskoj književnoj radnji u Bukureštu s pomoću Srbije, dobivši odovuda sve, što je u to vreme potrebno bilo, pa i jednu gotovu štampariju... I šta vidimo, kad je nastao čas borbe? Morali smo dočekati da oružje, koje srpska vojska poverava Bugarima, kad prelazi granicu propada: oni ili ga bacaju, ili predaju Turcima, da se u njihovim očima oslobode sumnje za družbu sa Srbima. Ove nemile pojave nadmašava jedan događaj iza koga prestaje potreba daljega objašnjavanja. Za vreme rata bila su sastavljena dva bataljona od Bugara nastanjenih koje gde po Srbiji. Svaki je bataljon imao po 6—800 ljudi, dobro odevenih i snabdevenih belgijskim puškama (vensenkama). Juna 1876. oni su poslali preko granice prema Pirotu i Vidinu, da bude narod i da ga podižu na oružje. Nu prešav preko granice, ovi su bataljoni u isti mah i počeli i završili svoju apostolsku misiju, predavši se turskim vlastima, ili pobacavši oružje.”⁸⁴

Međutim, iako u ovim Ristićevim izlaganjima ima istine, ipak objektivnost istoričara nalaže da se konstatuju dva velika propusta. Prvo, Ristić nije ni spomenuo bugarski ustanak u Panadžurištu, koji nije bio mala lokalna pobuna, nego pravi ustanak. Drugo, Ristić uopšte ne govori o razlovačkom ustanku u Makedoniji, koji je buknuo, pod rukovodstvom Dimitra Berovskog, u selu Razlovcima 21. maja 1876.⁸⁵ Iako su bašibozuci i askeri organizovali kaznenu ekspediciju protiv pobunjenih sela i opustošili čitave krajeve Makedonije, ustanak ipak nije potpuno ugušen i jedna ustanička četa, pod komandom samoga Berovskog, uspešno je otežavala prodiranje i snabdevanje turske vojske, koja je preko Makedonije išla na Srbiju, nanoseći joj teške gubitke.

U toku rusko—turskog rata (1877—1878) dolaze do punog izražaja imperijalističke tendencije carske Rusije, koja vojnički, politički i diplomatski krči put stvaranju Sanstefanske Bugarske. U dogovoru sa Rusijom, Srbija objavljuje rat Turskoj 1. decembra 1878. Za relativno kratko vreme srpska vojska je postigla znatne uspehe. Prema priznanju samih turskih vojskovođa, prodor srpske vojske znatno je doprineo zauzeću Sofije od strane ruske vojske.⁸⁶ Ruski general Đ. J. Bobrikov u svojim memoarima piše:

⁸³ J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije*, knj. I, 164.

⁸⁴ Ibid., 166—168.

⁸⁵ Lj. Lape, *Razlovačkoto vostanie vo 1876. godina*. — *Godišen zbornik na Filozofski fakultet*, Skopje 1950.

⁸⁶ *Procès de Suleiman-Pacha*. Traduction du complot officiel des débats de la cour maritale du Seraskerat, tome III, Constantinople 1879, 123.

„Bitke kod Ak-Palanke i Pirota učinile su neospornu i vrlo važnu pomoć vojsci generala Gurka. Srpska vojska je povukla na se znatan deo Mehmed-pašine vojske i svrhl toga, idući napred, vezala tursku Sofijsku rezervu, te tako olakšala Gurkovom koru da pređe Balkan... Pravičnost zahteva da se Srbima prizna zasluga, što nisu čekali da naša vojska pređe preko Balkana, nego su sami dragovoljno išli napred, bez zadnje misli, trudeći se koliko su mogli da budu korisni saveznici.”⁸⁷

Priznanja su stizala i sa najviših mesta. Tako je komandant ruske vojske na Balkanu, veliki knez Nikolaj Nikolajevič, čestitao oslobođenje Pirota i izrazio svoju zahvalnost knezu Milanu. Sam car Aleksandar izrazio se takođe vrlo povoljno o srpskoj vojsci. Tako je pukovniku Lešjaninu car izjavio da je „vrlo zadovoljan junačkim držanjem srpske vojske u ovom ratu”, a diplomatskom predstavniku Srbije Milosavu Protiću je rekao: „Srbi hrabro su se borili. Nadamo se da ćemo održati ono, što je vojna zadobila, nu ako bi došlo do čega, računam na Srbiju.”

Međutim, pored svih ovih visokih priznanja, stvarnost je izgledala sasvim drukčije. General Bobrikov u svojim memoarima piše da je već 22. decembra primio pismo od kneza Čerkaskog iz glavnog stana ruske vojske gde mu se nudi „guvernerstvo nad Nišem i Niškim sandžakom, kao teritorijom namenjenoj Bugarskoj”. Komentarišući ovo pismo kneza Čerkaskog, Bobrikov piše:

„Ali me je u ovoj ponudi iznenadilo ono lažno razumevanje svršenih političkih činova. U pismu se smatralo svo zemljište, koje je zauzela srpska vojska, kao „bugarska oblast”. O tome se govori kao o faktu, koji ni sumnje nikakve izazvati ne može. Ali, gde su osnovi, po kojima bi se priznalo da je to tako? ... I samo je potpuni zanos za Bugarskom mogao objasniti, što je u novu Bugarsku državu unesen, na primer, Niš. A koliko je u našem Glavnom stanu vladala bugarska misao, može se videti po tome što je tu misao iznosio kao nepobitnu istinu darovati knez Čerkaski, koji nimalo nije bio slepi poklonik Bugara.”⁸⁸

Obavešten o ovakvom stavu kneza Čerkaskog, koji nije govorio u svoje ime, nego u ime glavnog stana ruske vojske, knez Milan je uputio dva svoja predstavnika, pukovnike Lešjanina i Katardžiju, sa svojeručnim pismima velikom knezu Nikolaju Nikolajeviču i generalu Ignjatijevu, u kojima se žalio zbog neopravdanog favorizovanja Bugarske i zahtevao izmenu granica u korist Srbije: „Uz uputstva u ovom pravcu bude preporučeno pukovniku Lešjaninu da, u krajnjoj potrebi, izjavi da srpska vojska neće ostaviti Niš, pa sve da je ruska vojska i napadne.”⁸⁹

Lešjanin i Katardžija predali su Nikolajeviču i Ignjatijevu pisma kneza Milana i predloge srpske vlade o izmeni granica 10. februara. Oba ruska opunomoćenika za mirovne pregovore sa Portom, Ignjatijev i Nelidov, bili su izraziti bugarofili. Prvi, „poznat kao član slavofilske stranke, koja je bila naklonjena Bugarima bez rezerve”, odgovorio je da su srpski zahtevi „preterani”, a drugi se pokazao kao „moćan protivnik”.⁹⁰

Srpski diplomatski predstavnik u Petrogradu, Milosav Protić, čim je stigao u rusku prestonicu i stupio u kontakt sa funkcionerima Ministarstva

⁸⁷ U *Srbiji. Iz uspomena o ratu 1877—1878. godine*, od generala Đ. J. Bobrikova. Prevod s ruskog. Beograd 1890.

⁸⁸ Ibid., 136—137.

⁸⁹ J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije*, knj. II, 120.

⁹⁰ Ibid., 120—121.

spoljnih poslova, osetio je bugarofilski kurs. Već 17. februara telegrafisao je da se „u Rusiji namerno ide na veliku suprematiju Bugarske, a do zla boga da se suzbije Srbija”. U svome iscrpnom izveštaju od 2. marta Protić javlja o svojim razgovorima sa grofom Girsom, pomoćnikom ministra spoljnih poslova kneza Gorčakova: „U toku razgovora saznam, da se sve ono što smo zauzeli zove Bugarska i da bi, po njihovom shvatanju, nepravedno bilo bugarsko pleme predavati Srbiji; a saznam i to, da su ruski i bugarski interesi istovetni i stoje na prvom mestu pri pregovorima, pa ako dođe do popuštanja, da će se pre od srpskih a nikako od bugarskih interesa popuštati.”⁹¹

Javljaajući o bugarofilskoj orijentaciji većine slovenofila, Milosav Protić izveštava da oni smatraju ne samo Makedoniju, nego čak i Staru Srbiju kao bugarske zemlje: „Slavenofili po većoj časti za to su da nema Stare Srbije, već da je sve to Bugarska; pa šta više i to sam mogao saznati, da su neki Bugare na protestaciju i podstrekivali — kao istorik i profesor Lamanski⁹² i da su sve te prve bugarske protestacije pisane u Odesi, Moskvi i Petrogradu.”⁹³

U doba potpisivanja Sanstefanskog ugovora veliki deo ruske štampe bio je bugarofilski orijentisan i propagirao je stvaranje Velike Bugarske, u koju bi imala da uđe i Makedonija. U svome izveštaju od 2. marta 1878. Milosav Protić ovako prikazuje stav ruske štampe o ovom pitanju:

„Pošto su sve novine listom govorile o velikoj i snažnoj Bugarskoj, dajući joj tako reći celu Tursku, ja sam pohitao redaktorima znatnijih novina i molio ih da budu bespristrasni pri pretresanju pružanja i jednog i drugog plemena, kako nehotice ne bi posejali seme razdora, koje samo na štetu oba naroda poslužiti može, a na zadovoljstvo opštih neprijatelja. I doista, mnoge novine počele dokazivati, da Rusija treba da je pravična, a ne jednom majka, a drugom maćeha. Po mojoj molbi i general Černjajev napisao članak u *Ruskom miru*... Tako isto, po poslatoj molbi, čuveni istorik i iskreni prijatelj Srpstva g. Majkov napisao članak u *Novom vremenu* od 1. i 2. marta, o granicama Stare Srbije, koji je veliku senzaciju u velikim krugovima proizveo.”⁹⁴

Ova Protićeva tvrđenja treba primiti s izvesnom rezervom. I Černjajev i Majkov bili su ne samo srbofil⁹⁵ nego i iskreni pobornici južnoslovenskog bratstva i vrlo je verovatno da bi oni napisali spomenute članke i bez posebne molbe srpskog predstavnika u Petrogradu, iz sopstvene inicijative. I Černjajev i Majkov bili su protivnici stvaranja Sanstefanske Bugarske, zato što su poznavali međunacionalne odnose na Slovenskom jugu, proputovali ove zemlje

⁹¹ Ibid., 123.

⁹² Ovo se potpuno slaže sa kazivanjem Stanoja Stanojevića, profesora srpske istorije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, u seminaru pred studentima (1930), da je Vladimir Ivanović Lamanski bio izraziti bugarofil. Za vreme svoga boravka u Petrogradu, Stanojević je došao u sukob sa Lamanskim, koji je tvrdio da su svi Makedonci „pravi Bugari” i da Makedonija treba da pripadne Bugarskoj.

⁹³ J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije*, knj. II, 125.

⁹⁴ Ibid., 123—124.

⁹⁵ General Mihailo Grigorijevič Černjajev bio je komandant srpske vojske i ruskog dobrovoljačkog korpusa u prvom srpsko-turskom ratu (1876), urednik i izdavač slovenofilskog lista *Ruski mir*, u kome je branio srpske interese. Istoričar i filolog Apolon Aleksandrovič Majkov napisao je veliko delo *Istorija serbskoga jezika po pamjatnikam, pisanim kiriliceju, v svjazi s istorijeju naroda* (Moskva 1857). Đura Daničić preveo je iz ovoga dela samo istorijski deo i objavio ga pod naslovom *Istorija srpskoga naroda*, u nastavcima, kao *Prilog Srpskih novina* (1858), a zatim u posebnoj knjizi, kao drugo izdanje, uoči prvog srpsko-turskog rata 1876.

i tačno znali da Makedonija i Stara Srbija nisu „bugarske pokrajine”. Obojica su osećali da Sanstefanski ugovor predstavlja jabuku razdora između Srba, s jedne, i Bugara, s druge strane, i zato su otvoreno ustali protiv stvaranja Velike Bugarske, iako su mogli predvideti da će ostati usamljeni. Velika većina ruskih listova i časopisa odobravala je bugarofilsku politiku kneza Čerkaskog, generala Ignjatijeva, grofa Nelidova i čitave vladajuće klase carske Rusije, koja je po svaku cenu želela realizaciju Sanstefanskog ugovora iz ekonomskih i političkih razloga.

Sanstefanski ugovor izazvao je u velikoj evropskoj javnosti dijametralno suprotne komentare. Turkofilski listovi oštro su ga kritikovali, smatrajući da je njime Turska takoreći „zbrisana sa geografske karte Evrope”. Bugarofilska štampa u Rusiji i u nekim evropskim državama pozdravljala je stvaranje Velike Bugarske. Vrlo je karakterističan stav zauzeo vodeći nezavisni list u Britaniji, londonski *Tajms*, koji je doneo, između ostalog, jedan izvanredno karakterističan dopis, iz pera svoga petrogradskog dopisnika, u kome se kaže:

„Dok se s Bugarima, koji takoreći ništa nisu doprineli delu oslobođenja, postupa najliberalnije, i dok Crnogorci dobijaju gotovo još jedanput toliko teritorija, koliko danas imaju, dotle Srbi — koji su prvo svojim ratom 1876. godine, a zatim svojim prodiranjem u ono vreme kad se ruska vojska spremala da pređe Bałkan, toliko doprineli rušenju Otomanske imperije — ti Srbi dobijaju samo neznatnu ispravku granica... Ta mala kneževina sa svojim nadama da postane jugoslovenski Pijemont, kao što je poznato, ima aspiracija koje bi se teško dale pomiriti s ruskom politikom.”⁸⁶

Prelazeći na odnose između Rusije i Južnih Slovena, dopisnik *Tajmsa* ukazuje na suprotnosti među južnoslovenskim narodima i na imperijalističku politiku Austrije i Rusije u istočnom pitanju:

„Između samih Srba i Bugara postoji takvo rivalstvo i takva suprotnost, da je Rusija prinuđena da bira između njih, i ona je, kako se vidi, izabrala Bugare za svoje štićenike. Srbi su aktivni i politički preduzimljiv narod, i oni su donekle pali pod uticaj Austrije, a po mišljenju slovenofila njih su iskvarili pojmovi i ideje jeretičkog Zapada, Bugari, na protiv, pružaju neobrađeno zemljište za razvoj čisto ruskoslovenske kulture, a njihov geografski položaj pretvara ih u instrumenat ruske politike prema Crnom moru i moreuzima.”⁸⁷

Dok su slovenofili — prema tvrđenjima petrogradskog dopisnika londonskog *Tajmsa* — smatrali da su Srbe iskvarili pojmovi i ideje „jeretičkog Zapada”, dotle je baron Žomini, načelnik Ministarstva spoljnih poslova, otvoreno rekao Milosavu Protiću „kako Srbiji veoma mnogo škode komunističke ideje, koje su po Srbiji razgranate”.⁸⁸ Ovim rečima Žomini je aludirao očevidno na socijalistički pokret u Srbiji, koji je pod uticajem Svetozara Markovića, Vase Pelagića i Mite Cenića, već bio uhvatio dubokoga korena i zatalasao široke mase, dok je u Bugarskoj, zbog nepovoljnih uslova, nastao tek docnije.⁸⁹

⁸⁶ *Times*, London, 10. III 1878.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije*, knj. II, 151.

⁸⁹ Bugarski revolucionarni demokrati (Vasil Levski, Hristo Botev) imali su dosta pristalica među naprednom bugarskom omladinom i slobodoumnom inteligencijom, ali oni još nisu zahvatili dubijega korena u širokim narodnim masama; pravi, masovni socijalistički pokret formirao se u Bugarskoj tek krajem osamdesetih godina.

Raspravljajući o međunarodnoj situaciji neposredno posle potpisivanja Sanstefanskog ugovora, Jovan Ristić spominje i put generala Ignjatijeva u Beč da tamo sa merodavnim faktorima pripremi teren za podelu interesnih sfera na Balkanu pre Berlinskog kongresa: „General je nudio Austriji okupaciju Bosne i Hercegovine. No car Franja Josif i njegov ministar Andrašić želeli su više. Oni su tražili: prvo, da Austro-Ugarska zauzme Bosnu i Hercegovinu; drugo, da ove dve oblasti budu autonomne kneževine, kojima bi vladala Austro-Ugarska; treće, tako isto da se postupi i sa Albanijom i Makedonijom sa Solunom...”¹⁰⁰ Beč je tražio Makedoniju za sebe, zato što je *Drang nach Osten* vodio preko Makedonije za Solun, pa dalje. Ristić piše: „Pošto bi ovi uslovi potčinili nove kneževine, i nezavisne i autonomne, Austro-Ugarskoj monarhiji, Rusija je odbila njene pretensije, ne mogavši primiti ovako skup savez.”¹⁰¹ Ruska vladajuća klasa zahtevala je Makedoniju za Bugarsku zato da bi preko nje uvek imala slobodan prodor na Egejsko more.

Boreći se protiv stvaranja Sanstefanske Bugarske, s jedne strane, i protiv austrijskog prodora, s druge, Jovan Ristić se kao izaslanik Srbije na Berlinskom kongresu našao u izvanredno teškom položaju, imajući da se istovremeno bori i protiv ruskih i protiv austrijskih interesa. Pritešnjen sa dve strane, Ristić je grofu Šuvalovu, ruskom poslaniku u Londonu i jednome od trojice ruskih opunomoćenih delegata, baronu Žominiju i generalu Bobrikovu, za vreme trajanja Kongresa rekao ove teške reči:

„Kad nas Austrijanci gone iz Novog Pazara, vi niste u stanju da nas odbranite, a kad nam oni ostavljaju neku naknadu, vi joj se protivite... Austro-Ugarska, videći da zbog vašeg otpora drži ključ naše jugoistočne granice u svojoj ruci, ne popušta od svojih teških uslova. Prizor je žalostan za nas, da vidimo Rusiju u borbi s Austrijom protivu nas. Dosta je bilo pogrešaka. Sveto-Stevanski mir dao je bio celu Staru Srbiju Bugarima. Prilika je sada, da se pogreške isprave, a ne da se ostavlja kvasac za razdor između dva srodna naroda s jedne strane, a s druge da se ostavljaju uspomene, koje će otuđivati srpski narod od Rusije!”¹⁰²

Prema odredbama Berlinskog ugovora Sanstefanska Bugarska nije ostvarena. Na severu je formirana autonomna, tributarna kneževina Bugarska s narodnom vojskom, ali pod sizerenitetom turskog sultana. Na jugu je stvorena autonomna pokrajina Istočna Rumelija, na čelu sa jednim hrišćanskim generalnim guvernerom, koga postavlja Porta, sa mandatom od pet godina, uz prisustvo velikih sila. Stara Srbija, koja je u toku dva uzastopna srpsko—turska rata teško stradala i velikim delom opustošena, ostala je najvećim delom i dalje turski pašaluk. Makedonija je takođe ostala u granicama Otomanske Imperije.

Berlinski ugovor ogorčio je u najvećoj meri makedonski narod. Usled teritorijalnog smanjenja evropske Turske, tržište za makedonske proizvode znatno je suženo i, samim tim, imalo za posledicu još osetnije ekonomsko nazadovanje. Stvaranjem bugarske države pojačana je i akcija bugarizacije Makedonije putem škole i crkve. Pored sredstava Egzarhata, upotrebljavana su i sredstva nove bugarske države. Pokušaji srbizacije došli su sa izvesnim

¹⁰⁰ J. Ristić, *Diplomatska istorija Srbije*, knj. II, 147.

¹⁰¹ Ibid., 147—148.

¹⁰² Ibid., 213—214.

zakašnjenjem. Kraljevina Srbija pokušala je da ovo zakašnjenje nadoknadi obilnim finansijskim sredstvima. Stanje u Makedoniji postajalo je još nepodnošljivije zbog pojačanog turskog pritiska. Početkom oktobra 1878. buknuo je ustanak u Kresni, a početkom novembra u Razlogu. Na čelu ustanka nalazio se opet Dimitar Berovski, rukovodilac ranijeg razlovačkog ustanka, a jedan od glavnih četovođa bio je vojvoda Stojan Karastoilov. U ovom makedonskom ustanku bilo je dobrovoljaca i iz susednih jugoslovenskih zemalja, među kojima su se naročito isticali crnogorski vojvoda Peko Bošković i srpski oficir Panta Srećić. Ustanici su u početku imali znatne uspehe, od kojih zaslužuju posebnog pomena organizovani napadi na turske garnizone u Kresenskoj klisuri i u Banskome. Oba garnizona su likvidirana. Značajan uspeh predstavlja i ustanički juriš na Razlog. Na oslobođenoj teritoriji ustanici su formirali nešto nalik na narodne odbore kao ilegalne organe narodne vlasti. Posle nekoliko meseci borbe, turska vojska je likvidirala i poslednja ustanička uporišta u Makedoniji.¹⁰³

Uporedo i istovremeno sa ustaničkom borbom odvijala se i akcija za osnivanjem posebne makedonske arhiepiskopije sa sedištem u Ohridu. Akcija je bila uperena protiv hegemonije Egzarhata i njegovih pristalica u Makedoniji. Pokret je zatalasao narodne mase širom Makedonije, ali ostavljen sam sebi, bez pomoći sa strane, nije doneo željene rezultate. Ni Porta, ni Carigradska patrijaršija, nisu hteli ni da čuju za posebnu makedonsku crkvu.

V. MAKEDONSKO PITANJE I PLOVDIVSKI PREVRAT

Posle potpisivanja Berlinskog ugovora, istočno pitanje ulazi u novu fazu svoga istorijskog razvoja. Srbija iz osnova menja svoju spoljnu politiku i prelazi u interesnu sferu Beča. Tajna konvencija, zaključena između Srbije i Austro-Ugarske 1881, inaugurisala je novu spoljnu politiku Milana Obrenovića i vladajuće klase u Srbiji. Glavne tačke Tajne konvencije glase ovako:

„Čl. II. Srbija neće nikako trpeti politička, verska ili druga spletkarenja koja bi, polazeći s njenog zemljišta, išla protiv Austro-Ugarske monarhije, podrazumevajući tu i Bosnu, Hercegovinu i Novopazarski sandžak. Austro-Ugarska prima na sebe istu obavezu prema Srbiji i njenoj dinastiji, čije će održanje i utvrđenje pomoći svim svojim uticajem.

Čl. IV. Austro-Ugarska će se zauzeti da pomogne interese Srbije kod drugih evropskih vlada. Bez prethodnog sporazuma s Austro-Ugarskom, Srbija neće pregovarati ni zaključivati politički ugovor s drugom kojom vladom i neće pustiti na svoje zemljište kakvu stranu vojsku, redovnu ili neredovnu, pa čak ni pod imenom dobrovoljaca.

Čl. V. Ako Austro-Ugarskoj bude zapretio kakav rat ili se bude našla u ratu s jednom ili više sila, Srbija će, prema Austro-Ugarskoj, računajući tu Bosnu, Hercegovinu i Novopazarski sandžak, zauzeti prijateljsku neutralnost i učiniti joj, prema njihovom tesnom prijateljstvu i duhu ovoga ugovora, sve moguće olakšice. Austro-Ugarska prima na sebe istu obavezu prema Srbiji u slučaju ako joj bude zapretio rat ili se bude nalazila u ratu.

¹⁰³ *Kresneskoto vostanie i drugi dviženja vo Makedonija. — Istorija na makedonskiot narod*, kn. II, 93—108.

Čl. VII. Ako sticajem događaja, čiji se razvoj ne može danas predvideti, Srbija bude u stanju da se proširi u pravcu svojih južnih granica (izuzimajući Novopazarski sandžak), Austro-Ugarska se neće tome protiviti i zauzeće se da i druge sile skloni na držanje povoljno po Srbiju.”¹⁰⁴

Pod proširenjem „u pravcu svojih južnih granica” očevidno se mislilo na proširenje prema Kosovu i severnoj Makedoniji. Za potpisivanje ove konvencije nisu znali ni predsednik vlade Milan Piroćanac, ni ministar unutrašnjih poslova Milutin Garašanin. Piroćanac je rekao da ovim ugovorom Srbija dolazi „prema Austro-Ugarskoj u položaj u kome se nalazi Tunis prema Francuskoj”.¹⁰⁵ A kada je kralj Aleksandar Obrenović, sin i naslednik Milanov, prvi put video i pročitao tu konvenciju, uzviknuo je: „Pa ovo je izdaja!”¹⁰⁶

Vladajuća klasa u Kneževini Bugarskoj, na čelu sa knezom Aleksandrom Batenbergom, radila je od početka na pripremama za prisajedinjenje Istočne Rumelije Kneževini Bugarskoj i na propagandi u Makedoniji kao daljoj fazi ka realizaciji Sanstefanske Bugarske. Posle nekoliko godina sistematskih priprema, u Plovdivu, glavnom gradu Rumelije, izbila je buna. Zbačen je dotadašnji guverner, Gavril-paša Krestović, a knez Batemberg s bugarskom vojskom ušao je svečano u Plovdiv, gde je „izvršeno bratimljenje prvaka i građana obe zemlje i jednovremeno vojska odaslata na granicu prema Turskoj, da se utvrdi na glavnom putu za Jedrene i Carigrad...”¹⁰⁷

Plovdivski prevrat od 6. septembra 1885. — kako su Bugari nazvali prisajedinjenje Istočne Rumelije Kneževini Bugarskoj — izazvao je uzbudenje u susednim zemljama, poimence u Srbiji i Grčkoj. U Srbiji je naređena delimična mobilizacija i zavedena cenzura štampe. *Videlo*, organ vladajuće Naprednjačke stranke, piše vrlo ratoborno. *Odjek*, organ Radikalne stranke, prestaje sa izlaženjem, očevidno zato što ne želi da se podvrgne vladinoj cenzuri. *Nova ustavnost*, organ Liberalne stranke, izlazi i dalje i donosi uvodnik Jovana Ristića, u kome se kaže:

„U našem bugarskom susedstvu izvršen je jedan događaj od zamašnih posledica, koje mogu imati uticaj i na našu sudbinu... Čim se Bugarska uveća jednom velikom i bogatom provincijom od 800.000 stanovnika, odmah pada ravnoteža balkanskih država. Ako one i neće ustati da se protive uvećanju Bugarske, one moraju misliti na sredstva i putove, kako će u svoju korist da uspostave poremećenu ravnotežu, Srbija će da traži naknadu u Staroj Srbiji i severnoj Makedoniji...”¹⁰⁸

U svom članku Ristić je nagovestio mogućnost da će Velika Bugarska — ako se odobri i legalizuje plovdivski prevrat bez odgovarajuće naknade Srbiji — odmah „zapaliti” i susednu Makedoniju, izazvati bratoubilački rat na Balkanu i pokušati da realizuje Sanstefansku Bugarsku. Komentarišući Ristićev članak, Živan Živanović piše:

„Posmatranja, kako su izložena u tom članku, isključivala su svaki napad na Bugarsku... Kad je Ristić činio svoja gornja posmatranja, i dugo posle toga, u narodu našem nije nikako ni tumačena mobilizacija vojske i sve druge

¹⁰⁴ G. Jakšić, *Tajna konvencija (1881—1889). Iz novije srpske istorije*. Beograd 1953, 79—80.

¹⁰⁵ Ibid., 81.

¹⁰⁶ St. M. Protić, *Tajna konvencija između Srbije i Austro-Ugarske*. Jedan list iz novije istorije Srbije. — *Delo*, januar 1909.

¹⁰⁷ Ž. Živanović, *Politička istorija Srbije*, knj. II, 276.

¹⁰⁸ *Nova ustavnost*, Beograd, 10. IX 1885.

mere, sa namerom i potrebom da se ude u staru Srbiju i dalje u Makedoniju. Bugarska, koja bi u svakom drugom slučaju sa surevnovanjem gledala ovakav korak Srbije, bila bi joj sad, silom okolnosti, najrevnosniji saveznik i, što je glavno, u očima Turske i Evrope glavni krivac za sve, što se dešava. Tako se mislilo, tako se nadalo, tako je i trebalo da bude..."¹⁰⁹

Međutim, kralj Milan mislio je drukčije nego Jovan Ristić, ali o svojim pravim namerama do poslednjeg dana nije govorio ni svojim najbližim saradnicima. On je radi odobrenja ratnih kredita sazvao Narodnu skupštinu za 19. septembar 1885. U svojoj prestonoj besedi on je tvrdio da je plovdivskim prevratom poremećena „balkanska ravnoteža” i ustao u odbranu Berlinskog ugovora, koji je tobože „postavio interese pojedinih naroda na Balkanskom poluostrvu”. Kralj Milan je zahtevao od Narodne skupštine ratne kredite zbog ponovnog uspostavljanja narušene „balkanske ravnoteže” i zbog odbrane dalje važnosti Berlinskog ugovora, ali nije rekao s kime upravo misli ratovati. O tome se isprva samo nagađalo. Tek docnije, kada se opazila koncentracija trupa prema istočnoj granici, počelo se govoriti o tome da kralj Milan name-rava da udari na Bugarsku. Slobodan Jovanović ovako prikazuje raspoloženje javnosti:

„Publici je ovo izgledalo čudno. Ona bi razumela rat s Austrijom, koja je držala našu Bosnu i Hercegovinu, i razumela bi rat s Turskom, koja je držala našu Makedoniju, ali nije razumela rat s Bugarskom, koja je prisvajajući sebi Istočnu Rumeliju uzela svoju zemlju, a ne našu. Da mi radi zado-bijanja Makedonije moramo ići na Sofiju, umesto na Skoplje, bilo je i suviše visoka politika za obične građane... U publici ratoborna struja, ukoliko je postojala, bila je upravljena protiv Turaka; prvih dana posle Plovdivskog prevrata, u Beogradu su se čuli uzvici: „Na Vardar!”¹¹⁰

Kralj Milan ne samo da nije osetio pravo raspoloženje širokih narodnih masa, nego je pošao suprotnim pravcem, protiv mišljenja i osećanja svoga naroda. Naročito je karakterističan razvoj srpsko-turskih odnosa posle plovdivskog prevrata. Jedan dobro obavešten savremenik, Živan Živanović, iznosi ove konkretne pojedinosti:

„Turska je brzo shvatila položaj. Ona je saznala, da će se naći drugi neko, ko će dobrovoljno primiti na sebe dužnost egzekucije u ime odbrane Berlinskog ugovora i — turskih interesa. Za srpsku diplomaciju kao da je bilo glavno pitanje, da se što Turci ne ljute što će Srbi tući njihova buntovnoga vazala, i kao da se sve svodilo na to, da Srbi od strane suverena bugarskog imaju samo određene ruke. Ostalo će ići po sebi. Zija bej, turski poslanik u Beogradu, bio je (20. oktobra) kao neki mali suveren dočekan u Nišu, kuda je (na zaseb-nom vozu!) došao po važnom diplomatskom poslu. Ovaj datum njegova dolaska pokazuje da su se stvari primicale svome rešenju.”¹¹¹

Prema savetu britanske vlade, koja je želela mir na Balkanu, knez Baten-berg izrazio je želju za direktne pregovore i telegrafirao je kralju Milanu da mu šalje svoga izaslanika, ministra Grekova, sa svojeručnim pismom i važnim porukama. Kralj Milan je bez razmišljanja odgovorio da ne prima bugarskog izaslanika. „Ovaj odgovor rđavo je odjeknuo u Evropi. Zašto kralj Milan

¹⁰⁹ Ž. Živanović, op. cit., 278.

¹¹⁰ Sl. Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, knj. II, 247.

¹¹¹ Ž. Živanović, op. cit., 280.

odbija pregovore s Bugarima? Jamačno stoga, što hoće pošto-poto rat. I kod nas kralj Milan je osuđivan što nije bar pokušao da dobije od Bugara naknadu za Srbiju bez rata, diplomatskim putem.”¹¹²

Srpsko-bugarski rat trajao je svega 13 dana i završio se porazom na Slivnici.¹¹³ U srpskoj historiografiji ocenjen je uglavnom negativno. Mihailo Polit-Desančić okarakterisao ga je ovim rečima: „Nesmisao je bio govoriti o ravnoteži na Balkanu i o održanju Berlinskog ugovora u korist Srbije. Srpsko-bugarski rat, pak, to je najbesmisleniji i najsramniji rat bio, koga će srpska povesnica zabeležiti.”¹¹⁴ Stojan Novaković je ukazao na činjenicu da je „nesrećan srpski rat utvrdio vezu Rumelije s Bugarskom, presekao pretensije Grčke na Rumeliju, i istakao pitanje — o Makedoniji, gde su se tek od tog vremena ukrstile aspiracije srpske, grčke i bugarske”.¹¹⁵ Živan Živanović je konstatovao da „akcija Srbije ne samo nije omela ujedinjenje dve bugarske pokrajine u jednu, već je ratom, koji je ona vodila, upravo sankcionisala za nas, po svojim posledicama tako fatalan Plovdivski prevrat...”¹¹⁶ Vasa Čubrilović ističe da su Sanstefanski ugovor i plovdivski prevrat još više zaoštrili odnose između dve zemlje: „Otišlo se tako daleko da je kralj Milan ugazio 1885. u rat protiv Bugarske kako bi sprečio opravdani zahtev bugarskog naroda za ujedinjenjem Istočne Rumelije i kneževine Bugarske. Poraz srpske vojske na Slivnici 1885. bio je težak udarac vojničkom i političkom prestižu Srbije na Balkanu i Jugoistočnoj Evropi.”¹¹⁷

Jedini srpski istoričar, koji je pokušavao da brani balkansku politiku kralja Milana, koja je dovela Srbiju do Slivnice, bio je Slobodan Jovanović. Stojeći na istim političkim pozicijama velikosrpske buržoazije kao kralj Milan, Jovanović je pokušao da objasni i, donekle, opravda njegovu težnju da „Velikoj Bugarskoj” suprotstavi „Veliku Srbiju”, u koju je imala da uđe ne samo Stara Srbija nego i Makedonija sa Solunom. Ovim argumentima pokušava Jovanović da brani balkansku politiku kralja Milana, koja se završila slivničkim porazom:

„Kralj Milan je, bez sumnje, u ovoj prilici, video jasnije državne interese nego što su ih videle naše stranke, i nego što ih je videla naša publika. On je sudio pravilnije nego radikali, koji još nisu bili svesni one suprotnosti interesa koja je postojala između srpske i bugarske države, i pokraj srodnosti srpskog i bugarskog naroda. On je sudio pravilnije nego Ristić, koji se i posle San-Stefanskog mira nadao da s pomoću Rusije pripoji Srbiji severnu Makedoniju. On je sudio pravilnije od Piroćanca, koji 1885. nije imao nikakve određene politike. Kralj Milan je bio na čisto s tim da Srbija, pošto je pustila da joj Austrija ugrabi Bosnu, ne sme pustiti da joj i Bugarska ugrabi Makedoniju, i da je već 1885. došao trenutak da se makedonsko pitanje reši između nas i Bugara. U jednom pismu kraljici Nataliji od 14. oktobra 1885. on veli da rat s Bugarima neće biti rat za parče zemljišta, nego „građanski rat” između dva bratska naroda oko toga koji će od njih igrati prvu ulogu na Balkanu. Rat za hegemoniju, dakle, kao i prusko-austrijski rat od 1866. Ako ne sa šireg slovenskog, a ono sa užeg srpskog gledišta, rat s Bugarima bio je opravdan: u tome

¹¹² Sl. Jovanović, op. cit., 253.

¹¹³ St. Novaković, *Bugarsko-srpski rat*. — *Godišnjica Nikole Čupica*, knj. XXVII/1908; VL. Đorđević, *Istorija srpsko-bugarskog rata, I—II*, Beograd 1908.

¹¹⁴ M. Polit-Desančić, *Recimo koju*, Novi Sad 1887, 7.

¹¹⁵ St. Novaković, *Balkanska pitanja*, 397.

¹¹⁶ Ž. Živanović, op. cit., 291.

¹¹⁷ V. Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, 366.

ratu nije bilo ničega nenacionalnog i ničega izdajničkog, jer njegov krajnji cilj bila je Makedonija. Pogreška je kralja Milana samo u tome, što prave pobude rata nije objasnio narodu.”¹¹⁸

Pogreška je Slobodana Jovanovića samo u tome, što je polazio sa krive pretpostavke da je makedonsko pitanje isključivo stvar srpsko-bugarska i da se može rešiti samo upotrebom oružane sile. On je smatrao da je to, u stvari, „rat za hegemoniju”, a ne sastavni deo velikog i složenog istočnog pitanja, koje se postavilo pred evropsko javno mnjenje još davno pre 1885. Slobodan Jovanović je izgubio iz vida da je Mihailo Polit-Desančić još 1862. raspravljao o organskom rešenju istočnog pitanja u okviru južnoslovenske federacije, u čiji će sastav ući i Makedonija,¹¹⁹ i da je Svetozar Marković još 1874. pledirao za federaciju južnoslovenskih socijalističkih republika.¹²⁰ U svojoj odbrani balkanske politike kralja Milana, Slobodan Jovanović spominje samo tadašnje pogrešne stavove Nikole Pašića, Milana Piroćanca i Jovana Ristića o makedonskom pitanju, a uopšte ne spominje stav Stojana Novakovića, koji je bio skoro identičan Politovoj koncepciji organskog rešenja istočnog pitanja. Slobodanu Jovanoviću je moralo biti poznato da je Stojan Novaković još 1890. napisao ove značajne reči:

„Pošto se na poluostrvu nije mogla tokom istorije utvrditi nijedna narodnost, niti kakva god politička jedinstvena celina, nesloga je balkanskih naroda uvek dovođila na poluostrvo neku tuđu silu i tuđega osvajača... Pouka je, dakle, ovih zakona za sve balkanske narode: da je jedini put da svoju slobodu stalno utvrde i da svoj opstanak osiguraju — u njihovom vlastitom sporazumu, u uništenju međusobnih razdora, u osećanju svojih uzajamnih federativnih interesa. Niko ne može nauditi drugom, a da tim samim sebi ne naudi.”¹²¹

Isto tako Slobodanu Jovanoviću je moralo biti poznato da je Stojan Novaković ove ideje dopunio i razradio 20 godina docnije, u svojoj viziji *Nakon sto godina*,¹²² napisanoj 1911, a zamišljenoj 15. maja 1911, u svome političkom testamentu, u kome je predvidio stvaranje jedne velike federacije slobodnih i ravnopravnih južnoslovenskih naroda, jedne federacije u kojoj će i Makedonija naći svoje mesto. Iako je i sam bio ministar za vreme kralja Milana i nosio deo odgovornosti i za njegovu spoljnu politiku, Stojan Novaković je bio jedini državnik u tadašnjoj Srbiji koji je imao moralne hrabrosti da pogleda istini u oči i da otvoreno prizna da ta politika nije bila pravilna i da nije vodila računa o nacionalnim interesima. Dok je kralj Milan 1885. pokušavao da reši makedonsko pitanje oružanom silom i zagazio u bratoubilački rat, dok je Jovan Ristić i posle Sanstefanskog ugovora imao iluzija da će svojom diplomatskom veštinom izdejstvovati da pomoću Rusije prisajedini barem deo

¹¹⁸ Sl. Jovanović, op cit., 266.

¹¹⁹ M. Polit, *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung*, Wien 1862, 30—45.

¹²⁰ Sv. Marković, *Socijalizam ili društveno pitanje* VIII. — *Rad*, 1. XII 1874, 340—341.

¹²¹ Šar-Planinac, *Grčke misli o etnografiji Balkanskog poluostrva*. — *Otadžbina*, knj. XXVI, sv. 104. Beograd 1890. Autorstvo ove rasprave utvrdio je sam Novaković uvrstivši je u svoju knjigu *Balkanska pitanja*, Beograd 1906, 307—408.

¹²² St. Novaković, *Nakon sto godina*. — *Srpsko-hrvatski almanah*. Uredio M. Čurčin. Beograd—Zagreb 1911, 9—19.

Makedonije Kraljevini Srbiji, dok Milan Piroćanac — kao što je tačno zapazio Slobodan Jovanović — „nije imao nikakve određene politike” i dok je Nikola Pašić u to vreme bio politički emigrant u Bugarskoj i pokušavao da pomoću Bugara sruši kralja Milana i njegov režim u Srbiji,¹²³ dotle je Stojan Novaković gledao dalje i osetio da su jedino prvi srpski federalisti bili u pravu kada su dokazivali da se makedonsko pitanje ne može rešiti izdvojeno i apstrahovano od čitavog istočnog pitanja, nego isključivo kao njegov nerazdvojni sastavni deo, u okviru južnoslovenske federacije, a ne porobljavanjem od strane susednih država.

Jedan deo ruske javnosti počeo je uviđati posle prisajedinjenja Istočne Rumelije Bugarskoj i Slivnice (1885) da će sada u prvi plan daljih bugarskih političkih planova doći pripremanje terena za postepeno osvajanje Makedonije. Tako, na primer, ruski publicist i književnik Aleksandar Amfiteatrov upozorava na sve agresivniju bugarsku propagandu u Makedoniji:

„Da bi Mačedonija postala bugarska, bilo je potrebno bugarizirati Mačedoniju. Odmah posle bugarsko-srpskog rata 1885. godine, najpretežnije snage i najkrupnije žrtve bugarskog državnog organizma posvećuju se bugarizaciji mačedonskih Slovena. Bugarski agent — sveštenik, učitelj, komita, četnik — postaje tajna vlada u Mačedoniji, upravo njena duša.”¹²⁴

VI. ODJECI ILINDENSKOG USTANKA

Proces kulturne, nacionalne i političke emancipacije Makedonaca 80-tih godina XIX veka izaziva pojačanu propagandu triju balkanskih monarhija u Makedoniji. Stoga se makedonski pokret nadovezuje na takozvane „separatiste” u borbi protiv svih nastojanja da se u makedonskom narodu uguši nacionalna svest. Tada se organizuje Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija ili VMRO (1893). To je tajna organizacija sa sedištem u Solunu. Osnovni joj je zadatak bio borba za izvojevanje političke autonomije Makedonije u okviru turske države.¹²⁵ Uspehu nacionalnooslobodilačke borbe znatno su doprineli makedonski socijalisti sa Vasilom Glavinovim na čelu, koji su 1896. stupili u bliži kontakt sa VMRO. Mnogi istaknuti socijalisti na konferenciji u blizini Kruševa 1900. rešavaju da pristupe VMRO pod uslovom nesmetanog rada na ostvarivanju socijalističkog programa.

Ovo revolucionarno vrenje u Makedoniji primorava evropsku diplomatiju da se zauzme na Porti za sprovođenje reformi. Da bi preduhitrio mešanje velikih sila u probleme Turske, sultan Abdul-Hamid proklamovao je reformni program 18. XI 1902. Najavljene su reforme žandarmerije, prosvete i pravosuđa, ali su one ostale samo mrtvo slovo na papiru, dok su se pljačka i teror prema makedonskom narodu povećavali. U to doba unutar VMRO dolazi do izvesnih diferenciranja. Izdvaja se grupa koja je za beskompromisnu nacionalnooslobodilačku borbu. Njezini ideolozi su G. Delčev, G. Petrov, T. Tošev, J. Sandanski; njima se suprotstavljaju oportunistički i kolebljivi elementi. Ove trzavice u VMRO potpomaže Vrhovni komitet koji je pod uticajem bugarskog

¹²³ Sl. Jovanović, op. cit., 272, 279.

¹²⁴ A. Amfiteatrov, *Slavjanskoe gore*, br. 244—245. Moskva 1912.

¹²⁵ *Pojava i razvoj na makedonskoto nacionalno revolucionarno dviženje. — Istorija na makedonskiot narod*, kn. II, 147—293.

dvora i pod čijim se uplivom usvaja odluka Solunskog kongresa od januara 1903. o preranom i nedovoljno pripremljenom podizanju oružanog ustanka u Makedoniji. Oružani ustanak počeo je 2. VIII 1903. i zato je nazvan ilindenski ustanak; zahvatio je seljačke mase bitoljskog okruga, a zatim se širio i na susedne oblasti. Bilo je ukupno 239 oružanih sukoba između ustanika, turske vojske, bašibozuka i policije. Nadmoćni neprijatelj savladao je u krvi ustanak vršeći krvava nasilja nad makedonskim narodom. Dolazi i do formiranja kratkotrajne Kruševske republike.

Poraz ustanika doprineo je produbljivanju razmimoilaženja u rukovodstvu VMRO, a sedište organizacije prenosi se iz Soluna u Sofiju. Neki ustanici (Petrov, Tošev i Uzunov) ipak nisu otišli u emigraciju, već su prešli u ilegalnost i uspeali da maja 1904. održe Prilepski kongres, na kome su doneli odluke o decentralizaciji i demokratizaciji makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta. Tako se oko Sandanskog i Černopejeva formirala levica VMRO, pomognuta socijalistima. Ona je izradila svoj nacionalnooslobodilački program na Rilskom kongresu 1905, otvoreno istupajući protiv velikobugarskog šovinizma, Egzarhata i vrhovista.

Nijedne godine nije se toliko pisalo u jugoslovenskoj i stranoj štampi o Makedoniji i makedonskom pitanju kao u toku ove, 1903, godine. Pisalo se i pre ilindenskog ustanka, i u toku trajanja samoga ustanka, i posle njegovog krvavog ugušivanja. Vrlo je karakteristično da su i srpska i bugarska štampa polagale velike nade u Rusiju, naravno svaka iz svojih aspekata i iz svojih pozicija. Dok je srpska građanska štampa očekivala da će Rusija dati podršku aspiracijama velikosrpske buržoazije na Makedoniju, dotle je bugarska nacionalistička štampa verovala da će Rusija i ovom prilikom podržati velikobugarske pretenzije na realizaciju planova o Sanstefanskoj Bugarskoj. Novosadska *Zastava* donela je jedan vrlo karakterističan članak, pod pretencioznim naslovom *Istina o Mačedonskom pitanju*, u kome na ovakav način izražava svoje nade u podršku ruskoga cara i ruske vlade u rešavanju makedonskog pitanja:

„Mačedonsko pitanje je već sazrelo. Ono se mora skoro rešiti. Razume se, tu treba i Rusija da rekne svoju. Od nje mnogo, od nje ponajviše zavisi, kako će se rešiti spor između dva bratska joj naroda. Obadva su joj naroda podjednako mila, podjednako draga, pa kome će ona držati stranu? Veličina, dostojanstvo Rusije samo nam na to odgovara. Onome, na čijoj strani bude istina, pravda. Vlada ruska promenula je svoje držanje u Mačedonskom pitanju. Stala je na stranu pravde i istine. Ovogodišnji nemiri u Staroj Srbiji i „bugarski ustanak“ u Mačedoniji izazvali su Rusiju na rad. Ruski car Nikola II posla svoga ministra spoljnih poslova, grofa Lamsdorfa, u Srbiju, Bugarsku, Austriju. Put ovaj je predznak rešenju Mačedonskog pitanja, koje je već na pragu. Preko grofa Lamsdorfa trebale su Srbija i Bugarska da osele kako namerava Rusija rešiti mačedonski spor. Grof Lamsdorf nije razgovoran čovek. I u Nišu i u Sofiji vrlo je malo govorio. Al' i ono malo reči što je rekao, učinile su da su Srbi zadovoljni, umireni njegovim dolaskom, a Bugari zbunjeni, postidieni — očajavaju...“¹²⁶

U srpskoj štampi prve vesti o ilindenskom ustanku bile su potpuno kontradiktorne. Jedni su tvrdili da je ustanak bugarski, drugi da je srpski, ali niko nije rekao da je makedonski. Bilo je srpskih listova koji su u kratkom

¹²⁶ *Zastava*, 4. I. 1903.

vremenskom razmaku tvrdili prvo da je ustanak bugarski, a već posle nekoliko dana da je srpski, kao što se to desilo novosadskoj *Zastavi*. Tako je, na primer, ovaj list doneo 23. VII 1903. (po starom kalendaru) uvodni članak *Srbija i mačedonsko pitanje*, u kome se ilindenski ustanak prikazuje kao bugarski ustanak:

„Najposle podigoše Bugari i otvoren ustanak. Tukli su se mnogo i dugo, ali ni u jednom jedinom od onih nebrojenih okršaja nisu ustaše poznjeli uspeha. Na svakom koraku su bili razbijeni, na svakom mestu su pobeđeni... Dok je bugarska vlada izdržavala svojim novcem mačedonske komite, plaćala i potpomagala ustanike i pokazivala otvoreno neprijateljstvo prema Turskoj, dotle je Srbija mirno ćutala i „pratila razvoj događaja”... Ugled Srbije spao je u Turskoj sasvim... Razume se, da je u tamošnjem Srbinu morala klonuti i malaksati nada na bolju budućnost, te nije čudo što su mnogi i mnogi Srbi, slabiji duhom, uskočili u tabor bugarski, samo da se spasu od opasnosti, kojoj su kao Srbi bili izloženi.”¹²⁷

Međutim, već posle nekoliko dana, ista ta *Zastava* donela je novi uvodni članak, pod romantičarsko-nacionalističkim naslovom *Za krst časni i slobodu zlatnu*, u kome se ilindenski ustanak prikazuje kao srpski ustanak:

„Što se moralo dogoditi, to se i dogodilo. Narod srpski, ta raja u Staroj Srbiji i Makedoniji digla se na oružje, na krvavu, nejednaku borbu. Ustala je kuka i motika, ustao je vekovima potišteni Srbin tamo, ustao je, da gine za krst časni i slobodu zlatnu... Porečki srez bitoljskog vilajeta, taj čisto srpski kraj, ustao je na oružje. I šta vidimo? Na čelo njegovo staviše se, kao negda u slavna vremena, i sveštenici njegovi...”¹²⁸

I uvodničar *Zastave* proglašava za Srbe i „popa Tomu Mickova iz sela Vranješnice”, i popa iz Monastirca (čije ime ne navodi), i „since roda svoga” Cvetka i Stojčeta iz Gornja Soljuja sa njihovim četama „u selu Baropolju blizu Puste Braznice”.¹²⁹

Ukoliko se ilindenski ustanak sve više širio i uzimao veće razmere, utoliko je postajalo sve jasnije i očiglednije da to nije obična lokalna pobuna, nego ozbiljan oružani, masovni ustanak. Novosadski *Branik* piše:

„Prema poslednjim vestima kao da pokret u bitoljskom vilajetu uzima karakter opšteg ustanka. Ovako na ustanak gleda već sva diplomacija u Carigradu, pa ni Porta ne zatvara više oči pred tom istinom. Ustanak je potpuno organizovan, ima svoj generalštab i vođe u svakom srezu bitoljskog vilajeta.”¹³⁰

Posle nekoliko dana *Branik* donosi dopise sa terena o daljem širenju ustanka i izvan bitoljskog vilajeta. To je ozbiljno zabrinulo Portu koja je tek tada shvatila svu ozbiljnost i dalekosežnost makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta i dovela znatne kontingente novih oružanih snaga iz Male Azije da makar i po cenu ljudskih žrtava uguše ustanak, bojeći se eventualne intervencije velikih sila.

¹²⁷ *Srbija i mačedonsko pitanje*. — *Zastava*, 23. VII 1903.

¹²⁸ *Za krst časni i slobodu zlatnu*. — *Zastava*, 3. VIII 1903 (po starom kalendaru).

¹²⁹ Ibid.

¹³⁰ *Opšti ustanak u Makedoniji i Staroj Srbiji*. — *Branik*, 31. VII 1903.

Herojska borba i pogibija makedonskog prvoborca Goca Delčeva odjeknula je bolno i u Vojvodini. *Branik* je rekao za Delčeva „da je vredeo za deset generala, jer je bio zastava za kojim su ustanici oduševljeno išli”.¹³¹

Ljudski lik Dama Grujeva takođe je privukao pažnju vojvođanske štampe. *Zastava* je posebno istakla njegovu humanost, koja je došla do punog izraza u njegovoj zabrani ubijanja nedužnih turskih i šiptarskih žena i dece: „Nije nama do ubijanja nego do slobode!”¹³² *Zastava* priznaje da Grujev „požrtvovano služi ideji oslobođenja”.¹³³ Posle krvavog ugušenja ustanka, uvidevši da je u tadašnjim uslovima dalja oružana borba uzaludna, Grujev je — prema pisanju *Branika* — izdao razborito naređenje pobunjenim seljacima da se vrate svojim domovima „jer je ratovanje nemoguće”.¹³⁴

Turska Imperija, iako je još uvek imala dovoljno oružanih snaga da u krvi uguši pojedinačne, neorganizovane i među sobom nepovezane ustanke podjarmljenih naroda, sve je češće u velikoj svetskoj štampi nazivana „bolesnikom na Bosforu”. Anarhija je uzimala maha, a ubistva ruskih konzula u Kosovskoj Mitrovici i Bitolju bili su simptomi da je proces unutrašnjeg truljenja ulazio u završnu fazu. Tim povodom Polit-Desančić je napisao ove značajne reči:

„Jasna je stvar da ovakvo stanje na Balkanu ne može dugo trajati. Velešile su mislile da će moći preko svojih konzula kontrolisati reforme u Turskoj. Ali evo turski vojnici, turski žandarmi ubijaju ruske konzule! Gde tu može biti evropske kontrole, kad predstavnici evropskih velešila, protivno međunarodnom pravu, nisu sigurni za svoj život. Prema tom stanju stvari na Balkanu sve okolnosti ukazuju na to, da mora doći do preloma.”¹³⁵

U Vojvodini se nije ostalo samo na pisanju štampe, nego se odmah pristupilo organizovanom prikupljanju dobrovoljnih priloga za postradalo stanovništvo Makedonije posle ugušivanja ilindenskog ustanka. Da ova akcija ne bi dobila politički karakter, inicijativu je uzelo na sebe Kolo srpskih sestara i celom pokretu dalo isključivo humani karakter. U proglasu narodu kaže se između ostalog:

„Na patnje naše braće mi se Srпкиnje, sestre njihove, ne možemo oglušiti; oni su upućeni na našu sestrinsku pomoć, utehu, ljubav, naslon. Oni treba da čuju i našu reč saučešća u patnjama, pomoć na delu. Mi im moramo pomoći obilato, sestrinski. Oni su bosí, gladni... Sa zgarišta svojih domova oni u suzama vapiju za našu pomoć. Mi im se moramo odazvati... jer oni koji u Staroj Srbiji i Makedoniji stradaju, ginu, zlopate se, gladuju, to su, ma kako ih ko nazivao, naša braća... kost od naše kosti, srž od naše srži, krv od naše krvi, a njihova je krv nama skupa i dragocena.”¹³⁶

Formiran je jedan veliki savez ženskih humanih društava iz Srbije, Crne Gore, Vojvodine, Bosne i Trojednice (Hrvatske, Slavonije i Dalmacije) radi kolektivnog prikupljanja pomoći i organizovanog prihvatanja majki i dece iz postradalih i opustošenih krajeva Makedonije. Iako kao nekada, u doba bosan-

¹³¹ *Branik*, br. 54/1903.

¹³² *Zastava*, br. 189/1903.

¹³³ *Zastava*, br. 247/1903.

¹³⁴ *Branik*, br. 126/1903.

¹³⁵ *Hoće li biti preloma na Istoku?* — *Branik*, 2. VIII 1903.

¹³⁶ *Branik*, br. 116/1903; *Zastava*, br. 183/1903.

sko-hercegovačkog ustanka, tako je i sada, za vreme i posle ugušenja ilindenskog ustanka, Vojvodina ukazala svesrdnu pomoć makedonskom narodu.¹³⁷

Hrvatska štampa pokazivala je u toku cele ove godine, izuzetno značajne za dalji razvoj makedonskog pitanja, veliko interesovanje za makedonsku problematiku. Naravno, ni hrvatska štampa nije zauzela jedinstven stav, nego se diferencirala prema svojoj političkoj orijentaciji i stranačkoj opredeljenosti. Još pre izbijanja ilindenskog ustanka zagrebački *Obzor*, jedan od vodećih organa javnoga mnjenja u Hrvatskoj, ukazao je na činjenicu da međunarodni sukobi Srba i Bugara predstavljaju glavnu smetnju oslobođenju Makedonije: „Golema je nevolja međusobno neprijateljstvo Srba i Bugara i njihova vječna težnja da ostvare misao Velike Srbije i Velike Bugarske. Radi toga postoji u Makedoniji među Srbima i Bugarima strašna mržnja koja nadilazi pače i mržnju jednih i drugih proti Turčinu.”¹³⁸ *Obzor* zna da „u Makedoniji postoji već 20 godina organizacija boraca za slobodu” — Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija — koja „neustrašivo nastavlja svoj rad za oslobođenje makedonskih kršćana ispod turskog jarma”.¹³⁹

Frankovačka štampa, dosledna u svome turkofilstvu, nije pokazala razumevanje za makedonski nacionalnooslobodilački pokret. *Hrvatsko pravo* kritikuje sve one države koje su „proti obstanku turske države” i polaže velike nade u Mladotursku stranku, od koje očekuje preporod Otomanske Imperije.¹⁴⁰ U drugom članku list ističe da Makedonci nemaju šta da očekuju od eventualne intervencije velikih sila, jer „narodi ništa od promjene ne dobivaju” nego samo „iz jednog podaništva prelaze u drugo”.¹⁴¹ Za vreme ilindenskog ustanka *Hrvatsko pravo* donekle ipak priznaje da „makedonsko pučanstvo imade pravo boriti se za svoje oslobođenje i za poboljšanje svoga udesa, ali kako stvari sada stoje, ono će jedva to postići pomoću Evrope, koju toliko zeziva u pomoć...”¹⁴²

Sasvim drugačiji stav prema makedonskom pokretu zauzeo je hrvatski seljački tribun Antun Radić u svome *Domu*. On ima ne samo platonske simpatije nego i duboku veru u revolucionarnooslobodilačke snage makedonskog naroda.¹⁴³ Radićev *Dom* otvoreno osuđuje sve planove da se Makedonija prisajedini Bugarskoj ili Srbiji, a isto tako i sve imperijalističke aspiracije Austrije na Balkanu: „Govori se još, da i bečka politika nešto muti: na oko je, kažu, za novi red, a u istinu želi nered, samo da dođe do rata, pa da dobije komad Makedonije.”¹⁴⁴ *Dom* osuđuje i turskofilsko pisanje frankovačke štampe o makedonskom pitanju

Zagrebački *Novi Srbobran*, organ Srpske samostalne stranke, koja je predstavljala veliku većinu Srba u Hrvatskoj, zalagao se za solidarnu akciju balkanskih država u zajedničkoj borbi za likvidaciju turske vladavine nad balkanskim narodima: „Ako balkanske države u najkraćem roku, prije nego što dođe bliski i neizbježivi čas otvaranja turskog nasljedstva, ne shvate potrebu sporazumne akcije i solidarnosti, onda će iz krvavih žrtava njihovih

¹³⁷ Ibid.

¹³⁸ *Sudbina Makedonije i Stare Srbije*. — *Obzor*, Zagreb, 12. V 1903.

¹³⁹ *Obzor*, 14. V 1903.

¹⁴⁰ *Bolesnik na Zlatnom Rogu*. — *Hrvatsko pravo*, Zagreb, 5. I. 1903.

¹⁴¹ Ibid., 20. I 1903.

¹⁴² Ibid., 18. VIII 1903.

¹⁴³ *Dom*, Zagreb, 12. II 1903.

¹⁴⁴ Ibid., 16. IV 1903.

naroda izvući koristi svako prije samo ne one."¹⁴⁵ *Novi Srbobran* je doneo u prevodu članak znamenitog hrvatskog filologa Vatroslava Jagića, objavljen u bečkom listu *Neue Freie Presse*, o makedonskim dijalektima i teritorijalnoj podeli Makedonije između balkanskih država,¹⁴⁶ a zatim članak istaknutog srpskog geografa Jovana Cvijića, publikovan u bečkom listu *Die Zeit*, u kome osporava i pobija tezu o bugarskom etničkom sastavu Makedonije.¹⁴⁷

Međutim, pada u oči da *Slobodna riječ*, organ Socijaldemokratske stranke Hrvatske, ne posvećuje makedonskom pitanju nikakvu pažnju. Ovu pojavu Franjo Tuđman objašnjava ovim argumentima: „Očito je da socijaldemokratsko vođstvo, koje se ogradio od nacionalnog pokreta hrvatskog naroda, nije moglo pokazati interesa ni za nacionalnooslobodilačku borbu makedonskog naroda. Držeći se teorije austromarksizma o zainteresovanosti radničke klase samo za čistu klasnu borbu, teorije za koju je već tada bilo jasno da je u interesu održanja austrijske hegemonije u mnogonacionalnoj monarhiji, socijaldemokratsko vođstvo pokazalo se ne samo anacionalnim i oportunističkim u odnosu na narodno-revolucionarni pokret vlastitog naroda nego i gluhim u odnosu na oslobodilačku borbu drugih naroda, što je bez obzira na krilatice o borbi za više klasne ciljeve i o internacionalizmu štetilo razvitku i revolucioniranju i nacionalnog i samog radničkog pokreta.”¹⁴⁸

Dok se zvanični organ Socijaldemokratske stranke Hrvatske uopšte nije interesovao za makedonsko pitanje, dotle mu je *Crvena sloboda*, ilegalni organ hrvatske socijalne demokratije, posvećivao izvesnu pažnju. Ovaj je list izlazio u Budimpešti (1902—1905), gde su uslovi za opozicionu štampu bili povoljniji nego u Zagrebu u doba banovanja grofa Kuena Hedervarija i posle njega, sve do pobeđe Hrvatsko-srpske koalicije (1906). Fedora Bikar je s razlogom konstatovao: „U tom tada jedinom necenzurisanom socijalističkom listu javlja se i nacionalna, i seljačka, i klasna politika hrvatske socijalne demokracije u sasvim drugom vidu od onoga koji nam je poznat iz istovremene legalne socijaldemokratske štampe.”¹⁴⁹

Crvena sloboda donela je tri članka o revolucionarnom makedonskom pokretu, ali ne diferencirajući pojedine ustanke prema njihovim inicijatorima i organizatorima. Tako je, na primer, takozvani gornodžumajski ustanak (1902) označila kao „revoluciju u Makedoniji”, iako se u stvari radilo o upadu vrhovističke čete;¹⁵⁰ to je bila više jedna diverzija, nego pravi organizovani

¹⁴⁵ *Novi Srbobran*, Zagreb, 14. II 1903.

¹⁴⁶ *Ibid.*, 4. III 1903.

¹⁴⁷ *Ibid.*, 27. III 1903. Ove svoje poglede o etnografiji makedonskih Slovena Cvijic je dopunio i razradio u svojoj studiji *Remarques sur l'éthnographie de la Macédoine*, *Annales de géographie*, XV, Paris 1906. U ovoj studiji — prema oceni akademika Petra S. Jovanovica (*Enciklopedija Jugoslavije*, knj. II, 511) — Cvijic „iznosi shvatanje da su makedonski Sloveni posebna etnička grupa, pa to prikazuje i na svojoj etnografskoj karti Balkanskog poluostrva. To je shvatanje prihvaćeno u naučnom svetu, ali je naišlo na živ otpor kod svih balkanskih šovinistički nastrojenih krugova.”

¹⁴⁸ F. Tuđman, *Hrvatski narodni pokret 1903. i njegov odnos prema makedonskom pitanju*. — *Forum*, br. 5—6. Zagreb, maj—juni 1968, 831—832.

¹⁴⁹ F. Bikar, *Nacionalna politika hrvatske socijalne demokracije od 1902 do 1905*. — Zbornik radova *Jugoslovenski narodi pred prvi svjetski rat*. Posebna izdanja Srpske akademije nauka i umjetnosti, Odeljenje društvenih nauka, knj. 61. Beograd 1967. 30.

¹⁵⁰ D. Zografski, *Delatnost VMRO i drugih frakcija makedonske revolucionarne demokratije do ilindenskog ustanka*. — *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. V, 610.

ustanak. U posebnom članku *Crvena sloboda* piše: „U evropskoj turskoj pokrajini Macedoniji buknuła je krvava revolucija. Ustaničke čete biju očajnički boj proti krvavoj turskoj vladavini. Ustaničnici traže autonomiju Macedonije, administracionu ravnopravnost, pravedne sudove i ukidanje premoći turske gospode i arnautskih razbojnika.”¹⁵¹

Srpska socijalistička štampa pružila je takođe moralnu podršku ilindenskim ustanicima. *Radničke novine* donele su nekoliko članaka, u kojima su izražene simpatije ustaničkom pokretu makedonskog naroda. U Beogradu je održan veliki socijalistički miting 24. VIII 1903, u znak solidarnosti naprednih snaga Srbije sa revolucionarnim pokretom Makedonije.¹⁵² Jedan od govornika je istakao da se makedonsko pitanje može pravilno rešiti samo priznanjem Makedonije kao posebne autonomne jedinice u okviru konfederacije ravnopravnih balkanskih naroda.¹⁵³ Na mitingu u Kragujevcu govorio je socijalistički prvak Triša Kačlerović, koji je konstatovao da su „revolucionari u Makedoniji i Staroj Srbiji uzeli stvar oslobođenja u svoje ruke” i da je revolucionarna borba udruženih podjarmljenih balkanskih naroda jedini put njihovom oslobođenju.¹⁵⁴

Slovenački socijalisti, okupljeni oko svoje Jugoslovenske socijalne demokratske stranke, sa sedištem u Ljubljani, od koje su hteli da načine socijalistički centar za sve jugoslovenske zemlje u okviru Austrije, stajali su na širokim južnoslovenskim pozicijama „od Soče do Vardara”. Zato je sasvim razumljivo da je ilindenski ustanak našao odjeka i u slovenačkim zemljama.¹⁵⁵ Slovenački socijalisti tačno su osetili da ovaj ustanak nije obična lokalna pobuna, nego „revolucija u Makedoniji”, koja će trajati sve do konačnog oslobođenja makedonskog naroda.¹⁵⁶ Iako je Slovenija bila najviše teritorijalno udaljena od revolucionarnih zbivanja u Makedoniji, ilindenski ustanak našao je odziva i među naprednim snagama u slovenačkim zemljama.

Na drugoj strani, u buržoaskom taboru, nacionalistički i šovinistički elementi i sa srpske i sa bugarske strane sistematski su zaoštravali suprotnost i produbljivali jaz između oprečnih gledišta o rešavanju makedonskog pitanja. Odjednom su počeli u srpskim novinama izlaziti „specijalni dopisi” iz Sofije, a u bugarskim listovima slični dopisi iz Beograda, redovno anonimni ili pod raznim šiframa i pseudonimima, sa sve novijim predlozima o kompromisnom rešavanju makedonskog pitanja, tobože u „interesu balkanske solidarnosti”, a u stvari sa vrlo problematičnim tendencijama. Ilustracije radi biće dovoljno citirati jedan ovakav „specijalan dopis” iz Sofije, objavljen na uvodnom mestu novosadske *Zastave* pod krupnim naslovom *Srpsko-bugarski savez*. Anonimni dopisnik javlja iz Sofije o tobožnjim prvim kontaktima u cilju sondiranja terena i pripremanja pogodnije atmosfere za pregovore:

„Mogu vas pouzdano izvestiti, da se u poslednje doba vode vrlo učestani pregovori između pojedinih srpskih i bugarskih stranaka, šta više i poluzvaničnih krugova na jednoj i drugoj strani o savezu srpsko—bugarskom i zajed-

¹⁵¹ *Revolucija u Makedoniji*. — *Crvena sloboda*, Budimpešta, 22. X 1902.

¹⁵² *Jedan značajan zbor*. — *Radničke novine*, Beograd, br. 45/1903.

¹⁵³ *Radničke novine*, br. 48/1903.

¹⁵⁴ *Radnik*, Kragujevac, br. 3/1903.

¹⁵⁵ H. Andonovski, *Ehoto na Ilindenskoto vostanie sred jugoslovenskite narodi*. — *Ilindenski zbornik*, 1903—1953. Skopje 1953.

¹⁵⁶ *Delavec*, Ljubljana, br. 34/1903.

ničkoj akciji u Mačedoniji i St. Srbiji. Ali se iz tih pregovora jasno vidi, da sve Bugare rukovodi jedna te ista misao, — naime da se obe srpske države i Bugarska svom silom založe, da zajednički izvojuju autonomiju za Mačedoniju i St. Srbiju, u kojoj bi bili ravnopravni srpski i bugarski narodni i kulturni interesi. Bugari se za savez na toj osnovi zauzimaju za to, jer su uvereni da će ta avtonomija postati vremenom čisto bugarska avtonomija, a ravnopravnost sa Srbima ostaće prazno slovo.”¹⁵⁷

Dopisnik *Zastave* odbija u principu svaku ideju o autonomiji Makedonije kao takvu i pledira za podelu interesnih sfera između vladajućih klasa Srba i Bugara:

„Da Bugari sa srpskim savezom na gornjoj osnovi ne misle iskreno, tome je najbolji dokaz ta okolnost, što oni neće ni da čuju o drugoj osnovi našeg saveza, koja je mnogo prirodnija i iskrenija i koja se temelji na deobi interesne sfere srpskog i bugarskog življa u Mačedoniji i St. Srbiji. Oni traže jednu autonomiju za te obe oblasti, u kojoj bi se gložili Srbi i Bugari međusobno, dokle ne bi Srbi podlegli, ili bi opet došlo do bratoubilačkog rata, kome je uspeh nesiguran, a mogao bi biti i vrlo koban i za jedne i za druge.”¹⁵⁸

Dopisnik *Zastave* navodi još jednu pretpostavku na osnovu koje zaključuje da je predlog o srpsko-bugarskom savezu neprihvatljiv i protivan srpskim nacionalnim interesima:

„Da Bugari sa Srbima iskreno ne misle, vidi se dalje i iz te okolnosti, što su oni zapodeli ustanak poglavito u srpskim krajevima Mačedonije i St. Srbije, u kosovskom, bitoljskom i solunskom vilajetu; tu neka narod strada i propada; i gotovo nikakvog ustanka nema u bugarskim krajevima Trakije, jedrenskog i sereskog vilajeta, što je za Bugare mnogo bliže, prirodnije i podesnije, tu čuvaju bugarski elemenat, a srpski misle ustankom ili pridobiti ili satrti.”¹⁵⁹

Proglašujući ne samo kosovski nego i bitoljski i, čak, solunski vilajet za „srpske krajeve” i pogrešno tvrdeći da su ustanak u Makedoniji „zapodeli” Bugari, dopisnik *Zastave* sa svojih uskosrpskih pozicija odbija u principu svaku dalju diskusiju o eventualnom srpsko-bugarskom savezu i predlaže ovakvu soluciju:

„Zato je mnogo bolje ne stupati sa Bugarima ni u kakav savez, ni u kakvu zajedničku akciju na osnovi koju oni predlažu. Mnogo je bolje zadržati sasvim određene ruke i postupati prema srpskim interesima i prema okolnostima, koje nastupile budu.”¹⁶⁰

Sofijski dopisnik *Zastave* ne govori određenije o ovim posebnim „srpskim interesima” u Makedoniji, ali ako se uzme u kritičko razmatranje celokupno pisanje novosadske *Zastave* o makedonskom pitanju uopšte, a velikosrpske koncepcije njenoga glavnoga urednika Jaše Tomića posebno, jasno izlazi šta se podrazumevalo pod „srpskim interesima” u Makedoniji.

Za postavljanje makedonskog pitanja pred velike internacionalne forume javnog mnjenja mnogo su učinili studenti samih balkanskih naroda koji su studirali na velikim univerzitetima i visokim školama širom Evrope. Oni su

¹⁵⁷ *Srpsko-bugarski savez*. — *Zastava*, 23. VIII 1903.

¹⁵⁸ Ibid.

¹⁵⁹ Ibid.

¹⁶⁰ Ibid.

priredivali protestne mitinge, držali vatrene govore i donosili rezolucije u kojima su zahtevali da se i makedonsko pitanje ima rešiti u duhu poznatog demokratskog principa: „Balkan balkanskim narodima”.

Vrlo značajnu manifestaciju solidarnosti balkanskih naroda u odnosu na makedonsko pitanje predstavljao je veliki zbor studenata Srba, Bugara, Grka, Rumuna i Jermena, koji su studirali na Ženevskom univerzitetu, održan 9. septembra 1903. Posle niza govora predstavnika studentske omladine balkanskih naroda donesena je ova značajna rezolucija, u kojoj „balkanska univerzitetska omladina”:

„1) energično protestuje protiv turske svireposti; 2) ne manje osuđuje i ravnodušno držanje velikih sila potpisnica Berlinskog ugovora, koje su učinile da se položaj zaplete; 3) čini apel na javno mnjenje Evrope, pozivajući naročito univerzitetsku omladinu, da u ovom zaista sudbonosnom trenutku podigne svoj glas i time doprinese, da bude što pre i pravedno rešeno makedonsko pitanje; 4) iskreno zahvaljuje svima prijateljima, koji svojim simpatijama izadoše na susret pravednim težnjama Mačedonaca; 5) divi se junačkom ustalaštvu boraca za slobodu u njihovoj teškoj borbi i, hrabreći ih, šalje im sve svoje simpatije; 6) koristi se ovom prilikom i napominje svojim drugovima: da je zajednički rad neophodno potreban, a Balkanski savez jedini koji će moći da zaštiti zajedničke interese balkanskih naroda.”¹⁰¹

Od srpskih listova *Branik* je prvi doneo vest da je u Londonu 3. septembra 1903. održan veliki miting na kome je osuđen turski režim u Makedoniji, izražene su simpatije prema podjarmljenom makedonskom narodu i zahtevano njegovo oslobođenje ispod turskog feudalnog jarma. *Branik* izveštava: „Među govornicima i učesnicima ovoga skupa bile su zastupljene sve političke stranke i sve veroispovesti. Na tom skupu je pročitano i jedno pismo kenterberijskog arhiepiskopa, u kome ovaj izjavljuje da skup ima iza sebe volju celog naroda, koji je rešen da upotrebi ceo moćni uticaj Engleske u cilju ugušenja tiranije, razbojništva i obesti.” Na mitingu je pročitano i pismo jedne grupe od 29 narodnih poslanika britanskog parlamenta, u kome se oštro osuđuju krvoprolića u Makedoniji. Na kraju mitinga jednoglasno je usvojena ova rezolucija:

„1) Rđava vladavina u Makedoniji i neuspeh svih pokušaja da se uvedu reforme pod turskom kontrolom, izazivaju potrebu da prestane neposredna Sultanova uprava u makedonskim provincijama.

2) Obaveze, koje je Engleska na sebe primila Berlinskim ugovorom, iziskuju da Engleska učini korake, da obustavi pokolj neboraca i vršenje pljačkanja, i da utiče na druge sile ugovornice u korist napred pomenute politike.

3) Potrebno je da se organizuje prikupljanje pomoći, da bi se otklonila glad i u tom cilju da se obrazuje jedan balkanski komitet.”¹⁰²

Stav britanskog javnog mnjenja prema makedonskom pitanju imao je uticaja i na dalji razvoj spoljne politike tadašnje britanske vlade lorda Artura Balfura. Iako konzervativac i turkofil, Balfur je ipak smatrao za potrebno da u svome govoru na banketu u Gildholu, posle održanog kongresa Konzervativne stranke Velike Britanije, dodirne i makedonsko pitanje, priznajući da je „ovo pitanje vrlo komplikovano” i da se „mora regulisati složnom saradnjom svih velikih sila... Današnje zlo stanje u Makedoniji bilo bi mnogo

¹⁰¹ Zbor u Ženevi u stvari pokreta u Mačedoniji. — *Zastava*, 14. IX 1903.

¹⁰² Engleski miting u korist Makedonaca. — *Branik*, 23. IX 1903.

gore kad ne bi bilo zajedničke akcije velikih sila i kad bi se stvari ostavile egoističkim čudima ove ili one narodnosti".¹⁶³ Ovo je prvi put da je jedan predsednik vlade Velike Britanije priznao postojanje makedonskog pitanja i uočio važnost njegovog rešavanja.

Francuska nije zaostala za Britanijom. Na inicijativu jermenofilskog komiteta, u Parizu je u nedelju, 5. oktobra 1903, održan veliki miting inostranih delegata pod predsedništvom francuskog senatora Frederika Pasija. Bilo ih je iz Amerike, Britanije, Belgije, Italije i svih balkanskih zemalja. Među prisutnima zapažen je veliki broj članova francuskog senata i parlamenta. Pariski dopisnik *Branika* piše: „U govorima, što su održani na zboru, upozoreno je da je potreba, da se jednim nacionalnim pokretom i akcijom parlamenata izazove brza intervencija velikih sila.”¹⁶⁴ Donesena je i vrlo oštra rezolucija u kojoj se protestuje protiv strahovitih pokolja u Makedoniji i zahteva oslobođenje balkanskih naroda. Francuska štampa dala je širok publicitet održanim govorima i donesenoj rezoluciji. Izražena je podrška borbi makedonskog naroda.

Ilindenski ustanak našao je odziva, u manjoj ili većoj meri, u svima slovenskim zemljama Habzburške Monarhije, a naročito u Češkoj. Na Zofinu, ostrvu na Vltavi, održan je veliki češki narodni zbor 7. decembra 1903. Govorili su predstavnici svih čeških političkih stranaka, od desnice do leve. Praški dopisnik *Branika* javlja da je najdublji utisak ostavio Vaclav Klofač, prvak čeških narodnih socijalista i narodni poslanik u austrijskom parlamentu, „koji je sam lično putovao u te krajeve, da pozna i na licu mesta se uveri o nevoljama naše braće, jadne braće u Turskoj”.¹⁶⁵ Klofač je oštro napao ministra spoljnih poslova grofa Goluhovskog „kao jednog od najvećih krivaca za tamošnje stanje”. Klofač ističe da Austro-Ugarska „nema tamo ništa da traži, nego se upregla u kola nemačke carevine, jer onaj boj što se tamo bije, bije ga Nemačka protiv Slovenstva. Ko ne veruje neka samo pogleda na Tursku, pa će se uveriti, jer su tamo u službi silni Nemci, pruski oficiri, na sramotu hrišćanstvu i evropskoj kulturi.”¹⁶⁶ Govorio je zatim Srbin Ozren Subotić, novinar, sin istaknutog srpskog književnika Jovana Subotića, i Bugarin Maksimov. Na kraju je jednoglasno donesena rezolucija „da se pozove javno mnjenje u Evropi, da turskom zverstvu učini kraja”.¹⁶⁷

Strahovita krvoprolića u Makedoniji i ubistva ruskih konzula u Kosovskoj Mitrovici i Bitolju izazvali su novu sporazumnu akciju Rusije i Austro-Ugarske za reforme u evropskoj Turskoj. Posle sporazuma sklopljenog između ministara spoljnih poslova grofa Lamsdorfa i grofa Goluhovskog, ruski ambasador Zinovjev i austrougarski ambasador Kaliče predali su Porti (9. X 1903) novu diplomatsku notu, u kojoj se tražilo sprovođenje predloženih reformi. Tim povodom Mihailo Polit-Desančić piše s razumljivim ogorčenjem i sarkazmom:

„Dakle opet nota! To je već ne znamo koja nota što je obe sporazumne velesile predaju Sultanu i Porti, pa šta je do danas Turska uradila? Apsolutno ništa! Dok Rusija i Austro-Ugarska notaju sa Turskom, dotle njeni askeri,

¹⁶³ Balfur o makedonskom pitanju. — *Branik*, 30. X 1903.

¹⁶⁴ Makedonski mitinzi. — *Branik*, 16. X 1903.

¹⁶⁵ Miting u korist Starosrbijanaca i Mačedonaca. — *Branik*, 11. XII 1903.

¹⁶⁶ Ibid.

¹⁶⁷ Ibid.

nizami, redifi, bašibozuci i Arnauti čine zverska nedela po Makedoniji i Staroj Srbiji. U najnovijoj rusko-austro-ugarskoj noti ima krasnih predloga, ali smo uvereni, da će Turska na sve to odgovoriti: javaš! I taj turski javašluk neće prestati sve dotle, dok „reformne velesile“ ne okrenu deblji kraj, pa ne udare po turskih leđi. Jest, al' tu, tu je čini! Turska ne može ona da su Rusija i Austro-Ugarska vezale jedna drugoj ruke poznatim petrogradskim ugovorom od 1897. i da potajni rivalitet između obe ove velesile sprečava svaku njihovu ozbiljniju akciju protiv Turske. U takvim prilikama narodu u Makedoniji i Staroj Srbiji ne ostaje ništa drugo, nego da nastavi očajnu borbu za slobodu, koja borba naposljetku mora izazvati intervenciju Evrope.”¹⁰⁸

Ovaj članak Polita-Desančića karakterističan je ne samo kao izraz njegovog ličnog stava prema reformnoj akciji, nego kao barometar za merenje raspoloženja velikoga dela javnoga mnjenja u jugoslovenskim zemljama u Austro-Ugarskoj. Posle svih ranijih pokušaja reformne akcije u evropskoj Turskoj, koja se uvek završavala neuspehom, pale su i poslednje iluzije i puklo je pred očima saznanje da će sve te diplomatske note i dalje ostajati samo glasovi vapijućih u pustinji, i da se makedonsko pitanje više ne može rešavati nikakvim palijativnim merama i reformnim predlozima, nego isključivo oružanom revolucionarnom borbom samog makedonskog naroda.

VII. MAKEDONSKO PITANJE PRED UGARSKIM PARLAMENTOM

Masovna krvoprolića u Makedoniji izazvala su razumljivo uzbuđenje u širokoj evropskoj javnosti, koja je odlučno zahtevala da se prestane sa istrebljivanjem tamošnjeg stanovništva. Najzad su se vladari najviše zainteresovanih velikih sila, Rusije i Austrije, car Nikola II i car Franja Josif I, sastali u Mircštegju kod Beča i formulisali zajednički predlog o reformama u Makedoniji. Po Mircšteškom sporazumu (1903) trebalo je reforme staviti pod kontrolu velikih sila, izvršiti administrativnu podelu čitave Makedonije, sprovesti reorganizaciju žandarmerije pod komandom jednog stranog generala i uz pomoć stranih oficira-instruktoru, uvesti i domaće hrišćane u lokalnu upravu i sudove, formirati mešovite komisije koje će voditi istrage o političkim zločinima, prestati sa upotrebom bašibozuka, obnoviti opustošena naselja, oprostiti jednogodišnji porez popaljenim selima itd., itd.

Porta je isprva odbijala da prihvati Mircšteški sporazum, naročito one odredbe koje zadiru u unutrašnje poslove Turske, ali ga je, na kraju, ipak prihvatila. Reorganizacija žandarmerije u Makedoniji bila je stavljena pod kontrolu velikih sila. Oficire instruktore dala je Austro-Ugarska za kosovski, Italija za bitoljski, Rusija za solunski, Engleska za dramski i Francuska za sereski okrug. Komanda nad reorganizacijom žandarmerije poverena je italijanskom generalu Dedordisu, koji je ubrzo preduzeo određene mere. Turske lokalne vlasti su, uz toleranciju Porte, otežavale na sve moguće načine izvršenje Mircšteškog sporazuma. Stanje se i dalje pogoršavalo i izazvalo masovno iseljavanje stanovništva. Već ranije prorεδeno, stanovništvo Makedonije sada se još više prorεδilo. Čitavi krajevi ostali su opustošeni, polja neobrađena, sela popaljena, sve pusto.

¹⁰⁸ *Događaji na Balkanu.* — *Branik*, 14. X 1903.

Makedonsko pitanje, sa svom svojom težinom i složenošću, izazvalo je polemike i diskusije u velikoj evropskoj javnosti i podelilo ju je u dva oštro suprotstavljena tabora: u tabor koji želi da se po svaku cenu održi *status quo*, i u tabor koji se zalaže da se i makedonsko pitanje reši u duhu poznatog Gledstonovog principa: „Balkan balkanskim narodima”. Ovaj Gledstonov princip, primenjen u praksi, značio bi da se velike sile odreknu mešanja u odnose među balkanskim zemljama. Međutim, mešanje bi i dalje ostalo, jer bi se sada balkanske monarhije međusobno klale za podelu Makedonije i za potčinjavanje makedonskog naroda. Gledstonu i njegovim jednomišljenicima nedostaje samo jedan korak do pravog rešenja: pravo svakog naroda da sam rešava o svojoj sudbini, a u ovom konkretnom slučaju pravo makedonskog naroda da sam odlučuje o sebi i svojoj sudbini.

O makedonskom pitanju naročito se diskutovalo, pisalo i govorilo u toku 1907, kada su krvoprolića u Makedoniji dostigla svoju kulminaciju. Ovi krvavi događaji imali su najdublji odjek u Srbiji i Vojvodini, gde je javno mnjenje bilo već prezasićeno stalnim napetim uzbuđenjima i gde je stvorena psihoza puna elektriciteta. U Srbiji je ovo raspoloženje našlo oduške ne samo u štampi, nego i na javnim skupovima i mitinzima, naročito u Beogradu, gde je studentska omladina priredila demonstracije kao odgovor na pokolj u selu Rudniku na Vardaru u Makedoniji, koji su počinili bugarski četnici. Srpska štampa u Vojvodini, naravno, nije zaostajala za onom u Srbiji, izražavajući svoje simpatije za postradalo stanovništvo i svoje ogorčenje protiv četnika. Međutim, od još većeg efekta bila je interpelacija Mihaila Polita-Desančića, srpskog opozicionog narodnog poslanika u ugarskom parlamentu u Pešti, koji je povodom pokolja u Makedoniji interpelirao tadašnjeg predsednika mađarske kraljevske vlade Šandora Vekerlea, 13. aprila 1907. Podnoseći svoju interpelaciju Polit-Desančić je u ugarskom parlamentu održao jedan značajan govor, u kome je konstatovao da je Mircšteški sporazum, zaključen između ruskog i austrijskog vladara, ostao neostvaren.¹⁶⁹

U istom govoru Polit se osvrnuo na još jedno važno pitanje u okviru balkanske problematike, na pitanje izgradnje prekobalkanske železnice, o kome se u to vreme već mnogo govorilo i diskutovalo u evropskoj javnosti. Polit postavlja celu stvar na ovu osnovu:

„Veliki plan, koji se odnosi na ovu stvar, jeste prekobalkanska železnica; ovu hoće da provedu od Dunava sve do Jadranskog mora, a jedan ogranak železnice sve do Soluna... Držim da će se u ovom pitanju, to jest u pogledu te grandiozne železnice, Bugarska i Srbija složiti. Sad ćete pitati: odakle će uzeti kapitale za tu ogromnu železnicu. Kad su Srbija i Bugarska tako siromašne države? To je najsitnija stvar. Eno engleskog kapitala, eno mnogih Evropljana koji će vrlo rado izgraditi tu železnicu, i posledica toj železnici biće da će Engleska preko Soluna, ili preko drugih luka na Jadranskom moru, moći uvažati svoje artikle na Balkan i onda će se čitavo Balkansko poluostrvo otrgnuti od Austro-Ugarske...”¹⁷⁰

Suprotstavljajući engleski kapital austrijskom, Polit je pretpostavljao da će Engleska prevagnuti, jer „ona ima najveće kapitale”. Iako je bio načelni protivnik novog ekonomskog porobljavanja balkanskih naroda, vekovima

¹⁶⁹ *Besede Dr. Mih. Polita-Desančića*, deo III, knj. I., 182—183.

¹⁷⁰ *Besede*, deo III, knj. I, 183—184.

eksploatisanih od turskih feudalnih tlačitelja, Polit je ipak posmatrao problem sa pozicija građanske demokratije i zato mu je investiranje engleskog kapitala u izgradnju prekobalkanske železnice izgledalo manje opasno od investiranja austrijskog kapitala. Dok su prvi srpski i bugarski socijalisti propagirali revolucionarnu tezu da se istovremeno sa nacionalnim oslobođenjem balkanskih naroda izvrši i njihovo socijalno i ekonomsko oslobođenje, dotle su se Polit, Miletić i Karavelov zadovoljavali nacionalnim oslobođenjem, ostavljajući za docnije postepenu emancipaciju od ekonomske eksploatacije. Politova interpelacija o makedonskom pitanju glasi:

„1. Postoji li još u potpunoj celini sporazum, što je 1903. ostvaren u Mircštegu među našom monarhijom i Rusijom u pogledu pacifikacije Makedonije i uopšte u pogledu balkanskih stvari? A ako taj sporazum postoji, u čemu se on javlja prema krvavim bitkama, paljevinama i pokoljima, koje razne čete neprestano izvršavaju?

2. U kakvu odnosu stoje prema Engleskoj Austro-Ugarska i Rusija, koje sporazumno postupaju, kad je Engleska gotova da potpomaže avtonomiju Makedonije?

3. Da li su Austro-Ugarska i Rusija, koje sporazumno rade, pripravne da potpomažu planiranu prekobalkansku železnicu koja bi išla od Dunava do Jadranskog mora sa ogrankom do Soluna?“¹⁷¹

Na Politovu interpelaciju odgovorio je sam predsednik mađarske kraljevske vlade dr Šandor (Aleksandar) Vekerle, pomađareni Nemač, inače tipičan predstavnik velikomađarske buržoazije, koja je pokorno služila dvorskoj kamarii i bečkom kapitalu. Prema tome, Vekerleov odgovor kretao se potpuno u okvirima zvanične austrougarske spoljne politike, vođene u tradicionalnom turkofilskom pravcu. Vekerle je odgovorio da je Mircšteški sporazum u realizaciji, da je organizovana žandarmerija „uz pristanak sviju velesila i pod njihovim rukovodstvom“ i da je rad ove žandarmerije „potpuno uspeo“; dalje, da su u Makedoniji obustavljene „ekonomske i poreske zloupotrebe, kojima tamošnje stanovništvo beše izloženo“, zatim, da su za pravosudna pitanja „dati preduslovi i garantije za skoro im rešenje“.¹⁷² Prelazeći na najbolnije pitanje, na pitanje obustavljanja dalje četničke akcije u Makedoniji, Vekerle cinički veli: „Na tom polju je znatan napredak. Neka se poštovani g. poslanik ne zavađa time, što poslednjih dana opet beše tužbe zbog rada dveju bugarskih četa, i neka ne izvoli za gotov novac uzeti ni one vesti, što se pojavljuju u listovima. One pojedinosti su obično preterane... U tom pogledu može se konstatovati odlučno poboljšanje...“¹⁷³ U daljim izlaganjima, braneći tradicionalni turkofilski stav austrougarske spoljašnje politike, Vekerle pokušava da operiše ovakvim proizvoljnim argumentima:

„Naša je politika... održanje *status'a quo* na Balkanu... To odgovara našem stanovištu, zauzetom na Berlinskom kongresu, i našoj misiji, koju smo primili na sebe, a pod održanjem *status'a quo* podrazumevamo ujedno i osiguranje celosti turske države... To je naša službena politika i van ove nemamo druge politike. U interesu te politike smo se sporazumno sa Rusijom primili uređenja tamošnjih prilika, pacifikacije... U tom pogledu nema diferencija među nama i Engleskom. Engleska je pristala na naše učinjene korake i ove

¹⁷¹ Ibid., 185.

¹⁷² Ibid., 187.

¹⁷³ Ibid., 187.

i moralno potpomagala. No poštovanoga g. poslanika neka ne zavađa to, što u Engleskoj ima pojedinih udruženja sa vrlo humanom i čovekoljubivom svrhom, koja su istakla sebi za zadatak: oslobođenje naroda, koji su ugnjetavani ili u rđavim prilikama. Takva je na pr. i Balkanska liga, koju ste izvođeli spomenuti. No to je privatno društvo, koje možda nailazi na simpatiju mnogih Engleza, ali izražava politiku engleske vlade i Engleske isto tako malo, kao i našu. Takve simpatije mogu naići na simpatije pojedinaca.”¹⁷⁴

Najzad, na treće i poslednje pitanje, Vekerle je odgovorio ljubaznom frazom: „Prekobalkansku železnicu kao ekonomsku težnju sprečavati, ne bi bilo dostojno naše politike, niti bi to dovelo do uspeha.”¹⁷⁵

Po sebi se razume, Polit ovakvim odgovorom predsednika mađarske kraljevske vlade nije mogao biti zadovoljan. U svojoj završnoj reči Polit je sasvim kratko izjavio: „No u glavnoj stvari, što se tiče sporazuma naše monarhije s Rusijom, ne može se nazvati uspehom pacifikacija t.j. nismo bili kadri sprečiti ta zverstva. U tom pogledu nisam u stanju da uzmem na znanje odgovor g. ministra-pretседnika.”¹⁷⁶

Ne samo Politu, nego i čitavoj demokratski orijentisanoj javnosti u Austro-Ugarskoj, i u čitavoj Evropi, bilo je jasno da se od Beča uopšte ne može ni očekivati bilo kakvo razumevanje za oslobodilačke pokrete porobljenih balkanskih naroda. Habzburška Monarhija, koja je nacionalno ugnjetavala i ekonomski eksploatisala narode u okviru svojih granica, nije uopšte ni mogla imati nikakvih simpatija za oslobodilačka stremljenja balkanskih naroda, koji su bili ugnjetavani i eksploatisani. Zato je revolucionarno-oslobodilački pokret u kranjoj liniji i bio usmeren ne samo protiv „bolesnika na Bosforu”, nego istovremeno i protiv „bolesnika na Dunavu”. Kao ni Otomanska Imperija, ni Habzburška Monarhija nije imala osnovnih uslova za dalji opstanak.

Balkanska liga, sa sedištem u Londonu, nije bila samo privatna stvar nekolicine filantropa i nije izražavala samo „simpatije pojedinaca” — kako je to ironično rekao predsednik mađarske kraljevske vlade — nego je predstavljala odraz probuđenog britanskog javnog mnjenja, vaspitanog u duhu poznatog Gledstonovog principa: „Balkan balkanskim narodima!” Dosledna tome načelu, Balkanska liga je iste godine priredila u Londonu solidno pripremljenu Balkansku izložbu, organizovala je nekoliko javnih mitinga u znak protesta protiv četničkih pokolja u Makedoniji i objavila u engleskoj štampi niz proglašenja u prilog oslobođenja Makedonije i ostalih balkanskih zemalja koje su još stenjale pod turskim feudalnim jarmom. Prema tome, akcija Balkanske lige u Londonu nije bila samo privatna stvar nekolicine pojedinaca, nego odraz jednoga dela demokratski orijentisanog britanskog javnog mnjenja.

Politova interpelacija odjeknula je širom Evrope, a naročito u susednim zemljama. Beogradska štampa donela je niz značajnih komentara, od kojih je nesumnjivo najvažniji članak u *Srpskoj zastavi*, organu Nacionalne liberalne stranke, pod naslovom: *Austrija u Staroj Srbiji i Albaniji*. To je, možda, najoštrija kritika austrijske imperijalističke spoljne politike u tadašnjoj srpskoj štampi. Autor članka prvo odaje priznanje Politu kao inicijatoru čitave ove diskusije, a zatim ulazi u srž stvari:

¹⁷⁴ Ibid., 188—189.

¹⁷⁵ Ibid., 189.

¹⁷⁶ Ibid., 189.

„Blagodarni smo d-ru Politu, što je u ugarskom saboru pokrenuo makedonsko pitanje, te smo imali prilike da čujemo i pretsednika ugarske vlade, koji je na Politovu interpelaciju odmah i odgovorio. U Beču nerado gledaju kad se i Ugarska hoće da plete u spoljnu politiku. Zato se u ugarskom saboru o spoljnoj politici monarhije retko kad čuje reč. Spoljna politika pravo je zajedničke vlade i nju vodi zajednički ministar inostranih dela, koji je uvek predstavljen u kakvom, dvorskoj komandi potpuno predanom, državniku. Austro-Ugarska je sporazumom, koji je učinjen u Mircštegju, isključila iz nameravane reformne akcije Novopazarski sandžak i Kosovski vilajet, kao i Albaniju... U tim krajevima je sve po starom, šta više kao da se naročito izbegava da se tu ma sa kakvim reformama otpočne. Mi držimo da je tome najviše kriva Austrija kojoj ne ide u račun da se tu vaspostavi red i zakonitost. To su oni krajevi, kroz koje bi u danom momentu austro-ugarska vojska imala da prodire prema Solunu.“¹⁷⁷

Bugarska štampa reagirala je na Politovu interpelaciju sa mnogo žestine i netrpeljivosti. Ne samo režimska i reakcionarna štampa, zanesena nacionalističkim idejama o Sanstefanskoj Bugarskoj, nego i deo nezavisne štampe napadao je Politovu interpelaciju, iako je ona bila sastavljena obazrivo i umereno. Novosadski *Branik*, organ Srpske narodne liberalne stranke u Vojvodini, bio je u pravu kada je izrazio žaljenje „što na tom poslu vidimo i listove koji su se do sada u držanju prema Srbiji odlikovali razumnošću i umerenošću, pa čak i one koji su, kao *Balkanska tribuna*, na primer, kao neko spasonosno načelo isticali ideju prijateljskog sporazuma i poverenja između dvaju susednih naroda.“¹⁷⁸

Bečka i peštanska režimska štampa oštro je kritikovala Politovu interpelaciju, a još više govor koji je održao u parlamentu o makedonskom pitanju. Vodeći bečki i peštanski listovi (*Neue Freie Presse*, *Pester Lloyd*) prosto su se takmičili u napadima na Politu, nazivajući ga „velikosrpskim grandomanom“ i „agentom beogradske vlade“, iako je on bio izrazit protivnik velikosrpske ideologije i oštar kritičar i spoljašnje i unutrašnje politike beogradskog radikalnog režima Nikole Pašića, o čemu jasno svedoče toliki njegovi članci.

Diskusije i polemike o makedonskom pitanju u velikoj evropskoj javnosti, podstaknute Politovom interpelacijom, nisu bile uzaludne: one su postavile pred Evropu makedonsko pitanje, u svoj njegovoj težini i složenosti. Ali, s obzirom da su četničke jedinice i dalje prelazile u Makedoniju i vršile krvave pokolje nad tamošnjim stanovništvom, Austro-Ugarska i Rusija uputile su diplomatske verbalne note vladama Srbije, Bugarske i Grčke, zahtevajući od njih da spreče ovakve upade, jer otežavaju velikim silama započetu akciju na sprovođenju reformi i pacifikacije. Verbalnoj noti Beča i Petrograda pridružile su se i druge velike sile. Tim povodom Polit je, u jednom uvodniku u *Braniku*, napisao i ove značajne reči:

„Ono, što evropske velesile, a u prvom redu Austro-Ugarska i Rusija, čine oko uređenja nesnosnih prilika u Makedoniji, pravi je krpež. U akciji velesila, a posebice u akciji Austro-Ugarske i Rusije u Makedoniji, nema onoga pravca, nema one zdrave misli koja bi bila kadra da u Makedoniji stvori uređene prilike i da pripravi potpuno oslobođenje tamošnjih hrišćanskih plemena. Onaj sporazum naše monarhije sa Rusijom u pogledu balkanskih prilika, koji je monarhio izraza u poznatom diplomatskom aktu u Mircštegju, nije za pune četiri godine imao nikakva upliva na uređenje balkanskih prilika, a naime na ure-

¹⁷⁷ *Srpska zastava*, Beograd, 16. IV 1907.

¹⁷⁸ *Branik*, 20. IV 1907.

đenje prilika u Makedoniji. Na sramoću civilizovane Evrope za te četiri godine grozno se pred očima izaslanih evropskih komisija prolevala u Makedoniji i Staroj Srbiji ljudska krv... Prema tome stanju stvari mogla bi se civilizovana Evropa zapitati: pa dokle tako?"¹⁷⁹

Upućivanje verbalne diplomatske note izazvalo je nove polemike i diskusije u velikoj evropskoj javnosti. Makedonsko pitanje bilo je ponovo u centru pažnje političkih i diplomatskih krugova i o njemu se govorilo i pisalo pred svima evropskim forumima.

Početakom 1908. izazvala je razumljivo uzbuđenje u evropskoj javnosti vest da je Austro-Ugarska dobila od Porte koncesiju za izgradnju železnice kroz Novopazarski sandžak. Ova koncesija predstavljala je, u stvari, nov dokaz o sve agresivnijoj imperijalističkoj politici Austro-Ugarske na Balkanu. Beskompromisni protivnik takve politike, Polit-Desančić je 29. februara 1908. podneo interpelaciju i održao govor, koji je odjeknuo i izvan granica Habzburške Monarhije. Tom prilikom Polit je rekao:

„Nedavno je u delegaciji ministar inostranih dela izjavio nešto vrlo važno. Bila je reč o tome i baron Erental je saopštio da je našoj monarhiji pošlo za rukom da u Carigradu od sultana zadobije dozvolu u stvari novopazarsko—sandžačke železnice. Ugarska je delegacija sasvim glatko prešla preko tog važnog predmeta, a ovamo je taj predmet u celoj Evropi izazvao ne samo senzaciju, ne samo iznenadu, nego i ogorčenje.”¹⁸⁰

Erentalova izjava izazvala je ogorčenje zato što je prekršila striktnu odredbu Berlinskog ugovora, koji je Austro-Ugarskoj dozvoljavao samo držanje posade i podizanje puteva, ali ni u kom slučaju izgradnju železnice. Polit tumači odjek Erentalove izjave u pojedinim evropskim državama i konstatuje ovako stanje stvari:

„Izjava g. ministra inostranih dela izazvala je veliku uzbunu kako u Rusiji, tako i u Francuskoj, Engleskoj i u celoj Evropi... U Rusiji vlada opšte mišljenje, pa i listovi tvrde to, te je izrekla i diplomatija, da smo mi napustili Mircšeski sporazum. I u Francuskoj je tako isto veliku uzbunu izazvala izjava barona Erentala, jer onde vele da nije istina to da je Austro-Ugarska, da je naša monarhija, izdejstvovala koncesiju s pogledom na sandžačku železnicu, nego je nju upravo izradila velika Nemačka... No još je veća uzbuna bila u Engleskoj, jer je, slavni sabore, u Engleskoj javno mišljenje to da u interesu hrišćanstva Engleska treba da razvije akciju, pa vele da cela reforma u Makedoniji ne vredi ni poture, nego se radikalnim sredstvima valja latiti tih stvari, pa treba onde postaviti hrišćanskoga generalnoga guvernera, koji će biti odgovoran ne sultanu nego velikim silama.”¹⁸¹

Davanje koncesije Austro-Ugarskoj za izgradnju sandžačke železnice, koja nije ekonomska, nego stratejska i omogućuje dalje nadiranje prema Solunu,

¹⁷⁹ *Branik*, 6. X 1907.

¹⁸⁰ *Besede*, deo III, knj. I, 295—296.

¹⁸¹ *Ibid.*, 296—297. O ovom britanskom predlogu napisao je Polit poseban članak: *Guverner Makedonije* (*Branik*, 19. III 1908), u kome, između ostalog, kaže: „Reformna akcija, koju Engleska predlaže, bez sumnje je radikalnija. Imenovanje guvernera koji bi, uz garanciju velikih sila, dobio potrebnu egzekutivnu moć, značilo bi isto što i amputiranje ovih dveju pokrajina od ostalog državnog organizma turskog. Stara Srbija i Makedonija ostale bi i nadalje pod vrhovnim gospodstvom turskog sultana, ali bi postale nezavisne od Carigrada.”

još više je otežala i komplikovala već ionako očajnu situaciju u Makedoniji. U svome govoru Polit je konstatovao s razlogom: „Opasna je ta stvar i stoga, što sultan zbog koncesije našoj monarhiji neće da pristane na pravosudnu reformu u Makedoniji, koju su mu velike sile podastrle. I stoga, ako velesile to sprovedu prisilnim sredstvima, moglo bi da dođe do rata”. Politova interpelacija glasi:

„1. Da li je ugarska kraljevska vlada sudelovala u tome, da naša monarhija u Carigradu dobije dozvolu od sultana za gradnju železnice u Novopazarskom sandžaku?

2. Ne alterira li ova dozvola pogodbu, koja je 1897 sklopljena među našom monarhijom i Rusijom, i da li ova pogodba uopšte postoji?

3. Kakvo stanovište zauzima naša monarhija prema prekobalkanskoj železnici, koju Rusija misli da gradi?

4. Je li naša monarhija voljna da u Makedoniji potpomaže pravosudne reforme, protiv kojih se sultan opire, ali koje predlažu velesile?

5. Je li naša monarhija imala potporu Nemačke u pogledu gradnje sandžačke železnice i imala tu potporu i u pogledu ostalih balkanskih pitanja.”¹⁸²

Na kraju, u vezi sa ovim poslednjim pitanjem u svojoj interpelaciji, Polit je dodirnuo najbolniji problem, problem odnosa prema tadašnjoj, hoencolernskoj Nemačkoj: „Naša monarhija je potpuno usamljena. Njoj je oslonac Nemačka. Pitam: je li to Ugarskoj od koristi? Kazati nam da u Nemačkoj imamo zaštitu, isto je to kao kad bi jagnje tražilo zaštitu od vuka. Ta politika nije umesna, i zato vlada treba budnim okom da prati sve što se događa na Balkanskom Poluostrvu.”¹⁸³ Politu je bilo jasno da je sandžačka železnica potrebna u prvom redu hoencolernskoj Nemačkoj u njenom imperijalističkom nadiranju prema Solunu i Istoku. Velikomađarskim šovinistima to, izgleda, još nije bilo jasno.

U tesnoj i nerazdvojnoj vezi sa Politovom interpelacijom o sandžačkoj železnici stoji njegova interpelacija o trgovinskom ugovoru između Austro-Ugarske i Srbije i o projektu prekobalkanske železnice, podnesena predsedniku mađarske kraljevske vlade 8. aprila 1908. Polit je tačno uočio da je koncesija za građenje sandžačke železnice nužno izazvala nov projekat o građenju prekobalkanske železnice: „Ako se sandžačka železnica smatrala kao vojna i strategiska železnica, onda se projekat prekobalkanske železnice od Dunava do Jadranskog mora smatrao kao železnica, koja bi služila trgovinskim i privrednim interesima malih balkanskih država. Ovaj je projekat simpatično primila ne samo Rusija, nego su ga simpatično primile i druge evropske velesile.”¹⁸⁴ Za nas je ovde naročito interesantno peto pitanje u Politovoj interpelaciji koje glasi: „Kakvo stanovište misli da zauzme ugarska vlada prema planiranoj prekobalkanskoj železnici, pa kako misli da prema železničkom pravcu očuva trgovinske interese Ugarske, a da ne budu tangirani opravdani interesi malih balkanskih država?”¹⁸⁵ Ministar predsednik Vekerle odgovorio je i ovoga puta vrlo obazrivo i neodređeno, ali, naravno, u već poznatom duhu zvanične austrijske spoljne politike. U svojoj replici Polit je duhovito iskarikirao Vekerleov odgovor: „G. ministar-predsednik izneo je stvar tako

¹⁸² *Besede*, deo III, knj. I, 299.

¹⁸³ *Ibid.*, 299.

¹⁸⁴ *Ibid.*, 317.

¹⁸⁵ *Ibid.*, 324.

kao da se sad, kad je taj trgovinski ugovor gotov, ništa ne može međutim desiti na Balkanskom Poluostrvu i kao da plan, kao što je rekao g. ministar-predsednik, ne može biti izmenjen. A na Balkanskom Poluostrvu su prilike takve da ne znamo šta se dešava danas i šta će se desiti sutra.”¹⁸⁶

Polit je pokušao da pokrene diskusiju o makedonskom pitanju i na velikoj interparlamentarnoj konferenciji koja je održana u Berlinu od 17. do 19. septembra 1908. Ovom imponantnom skupu narodnih poslanika iz raznih delova sveta, ne samo iz Evrope, nego i iz Amerike i Azije, čak i iz Japana, prisustvovalo je 75 poslanika iz Ugarske. Među njima je bilo i četiri predstavnika nemađarskih naroda, a jedan od njih bio je Polit.¹⁸⁷

Najzad, poslednji put dodirnuo je Polit i pitanje Makedonije u svojoj interpelaciji o „velikosrpskoj propagandi” i masovnom hapšenju srpskih rodoljuba u Hrvatskoj i Slavoniji, upućenoj predsedniku mađarske kraljevske vlade, Šandoru Vekerleu, 20. januara 1909. U svom odgovoru Vekerle je oštro napao sve srpske opozicione političare u Hrvatskoj i Ugarskoj kao oruđa „velikosrpske propagande”. Naravno, Polit nije ostao dužan Vekerleu i odgovorio mu je da uvek treba razlikovati dve vrste „velikosrpske propagande”: beogradsku i — bečku! Polit ih je definisao ovim argumentima:

„Beogradska velikosrpska propaganda ne tiče se Ugarske, nego se tiče Balkanskog poluostrva, Stare Srbije i Makedonije. U ovim zemljama srpska vlada izdržava škole, gimnaziju, tamo dakle dopuštam da ima velikosrpske propagande. Ali ako ovde ima velikosrpske propagande, to može biti samo bečka propaganda. Jer šta je misao vodilja u Beču? To da se — jer je Austro-Ugarska okupirala, a sada već i anektirala Bosnu i Hercegovinu — ne samo Bosna i Hercegovina, nego i Srbija, Crna Gora i Stara Srbija pripoje monarhiji, i ta misao je tamo vrlo raširena. To nije kakova malenkost, slavni sabore! Pokojni srpski kralj Milan imao je s Austro-Ugarskom konvenciju u pogledu toga da će pustiti austrougarsku vojsku u Srbiju. Ja se, slavni sabore, sada neću upuštati u raspravljanje toga, da li je ta bečka velikosrpska propaganda nešto povoljno po Ugarsku i da li bi Ugarska trebala da ovo potpomaže.”¹⁸⁸

Kritički govoreći, ovu bečku varijantu „velikosrpske propagande” prvi je formulisao još znameniti slovenački naučnik Jernej Bartolomej Kopitar, učitelj i zaštitnik Vuka Karadžića, koji je smatrao da bi i Kneževina Srbija „mogla naći mesta u jednoj slovenskoj konfederaciji pod austrijskim žezlom”. Kralj Milan Obrenović otišao je još krupan korak dalje od Kopitara. Posle austrijske okupacije Bosne i Hercegovine, Beč je svoga eksponenta kralja Milana, kojega je Tajnom konvencijom načinio takoreći svojim vazalom, upućivao na Jug, u Makedoniju, želeći da preko Srbije i Makedonije obezbedi buduće austrijsko i nemačko nadiranje ka Solunu. Prema tome, „velikosrpsku propagandu” kralja Milana uopšte, a njegovu tezu o „srpskoj Makedoniji” posebno, treba posmatrati isključivo u kompleksu bečke „velikosrpske propagande” kao njen nerazdvojni, sastavni deo. Kao što je Milanova Srbija, posle zaključenja Tajne konvencije, postala takoreći polukolonija Austro-Ugarske, tako bi isto i Milanova „srpska Makedonija” nužno morala da postane druga austrijska polukolonija na Balkanu. Milan Obrenović ostao je, pored sve svoje „velikosrpske politike”, do kraja poslušni vazal Beča.

¹⁸⁶ Ibid., 325.

¹⁸⁷ Besede, deo III, knj. II, 34—35.

¹⁸⁸ Ibid., 77.

VIII. MAKEDONSKO PITANJE I PRVI BALKANSKI RAT

Obično se misli da prvi pokušaj srpsko—bugarske saradnje posle Slivnice datira iz vremena posle 29. maja 1903. Međutim, ono je ranijeg datuma i vezuje se za ime Nikole Pašića, koji je za vreme timočke bune i srpsko—bugarskog rata kao politički emigrant živio u Bugarskoj sve dok nije amnestiran 1889. Iste godine, posle abdikacije kralja Milana, čim se vratio iz emigracije, Pašić opet ulazi u politički život. Ponovo je izabran za predsednika glavnog odbora Radikalne stranke i odmah iza toga ponovo odlazi u Bugarsku u političkoj misiji. Tu se on sastao sa predsednikom vlade Stefanom Stambolovim, „balkanskim Bizmarkom” — kako su ga nazivali njegovi politički jednomišljenici u Bugarskoj — 29. avgusta 1889. Pašić u svojim vrlo sažetim memoarima uopšte ne spominje ovaj svoj politički put, dok je Stambolov sa tim upoznao bugarskog istoričara Marinova, koji je razgovor dvojice državnika objavio 10 godina docnije. Prema tome izvoru, Pašić je predložio Stambolovu formiranje konfederacije i sklapanje srpsko—bugarskog saveza protiv Turske. Stambolov mu je navodno odgovorio:

— Da ostavimo Makedoniju Turskoj i tamošnjem stanovništvu koje bolje od mene i od vas zna šta je i s kim traži da bude i šta će učiniti za svoju sudbinu. Da to pitanje rešavamo mi u Sofiji ili Beogradu, u Atini ili Bukureštu, to je prazna i neozbiljna stvar. Što se tiče saveza protiv Turske, meni taj predlog izgleda takođe besplodan. Pre svega, ja mislim da ćemo mi, kad dodemo na pitanje o jednom savezu balkanskih država, naći da Turska nije ta država protiv koje taj savez treba da bude uperen. Šta vi mislite? Ne nalazite li da srpstvo i uopšte narodi na Balkanskom poluostrvu imaju drugih, opasnijih neprijatelja od Turske?

— Vi mislite na Austriju? pitao je Pašić.

— Ja nisam spomenuo nikakvo ime, odgovorio je oštro Stambolov. Ja sam samo postavio pitanje.

Time je završen sastanak, jer je Pašić poznao i osetio da pred sobom ima čoveka s kojim je vrlo slab da se bori na tom području.¹⁸⁹

O ovome sastanku i razgovoru postoji još i jedna druga verzija, koju je sam Stambolov saopštio baronu Burijanu, austrougarskom poslaniku u Sofiji, a koja nije identična sa navedenom verzijom. Vrlo je verovatna pretpostavka Grgura Jakšića: „Znači da je Stambolov kazao istinu samo jednom, ili je, možda, nije kazao nijednom od njih.”¹⁹⁰ Ali, bez obzira koja je verzija bliža istorijskoj istini, nesumnjivo je da „balkanski Bizmark” nije korektno postupio: „Nemajući računa da prihvati Pašićeve predloge i budući uveren da će turski komesar u Sofiji svakako saznati za njegov sastanak s Pašićem, on se požurio da o tome sam izvesti komesara... Na taj način posejao je nepoverenje između Srbije i Turske i uspeo da zaduži tursku vladu i da olakša rešenje raznih pitanja koja je Bugarska bila pokrenula u Carigradu.”¹⁹¹

Među ovim otvorenim pitanjima nalazilo se i već odavno aktuelno pitanje postavljenja novih episkopa u Skoplju, Velesu i Ohridu. Nije prošlo mnogo vremena od Pašićeve „diplomatske misije” u Sofiji, a na upražnjene dijeceze u Makedoniji nisu postavljeni ni Srbi, ni Grci, nego sami Bugari.

¹⁸⁹ D. Marinov, *Stefan Stambolov i novejšata istorija. Letopisni spomeni i očerki*. Sofija 1909, 597—598.

¹⁹⁰ G. Jakšić, *Nikola Pašić i Stefan Stambolov*. — *Politika*, 20. VIII 1929.

¹⁹¹ Ibid.

Majski prevrat 1903. inaugurisao je promenu ne samo unutrašnje nego i spoljašnje politike Srbije iz temelja. Dotadašnja austrofilaska politika poslednjih Obrenovića prestaje, a kralj Petar I vraća se na raniju rusofilsku politiku Srbije. Vladajuće klase u Beču i Pešti reaguju odmah na ovu promenu političkog kursa u Beogradu i otpočinju sa pojačanim pritiskom na balkanske zemlje, u smislu politike *Drang nach Osten*. Put za Solun vodio je preko Srbije i Makedonije. Usled toga makedonsko pitanje ponovo dolazi u prvi plan. Novostvorena situacija na Balkanu imala je nužno za posledicu zbliženje između Srbije i Bugarske. Pregovori su doveli do rezultata: do sklapanja „ugovora o savezu” i „ugovora o prijateljstvu”. Ugovori su stupili na snagu 29. aprila 1904. Godinu dana kasnije zaključen je „ugovor o carinskom savezu”, 21. jula 1905. Bugarski delegati potpisali su jednu izjavu da tekst ovoga ugovora neće biti objavljen „pre nego što Srbija bude zaključila trgovinski ugovor s Austro-Ugarskom...” Međutim, bugarska vlada je prešla preko te izjave kao da nije ni postojala i podnela ga je na odobrenje Narodnom saboru 19. decembra 1905. Na taj način je ugovor pre vremena dobio širok publicitet i izazvao oštre proteste bečke i peštanske vlade, koje su zahtevale da Srbija odustane od zaključenog carinskog ugovora sa Bugarskom. Srpska vlada je taj zahtev odbila. Na to je peštanska vlada 12. januara 1906. izdala naređenje o zatvaranju granice i zabrani izvoza iz Srbije. To je predstavljalo početak carinskog rata.¹⁹² Komentarišući ovaj postupak bugarske vlade, Grgur Jakšić konstatuje:

„Taj akt bugarske vlade predstavljao je grubu i hotimičnu povredu gorepomenute izjave. Pored toga, on je izvršen u očiglednoj nameri da Srbiju ne samo zavadi s Austro-Ugarskom, nego i da je dovede do ekonomske propasti, pošto se tada u Sofiji tvrdilo da Srbija ni u kom slučaju ne može izdržati jedan takav rat sa susednom monarhijom.”¹⁹³

Bugarska vladajuća klasa je očevidno pretpostavljala da će ovaj carinski rat u toj meri ekonomski oslabiti Srbiju, da više neće imati materijalne baze za vođenje jednog novog rata s Turskom koji će rešiti makedonsko pitanje. Carinskim ratom ekonomski uništena Srbija više ne bi mogla biti ozbiljan takmac Bugarskoj u rešavanju pitanja buduće pripadnosti Makedonije.

Objektivnost zahteva da se konstatuje da u ovo vreme počinje da se i u redovima jednoga dela bugarske građanske demokratske levice trezvenije gleda i na toliko osetljivo i složeno makedonsko pitanje i da se postepeno uviđa da je jedina razumna balkanska politika približenje balkanskih naroda i, u daljoj liniji, formiranje balkanskog saveza. Korak bliže tome cilju predstavljalo je osnivanje Demokratske stranke u Bugarskoj, pod predsedništvom Aleksandra Malinova, sa širokim južnoslovenskim federalističkim programom. Osnivanje ove nove bugarske političke stranke probudilo je velike nade kod demokratske građanske levice ostalih južnoslovenskih naroda. Tako je splitska *Sloboda*, organ novoosnovane Demokratske stranke u Dalmaciji, pod uredništvom Josipa Smodlake, ovim rečima pozdravila osnivanje ove nove bugarske stranke:

¹⁹² D. Đorđević, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906—1911*, Beograd 1962.

¹⁹³ G. Jakšić, *Drugi srpsko-bugarski savez (1904)*. — *Politika*, 6—9. I 1930.

„Bugarska radikalno-demokratska stranka stala se ovih dana organizovati. Uz obična demokratska načela ta stranka, koja gaji najbratstvijske osjećaje prema Hrvatima, otvoreno pristaje uz Balkansku konfederaciju i uz autonomiju Makedonije kao posebnoga člana Balkanskog saveza. Time se stranka postavlja na stanovište većine Makedonaca i onih srpskih rodoljuba, koji rade oko izmirjenja i bratstva srpsko-bugarskoga. Najsimpatičnije pozdravljamo ovu bratsku stranku, želeći joj što bolji uspjeh u mučnoj borbi, koji ju čeka protiv bugarske stambolovštine.”¹⁹⁴

Međutim, zvanična spoljna politika Kraljevine Bugarske pod Ferdinandom Koburgom vođena je i dalje prema direktivama bečkoga dvora. Dok je Aleksandar Battenberg bio eksponent Petrograda, dotle je Koburg bio i do kraja ostao verni poslušnik Beča. Po nalogu i sa odobrenjem Beča, Koburg je proglasio Bugarsku za nezavisnu kraljevinu, a sebe za kralja u staroj prestonici bugarskih kraljeva, u Trnovu, 5. oktobra 1908. Odmah sutradan Franja Josif proglasio je aneksiju Bosne i Hercegovine. Beč i Sofija radili su sporazumno i stavili velike sile pred svršen čin. Bez miga iz Beča oprezni i lukavi Koburg ne bi smeo reskirati ovako opasan potez, koji bi ga mogao skupo stati. Franji Josifu je opet konveniralo da dva takva samovoljna akta poveže i tako lakše i brže izdejstvuje blagoslov velikih sila, ozbiljno zabrinutih za mir na Balkanu.

Srbija sada nije pala u onu grešku, kakvu je bila učinila 1885. Na srpskom prestolu više nije sedeo Milan Obrenović; ministar spoljnih poslova više nije bio kolebljivi Milutin Garašanin, nego jedan od najspособnijih tadašnjih srpskih državnika i diplomata Milovan Milovanović, a srpski poslanik u Sofiji bio je Svetislav Simić, jedan od najizrazitijih pobornika južnoslovenske zajednice i balkanske solidarnosti, poznavalac makedonskog pitanja i veliki protivnik politike *Drang nach Osten*, koji je ovim rečima okarakterisao balkansku politiku Austro-Ugarske:

„Ekonomski su joj interesi samo sredstvo kojima stvara i u Srbiji i u Bugarskoj zemljište povoljno za izvođenje političkih joj težnji kojima je krajnja svrha — Solun. A put u Solun vodi kroz Mačedoniju, oko koje se gložimo mi i Bugari, zaboravljajući da je naše gloženje taman dobro došlo Austro-Ugarskoj da joj olakša prodiranje ka Solunu.”¹⁹⁵

Svetislav Simić nije gledao na makedonsko pitanje iz uskosrpskih pozicija, nego sa širih južnoslovenskih i opšteg balkanskih perspektiva:

„Na čemu sada da zasnuju nadu na oslobođenje i Mačedonci i Starosrbijanci, kada do njih dopiru glasovi o političkim trzavicama u Srbiji i u Bugarskoj, o njihovim stalnim finansijskim nevoljama, i kad, s druge opet strane, vide zategnute odnose između dve bratske države, od kojih jedino mogu očekivati, ako ne svoje oslobođenje, a ono bar olakšanje nevolja koje trpe? Eto pitanja koja ne treba da smeću s uma ni Srbi, ni Bugari, ako su radi da ne podlegnu politici oličenoj u frazi *Drang nach Osten*. U pitanju je opstanak slovenskog elementa na Balkanskom poluostrvu i zato baš ne sme da se gleda na ovo pitanje s isključivoga gledišta ni srpskoga, ni bugarskoga, nego i sa

¹⁹⁴ *Sloboda*, Split, 16. VIII 1905.

¹⁹⁵ Sv. St. Simić, *Srbija, Bugarska i arbansko pitanje*. — *Srpski književni glasnik*, 16. VI 1903.

širega, slovenskoga. A kad se ono tako shvati, neminovno smo upućeni na politički sporazum, koji bi bio pod okriljem Rusije, kao što se i politika Dranga izvodi pod okriljem Nemačke.”¹⁹⁶

Dok je kralj Milan zbog ujedinjenja Bugarske i Istočne Rumelije objavio Bugarskoj rat, sada Milovan Milovanović, u ime srpske vlade, telegrafiše Svetislavu Simiću u Sofiju da bugarskoj vladi čestita proglas državne nezavisnosti sa najlepšim željama za uspešan razvoj nove bugarske kraljevine. Simić je odmah otišao bugarskom ministru spoljnih poslova Malinovu radi hitnog saopštenja. Grgur Jakšić, na osnovu kazivanja samoga Simića, ovako prikazuje njihov susret:

„Pretpostavljajući, bez sumnje, da mu Simić donosi protest povodom povrede ugovora o savezu, ili možda još što više, ministar nije mogao sakriti da mu je susret sa srpskim poslanikom u tom trenutku bio veoma neprijatan. Da bi ublažio njegovu zabunu, Simić mu je brzo prišao i glasno mu pročitao kratki telegram iz Beograda. G. Malinov je bio tako iznenađen i, u isto vreme, toliko dirnut da mu je reč zastala u grlu. Zatim je pružio obe ruke Simiću i zamolio ga da od strane bugarske vlade podnese srpskoj vladi najdublju zahvalnost na tako bratskom držanju, dodajući da taj gest ni on, ni njegovi drugovi neće moći nikada da zaborave.”¹⁹⁷

Ubrzo posle aneksije Bosne i Hercegovine, Austro-Ugarska se počela sve otvorenije angažovati za formiranje Velike Albanije. Tu su se sukobljavali interesi italijanskog imperijalizma, s jedne strane, grčke osvajačke aspiracije, s druge, i austrijskog *Dranga*, opet sa treće strane. Vladajuća klasa u Beču zamišljala je pod Velikom Albanijom ne samo Albaniju, Metohiju i Staru Srbiju, nego i veliki deo Makedonije, sve do Vardara, tako da bi imala slobodan put za Solun. Ukoliko je opasnost od stvaranja Velike Albanije kao austrijske interesne sfere na Balkanu postajala sve veća, utoliko je kod balkanskih naroda počela sazrevati ideja o nužnosti balkanske solidarnosti. Iako povezana sa vladajućim klasama Beča i Pešte, bugarska vladajuća klasa je jasno osećala da su i njeni ekonomski i politički interesi ozbiljno ugroženi austrijskim aspiracijama prema Solunu. U Sofiji su postepeno počeli uviđati — naročito posle aneksije Bosne i Hercegovine — da austrijski *Drang* postaje sve ozbiljniji i sve opasniji.

Mladoturska revolucija (1908) u prvoj fazi svoga razvoja bila je progresivna i doprinela je daljem razvoju makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta. Dančo Zografski piše: „Izvršenom promenom režima ona je aktualizirala nacionalne probleme, stvarajući mogućnosti za njihovo legalno, otvoreno postavljanje i isticanje niza demokratskih zahteva.”¹⁹⁸

U mladoturskoj revoluciji uzeo je aktivnog učešća i jedan od najistaknutijih makedonskih revolucionarnih demokrata Jane Sandanski, koji se sa svojim odredima borio na barikadama, ulicama i trgovima Carigrada, protiv regularne vojske sultana Abdula Hamida. Posle proglašenja ustavnog režima, Sandanski objavljuje svoj poznati *Manifest narodnostima Otomanske Imperije*

¹⁹⁶ Ibid.

¹⁹⁷ G. Jakšić, *Drugi srpsko-bugarski savez*, op. cit.

¹⁹⁸ D. Zografski, *Mladoturska revolucija i stvaranje Narodne federativne partije*. — *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. V, 611; *Istorija na makedonskiot narod*, kn. II, 297—305, 307—333.

(18. VII 1908), u kome se zalaže za korenite reforme, za državno preuređenje i demokratski poredak. Sandanski sa svojim najbližim saradnicima osniva Narodnu federativnu partiju (1909) sa naprednim programom, u kome između ostalog traži: formiranje Istočne ili Balkanske federacije, u kojoj bi Makedonija dobila status posebne ravnopravne federalne jedinice, jednaka nacionalna, politička i ekonomska prava za sve narodnosti; ukidanje feudalnog poretka, rešavanje agrarnog pitanja prema načelu „zemlja onima koji je obrađuju”.¹⁹⁹ Na parlamentarnim izborima za otomanski parlamenat (1908) izabrani su za narodne poslanike i dva kandidata Narodne federativne partije, iz grupe Sandanskog, a na idućim izborima trojica iz njegovog kruga. Za vreme prve faze mladoturske vladavine razvoj socijalističkog pokreta znatno je napredovao. Međutim, mladotursku revoluciju — kao što je tačno rečeno — „nije podelila jedna društvena klasa, već jedna hunta”.²⁰⁰ Bez korena u narodu, okružen protivnicima s desnice i s levice, mladoturski režim se postepeno degenerisao i, najzad, potražio i našao podršku spolja, u hoencolernovskoj, Vilhelmovoj Nemačkoj, kojoj je Otomanska Imperija bila potrebna radi realizacije njene imperijalističke politike (Berlin—Bagdad).²⁰¹

U martu 1910. kralj Petar, u pratnji Pašića i Milovanovića, odlazi u Petrograd i Carigrad. Ruski ministar spoljnih poslova grof Izvoljski im je otvoreno priznao da je Sanstefanski ugovor bio nepravedan i da se ruska balkanska politika mora revidirati „radi zadovoljenja srpskih interesa i prava koji su zaboravljeni i povređeni prilikom njegovog građenja”.²⁰² Milovanović je Izvoljskom podneo geografsku kartu Balkanskog poluostrva, koju je izradio Jovan Cvijić i u kojoj je ucrtana srpsko-bugarska granica u Makedoniji. Car Nikola II rekao je Milovanoviću: „Rusija zna da nije krivica Srbije što se srpsko-bugarski sporazum nije ostvario.”²⁰³

U to doba ataše za štampu srpskog poslanstva u Sofiji bio je tada već poznati srpski pesnik Jovan Dučić, koji je s vremena na vreme slao dopise sарајевskoj *Srpskoj riječi* o prilikama u Bugarskoj, naravno pod raznim šiframa i pseudonimima, i iz raznih mesta, da bi zavarao trag. Imajući prilike da u Sofiji, na licu mesta, dozna mnoge karakteristične detalje i pojedinosti o bugarskoj dinastiji i vladajućoj klasi, Dučić je u jednom dopisu (datiranom u Carigradu, 9. marta 1911) majstorski ocrtao lik bugarskog kralja povodom njegove posete Franji Josifu:

„Kralj Ferdinand je od one dvojice ili trojice vladalaca njegovog vremena koji je umeo da učini da njegovi suvremenici govore o njemu... Njegove ambicije ulivaju nepoverenje prijateljima mira, a njegova sebičnost uznemirava njegove takmace i ortake. On živi u pijanstvu svojih uspeha. On se sad kocka na velike pare: sve ili ništa! Balkan ili ništa!”²⁰⁴

U drugom dopisu Dučić iznosi oštre borbe uoči izbora poslanika za Veliko narodno sobranje, koje treba da izvrši reviziju bugarskog ustava, na osnovu

¹⁹⁹ M. Hadži-Vasilev i A. Mitrev, *Životot i deloto na Jane Sandanski*, Skopje 1949.

²⁰⁰ Ibid.

²⁰¹ D. Đorđević, *Milovan Milovanović*, Beograd 1962, 149.

²⁰² Ibid., 152.

²⁰³ Ibid., 153.

²⁰⁴ *Srpska riječ*, 27. III 1911.

koga bi kralju Ferdinandu imala da se dadu neograničena diktatorska ovlašćenja, između ostalog i pravo da sam zaključuje tajne ugovore sa stranim državama, čak i bez znanja vlade. Dučić iznosi i niz karakterističnih epizoda sa zborova opozicionih stranaka, na kojima se otvoreno govorilo protiv donošenja predloženog 17. člana ustava, gde se govori o kraljevom pravu zaključivanja tajnih ugovora. Tako, na primer, jedan opozicionar je ovako govorio biračima:

„Ministri su se saglasili. Lepo. Ali da vidimo hoće li se i narod saglasiti. Hoćeš ja da ti kažem jednu? Narod se neće saglasiti... A taj član 17, neka ga on izbije sebi iz glave... Zar on da naređuje s kim ćemo mi da se bijemo? Zar smo mi za njega rađali svoju decu?... Bugarska ne misli 'kao on...'”²⁰⁵

Za vreme svoga službovanja u srpskom poslanstvu u Sofiji, Jovan Dučić je osetio oštre suprotnosti između Ferdinanda Koburga i bugarske vladajuće klase, s jedne strane, i bugarskog naroda, s druge strane. U onih nekoliko kratkih dopisa, koje je objavio u *Srpskoj riječi*, Dučić je samo nagovestio svoja saznanja, ne ulazeći u detaljnije pojedinosti, koje je očividno poznao, i ne izvlačeći odgovarajuće zaključke, koji su se nametali sami od sebe. Ali, već iz ovih nepotpunih i samo upola kazanih nagoveštaja može se naslutiti da je Dučiću bilo jasno da je bugarski dvor sa vladajućom klasom vodio kabinetsku politiku, koja nije imala korena u narodnim masama.²⁰⁶

Italijansko-turski rat u severnoj Africi (u Tripolisu 1911) ubrzao je proces raspadanja Otomanske Imperije i doprineo bržem razvoju događaja. U zemljama evropske Turske revolucionarno vrenje, koje posle ugušenja ilindenskog ustanka uopšte nije prestajalo, izbilo je novom elementarnom snagom. U prestonicama i većim gradovima balkanskih država preovladavalo je ratoborno raspoloženje i dolazilo do masovnih uličnih demonstracija. Najzad, pod sve jačim pritiskom javnog mnjenja i masovnih demonstracija na ulicama i trgovinama Srbije, i kralj Ferdinand počinje uviđati da mora menjati svoju dotadašnju austrofilsku politiku i potražiti kontakte i sporazum sa susednim balkanskim državama. Bugarski poslanik u Rimu, inače pobornik bugarsko-srpskog zbliženja, Dimitrije Rizov dolazi u Beograd radi pregovora. Makedonija ponovo postaje kamen spoticanja. Rizov predlaže podelu interesnih sfera tako da Srbiji pripadnu krajevi do Šar-planine, a Bugarskoj južno od ove planine, ali Pašić insistira na liniji Bregalnica—Ohrid. Ljuba Stojanović predlaže kao rešenje liniju Kratovo—Struga. Rizov ne pristaje, ali se pregovori nastavljaju. Dimitrije Đorđević, autor do danas najbolje monografije o Milovanoviću, ovako objašnjava Pašićev stav:

„Jako naglašena nacionalistička shvatanja građanskog društva u Srbiji zahtevala su ekspanzivno i što veće zahvatanje teritorija na jugu, u Makedoniji. Stoga se moglo sa izvesnošću očekivati da će Milovanovićev popustljiviji stav prema Bugarima izazvati jake proteste. Srpska građanska štampa, bez obzira na stranačku pripadnost, punila je stupce pozivima na Dušamovo carstvo i srpsku srednjevekovnu državu. Pašić, i sam na čelu ovog velikosrpskog pokreta, ušao je rezervisano u pregovore s Bugarskom, delom iz ličnog uverenja delom iz bojazni od reakcije srpskog nacionalizma na Milovanovićev rad.”²⁰⁷

²⁰⁵ Ibid.

²⁰⁶ *Srpska riječ*, 21. VI 1911.

²⁰⁷ D. Đorđević, *M. Milovanović*, 167—168.

Vrlo je karakteristično da je ne samo Nikola Pašić, nego čak i niz naučnih radnika bio zahvaćen ovom nacionalističkom psihozom vladajuće klase u Srbiji. Tako, na primer, Slobodan Jovanović, zamerao je Milovanoviću što je — pod uticajem svojih informatora Svetislava Simića i Ljube Jovanovića — bio suviše popustljiv prema preteranim bugarskim aspiracijama u Makedoniji i što se nije dovoljno zalagao za ostvarenje Velike Srbije u granicama iz doba cara Dušana. Slobodan Jovanović je pisao:

„I Simić i Jovanović bili su veliki nacionalisti, ali specijalno u makedonskom pitanju, bar u to vreme, imali su poglede više istoričarske nego političarske. Oni nisu gledali u Makedoniji nužnu osnovu naše buduće vojne i ekonomske moći, nego naše istorijsko nasleđe iz vremena Nemanjića. Kako su obojica bili proniknuti idejom srpsko-bugarskog bratstva, oni su pristajali da radi tog bratstva žrtvuju nešto i od nemanjićskog nasleđa. U poverljivim razgovorima oni su tvrdili da ne treba pošto-poto tražiti Dušanove granice: u krajnjem slučaju možemo se zadovoljiti Milutinovim granicama (kao da je Milutinova država bila završna tačka, a ne samo jedna stanica u stvaranju velike nemanjićske države).”²⁰⁸

Zamerajući Milovanovićevim informatorima i saradnicima Svetislavu Simiću i Ljubi Jovanoviću što su „tvrdili da ne treba pošto-poto tražiti Dušanove granice”, Slobodan Jovanović je izgubio iz vida činjenicu da je u sastav Dušanove Srbije potpadala cela Albanija, Epir, Tesalija, Akarnanija, cela egejska Makedonija i delovi pirinske Makedonije i Istočne Rumelije, dakle zemlje sa stranim stanovništvom. Jedan istaknuti građanski istoričar, Vladimir Ćorović, tačno je konstatovao:

„Ponesen pobedama, Dušan je obuhvatio daleko veći krug zemalja od onog koji bi se mogao bez težih kriza priljubiti i asimilovati novoj državi. Njegova osvajanja donela su Srbiji gotovo toliko isto zemlje koliko je pre imala, naglo, u roku od nekih 20 godina. I što je mnogo važnije, donela su tuđ elemenat... Posledica toga beše jačanje pojedinih oblasnih gospodara, razvijanje centrifugalnih težnja i na kraju raspadanje države u pokrajinske jedinice.”²⁰⁹

Suprotno Nikoli Pašiću i ostalim prvacima Radikalne stranke, koji su se zanosili utopijama o obnovi Dušanovog carstva i sa mnogo demagogije naelektrisali veliki deo srpskog građanskog javnog mnjenja koje je maštalo o „srpskom Solunu” i prodoru na Egejsko more, Milovanović je nastavio pregovore sa Bugarima. Bugarska vladajuća klasa insistirala je i dalje na najvećem delu Makedonije. Nastali su novi nesporazumi zbog Kratova i Krive Palanke, koje su po svaku cenu zahtevali Bugari, i zbog Ovčeg polja, koje je srpski generalštab iz stratejskih razloga tražio za Srbiju. Dolazi do sastanka predstavnika radikala, samostalaca i generalštaba. Milovanović dokazuje da se mora popustiti ako se želi sporazum, ali Pašić ne pristaje na ustupanje Kratova i Krive Palanke. Dobivši saglasnost ruskog poslanika Hartviga, Milovanović na svoju odgovornost (15. XII 1911) daje pristanak na bugarske zahteve.²¹⁰

Međutim, u poslednjem trenutku iskrsavaju novi problemi. General Fičev, ministar vojni, stavlja svoj veto da Struga (na Ohridskom jezeru) pripadne Srbiji. Pitanje Struge se toliko komplikovalo da je u jedan mah izgledalo da

²⁰⁸ Sl. Jovanović. *Milovan Milovanović*. — *Srpski književni glasnik*, 1. VI 1937.

²⁰⁹ V. Ćorović. *Istorija Jugoslavije* 163—164.

²¹⁰ D. Đorđević, *Milovan Milovanović*, 171.

je stvar „konačno nerešiva”, kako je ruski poslanik iz Sofije javio u Petrograd.²¹¹ Sam, protiv Pašića, reskirajući svoju popularnost, Milovanović „popušta” u pogledu Struge. Nakon punih pet meseci obostranih popuštanja, natezanja, oklevanja, sukobljavanja i saglašavanja, najzad je potpisan srpsko-bugarski ugovor o podeli interesnih sfera, 13. marta 1912. On je postao okosnica Balkanskog saveza pristupanjem Crne Gore i Grčke. Jaša Prodanović povukao je ovu paralelu između Pašića i Milovanovića:

„Diplomatska sposobnost Pašićeva da se obeležiti sa nekoliko poteza. Stavljaju mu u zaslugu oslobođenje i ujedinjenje našeg naroda. a on je u tome sasvim nevin. Kad je dr. Milovan Milovanović prešao ministarstvo inostranih dela, on je u jednoj sednici Narodne skupštine rekao: „Zatekao sam Srbiju u zalegnutim odnosima sa svima susednim državama sem Crne Gore”. Ni Pašić, ni niko od njegovih privrženika nije reagirao na tu tešku, ali pravednu optužbu. Za sve vreme upravljanja spoljnom politikom naše zemlje on nema da zabeleži nikakvo značajno delo. Savez balkanskih naroda, rat s Turskom i oslobođenje Južne Srbije delo je dr. Milovanovića.”²¹²

Čak i Slobodan Jovanović, koji je prema Milovanoviću bio preterano strog i koji je Garašanina, Ristića i Pašića stavljao ispred i iznad Milovanovića, morao je priznati da je on tvorac srpsko-bugarskog saveza:

„Srpsko—bugarsko zbliženje bilo je san radikalnih političara još u ono doba kad je Milovanović sedeo u đlačkoj klupi. Ali nikada ni jednom od radikalnih političara nije pošlo za rukom da srpsko—bugarskom zbliženju da dovoljno čvrstu diplomatsku formu. Milovanović je prvi našao načina da između Srba i Bugara zaključi pravi savez.”²¹³

Po Slobodanu Jovanoviću, „taj savez imao je bez sumnje svojih nedostataka”, a glavni nedostatak mu je — po njegovom mišljenju, koje on nije dovoljno konkretno formulisao — što je makedonsko pitanje ostalo nerešeno. U sukobu između Pašića i Milovanovića u pogledu pitanja buduće pripadnosti Makedonije, Slobodan Jovanović je bio Pašićevog mišljenja da su Makedonci Srbi i da cela Makedonija treba da se jednostavno prisajedini Srbiji. Suprotno Slobodanu Jovanoviću postavio je problem Vasa Čubrilović:

„Tursko carstvo je po tim ugovorima deljeno među balkanske države ne na osnovi primene prava naroda na samoopredeljenje, nego sporazumom među vladama pojedinih država... Zato se nije priznalo pravo samoopredeljenja albanskom i makedonskom narodu, nego su njihove zemlje po međusobnim ugovorima bugarske, grčke, srpske i crnogorske vlade podeljene među Bugarsku, Srbiju, Grčku i Crnu Goru.”²¹⁴

Ako se sagledaju i kritički analiziraju argumenti Jovanoviće i Čubriloviće, jasno izlazi da je istorijska istina sa svojim neoborivim činjenicama i unutrašnjom zakonitošću na Čubrilovićevoj strani i da je dalji istorijski razvoj potvrdio pravilnost njegove teze.

Dok je Slobodan Jovanović pokušavao da opravdava i brani Pašićevu velikosrpsku politiku prema makedonskom pitanju, dotle ju je Jovan Skerlić

²¹¹ Ibid., 172.

²¹² J. M. Prodanović, *Nikola Pašić*. — *Srpski književni glasnik*, 16. I 1927.

²¹³ Sl. Jovanović, *Milovan Milovanović*. — *Srpski književni glasnik*, 16. VII 1937.

²¹⁴ V. Čubrilović, *Istorija političke misli u Srbiji XIX veka*, 408.

najoštrije napadao. Stojeći na krajnjoj građanskoj demokratskoj levici, pobornik koncepcije Svetozara Markovića o južnoslovenskoj federaciji i balkanskoj konfederaciji, Skerlić je uzeo aktivnog učešća u onovremenim diskusijama i polemikama o makedonskom pitanju, ali je uspeo da sačuva svoj mir i da ostane na visini, ustajući protiv raspirivanja šovinističke histerije u ovim ozbiljnim trenucima južnoslovenske i balkanske istorije. Sećajući se tadašnjih žučnih polemika o makedonskom pitanju u velikosrpskoj štampi, s jedne strane, i Skerličevih trezvenih i sadržajnih uvodnika u beogradskom *Dnevnom listu*, sa druge, Jovan Cvijić je pisao sa priznanjem: „Ja sam i drugima izlagao prave osnove svojih pogleda o makedonskom pitanju, ne samo Skerliću; štaviše, iznosio sam ih i u Seminaru, ali se pred šovinističkom larmom niko nije usudio da zastupa ta gledišta osim Skerlića. A on ih je viteški zastupao.”²¹⁵

Vrlo je karakterističan Skerličev stav prema pokušaju redakcije *Slovenskog Juga*, beogradskog nedeljnog lista za propagandu južnoslovenskog jedinstva, da se postigne sporazum između Srba i Bugara u rešavanju makedonskog pitanja. Na poziv redakcije *Slovenskog Juga* došla je iz Sofije u Beograd jedna delegacija VMRO na čelu sa Gerđikovom, radi dogovora o mogućnostima rešavanja makedonskog pitanja, ali je jedna grupa velikosrpskih šovinista, pod vođstvom tadašnjeg mladog književnika Dragiše Vasića, pred kafanom „Ruski car” organizovala antibugarske demonstracije, koje su se završile opštom gužvom, tučom i pucnjavom. Dragiša Vasić priča o tome ovo:

„Policija je tada, pored drugih, osumnjičila i mene da sam pucao na profesora g. Đerđikovića, koji je zajedno sa profesorom Hadži-Toškovićem bio jedan od najvatrenijih pobornika za autonomiju Makedonije. Skerlić nas je napao posle toga u svome *Dnevnom listu* tako odlučno i ogorčeno, da je nastala prava uzbuna u celoj zemlji i hiljade telegrama sa svih strana, odštampanih u *Dnevnom listu* i *Odjeku*, osudili su naš postupak, koji nazivahu varvarskim... U ovoj gužvi ja sam zaista učestvovao. Ali kad sam posle nekoliko dana sreo na ulici Jovana Skerlića i kao uvek pozdravio ga, on mi nije hteo odgovoriti; na protiv, sa odvratnošću okrenuo je on glavu od mene.”²¹⁶

Iako je cenio Dragišu Vasića kao mladog nadobudnog književnika, Skerlić ga je oštro napao kao glavnog inicijatora i organizatora antijugoslovenskih demonstracija, korisnih u krajnjoj liniji samo Austro-Ugarskoj, kojoj je bilo u interesu da Makedonija i dalje bude turski pašaluk i da goruće makedonsko pitanje ostane nerešeno. Dragiša Vasić i njegovi jednomišljenici, zalučeni velikosrpskom grandomanijom o „srpskoj Makedoniji”, nisu bili svesni toga da su postali slepa oruđa bečke politike.

U kojoj je meri Skerlić jasno sagledao važnost makedonskog pitanja u ovim sudbonosnim vremenima rečito pokazuje članak *Neoslavizam i jugoslovenstvo*, u kome je ocrtao razvojnu liniju makedonskog pitanja sa srpsko-bugarskih pozicija:

„Srbi i Bugari, prešavši preko sviju lekcija prošlosti, zaboravivši zajednicu svojih vekovnih stradanja, zatvarajući oči pred zajedničkim opasnostima, stali su se uzajamno satirati na korist trećeg, opasnijeg osvajača i goreg gospo-

²¹⁵ J. Cvijić, *O Skerliću*. — *Srpski književni glasnik*, 16. V 1924.

²¹⁶ D. Vasić, *Skerličeva osetljivost i njegova gotovost da oprost*. — *Srpski književni glasnik*, 16. V 1924.

dara no što su Turci bili... Očekujući da se u Bugarskoj počne voditi jedna nepromenljiva, narodna, slovenska i balkanska politika, ipak, i u ovim prilikama se daje konstatovati izvestan preokret na bolje, i srpsko—bugarski odnosi, koji su do pre godinu dana bili zategnuti, sada su na putu da postanu prijateljski, i želeći bi bilo i saveznički. Čak i u Mačedoniji, gde su se Srbi i Bugari kao gladni vuci godinama rastrzali, posredno tako dajući i razlog opstanka turskom gospodstvu, i dokaze svoje političke i kulturne nezrelosti, i povoda za nove tuđinske okupacije jedne slovenske zemlje, — čak u Macedoniji Srbi i Bugari, koje je stvarnost opametila, a opasnost im oči otvorila, čak i oni počeli su se zbijati jedni uz druge u borbi protiv vekovnog i nepopravljivog zla i ropstva.”²¹⁷

Iako ni Skerlić nije priznavao posebnu nacionalnu individualnost makedonskog naroda kao takvog, on je od političkih ideologa i teoretičara levoga krila tadašnje južnoslovenske građanske demokratije išao dalje i od Cvijića i od Polita-Desančića, uočavao svu složenost i važnost makedonskog pitanja i bio načisto da od njegovog rešavanja umnogome zavisi i dalji razvoj čitavog južnoslovenskog i balkanskog pitanja.

Doznajući za sklapanje Balkanskog saveza i za ratne pripreme, Turska je prva naredila mobilizaciju. Na to su balkanski saveznici odgovorili svojom mobilizacijom i uputili zajednički ultimatum Turskoj (5. X 1912). Početak balkanskog rata ulio je velike nade i ugnjetavanom makedonskom narodu. Širom Makedonije osetilo se snažno revolucionarno vrenje. Narodne mase očekivale su da će im rat doneti davno očekivano oslobođenje. Dobrovoljaca iz svih krajeva Makedonije bilo je u svima armijama balkanskih saveznika. Osim toga formiraju se razni ustanički odredi koji u pozadini turske vojske sistematski organizuju diverzije i sabotaže, otežavaju transport trupa, onemogućavaju uredno snabdevanje, miniraju železničke pruge i vozove, opkoljavaju i uništavaju izvidnice itd. Dešavalo se da su makedonski ustanički odredi ušli i u neka mesta pre regularnih jedinica balkanskih saveznika, kao, na primer, u Klisuru, Kožane, Lerin, Melnik, Ohrid i druga makedonska mesta.²¹⁸ Sve to pokazuje da je makedonski narod uzeo aktivnog učešća u oslobađanju evropske Turske ispod turskog feudalnog jarma, ali pri svemu tom on se nije odrekao svojih nacionalnih aspiracija za posebnom makedonskom državnošću.

IX. DRUGI BALKANSKI RAT

Prva razmimoilaženja između balkanskih saveznika izbila su već negde krajem oktobra 1912. Prvi simptomi ovih neslaganja prodrli su u javnost prilikom poseta Stojana Daneva, predsednika Sobraanja, Beču i Pešti, njegove audijencije u dvoru i njegovih konferisanja sa ministrom spoljnih poslova Bertoldom, nemačkim ambasadorom Čirskim i drugima. Tim povodom pisao je poluzvanični *Pester Lloyd* da su ova konferisanja „znak nesuglasica i protivnosti između Bugarske i Srbije zbog podele interesnih sfera u Makedoniji” i da je baš Austro-Ugarska „pozvana da i teritorijalno presuđuje te nesuglasice i protivnosti između Bugarske i Srbije”. U jugoslovenskim zemljama se

²¹⁷ J. Skerlić, *Neoslavizam i Jugoslovenstvo*. — Zora. Glasnik srpske napredne omladine. Beč, 1. januara 1910.

²¹⁸ G. Abadžiev, *Balkanskite vojni i Makedonija*, Skopje 1958; *Privata balkanska vojna*. — *Istorija na makedonskiot narod*, kn. II, 364—369.

pretpostavljalo da će se ta razmimoilaženja lako moći uskladiti i naći zajednički jezik među balkanskim saveznicima.

Predsednik vlade Ivan Gešov, koji je važio kao jedan od umerenijih i trezvenijih bugarskih građanskih političara, nije mogao da se emancipuje od ove nacionalističke psihoze. Sam Gešov, u jednoj svojoj štampanoj političkoj ispovesti, otvoreno priznaje:

„Naša je politika bila da se stvori velika Sanstefanska Bugarska ne s odstupanjem Rumuniji jedne naše bogate oblasti od 300.000 stanovnika, nego s odstupanjem Grcima jedino Soluna...²¹⁹ Naš je program bio, ako sasvim ne pobeđimo Tursku, administrativna autonomija evropskih oblasti Turske; za slučaj ako je pobeđimo, Sanstefanska Bugarska, s ustupcima koje je nametao ugovor sa Srbijom i koji su se kompenzirali ustupanjem, tj. dobijanjem Jedrena i jedrenskog vilajeta.”²²⁰

Bugarski generalštab je bio isto tako zahvaćen opštom nacionalističkom psihozom da je nastupio čas da se sada ostvari ono što se 1877. nije moglo realizovati: Sanstefanska Bugarska. Samo što su i u generalštabu postojale dve struje, ratobornija i umerenija, isto kao i u vladi. Umerenija struja, na čelu sa generalom Fičevim, smatrala je da je i u interesu same Bugarske da se po svaku cenu održi Balkanski savez. Međutim, general Savov, pomoćnik vrhovnog komandanta bugarske vojske, dostavlja već 23. februara 1913, sa fronta kod Dimotike, ove predloge:

„1) Što pre, pod povoljnim uslovima zaključiti mir s Turskom, da bismo mogli osloboditi vojsku sa toga fronta, gde je borba postala ne samo bespredmetna i bez svrhe, nego pod uticajem onoga što se dešava, i što će se izvršiti u Makedoniji, i vrlo opasna za pravilno shvatanje naših nacionalnih interesa. 2) Prebaciti trupe u Makedoniju, dok još ima vremena. To što sada ne budemo mogli uzeti od Turaka, neće biti za nas izgubljeno. Ali, ono što sada izgubimo u Makedoniji, biće za nas bespovratno izgubljeno.”²²¹

Na ove predloge odgovorio je kralj Ferdinand da će se zadovoljiti granicom Saros-Midija, ali da velike sile očekuju pad Jedrena, a „posle toga pozabavićemo se pitanjem o okupaciji Makedonije od Srba i Grka”.²²² Iz ovoga odgovora se jasno vidi da je upad u Makedoniju samo odložen, jer je kralj Ferdinand želeo i Trakiju i Makedoniju.

Posle pada Jedrena održana je sednica ministarskog saveta u Jedrenu (22. III 1913), pod predsedništvom kralja Ferdinanda i u prisustvu generala Savova, na kojoj su — posle duge diskusije — donesene ove sudbonosne odluke:

„1) Zaustaviti dalje operacije protiv Turaka i tajno, bez znanja saveznika, povesti pregovore za privremeno primirje. 2) Do zaključenja mira ostaviti u Trakiji onoliko vojske, koliko je neophodno potrebno za odbranu, a ostalu vojsku što pre prebaciti u Makedoniju protiv Srba i Grka.”²²³

²¹⁹ Iv. Ev. Gešov, *Prestupnoto bezumie i anketata po nego*, Sofija 1914, 65.

²²⁰ Ibid., 103.

²²¹ General Savov, *Istina o katastrofi*. — *Dnevnik*, 27. V 1914.

²²² Ibid., 27. V 1914.

²²³ Ibid., 29. V 1914.

Obaveštena o razmimoilaženjima među balkanskim saveznicima, ruska vlada je odmah pokušala da posreduje i ministar spoljnih poslova Sazonov telegrafski je zatražio (9. IV 1913) jednovremenu demobilizaciju bugarske, srpske i grčke vojske. Ruski poslanik iz Beograda odgovorio je „da će Srbija, pod uslovom ako Bugarska i Grčka prime projekat, početi sa demobilizacijom...“²²⁴

Međutim, u Bugarskoj je sve više preovlađivala ratoborna struja, koja nije htela ni da čuje za demobilizaciju. Na sednici bugarske vlade (16. IV 1913) došlo je do razmimoilaženja: dok su ministri iz Narodne stranke bili za demobilizaciju, dotle su ostali bili protivni, a šef cankovista Stojan Danev otvoreno je rekao da bi demobilizacija značila isto što i „potpisati smrtnu presudu Makedoniji“. Konačna odluka je odložena.²²⁵

Bugarska nacionalistička štampa otpočinje kampanju protiv balkanskih saveznika, tražeći celu Makedoniju i realizaciju Sanstefanske Bugarske. Čak i rusofilski listovi (*Mir*, *Blgarija*) postepeno podležu nacionalističkoj histeriji. Čuju se glasovi u štampi čak i protiv Rusije kao pobornika održavanja Balkanskog saveza. Ministar Sazonov šalje iz Petrograda (21. IV 1913) telegram ruskom poslaniku Nekljudovu u Sofiji s ovom porukom: „Izvolite saopštiti bugarskoj vladi, da mi očekujemo od nje pravilnu orijentaciju bugarskog javnog mnjenja, a toliko verujemo u državnički smisao sofijskog kabineta, da ne možemo pridavati značaj naporima, koje čine lažni prijatelji Bugara, da bi odgurnuli Bugarsku s njenog pravog puta.“²²⁶

Bugarska vlada insistirala je na što bržem prebacivanju vojske iz Trakije u Makedoniju radi planiranog napada na savezničku vojsku. Međutim, u bugarskoj vojsci sve se više šire vesti da predstoji „bratoubilački rat“ na Balkanu, koji je vrlo nepopularan. Propaganda o stvaranju Sanstefanske Bugarske nije više dovoljna da stiša sve veće nezadovoljstvo u vojsci. Mogućnost o eventualnom ratovanju na dva fronta u isto vreme još više potencira revolt u vojsci. Tačno obavešten o pravom stanju stvari, a osećajući da veliki deo odgovornosti za eventualni neuspeh, koji je predosećao, pada na njega, general Savov 27. aprila iz Jedrena upućuje jedan „vrlo hitan“ telegram kralju Ferdinandu, u kome mu bez zavijanja iznosi golu istinu:

„Smatram za svoju svetu dužnost da stavim do znanja Vašem Veličanstvu, da se stanje u vojsci iz dana u dan sve više pogoršava. Ukoliko nezadovoljstvo dostiže najveće razmere, utoliko otvoreno negodovanje u trupama raste zato što su stavljene u ovaj bespomoćni položaj. Prema podacima, kojima raspolazem, postoji opasnost od nereda u širokim razmerama. S druge strane, prema pouzdanim obaveštenjima, Turci se ozbiljno pripremaju da nas napadnu. Podižu nova utvrđenja, dovoze topove, popunjuju trupe regrutima itd. Sve to zajedno čini naš položaj veoma ozbiljnim i ako se blagovremeno ne preduzmu sve mere, bojim se da ne svalimo državu u katastrofu. Molim preduzmite hitno

²²⁴ *Sbornik diplomatskih dokumentov (1912—1913)*, br. 149, 103;

²²⁵ Veritas (Stojan M. Protić), *Današnja Bugarska i njene pretensije*, Niš, 1915, 9. Protić je smatrao da je neoportuno da, kao aktivan ministar, objavljuje knjige o gorućim političkim temama pod svojim potpisom. Zato je nekoliko svojih važnih knjiga objavio pod pseudonimima: *Balkanikus*, *Veritas* itd. Sve su ove knjige napisane sasvim u duhu politike velikosrpske buržoazije, čiji su najizrazitiji predstavnici bili Pašić i Protić.

²²⁶ *Sbornik diplomatskih dokumentov*, br. 164, 114.

sve što je potrebno da uredimo stvar i da se sporazumemo sa Turskom. Produženje ovakvog stanja može da dovede i vojsku i našu državu u vrlo opasan položaj.”²²⁷

Međutim, kralj Ferdinand, siguran u podršku bečkoga dvora, nije uzeo ova upozorenja dovoljno ozbiljno. Ohol i samosvestan, naviknut da mu se laska i govori samo ono što je njemu drago i što intimno priželjkuje, on ni ovoga puta nije hteo da čuje istinu, nego se naljutio na onoga koji se usudio da mu u poslednjem trenutku otvori oči. Dvorska kamarila htela je to da iskoristi. Odmah su počele intrige i već se govorilo o smenjivanju generala Savova. Doznajući za to, da bi se održao na svom položaju, Savov je iz osnove promenio svoje držanje, pristao uz ratobornu struju i prestao da govori o nezadovoljstvu u vojsci da ne bi ponovo izazivao kraljevo negodovanje.²²⁸

Jačanje ratničke struje i preovlađivanje austrijskog uticaja u Bugarskoj, kampanja štampe, javni mitinzi koji zahtevaju rat s dojučerašnjim saveznicima i priključenje cele Makedonije Bugarskoj podstakli su ruskog ministra spoljnih poslova Sazonova da jednim opširnim pismom (3. V 1913) detaljno obavesti ruskog poslanika u Sofiji o stavu ruske vlade u pogledu sporne zone u Makedoniji, sa direktivom da upozori bugarsku vladu da se nalazi na sudbonosnoj prekretnici:

„Na jedan put mame Bugarsku njeni lažni prijatelji, a na drugi put je poziva Rusija, savetujući joj da ne učini pogrešan i ubistven izbor. Ako bi Bugarska, ipak, izabrala put uskog oportunizma, to bi za nju takva politika predstavljala nesumnjivu političku avanturu, i na tome putu očekivalo bi je samo razočarenje.”²²⁹

Prema izvesnim indicijama sudeći, ovo upozorenje izazvalo je nova razmimoilaženja u redovima vladajuće klase u Sofiji, posebno između stranaka vladine koalicije: dok su cankovisti, kojima je stajao na čelu Stoian Danev, bili izraziti austrofili, dotle su narodnjaci, pod vođstvom Ivana Gešova, bili rusofili. Ali, kralj Ferdinand, i sam tipičan austrofil, podržavao je cankoviste i austrofilsku struju u generalštabu. Iako su rusofili imali dubljega korena u narodu, uticaj austrofila, podržavan od Koburga, sve je više preovladavao u vladajućim krugovima bugarske prestonice.

Vrlo je karakteristično da je ratoborna psihoza obuzela čak i neke prvake Narodne stranke, koja je još uvek stajala na pozicijama Balkanskog saveza. Tako, na primer, Boris Vazov, koji je smatran za ideologa Narodne stranke i za pobornika balkanske solidarnosti, pisao je — pre odgovora kralja Ferdinanda ruskom caru — u istom duhu kao i pristalice austrofilskih stranaka protiv daljeg održavanja Balkanskog saveza:

„Bugarski narod, ujedinjen oko svoga mudroga cara, čeka odlučnu reč. Treba li da krijemo da je savez između Srbije i Bugarske već postao nemoćan. Priznajmo, dok još ima vremena: Savez je sahranjen! Oni među našim političarima, koji još uvek misle da očuvaju taj savez, biće zajedno sa njim sahranjeni. Prestanimo da govorimo o toj opasnoj zabludi — o savezu!... Makedonija mora biti bugarska!”²³⁰

²²⁷ General Savov, op. cit., 30. V 1914.

²²⁸ Veritas, op. cit., 15.

²²⁹ Sbornik, op. cit., br. 169, 117—120.

²³⁰ Mir, Sofija, 28. V 1913.

Diskusije i polemike o makedonskom pitanju prenele su se iz bugarske štampe i u najviše bugarske naučne ustanove i institucije. Umešala se čak i Bugarska akademija nauka jednom „deklaracijom”, kojom je pokušala da tobože naučno dokaže da su Makedonci Bugari, da je makedonska istorija sastavni deo bugarske istorije, da je makedonski jezik samo jedan dijalekt bugarskog jezika itd., itd. Bugarska akademija je ovu „deklaraciju” štampala i razaslala akademijama i naučnim, književnim i kulturnim ustanovama u svima slovenskim zemljama. Neke akademije odgovorile su na ovu „deklaraciju”. Od ovih odgovora svakako je najznačajniji odgovor Srpske kraljevske akademije nauka i umetnosti, koji je, po svemu sudeći, sastavio sam predsednik Stojan Novaković, jedan od najboljih poznavalaca makedonske problematike među južnoslovenskim istoričarima. U odgovoru se između ostaloga kaže:

„Srpska Kraljevska akademija ne može ostaviti ovu deklaraciju bez odgovora. Ona nema nameru da, po primeru Bugarske akademije, brani više ili manje naučnim razlozima političke tendencije svoje vlade, i da u ovom trenutku političkih nesuglasica između Srbije i Bugarske otvara s Bugarskom Akademijom jednu naučnu diskusiju, koja bi sad manje no ikad mogla biti objektivna. Ali Srpska Kraljevska Akademija, ostajući strogo na naučnom gledištu, a imajući na umu samo interese onog saveza koji je u poslednje vreme stvoren između slovenskih akademija, ne može a da ne protestuje protiv pokušaja Bugarske Akademije da taj savez, odmah na prvom koraku, uvuče u raspravljanje političkih pitanja.”²³¹

Odbijajući svaki pokušaj prenošenja naučnih diskusija na politički teren, Srpska akademija odbija da bude arbitar u sukobu između bugarske i srpske vlade u pitanju spornih zona u Makedoniji:

„Bugarska akademija poziva slovenske akademije da u ime etnografske pravde, onako kako se ona specijalno od Bugara shvata, osude političke postupke srpske vlade i srpskih vlasti. Ostavljajući na stranu to što Bugarska Akademija govori o tim postupcima na osnovu neproverenih novinarskih i drugih izveštaja, Srpska Kraljevska Akademija ograničava se da izjavi, da zadatak naučnih tela, kao što su slovenske akademije, ne može biti da ocenjuju političke postupke ni jedne vlade i da je Savez slovenskih akademija bio zamišljen od njegovih osnivača kao čisto naučna zajednica, a ne kao neki izborni sud, pred kojim bi se raspravljali sporovi između pojedinih slovenskih država.”²³²

Vrlo je karakterističan odgovor najviše tadašnje slovenačke naučne i kulturno-prosvetne ustanove, Slovenske matice, koja je u to vreme značila ono što je Matica srpska predstavljala za Srbe, a Matica hrvatska za Hrvate. Odgovor Slovenske matice napisao je njen predsednik, istaknuti slavista Fran Ilešić. Osvrćući se na „deklaraciju” Bugarske akademije i na odgovor Slovenske matice *Branik* piše:

„Time je Bugarska akademija htela postaviti temelj bugarskim političkim zahtevima. Ovu je *Izjavu* dobila i Slovenska Matica u Ljubljani, i njezin predsednik dr. Fran Ilešić odgovorio je Bugarskoj akademiji, da se na osnovu rezultata etnografskih i filoloških nauka ne mogu rešavati slovenski politički prob-

²³¹ *Odgovor Srpske kraljevske akademije na izjavu Bugarske akademije nauka.* — *Politika*, 12. VI 1913, *Branik*, 14. VI 1913.

²³² *Ibid.*

lemi; nauka, naime, samo može i mora konstatovati, da je Mačedonija jedna od onih mnogih slovenskih pokrajina, gde se jako primećuje prelazak iz jednog elementa u drugi u smislu kontinuiteta jezika... Nauka, prema tome, može da konstatuje samo kontinuitet, i zato ona ne može odlučivati u takvim političkim pitanjima.”²³³

Komentarišući ovaj odgovor Slovenske matice, novosadski *Branik* zaključuje:

„Bugarski naučenjaci su našli ono, što su tražili. Odista se čovek mora čuditi, a i duboko zažaliti, da su i ljudi od nauke kod Bugara prosto zaslepili od pustog šovinizma... Braći Slovencima neka je čast, što su sudili ni po babu, ni po stričevima, te tako malčko rashladili usijane glave u Bugarskoj Akademiji politiziranja, htjedosmo reći: Nauka.”²³⁴

Hrvatska štampa takođe se osvrnula na *Izjavu* Bugarske akademije i na odgovor Slovenske matice. Supilov *Riječki novi list* piše: „Gledište, što ga je zauzeo predsjednik Slovenske Matice, sasvim je ispravno, pak će po svoj prilici i druge slovenske znanstvene družine i akademije odgovoriti u jednakom smislu.”²³⁵

Poljska akademija nauka u Lavovu poslala je sličan odgovor Bugarskoj akademiji. Jedna grupa poljskih akademika objavila je preko časopisa *Svjat Slovjanski* i posebnu izjavu u kojoj se kaže: „Pre nego što su se u Sofiji odlučili, da Bugarsku Akademiju primoraju da napiše ovakvu okružnicu, sigurno su se držala mnoga savetovanja na kojima nisu bili samo članovi Akademije.”²³⁶

Vrlo je karakteristično da je protiv „Izjave” Bugarske akademije nauka ustao i jedan bugarski naučnik, Ivan Balašćev, i to ne u nekom emigrantskom listu, nego u sofijskoj *Rječi*. Dopisnik *Branika* iznosi o tome ove pojedinosti:

„Balašćev je u listu *Rječ* napisao dva članka, koji su vrlo zapaženi; značajno je, da je te članke doneo šovenski list *Rječ*. Balašćev je izjavio, da korak Bugarske Akademije Nauka nema smisla, jer srpski naučnici dokazuju protivno tome, t.j. da su Mačedonci Srbi... Mnjenje g. Balašćeva, da je sporno pitanje u istinu političko, a ne naučno, može se uzeti kao ispravno, jer hoćemo li da uvažimo etnografske obzire, onda bi Bugari morali da napuste Trakiju sa pretežnim muslimanskim elementom.”²³⁷

Dopisnik *Branika* upozorava na ove značajne pojedinosti:

„Zapadna Evropa neće verovati Bugarskoj Akademiji, jer je bečka Akademija Nauka ispitala prilike u Makedoniji još 1891, kada je tamo poslala dr. Oblaka, a Ruska Akademija Nauka poslala je u svoje vreme čitavu naučnu ekspediciju. Pitanje o podeli Makedonije je političko, a ne naučno.”²³⁸

Međutim, Bugarska akademija nastavila je i posle ovoga moralnog neuspaha započetu kampanju, pokušavajući da pronalazi nove „dokaze” o to-

²³³ Slovenački šamar bugarskom šovinizmu. — *Branik*, 21. V 1913.

²³⁴ Ibid.

²³⁵ *Riječki novi list*, 18. V 1913.

²³⁶ *Novo nasedanje Bugarske akademije*. — *Branik*, 5. VI 1913.

²³⁷ *Bugarin protiv Bugarske akademije nauka*. — *Branik*, 8. VI 1913.

²³⁸ Ibid.

božnjem bugarskom karakteru Makedonije. Identifikujući se sa bugarskom zvaničnom tezom, Bugarska akademija se na taj način stavila potpuno u službu velikobugarskog šovinizma bugarske vladajuće klase.

Upozorenje generala Savova u alarmantnom telegramu od 27. aprila o sve nepovoljnijem raspoloženju bugarskih trupa na trakijskom frontu pokazaće se uskoro kao realno. Na vest da će se trupe iz Trakije transportovati u Makedoniju i da će se upotrebiti za napad na saveznike došlo je do otvorenog revolta: „Na jedanput pobune zahvatiše vojničke redove. Od 54 pešačka puka pobunilo se 28 pukova. Ali, ni takvo kritično stanje u vojsci ne zadržava ni vladu, ni najviše državne faktore, da i dalje događaje upućuju k oružanom sukobu sa saveznicima.”²³⁹

Sećajući se nepovoljnog utiska svoga ranijeg alarmantnog telegrama, general Savov ovoga puta ne govori uopšte o revoltu trupa i o pobuni čitavih pukova, nego samo „najodlučnije moli” da se hitno reši potpisivanje separatnog mira s Turcima da bi mogao prebaciti još jednu diviziju u Makedoniju.²⁴⁰

Jedan od malobrojnih bugarskih državnika, koji je donekle pokušavao da se odupre ratobornoj struji na čelu sa kraljem Ferdinandom, bio je predsednik vlade Ivan Gešov. Ne samo generalštab i kamarila, nego i sam kralj bili su odlučno protivni njegovoj miroljubivoj politici. Ne obavestivši Gešova, kralj je sazvao krunski savet (16. V 1913) na koji je pozvao i šefove političkih stranaka. Sam Gešov prikazuje stvar ovako:

„Sutradan g. Dobrović, šef tajnog kabineta kralja Ferdinanda, saopštava mi da su se svi šefovi izjasnili u korist ratoborne politike, i da sad samo ja, jedini, ostajem za miroljubivo rešenje naših sporova sa saveznicima. Ja na to izjavim g. Dobroviću, da treba jednom učiniti kraj svemu ovome, i zato ću dati ostavku...”²⁴¹

Sutradan potpisan je u Londonu ugovor o miru između Bugarske i Turske, a odmah posle toga Gešov je podneo ostavku. Novu vladu obrazovao je Stojan Danev, vođa cankovista i jedan od nosilaca ratoborne struje. Već njegove prve izjave izazvale su u stranoj štampi oštre polemike: dok su ih bečki, peštanski i berlinski listovi hvalili kao visoku državničku mudrost, dotle su ih jugoslovenski i češki listovi oštro kritikovali kao megalomanske i šovinističke.

Prema ugovoru o sklapanju Balkanskog saveza bila je predviđena arbitraža ruskoga cara u slučaju eventualnih sporova među saveznicima. Do spora je došlo između Srbije i Bugarske zbog pitanja pripadnosti jednoga dela Makedonije.²⁴² Pošto se pitanje spornih zona u Makedoniji pretvorilo u ozbiljan diplomatski sukob, koji je pretio da se pretvori u bratoubilački rat, to je ruski car pokušao da posreduje posлавši (26. V 1913) istovetan telegram vladarima Bugarske i Srbije:

„Bugarski i srpski narod aktom svoga saveza preneli su na Rusiju odluku za svaki spor... Ja zahtevam, dakle, od Vašeg Veličanstva, da ostanete verni obavezama ugovorenim od Vas, i da se obratite Rusiji za rešenje sadašnjeg spora... Ja hoću da naglasim da će ona država koja bi počela ovaj rat, biti

²³⁹ Veritas, *Današnja Bugarska i njene pretensije*, 27—28.

²⁴⁰ General Savov, *Dnevnik*, 6. VI 1914.

²⁴¹ Iv. Ev. Gešov, *Prestupnoto bezumie i anketata no nego*, 108.

²⁴² V. Dedijer, *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 343—344.

za to odgovorna pred slovenskom stvari, i da sebi rezervišem potpunu slobodu u pogledu držanja, koje će Rusija uzeti prema eventualnim rezultatima jednoga takvoga zločinačkog rata.”²⁴³

Na ovaj telegram odgovorio je bugarski kralj ruskom caru podignutim tonom. Optužujući Srbiju kao da ona izaziva bratoubilački rat, kralj Ferdinand u telegramu od 29. maja odgovara ruskom caru:

„Borbu ćemo ja i moja vlada sažaljevati više nego iko. Mi želimo da je izbegnemo, ali ne možemo u tome da idemo protivu jednodušnog osećanja gneva, koji izazivaju kod celoga moga naroda — sutradan posle nečuvanih napora i slavnih podela — pokušaji naših saveznika, koji hoće da od njega otrgnu, ne osvrćući se na pravo i zadanu veru, plodove tih napora i pobeda. Bugarska nema na Makedoniju samo prava, ona ima i neizbežne dužnosti prema stanovništvu, koje je oduvek bilo i koje po svaku cenu želi da ostane bugarsko; a Vaše Veličanstvo izvoleće se setiti da su ove dužnosti za dugi niz godina bile priznavane i od strane same Rusije.”²⁴⁴

Ovom aluzijom bugarski kralj hteo je da podseti ruskoga cara da je baš Rusija bila tvorac Sanstefanske Bugarske, u čije je granice ulazila i cela Makedonija sve do Egejskog mora. Samo je bugarski kralj „u ovom trenutku bio sasvim zaboravio na svoj tajni ugovor s Austrijom od 1898. godine, kojim se bio odrekao Makedonije!”²⁴⁵

Arogantan odgovor bugarskog kralja ruskom caru objavljen je već 1. juna 1913. u svima bugarskim i mnogim stranim novinama, i tako dobio širok publicitet u svetu, što je izazvalo razumljivo negodovanje u Petrogradu. Međutim je raspoloženje u bugarskoj vojsci postajalo iz dana u dan sve gore, ali general Savov nije smeo da kaže kralju istinu, sećajući se ranijeg oštrog reagovanja na njegove izveštaje o stanju na frontu. Ozbiljno zabrinut, kralj je telegrafski pozvao Savova u Sofiju. Savov je došao, ali je prećutao istinu pred kraljem. Kakvo je bilo pravo stanje stvari jasno otkrivaju dva njegova telegrama. 5. juna Savov javlja predsedniku vlade: „Smatram za dužnost da Vam saopštim, da nisam u stanju da garantujem, da ću moći za 10 dana od danas zadržati ljude pod zastavom.” Odmah sutradan general Savov šalje hitan cirkular svima komandantima, u kome kaže: „Nezadovoljstvo, koje se u poslednje vreme pojavilo u nekim delovima naše vojske, daje nam razloga sumnjati da u redovima vojske postoji ozbiljna agitacija protiv rata... Može li se računati na duh u vojsci za uspešno vođenje operacija?”²⁴⁶

Nije poznato šta su pojedini komandanti odgovorili generalu Savovu, ali da su njihovi odgovori bili nepovoljni, jasno pokazuje njegov „vrlo hitan” telegram od 9. juna predsedniku vlade, u kome mu postavlja alternativu „ili rat ili raspuštanje vojske? Najenergičnije molim vladu da donese što pre jedno jasno i opredeljeno rešenje o ovom pitanju, da se ne bi s tako beskonačnim odlaganjem pregovora unelo u vojsku veliko rastrojstvo i demoralizacija, i na taj način vojska postala nesposobna za bilo kakvu akciju.”²⁴⁷

²⁴³ *Sbornik diplomatskih dokumentov*, br. 209, 114—115.

²⁴⁴ Veritas, op. cit., 62.

²⁴⁵ Ibid.

²⁴⁶ General Savov, *Dnevnik*, 13. VI 1914.

²⁴⁷ Ibid., 14. VI 1914.

Izgleda da ni samosvesni autokrata Ferdinand nije smeo u ovakvoj teškoj situaciji sam da prelomi stvar, nego je još istoga dana sazvao proširen krunski savet da donese odluku. Mišljenja su bila podeljena: generali su bili da se odmah objavi rat, a ministar Todorov za arbitražu ruskog cara. Kralj je predložio kao neko kompromisno rešenje: da se pristane na arbitražu, ali da se caru odredi rok od 7 dana da presudi spor, uz prethodnu garantiju Srbije da prima zajedničku okupaciju Makedonije. Predsednik vlade Danev je još istoga dana telegrafisao u Petrograd: „Ova dva uslova — čak i okupacija Makedonije — jesu *conditio sine qua non* — uslovi kojih se ne možemo odreći.”²⁴⁸ U ime ruske vlade ministar spoljnih poslova Sazonov, preko bugarskog poslanika u Petrogradu, uputio je (12. VI) ovu poruku predsedniku Danevu: „Ruski imperator nije očekivao ultimatum s rokom, da izrekne svoje rešenje o bugarsko-srpskom sporu. On je, međutim, uskoro hteo da ispuni svoju tešku misiju. Sad, posle vaše izjave, ja vam saopštavam našu izjavu: ne očekujte ništa više od nas i zaboravite da postoje kakve naše obaveze od 1902. godine do danas.”²⁴⁹

Zaostravanje srpsko-bugarskog sukoba izazvalo je veliku zabrinutost u svim južnoslovenskim zemljama, ne samo u Srbiji i Crnoj Gori, nego širom Slovenskog juga. Novosadski *Branik* učinio je ovo upozorenje bugarskim državicima:

„Ali Bugarska sa ratom protiv Srbije može užasno poći na lepak, pa oni, koji su je naveli na lepak, mogu posle da peru ruke u svojoj nevinosti. Zar bugarski državnici ne vide taj lepak ili tu klopku, u koju mogu upasti?”²⁵⁰

Vrlo je karakteristično da su u odnosu na Makedoniju i Albaniju italijanski imperijalisti našli dodirnih tačaka i sa velikoaustrijskim imperijalistima, pobornicima *Dranga nach Osten*.

Veljko Petrović, veliki pesnik nove Vojvodine, postaje ratni dopisnik novosadskog *Branika* i šalje sa fronta dopise u toku trajanja prvog i drugog balkanskog rata. U udovniku *Slovenstvo i srpsko-bugarski rat* Veljko Petrović osuđuje bugarofilstvo velikog dela slovenske štampe:

„Osim 2—3 slovenačka i hrvatska lista niko nije u ono vreme opomenuo Bugare, a još manje ih osudio zbog tvrdoglavosti i sebičnosti. Šta više, cela slovenska javnost mesecima je adresovala svoje izmirljive savete Srbiji. Nju su pozivali, da se zadovolji s malim, da popusti, samo da se ne rasturi balkanski savez, samo da se ne doživi slovenska bruka. I time je slovensko javno mnjenje skrivilo neposredno za ovaj rat, jer je dalo slovensku sankciju neslovenskom nadiranjju Bugara u rat sa Srbijom.”²⁵¹

Veljko Petrović oštro napada zavojevačku politiku Koburgove Bugarske, ali je ne identifikuje sa bugarskim narodom. I pored svoga pesničkog temperamenta i svoje bujne mladosti, on oštro distancira Ferdinanda Koburga i bugarsku vladajuću klasu, od bugarskog seljačkog i radničkog naroda.

U Hrvatskoj je raspad Balkanskog saveza i srpsko-bugarski rat izazvao različite komentare i podelio javno mnjenje u dva protivnička tabora: buga-

²⁴⁸ Reč na strumički naroden predstavitelj g. dr. N. Genadiev, Sofija, 1914, 236.

²⁴⁹ Ibid., 237—238.

²⁵⁰ Zar bratoubilački rat? — *Branik*, 1. VI 1913.

²⁵¹ V. Petrović, *Slovenstvo i srpsko-bugarski rat*. — *Branik*, 9. VII 1913.

rofilski i srbofilski. U prvom su bili frankovci, klerikalci i grupa oko zagrebačkog *Obzora*, koji je nekada, u doba Štrosmajera i Račkoga, bio glavni organ Narodne stranke i nosilac južnoslovenske misli u Hrvatskoj, a koji se sada zalagao za bugarske aspiracije prema Makedoniji i za bugarsku hegemoniju na Balkanu. U drugom taboru bili su listovi Hrvatsko-srpske koalicije i Supilov *Riječki novi list*. Kao što je Veljko Petrović bio ratni dopisnik novosadskog *Branika*, tako je istaknuti hrvatski književnik Milan Marjanović postao dopisnik *Riječkog novog lista* sa balkanskog fronta. U članku *Za koga smo*, koji potiče verovatno iz pera samoga Supila, kaže se jasno i određeno:

„Svakoga Slavena boli, grdno boli ovaj srpsko—bugarski rat, pa boli i naše hrvatske primorice... Osim možda tu i tamo koji frankovac i klerikalac, kojih je ovde vrlo malo, što simpatišu za Bugare, svi su naši primorci u ovome ratu listom za Srbe.”²⁵²

U istom listu se ističe da je bugarofilsko pisanje bečke režimske štampe najbolji kompas za orijentaciju i citira se mišljenje jednoga maloga čoveka iz puka, koji je rekao da mu je probugarski stav vodećeg bečkog lista *Neue Freie Presse* sasvim dovoljan da se opredeli za onu stranu, koju bečki list bezobzirno napada.

Zadarski *Narodni list*, organ Hrvatske narodne stranke u Dalmaciji, doneo je nekoliko članaka koji odražavaju raspoloženje javnoga mnjenja na slovenskim obalama Jadrana. Uvodničar *Narodnog lista* se sve do pred početak neprijateljstva zanosio iluzijama da će arbitražom ruskoga cara možda biti „uklonjena pogibelj groznoga rata” koji bi bio „doista zločin za sve Južne Slaveni”.²⁵³ A kada je uprkos svim nadama, ipak došlo do rata i kada su sve novine širom sveta svakodnevno donosile dopise sa fronta i slike ratnih užasa, *Narodni list* je doneo na uvodnom mestu, krupnim slovima, značajan članak Ivana Lupisa-Vukića, istaknutog hrvatskog publiciste i narodnog poslanika u Dalmatinskom saboru u Zadru, pod karakterističnim naslovom *Stid i bol*, u kome se kaže:

„Danas, kad se prolila bratska krv, osjećaj stida i boli prožimlje cijelo slovenstvo... Ili tko ima kuraže neka pođe tumačiti prosječnom našem čovjeku smisao bratoubilačkog rata?... Mi nećemo brata za brata, mi hoćemo — tuđina za gospodara...”²⁵⁴

Međutim, oba italijanska lista u Zadru, *Dalmata* i *Risorgimento*, jedva su dočekali ovaj rat sa izrazima simpatija za Bugare, sa isticanjem bugarskih prava na Makedoniju i sa oštrim napadima na Srbe kao na vinovnike rata. Dok je zadarski *Narodni list*, stojeći na širokim južnoslovenskim pozicijama, izražavao svoje žaljenje što je uopšte došlo do ovoga rata, dotle su zadarski Italijani i talijanaši likovali, zlorado ukazujući na protivnosti među Južnim Slovenima. Iako su se interesi italijanskih imperijalista i velikobugarskih šovinista sukobljavali u Albaniji, koju su i jedni i drugi smatrali za svoju interesnu sferu, oni su ipak nalazili zajednički jezik.

²⁵² *Za koga smo?* — *Riječki novi list*, 13. VII 1913.

²⁵³ *Narodni list*, Zadar, 14. VI 1913.

²⁵⁴ *Narodni list*, 12. VII 1913.

Virgil Perić, narodni poslanik u Dalmatinskom saboru i u austrijskom parlamentu, inače dugogodišnji profesor hrvatske gimnazije u Zadru i književnik, objavio je *Poslanicu slavodobitnim Balkancima* „kao odjek na crne glasove o svađi balkanskih slavodobitnika”. Citirajući nekoliko stihova iz ove pesme, napisane u narodnom desetercu, zadarski *Narodni list* piše: „U toj pjesmi, punoj otadžbeničkog žara i uzvišenih misli, progovara hrvatska duša, koja dovikuje braći na Balkanu”:

*Izbrisaste sa Balkana Tursku
sad brišite svaku razmiricu,
što bi nastat među vami mogla;
i držite dobro na pameti,
da svoj svoga u jamu ne baca.
Neumrla vaša poduzeća
okrunite na sve vrijeme slavom,
bratske sloge, sklada i ljubavi.*²⁵⁵

Drugi jedan pesnik iz Dalmacije, Pavle Orlović, u karakterističnoj pjesmi *Nemojte braćo*, iskasapljenom od cenzure, zavapio je iz dubine svoje duše:

*Ne, nije volja naroda tužna
to što se zgada međ vama sad,
kan'te se spora, ogavna, ružna,
slijedite rađe viteški rad.*

*Nije to volja naroda bijedna
koji slobodu duguje vam!
Prestante, braćo. jer krvi žedna
nesloga mrzi slobode plam.*

*Narod sad smućen ojađen rida
gdje će na brata da jurne brat,
narod sad rumen obliva stida
na ovi gadni bezumni rat!*

*Balkanska braćo, mače u kore!
Nek na vas gleda zadovoljen svijet,
srca nek sada bratski prozbore
pobede nek vas okiti cvjet.*²⁵⁶

Redakcija splitske *Slobode*, organa Demokratske stranke u Dalmaciji, pod uredništvom Josipa Smodlake, objavila je tu pjesmu s ovim karakterističnim komentarom:

„Mjesto uvodnog članka donosimo iznimno u današnjem broju krasnu pjesmu *Nemojte braćo*, iz pera poznatog našeg pjesnika, koji se krije pod pseudonimom Pavle Orlović. Mi načelno u našem listu ne donášamo pjesama, ali ovu rado štampamo, jer je u njoj iskreno kazano više nego u sto uvodnih članaka...”²⁵⁷

Izgleda da je ova pjesma, iako unakažena od cenzure, ostavila dubok utisak na čitalačku publiku, jer je Namesništvo našlo za potrebno da zbog ove

²⁵⁵ *Narodni list*, 21. VI 1913.

²⁵⁶ *Sloboda*, Split, 18. VI 1913.

²⁵⁷ *Ibid.*

pesme ceo broj *Slobode* zabrani. Splitski cenzor nije bio dovoljno revnosan — prema mišljenju čuvara postojećeg poretka u Dalmaciji — i propustio je nekoliko stihova, koji su svojim ezopovskim stilom rekli „više nego u sto uvodnih članaka...”

Možda nijedan od tadašnjih opozicionih listova u Dalmaciji nije tako oštro napadao protunarodnu, austrofilsku i germanofilsku politiku Ferdinanda Koburga kao Smodlakina *Sloboda*. Nekoliko citata biće sasvim dovoljni da to pokažu:

„Što to znači, kad Ferdinand Koburg-Gota, tijelom Njamac, dušom Njamac, srcem Njamac, samo Njamac, ništa drugo nego Njamac, kaže ruskom caru ono što mu kaže, to je teško, nemoguće reći? ... Istokrvno novinstvo Koburga-Gote pjeva mu hozane kao junačini.”²⁵⁸

Povlačeći paralelu između dva Franka, okrunjenog (bugarskog) i neokrunjenog (hrvatskog), koji su vodili istovetnu, bečku politiku, Smodlakina *Sloboda* je pisala sa puno fine ironije:

„Što Bugari budu prije obračunali sa svojim okrunjenim Frankom, to će prije steći simpatije slavenskoga svijeta... Kada Bugari budu htjeli opet k nama, mi ćemo ih objeručke dočekati i primiti, ali — bez Ferdinanda Koburga-Gota!”²⁵⁹

Od svih bečkih režimskih listova najizrazitiju bugarofilsku orijentaciju zastupala je bečka *Reichspost*, glavni organ austrijske klerikalne stranke, koja se u tim sudbonosnim vremenima nalazila na državnom kormilu, kao eksponent političke linije prestolonaslednika Franje Ferdinanda. Držeći stranu Bugarima, *Reichspost* je u toku drugog balkanskog rata u nekoliko mahova donosila netačne vesti o bugarskim poredama u Makedoniji. Smodlakina *Sloboda* je ukazala na ove dezinformacije jednoga od vodećih bečkih režimskih listova:

„Poznato je, kako je bečka *Reichspost* bila raskrinkana u prvom balkanskom ratu od engleskih novinara, da je u Beču fabricirala ratne izvještaje. Sad se opet ističe taj list samim vijestima o porazu srpske vojske. Onaj koji izvještaje izmišlja, nema ni pojma o geografskoj karti Balkana, pa sada izlaze upravo smiješne protuslovne izmišljotine.”²⁶⁰

Pisac članka u *Slobodi* ilustruje konkretnim primerima kako je *Reichspost* donela bez proveravanja obična kafanska ćaskanja, u kojima nije bilo ni zrnca istine, samo zato što su išli u korist bugarske propagande:

„Jednu senzaciju, koja mu javlja sasvim nemoguće stvari, a potpisana je pod njom jedna imaginarna ličnost, ona objeručke servira svojoj publici. Sad se iz toga može vidjeti, koliko vrijede i ostale njezine vijesti.”²⁶¹

Posle ostavke predsednika bugarske vlade Stojana Daneva, koji je obeležen kao glavni krivac za bugarski poraz — (iako je najveći krivac bio sam

²⁵⁸ *Bugarsko-srpski spor i Ferdinand Koburg-Gota*. — *Sloboda*, 21. VI 1913.

²⁵⁹ *Sloboda*, 18. VI 1913.

²⁶⁰ *Sloboda*, 9. VII 1913.

²⁶¹ *Sloboda*, 15. VII 1913.

kralj Ferdinand, čiji su poslušni eksponenti bili Danev i Savov) — razvila se velika polemika u bugarskoj štampi o „uzrocima katastrofe“, a u Narodnom saboru povelila se i posebna anketa, koja je imala da utvrdi ko nosi odgovornost za „bezumni prestup“. Tim povodom doneo je *Riječki novi list* na uvodnom mestu *Otvoreno pismo g. dr. Stojanu Danevu, bivšem predsjedniku Ministarskog savjeta kraljevine Bugarske*, iz pera istaknutog hrvatskog književnika i političara dr Anta Tresića-Pavičića, narodnog poslanika u Dalmatinskom saboru u Zadru i u austrijskom parlamentu u Beču. U pismu se kaže:

„Mi Hrvati bolovasmô od bugarofilije do te mjere, da je to naša desna zamjerila našoj lijevoj... Kako smo mi Hrvati klicali od veselja i ponosa, kada su nam dolazile vijesti o Lozengradu, Lile-Burgasu, Jedrenu. Ta imena su nam skoro isto tako mila kao Kumanovo, Prilep, Bitolj, Skadar. Ali već nakon prvih pobjeda mene je počela hvatati zebnja, što će biti na koncu... Divio sam se Srbima, koji vam preko pol godine stojahu o bok i umirahu za vas, iako su svoju ulogu u dvadesetak dana bili posve dovršili i istrijebili Turke sa njima oprijedjeljenoga teritorija. Nikada ne čitah u vašim novinama ni riječi pohvale za Srbe!...“²⁶²

Tresić-Pavičić, zatim, evocira putovanja Stojana Daneva, kao predsjednika Narodnog sabora, po inostranstvu, radi informisanja Evrope o bugarskim nacionalnim aspiracijama:

„Ali dođoše Vaša putovanja po glavnim gradovima Evrope. Mi Vam se divismo na prvim diplomatskim koracima... Ali žalibože razvi se Vaša prevelika glagoljivost i neki bizmarški aplomb... Svakom njemačkom i mađarskom novinaru bijaste uvijek spremni na intervju, novinarima koji naš narod ne prestaju obasipati najvećim pogrdama... Na koncu vidjesmo, da se ponosite više svojim finsko-tatarskim porijetlom, nego slavenskom krvi i jezikom...“²⁶³

Tresić-Pavičić nastojava da bude objektivan, uočava zastranjivanja i na srpskoj strani, naročito velikosrpsku propagandu i ekskluzivnost srpske vladajuće klase:

„Bilo je i sa srpske strane glasova, koji nas ispunjavahu brigom i tugom. Bilo je zasukanosti, nepopustljivosti, ali nije bilo tatarizma... Mi to osuđivasmô, mi učinismo sve što je bilo moguće, da sklonimo braću na popust prema vama, samo da ne dođe do Velbužda ili do Slivnice. Mi Hrvati smatramo srpski teritorij svojim teritorijem, i kada svjetovasmô braću, da se zadovolje s manjim i da popuste vašoj pohlepi, mi se odricasmô svoga vlastitog teritorija...“²⁶⁴

Iako je svoje otvoreno pismo uputio na adresu Stojana Daneva, Tresić-Pavičić je tačno sagledao da je Danev bio samo mašica u rukama Ferdinanda Koburga i zato nastoji da njega demaskira u očima južnoslovenske javnosti:

„Novine su pisale, da se Ferdinand misli prozvati Simeonom II. Bregalnica ga je osvijestila... Vi ste htjeli ispuniti ono što ni Simeonu nije pošio za rukom: najpre izrabiti srpsku pomoć, da se satire Turska i osvoji Jedrene, a onda satrijeti Srbiju i stjerati Srbo-Hrvate u sjeverozapadni kut Balkana, gdje će ih Nijemci i Mađari dokrajčiti...“²⁶⁵

²⁶² *Riječki novi list*, 20. VII 1913, *Branik*, 23. VII 1913.

²⁶³ Ibid.

²⁶⁴ Ibid.

²⁶⁵ Ibid.

Malo je bilo hrvatskih građanskih političara, koji su tako oštro prozreli perfidnu politiku Ferdinanda Koburga sa svim njegovim teškim unutrašnjim protivrečnostima i moralnim padovima kao Tresić-Pavičić:

„Vaš car, po primjeru ostalih vaših Rodomonta, odgovara ruskom caru ponosito, možda drzovito. Na to mu pliješću njegovi mađarski i njemački prijatelji; ali gdje se djeo onaj ponos nakon Bregalnice? Vaš car pada u prah pred karavlaškim kraljem, koji mu je turio nož u leđa; pada u prah i moljaka sve vladare Evrope, samo na one neće da se obrati, koji mu jedini mogu pomoći. Brat brata do jame vodi, ali ga u nju neće baciti... On je bacio u krvavo blato Bugarsku, a sada zove najljuće neprijatelje Slovena, da ga iz toga blata izvuku!”²⁶⁶

Ovo otvoreno pismo Stojanu Danevu ostavilo je dubok utisak na celokupnu južnoslovensku javnost: dok su ga bugarske novine oštro napadale, dotle su ga mnogi srpski listovi hvalili i prešampavali u celini ili u izvodu. Pada u oči da ga je prenela i beogradska *Samouprava*, iako Tresić-Pavičić nije stajao na istim političkim pozicijama kao glavni organ Radikalne stranke.

Branik ističe da je ovo pismo bilo „od ogromnoga utiska na čitavo južno Slovenstvo”.²⁶⁷ Autor je dobio veliki broj telegrama i pisama iz svih jugoslovenskih krajeva, a između ostaloga i od Mihaila Polita-Desančića.²⁶⁸

Na poziv prijatelja i poštovalaca iz Beograda, iz redova raznih političkih stranaka i grupa, da poseti Beograd i Srbiju, Tresić-Pavičić se odazvao i došao. Njegov dolazak i boravak pretvorio se u veliku manifestaciju južnoslovenskog bratstva. Beogradska *Štampa* je pisala:

„U Beogradu su za poslednju godinu dana dolazili mnogi čuveni politički ljudi iz Evrope, ali se srpska prestolnica nikome nije toliko obradovala, koliko g. A. Tresiću-Pavičiću. Njegova je poseta nama jedan dokaz bratske ljubavi Hrvata prema Srbima, akt velike muške odvažnosti i zaloga za uspeh čvrste zajednice, koju su između Srba i Hrvata stvorili poslednji događaji na Slovenskom Jugu. Ta je poseta od presudne važnosti za buduće kulturne i nacionalne srpsko-hrvatske odnose i njome se valja pozabaviti kao sa događajem koji će se uvek isticati u istoriji oba dela jednoga i istog naroda.”²⁶⁹

Zadarski *Narodni list* donosi poseban dopis svoga beogradskog dopisnika *dr Tresić-Pavičić u Beogradu*, u kome detaljno opisuje njegov doček, boravak i ispraćaj iz Beograda. Govoreći o njegovom književnom večeru, dopisnik iznosi ove pojedinosti:

„U srijedu u večer bilo je čitanje njegovih pjesama u beogradskom pozorištu. Deset puta je više ljudi otišlo od kase, ne mogući dobiti ulaznicu, nego ih je ušlo u pozorište... Kada se je zastor digao i dr. Tresić stupi na pozornicu, zaori takvo klicanje i pljeskanje, kakvog to pozorište ne pamti... Kada je čitao pjesmu *Hrvatskoj* nastade urnebesno klicanje: Živjela Hrvatska! Živjeli Hrvati!... To je klicanje bilo tako frenetično, tako iskreno, da je i samim klicateljima izvabilo suze na oči... Hrvati nisu, osim nekih četnika, lijevali krv za otkup Stare Srbije i Mačedonije, za obranu od Bugara. Dali su samo nešto milodara za ljekove ranjenicima i toplih riječi oduševljenja za

²⁶⁶ Ibid.

²⁶⁷ *Branik*, 23. VII 1913.

²⁶⁸ Duboko dirnut Politovom čestitkom, Tresić-Pavičić mu se zahvalio posebnim pismom, datiranim u Jelsi 12. VIII 1913. i objavljenim u *Braniku*.

²⁶⁹ *Štampa*, Beograd, 18. X 1913.

junačku braću, ali to se Srbima čini tako mnogo, da bi oni danas umirali za Hrvate taman kao što su umirali i za kosovsku raju... Ništa se Srbima u Trešićevu pismu na Daneva nije toliko svidjelo, koliko ona stavka gdje kaže, da su Hrvati davali od svoje kuće, od svoje domovine, kada su svjetovali Srbima, da dadu Bugarima, za volju mira, komad Mačedonije.”²⁷⁰

Aleksandar Malinov, šef Demokratske stranke, tačno je rekao da je „bezumni prestup” — kako je opozicija u Narodnom saboru nazvala bugarski napad na savezničku vojsku 16. juna 1913. — pripreman već mnogo ranije nego što se to mislilo:

„Za mene, datum 16. juna, kad se izdala zapovest za napad na srpsku i grčku vojsku, nema većega značenja od datuma na svima drugim zapovestima, koje su posle pada Jedrena izdavane od Vrhovne komande i kojima se pripremao drugi rat, dugo priželjkivan i vatreno propagiran, čak i od mnogih koji sada, izvan 16. juna, ne vide ili neće da vide sve ono što je prethodilo i što nas je fatalno guralo ka 16. junu.”²⁷¹

Drugi balkanski rat imao je ne samo negativnih nego i pozitivnih posledica. Tako, na primer, odnosi između Srbije i Crne Gore i Jugoslovena u zemljama Habsburške Monarhije postali su još neposredniji i srdačniji, da je u sve većoj meri počela sazrevati misao o potrebi ujedinjenja svih jugoslovenskih naroda u jednu zajedničku državu.

Težnje za međunarodnim priznanjem posebne makedonske nacionalne individualnosti, posebnog teritorijalnog integriteta makedonskog naroda i prava za formiranje samostalne makedonske države došle su do punoga izražaja još u toku balkanskih ratova. Suprotno jasno izraženim težnjama vlada balkanskih država za priključenjem što većih delova teritorije Makedonije svojim državama, makedonski rodoljubi u pojedinim evropskim prestonicama preduzimali su potrebne korake da informišu velike sile i široku evropsku javnost o nacionalnim težnjama makedonskog naroda za svojom posebnom državom, u duhu načela: „Makedonija Makedoncima”. Od ovih akcija od naročitog su značaja dva memoranduma makedonske kolonije u Petrogradu (prvi od 1. marta i drugi od 7. juna 1913.) koji su upućeni vladama velikih sila, Balkanskom komitetu u Londonu i javnom mnjenju balkanskih zemalja, sa zahtevom da „Makedonija u svojim geografskim, etnografskim, istorijskim i ekonomsko-kulturnim granicama” bude priznata kao jedinstvena, nedeljiva i nezavisna balkanska država.”²⁷² Postavljen je zahtev da se odobri sazivanje „Makedonske narodne skupštine” u Solunu, na kojoj bi se imala doneti odluka o unutrašnjem uređenju buduće makedonske države. Glavni inicijator i organizator ove akcije bio je Dimitrije Čupovski, urednik *Makedonskog glasa* (*Makedonskij glas*), koji je izlazio u Rusiji 1913. i 1914. Njegovi glavni saradnici i jednomišljenici bili su Đorđe Đorđov, Nace Dimov, Gavril Konstantinović i drugi istaknuti predstavnici makedonske kolonije u Petrogradu. Čupovski je iz Petrograda doputovao u Makedoniju i održao sastanke u Skoplju i Velesu sa nizom makedonskih revolucionara i naprednih intelektualaca. Njegova

²⁷⁰ *Narodni list*, Zadar, 25. X 1913.

²⁷¹ *Zarja*, Sofija, 16. VI 1914.

²⁷² *Enciklopedija Jugoslavije*, knj. V, 613.

akcija bila je prihvaćena i u Bitolju i Solunu od mnogih pristalica makedonske nacionalne individualnosti i makedonske državne samostalnosti.²⁷³

Međutim, na Mirovnoj konferenciji u Bukureštu nisu uzete u obzir opravdane težnje makedonskog naroda, formulisane u spomenutim memorandumima, nego su akceptirani zahtevi vlada balkanskih država o teritorijalnoj podeli i porobljivanju Makedonije. Ovi zahtevi sankcionisani su Bukureškim ugovorom od 28. jula 1913. Raskomadavanjem Makedonije između Srbije, Bugarske i Grčke protiv volje samoga makedonskog naroda, čiji predstavnici u mirovnim pregovorima uopšte nisu konsultovani, makedonsko pitanje ostalo je nerešeno.

X. VELIKOSRPSKE UTOPIJE JAŠE TOMIĆA O MAKEDONIJI

Zamašne i dalekosežne koncepcije Mihaila Polita-Desančića i Svetozara Miletića o jugoslovenskoj federaciji i balkanskoj konfederaciji, zatim Politove interpelacije i besede u ugarskom parlamentu o četničkim akcijama i masovnim pokoljima u Makedoniji i njegovi predlozi o rešenju makedonskog pitanja ne mogu se tačno razumeti i pravilno oceniti ako im se ne suprotstave velikosrpske utopije Jaše Tomića o Makedoniji. Kad se pažljivo uporede ranije velikosrpske utopije Vladimira Jovanovića i Miloša Milojevića, ili one docnije Nikole Pašića i Stojana Protića, s jedne strane, i novije velikosrpske utopije Jaše Tomića, sa druge, doći će se neminovno do zaključka da među njima nema stvarne razlike. Dok su Jovanović i Milojević predstavljali izraz i odraz nacionalističkih težnji velikosrpske buržoazije u Kneževini Srbiji za vreme Mihaila i Milana Obrenovića, a Nikola Pašić i Stojan Protić u Kraljevini Srbiji za vreme Petra Karađorđevića, dotle je Jaša Tomić bio isto tako izraz i odraz nacionalističkih težnji radikalne velikosrpske buržoazije u Vojvodini. Dok su Miletić i Politi-Desančić isticali ideju o oslobođenju i ujedinjenju jugoslovenskih naroda na bazi federacije, dotle je Jaša Tomić propagirao misao o Velikoj Srbiji pod hegemonijom Beograda i pod dominacijom velikosrpske buržoazije.

Socijalista u ranoj mladosti, Jaša Tomić je ubrzo napustio pokret, prešao u radikale, usvojio u potpunosti velikosrpsku ideologiju i postao u toj meri šovinista i rasista da je pisao pamflete protiv socijalizma, ideala svoje mladosti.²⁷⁴ U borbi između stare tradicionalističke i nacionalističke škole Pante Srećkovića u srpskoj historiografiji i nove, kritičke i naučne škole Ilariona Ruvarca, Tomić se opredelio za staru školu, negirajući verodostojne istorijske izvore i falsifikujući istorijske činjenice. O tome rečito govore i njegovi spisi o Makedoniji i Makedoncima. Stojeći na velikosrpskim pozicijama, Jaša Tomić je negirao čak i sam geografski pojam Makedonije:

²⁷³ *Istorija na makedonskiot narod*, kn. II, 369—373.

²⁷⁴ J. Tomić, *Hoćemo li u socijaliste?* Novi Sad 1904. Osim ove brošure, koja nedvosmisleno pokazuje dokle je pao u svome renegatstvu i u svojoj vulgarnoj demagoškoj borbi protiv socijalizma, Tomić je napisao i objavio u *Zastavi*, dok ju je on uređivao, čitav niz članaka u izrazito reakcionarnom, protivsocijalističkom duhu.

„Bugari su u drugom balkanskom ratu ratovali sa Srbijom i Grčkom poglavito zbog Mačedonije... Daleko bi nas odvelo kada bi se zapitali: je li istorijski opravdano što mi one krajeve, zbog kojih je tekao rat, zovemo Mačedonija? To što mi danas zovemo Mačedonija, nije se tako zvalo za vreme stare srpske države. Onda su taj prostor zvali Bela Srbija. Mačedonija, koja je nekad postojala pod mačedonskim vladarima, rasprostirala se u Evropi otprilike tamo gde je danas Istočna Rumelija... Onaj kraj, zbog koga je tekao drugi balkanski rat, počeo nazivati tek u novije doba Mačedonija. Verovatno zato da tamo zatvore vrata Srbima. Zato da bi im mogli kazati: — A šta vi tražite čak u Mačedoniji?”²⁷⁵

U svojoj velikosrpskoj megalomaniji Jaša Tomić tvrdi: „Sve srpske zemlje u Turskoj, koje su nekad bile u staroj srpskoj državi, a danas nisu, to je Stara Srbija. Oni krajevi, zbog kojih je tekao drugi balkanski rat, zaista nisu prava Mačedonija... Ali se taj naziv Mačedonija uvukao i ostao je.”²⁷⁶

Jaši Tomiću smeta i samo ime Makedonija i postavlja ovakva pitanja: „Ne znam, hoćemo li one krajeve opet nazvati Bela Srbija? Ali, ako i ostane naziv Mačedonija, možemo uvek pitati: Ako je to Mačedonija, pa samo zato nemaju na nju pravo Srbi, otkuda to pravo Bugarima ili Grcima? Otkud njima to pravo samo zato, što se ono ne zove više Bela Srbija, ni Stara Srbija, nego Mačedonija?”²⁷⁷

Ovaj pokušaj posrbljavanja Makedonije umnogome liči na docnije namećanje imena Južna Srbija umesto Makedonija u Kraljevini Jugoslaviji. Dok je Jaša Tomić 1914. predlagao ime Bela Srbija, ili Stara Srbija, dotle su vlastodršci Kraljevine Jugoslavije prekrstili Makedoniju u Južnu Srbiju.

Ovakvim i sličnim proizvoljnim i nenaučnim argumentima, uzetim iz narodnih pesama i narodnoga predanja, pokušavao je Jaša Tomić da dokaže kako je Makedonija još od srednjega veka bila isključivo srpska i da je takva i ostala sve do propasti turske vlasti 1912. Umesto da se poziva na istorijske izvore, kao što su to činili Ilarion Ruvarac i njegovi učenici i sledbenici, Jaša Tomić je gudio uz gusle i pevao staru slavu srpsku, pronalazeći 70 srpskih crkava „pred samim Prilepom gradom”. Na ovaj i ovakav način Jaša Tomić je pokušavao da dokaže da u Makedoniji „preovlađuje isključivo uticaj srpski”. Ovakvim i sličnim argumentima on je prevazišao ne samo Pantu Srećkovića nego i svoga prethodnika i jednomišljenika Miloša Milojevića.

Međutim, i pored svega toga što je na sve moguće načine dokazivao da je Makedonija bila i ostala srpska, Jaša Tomić je posle završenih balkanskih ratova pokušavao da ubedi našu javnost u potrebu planskog i sistematskog posrbljivanja Makedonije. Sav u teškim unutrašnjim protivrečnostima, lutanjima i traženjima, on je padao iz jedne kontradikcije u drugu, spotičući se o činjenice i postajući tragikomičan u očima ozbiljne javnosti. Predlagao je da se Makedonija planski i sistematski srbizira prema — pruskom primeru! Kao što su Prusi ponemćili poljske krajeve Pruske, tako je isto trebalo — prema Tomićevom receptu — posrbiti Makedoniju. U svojoj brošuri, izričito veli: „Mnogo su temeljnije radili Nemci, kada su počeli da naseljavaju Nemce u zapadnoj Prusiji i Poznanjskoj, da bi suzbili Poljake. Iz njihova naseljenič-

²⁷⁵ J. Tomić, *Rat u Mačedoniji : Staroj Srbiji 1913. godine*, Novi Sad, 1914, 22.

²⁷⁶ Ibid., 23.

²⁷⁷ Ibid., 23.

kog rada moglo bi se što-šta i naučiti.”²⁷⁸ Tomić iznosi zatim konkretne primere iz istorije kolonizacije i asimilacije slovenskih krajeva Pruske.

Osim primera Pruske, Jaša Tomić je navodio i primere Sjedinjenih Američkih Država i Novog Zelanda. Po njemu: „Još u sredini XIX veka stvorili su u Sjedinjenim Državama *Homestead (Home Stid)*, zakon koji osigurava rataru njegov dom, njegov opstanak. To su zemljišni posedi, koji se do izvesnog stupnja, koliko je najpotrebnije za život, ne mogu zadužiti, niti zbog duga prodati... U nekim američkim krajevima udešeno je da najviše zemljišta što može posedovati jedna porodica bude otprilike 16 katastralnih jutara.”²⁷⁹ Najzad, Jaša Tomić prelazi na primer Novog Zelanda, gde su poreske vlasti u još većoj meri tolerisale formiranje većih srednjih poseda nego u Sjedinjenim Državama. Tomić veli:

„A u Novom Selandu najviše može jedna porodica posedovati 64 jutra bilo kupljene zemlje, bilo zakupne zemlje. To dabogme zavisi od plodnosti zemljišta i drugih prilika. Ima nekih velikih posednika koji su se bili zatekli, a koji nisu hteli zemlju da prodaju. Negde je država ekspropirala zemlju. Otkupila ju je, jer je to zahtevala opšta korist. No većinom je način poreza izgadio tu stvar. U Novom Selandu su n.pr. posede do 64 jutra porezali umereno (ali ipak prema prostoru sve jačim procentom). Ali zemlju iznad 64 jutra porezali su tako jakim procentom po jutru, da pojedinac nije imao računa posedovati ogromne zemljišne posede.”²⁸⁰

Socijalist u mladosti, Jaša Tomić je 1914. otvoreno propagirao sprovođenje takve agrarne politike koja bi omogućila formiranje srpskih srednjih poseda u Makedoniji, i to ovakvim argumentima:

„Pa ne samo to, nego ako hoće da vodi pravu narodnu politiku, ona će (t.j. kraljevina Srbija posle završenih balkanskih ratova) sprečiti trgovanje zemljom, ona će sprečiti stvaranje velikih poseda, ona će svom silom nastojati da se stvore mali, upravo srednji posedi, onakvi na kojima će ratarske porodice moći da žive čovečnim životom, da napreduju, pa tim načinom podižu i državu.”²⁸¹

Nekadašnji socijalist Jaša Tomić video je „pravu narodnu politiku” (u originalnom tekstu, u svojoj brošuri sam Tomić je podvukao ove reči) u formiranju srpskih srednjih poseda u Makedoniji, koja je takoreći sve do juče bila obična turska provincija, razdeljena na pašaluke, u kojima je — i posle svih mladoturskih reformi — vladao turski feudalizam. Vođa radikala u Vojvodini, jednomišljenik Nikole Pašića, Jaša Tomić je već 1914, uoči prvoga svetskog rata, bio tipičan predstavnik i propagator radikalske velikosrpske politike.

²⁷⁸ J. Tomić, *Seoba u Srbiju i čija da bude zemlja u oslobođenim srpskim krajevima?* Beograd 1914, 47.

²⁷⁹ Ibid., 61.

²⁸⁰ Ibid., 61.

²⁸¹ Ibid., 64.

XI. BUGARSKA I MAKEDONIJA POSLE BREGALNICE

Posle bugarskih poraza u drugom balkanskom ratu, vođi bugarskih austrofilskih stranaka i grupa, staroliberala (V. Radoslavov), mladoliberala (D. Tončev) i stambolovista (N. Genadijev), uputili su već 23. juna 1913. kralju Ferdinandu jedno zajedničko pismo, u kome su mu predložili potpunu preorijentaciju bugarske spoljne politike:

„Mi mislimo danas, kao i dosad, da je za državu jedini spasonosni put politika tesnog prijateljstva s Austro-Ugarskom. S tom politikom treba početi odmah, bez oklevanja, jer svaki čas je sudbonosan. Pozivamo Vaše Veličanstvo, da još danas učinite postupak za spašenje Bugarske od nove nesreće i dinastije od nove odgovornosti.”²⁸²

Citirajući u celini ovo pismo, Stojan Protić tvrdi: „Ovo pismo, poručeno od kralja Ferdinanda, oglašavaše otvoren prelaz bugarske politike na austrijsku stranu. Tim pismom je učinjen i apel na Beč, za koji je kralj Ferdinand vezivao poslednju nadu.”²⁸³

Iako Protić ne navodi izvore za ove svoje pretpostavke, one su vrlo verovatne i potvrđuje ih dalji razvoj događaja: Radoslavov postaje predsednik vlade, a Genadijev ministar spoljnih poslova. Njegov organ, Sofijski list *Volja*, ovako obrazlaže novi kurs bugarske spoljne politike: „Slovenstvo je jedna kobna prepreka za našu nacionalnu snagu i oduševljenje. Vreme je da već jedanput izađemo iz te zablude i da ne propagiramo više tu laž.” Novi politički kurs je ne samo antislovenski, nego i antiruski:

„Što se tiče našeg oslobođenja iz vekovnog ropstva, niko nas ne može ubediti da treba da se potčinimo ruskoj politici samo iz osećanja zahvalnosti... Vreme je da se u nas spreči dalja eksploatacija tih osećanja. Da posvedočimo naše priznanje Rusiji, mi smo učinili sve što dozvoljavaju naše mogućnosti; neka bude već jedanput kraj tome pitanju o bugarskoj zahvalnosti Rusiji.”²⁸⁴

Organ ministra Genadijeva optužuje Rusiju da je ona glavni krivac za bugarski poraz:

„Kada Rusija oseti da je Bugari dosledan rođoljub i da misli prvo i pre svega na svoju otadžbinu, tada ruska politika odluči da upropasti Bugarsku, jer joj je puklo pred očima da će Bugarska postati snažna prepreka za rusko gospodarenje na Balkanu. Balkanski rat planu i protiv volje Rusije... Rusi behu iznenađeni prvim bugarskim uspesima... Pojava Velike Bugarske sa svima neospornim atributima državne sile, odlučnost bugarske vojske u ofanzivi, njen prodor prema samome Carigradu — sve to uništi spokojstvo i zbuni rusku diplomatiju. Tada Rusija inscenira krvavu tragediju, u kojoj su se Bugari borili sa trojicom saveznika...”²⁸⁵

Antirusko i antislovensko raspoloženje povezalo se istovremeno i s anti-francuskim, dok je opet jačao germanofilski kurs, i to ne samo među političarima građanskih stranaka, nego i među naučnicima, književnicima, umetnicima, prosvetnim radnicima. Tako je, na primer, Nikola Petkov, akademik i profesor Univerziteta u Sofiji, pisao:

²⁸² Veritas, op. cit., 158.

²⁸³ Ibid.

²⁸⁴ *Volja*, Sofija, 22. VIII 1914.

²⁸⁵ Ibid.

„Pred nama se razvija jedna zaista herojska borba: s jedne strane, zdrava i snažna germanska kultura bori se sa trulom francuskom kulturom, koja se, osuđena na smrt, trudi da povuče sobom i sve narode u Evropi. Današnja Francuska predstavlja usmrđelu kloaku, koja kuži vazduh po čitavoj Evropi. Na nju se ustremila zdrava germanska kultura, koja želi da izvojuje slobodan prostor za razvoj. S druge strane, germanska kultura treba da vodi odlučnu borbu sa ruskim varvarstvom, koje u toku deset vekova teži samo jednom cilju — da bude moćan despot i ugnjetač i svoga sopstvenog i tuđeg progressivnog razvitka. U ovom trenutku kulturno izmetnuta i degenerisana Francuska, u borbi sa snažnom germanskom kulturom, ima za saveznika varvarsku i zatupljenu Rusiju.”²⁸⁶

U istom duhu i u istom raspoloženju ispevao je svoju pesmu *A la Grande Nation* Kiril Hristov, koji sebe demonstrativno deklarirše kao „Tataro-Blgarin”. Ovaj u svoje vreme poznati bugarski pesnik peva:

*O, spavajte u miru, veliki sinovi
nekadašnje Francuske! Titani,
ne ustajte iz svojih grobova!
Vaši potomci — prljavi bednici,
gomila izroda! Čovek od časti
među njima je danas žalostan pajac!
Pokvarenost je njihova toliko velika,
hoćeš li platiti — sve će oskrnaviti!*²⁸⁷

Kiril Hristov nije bio jedini bugarski pesnik koji je ovako mislio i ovako pevao. Čak i proslavljeni bugarski pesnik i nacionalni bard Ivan Vazov, raniji pobornik južnoslovenskog bratstva i balkanske solidarnosti, zahvaćen opštom nacionalističkom histerijom koja je zavládala ulicama i trgovima Sofije, u jednom trenutku psihičkog sloma napisao je stihove koje iz poštovanja prema njemu ne možemo citirati.

Kakvo je bilo raspoloženje bugarske vladajuće klase u početku prvoga svetskoga rata možda ponajbolje pokazuje ovaj tekst, koji je Ivan Momčilov, potpredsednik Narodnog sabora Kraljevine Bugarske, objavio u božićnom broju bečkoga *Reichsposta* 1914. Tu on, između ostaloga, kaže:

„U inostranstvu još se šire glasovi da će se Bugarska opredeliti za rusku politiku. Oni koji tako misle pogrešno su obavešteni. U nas, istina, još ima rusofila, kao što ih je i ranije bilo, ali u teškim vremenima oduvek je bilo razumnih ljudi, koji su zapazili kud je išla Bugarska, kadgod joj je Rusija bila prijatelj. Naši najznačajniji državnici bili su oni koji su, vođeni oštrim instinktom, zazirali od ruske politike... Proglašenje nezavisnosti i bugarskog carstva izvršeno je u saglasnosti s Austro-Ugarskom, a protiv volje Rusije... Mi znamo dobro, da Austro-Ugarska prema nama ne vodi politiku osećanja. Kad nas monarhija štiti svima svojim silama, ona istovremeno brani i sebe, jer je jaka Bugarska potrebna i Austro-Ugarskoj. Svaki Bugarin zna da Rusija, svojom imperijalističkom politikom prema Dardanelima, postaje neprijatelj i za Bugarsku... Bugarski narod pozdravlja pobeđe Austrije i Nemačke s vatrenim blagoslovom i crpe iz njih nadu za svoju sopstvenu budućnost.”²⁸⁸

Međutim, objektivnost zahteva da se konstatuje da je i među tadašnjim bugarskim građanskim političarima bilo ljudi koji su drukčije pisali, trezve-

²⁸⁶ N. Petkov, *Bulgaria i intrigite na Rusia*, Sofija 1914, 32.

²⁸⁷ *Kambana*, Sofija, 26. VIII 1913.

²⁸⁸ *Reichspost*, Wien, 24. XII 1914.

nije gledali na uzroke koji su doveli do katastrofe na Bregalnici i imali hrabrosti da iz svega toga izvuku i odgovarajuće zaključke. Tako, na primer, Dimitrije Rizov, jedan od najizrazitijih pobornika Balkanskog saveza, otvoreno priznaje da je bugarski rat od prvobitno oslobodilačkog karaktera postepeno postao osvajajući:

„Svet se počeo čuditi, kako to da mi ne želimo učiniti nikakve ustupke Srbima i Grcima u Mačedoniji, kad smo sami prigrabili celu Trakiju i naše granice proširili sve do bedema Carigrada. To grabljenje zemlje rashladilo je prema nama i Ruse koji su počeli sasvim podozrivo gledati na naše pretenzije, i najzad otuđilo je od nas slobodoljubive narode u Evropi, koji nas počinju smatrati za narod, koji jedno govori a drugo radi, i koji se zaneo svojim poredama do tog stepena, da je izgubio svako osećanje mere u svojim zavojevačkim težnjama.”²⁸⁹

Bugarski porazi u drugom balkanskom ratu imali su krupnih političkih posledica. U Bugarskoj je nastao preokret. U karakterističnom uvodniku *Pravi bilans*, objavljenom u *Borbi*, Tucovićev najbliži saradnik i suborac Dušan Popović je pisao:

„Mi se ne zanosimo mnogo kvazi-revolucionarnim manirima bugarske štampe i bugarske poluinteligencije, koja je i bez uviđavnosti i bez političkog morala i koja, u svojoj specifičnoj žudnji za imitacijom, pokušava sad da Bugarsku predstavi kao Francusku iz 1792, pošto se punih 30 godina upinjala da je predstavi kao Prusku od 1870; mi ne polažemo mnogo na to što *Kambana* danas naziva cara Ferdinanda gospodin Koburg a njegovu ženu gospođu Eleonora, ili što se na Sofijskom dvorcu nalaze ujutru objave sa natpisom: *Stan za izdavanje*; ali, sve ovo što se sad dešava u Bugarskoj zbilja je rećko i ne-normalno, i čovek zbilja oseća kako je jedna revolucionarna atmosfera obuhvatila najšire mase u Bugarskoj, tako da su sad svi oni drski šarlatani, avanturisti i špekulanti koji decenijama vuku za nos ovu dobru, jednu i naivnu zemlju postali manji od makova zrna.”²⁹⁰

Ovo revolucionarno raspoloženje probuđenih narodnih masa došlo je do izražaja na izborima za Narodno sobranje 24 novembra 1913. Koalicija vladinih stranaka dobila je 94 mandata, zemljoradnici 48, socijalisti 35, demokraci 15, liberali 5, radikali 5 i progresisti 1. Ako se uzme u obzir činjenica da su socijalisti u ranijem sobranju imali svega jednog poslanika, a da su sada osvojili 35 mandata, onda je to najbolji barometar narodnog raspoloženja i dokaz o jačanju novih, revolucionarnih društvenih snaga u narodu.

Kada je posle drugog balkanskog rata deo Makedonije prisajedinjen Srbiji, tadašnja radikalna vlada zavela je u njoj najreakcionarniji režim. Na sednicama Narodne skupštine (krajem oktobra 1913.) opozicija je pokrenula pitanje saziva Velike narodne skupštine u vezi sa regulisanjem pravnoga položaja novih krajeva, odnosno Makedonije. Poslušna vladina većina, na predlog ministra unutrašnjih poslova Stojana Protića, odbila je ovaj zahtev opozicije. Tim povodom Dušan Popović piše:

„Vlada je izdala jednu uredbu o uređenju novih krajeva koja bi bila sram i za Srbiju iz doba Miloša Obrenovića ili Aleksandra Karađorđevića; Nemci u Austriji pre 60 godina, u periodu opšte evropske reakcije i kontra-

²⁸⁹ *Slobodno mnjenje*, br. 4. Sofija 1914.

²⁹⁰ D. Popović, *Pravi bilans*. — *Borba*, 1. XII 1913.

revolucije, nisu zaveli prema podjarmljenim i neprijateljskim slovenskim elementima jedan tako surov policijski režim kao što ga je organizovala vlada Bakuninovog đaka g. Pašića i Gledstonovog obožavaoca g. Protića..."²⁹¹

Dimitrije Tucović otišao je još jedan krupan korak dalje u kritici radikalnog režima u Makedoniji. Tucović je napisao ove teške reči:

„Jednogodišnje ratovanje slomilo je u narodu fizičku snagu i u zemlji vlada opšta klonulost i neinteresovanje. Ovim trenutkom koriste se za svoje ciljeve istovremeno: buržoazija sa svojom vladom i militarizam. A da bi se opravdao opšti nalet njihov na narodne tekovine, ističe se „mir i sigurnost"... Za to nisu buržoaziji dovoljni vojnički garnizoni i bataljoni žandarmerije s ostalim policijskim aparatom, ona traži još produženje izuzetnog stanja u novim oblastima. Sistem ratnih mera posle rata, to je sistem bezobzirne i brutalne pljačke... U novim oblastima nasleđeni su verski i nacionalni antagonizam, koji će pouzdano ojačati pod sistemom izuzetnih mera... Sve to uvećava nespokojstvo i pruža buržoaziji nov razlog za održavanje vanrednog stanja. Ona će vrlo brzo „oslobođenu braću" oglasiti za buntovnike i gledati u njima opasnost za jedinstvo i opstanak države. Eto tu se odmah otvaraju militarizmu vrata do kraja."²⁹²

Na kraju članka Tucović najavljuje borbu protiv režima u Makedoniji i borbu za nove međunacionalne odnose na Balkanu:

„Mi moramo protiv ovoga režima povesti odlučnu borbu. A režim, koji bi u novim krajevima otklonio sve opasnosti unutrašnjega trenja, koji bi olakšao prelaz iz feudalnog u moderni sistem privrede, koji bi sprečio pljačku buržoazije i ukočio jačanje militarizma, koji bi brzo prokrčio put zbliženju i federaciji balkanskih naroda, jeste jedino demokratski režim sa potpunom i jednakom slobodom za sve stanovnike ma koje vere i narodnosti."²⁹³

Ovako postavljajući problem, Tucović se približio Lenjinovoj koncepciji balkanskog pitanja, posmatranog sa svima njegovim složenim unutrašnjim protivurečnostima u toku balkanskih ratova. Prema Lenjinovoj oceni, prvi balkanski rat bio je progresivan, s obzirom na rušenje turskog feudalnog poretka na jugoistoku Evrope, dok je o drugom balkanskom ratu dao ovu značajnu definiciju: „Nikad i nigde ugnjeteni narodi nisu postizali slobodu ratom jednog naroda protiv drugoga. Ratovi među narodima samo pojačavaju porobljavanje naroda. Stvarna sloboda slovenskog seljaka na Balkanu, kao i seljaka turskog, može biti obezbeđena samo potpunom slobodom unutar svake zemlje i federacijom potpuno i do kraja demokratskih država." U ovom konkretnom slučaju, Lenjin je očevidno mislio na federaciju balkanskih socijalističkih republika.

XII. SOCIJALISTIČKE KONCEPCIJE O MAKEDONSKOM PITANJU

Već je Svetozar Marković u svojim spisima nagoveštavao da je makedonsko pitanje sastavni deo istočnog pitanja i da se ono ne može rešiti ni u okviru Velike Srbije, ni u okviru Velike Bugarske, nego samo u okviru srpsko-bugar-

²⁹¹ D. Popović, *Debata o adresi*. — *Borba*, 1. XI 1913.

²⁹² D. Tucović, *Režim u novim krajevima*. — *Borba*, 16. XI 1913.

²⁹³ Ibid.

ske federacije. Ali, Marković je umro mlad, pre nego što je dospeo da svoje ideje o budućoj južnoslovenskoj federaciji detaljnije razradi i konkretnije formuliše.

Krupan korak napred u pravilnom postavljanju balkanskog pitanja uopšte, a makedonskoga posebno, predstavlja Prva balkanska socijaldemokratska konferencija, održana u Beogradu 25, 26. i 27. decembra 1909. Na ovom skupu, kome su prisustvovali predstavnici socijalističkih partija svih balkanskih zemalja, glavni ideolog i rukovodilac Srpske socijaldemokratske partije, Dimitrije Tucović, ovako je postavio balkanski problem: „Grupisanje i uzajamnost zemalja i naroda na Balkanu jedini je put koji vodi pravednom, nacionalnom i političkom oslobođenju.” Na Tucovićev predlog konferencija je u drugoj tački svoje rezolucije odlučno istakla ove značajne zahteve: „Priznajući nužnost i opravdanost ovih težnji naroda na jugoistoku Evrope, Prva socijaldemokratska balkanska konferencija stoji na gledištu da se njihovo ostvarenje može postići jedino zbirlanjem privrednih snaga u celine, uklanjanjem veštački postavljenih granica, omogućavanjem pune uzajamnosti i zajednice u životu i odbrani od zajedničke opasnosti. Zbog toga konferencija stavlja u dužnost socijalnoj demokratiji da najenergičnije suzbija svaki antagonizam među narodima na jugoistoku Evrope i radi na njihovom zbliženju, i da svesrdno potpomaže sve težnje za punom demokratskom samoupravom i nezavisnošću naroda koje su prvi uslov da se pitanje života ovih naroda otme iz ruku njihovih stranih i domaćih reakcionarnih gospodara i uravni put za grupisanje koje moderni privredni razvitak iziskuje kao jedinu garantiju privredne i političke samostalnosti.”²⁹⁴

Odlučan pobornik zajedničke oslobodilačke borbe balkanskih naroda protiv zajedničkog neprijatelja, Tucović je već godinu dana pred balkanske ratove ovako postavio zajedničke ratne ciljeve balkanskih saveznika: „Balkanske državnice mogu uticati na povoljan tok eventualnih problema na Balkanu samo pod uslovom udruženja svih snaga u jednu demokratsku zajednicu svih slobodnih balkanskih naroda.”²⁹⁵

Mladoturski reformatori takođe su se formalno izjašnjavali za savez balkanskih naroda na federativnoj osnovi, ali pod hegemonijom Carigrada, koji bi — po njihovom shvatanju — imao da postane glavni grad balkanske federacije. Po sebi se razume, Tucović kao odlučan protivnik svake hegemonije i dominacije odbijao je takve mladoturske predloge i sugestije bez diskusije: „Balkanska federacija omogućila bi slobodu i blagostanje sviju naroda na Balkanu. To je istina. Ali je još veća, još krupnija istina, koju proletarijat treba uvek da ima na umu, ovo: Balkansku federaciju moći će balkanske države da ostvare samo onda kad u njima budu u punoj meri vladale sloboda i demokratija, kad narodi budu upravljali svojom sudbinom, a ne njihovi kapitalisti.”²⁹⁶

Makedonskom pitanju posvetio je posebnu pažnju Tucovićev najbliži saradnik i suborac Dušan Popović. Kada je oportunistička desna frakcija bugarskih socijaldemokrata Sakasova i Sakarova pokrenula diskusiju o makedonskom pitanju u stranoj, naročito nemačkoj i austrijskoj socijalističkoj štampi, pokušavajući da dokaže već poznatu tezu velikobugarskih šovinista o bugar-

²⁹⁴ *Radničke novine*, br. 152. Beograd 1909.

²⁹⁵ D. Tucović, *Buržoaska i proleterska Srbija, II. Nacionalne i militarističke obmane*. — *Borba*, 16. I 1911.

²⁹⁶ *Radničke novine*, 12. X 1911.

skoj Makedoniji, Dušan Popović je smatrao za svoju dužnost da uzme učešća u toj diskusiji, da kritički analizira argumente bugarskih desnih frakcionaša i da ukaže na njihov nepravilan stav u makedonskom pitanju:

„Stanovište Sakasova i Sakarova su najvatrenije zastupali mnogobrojni bivši i sadašnji bugarski konzuli i poslanici na strani, te su tako ovi socijalistički realni političari celu diskusiju o makedonskom pitanju bacali nazad u proteklu epohu šovinističkih sanjarija i balkanskih zadjevica, koju je istorijski razvitak pregazio... Sada smo prinuđeni, zahvaljujući takvom stanju, da u svojim socijalističkim redovima vodimo borbu za ljubav zahteva vladajućih klasa koje danas jedna socijalistička frakcija iznosi kao svoj sopstveni program, umesto da iskoristimo ovaj veliki istorijski trenutak za sporazum o zajedničkoj akciji protiv onih koji vladaju u svim balkanskim državama i da tako jednom za uvek likvidiramo sa današnjom tradicionalnom zlokobnom ideologijom koja preti da sve balkanske narode baci u propast.”²⁹⁷

Kritikujući nacionalistički stav bugarskih desnih frakcionaša o makedonskom pitanju, Dušan Popović nije pao u drugu krajnost, nije prihvatio poznato stanovište srpskih nacionalističkih krugova, nego je ostao dosledan principima Prve balkanske socijaldemokratske konferencije iz 1909. U svojoj raspravi, došao je do ovih značajnih zaključaka:

„Što se tiče nas, primitivnih balkanskih socijalista, svi mi — izuzev samo bugarske širokogruđe — niti smo za tobožnju ravnotežu, niti za ma kakvu hegemoniju na Balkanu; mi hoćemo samo jedinstvo Balkana, ekonomsko, kulturno i političko ujedinjenje svih delova Balkana u jednu divnu federaciju demokratskih republika, sa Makedonijom kao ravnopravnim autonomnim članom, koja jedino može da garantuje svojim članovima slobodan razvitak njegovih nacionalnih osobina a celini potpunu političku i ekonomsku nezavisnost.”²⁹⁸

Poslednji put pisao je Dušan Popović o makedonskom pitanju pri kraju prvog svetskog rata (1918), kao politički emigrant u Londonu, neposredno pred svoju preranu smrt. Polemika je izbila u britanskoj javnosti povodom predloga Srpske socijaldemokratske partije Holandsko-skandinavskom socijalističkom birou o rešenju makedonskog pitanja, a vođena je na stranicama uglednog engleskog časopisa *Nova Evropa* (*The New Europe*), koji je izdavao i uređivao istaknuti engleski istoričar R. W. Seton-Watson, profesor Univerziteta u Londonu, najbolji poznavalac balkanskih i podunavskih naroda u Velikoj Britaniji. Seton-Watson je u *Novoj Evropi* objavio članak bugarskog socijaliste Krste Rakovskog²⁹⁹ *Transilvanija i Makedonija*.³⁰⁰ Na ovaj članak odgo-

²⁹⁷ *Der Kampf, Band X*, 1917, 334.

²⁹⁸ Ibid.

²⁹⁹ Dr Krsta Rakovski (1873—1937). Od 1889. bio je učesnik u socijaldemokratskom pokretu u Bugarskoj. Od 1890. do 1896. učestvovao je u radničkim pokretima Švajcarske, Nemačke i Francuske. Od 1896. do 1903. radio je u Rumuniji i u Rusiji. Pod pseudonimom *Inсарov* sarađivao je i u *Iskri*. Pod istim pseudonimom izdana je njegova knjiga *Savremena Francuska*. Rakovski se 1904. vratio u Rumuniju, gde je radio na uspostavljanju Socijaldemokratske partije. Bio je uhapšen za vreme seljačkog ustanka 1907, proteran u inostranstvo i lišen političkih prava. Za vreme balkanskog i prvog svetskog rata mnogo puta je hapšen. Bio je jedan od učesnika na Cimervaldskoj konferenciji 1916. U maju 1917. oslobodili su ga ruski vojnici iz tamnice u Jašiju. Radio je u Odesi i Petrogradu. Od januara do marta 1918. bio je predsednik Vrhovnog ministarstva za borbu sa kontrarevolucijom u Ukrajini; od maja

vorio je Dušan Popović u istom engleskom časopisu, značajnim člankom *Makedonsko pitanje*. Popović je dao kritičku analizu etničkog sastava i društveno-političke strukture Makedonije. Pravilno rešenje makedonskog pitanja može se praktično ostvariti samo na bazi federacije:

„Ekonomski značaj Makedonije je ogroman... Solun je najbolje prirodno pristanište Evrope i svaka balkanska država teži ka njemu. Usled svega toga, Makedonija, kao prirodna ekonomska i etnografska dopuna svakog dela Balkana, trebalo bi da bude opšte dobro balkanskih naroda; a to će biti moguće samo ako ona postane ravnopravni član jedne demokratske federacije svih balkanskih nacija — federacije koja će predstavljati jednu veliku državu sa kulturnom i nacionalnom autonomijom za delove iz kojih je sastavljena.”³⁰¹

Glavnu smetnju za formiranje balkanske federacije vidi Dušan Popović u političkoj stvarnosti koja se na kraju rata mogla već jasno sagledati (članak je objavljen 28. marta 1918.). On ovako formuliše svoju koncepciju:

„Sve dotle dok postoje monarhije na Balkanu, nemoguće je, prema mišljenju srpskih socijalista, diskutovati o pitanju federacije; sve dotle dok postoje monarhije, ujedinjenje Balkana će biti moguće samo u obliku hegemonije od strane jedne od dinastija. Umesto toga da imamo jedne američke „Sjedinjene države” mi bismo mogli da vidimo ujedinjenje monarhija pod hegemonijom

do septembra 1918. predsednik mirovne delegacije u Kijevu. Od 1919. član je CK VKP (b). Od 1923. do 1925. bio je politički predstavnik u Engleskoj, a od 1927. u Francuskoj. Bio je blizak trockističkoj opoziciji. Na XV kongresu VKP(b) isključen je iz partije (podaci uzeti iz *Male sovjetske enciklopedije*, VII, 160). Međutim, objektivnost zahteva da se konstatuje da je Rakovski ranije, pre prvoga svetskog rata, zauzimao pravilan stav u balkanskim pitanjima. Tako, na primer, Rakovski je 1909. objavio na francuskom jeziku brošuru *Vers l'Entente Balkanique!* Ova brošura bila je vrlo zapažena u tadašnjoj evropskoj publicistici i, čim se pojavila, bila je prevedena na srpskohrvatski, bugarski i rumunski jezik. Na srpskohrvatski ju je preveo sam Dušan Popović pod naslovom: *Za Balkanski sporazum!* (Izdanje Socijalističke knjižare, Beograd 1909). Prikaz o ovoj brošuri napisao je niko manji nego Dimitrije Tucović (*Borba*, br. 2/1910, 69). Govoreći o Rakovskom, Tucović ističe da je on „jedan od najvidenijih radnika u rumunskom socijalističkom pokretu, poznat po svojim ranijim radovima kao dobar poznavalac prilika na našem Istoku. Njegovo ranije delo *Rusija na Istoku* obiluje materijalom i dokumentima o držanju evropske, a naročito ruske diplomacije prema balkanskom pitanju i spada u one retke knjige koje su neophodno potrebne onome ko se tim pitanjem interesuje.” Za ovu brošuru Tucović kaže da je „vrlo ubedljiva, srećna i snažna odbrana ideje o konfederaciji balkanskih naroda. Rakovski je mišljenja da je Balkanski sporazum ne samo nužan već i moguć i da u političkom životu balkanskih država i naroda sve više ovlađuju tendencije koje su za njega povoljne.” Svoj prikaz Tucović završava rečima: „Mi pozdravljamo radosno pojavu ove simpatične knjižice kod nas i preporučujemo je našim čitaocima kao lektiru koja treba da bude lek od sakatog i ograničenog pretresanja ovog pitanja u našem novinarstvu.” Međutim, pred kraj rata, raspravljajući u londonskom časopisu *The New Europe* (1918) o makedonskom pitanju, Rakovski je ne samo izneverio svoje ranije pravilne stavove o balkanskom sporazumu i balkanskoj konfederaciji, razrađene u njegovoj navedenoj francuskoj brošuri (1909), nego se približio nacionalističkim stavovima bugarskih desnih frakcionara Sakašova i Sakarova. Sav u teškim unutrašnjim protivurečnostima, Rakovski u postavljanju makedonskog pitanja pred britansko javno mnjenje nije bio dosledan ni samom sebi, niti se držao onih principa, prihvaćenih i formulisanih u Odlučama Socijaldemokratske balkanske konferencije, održane u Beogradu 25. 26. i 27. decembra 1909. (*Radničke novine*, br. 152 1909).

³⁰⁰ *The New Europe*, London, Vol. VI, Nr. 73/1918.

³⁰¹ *The New Europe*, Vol. VI, Nr. 76/1918.

Pruske — da li će Prusku predstavljati Bugarska, Srbija ili Grčka — to je svejedno za stvarne demokrate. Svi mi, socijal-demokrati balkanskih zemalja, moramo koncentrisati sve naše snage, posle uspostavljanja opšteg mira, na stvaranje političke baze za balkansku federaciju.”³⁰²

Dok su velikobugarski nacionalisti maštali o Velikoj Bugarskoj u okviru granica Sanstefanskog ugovora, dok su velikosrpski nacionalisti (kao što je jasno pokazao slučaj Jaše Tomića, koji je uporno insistirao na posrbljavanju Makedonije) sanjali o srpskoj Makedoniji u okviru Velike Srbije, dok su velikogrčki nacionalisti priželjkivali obnovu Vizantije — dotle su socijalisti balkanskih naroda propagirali federaciju slobodnih i ravnopravnih balkanskih demokratskih država. Odbacujući nacionalističko ugledanje na Prusku i Pijemont, balkanski socijalisti nisu bili saglasni ni sa pruskim, ni sa italijanskim monarhističkim, militarističkim i centralističkim principima, koji nisu uslovljavali slobodan, demokratski razvitak svojim narodima.

Međutim, prema koncepcijama Dušana Popovića, dok postoje monarhije na Balkanu, potrebno je „da se hitno pronađe privremeno rešenje makedonskog pitanja.” Postavlja se konkretno pitanje: koje je to rešenje? Polemišući u londonskoj *Novoj Evropi* sa bugarskim socijalistom Rakovskim, Dušan Popović formuliše ceo problem na ovaj način:

„G. Rakovski zatvara oči pred ovim hitnim problemom koji se postavlja u ovom trenutku i prepušta bugarskim šovinistima da u međuvremenu pridobiju za sebe evropsko javno mnjenje. Ako ostavimo po strani najbolje rešenje ovog pitanja, koje je nažalost nemoguće u ovom trenutku t.j. balkansku federaciju sa Makedonijom kao autonomnim članom, onda praktično postoje samo tri rešenja ovog problema: 1) Aneksija cele Makedonije od strane jedne od balkanskih država; 2) Stvaranje autonomne države Makedonije; 3) Privremena podela Makedonije na takav jedan način koji bi dao delimično zadovoljenje Srbiji, Bugarskoj i Grčkoj, i koja bi u isto vreme pružila najbolju bazu za rad na liniji balkanske federacije.”³⁰³

Prvo rešenje Dušan Popović smatra kao praktično neizvodljivo i štetno po same balkanske narode. Jednostavna aneksija čitave Makedonije isključivo jednoj balkanskoj državi značilo bi omogućiti hegemoniju i dominaciju jednoga balkanskog naroda nad ostalima, a to bi nužno izazvalo nove unutrašnje protivrečnosti i novu borbu protiv novog nacionalnog ugnjetavanja. Prema tome, aneksija Makedonije ne bi predstavljala nikakvo stvarno rešenje makedonskog pitanja.

Drugo predloženo rešenje, naime formiranje autonomne države Makedonije, Dušan Popović takođe odbacuje kao nerealno i neprihvatljivo:

„U isto vreme Makedonija kao nova nezavisna država je apsurd. Balkanski narodi su patili i još pate zbog neujednačenosti. Stvaranje Makedonske države značilo bi samo dublji korak u srednjovekovni partikularizam, što je u potpunoj suprotnosti sa težnjama i potrebama modernog doba. To bi značilo ne napredak već reakciju. Međutim, ne postoje potrebni bitni uslovi za stvaranje jedne odvojene i individualne Makedonske države... Tu ima ukupno 16 etničkih grupa. Referendum, čak i kad bi mogao da bude sproveden, ne bi izmenio proporciju mozaika ovih nacionalnosti nego bi bio samo njegov odraz.”³⁰⁴

³⁰² Ibid.

³⁰³ Ibid.

³⁰⁴ Ibid.

Ovo „drugo rešenje” nije bilo teoretski nerealno. Ako je na Balkanu mogla da postoji samostalna država Albanija, onda je mogla da opstane i „autonomna država Makedonija” koja bi bila znatno veća i bogatija od Albanije. Upravo cilj nacionalnooslobodilačkog pokreta bio je stvaranje posebne makedonske države, koja bi postala sastavni deo neke federacije. „16 etničkih grupa”, koje iznosi Dušan Popović, izmišljene su grupe (npr., nekoliko stotina Grka, nekoliko stotina Jermena itd.) jer je apsolutna i relativna većina stanovništva bila makedonske nacionalnosti.

Treće rešenje, podelu Makedonije između Srbije, Bugarske i Grčke prema nacionalnom principu i etničkom sastavu stanovništva, Dušan Popović smatra kao jedino praktično rešenje, naravno samo privremeno i prelazno, dok se ne stvore uslovi za formiranje balkanske federacije.³⁰⁵ Ovo treće rešenje, u svojim osnovnim postavkama, ima izvesnih dodirnih tačaka sa već ranije analiziranom koncepcijom Mihaila Politica-Desančića, koju je ovaj formulisao još čitavu deceniju ranije, u svojim govorima i interpelacijama o makedonskom pitanju u ugarskom parlamentu 1907. i 1908. Ako pažljivo uporedimo Politovu i Popovićevu tezu o teritorijalnoj podeli Makedonije po etničkom principu kao privremenom i prelaznom rešenju makedonskog pitanja, doći ćemo do zaključka da među njima ima zaista mnogo sličnosti, samo što Polit pri tome stoji na pozicijama građanske demokratije. Međutim, dok Polit uvek konzekventno raspravlja o balkanskoj konfederaciji kao prikladnoj formi za ujedinjenje balkanskih država, dotle se Popović zadovoljava oblikom balkanske federacije.³⁰⁶

Ovo treće rešenje znači teritorijalnu podelu Makedonije na tri dela. Koncepcije Dušana Popovića, isto kao i one Krste Rakovskoga, očigledno odstupaju od utvrđenog marksističkog stanovišta o nacionalnom pitanju koje mora da polazi od osnovnog načela da svaki narod ima pravo na samoopredeljenje. Stanovišta Dušana Popovića, kao i ona Krste Rakovskoga, na indirektan način odriču ovo pravo makedonskom narodu.

U svakom slučaju, istorijska je zasluga Dušana Popovića što je u tako sudbonosnom trenutku — pred svršetak prvog svetskog rata, dok su se na pojedinim frontovima još uvek vodile velike borbe između dva zaraćena tabora — uspeo da obavesti britansku i ostalu zapadnoevropsku javnost o postojanju makedonskog pitanja u datim istorijskim uslovima. Iako ni on nije postavio čitavu problematiku na pravilnu marksističku osnovu, ipak je uspeo da se suprotstavi jednostranoj interpretaciji Krste Rakovskoga i da pokaže da postoje i druga rešenja makedonskog pitanja. Ne manja je zasluga Setona-Watsona što je omogućio da se na stupcima londonske *Nove Evrope*, jednoga od najuticajnijih političkih časopisa ne samo u Britaniji nego uopšte u velikoj zapadnoevropskoj javnosti, raspravlja o makedonskom pitanju. Iako nije bio organizovan član Laburističke partije, Seton-Watson je kao član Fabijanskog društva imao izvesnih opštedemokratskih simpatija za radnički pokret i socijalističku ideologiju, tako da je rado stavljao na raspolaganje stupce svoga časopisa i socijalističkim publicistima. Oduševljeni propagator oslobođenja

³⁰⁵ Ibid.

³⁰⁶ Isti je slučaj i kod Svetozara Markovića, Pelagića, Tucovića, Karavelova, Boteva. Izgleda da oni nisu uočavali razliku između federacije i konfederacije. Jedino je Polit, koji se specijalno bavio proučavanjem državnopravnih pitanja, uvek precizno diferencirao oblik južnoslovenske federacije od oblika balkanske konfederacije.

podjarmljenih balkanskih naroda Seton-Watson je iskreno želeo da se svestrano prodiskutuju sva sporna pitanja i sve nesuglasice između pojedinih balkanskih naroda. Zato je sa sebi svojstvenom tolerancijom objavio i članke bugarskih i srpskih socijalista o makedonskom problemu, želeći da i sa svoje strane doprinese da se ovo teško i složeno pitanje, koje je toliko trovalo odnose među balkanskim narodima, što povoljnije reši.

Pored izloženih specifičnosti i kontroverza u tretiranju makedonskog pitanja kod pojedinih srpskih i bugarskih socijalista, bilo je među njima i izvesnih dodirnih tačaka i zajedničkih gledanja, opštih mesta i širih saglašavanja. Ovo se zapaža ne samo kod srpskih i bugarskih socijalista, nego i kod ostalih socijalista balkanskih naroda, tako da treba ukazati na ove dodirne tačke i definisati i ova zajednička gledanja balkanskih socijalista prema mogućnostima rešenja makedonskog pitanja u okviru balkanske federacije.

Prema koncepcijama balkanskih socijalista, u sastav balkanske federacije imala bi da uđe, pored Srbije, Bugarske, Grčke i Albanije, još i Makedonija. Međutim, položaj Makedonije u budućoj balkanskoj federaciji bio je nešto drugačiji i specifičniji. Priznajući potrebu posebnosti Makedonije, balkanski socijalisti nisu mogli u punoj meri da shvate i posebnu nacionalnu individualnost makedonskog naroda. Na taj način je uključivanje Makedonije kao posebne jedinice u sastiv balkanske federacije predstavljalo jedno kompromisno rešenje da bi se otklonile nacionalističke netrpeljivosti balkanskih naroda i državnopravne pretenzije balkanskih kraljevina, Srbije, Grčke i Bugarske, na ovu balkansku zemlju, koja je decenijama predstavljala jabuku razdora i pothranjivala imperijalističke planove o njenoj teritorijalnoj podeli, o njenom raskomadanju.

Razlog ovog nerazumevanja balkanskih socijalista za nacionalnu posebnost makedonskog naroda može se objasniti, između ostalog, i ovim argumentima. Socijalističke partije u Evropi, udružene u Drugu internacionalu, isključivale su revolucionarni rad u preuzimanju vlasti. Nacionalnooslobodilački pokreti, naročito oni na Balkanu i Podunavlju, zadržali su veoma izražene revolucionarne elemente, koji su se u političkoj strategiji, taktici i mentalitetu tadašnjih socijaldemokratskih partija ocenjivali više kao smetnja nego kao podrška njihovoj politici. Otuda taj nedovoljni afinitet ovih partija da prihvate, podrže ili rukovode nacionalnooslobodilačkim pokretima. Drugi razlog leži u tome što balkanski socijaldemokrati nisu poznavali stvarni etnički sastav Makedonije, pa su svoje ocene donekle preuzimali od buržoaskih istraživača triju balkanskih država, koji su se opredeljivali prema svojoj nacionalnoj pripadnosti. Protiveći se u principu zavojevačkoj politici svojih vlada o teritorijalnoj podeli Makedonije, socijaldemokrati su ipak mestimice preuzimali ocene vlastite buržoazije o nacionalnom karakteru Makedonije i tako stali na pola puta: priznavali su državnu posebnost Makedonije u okviru balkanske federacije, ali nisu u dovoljnoj meri priznavali jezičku, istorijsku i nacionalnu posebnost makedonskog naroda.

Tucović i Dušan Popović zamišljali su rešenje makedonskog pitanja u okviru balkanske federacije tako da Makedonija predstavlja jednu posebnu jedinicu u toj projektovanoj federaciji balkanskih socijalističkih republika.³⁰⁷

³⁰⁷ J. Marjanović, *Nastanak i razvitak radničkog pokreta u jugoslovenskim zemljama do prvog svetskog rata*, Beograd 1958, 157.

Samo, u tadašnjim uslovima razvoja političke misli u Srbiji, ni Tucović, ni Dušan Popović nisu mogli sagledati postojanje makedonske nacije, kao što je ni čitavu jednu deceniju docnije, u novim društveno-političkim prilikama, nije sagledao ni Sima Marković, tadašnji sekretar Komunističke partije Jugoslavije.³⁰⁸ Tek danas, posmatrajući i proučavajući razvoj makedonskog pitanja iz istorijske perspektive i sa novih aspekata, Dančo Zografski došao je do ovih zaključaka:

„Prvo, Tucovićevo shvatanje o makedonskom nacionalnom pitanju nisu prerasla u potpuno zaokrugljenu celinu, već su mahom nastajala u vezi sa određenim zbivanjima i pojavama; drugo, pojavu nacionalnih previranja i težnji za emancipacijom u balkanskim zemljama i u Makedoniji Tucović je tumačio kao posledicu kapitalističkog razvika i bržeg ekonomskog i kulturnog povezivanja stanovništva; treće, u doba i neposredno posle mladoturske revolucije, Tucović je na stanovništvo Makedonije, koju je inače nazivao ognjištem i glavnim osloncem revolucije, gledao kao na mešavnu pripadnika balkanskih nacija, ispuštajući iz vida, kao i ostali balkanski pa i makedonski socijalisti, proces stvaranja posebne nacionalne fizionomije i individualnosti makedonskog naroda; četvrto, neposredno upoznavanje stvarnosti, raspoloženja i osećanja masa za vreme boravka u Makedoniji tokom balkanskih ratova doprinelo je evoluciji Tucovićevih shvatanja o nacionalnom karakteru i budućnosti makedonskog stanovništva, koja su se znatnim delom nadovezivala na „teorije“ u srpskoj građanskoj nauci (naročito J. Cvijića) o nacionalnoj amorfnosti i neopredeljenosti makedonskog naroda; peto, iako nije bio u stanju da sagleda rezultate, manifestacije i tendencije nacionalno-političke integracije makedonskog naroda, Tucović je bio nepomirljivi protivnik deobe i aneksije Makedonije, zalažući se za majšire pravo slobodnog demokratskog samoopredeljenja i za poseban tretman i državnopravni status Makedonije kao autonomne jedinice bilo u okviru Balkanske ili Istočne federacije...”³⁰⁹

Međutim — „i pored nemogućnosti da pravilno shvati suštinu i perspektive makedonskog nacionalnog pitanja” — Tucović je pozitivno uticao ne samo na makedonske socijaliste nego i na široke mase makedonskog naroda u pogledu jačanja balkanske solidarnosti i sagledavanja nužnosti formiranja južnoslovenske federacije i balkanske konfederacije. Tucovićeve federalističke koncepcije su indirektno uticale i na formiranje Socijalističke federacije (*Fédération socialiste*), osnovane u Solunu 24. jula 1909. Ova politička organizacija imala je za cilj da obuhvati radnike svih narodnosti Makedonije, Turske, Grčke i ostalih balkanskih zemalja i da ih organizuje u sekcije — federacije. Prema istraživanjima Todora Simovskog, Socijalistička federacija je najviše sarađivala sa srpskim socijalistima, članovima Srpske socijaldemokratske partije:

„Koliko je bila velika saradnja sa srpskim socijalistima vidi se i od pretresa koji je 24. juna 1918. godine izvršen u stanu Avrama Benaroja od strane srpske policije u Solunu. Ovaj pretres je bio izvršen po naređenju šefa policijske sekcije Vrhovne komande Srbije. Iz saslušanja Benaroja i srpskog vojnika socijaliste Vlačka Todića, iz pronađenih materijala i prepiske srpskih socijalističkih lidera, koja je išla preko Benaroja i *Fédérationa*, može se videti da je

³⁰⁸ K. Miljevski, *Makedonskoto prašanje vo nacionalnata programa na KPJ (1919—1937)*, Skopje 1962, 39—59.

³⁰⁹ D. Zografski, *Dimitrije Tucović o makedonskom nacionalnom pitanju*. — Zbornik: *Srpska socijaldemokratska partija*, Beograd 1965, 123.

Fédération ne samo pomagao rasturanje zabranjenog socijalističkog lista srpskih socijalista *Budućnost*, već je i održavao vezu srpskih socijalista na frontu i sa onima koji su se nalazili u Parizu.”³¹⁰

Od posebnog je značaja savetovanje predstavnika skoro svih sekcija Socijalističke federacije, koje je održano 7. maja 1917. Sa ovoga skupa objavljen je jedan značajan proglas, u kome se otvoreno osuđuje rat i traži rešenje istočnog pitanja u okviru jedne balkanske demokratske federacije.³¹¹ To potvrđuju i istraživanja Sergija Dimitrijevića:

„Zajedničko antiratno stanovište balkanskih socijalista, njihov aktivni otpor vršen u ime radničke klase njihovih zemalja i međunarodne proleterske solidarnosti, uslovili su njihovo učešće u raznim međunarodnim grupisanjima iste takve ili slične orijentacije. Sve balkanske socijalističke partije vezivale su svoje protivratne akcije za svoj zahtev, stalno ponavljani i obnovljen, za stvaranjem balkanske socijalističke federacije.”³¹²

XIII. MAKEDONSKO PITANJE IZMEĐU DVA RATA

U toku prvoga svetskog rata makedonsko pitanje „nije se zvanično pokretalo između srpske i savezničkih vlada; smatralo se kao da ono ne postoji”.³¹³ Nezvanično pitanje autonomije Makedonije prvi put je pokrenuto u krugovima naprednih intelektualaca u Francuskoj u proleće 1917. O tome je Milenko Vesnić, srpski poslanik u Parizu, odmah obavestio predsednika srpske vlade Nikolu Pašića i preduzeo korake u Ministarstvu spoljnih poslova u Parizu. Vesnića je naročito zabrinulo što se o autonomiji Makedonije počelo govoriti i u štabu generala Saraja i odmah je skrenuo pažnju francuskom ministru spoljnih poslova na „neoportunist i opasnost takvih glasova”.³¹⁴ U francuskim časopisima se dosta pisalo o prilikama i problemima Makedonije, a sprovedena je i jedna anketa na terenu same Makedonije o međunarodnim odnosima.³¹⁵ Sve je to ozbiljno zabrinjavalo Pašićevu vladu.

Nikolu Pašića još više su zabrinule vesti koje su stizale iz Rusije posle februarske revolucije. Zato je uputio u Rusiju, u cilju propagande, dva svoja emisara, profesore Beogradskog univerziteta Aleksandra Belića i Stanoja Stanojevića, koji su ga u svojim poverljivim izveštajima obavestavali o svemu šta se događa u toj zemlji, a posebno o svemu što se tiče Srba i Južnih Slovena. U izveštaju od 11. VI 1917. Belić i Stanojević javljaju Pašiću da „mnogi predstavnici ruske inteligencije govore o autonomiji Mačedonije, a većina socijalističkih i liberalnih partija da prema mačedonskom stanovništvu treba primeniti referendum”. Dva emisara priznaju da je „protiv principa samoopre-

³¹⁰ T. Šimovski, *Aktivnost „Fédération” i njene veze sa balkanskim i drugim socijaldemokratskim partijama (1909—1918)*. — Zbornik: *Srpska socijaldemokratska partija*, 207.

³¹¹ Ibid., 207—208.

³¹² S. Dimitrijević, *Balkanski socijalisti i prvi svetski rat*. — Prilozi za istoriju socijalizma, I. Beograd 1964, 73.

³¹³ D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine*, Beograd 1967, 102.

³¹⁴ Ibid., 103.

³¹⁵ I. Katardžiev, *Antantata i Makedonskoto prašanje vo tekot na 1918. godini*. — *Glasnik na Institutot za nacionalna istorija*, br. 2, god. VIII. Skopje 1964, 27—107.

deljenja teško boriti se ovde" (u Rusiji) i da se u načelu mora usvojiti, ali su sugerirali Pašiću „kako da taj princip u stvari ipak izigra". Oni su mu savetovali da srpska vlada u načelu usvoji princip samoopredeljenja, ali da se „pre njegove primene naše zemlje nama prisajedine, pa ćemo docnije, kada ti krajevi budu očišćeni od bugarskih agitatora, uz pomoć internacionalnih institucija dati mogućnost narodu u Makedoniji da se opredeli".³¹⁶

U još većoj meri su Pašića zabrinjavali pokušaji bugarofila u Velikoj Britaniji da saveznici sa Bugarskom zaključe separatan mir pod određenim uslovima. Emisari bugarskih opozicionih stranaka izjavljivali su u Londonu da su Bugari spremni da zbace s prestola Ferdinanda Koburga, ali pod uslovom da Makedonija pripadne Bugarima. Ovakvi i slični pokušaji s bugarske strane ponavljali su se u nekoliko mahova u toku 1918.³¹⁷ Ne samo bugarofili u Velikoj Britaniji, nego i najveći prijatelji Srba i Jugoslovena među Englezima oštro su kritikovali radikalni režim u Makedoniji posle balkanskih ratova i bojali su se mogućnosti da bi se sličan režim eventualno zaveo i u budućoj jugoslovenskoj državi. Henri Vikhem Stid, glavni urednik londonskog *Tajmsa*, vodećeg nezavisnog lista u Britaniji, prilikom susreta sa Pašićem u Londonu (8. X 1918) otvoreno mu je rekao „da su postupci srpskih vlasti u Makedoniji posle balkanskih ratova i odveć poznati u našoj zemlji (Britaniji), da bi bilo neverovatno, da se takvi metodi sankcionišu i prema Jugoslovenima iz Austro-Ugarske".³¹⁸

Znajući pravo raspoloženje saveznika, Pašić je naročito zazirao od eventualnog plebiscita: „U tom cilju, tj. da bi se pripremilo stanovništvo Makedonije za eventualni plebiscit, Pašić je još februara 1917. tražio od srpske vlade da odobri i stavi na raspolaganje ministru prosvete poverljiv kredit od 300.000 franaka radi srpske agitacije u Makedoniji".³¹⁹ Kadgod je osetio da se postavlja pitanje pripadnosti Makedonije, Pašić je davao izdašna obećanja, ali — kao što je tačno uočio Dragoslav Janković — „to nisu bila obećanja u smislu bilo kakve posebnosti ili autonomije Makedonije i Makedonaca, već samo u smislu poboljšanja njihovog materijalnog položaja i pravnog izjednačenja građana Makedonije s građanima ostalih delova srpske države".³²⁰

Oktobarska socijalistička revolucija sa proklamovanim principom prava narodnog samoopredeljenja ponovo je postavila pred svetsku javnost makedonsko pitanje. Za sudbinu Makedonije zainteresovala se početkom 1918. i Amerika: „U Vašingtonu su počeli da razumevaju važnost balkanskih pitanja i položaja Turske, ali su, konkretno, na makedonsko pitanje gledali drukčije, a ne samo kao na srpsko-bugarski i bugarsko-grčki teritorijalni spor; nije isključeno da se u Beloj kući pomišljalo na uspostavljanje Makedonije kao autonomne državopravne jedinice, pod zaštitom velesila".³²¹ Gotovo u isto vreme javljaju se novi predlozi o rešavanju makedonskog pitanja. Jedna grupa Makedonaca, političkih emigranata u Švajcarskoj, oživljuje stare planove o formiranju balkanske konfederacije, u kojoj bi Makedonija bila jedna autonom-

³¹⁶ D. Janković, op. cit., 173.

³¹⁷ D. Janković i B. Krizman, *Građa o stvaranju jugoslovenske države*, knj. I. Beograd, 1964, 128, 132—133, 277, 335.

³¹⁸ M. Paulova, *Jugoslovenski odbor u Londonu*, Zagreb, 1925, 504—505.

³¹⁹ D. Janković, *Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija*, 106.

³²⁰ Ibid., 455.

³²¹ B. Hrabak — D. Janković, *Srbija 1918*, Beograd 1968, 83.

na jedinicu.³²² Vladimir Nikolić-Podrinjski, bivši podban za vreme vlade hrvatsko-srpske koalicije 1906—1907, u svom memorandumu o makedonskom pitanju pokušava da objedini Politov plan o balkanskoj konfederaciji³²³ i Košutov plan o podunavskoj konfederaciji³²⁴ u jedan širi plan o balkansko-podunavskoj konfederaciji, u kojoj bi našla svoje mesto i Makedonija kao posebna federalna jedinica. Ali, ni u jednome od ovih planova ne govori se o posebnom makedonskom narodu i njegovoj nacionalnoj individualnosti.

Proboj Solunskog fronta i kapitulacija bugarske vojske okončao je rat, ali nije doneo ispunjenje vekovnih nacionalnih težnji: „Kraj rata, zbog toga nije značio neko veliko poboljšanje za madekonske, naročito seljačke mase. U nacionalnom pogledu, dok su se ostali jugoslovenski narodi nalazili u procesu nacionalnog okupljanja, oslobođenja, pa i ujedinjavanja (iako na buržoaski i velikosrpski način), kraj prvog svetskog rata za izmučen i izdelfen makedonski narod značio je novo, potvrđeno negiranje njegove nacionalne individualnosti.”³²⁵

Za vreme Mirovne konferencije u Parizu (početkom 1920.), predsednik italijanske kraljevske vlade Frančesko Niti učinio je ponudu jugoslovenskoj kraljevskoj vladi Stojana Protića da se Jugoslavija odrekne Rijeke, a da joj Kraljevina Italija kao kompenzaciju ustupi Skadar. U to vreme italijanska vojska okupirala je samo Valonu, a Skadar je trebalo prvo osvojiti od Arbanasa, pa tek onda prisajediniti Jugoslaviji uz diplomatsku podršku Kraljevine Italije. Ova Nitijeva ponuda izazvala je oštar sukob i u samoj jugoslovenskoj vladi u Beogradu i među članovima jugoslovenske delegacije u Parizu. Ovaj sukob nije mogao ostati samo unutrašnji sukob među merodavnim faktorima, nego je svojom silinom izbio u javnost i odjeknuo ne samo širom Jugoslavije, nego i u inostranstvu. Problemu je dao širok publicitet Josip Smoldaka, jedan od najistaknutijih naprednih demokratskih građanskih političara Dalmacije, poznat kao nosilac jugoslovenskog pokreta na Jadranu, dugogodišnji narodni poslanik u Dalmatinskom saboru u Zadru i u austrijskom parlamentu u Beču, član pokrajinske vlade za Dalmaciju (1918—1920) i član privremenog narodnog predstavništva SHS u Beogradu (1919—1920). U značajnom članku *Za Rijeku — Skadar*, objavljenom u zagrebačkom *Obzoru*, Smoldaka je podvrgao kritičkoj analizi političku pozadinu i vešto prikrivene motive kojima se rukovodila italijanska vladajuća klasa da istupi s ovakvim sračunatim ponudama jugoslovenskoj vladi. Smoldaka smatra da bi eventualna trampa Rijeke za Skadar ispala samo „u korist talijanskom imperijalizmu” iz ovih razloga:

„1) Italija bi dobila kontrolu nad glavnom izvoznom lukom čitave jugoistočne Evrope. 2) Jugoslavenska država bi unutrašnjim svađama još većma oslabila, pak bi sve to teže mogla odoljevati talijanskom političkom i privred-

³²² Lj. Lape, *Aktivnost na Glavniot odbor na makedonskoto društvo vo Švajcarija 1917—1919. godina i dokumentacija za toa.* — *Glasnik na Institutot na nacionalna istorija*, 1/1965, 131—191.

³²³ M. Polit, *Die orientalische Frage und ihre organische Lösung*, Wien 1862.

³²⁴ L. Kossuth, *Meine Schriften aus der Emigration*, III, 707—711; Lajtor László, *Kossuth Dunai konföderációs terve és előzményei*, Budapest 1944; Hegedűs Lóránd, *Kossuth Lajos legendák hőse*, Budapest 1941; V. Petrović, *Dunavska konfederacija.* — *Politika*, br. 8001, 8004, 8006, 8008/1930; D. Popović, *Košut.* — *Letopis Matice srpske*, knj. 373, sv. 3; K. Milutinović, *Razvoj federalističke misli kod podunavskih naroda.* — *Rad vojvodanskih muzeja*, knj. IV. Novi Sad, 1955.

³²⁵ B. Hrabak — D. Janković, *Srbija 1918*, 173.

nom pritisku. 3) Silna mržnja, 'kojom danas Arbanasi 'kipe na Talijane, prešla bi i na Jugoslavena i time bi bio onemogućen sporazum arbanaško—jugoslovenski za oslobođenje Balkana od tuđe vlasti... Ovo je za svakoga tako jasno, da svijet naprosto ne može vjerovati, da se u nas može naći političara, 'koji bi bili pripravnici trampiti Rijeku za Skadar. Kako danas stvari stoje, uzalud je sakrivati narodu nemilu istinu. Na žalost, ima u našoj državi takvih političara koji su pripravnici da nasjednu paklenoj talijanskoj spletki.'"³²⁶

Josip Smolaka, kao član jugoslovenske delegacije na Mirovnoj konferenciji u Parizu, iz razumljivih razloga nije mogao da izričito imenuje dotične političare, na koje je aludirao, ali je čitava ondašnja javnost razumela da se njegove jasno nagoveštene aluzije odnose na same vođe Radikalne stranke i glavne predstavnike vladajuće klase u Srbiji, Stojana Protića i Nikolu Pašića, čiju je imperijalističku politiku prema Albaniji podvrgao oštroj i opravdanoj kritici Dimitrije Tucović.³²⁷ Protić je, pod svojim poznatim pseudonimom Balkanicus, napisao čitavu knjigu o Albaniji.³²⁸ Knjiga je odmah prevedena i na nemački jezik.³²⁹ Nikola Pašić je o albanskom pitanju mislio na isti način kao i Protić i ostali radikalski prvaci.

Kao član jugoslovenske delegacije u Parizu, Smolaka je bio tačno obavješten o Pašićevim i Protićevim argumentima u prilog prihvatanja Nitijeve ponude trampe Rijeke za Skadar.³³⁰ On je znao i za njihove „intimne razloge”. Posle iskustava iz nedavne prošlosti sa vladajućom klasom Bugarske, vodeći srpski politički krugovi su pretpostavljali da bi u dogledno vreme — pri eventualnim izmenjenim međunarodnim konstelacijama — moglo doći do „političke revanša” i do novih neželjenih sukoba s Bugarskom, i zato su se zanosili na prvi pogled možda privlačnim, ali u stvari vrlo osjetljivim i u krajnjoj liniji retko opasnim kombinacijama o teritorijalnoj podeli Albanije između Jugoslavije i Grčke. Smolaka je smatrao za potrebno da i ove Pašićeve i Protićeve „intimne razloge” podvrgne političkoj analizi, ali ne u zatvorenim političkim i diplomatskim kuloarima, nego pred licem čitave javnosti:

„Skadar je, kaže se, ključ gornje Albanije, a posjed ove zemlje zaštićuje Makedoniju od napada s leđa u novom ratu s Bugarskom; s Italijom u Skadru, veli se, Makedonija bi bila uzeta kao među klijesta. Posve je tačno, da i za držanje Makedonije i za opći mir na Balkanu, treba da se ukloni opasnost napada iz Albanije na naše jugozapadne granice. Ali ta opasnost neće biti uklonjena, već povećana, ako mi silom otmemo Arbanasima Skadar, najveći i najbogatiji grad Albanije. Naš veliki nacionalni program zahtijeva, da čitava Albanija svojom slobodnom voljom uđe u što tješnje vojničke i privredne veze sa jugoslovenskom državom. U tome leži spas Arbanasa i njihova i naša ljepša budućnost. Zato moramo izbjegavati sve što smeta ostvarenju toga programa. Svako nasilje, koje nad Albanijom vrši Italija, dolazi nama u prilog. Ako se mi ne zamerimo Arbanasima, sva će njihova mržnja biti okrenuta protiv talijanskih nametnika i u odlučnom času neće Italija moći iz Albanije da pruži Bugarima ruke, već će u Albaniji talijanski imperijalizam naći svoj grob. Opravdane težnje Crne Gore, da uspostavi kulturne i privredne veze sa Skadrom, kao i potreba naše države da dolinom Drima veže Kosovo s morem, naći

³²⁶ J. Smolaka, *Za Rijeku — Skadar*. — *Obzor*, Zagreb, 3. IV 1920.

³²⁷ D. Tucović, *Srbija i Albanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*. Beograd 1914.

³²⁸ Balkanicus, *Albanski problem i Srbija i Austro-Ugarska*, Beograd 1913.

³²⁹ Balkanicus, *Das albanische Problem und die Beziehungen zwischen Serbien und Österreich-Ungarn*, Leipzig 1913.

³³⁰ J. Smolaka, *Za Rijeku — Skadar*. — *Obzor*, 3. IV 1920.

će svoje sigurno i puno zadovoljenje u sporazumu s Albanijom, a ne u prihvatanju danajskog dara, koji nam sada rukom Nitija pruža D'Anuncijsva Italija. Nadajmo se, da sitni pogledi i sporedni obziri, koji ne vodeći računa o budućnosti traže odmah danas Skadar, kakogod i od kogagod, neće dovesti državu u najopasniju situaciju. Za sigurnost naše jugozapadne granice teže važi prijateljstvo Arbanasa, nego bilo kakva talijanska vojna sila... Tko će se usuđiti da ga pretvori u krvnu zavadu za volju lijepim rečima Makijavelovih nasljednika? Tko to hoće, taj svjesno ili nesvjesno izlaže najvećoj opasnosti baš onu makedonsku granicu, koju bi kratkoviđni političari htjeli obezbjediti uzimanjem Skadra na osnovu Londonskog ugovora.”³³¹

Smodlakin članak izazvao je senzaciju i u zemlji i u inostranstvu. Velikosrpski listovi (*Samouprava*, *Tribuna*), koji su se zalagali za podjelu Albanije između Grčke i Jugoslavije, oštro su napali Smodlaku, zato što je otvoreno ustao protiv prihvatanja pomenutog Nitijeveg predloga. Italijanska iredentistička i nacionalistička štampa (*Giornale d'Italia*, *Idea Nazionale*) koja je, zanosći se svojim imperijalističkim planovima, priželjkivala ne samo slovenski Jadran, od Trsta do Skadra, nego i čitavu Albaniju, dočekala je Smodlakin članak s bezobzirnim napadima. Međutim, demokratska i nezavisna britanska i američka štampa dala mu je širok publicitet i odobrila njegov stav. London-ska revija *The New Europe* donela je Smodlakin članak u celini, u prevodu i s komentarom svoga urednika, poznatog engleskog historičara R. W. Setona-Watsona.³³² Do prihvatanja Nitijeveg predloga nije došlo i Skadar je ostao Albaniji. To je povoljno odjeknulo među Albancima, jer su osetili da im glavna opasnost preti od italijanskog imperijalizma, koji je Albaniju smatrao za svoju interesnu sferu.

Na Mirovnoj konferenciji u Parizu diskutovalo se i o makedonskom pitanju. Na 32. sednici Komiteta za organizaciju novih država, (10. VII 1919.) italijanska delegacija predložila je „specijalnu administraciju za Makedoniju”, ali su se francuski delegati tome suprotstavili.³³³ Na sledećoj sednici istoga komiteta italijanska delegacija izložila je svoj projekat o autonomiji Makedonije u okviru Jugoslavije. Po tome projektu Makedonija bi se imala organizovati kao autonomna jedinica sa najvišim stepenom samoupravljanja, sa svojim autonomnim parlamentom, sa pravom zakonodavne vlasti u oblastima jezika, obrazovanja, vere i mesne administracije, na osnovu ovlašćenja jugoslovenskih zakona; jugoslovenska vlada postavljala bi guvernera autonomne Makedonije koji bi bio odgovoran pred autonomnim parlamentom; činovnički aparat bio bi sastavljen po mogućnosti iz redova samih Makedonaca. Insistirajući na prihvatanju svoga projekta, italijanska delegacija pokušavala je da motive svoga zalaganja za makedonsku stvar prikaže kao težnju da se obezbedi „sigurnost za žitelje Makedonije i specijalno za slovensko stanovništvo, koje nije srpsko”. O italijanskom projektu se razvila opširna diskusija, ali se francuska delegacija i ovom prilikom odlučno izjasnila protiv ovoga projekta.³³⁴

Na 39. sednici ovoga komiteta ponovo je diskutovano o makedonskom pitanju. Delegat Velike Britanije podneo je kompromisan predlog da se omogućiti Društvu naroda da uputi u Makedoniju svoga komesara kao garanciju

³³¹ Ibid.

³³² J. Smodlaka, *Skutari for Fiume*. — *The New Europe*, 29. IV 1920.

³³³ *Makedonskoto prašanje na mirovnata konferencija vo Pariz*. — *Istorija na makedonskiot narod*, kn. II, 434.

³³⁴ Ibid., 435.

protiv eventualnog nacionalnog ugnjetavanja, u trajanju od pet godina. Međutim, Nikola Pašić, predsednik jugoslovenske delegacije, odlučno je odbio sve ove predloge, pozivajući se na srpski ustav, koji daje dovoljno garancije za građanska i politička prava celokupnog stanovništva. Zahvaljujući snažnoj podršci francuske delegacije, ne samo Komitet za organizaciju novih država, nego i Vrhovni savet Mirovne konferencije odbio je sve predloge o autonomiji Makedonije.³³⁵

Poslednji put raspravljalo se o makedonskom pitanju kada je stavljen na dnevni red čl. 51. Mirovnog ugovora s Austrijom, kojim se predviđa posebna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina. Jugoslovenska delegacija nije nikako htela da pristane na ovu konvenciju, došlo je do oštrog sukoba i do dvomesečne opstrukcije. Na kraju krajeva, konvencija je ipak prihvaćena, ali je Makedonija ostala podeljena između Jugoslavije, Bugarske i Grčke: „Pariska mirovna konferencija jednostavno je sankcionisala odredbe Bukureškog mira od 1913. godine.”³³⁶

Posle završetka rata pristupilo se formiranju i organizovanju političkih stranaka u celoj zemlji, pa naravno i u Makedoniji, gde je politički život već pre rata počeo da se razvija i postaje sve intenzivniji. Glavni nosilac velikosrpske, centralističke i hegemonističke politike u Jugoslaviji između dva rata bila je Radikalna stranka, pod vođstvom Nikole Pašića i njegovih naslednika, koji su produžili njegovu politiku sve do raspada stare Jugoslavije. Posle šestojanuarske diktature stranka je menjala ime (Jugoslovenska nacionalna stranka, Jugoslovenska radikalna zajednica), ali je politika ostajala ista: politika nacionalnog ugnjetavanja i ekonomske eksploatacije. Ova politika došla je do najpunijeg izražaja baš u Makedoniji. Stav Demokratske i Zemljoradničke stranke nije se mnogo razlikovao od stava Radikalne stranke. Tri vodeće srpske buržoaske partije usvojile su kao trajnu politiku denacionalizaciju makedonskog naroda. Odmah posle završetka balkanskih ratova, kada je veliki deo Makedonije pripao Kraljevini Srbiji, Radikalna stranka zavela je u „novooslobođenim krajevima” jedan izrazito reakcionaran, policijski režim, koji je izazvao razumljivo nezadovoljstvo među širokim masama makedonskog naroda. Posle teške bugarske okupacije i proboja Solunskog fronta zaveden je u Makedoniji nešto blaži režim iz taktičkih razloga: „Zbog neizvesnosti o sudbini Makedonije vlada je u jesen 1918. godine nastojala da vodi politiku tolerancije prema makedonskom življu. Makedonce u srpskoj službi i vojsci trebalo je zadržati za rad u zavičaju, a u opštinskim upravama trebalo je uvesti što više meštana.”³³⁷ Čak se i Stojan Protić, dugogodišnji ministar unutrašnjih poslova, poznat kao vlastodržac „čvrste ruke”, pokazao kao „popustljiv”, naročito prema makedonskoj trgovačkoj buržoaziji: „Posebno se polagalo na podršku poslovnih krugova po gradovima, tako da su Stojan Protić i neki drugi srpski ministri imali poduži sastanak sa predstavnicima bitoljske čaršije.”³³⁸ Ali, ova tolerancija nije dugo trajala. Čim je Mirovna konferencija u Parizu sankcionisala Bukureški mir iz 1913, prestalo se sa popuštanjem i ponovo je uspostavljen režim „čvrste ruke”. Pod izgovorom borbe protiv „bugaraša” i „makedonstvujušćih” pristupilo se sistematskom nacionalnom ugnje-

³³⁵ Ibid., 435—436.

³³⁶ Ibid., 436.

³³⁷ B. Hrabak—D. Janković, *Srbija 1918*, 175.

³³⁸ Ibid., 176.

tavanju makedonskog naroda i ekonomskoj eksploataciji privrednog potencijala Makedonije.

Pristupilo se i formiranju novih političkih stranaka. Jedna od najvećih novih stranaka bila je Jugoslovenska demokratska stranka koja je postala fuzijom Hrvatsko-srpske koalicije, Samostalne radikalne stranke, Naprednjačke stranke, srbijanske Liberalne stranke (osim grupe Stojana Ribarca, koja se posle smrti svoga lidera takođe priključila Demokratskoj stranci), vojvođanske Liberalne stranke (Mihaila Polita-Desančića), vojvođanske Demokratske stranke (braće Jakšića), slovenačke Liberalne stranke (Gregora Žerjava), jedne grupe levih dalmatinskih pravaša (Ivana Krstelja) i grupe oko sarajevskog *Naroda* (Nikole Stojanovića). Ova velika, ali politički vrlo heterogena stranka privukla je i neke manje političke grupe u Makedoniji.

Makedonski muslimani, u stvari turski feudalci, osnovali su svoju posebnu stranku Džemiet tobože „za zaštitu muslimanskih prava“, a u stvari za očuvanje svojih klasnih privilegija i veleposeda. Ova reakcionarna stranka okupljala je muslimanske mase raspaljivanjem religioznog fanatizma i šovinističke netrpeljivosti, produbljujući jaz između turske i albanske narodnosti i makedonskog naroda. Pod vođstvom Ferhat-beg Drage, Džemiet je ubrzo našao zajednički jezik sa Radikalnom strankom, glasao za Vidovdanski ustav i davao punu podršku svima radikalskim režimima.

Oktobarska socijalistička revolucija dala je snažnoga impulsa radničkim partijama u čitavom svetu, a to se odrazilo i u svima balkanskim zemljama, a naročito u novoj jugoslovenskoj državi, u kojoj su klasne suprotnosti bile izuzetno oštre, a nacionalno pitanje pri samom formiranju države ostalo nerešeno. U svima gradovima Makedonije postojale su već pre rata socijalističke organizacije, a sada se pristupilo njihovom obnavljanju. Među prvim je obnovljena skopska organizacija 9. februara 1919. Na Kongresu ujedinjenja u Beogradu (20—23. IV 1919) Makedonija je bila zastupljena sa 20 delegata.³³⁹ U Centralno veće Socijalističke radničke partije (komunista) izabran je i predstavnik Makedonije Dušan Cekić. Na Oblasnoj partijskoj konferenciji u Skoplju (7—8. I 1920), na kojoj je učestvovalo 34 delegata, izabran je Pokrajinski partijski sekretarijat za Makedoniju i Staru Srbiju sa sedištem u Skoplju.³⁴⁰ Pokrenut je i partijski organ *Socijalistička zora* sa zadatkom da organizuje partijsku propagandu i širi socijalističke ideje u narodnim masama. Na Vukovarskom kongresu (20—24. VI 1920) partijske organizacije iz Makedonije bile su zastupljene brojnim delegatima, koje su aktivno učestvovala u radu. Komunistička partija hvatala je sve dubljega korena širom Jugoslavije, a naročito u Makedoniji.

Prve značajne uspehe postigli su komunisti na opštinskim izborima u Makedoniji 22. avgusta 1920. Tako, na primer, u Velesu su komunisti dobili 1285 glasova, demokrati 582, a radikali samo 66. U Kumanovu komunisti su pobedili sa 720 glasova, dok su demokrati dobili 500, a radikali svega 280. U samom Skoplju radikali su istakli zajedničku listu sa Džemietom, ali su dobili ukupno svega 1180 glasova, dok su komunisti postigli 1617 glasova.³⁴¹ Još veći uspeh pokazali su komunisti u Makedoniji na izborima za Ustavotvornu skupštinu

³³⁹ *Položbata na Makedonija vo Kral'stvoto SHS do Vidovdanskiot ustav.* — *Istorija na makedonskiot narod*, kn. III. 15.

³⁴⁰ *Ibid.*, 17.

³⁴¹ *Ibid.*, 19.

22. novembra 1920. Oni su dobili najveći broj glasova (40.201) i osvojili 15 mandata; demokrati 30.379 glasova i 11 mandata; Džemiet 18.528 glasova i 5 mandata, radikali 10.702 glasa i 2 mandata.³⁴² U celoj zemlji KPJ postigla je 59 mandata i postala treća stranka u Ustavotvornoj skupštini.

Ubrzo posle izbora izbili su širom Jugoslavije veliki radnički štrajkovi, koji su pokazali udarnu snagu komunističkog pokreta. Vladajuća klasa se ozbiljno zabrinula za postojeći poredak u zemlji. Posledica sve većeg straha od socijalne revolucije izazvala je strahovitu reakciju. Vlada Milenka Vesnića donosi zloglasnu Obznanu protiv komunista (noću između 29. i 30. XII 1920), rastura partijske i sindikalne organizacije, konfiskuje arhive, progoni i zatvara komunističke agitatore, predviđa iznimne mere i drakonske kazne.

Kao što srpski socijalisti, pa čak ni oni najprogresivniji i najrevolucionarniji (D. Tucović, D. Popović) nisu u potpunosti shvatili suštinu jugoslovenskog nacionalnog pitanja, isto tako ga nije shvatio ni Sima Marković, prvi sekretar KPJ. On je stajao na stanovištu da se Srbi, Hrvati i Slovenci mogu tretirati kao tri ogranka jedne narodnosti,³⁴³ dok makedonsku nacionalnu individualnost uopšte nije priznavao.³⁴⁴ Na Drugoj zemaljskoj partijskoj konferenciji (u maju 1923.) Markovićev stav prema nacionalnom pitanju podvrgnut je oštroj kritici; njegovo shvatanje da se nacionalno pitanje u Jugoslaviji može rešiti obrazovanjem pokrajinskih autonomija označio je kao oportunističko i reformističko istaknuti partijski funkcioner i komunistički poslanik u Ustavotvornoj skupštini (izabran u skopskom izbornom okrugu) Kosta Novaković, u posebnoj brošuri.³⁴⁵ Ova brošura „doživela je svestran prijem kod svesnih, najnaprednijih elemenata makedonskog naroda”.³⁴⁶ Bila je vrlo zapažena i mnogo citirana u naprednoj štampi, a listovi *Balkanska federacija* i *Makedonsko delo* doneli su iscrpne izvode. Međutim, u redovima vladajuće klase brošura je izazvala strahovitu reakciju, bila je odmah zabranjena i konfiskovana, a Novaković optužen i osuđen po Zakonu o zaštiti države na 6 meseci zatvora.

Dugotrajnom, upornom idejnom i teoretskom borbom KPJ izgradila je svoj program o nacionalnom pitanju i stvorila model za njegovo rešenje.³⁴⁷ Kominternu je izvukla odgovarajuće zaključke iz snage i borbene upornosti makedonskog nacionalnooslobodilačkog pokreta i priznala makedonski narod kao posebnu južnoslovensku naciju 1934. godine.³⁴⁸

Posle šestojanuarske diktature, a u još većoj meri nakon marseljskog atentata, počelo se sve glasnije govoriti o nužnosti državnog preuređenja Jugoslavije na federativnim osnovama. O ovoj neophodnoj potrebi naročito se govorilo u Hrvatskoj i Makedoniji, gde je nezadovoljstvo sa postojećim poretom bilo najveće i gde je otpor protiv sistema nacionalnog ugnjetavanja bio najsnažniji. Jedan od malobrojnih srpskih građanskih političara koji je ne samo uvideo neodrživost centralističkog uređenja nego i neophodnu nužnost

³⁴² Ibid., 22.

³⁴³ S. Marković, *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma*, Beograd 1923, 35—37.

³⁴⁴ Ibid., 116—124.

³⁴⁵ K. Novaković, *Makedonija Makedoncima! Zemlja zemljoradnicima!* Beograd 1924.

³⁴⁶ *Istorija na makedonskiot narod*, kn. III, 47.

³⁴⁷ K. Miljevski, *Makedonskoto prašanje vo nacionalnata programa na KPJ (1919—1937)*, Skopje 1962, 39—59.

³⁴⁸ Ibid.

prelaska na federativno uređenje jugoslovenskih zemalja bio je Ljuba Davidović, koji je već 1922. bio načisto s tim da je Vidovdanski ustav fatalan za zemlju i da je nužno potražiti nove ključeve rešenja jugoslovenskog nacionalnog pitanja.³⁴⁹ Davidović nije išao do kraja u tome svom traženju, stao je na polovini puta, ali je njegov pokušaj, ipak, vredan pažnje.

Govoreći o Davidovićevom stavu prema federativnom preuređenju Jugoslavije, Ivan Ribar je ukazao na poznatu činjenicu da ni Davidović nije imao razumevanja za nacionalnu individualnost Makedonaca. U svom pismu političkim prijateljima u Bosni i Hercegovini, napisanom uoči petomajskih izbora 1935, Davidović je — ističe Ribar — „prvi put u ime demokrata nagovijestio složenu državu umjesto jedinstvene, zajednicu umjesto integralnog jugoslovenskog jedinstva”. Međutim, ni tada, u tom svom pismu, izjašnjavajući se za federaciju, Davidović nije spomenuo Makedoniju. Ribar ovako objašnjava njegov stav prema ovom problemu:

„O Makedoniji kao jedinici nije Davidović spomenuo ni riječi, ne samo da joj nije priznavao političku individualnost, već je à priori odbijao svaku diskusiju o nekom posebnom makedonskom narodu. Za njega Makedonija je bila Južna Srbija, kao što je Vojvodina bila Sjeverna Srbija. U tome su bile oduvijek složne sve stranke u Srbiji. I kada su poslije između Davidovića i Mačeka vođeni pregovori za formuliranje sporazuma, Maček i njegovi predstavnici nisu se nikada dotakli Makedonije kao jedinice, izbegavajući je, da ne bi pogodili osjetljivost Srba povezanu sa tradicijom, još iz vremena Dušanovog carstva.”³⁵⁰

Krupan korak dalje od Ljube Davidovića učinio je Svetozar Pribićević. Kao politički emigrant u Parizu, za vreme šestojanuarske diktature, on je jasno sagledao slom svojih ranijih unitarističkih koncepcija, postao federalista i deklarirao se za novu, federativnu Jugoslaviju. U svojoj značajnoj knjizi *La dictature de roi Alexandre* (Paris, 1933) Pribićević se osvrnuo i na makedonsko pitanje:

„U makedonskom pitanju dve teze su se suprotstavljale: srpska, po kojoj su Makedonci Srbi, i bugarska, po kojoj su oni Bugari. Postoji i druga postavka, koju podržavaju mnogi Srbi i Bugari, a prema kojoj današnji Makedonci nisu ni Srbi ni Bugari već Makedonci. Njihovo je geslo: Makedonija Makedoncima!... Na samim je Makedoncima, a ne na drugima, da se izjasne o svojoj narodnosti. Ali, treba da oni mogu da se slobodno izjasne, bez ma čijeg pritiska, ni odozdo ni odozgo. Treba im obezbediti slobodu i prema komitetskim bandama i raznim bugarskim ilegalnim organizacijama, kao i prema pritisku vlasti. Neka Makedonci budu što hoće i neka se razvijaju kako žele, glavno je da to bude u potpunoj slobodi. Treba da budemo zadovoljni time što se oni osećaju Jugoslovenima, i treba da budemo srećni što oni svojom snagom i hrabrošću učvršćuju položaj Jugoslovena na jugu Balkanskog Poluostrva.”³⁵¹

Jedina građanska opoziciona stranka u Srbiji, koja je u svome programu (1920) imala federativno državno uređenje, bila je Jugoslovenska republikanska stranka (Jaše Prodanovića), ali ona je od vladajuće klase i dvorske kama-rile bila u toj meri progonjena da nije mogla doći do izražaja na parlamen-

³⁴⁹ K. Milutinović, *Dr Ivan Ribar*. Poglavlje VI. *Prvi pokušaj revizije Vidovdanskog ustava*. Sisak, 1968, 109—124.

³⁵⁰ I. Ribar, *Iz moje političke suradnje*, Zagreb, 1965, 260.

³⁵¹ Sv. Pribićević, *Diktatura kralja Aleksandra*, Beograd 1952, 162.

tarnim izborima; jedino je na izborima za Ustavotvornu skupštinu (1920) osvojila 3 poslanička mandata. Od svih građanskih opozicionih stranaka u Srbiji, Jugoslovenska republikanska stranka je pokazala najviše razumevanja za makedonsku problematiku, o čemu rečito govori niz članaka objavljenih u stranačkom organu *Republika* (1920—1926).

Na petomajskim izborima (1935), prvim izborima posle šestojanuarske diktature na kojima je i opozicija učestvovala, Makedonija je loše prošla. U Vardarskoj banovini režimska Jugoslovenska nacionalna stranka, pomoću reakcionarnog Dontovog sistema i izbornih falsifikata, prigrabila je 44 mandata, dok je Udružena opozicija dobila — samo jedan! Na vladinoj listi ušli su u Narodnu skupštinu sve same režimske kreature, koje o interesima i zahtevima Makedonije nisu vodile nikakvu brigu.

Opravidano nezadovoljstvo širokih narodnih masa u Makedoniji i Hrvatskoj pokušali su da iskoriste unutrašnji neprijatelj da pomoću susednih fašističkih država miniraju Jugoslaviju i nasilnim putem izazovu njeno raskomadavanje. Međutim, na plenarnom sastanku Centralnog komiteta KPJ (u aprilu 1936.), na kojoj je kritički analizirana unutrašnja i međunarodna politička situacija, konstatovano je da je „moguća zajednička egzistencija Hrvata, Slovenaca i drugih naroda u jednoj državi sa Srbima pod uslovom da se uništi prevlast jednoga naroda nad drugima, da se postigne demokratija i nacionalna ravnopravnost i da se osigura slobodan razvitak svakom narodu.”³⁵²

Na savetovanju rukovodećeg partijskog aktiva KPJ (u Moskvi, u junu 1936.), na kome su učestvovali Josip Broz, Blagoje Parović, Filip Filipović, Edvard Kardelj i drugi, donesena je značajna rezolucija, u kojoj je rečeno da KPJ — dosledno stojeći na marksističko-lenjinističkom principu prava naroda na samoopredeljenje do otcepljenja — „istupa protiv razbijanja sadašnjeg državnog područja Jugoslavije, budući da se to državno preuređenje daje postići na miran način na osnovu nacionalne ravnopravnosti; jer prilikom pokreta za otcepljenje ugnjetavanih naroda koristilo bi se samo fašističkom neprijatelju i njegovim vojničkim ciljevima... Zbog toga KPJ mora da razobličava grupe Ivana Mihailova i Pavelića-Perčeca kao agenata fašističkih imperijalista, koji se demagoški izjašnjavaju za nezavisnu Makedoniju i nezavisnu Hrvatsku.”³⁵³

Izbor Josipa Broza za sekretara Centralnog komiteta KPJ bio je od velikog značaja ne samo za dalji uspešan razvoj organizovanog radničkog pokreta u Jugoslaviji, nego isto tako i za pravilno postavljanje i rešavanje nacionalnog pitanja uopšte, a makedonskog pitanja, kao važne komponente ovoga kompleksnog i složenog problema, posebno i naročito. Nova situacija u Partiji olakšala je formiranje i izgrađivanje jednoga novog pokreta, poznatog pod imenom Makedonskog narodnog pokreta (MANAPO), koji je okupio u svoje redove najbolje makedonske intelektualce i naprednu studentsku omladinu Makedonije, koja je studirala na fakultetima i visokim školama Beograda i Zagreba. Idejne osnove i principi ovoga pokreta bili su izneseni „u jednom programskom dokumentu, u *Političkoj deklaraciji*, koja beše usvojena na posebnom ilegalnom sastanku naprednih i rodoljubivih makedonskih studenata i antifašista u Zagrebu... potpisana skoro od svih makedonskih studenata

³⁵² *Istorija na makedonskiot narod*, III, 98.

³⁵³ *Ibid.*, 98—99.

Zagrebačkog univerziteta i zatim upućena u Beograd za usvajanje i potpisivanje od tamošnjih makedonskih studenata. Veliki deo makedonskih studenata svih fakulteta u Beogradu isto tako se solidarisao sa *Političkom deklaracijom* i potpisao je”.³⁵⁴ Osnovna misao mogla bi se ukratko formulisati ovako: „Makedonski narodni pokret treba da se bori za nacionalnu slobodu i ravnopravnost makedonskog naroda u okviru Jugoslavije koja bi se preuredila kao federativna državna zajednica.” Borba makedonskog naroda „treba da se slije sa borbom drugih jugoslovenskih naroda i narodnosti i sa najprogresivnijim društvenim snagama Jugoslavije za ostvarivanje elementarnih demokratskih prava...”³⁵⁵

Za izgrađivanje idejne platforme pokreta od velikog je značaja bilo pokretanje naprednog lista *Naš vesnik* u Zagrebu, inicijativom jedne grupe makedonskih studenata. Među saradnicima ovoga lista nalazio se i talentovani makedonski pesnik Kosta Racin. List je uređivan i štampan u Zagrebu, gde su uslovi za izdavanje opozicione štampe bili nešto povoljniji nego u Skoplju. Policija je zaplenila ovaj list, kao što je sistematski ugušivala svu opozicionu štampu, a naročito onu koja se borila za afirmaciju makedonske nacionalne individualnosti i za federativno preuređenje Jugoslavije, u kojoj će Makedonija imati položaj posebne federalne jedinice.

Rukovodstvo Makedonskog narodnog pokreta predložilo je vođama Udružene opozicije, kada su raspisani poslanički izbori za Narodnu skupštinu za 11. decembar 1938 — poslednje izbore u staroj Jugoslaviji — da MANAPO bude prihvaćen kao priznati deo Udružene opozicije u Vardarskoj banovini. Ali, vođi srpskih građanskih stranaka nisu hteli ni da razgovaraju o tome, zato što bi to značilo prećutno priznavanje makedonske nacionalne individualnosti, a za njih su Makedonci bili Srbi, a Makedonija — Južna Srbija!

Odbijeni od Udružene opozicije u Beogradu, predstavnici MANAPO uputili su se u Zagreb Vlatku Mačeku, nosiocu zajedničke liste Seljačko-demokratske koalicije i Udružene opozicije. Maček ih je ljubazno primio, ali ih je takođe odbio, pozivajući se na lojalnost prema „srpskim partnerima” i na podelu „interesnih sfera” između Zagreba i Beograda; po tom ključu, Makedonija je spadala u „srpsku interesnu sferu” i Maček se „ograničio samo na davanje preporuka makedonskim kandidatima da se vežu za koju od srpskih opozicionih stranaka...”³⁵⁶

Na decembarskim izborima makedonski komunisti i ostali levičari ipak su glasali za kandidate Udružene opozicije, i to u velikoj većini za kandidate Zemljoradničke stranke. Najveći uspeh postigla je opoziciona lista u veleškom izbornom okrugu, gde je dobila 4094 glasa, dok je vladina lista dobila 4091 glas. Značajne uspehe postigla je opoziciona lista i u Prilepu i Kavadaru. Međutim, fašistička organizacija „Zbor” (Dimitrija Ljotića) dobila je u čitavoj Vardarskoj banovini samo 133 glasa: „Ovo beše dokaz duboke mržnje koju su široke narodne mase Makedonije osećale prema fašizmu.”³⁵⁷

Profašistička vlada Milana Stojadinovića pretrpela je na decembarskim izborima poraz — iako je formalno izdejstvovala većinu — i morala je otići. Novu vladu obrazovao je Dragiša Cvetković, ministar u Stojadinovićevim

³⁵⁴ Ibid., 99.

³⁵⁵ Ibid., 100.

³⁵⁶ Ibid., 109.

³⁵⁷ Ibid., 111.

vladama, koji je svojom ostavkom izazvao pad Stojadinovićeve vlade. Prva Cvetkovićeva vlada imala je privremeni karakter, jer joj je knez Pavle stavio u zadatak da pripremi sve što je potrebno za rešavanje hrvatskog pitanja, odnosno za sporazum sa Seljačko-demokratskom koalicijom. Usled sve većeg zaoštavanja međunacionalnih odnosa u zemlji i usled sve teže spoljnopolitičke situacije u svetu, Cvetkoviću je naređeno da popušta i da po svaku cenu postigne sporazum sa hrvatskim rukovodstvom. Ferdo Čulinović ovako objašnjava stvar:

„Pregovori između Beograda i Zagreba tekli su sporo i s obostranim nepovjerenjem. Na strani centralističkih državnih vrhova gledalo se nerado na sve te oštrije zahtjeve, koji su se javljali kod pregovorača oko Mačeka. Elementi oko dvorske kamarile nisu se lako odlučivali, da se odreknu centralističkog uređenja države, napose sa davanjem koncesija Hrvatskoj. Na drugoj su strani poneki iz redova oko vodstva Hrvatske seljačke stranke, pa čak i u samom tom vodstvu, sve otvorenije i glasnije govorili o nezavisnoj državi Hrvatskoj... Mnogi su znaci sve jasnije pokazivali, da je neposredno blizu Drugi svetski rat. Hitlerove prijete Poljskoj rječitro su govorile, da uskoro predstoji napad Trećeg Rajha sa svim njegovim dalekosežnim posljedicama.”³⁵⁸

Sve to ubrzalo je sklapanje sporazuma Cvetković—Maček od 26. avgusta 1939. Maček postaje potpredsednik vlade, petorica njegovih drugova ministri, a Ivan Šubašić ban Hrvatske. Istoga dana donesena je i *Uredba o Banovini Hrvatskoj*. Po prvom članu: „Savska i Primorska banovina, kao i kotari Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik i Fojnica spajaju se u jednu banovinu pod imenom Banovina Hrvatska.”³⁵⁹

Formiranjem Banovine Hrvatske stvarno je priznata hrvatska nacija i autonomna hrvatska teritorija: „S političkog stanovišta značila je Banovina Hrvatska pobjedu hrvatskih federalista nad dotadanjim krutim centralizmom beogradskih državnih vrhova na čelu s kamarilom i namjesništvom.”³⁶⁰ Međutim, sve druge banovine ostale su isto onako uređene kao što je to predviđao oktroiirani ustav od 1931. Ta činjenica izazvala je razumljivo nezadovoljstvo u drugim banovinama, a naročito u Makedoniji i Sloveniji. Makedonci i Slovenci tražili su da i njihove oblasti dobiju isti status autonomnih banovina, na čelu sa banom, vladom i saborom. To je podstaklo i Bosance, i Crnogorce, i Vojvodane, da i oni postave slične zahteve za autonomnim uređenjem svojih oblasti.

Međutim, jačanje autonomnih struja kod jugoslovenskih naroda i narodnosti izazvalo je reakciju velikosrpskih krugova na drugoj strani. Maček je ubacio u hrvatske mase parolu: „Hrvati na okup!” Velikosrpski elementi oko Srpskog kulturnog kluba (predsednik Slobodan Jovanović, organ *Srpski glas* u redakciji Dragiše Vasića) odgovorili su na to sa sličnom parolom: „Srbi na okup!” Osetivši se ugroženi formiranjem Banovine Hrvatske, velikosrpski krugovi odmah su otpočeli akciju za osnivanjem srpske banovine, ali pod imenom „Srpske zemlje”. Prema istraživanjima Ferda Čulinovića „ideja o formiranju jedne takve oblasti dobila je pristalica i u redovima vlade Dragiše Cvetkovića. U tim se krugovima sredinom 1940 počelo pripremati za reorganizaciju države, i to opet na način sličan onomu, koji je doveo do donošenja Uredbe

³⁵⁸ F. Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, II, 147—148.

³⁵⁹ *Službene novine*, 26. VIII 1939.

³⁶⁰ F. Čulinović, op. cit., 152.

o Banovini Hrvatskoj.”³⁶¹ U Institutu za historiju države i prava Sveučilišta u Zagrebu čuva se fotokopija originalnog Nacrta uredbe o reorganizaciji Kraljevine Jugoslavije. Prvi član ovoga nacrta predviđao je: „Banovine Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Vardarska spajaju se u jedno pod zajedničkim imenom Srpske zemlje, čije je sedište u Skoplju.”³⁶² Nije potrebno naročito naglašavati: Skoplje nije predviđeno za sedište Srpskih zemalja zato da bi se zadovoljili Makedonci, nego Velikosrbi, koji su u Skoplju videli prestonicu cara Dušana i zanosili se obnovom Dušanovog carstva.³⁶³ Do ostvarenja ovoga nacrta nije došlo, zbog pritiska osovinskih sila na Kraljevinu Jugoslaviju da pristupi Trojnom paktu. Sva druga pitanja ostavljena su na stranu i odložena za docnije, jer je pritisak postajao sve jači i izazvao snažan otpor svih opozicionih snaga u zemlji protiv pristupanja Trojnom paktu.

XIV. MAKEDONIJA U NARODNOJ REVOLUCIJI

Vlada Cvetković—Maček podlegla je pritisku i njeni predstavnici potpisali su akt o pristupanju Kraljevine Jugoslavije Trojnom paktu, ali je već posle dva dana (27. marta 1941) došlo do preokreta: napredne snage u zemlji pružile su takav otpor profašističkoj politici režima putem masovnih demonstracija ne samo u Beogradu, nego širom zemlje, umešale su se i rodoljubive snage u vojsci, zbacile namesništvo i vladu, i doprinele bržem razvoju događaja.

Napad fašističkih sila na Jugoslaviju izazvao je njeno raskomadavanje. Makedoniju su razdelile i okupirale Italija i Bugarska. Oba okupatora vršili su ne samo ekonomsku eksploataciju zemlje, nego istovremeno i denacionalizatorsku i diskriminatorску politiku prema Makedoncima.³⁶⁴ Iako je opšta vojno-politička situacija u Makedoniji bila vrlo nepovoljna, još teža i složenija nego u ostalim jugoslovenskim zemljama, ni Makedonija nije zaostala i podigla je oružani ustanak okupatora već u leto 1941. godine.³⁶⁵

Na savetovanju delegata i partijskih aktivista iz svih krajeva Makedonije od 7. januara 1942. u Skoplju, raspravljalo se o političkoj situaciji i o formiranju i organizovanju partizanskih odreda na terenu. U toku 1942. vođene su uspešne oružane borbe u pirinskoj, egejskoj i vardarskoj Makedoniji protiv okupatora. Uporedno i istovremeno organizuje se i ekonomska borba, usmerena protiv snabdevanja okupatorskih oružanih snaga. Narodne mase na selu ukazuju svestranu pomoć partizanskim odredima, s jedne strane, a s druge strane uskraćuju pomoć četničkim jedinicama Draže Mihailovića, koje i dalje smatraju i nazivaju Makedoniju — Južnom Srbijom. Okupatorske oružane snage pakušavaju da uguše narodni ustanak, ali u tome ne uspevaju.

³⁶¹ Ibid., 168.

³⁶² Ibid., 169.

³⁶³ Ni do danas nije utvrđeno autorstvo nacrta ove uredbe. Pretpostavlja se da su ga sastavili Dragiša Vasić i Slobodan Drašković, a da ga je odobrio Slobodan Jovanović.

³⁶⁴ Apostolski—Hristov—Terzioski, *Položbata na okupirana Makedonija vo Vtorata svetska vojna (1941—1944)*. — *Glasnik INI*, Skopje, br. 1, god. VII/1963.

³⁶⁵ M. Apostolski, *Osloboditelnata vojna na makedonskiot narod (1941—1945)*, Skopje 1965.

Porazi Hitlerovih armija kod Staljingrada i uspješne ofanzive zapadnih saveznika u severnoj Africi početkom 1943. daju novog impulsa oslobodilačkim pokretima širom porobljene Evrope. Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito upućuje 16. januara 1943. pismo Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju, u kome daje ocenu dotadašnjeg rada, ukazuje na slabosti pokreta i objašnjava probleme dalje oslobodilačke borbe.³⁶⁶ U drugoj polovini februara 1943. stiže u Makedoniju delegat Vrhovnog štaba, koji je odigrao značajnu ulogu u daljem razvoju ustanka u Makedoniji. Formiraju se novi partizanski odredi i reorganizuje se Glavni štab Narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda Makedonije. Od posebnog je značaja formiranje Komunističke partije Makedonije i osnivanje prvog Centralnog komiteta. Prva sednica Komiteta održana je u Tetovu 19. marta 1943. Ovaj akt predstavlja „potvrdu načelne i dosledne politike KPJ u nacionalnom pitanju i nov korak u rešavanju makedonskog pitanja...”³⁶⁷

Kapitulacija fašističke Italije (9. IX 1943) imala je dalekosežnih posledica za dalji razvoj oslobodilačke borbe u Makedoniji. Ona je omogućila proširenje slobodne teritorije u dotadašnjoj italijanskoj „interesnoj sferi” u Makedoniji i masovni priliv novih boraca u partizanske odrede. Istovremeno došlo je do krupnih promena i u Albaniji: dotadašnja talijanaška kvislinška garnitura ustupila je mesto novoj, pronemačkoj kvislinškoj garnituri, koja je proglasila „nezavisnost” Albanije pod „zaštitom” Trećega Rajha (14. IX 1943)!

Drugo zasедanje AVNOJ-a (29. XI 1943) našlo je snažnoga odziva i u Makedoniji. Iako makedonski predstavnici, zbog udaljenosti i teških saobraćajnih uslova, nisu mogli doći na ovo istorijsko zasеdanje u Jajcu, narod Makedonije prihvatio je jednodušno njegove odluke.³⁶⁸ Pri kraju 1943. i početkom 1944. godine dolazi do opšteg masovnog narodnog ustanka u Makedoniji, do novih pobeda nad okupatorima i njihovim pomagačima i do sve većeg proširenja oslobođene teritorije.³⁶⁹ Dolazi isto tako i do objedinjavanja rukovodstva oslobodilačkih snaga Makedonije, Kosmeta i južnih krajeva Srbije. Novi postignuti uspesi uslovljavaju početak priprema za formiranje ASNOM-a (Anti-fašističkog saboranja narodnog oslobođenja Makedonije).³⁷⁰ Posle uspešno završene proletnje ofanzive, inicijativni odbor saziva Prvo zasеdanje ASNOM-a u manastiru Prohoru Pčinjskom za 2. avgust 1944. Ovo zasеdanje donosi niz istorijskih odluka: ASNOM se konstituiše u vrhovno, zakonodavno i izvršno telo Makedonije kao ravnopravna federalna jedinica demokratske federativne Jugoslavije; zajemčavaju se osnovna građanska prava svima stanovnicima Makedonije; uvodi se makedonski jezik kao službeni jezik u makedonskoj državi itd. Sa prvog zasеdanja ASNOM-a upućena je makedonskom narodu proklamacija, u kojoj se kaže: „Od teških borbi i prolivanja krvi najboljih sinova

³⁶⁶ *Istorija na makedonskiot narod*, III, 355.

³⁶⁷ *Ibid.*, 357.

³⁶⁸ M. Apostolski, *Motivi koji su uticali da makedonski narod jedinstveno prihvati odluke AVNOJ-a. Značenje II zasеdanja AVNOJ-a za socijalističku revoluciju u Jugoslaviji*. Fakultet političkih nauka u Zagrebu 1963; M. Apostolski, *II zasеdanje AVNOJ-a i vojnopolitička situacija u Makedoniji*. — *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 4/1963.

³⁶⁹ M. Apostolski, *Od Kožuf do Bogomila i Kozjak. Operaciji na edinicite od NOV i POJ zimata 1943—1944 vo Makedonija i Pomoravieto*. Skopje 1959.

³⁷⁰ A. Hristov, *Pripreme za obrazovanje Antifašističkog saboranja narodnog oslobođenja Makedonije (ASNOM)*. — *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 2/1965.

izleglo se danas prvo narodno sobranje, simbol tvoje slobode i izraz tvoga suvereniteta... Vekovni ideal makedonskog naroda je postignut..."³⁷¹

Slom fašističke Bugarske ubrzao je proces oslobođenja Makedonije i doveo do saradnje oslobodilačkih pokreta Jugoslavije i Bugarske. Otečestveno-frontovska vlast u Bugarskoj uključuje se u borbu protiv Hitlerovih armija. Prilikom njihovog povlačenja dolazi do poslednjih borbi.³⁷² U celoj Makedoniji se formira nova narodna vlast. Prvi ustav nove, demokratske, federativne Jugoslavije potvrdio je tekovine narodnooslobodilačke borbe i ozakonio istorijske odluke Prvog zasjedanja ASNOM-a od 2. avgusta 1944.³⁷³

Borba za rešenje makedonskog pitanja ne može se i ne sme se posmatrati izdvojeno od ukupne borbe za rešavanje čitavog južnoslovenskog i balkanskog pitanja. Počevši od prvog srpskog ustanka u osvit XIX veka, preko grčkog ustanka, bosanskih, hercegovačkih, crnogorskih, bokeljskih, krajiških, makedonskih i bugarskih buna i ustanaka, preko oslobodilačkih ratova 70-tih godina, sve do naše slavne narodnooslobodilačke borbe jedan je put. Znatan deo ovih krvavih sukoba odigrao se baš na teritoriji Makedonije. Jedna od najdragocenijih tekovina naše Narodne revolucije neosporno je definitivno rešenje makedonskog pitanja: Makedonija postaje posebna jedinica u federaciji slobodnih i ravnopravnih jugoslovenskih socijalističkih republika.

³⁷¹ A. Hristov, *Značenjeto na ASNOM vo državno-pravnata istorija na makedonskiot narod*. — Zbornik *Razvitok na državnosta na makedonskiot narod*. Skopje 1966; A. Hristov, *Politički deklaracii od Prvoto zasjedanje na ASNOM*. — *Sovremenost*, Skopje 1964.

³⁷² M. Apostolski, *Završne borbe za oslobođenje Makedonije*, Beograd 1953.

³⁷³ A. Hristov, *Sozdavanje na federalna Makedonija vo jugoslovenskata federacija*. *Političko-pravna studija*. Skopje 1965.

**PRILOG IZUČAVANJU NASTANKA, ORGANIZACIONOG
MEHANIZMA I DELATNOSTI GOSPODARSKE SLOGE¹**

Političke prilike u Jugoslaviji 1935. godine dovele su namesnički režim do saznanja da ne može više vladati kao do tada. Teror šestojanuarske diktature, a i ekonomske krize, koji su se poklopili nekako u isto vreme, dosegli su do takvih granica da je politika stege morala postepeno da se napušta. Namesništvo je nastojalo da to popuštanje prikaže kao vraćanje na normalan, prešestojanuarski, parlamentarni politički život. Zato je dozvolio oživljavanje rada bivših političkih stranaka, čak i opozicionih, a i samo je osnivalo nove građanske partije. Na pozornici političkog života počele su da se pojavljuju kako stare (Radikalna, Demokratska, Zemljoradnička, HSS i dr.), tako i nove političke građanske stranke.

Iako je oživljavanje političkog života izgledalo kao demokratizacija društva, to ipak u suštini nije tako bilo. Namesnički režim je samo na vešt način nastojao da onaj revolt i bunt radničkih i seljačkih masa, koji je stvoren diktaturom i ekonomskom krizom, kanališe u svoje vode. I pored slobodnog rada političkih stranaka, šestojanuarsko političko zakonodavstvo nikad nije bilo ukinuto. Ono je ostalo i dalje na snazi jer je režim hteo da se tako obezbedi i da u svako doba može da primeni zakone i zabrani, rasturi ili pohapsi rukovodstvo, a i cele stranke. Približavali su se i novi skupštinski izbori, poznati kao Petomajski izbori od 1935. godine. Režimu je trebalo da uspostavi pokornu skupštinu i da se obezbedi sa strane. U takvoj situaciji vidnu ulogu igrala je i Hrvatska seljačka stranka. Ona je bila jedna od najvećih političkih partija u zemlji. Iz diktature je izašla homogenija nego ranije. Njeno rukovodstvo koristilo je priliku da se prikaže jedinim legitimnim predstavnikom hrvatskog naroda, a posebno hrvatskog seljaštva. Nešto pre raspisivanja izbora pušten je sa izdržavanja još neizdržane kazne predsednik HSS dr Vlatko Maček.

¹ Ovaj rad nije neka zaokružena celina o Gospodarskoj slozi. Naprotiv, on je, kako već i u samom naslovu stoji, samo jedan *prilog* izučavanju ove organizacije. Na takvu koncepciju upućuje me već i sama građa (samo dokumenti koji potiču od Gospodarske sloge), na osnovu koje sam rad napisao. Ipak, uveren sam, prvi deo ovog rada, o vremenu nastanka i organizacionoj strukturi Gospodarske sloge, neće pretrpeti veće promene. Drugi deo, o delatnosti Gospodarske sloge, ukoliko bude više dopunjen, proširen pa i izmenjen, biće vredniji nego sada.

Na skupštinske izbore 5. maja 1935. godine HSS je, kao što je poznato, izašla u zajednici sa još nekoliko stranaka pod imenom Udružene opozicije. Na ovim izborima bilo je istaknuto četiri kandidatske liste: prva, vladina lista, sa nosiocem Bogoljubom Jevtićem, predsednikom vlade; druga, lista Udružene opozicije, sa nosiocem Vlatkom Mačekom, predsednikom HSS; treća lista bila je Božidara Maksimovića i četvrta Jugoslovenskog narodnog pokreta „Zbor“, sa nosiocem Dimitrijem Ljotićem. Većinu glasova dobile su prve dve liste: vladina 1 746 982, ili 60,6%, UO 1 076 345, ili 37,4%, dok su ostale dve dobile malo — treća, jedva 33 549, ili 1,2% i četvrta, 24 088, ili 0,8% glasova. Samo za HSS glasalo je nešto preko 800 000 ljudi.

Mesec-dva posle izbora došlo je do pada Jevtićeve vlade. Namesništvo je poverilo mandat Milanu Stojadinoviću. On je sastavio vladu trojne kombinacije: od jednog dela Radikalne stranke, celokupne Ljudske slovenačke stranke i Jugoslovenske muslimanske organizacije. Istovremeno je od ove tri obrazovana i nova politička stranka pod imenom Jugoslovenska radikalna zajednica ili, skraćeno, JRZ. Namesnički režim je želeo da i dalje proširi političku bazu i stupio je u pregovore sa vođstvom HSS. Ova stranka je prihvatila kontakt i na dosta širokom planu ga je eksploatisala. Istakla je mogućnost skorog rešenja takozvanog hrvatskog pitanja, odnosno, dolaska HSS na vlast ili bolje reći njen ulazak u vlast. U takvoj situaciji došlo je i do osnivanja Gospodarske sloge.²

OSNIVANJE I ZADACI

Odmah posle Petomajskih skupštinskih izbora 1935. godine, rukovodstvo HSS je počelo da preduzima i neposredne akcije za osnivanje jedne ekonomske organizacije HSS, ili kako su prvaci rado govorili, ekonomske organizacije Hrvatskog seljačkog pokreta. Posle izvršenih dvomesečnih priprema, 5. jula 1935. godine, u Zagrebu se sastala Osnivačka skupština, uglavnom članova HSS, koja je usvajanjem pravila i izborom organa, osnovala ekonomsku organizaciju pod zvaničnim nazivom Gospodarska sloga, zadruga s ograničenim jemstvom u Zagrebu.³

Na osnivanju ove organizacije bio je angažovan jedan veći broj prvaka HSS, među kojima su se naročito isticali: dr Dragutin Tot, dr Rudolf Bićanić, dr Ljudevit Tomašić, a najviše sam predsednik dr Vlatko Maček. Mnogi prvaci HSS, govoreći u raznim prilikama o Gospodarskoj slozi, isticali su zasluge dr Vlatka Mačeka za osnivanje i rad ove organizacije. Pored toga što je dao ideju i instrukcije o radu, Maček je i lično učestvovao na brojnim sastancima njenih organa uprave i sednicama skupštine.⁴ U okviru te aktivnosti on je,

² Opširnije o ovim događajima vidi: I. Ribar, *Politički zapisi, knj. III i IV*, Beograd, 195; F. Culimović, *Jugoslavija između dva rata, knj. II*, Zagreb, 1961; Lj. Boban, *O političkim previranjima na selu u Banovini Hrvatskoj*, Istorija XX veka, Zbornik radova IND, II, Beograd 1961. i T. Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929—1935*, Beograd 1969.

³ *Predstavnici 100 000 zadrugara na skupštini Gospodarske sloge*, Hrvatski dnevnik od 28. VI 1936, str. 7; *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske Sloge za 1936. godinu*, GS, br. 10 do 10. V 1937, str. 1—6; M. Konjhodžić, *Seljački pokret u Hrvatskoj*, Zagreb 1940, str. 55.

⁴ U „Gospodarskoj slozi“ br. 15 od 20. VII 1938, str. 1, objavljen je članak pod naslovom „Dr Vlatko Maček i Gospodarska sloga“.

kao predsjednik Hrvatske seljačke stranke, 1. I 1936. godine, izdao jedan dokument koji glasi:⁵

„Proglas dr-a Vladka Mačeka na narod o organizaciji Gospodarske Sloge”. U njemu je na jezgrovit način izložio ciljeve Gospodarske sloge.

„Borba hrvatskog naroda ima za svrhu postignuće dvojakoga cilje:

1) da hrvatski narod postigne svoju *političku slobodu* izraženu u Slobodnoj hrvatskoj domovini.

2) da u takovoj Slobodnoj Hrvatskoj bude gospodar onaj, tko po svom broju, po svom poštenju i po svojoj radinosti sačinjava jezgru hrvatskog naroda, a to je *hrvatsko seljaštvo*.

Jedan od glavnih uvjeta za postignuće drugoga cilja jest, da se onemoćući izrabljivanje i pljačkanje Hrvatskoga seljačkog naroda, koje je hrvatsko seljaštvo dovelo u položaj, koji se više ne može izdržati.

Nije daleko vrijeme, kada će hrvatski seljački narod doći do svoje političke slobode, ali bismo svi zajedno imali od te slobode vrlo malo koristi, kad bi ta sloboda zatekla hrvatsko seljaštvo bez ekonomske organizacije. Imamo u našoj povjesti žalostan primjer, gdje je oslobođenje hrvatskoga seljaka ispod vlastelinske tlake tomu seljaštvu, a prema tome i cijelomu hrvatskom narodu, više škodilo nego koristilo, jer je seljački narod oslobođenje dočekao nepripravan.

Ne smijemo dozvoliti, da hrvatski seljak jednako nepripravan dočeka, dotično izvojuje, svoje političko oslobođenje. Zato treba već sada učiniti sve priprave, da hrvatski seljak bude ekonomski tako nezavisan kao što će uskoro, ako Bog da biti nezavisan i politički.

To treba da bude nastojanje ne samo cjelokupnog hrvatskog seljaštva, ne samo cjelokupnog hrvatskog radništva, nego i sve one inteligencije i građanstva, koje zna, da je ne samo njihova politička sudbina, ne samo kulturna sudbina, nego i ekonomska sudbina usko vezana sa sudbinom hrvatskoga seljaštva.

U tu svrhu osnovana je Gospodarska Sloga, pa treba nastojati, da svaki naš čovjek, koji je organiziran politički u HSS, bude organiziran i ekonomski u toj gospodarskoj organizaciji.”⁶

Važnost koju je Maček pridavao Gospodarskoj slozi vidi se i iz njegovih govora i nekih članaka. Tako on u drugom svom govoru, koji je održan na Prvoj skupštini Gospodarske sloge, kaže:

„Dragi Bog, hvala i dika mu budi, dao mi je prilike, da vidim dva puta u svom životu sinuti zoru hrvatskom seljačkom narodu. Prvi put bilo je to prije 32 godine, kada se je osnovala Hrvatska Seljačka Stranka. Onda sam znao i vidio, da je to početak pravog života, duhovnog života i političkog života hrvatskog seljačkog naroda.

Danas kad vas vidim ovako složne, ovako okupljene, imam isto ono čuvstvo, jer vidim i drugi put da sviće zora hrvatskom seljačkom narodu!

Vidim da je hrvatski seljački narod postao potpuno svijestan, ne samo idejno, nego svijestan i u radu, kad treba pomoći sam sebi.”

⁵ Na Proglasu nema datuma izdavanja, ali u članku „Dr Vlatko Maček i Gospodarska sloga” piše da je taj Proglas izdat 1. I 1936 (*vidi: Gospodarska sloga, br. 15 od 20. VII 1938, str. 1.*).

⁶ Proglas je prepisan iz GS br. 10 od 10. V 1937, gde je objavljen izveštaj za Drugu redovnu glavnu skupštinu GS, koji je održana 16. maja 1937. godine.

U daljem svom izlaganju Maček je rekao kako hrvatski seljački narod ne treba sam da čeka da mu neko drugi pomogne, nego da se organizuje i sam sebi pomaže. Na kraju govora obratio se prisutnima sa molbom da pozdrave i sve one koji nisu prisutni i rekao:

„Pozdravite ih u moje ime i recite im: Kada sviće zora, bit će skoro i sunca! Bit će skoro i slobodna Hrvatska i njezina sadržina, socijalna pravica hrvatskom narodu!”⁷

U jednom članku piše da Hrvatski seljački pokret neće ni tuđe, ni domaće samovolje — „bilo pod imenom boljševizma ili fašizma.

I jedno i drugo je i opet zlo, jer ne samo što širokim slojevima naroda, dakle narodu kao cijelomu nije pomoženo, nego što je još žalosnije, pogažena je i ova misao, radi koje su misli prolivene već rijeke krvi i suza — sloboda.”

Ovim je Maček jasno stavio do znanja da Gospodarska sloga nije komunistička organizacija. Nešto kasnije, prilikom svog rođendana, objašnjavajući zajedničke ideje Gospodarske sloge i Seljačkog pokreta je rekao:

„Vidite uči nas sv. Pismo: kad je Gospod Bog Adama potjerao iz raja, onda mu je rekao „U znoju lica svoga jesti ćeš kruh svoj”. To je božja odredba i protiv te odredbe nije moguće nikome boriti se.

Ali, nije rekao Bog: „Ti se budeš znojil, a drugi bu jel kruh tvoj”. . . To je nepravdo, i zato vidite: naša politika u prvom redu ide za tim, da onako, kako je Bog odredio: da svaki čovjek živi u svojoj muci. To je ukratko seljački program.

Mnogi se pitaju, pa u čemu je seljački program? On je u tome da ne budem ja samo oral i kopal, a drugi bu žel. To je smisao i bit programa HSS.”⁸

Skoro u istom duhu, samo drugačijom faktografijom, uzroke osnivanja Gospodarske sloge izneo je i Centralni komitet KPJ u svom listu Proleter u broju za maj i juni 1936. godine. U članku „Za akciju Gospodarske Sloge!”, Proleter je prvo izneo težak položaj seljaštva i prirodne posljedice:

„Prirodno je da su seljaci dovedeni u takav očajan položaj — sami počeli da traže izlaz i spas.

Šta je rodilo akciju Gospodarske Sloge? Prije svega — strahovita bijeda seljaka, koja je dosegla vrhunac. Dalje, visoka svijest, solidarnost, sloga i organizovanost hrvatskih seljaka, koja treba da postane primjer i uzor za seljake u svim ostalim krajevima.”⁹

Kako se iz citata vidi, CK KPJ je podržao osnivanje Gospodarske sloge, dao svoje objašnjenje stanja hrvatskog seljaštva i uzroke koji su doveli do osnivanja ove privredne organizacije. Otkuda to? U odgovoru na ovo pitanje treba imati u vidu da je CK KPJ tada vodio politiku osnivanja jedne masovne političke organizacije, poznate pod imenom Narodni front slobode, koji je kasnije nazvan Antifašistički narodni front. U sklopu niza mera koje je u tom pravcu preduzimao, CK KPJ je pokušao da pridobije u taj front i neke pojedince ili i cela vodstva građanskih opozicionih političkih stranaka. Takav je slučaj bio i sa HSS, tim pre što bi se putem nje, ako bi se iskreno htelo, nešto i moglo pomoći ne samo hrvatskom, nego celokupnom seljaštvu u Jugo-

⁷ Drugi govor predsjednika Vlatka Mačeka na I skupštini Gospodarske sloge, GS, br. 10 od 10. V 1937, str. 3.

⁸ Jedan značajan govor dr Vlatka Mačeka, GS, br. 16 od 1. VIII 1936, str. 1.

⁹ Za akciju Gospodarske sloge!, Proleter, organ CK KPJ, br. 2—3 od maja—juna 1936, str. 6.

slaviji. U okvirima buržoaskog režima u tadašnjoj Jugoslaviji i stanja u kakvom se seljaštvo nalazilo, svaka pomoć bi mu dobro došla. Zbog toga je CK KPJ i podržao osnivanje i rad Gospodarske sloge u to vreme.

* * *

O ciljevima i zadacima Gospodarske sloge Maček je u Proglasu govorio samo uopšteno. Međutim, u članu 2. Pravila ove zadruga, zadaci su opširnije konkretizovani:

„Zadaci Zadruga su da zajedničkim vođenjem poslova, na temelju uzajamne pomoći članova, bez težnje za dobitkom, sa svim raspoloživim sredstvima, unapređuje, promiče, pomaže i štiti gospodarske interese i gospodarstvo svojih članova, napose članova seljaka i njihovog gospodarstva. Uz to će Zadruga, radi što potpunijeg promicanja gospodarstva svojih članova, širiti među članovima stručno znanje i naobrazbu.

U ostvarenju tih zadataka Zadruga će preduzimati sve što je zakonom dopušteno, a osobito će:

- 1.) pribavljati sredstva potrebna za poslovanje, pa i uzimanjem zajmova;
- 2.) organizirati u krugu svojih članova zajedničku nabavku i zamjenu potrepština svih vrsti i nabavljati ih za svoje članove;
- 3.) organizirati u krugu svojih članova unovčenje i zamjenu njihovih proizvoda i unovčavati ih;
- 4.) poticati i organizirati međusobno pomaganje svojih članova i pružati im mogućnosti udruživanja za zajednički prigodni ili stalni posao;
- 5.) radi što uspješnijeg i racionalnijeg provođenja zadataka pomagati osnivanje, osnivati, otvarati i održavati skladišta, hambare, sušione, prodavaone i ostale prostorije i uređaje, koji mogu poslužiti tim ciljevima;
- 6.) unapređivati domaću, a napose seljačku kućnu proizvodnju;
- 7.) uopće unapređivati gospodarstvo svojih članova upućivajući ih održavanjem predavanja, tečajeva, davanjem pismenih i usmenih uputa i sličnim u savremen i napredan način gospodarenja.”

Na kraju ovog člana kaže se još i to da će upravni odbor izraditi posebne pravilnike o poslovanju Zadruga, bilo za jednu ili više grana njenog poslovanja.

IMOVINSKO-PRAVNI POLOŽAJ GOSPODARSKE SLOGE

Članom 3, 4, 5, 6, 7 i 8 Pravila, regulisan je imovinsko-pravni položaj Gospodarske sloge. Definisana kao zadruga, i njena imovina je *zadružna*, a sastojala se iz onih izvora koji su bili uobičajeni za formiranje imovine jedne zadruga: upisnina, poslovnih udela članova, rezervnih fondova, zaklada, zajmova, pomoći, darova, poklona, legata, posebnih doprinosa članova i ostalih prihoda iz poslovanja.

Pravni odnos Gospodarske sloge prema poslovnim partnerima regulisan je u članu 8. Tu su nabrojani ulozi, odnosno sredstva kojima Zadruga garan-

tuje svojim poveriocima, a to su: sredstva rezervnog fonda, sva njena potraživanja, nekretnine i ostala njena imovina, poslovni udeli njenih članova i solidarno jemstvo članova do jednostrukog iznosa upisanih poslovnih udela.¹⁰

ČLANSTVO, PRAVA I DUŽNOSTI

Članom 9. regulisano je ko može biti član Gospodarske sloge, pa se kaže: „Članom Zadruge može biti svaka osoba, fizička i pravna, koja neograničeno raspolaže svojom imovinom i boravi na području Zadruge, a koju upravni odbor Zadruge primi u članstvo.”

Kako se vidi, da bi neko lice postalo član Zadruge, postavljena su tri uslova. Prvo, da je pravno sposobno, odnosno da neograničeno raspolaže svojom imovinom. Drugo, da boravi na području Zadruge. Treba napomenuti da se područje Zadruge smatra šire a ne samo Zagreb, gde je njeno sedište. I treće, da upravni odbor dotično lice primi u članstvo.

U stavu 2. pomenutog člana predviđeno je da i kućne zadruge mogu stupiti u članstvo ove Zadruge pod uslovom da su svi njihovi članovi koji imaju pravo glasa, dali o tome izjavu u opštinskom poglavarstvu i da je pristup odobrilo kotarsko poglavarstvo. Kućnu zadrugu u Gospodarskoj slozi zastupao je njen starešina.

Dužnosti članova Zadruge, prema članu 11. Pravila jesu:

„1.) upisati i u određenom roku uplatiti upisninu i po upravnom odboru određeni broj poslovnih udjela;

2.) jamčiti za obaveze Zadruge jednostrukim iznosom upisanih poslovnih udjela;

3.) sve svoje poslove, u koliko spadaju u predmete poslovanja Zadruge (Cl. 2.), obavljati preko Zadruge, a isto tako sve takove svoje predmete podmirivati preko Zadruge;

4.) držati se propisa pravila Zadruge i Pravilnika i poslovnika, kao i zaključaka skupštine Zadruge i rješenja i odredaba upravnog odbora i drugih upravnih organa Zadruge;

5.) u svemu najsavjesnije promicati interese Zadruge i njeno napredovanje, kao i svuda i u svakoj prilici čuvati njen ugled;

6.) uplaćivati posebne prinose, kako i u koliko to riješi skupština Zadruge.”

Prava članova određena su članom 12:

„1.) sudjelovati, predlagati i glasovati na skupštinama i drugim sastancima i vijećanjima Zadruge;

2.) birati i biti biran u upravni odbor i ostale organe Zadruge;

3.) poslužiti se poslovanjem Zadruge u svim onim poslovima, koji spadaju u predmete njenog poslovanja...”

Prestanak članstva regulisan je članom 13. Članstvo u Zadrugi prestaje: istupom člana; njegovim isključenjem; smrću i danom ulaska u likvidaciju, odnosno danom proglašenja stečaja. Vredno je napomenuti da zadrugar koji želi istupiti mora podneti upravnom odboru pismeni zahtev i to najmanje tri

¹⁰ Pravila Gospodarske sloge, zadruge s. o. j. u Zagrebu, GS, br. 15 od 1. VIII 1940, str. 3.

meseca pre svršetka poslovne godine, tako da mu se prestanak članstva računa sa završetkom tekuće poslovne godine. Naravno da pre istupa mora izvršiti sve svoje imovinsko-pravne obaveze prema Zadruzi.

UPRAVNI ORGANI ZADRUGE

U članu 14. nabrojani su upravni organi. Rečeno je da Zadruga ima ove organe: skupštinu, upravni odbor, poslovni odbor i nadzorni odbor. Svakom od ovih organa poklonjeno je dosta pažnje, detaljno su regulisana njihova prava i dužnosti i opisana organizacija rada i poslovanja.

Članom 15. regulisan je hijerarhijski položaj skupštine. „Skupština Zadruga je ... vrhovni upravni organ, na kojoj članovi vrše svoja prava o poslovima Zadruga.”

U stavu drugom ovog člana regulisan je sastav skupštine i postupak kako se on ostvaruje.

„Skupštinu sačinjavaju delegati članova izabrani na osnovu čl. 28. st. 3. Zakona o privrednim zadrugama. Svako kotarsko i gradsko povjereništvo Zadruga izabrat će svake godine na svojem kotarskom, odnosno gradskom sastanku delegate za skupštinu Zadruga tako, da će se na svakih sto ... članova izabrati po jedan delegat ... Delegati se biraju većinom prisutnih glasova tako, da svakom članu pripada jedan glas, bez obzira na broj po njemu upisanih udjela.”

Sednica skupštine mora se po pravilu objaviti najmanje 15 dana ranije nekim javnim sredstvom, bilo glasilom Zadruga ili na neki drugi način. U pozivu mora stajati dnevni red sednice. Ovo je značajno naročito ako skupština treba da donese odluku o izmeni propisa ili pravila Zadruga. Ukoliko su ti dokumenti od većeg značaja, onda se u pozivu moraju i konkretno naznačiti (čl. 16).

Članom 18. određeno je da su „skupštine ... redovite i izvanredne.

Redovita skupština mora se održati svake godine u sjedištu Zadruga i to najkasnije u roku od 6 mjeseci poslije svršetka prethodne poslovne godine.”

Stav treći posvećen je vanrednoj skupštini. „Izvanredna skupština održava se ... kada je to potrebno prema propisima Zakona, ili kada je potrebno, da se vijeća o kojem hitnom i neodgodljivom predmetu, o kojem može donijeti rješenje samo skupština Zadruga.”

U stavu četvrtom pomenutog člana predviđeni su sazivači skupštine. Nju po pravilu saziva upravni odbor. „Ako upravni odbor ne sazove redovitu glavnu skupštinu na vrijeme, dužan ju je sazvati nadzorni odbor najdalje u roku od mjesec dana poslije svršetka roka do kada je redovitu skupštinu morao sazvati upravni odbor. Ako ovu skupštinu ne sazove na vrijeme ni nadzorni odbor, sazvat će je revizijski savez, kojom Zadruga pripada i to najkasnije u daljnjem roku od mjesec dana.” Slično je regulisano i sazivanje vanredne skupštine. U članu 18. stavu petom, kaže se da je vanrednu skupštinu dužan sazvati upravni odbor ako je o tome donela rešenje prethodna skupština. Upravni odbor obavezan je da sazove vanrednu skupštinu i onda kada to u svom pismenom zahtevu sa predlogom dnevnog reda skupštine, zatraži najmanje jedna desetina članova Zadruga. Ako upravni odbor ne sazove vanrednu skupštinu na zahtev članova, sazvaće je onaj, ko je za to ovlašćen po pro-

pisima zakona. Nadzorni odbor je dužan da sazove vanrednu skupštinu u slučajevima koji su navedeni u Zakonu o privrednim zadrugama.

U članu 19. regulisano je ko predsjedava skupštinskim sednicama. Predviđeno je više različitih mogućnosti u zavisnosti od trenutne situacije. „Skupštini predsjedava predsjednik upravnog odbora Zadruga, ili ako je ovaj spriječen, jedan od potpredsjednika, a ako su svi ovi spriječeni, predsjedava najstariji od prisutnih članova upravnog odbora.”

Slično je rešenje dato i u slučaju da skupštinu saziva nadzorni odbor. Radom skupštine rukovodi predsjednik nadzornog odbora. Ukoliko je on sprečen, predsjedava njegov zamenik. Znatno drugačije je postavljeno rukovođenje skupštinom ako je sazvana na zahtev članova. U tom slučaju skupština bira predsjedavajućeg, a do njegovog izbora predsjedava jedan od sazivača.

U slučaju kad skupštinu sazove revizijski savez, onda on određuje predsjedavajućeg između članova Zadruga.

Način glasanja na skupštinama određen je članom 20. Glasanje se vrši javno, ustajanjem ili dizanjem ruku, a samo izuzetno, i to ako zatraži barem jedna petina prisutnih članova, onda će se glasati tajno i poimenično.

Potreban kvorum za punovažan rad skupštine određen je u članu 21. U drugom stavu se kaže da skupština može donositi punovažne zaključke ako je na njoj prisutno toliko delegata da oni zastupaju barem polovinu članova. Zaključci se donose običnom većinom glasova. Ako su glasovi jednako raspodeljeni, onda se predlog o kojem se glasa smatra odbačenim.

Za donošenje zaključaka kojima se menjaju pravila Zadruga, svrgavaju članovi upravnog ili nadzornog odbora s njihove dužnosti, kao i zaključci o prestanku rada ili spajanju Zadruga, potrebno je da glasa onoliko delegata koji pokrivaju više od polovine svega članstva. Stavom četvrtim ovog člana predviđeno je i kako će se postupiti u slučaju da na skupštini nije prisutan potreban broj članova. U takvoj situaciji sednica skupštine se odlaže za jedan sat i onda otpočinje sa radom bez obzira na broj prisutnih. Ali, ukoliko se na dnevnom redu skupštine nalaze izmene pravila Zadruga, smenjivanje članova upravnog ili nadzornog odbora, odluka o prestanku ili fuziji Zadruga, ne može se nova skupština održati pre nego što istekne 15 dana, računajući od dana sednice na kojoj nije bio prisutan dovoljan broj delegata.

Delokrug rada skupštine regulisan je u članu 22. Najvažniji poslovi skupštine su: da ispituje celokupno poslovanje upravnog i nadzornog odbora i suda dobrih ljudi, da odobrava godišnje zaključne račune i daje razrešnicu upravnom i nadzornom odboru; da bira i svrgava članove upravnog i nadzornog odbora, suda dobrih ljudi i likvidatora; da bira izaslanika između svojih članova, koji će zastupati Zadrugu na skupštini odgovarajućeg zadrugnog saveza; da rešava kako će se sveukupni čist godišnji poslovni višak rasporediti na pojedine fondove kao i o popuni eventualnog poslovnog gubitka; da donosi zaključke na osnovu izveštaja o reviziji Zadruga koju vrši revizijski savez; da potvrđuje ugovore koji Zadrugu obavezuju na više godina; da odlučuje o posebnim doprinosima članova Zadruzi; da rešava o predlozima i žalbama članova protiv poslovanja zadrugnih organa; da rešava o izmenama i dopunama zadrugnih pravila; da daje zvanično tumačenje zadrugnih pravila i da rešava žalbe protiv isključenja članova.

Glavni pismeni dokument a radu Zadruga je zapisnik koji se vodi na sednicama skupštine. On je najzvaničniji dokument i o radu skupštine.

UPRAVNI ODBOR

Drugi po važnosti organ Zadruge je upravni odbor. U članu 24. kaže se da „poslovima Zadruge upravlja upravni odbor, držeći se kod toga propisa Zakona, ovih pravila i Pravilnika i poslovnika Zadruge, kao i zaključaka skupštine Zadruge.” Upravni odbor sastoji se od 30—45 članova uključujući predsjednika i tri potpredsjednika, koje iz redova članova bira skupština na mandadni rok od jedne godine. Naime, skupština bira samo članove upravnog odbora, koji između sebe biraju predsjednika i tri potpredsjednika.

U stavu četvrtom istoga člana predviđena su ograničenja za izbor u upravni odbor. Ona se odnose na članove Zadruge koji su osuđeni presudom suda i na one koji imaju svojstvo činovnika u istoj zadrugi.

Upravni odbor zastupa Zadrugu u sudu, pred organima vlasti i prema trećim licima. Ukoliko u tome postoje neke smetnje među članovima upravnog odbora, onda Zadrugu zastupa ili nadzorni odbor ili poseban zastupnik koga skupština izabere između svojih članova.

Delokrug rada i prava upravnog odbora određeni su članom 26. Upravni odbor ima ove dužnosti:

„1.) upravljati svim poslovima Zadruge s brižljivošću i opreznosti upravnog poslovnog čovjeka i izvršavati zaključke skupštine Zadruge;

2.) rješavati o primanju i isključenju članova;

3.) sklapati u ime Zadruge pogodbe i zajmove, držeći se kod toga zaključaka skupštine Zadruge;

4.) starati se, da se obaveze Zadruge uredno vrše i poslovi Zadruge točno i na vrijeme obavljaju;

5.) nadzirati blagajnu i brinuti se, da se uredno i točno vodi cjelokupno knjigovodstvo, ispitati godišnje zaključne račune, te ih najkasnije u roku od tri mjeseca posle svršetka poslovne godine sastaviti, potpisati i podneti nadzornom odboru i kada ih ovaj povrat, postupiti s njima dalje po propisima zakona o privrednim zadrugama;

6.) sazivati skupštine Zadruge;

7.) postavljati potrebne činovnike i određivati im njihova beriva;

8.) izdavati punomoći pojedinim svojim članovima, ili činovnicima Zadruge, ili naročitim punomoćnicima, kojima se u stanovitim prilikama pojerava zastupanje interesa Zadruge;

9.) starati se za valjanu upravu i dobro stanje sveukupne imovine Zadruge i za sigurno ukamaćenje gotovine Zadruge;

10.) obavljati sve prijave i podneske trgovačkom (registarskom) sudu i ostalim vlastima, na koje je obvezana Zadruga po propisima zakona;

11.) donositi pravilnike i poslovnike Zadruge i rješavati s kojom granom posla, kada i u koliko će Zadruga početi, odnosno prestati da radi;

12.) proučiti i pretresti izvještaj o reviziji Zadruge, provedenoj po revizoru revizijskog saveza Zadruge, te ga bez odlaganja saopćiti nadzornom odboru i zatim staviti čitanje revizijskog izvještaja i rješenja, revizijskog saveza na dnevni red prve naredne skupštine Zadruge zajedno sa svojim primjedbama i predlozima.”

Članom 27. regulisan je postupak u radu upravnog odbora. Predviđa se da upravni odbor donosi svoja rešenja na sednicama, da sednice zakazuje predsednik ili jedan od potpredsednika, da upravni odbor punovažno donosi zaključke ako je na sednici prisutno najmanje polovina članova a da se zaključci donose običnom većinom glasova prisutnih članova. I ovde vredi pravilo da se predlog smatra odbačenim ako su glasovi za njega i protiv njega jednako podeljeni. Kao u radu skupštine, i na sednicama upravnog odbora vodi se zapisnik, koji predstavlja najmerodavniji službeni dokument.

POSLOVNI ODBOR

Treći po redu upravni organ Zadruga je poslovni odbor. Prema članu 28. „radi bržega i lakšega obavljanja poslova izabire upravni odbor iz svoje sredine poslovni odbor od ukupno 10 osoba, u koji ulaze pretsjednik, I. potpredsjednik i još 8 članova upravnog odbora.”

Delokrug poslovnog odbora određuje upravni odbor, kome je poslovni odbor odgovoran za svoj rad. I za rad poslovnog odbora važe odredbe iz člana 27. koje se odnose na postupak u radu upravnog odbora.

NADZORNI ODBOR

Četvrti po redu upravni organ Zadruga je nadzorni odbor. Prema članu 29. nadzorni odbor sastoji se od pet članova, uključujući tu i predsednika i njegovog zamenika. Ali za razliku od poslovnog odbora, koji između svojih članova bira upravni odbor, članove nadzornog odbora bira skupština iz reda zadrugara. Njihov mandat traje takođe jednu godinu kao i mandat članova upravnog odbora. I članovi nadzornog odbora na prvoj sednici vrše konstituisanje i biraju između sebe predsednika i njegovog zamenika. Ograničenja za izbor članova upravnog odbora važe i za članove nadzornog odbora. Njima se dodaju još i nova. Za člana nadzornog odbora ne može biti izabran član upravnog odbora, činovnik Zadruga i lice kome je po zakonu zabranjeno vršenje delatnosti kojima se Zadruga bavi.

Delokrug rada nadzornog odbora određen je članom 30. U njemu se prvo kaže da je ovaj odbor dužan da brižljivošću i oprežnošću urednog poslovnog čoveka vrši sve dužnosti koje su mu poverene. Zatim se te dužnosti nabrajaju:

„1.) da nadzire cjelokupno poslovanje upravnog odbora, činovnika i punomoćnika Zadruga i da se stara da rad Zadruga, odgovara Zakonu, pravilima Zadruga, njezinim pravilnicima i poslovniceima i da se vrše zaključci skupština Zadruga, te da se uopšte i u svakom pravcu štiti i unapređuje interese Zadruga;

2.) da od vremena do vremena pregleda i ispituje cijelo poslovanje Zadruga, napose poslovne knjige, blagajnu, inventar . . .;

3.) da najkasnije u toku četvrtog mjeseca poslije svršetka poslovne godine pregleda i ispita tačnost i pravilnost zaključnih računa Zadruga . . .;

4.) da opažene mane i nedostatke u radu Zadruga unese u zapisnik i pismeno traži da se odstrane;

5.) da kadgod nalazi za potrebno, traži od članova upravnog odbora... sva potrebna obaveštenja;

6.) da sazove skupštinu Zadruga u svim slučajevima, kada to propisuje Zakon o privrednim zadrugama..."

I nadzorni odbor donosi svoje odluke na sednicama. One su punovažne ako je na sednici prisutna najmanje polovina članova. Odluke se donose običnom većinom prisutnih članova.

Odgovornost svih upravnih organa Zadruga (upravnog, poslovnog i nadzornog odbora) regulisana je članom 32. pomenutih pravila. Članovi svih ovih odbora odgovaraju lično i solidarno, u smislu zakona za tačno vršenje svojih dužnosti, kao i za štete koje bi po Zadrugu nastale zbog njihovog zanemarijanja. Štaviše, oni se te odgovornosti ne mogu osloboditi ni pozivom na zaključak skupštine Zadruga, koji bi bio protivan zakonima ili ovim pravilima. Ove odgovornosti su oslobođeni oni članovi odbora koji su glasali protiv zaključaka i to verifikovali u zapisniku sednice, kao i oni članovi odbora koji nisu bili prisutni na sednici kada se o takvoj odluci glasalo ako su odmah po saznanju verifikovali svoje protivljenje.

Pored nabrojanih upravnih organa, član 42. dozvoljava mogućnost da Zadruga formira još neka svoja tela ukoliko nađe da je to potrebno. Radi se o stručnim odborima koje formira upravni odbor. Oni se obrazuju radi pretresanja stručnih pitanja iz pojedinih oblasti privrednog života. Za razliku od članova svih drugih zadružnih odbora, članovi stručnih odbora ne moraju biti i članovi Zadruga, već stručna lica koja su u mogućnosti da svojim stručnim savetima doprinesu rešavanju pojedinih pitanja kojima se Zadruga bavi. Ta mogućnost je iskorišćena, pa su formirani stručni i savetodavni odbori za: 1. stočarstvo, 2. mlekarsstvo, 3. žito, 4. nadnice i trošarine, 5. voće i povrće, 6. vunu, 7. ribarstvo i 8. za organizaciju. Međutim, ovi odbori nisu dugo postojali u strukturi zadružnih organa. U jesen 1936. godine, oni su reorganizovani i uključeni u nešto ranije osnovani Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva.¹¹

SUD DOBRIH LJUDI

U strukturi upravnih organa i stručnih tela Zadruga dosta interesantno mesto zauzima i sud dobrih ljudi. Prema članu 44. Pravila skupština Zadruga bira na svojoj sednici sud dobrih ljudi od pet članova i to isto na jednu godinu kao i sve druge organe. Zadatak ovog suda je: da rešava sporove koji nastaju u zadružnim odnosima između članova Zadruga, zatim između običnih članova Zadruga i članova upravnog i nadzornog odbora, kao i između članova Zadruga i upravnog i nadzornog odbora kao celine. Sud može rešavati i one sporove između zadrugara koji ne potiču iz zadružnih već iz građansko-pravnih odnosa, za koje je nadležan redovan građanski sud, ali samo pod uslovom da stranke u sporu daju pismeni pristanak.¹²

¹¹ Izveštaj Ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu, GS, br. 10 od 10. V 1937, str. 6.

¹² Pravilnik Gospodarske sloge, zadruga s. o. j. u Zagrebu, GS, br. 15 od 1. VIII 1940, str. 3.

PRESTANAK RADA I ZNAK ZADRUGE

Prestanak rada Zadruge regulisan je članom 43. ovih pravila. Zadruga prestaje da postoji kada takvu odluku donese njena skupština, kada nastupi slučaj predviđen zakonom za prestanak rada zadruge i kada se nad Zadrugom otvori stečaj. Ovim članom su određeni i bliži uslovi pod kojima se može izvršiti prestanak rada Zadruge. Tako se kaže da skupština može doneti punovažnu odluku o prestanku rada Zadruge ako je na njoj prisutno najmanje dve trećine članova. Što se tiče glasanja, i ovde se traži da o predlogu za prestanak glasa više od polovine svih članova Zadruge. Interesantno je da skupština ne može doneti punovažan zaključak o prestanku rada Zadruge ako najmanje 10 njenih članova izjavi želju da ona i dalje ostane. U svakom slučaju mora se o predlogu za prestanak postojanja Zadruge glasati poimenično.

Zadružni znak je određen članom 45. „Na kockastom polju prikazana pčela matica — gore lipove grančice sa lišćem, a dolje „Gospodarska Sloga”.”

LOKALNE ORGANIZACIJE GOSPODARSKE SLOGE

U članu 41. Pravila predviđa se mogućnost da se u slučaju potrebe mogu osnovati niže, odnosno lokalne institucije Gospodarske sloge. Tako u prvom stavu ovog člana stoji da Zadruga može osnovati svoje kotarske, gradske, opštinske i mesne institucije koje se nazivaju „povjereništva”. Za njihovo osnivanje potrebno je da upravni odbor Zadruge donese odgovarajuće odluke, finansijska sredstva i postavi odbor povereništva. Interesantno je, da se, suđeci prema daljem tekstu ovog člana, računni povereništava vode u knjigovodstvu Zadruge i da je imovina povereništva svojina Zadruge. Praktično bi to ispalo da lokalne institucije Gospodarske sloge nisu posebna pravna lica već ogranci svoje središnjice, Zadruge iz Zagreba, upravo isto onako kao i kod Seljačke sloge. No, bez obzira na ovu pravnu prirodu, lokalne institucije Gospodarske sloge bile su najvažniji nosioci celokupne njene aktivnosti. Središnjica u Zagrebu formirala je ove institucije, naročito njene upravne organe, koji su bili stožeri Gospodarske sloge. Zato je Zadruga prilično detaljno odredila i uslove o tome ko može biti biran u upravne organe ovih lokalnih institucija. Postavljeno je više principa. Prvi i najvažniji princip za izbor mesnih, opštinskih i sreskih poverenika i blagajnika kao odbornika određen je Pravilnikom o izboru mjestnih i kotarskih (u gradu rejonskih i gradskih) povjerenika kao i delegata i njihovih zamjenika, za glavnu skupštinu Gospodarske sloge, zadruge s. o. j. u Zagrebu te odbora i blagajnika od 16. listopada 1936. godine, i Uputstvom o izborima povjerenika Gospodarske sloge od 16. studenog 1936. godine. U oba ova dokumenta piše:

„1.) U prvom redu i povjerenici i svi odbornici Gospodarske sloge treba da budu *seljaci od pluga i motike. Nitko ne može biti izabran za povjerenika a niti za odbornika tko nije pravi seljak, tko ne obrađuje svojim rukama zemlju.* Gospodarska Sloga treba da bude *podpuno u seljačkim rukama.* Upravo je *smisao i glavna svrha seljačkog pokreta da seljaštvo postane neovisno i organizirano u vlastite organizacije u kojima samo odlučuje . . . Odlučujuću riječ uvijek treba da zadrži svuda seljaštvo samo.*”

Drugi princip pri izboru ovih organa je etičke prirode. U već pomenuta dva dokumenta o izboru upravnih organa lokalnih institucija Gospodarske sloge, a i u svima ostalim dokumentima u kojima se govori o izboru ovih organa, kaže se: „Treba nastojati da povjerenici budu najčestitiji, najozbiljniji i najmarljiviji seljaci, zadrugari koji će s ljubavlju i voljom raditi na gospodarskom podizanju hrvatskog seljačkog naroda.” I dalje, u tom istom dokumentu piše:

„Birajte ljude poštene i nesebične...

Birajte ljude radljive i odlučne, koji će htjeti zastupati interese većine naroda.

Birajte valjane i brižne gospodare...

Izaberite takove ljude koji ne prednjače ni po svom rodu, ni po svom bogatstvu, nego koji prednjače u svom gospodarstvu, radu za zajedničko dobro sela i čitavog seljačkog naroda...

Za poverenike i odbornike Gospodarske Sloge birajte ljude na svom mjestu.” I zatim: „Povjerenik treba da bude čovjek koga poštuje selo, mora biti lično pošten, pametan i okretan, ugledan i pošten u svakom pogledu.”

Treći princip za izbor poverenika i odbornika Gospodarske sloge je klasnog karaktera. On nam ukazuje na koju se klasu, ili tačnije, na koji se sloj društva oslanjala Gospodarska sloga. Ovaj princip je formulisan u izveštaju ravnateljstva Gospodarske sloge, koji je podnet na Drugoj redovnoj godišnjoj skupštini. Govoreći o izboru poverenika i odbornika u tom dokumentu stoji:

„Birajte ljude ni previše bogate, ni previše siromašne, a valjane i brižne gospodare.”

Iako je ovaj tekst sam po sebi dosta jasan, ipak on iziskuje potrebu analize nedovoljno određenih pojmova „ni previše bogat” i „ni previše siromašan”. Jezički posmatrano u prvom slučaju se radi o drugom stepenu poređenja prideva — deskriptivnom superlativu, odnosno o najbogatijima. Teško je reći na koja bi se to lica u praksi moglo primeniti. Da li na ona koja su posedovala 100, 200 ili više hektara zemlje. U svakom slučaju radilo se o najbogatijima. Isti je slučaj, samo u obrnutom smislu, i sa drugim pojmom „ni previše siromašnim”. Verovatno se to odnosilo na one zemljoradnike koji su imali nekoliko jutara zemlje, a u svakom slučaju na bezemljaše. Praktično ispada da se Gospodarska sloga oslanjala na neki srednji ili više od srednjeg sloja društva na selu.¹³

MESNA ORGANIZACIJA GOSPODARSKE SLOGE

U mesnoj organizaciji Gospodarske sloge postojali su ovi upravni organi:

- a) mesni poverenik
- b) blagajnik
- c) mesno povereništvo.

¹³ *Pravilnik o izboru mjestnih i kotarskih (u gradu rejonskih i gradskih) povjerenika kao i delegata i njihovih zamjenika za glavnu skupštinu Gospodarske sloge, zadruge s. o. j. u Zagrebu, te odbornika i blagajnika*, GS br. 21 od 16. X 1936; *Upute o izborima povjerenika Gospodarske sloge od 16. novembra 1936. i Seoski odbori Gospodarske sloge*, GS br. 22 od 1. XI 1936, str. 1.

Mesni poverenik je osnovna i najvažnija institucija Gospodarske sloge. On je „sržka” celokupne organizacije. U svima dokumentima, u kojima se o njemu govori, mesni poverenik je definisan kao izvršilac volje zadrugara u svom mestu. Pored toga, on je još i glavni organizator, agitator i propagator osnivanja, rada i razvitka ogranka Zadruga. On je glavni nosilac celokupne delatnosti mesne organizacije Gospodarske sloge. Prema Pravilniku o izboru poverenika i odbornika Gospodarske sloge od 16. oktobra 1936, a i prema kasnijim izbornim dokumentima, mesni poverenik postoji u svakom mestu gde postoje članovi Gospodarske sloge. Nije rečeno koliko najmanje članova Zadruga treba da bude u jednom mestu pa da može postojati i poverenik. Poverenika biraju javnim glasanjem na sastanku svi članovi Gospodarske sloge jednog mesta. Prvobitno, i to po ovom pravilniku, mesni poverenik je biran na mandatni rok od dve godine, a kasnije samo na godinu dana. Mesni poverenici sa područja jednog kotara istovremeno su i odbornici kotarskog povereništva Gospodarske sloge.

Prema pomenutom pravilniku, a i prema drugim izbornim materijalima, odbornici mesnog povereništva biraju se radi bržeg i boljeg rada poverenika i čine neku vrstu njegovog pomoćnog tela. U nekim dokumentima za njih se kaže da „stoje uz bok povereniku”. Time se htelo reći još i da su oni potčinjeni povereniku. Odbornici se takođe biraju na sastanku zadrugara na kojem se bira i mesni poverenik, i to sa istim mandatnim rokom i na isti način.

I blagajnik se bira na istom sastanku kad i poverenik i odbornici, po istom postupku i na isti mandatni rok. Njegova je dužnost da vodi finansijsko i uopšte materijalno poslovanje mesne organizacije Gospodarske sloge. U nekim dokumentima se kaže da su oni istovremeno i zamenici poverenika.

OPŠTINSKA ORGANIZACIJA GOSPODARSKE SLOGE

Sve ono što je rečeno za mesnu, važi i za opštinsku organizaciju Gospodarske sloge. Razlika između njih je samo u tome što se opštinska organizacija proteže obično na više mesta. Nju, u stvari, sačinjavaju više mesnih organizacija. Inače, i ovde postoje isti oni organi (poverenik, blagajnik i povereništvo) kao i u mesnoj organizaciji. U onim mestima gde postoje opštinske organizacije, opštinski poverenici su istovremeno i odbornici kotarskog povereništva Gospodarske sloge.

GRADSKA (REJONSKA) ORGANIZACIJA GOSPODARSKE SLOGE

U gradovima su postojale rejonske i gradske organizacije Gospodarske sloge. Njihov status bio je isti kao i mesne ili opštinske, odnosno kotarske organizacije. Potrebno je naglasiti samo to da je gradski poverenik istovremeno i delegat za glavnu skupštinu Gospodarske sloge u Zagrebu.

KOTARSKA ORGANIZACIJA GOSPODARSKE SLOGE

Ova organizacija je igrala dosta važnu ulogu u teritorijalnoj strukturi Gospodarske sloge. Ona je u organizacionom pogledu postavljena na istim onim principima na kojima su postavljene i mesne, odnosno opštinske organi-

zacije i imala je takođe poverenika, blagajnika i povereništvo. I propisi za izborne funkcije kotarske organizacije bili su isti, odnosno adekvatni. Treba reći da je kotarskog poverenika birala kotarska skupština, koju su sačinjavali mesni i opštinski poverenici, pa je od toga zavisilo na kojoj se hijerarhijskoj lestvici nalazi pojedina kotarska organizacija. U jednom slučaju, ako je biraju mesni poverenici, ona je drugostepena, a ako je biraju opštinski poverenici, onda je trećestepena organizacija. Isto tako i svi mesni, odnosno opštinski poverenici su odbornici kotarskog povereništva Gospodarske sloge. Kotarski poverenik je istovremeno i delegat za glavnu skupštinu u Zagrebu. Njegov mandat je trajao isto kao i mandat mesnog, opštinskog, odnosno gradskog poverenika, prvobitno dve, a kasnije, godinu dana. Interesantno je da je pri izboru kotarskih poverenika nešto drugačije regulisano pravo glasa nego u izboru mesnih. Rečeno je već da su pri izboru mesnih poverenika pravo glasa imali svi zadrugari i to samo jedan glas, međutim, u izboru kotarskog poverenika pravo glasa imao je samo svaki mesni, odnosno opštinski poverenik i blagajnik, ali pravo svakog od njih nije bilo jednako. Vrednost njegovog glasa zavisila je od broja zadrugara koje pojedinac predstavlja. Na svakih deset zadrugara poverenik ima jedan glas. Na ostatak preko deset članova, još jedan glas. Slično je bilo i sa pravom glasa koje su kotarski i gradski poverenici imali na redovnoj skupštini Gospodarske sloge u Zagrebu. Svako od njih imao je onoliko glasova koliko je bilo začetih hiljada zadrugara na području koje zastupa. Kotarski poverenik je bio dužan da održava sastanke svojih organa svakih mesec dana.

ORGANIZACIONI RAZVITAK GOSPODARSKE SLOGE

Na napred izloženim principima Gospodarska sloga se brzo razvijala u organizacionom pogledu. Već na Prvoj redovnoj glavnoj godišnjoj skupštini o radu u 1935. godini, koja je održana 28. juna 1936, kaže se da je proglas dr Vlatka Mačeka naišao na velik odjek kod hrvatskog seljaštva i da je do konca juna 1936. godine Gospodarska sloga imala oko 4 000 poverenika i blizu 100 000 članova.¹⁴ Ovu ocenu potvrdio je i Proleter u svom članku „Za akciju Gospodarske Sloge” u broju za maj i juni 1936. On, pored ostalog, piše:

„Za nepunih pola godine, akcija Gospodarske Sloge obuhvatila je stotine hiljada seljaka ne samo u Hrvatskoj i Dalmaciji, nego i u Sloveniji, Bosni, Vojvodini i Srbiji.”¹⁵

Slična ocena o organizacionom rastu ove zadruge data je i u Izveštaju Ravnateljstva Gospodarske sloge o radu u 1936. godini. Odmah na početku izveštaja se kaže:

„Rijetko ima ekonomskih organizacija, osobito seljačkih, koje bi se tako brzo raširile i uhvatile tako dubok korijen u narodu, kao što je Gospodarska Sloga.” Zatim se ova konstatacija potvrđuje ciframa:

„Ona već danas nakon nekoliko mjeseci rada obuhvaća blizu 5 000 povereništava sa 150 000 zadrugara. Za nju već znade svatko i najzabitnije hrvatsko selo, a pobudila je svojim radom pažnju i u stranoj javnosti.”

¹⁴ Hrvatski dnevnik od 28. i 29. VI 1936, str. 1.

¹⁵ Za akciju „Gospodarske sloge”, Proleter, br. 2—3 od maja—juna 1936, str. 6.

Prateći dalje brojčani rast u pomenutom izveštaju se nastalja:

„Stanje 1. siječnja 1936.	6 186
Prirast mjes. siječnja 1936.	590
Prirast mjeseca velj. 1936.	11 475
Prirast mjeseca ožujka 1936.	13 383
Prirast mjeseca travnja 1936.	10 253
Prirast mjeseca svibnja 1936.	14 630
Prirast mjeseca lipnja 1936.	11 812
Prirast mjeseca srpnja 1936.	9 771
Prirast mjeseca kolovoza 1936.	9 587
Prirast mjeseca rujna 1936.	9 813
Prirast mjeseca listopada 1936.	5 607
Prirast mjeseca studenog 1936.	7 211
Prirast mjeseca prosinca 1936.	5 713
Stanje 31. prosinca 1936.	116 011
Prirast mjeseca siječnja 1937.	7 991
Prirast mjeseca veljače 1937.	8 686
Prirast mjeseca ožujka 1937.	7 612
Prirast mjeseca travnja 1937.	5 091
146 201”	

Zatim je dat pregled broja članova Gospodarske sloge po srezovima. Najviše članova imali su srezovi Karlovac — 4 111, Bjelovar — 4 103, Zagreb — 3 838, itd. Organizacije u Sremu imale su znatno manje članova, što je i razumljivo kad se ima u vidu da u ovoj oblasti živi znatno manje hrvatskog stanovništva. Najviše je imao vinkovački srez koji je pripadao grupi 13 srezova koji su imali od 2 000—3 000 članova. Zatim je sledila Županja u grupi od 26 srezova sa 1 000—2 000 članova. Vukovar, je bio u grupi od 14 srezova sa 500—1000 članova. Stara Pazova, Zemun, Ruma, Irig, Sremska Mitrovica, Ilok i Šid spadaju u grupu 31 sreza sa 100—500 članova.

Ukupno, do konca aprila 1937. godine, Gospodarska sloga je imala svoju organizaciju u 135 srezova. Od toga je bilo potpuno organizovano 111 srezova sa 111 kotarskih i 4 500 mesnih poverenika.¹⁶

Razvitak Gospodarske sloge nastavio se i u 1937. godini. Na godišnjoj skupštini za 1937. godinu, koja je održana 7. maja 1938. godine u Zagrebu, u izveštaju o organizacionom pitanju rečeno je da je u toku te godine rad na prijemu novih članova bio nešto manji, ali se više učinilo na učvršćivanju već postojećih organizacija. Ipak se broj povereništava i u ovoj godini povećao. Tako je Gospodarska sloga protekla svoju organizaciju od 135, na 144 sreza. Potpuna organizacija povećana je sa 111 na 126 srezova, a broj poverenika od 4 500 na 5 318.¹⁷

¹⁶ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge o radu za 1936. godinu, GS br. 10 od 10. V 1937, str. 9.

¹⁷ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1937. godinu, GS br. 9 od 1. V 1938, str. 3.

Organizacioni razvitak Gospodarske sloge nastavio se i u 1938. godini. U izveštaju na Glavnoj godišnjoj skupštini za 1938. godinu, održanoj 15. VII 1939. u Zagrebu, rečeno je da zadruga broji 179 057 zadrugara. Ovi članovi su organizovani u 128 sreskih, 632 opštinska i 4 938 mesnih povereništava. Dat je i pregled broja članova po srezovima. Najbolje je bio organizovan srez Karlovac. On je imao 122 mesna povereništva sa ukupno 5 139 zadrugara. Zatim su sledili 13 srezova koji su imali preko 4 000 zadrugara, pa onda 15 srezova sa preko 3 000 itd. Što se tiče sremskih srezova, najveći broj zadrugara imao je vinkovački. On je spadao u onu grupu srezova koja je imala od 2 000 do 3 000 članova. Zatim bi došla Županja u grupi od 1 000 do 2 000 članova. U grupu ispod 1 000 članova dolazili su od sremskih srezova: iločki, iriški, sremskokarlovački, rumski, sremskomitrovački, staropazovački, šidski, zemunski i vukovarski.¹⁸

Organizacioni razvitak Gospodarske sloge konstatovan je i na godišnjoj skupštini 14. i 15. juna 1940. u Zagrebu. Govoreći o organizacionom stanju za 1939. godinu u izveštaju je rečeno:

„Što se tiče organizacije Gospodarske sloge želio bi iztaknuti da je Gospodarska Sloga najjača gospodarska organizacija hrvatskog naroda. Ona ima 4 700 povereništava u kojima je organizirano 5 258 sela sa ukupno 227 456 članova zadrugara. Od kotareva treba iztaknuti kao najbolji kotar Samobor, u kojem je organizirano u Gospodarsku slogu 92 posto svih domaćinstava.”¹⁹

Kako se vidi, organizacija Gospodarske sloge je u stalnom, velikom porastu. Iako u izveštaju nema detaljnijih brojčanih pregleda o razvitku ove organizacije u Sremu, ipak se iz nekih dokumenata vidi da je i u sremskim srezovima došlo do njenog naglog porasta i razvitka. O tome će se saznati nešto kasnije u analizi pravaca delatnosti.

U pogledu održavanja veze između Središnjice u Zagrebu i ogranaka po srezovima i selima, Gospodarska sloga je forsirala nekoliko oblika stalnih kontakata od kojih su najvažniji ovi:

Prvo, većanje zadrugara. U stvari, to su sastanci koje je ravnateljstvo uvelo kao sistem radi pretresanja nekih pitanja koja su od interesa za pojedine regione. To bi praktično bili regionalni sastanci obično kotarskih poverenika o određenim pitanjima. U izveštaju na Drugoj redovnoj skupštini o radu u 1936. godini rečeno je da su održani sledeći sastanci:

1. Sastanak poverenika iz gornje Hrvatske za određivanje cena stoci, 2. februara 1936. godine u Zagrebu. Prisustvovali su svi sreski poverenici od Vinkovaca do Karlovca.

2. Sastanak kotarskih poverenika za zapadnu Bosnu i Dalmatinsku Zagoru ... 10. maja 1936. za određivanje cene vuni.

3. Sastanak poverenika za Dalmatinsko Primorje u Splitu o organizacionim pitanjima.

4. Sastanak poverenika iz gornje Hrvatske u Zagrebu u vezi sa mlekarским pokretom.

¹⁸ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu, GS, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 2.

¹⁹ Materijali sa godišnje skupštine Gospodarske sloge, za 1939. godinu, GS, br. 13, od 1. VII 1940.

5. Sastanak poverenika iz vinogradarskih krajeva radi pokretanja rasprave o trošarini na vino.

6. Sastanak kotarskih poverenika u Vinkovcima iz svih žitorodnih krajeva radi pokretanja pitanja o održavanju cena pšenici.

7. Sastanak poverenika proizvođača krompira u Virovitici.

8. Sastanak poverenika u Klancu u vezi sa sajamskim pokretom u Lici.

9. Sastanak poverenika u Sinju u vezi sa sajamskim pokretom u Bosni i Dalmaciji itd.

Ovi oblici kontakata nastavljani su i tokom 1937. U izveštaju na godišnjoj skupštini za tu godinu rečeno je da je samo u mesecu septembru Središnjica održala sastanke poverenika odjednom u više srezova. Za Srem je takav sastanak održan 12. IX 1937. godine u Rumi.²⁰

Drugo, organizaciona putovanja Zadruginih predstavnika iz Zagreba u unutrašnjost. Obično su to bili članovi ravnateljstva koji su odlazili u pojedine srezove, eventualno i u sela, na sastanke lokalnih organa Gospodarske sloge i tamo davali svoje predloge i prenosili uputstva. Interesantno je da ovi predstavnici nisu morali uvek biti samo članovi ravnateljstva. Središnjica je praktikovala da angažuje i pojedine sreske poverenike iz onih srezova u kojima je organizacija Zadruga dobro radila i da ih šalje u druge srezove da bi tamo prenosili svoja iskustva, a eventualno i izmenjali mišljenja o radu i saradnji. Kao primer takvog rada u izveštaju se navodi da su poverenici Gospodarske sloge iz bjelovarskog sreza slati u Dalmaciju i Vojvodinu. Ravnateljstvo je pravilno uočilo da je najvažniji onaj rad koji se odvija dole, u najnižim organizacionim jedinicama, odnosno kotarskim i mesnim organizacijama. Zato je radi poboljšanja rada na terenu organizovalo ekipu stalnih delegata „putujućih organizatora“, kako su ih zvanično zvali, koji su stalno odlazili u sela da u razgovoru sa seoskim rukovodstvima i običnim članovima organizuju rad.²¹

Treće, neposredan kontakt — dolazak pojedinih članova iz unutrašnjosti u Središnjicu. Tako je u izveštaju za 1936. godinu rečeno da je na samoj blagajni tokom godine primljena 8 741 stranka.²²

Četvrto, pismeni kontakti. Oni su imali uglavnom dva vida. Jedan je obuhvatao brojna uputstva, pravilnike, proglase i druge akte uglavnom povremenog karaktera i o određenim pitanjima, a drugi vid komunikacije odvijao se preko zadružnog lista „Gospodarska sloga“, koji je izlazio dvaput mesečno. U izveštaju na godišnjoj skupštini za 1936. godinu, o zadružnom listu je rečeno ovo:

„Glavnu ulogu kod nastojanja da se izjednači rad Gospodarske Sloge igrale su naše novine. List se štampa u 10 000 primjeraka, a nekoji brojevi štampani su u 20 000, 30 000 pa i 100 000 primjeraka.

List je izlazio redovno na najmanje 8 stranica, a često i na 16 i više... Zatim su štampane upute za seljačke dugove itd. Zanimljivo je istaći, da su

²⁰ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge o radu za 1936, GS, br. 10 od 10. V 1937; Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge o radu za 1937. godinu, GS, br. 9 od 1. V 1938; Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu, „Gospodarska sloga“, br. 13—14 od 15. VII 1939. i članak *Sastanak u Rumi 12. rujna*, „Gospodarska sloga“, br. 17 od 30. IX 1937, str. 9.

²¹ Isto.

²² Isto.

letci za sajamski pokret izdani hrvatski latinicom i ćirilicom, slovenski, njemački, mađarski, slovački, rumunjski i bugarski.”²³

O aktivnosti ovog lista vredno je istaći još i to da je u pomenutom izveštaju konstatovano da je od početka 1936. godine, do dana održavanja skupštine izašlo 633 000 primeraka „Gospodarske sloge” i uputstava u više od 4 000 000 strana.

Pored svoga lista Zadruga je imala i redovnu rubriku u listu Hrvatske seljačke stranke „Seljačkom domu.”²⁴

POMOĆ POSTRADALIMA

Prvi oblik delovanja Gospodarske sloge posle njenog osnivanja bila je akcija za pružanje pomoći. Već na Prvoj redovnoj godišnjoj skupštini, održanoj 28. juna 1936. konstatovano je u izveštaju da je Zadruga organizovala pomoć za nezaposlene i za stanovništvo pasivnih krajeva. Naime, te godine bila je velika suša, koja je teško pogodila i onako zaostalu i primitivnu poljoprivredu u Lici, Hrvatskom Primorju, Dalmaciji i Hercegovini. U Hrvatskoj je povedena akcija za pomoć tim krajevima. U Zagrebu je osnovan Odbor za narodnu pomoć, na čelu sa narodnim poslanikom dr Antom Trumbićem. Gospodarska sloga se uključila u tu akciju i vrlo aktivno sarađivala u njoj. Sakupljeno je ukupno nešto preko 108 vagona hrane i 348 271 dinara u gotovom novcu. Osim toga, izvršen je i smeštaj 2 273 deteta iz pasivnih krajeva u privatne kuće. Iako je na čelu sveukupne te akcije stajao Odbor za narodnu pomoć, ipak se tehnička strana posla obavljala preko organizacije Gospodarske sloge.²⁵

Iz izveštaja sa Druge, odnosno, Treće sednice skupštine o radu u 1937. godini, vidimo da je Gospodarska sloga i dalje produžila sa radom na pružanju pomoći postradalima u nevolji, pasivnim krajevima, pojedinim institucijama itd. Kaže se da je njen odbor za socijalnu pomoć u toku godine dodelio 34 800 dinara postradalima. Gospodarska sloga je sa oko 30 000 dinara pomogla novoosnovani Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva, a zadrugu „Zemlja”, koja je provodila unutrašnju kolonizaciju, pomogla je sa dvadesetak hiljada dinara. Isto je tako pomogla i Hrvatski radnički savez, odnosno njegove radnike u Splitu za vreme štrajka, i to u hrani i u novcu.²⁶

1938. godine Gospodarska sloga je nastavila ovakvu svoju aktivnost. Iz izveštaja sa godišnje skupštine saznajemo da je pomagala mnogim hrvatskim krajevima koji su tog proleća stradali od poplava, bujica i drugih nepogoda. „Ova pomoć sastoji se u prvom redu iz sjemenja onih biljki, koje još mogu dozreti i donijeti plod. Zatim u krmi za stoku i sjemenju za stočnu krm koja brzo uspeva. Konačno u mnogim mjestima gdje voda još uvijek leži po poljima, pa neće biti moguće ništa zasejati. U tu svrhu organiziran je, u okviru

²³ Isto.

²⁴ Isto.

²⁵ Predstavnicima 100 000 zadrugara na skupštini Gospodarske sloge, Hrvatski dnevnik od 28. VI 1936, str. 7; Izveštaji sa godišnjih skupština Gospodarske sloge za 1936, 1937, 1938. i 1939. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, br. 9 od 1. V 1938, br. 13—14 od 15. VII 1939. i br. 13, od 1. VII 1940.

²⁶ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge o radu za 1936. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937; Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge o radu za 1937, „Gospodarska sloga” br. 9 od 1. V 1938.

Gospodarske sloge, poseban odbor, koji se brine za sabiranje ovih doprinosa. U taj odbor delegirala su sva društva svoje predstavnike, pa na taj način podupiru uz naše nastojanje za pomoć narodu.”²⁷

SAJAMSKA AKCIJA GOSPODARSKE SLOGE ZA PODIZANJE CENA STOCI

Najveću aktivnost, a ujedno i najuspešnij, sprovodila je Gospodarska sloga na planu podizanja cene stoci. Rukovodstvo Zadruga je ovu svoju aktivnost zvala sajamski pokret za podizanje cena stoci. Naime, početkom 1936. godine, stekli su se nekoliko uslovi koji su stočarstvo Jugoslavije uopšte, pa i u Hrvatskoj, doveli u teško stanje. Prošlogodišnja velika suša smanjila je količine i ljudske i stočne hrane. Sveopšta kriza, obustava izvoza stoke u Italiju, te organizovanost trgovaca stokom, doveli su do toga da su cene stoci počele naglo da padaju. Da bi se sprečilo dalje pogoršanje ovoga pitanja, februara 1936. godine Gospodarska sloga je povelu akciju sa zadatkom da se seljaci organizuju i organizovano nastupaju na sajmovima i kontrolom rada nad trgovcima i prekupcima poboljšaju cenu stoci. U organizacionom pogledu ova akcija sastojala se u formiranju čitave mreže brojnih sajamskih poverenika koji su svi delovali pod rukovodstvom prvobitno mesnog sajamskog poverenika, a kasnije mesnog sajamskog povereništva. Prema izveštaju podnesenom na redovnoj godišnjoj skupštini za 1936. godinu rad sajamskih poverenika kretao se u ovim okvirima: 1. da upućuju narod na što manji dogon stoke da bi ponuda na tržištu bila što manja, 2. da upućuju narod u cene, koje kao najniže treba da traže i ispod kojih ne bi smeli da prodaju stoku, 3. da upućuju narod da prodaju stoke vrši jedino po kilogramu žive mere, a nikako od oka, 4. da upućuju narod da svoje blago ne prodaje u selu, niti izvan sajmišta, 5. da u 12 časova svi kao jedan napuste sajmište i prodaju stoke, te na taj način skrate vreme prodaje i pokažu svoju jednodušnost, 6. da na sajmu naprave red i raspored stoke po vrstama i klasama, da se na taj način omogućí brzo i lagano kretanje po sajmištu, odnosno brzi pregled stoke, koja je na sajam doterana, 7. da o svakome sajmu izveštavaju Središnjicu u Zagrebu, koja putem svoga glasila obaveštava celo članstvo.

Naravno, ovaj pokret nije imao svuda isti odziv ni uspeh. On nije išao ni tako lako. Najbolje je uspeo tamo gde je seljaštvo uspeo da organizovanije istupi. Međutim, vodila se teška borba sa trgovcima i prekupcima stoke. U pomenutom izveštaju se navodi i slučaj da je u toj borbi čak i poginuo zadružni poverenik, Stjepan Vraneš iz Ivanić Grada. Ipak je ocenjeno da je ta akcija uspela i da su cene stoci podignute, a u nekim mestima prekupci potisnuti.²⁸

Zadovoljna ovim uspehom, Gospodarska sloga je nastavila još organizovaniji istup u novim sajamskim akcijama. Decembra 1936. održan je sastanak sreskih poverenika iz 42 kotara gornje Hrvatske, od Nove Gradiške do Vrbovskog. Na tom sastanku su doneti zaključci o organizaciji trgovine na sajmo-

²⁷ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge o radu u 1938. godini*, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 3.

²⁸ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge o radu u 1936. godini*, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 14.

vima i konstatovani rezultati višemesečnog iskustva. Ovi zaključci su dosta opširni i detaljni, pa ih dajemo samo u glavnim crtama.

Prvo poglavlje posvećeno je organizaciji sajamskih poverenika. Suština je u tome da mora biti veliki broj poverenika, da oni moraju imati određene i konkretne zadatke i delovati pod rukovodstvom predsednika sajamskog povereništva.

Drugo poglavlje obuhvata borbu protiv prodaje stoke od oka. U njemu se daju uputstva sajamskim poverenicima kako da ubeđuju odgajivače da svoju stoku prodaju po kilogramu, da se staraju o dovoljnom broju ispravnih vaga i da takse za prodaju stoke budu što niže.

U trećem poglavlju poverenici su obavešteni o organizaciji informativne službe o stanju i kretanju cena stoci na sajmu.

Četvrto poglavlje posvećeno je borbi protiv prekupaca. Važno je da sajamski poverenici upućuju seljake da ne prodaju stoku prekupcima, a u slučajevima da do toga dođe, neka kontrolišu prekupce.

Peto poglavlje obuhvata politiku cena. Sajamski poverenici moraju da sprečavaju nagle padove cena, da suzbijaju konkurenciju između samih seljaka, da pomažu seljaku u pogađanju cene, da sprečavaju samovolju mešetara, da kontrolišu kupoprodajne isplate — da li je seljak dobio svu sumu u novcu itd.

U suštini, ovi zaključci predstavljaju samo detaljniju i precizniju razradu onih opštih uputstava kojih su se poverenici i do tog vremena držali na sajmovima. Za sada navodimo samo još to da je prema izveštaju ovakva akcija sprovedena u 153 mesta i u 70 srezova. Tako su nabrojani srezovi: Sl. Brod, Bjelovar, Novska, Karlovac itd. Od sremskih srezova pominju se Županja, Ilok, Vinkovci, Vukovar i Šid. U vezi sa sprovođenjem ovih zaključaka u sremskim srezovima Hrvatski dnevnik od 28. V 1936. doneo je članak pod naslovom „Rad Gospodarske sloge u Vukovaru”. Dopisnik lista je konstatovao da nema nijednog sela u kojem nije osnovana Gospodarska sloga. Glavni rad je na sajmovima. Budno se prati mešetarstvo koje obara cene stoci. „Danas su cijene stoci opet normalne a povjerenici s lakoćom savladavaju rad na sajmu. Bit će potrebno preduzeti zaštitu cijene svinjama.”

Kao rezultat uspeha ove akcije pomenuti Zadrugin godišnji izveštaj navodi da je cena stoci od 20. II 1936, kad je ona započeta, do 20. II 1937, dakle, za godinu dana podignuta u proseku za 30%, a kod nekih kvalitetnijih goveda i za 100%. Ali, nije ovo bio rezultat samo aktivnosti sajamskih poverenika Gospodarske sloge. Porastu cena stoci doprinelo je i opšte poboljšanje na stočnom tržištu, koje će u 1937. godini dobiti jasnije i određenije oblike. O zamašnosti ove akcije navodi se podatak da je Središnjica primila oko 600 izveštaja sajamskih poverenika.

Organizatori sajamskog pokreta, osim ovog materijalnog, obratili su pažnju i na njegov moralni efekat. U istom izveštaju piše o tome:

„Ali ako je materijalni učinak bio vrlo povoljan, ne smije se zaboraviti i na djelovanje sajamskog pokreta u moralnom pogledu. Tu je njegovo djelovanje bilo upravo od neprocijenjivog značaja. Seljaštvo, izmoreno vrlo dugom i teškom krizom, prepuštalo se je izrabljivačima, i izgubilo svoju otpornu moć ne znajući naći izlaza. Pokretom udruženog i organiziranog seljaštva nastao je da tako rečemo gospodarski preporod, koji se nije izrazio samo u novčanom pogledu, nego u *vjeri seljaštva*, da vlastitom snagom može popraviti svoje

stanje, ako je organizirano i složno. Ta svijest... vrijedi više od neposredne materijalne koristi postignute sajamskim pokretom.”²⁹

Tokom 1937. sajamska akcija Gospodarske sloge razvijala se sasvim drugim pravcem nego što je to bilo godinu dana ranije. Nije više bilo potrebno voditi onako ogorčenu borbu za povišenje cena stoci, već je trebalo ulagati mnogo upornosti da se postignute cene iz 1936. održe. Zato je i rad sajamskih poverenika bio tako usmeren. Međutim, i prilike na tržištu stoke su se znatno izmenile, postale su povoljnije usled opšte privredne situacije u svetu. Na prvom mestu ojačao je izvoz stoke. Osim toga u toku ove godine sajamska akcija je uspela da stvori i neke druge olakšice u vezi sa trgovinom stoke. Mnoge opštine snizile su sajamske takse. Neke su uvele besplatno probno merenje stoke. Skraćeno je vreme trajanja sajmovi i nastao je bolji red na njima. Zbog svega toga u izveštaju za 1937. godinu se konstatuje da sajamsku akciju i dalje treba održavati.³⁰

Ali, već u godišnjem izveštaju za 1938. godinu stoji da je ovakvo stanje na stočnom tržištu vladalo sve do jeseni te godine. Cene su zatim počele padati tolikom brzinom da se proizvođačima uopšte nije isplatilo gajiti stoku. Visoka cena stočnoj hrani terala je seljake da ipak prodaju svoju stoku, pa čak i onu koja im je bila potrebna za privređivanje. Izvoz stoke ponovo je opao. Na sajmovima su se ponovo pojavljivali prekupci. U takvoj situaciji Središnjica Gospodarske sloge je sazvala sastanak poverenika iz jednog dela Hrvatske 23. februara 1939. Tom prilikom je donet zaključak da se 20. marta ponovo povede sajamska akcija slična onoj iz 1936. godine. U tom smislu izdata su i uputstva.³¹ Iz nekih napisa u štampi vidi se da je i ta akcija imala uspeha. U svom obaveštenju sajamskim poverenicima „Gospodarska sloga” od 1. aprila 1939. godine je pisala:

„Sajamska akcija je započela i već se osjećaju prvi tragovi uspjeha. Uspjese bi bili daleko veći da još uvijek nema mnogo blaga u rukama preкупaca i mešetara. Oni sa tim blagom obilaze sajmove i smetaju rad naših povjerenika. Osim toga... još uvijek ima naših sela u kojima ljudi prodaju blago mešetarima.

Kupnja i prodaja blaga preko mešetara mora potpuno prestati. Mešetare treba potpuno ukloniti sa tržišta. Cilj je da se prekupci isključe iz lanca trgovine.”³²

U svojoj sajamskoj aktivnosti Zadruga je pokušala da utiče i na izvoz stoke. Tačnije, preduzela je akciju za organizovani izvoz na zadružnoj osnovi. U tu svrhu ravnateljstvo Gospodarske sloge održalo je 10. decembra 1939. sastanak sa poverenicima iz stočarskih krajeva. Sastanku su prisustvovali istaknutiji rukovodioci HSS, među njima i potpredsednik ing. August Košutić i predsednik dr Vlatko Maček. Tema sastanka bila je iznalaženje mogućnosti da se izvoz stoke organizuje preko Zadruga. Pošto su izneseni svi problemi,

²⁹ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 14—15; *Hrvatski dnevnik* od 28. V 1936, str. 6.

³⁰ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge o radu u 1937. godini*, „Gospodarska sloga”, br. 9 od 1. V 1938, str. 9.

³¹ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 6.

³² *Obavijest sajamskim povjerenicima*, „Gospodarska sloga”, br. 6—7 od 1. IV 1939, str. 9.

donet je zaključak da se najpre osiguraju stalne cene i siguran kupac. Isto tako, zaključeno je da se izvoz stoke na zadružnoj osnovi može organizovati samo pomoću jedne specijalizovane zadružne organizacije.³³

POKRET ZA SNIŽENJE OPŠTINSKIH I GRADSKIH DAVANJA

Ova akcija je otpočela u proleće 1936. godine, odmah posle sajamske akcije. I za njeno nastojanje i rad bilo je uslova na pretek. Opšte je poznato da su razne trošarine i nameti na seljake bili veliki. Baš protiv tih opštinskih i gradskih nameta Gospodarska sloga je povelala borbu. Prvobitno se ovde radilo o nametima opština i gradova za dogon stoke na sajam i pijacu. Zahtevi Gospodarske sloge u ovoj akciji bili su: da se maltarina snizi za polovinu, dakle u propoziciji onoliko koliko su pale cene stoci; da se trošanira i pijačarina naplaćuje od *prodatih* a ne od *dogonjenih* grla; da se omogući besplatno vaganje stoke; da se uredi sajmišta itd. Glavno sredstvo borbe bilo je manji dovoz stoke na pijace i sajmove. Zatim, sugerisano je seljacima da sa stokom ne ulaze u grad, već da je doteraju do trošarine, odnosno malte i tu prodaju da bi izbegli opštinske takse. Naročito je teška borba vođena sa opštinom grada Zagreba. Ona nije htela da udovolji zahtevima Gospodarske sloge da snizi svoje velike sajamske pristojbe, trošarinu i uvoznine na seljačke proizvode. Zapravo, snizila ih je samo neznatno. Neke opštine su prvobitno snizile dažbine pa su ih kasnije opet povisile. Prema tome, borba Gospodarske sloge za sniženje opštinskih i gradskih davanja nije bila tako uspešna kao sajamska akcija.

Takva borba vođena je u 41 srezu. Poimence se pominju srezovi Slavonski Brod, Bjelovar, Karlovac i drugi, a od sremskih Vinkovci i Šid. Međutim, najverovatnije je da nije mimoišla ni županjski, vukovarski, iločki i druge sremske srezove.³⁴

UREĐIVANJE RADNIH ODNOSA

U vezi sa ovim pitanjem treba reći da je u izveštaju za 1936. godinu dato obrazloženje koga Gospodarska sloga smatra radnikom a koga seljakom. „Radnikom se smatra onaj, koji *stalno* radi u kakvom poduzeću, pa makar imao svoj seljački dom i seljačku obitelj. Svi oni opet, kojima je glavno zanimanje seljačko, a *od vremena do vremena*, ili u naročitoj sezoni, rade kod drugoga, napose naprimjer: kao kirijaši drveta, kamena, rudače ili slično, *te nisu organizirani kod Okružnog ureda za osiguranje radnika*, ti treba da budu organizirani u Gospodarskoj slogi, a putem te organizacije uređuju i svoje plaćevne i ostale radne uvjete, kao nadnice, izmjere, izplate i slično. Dakle oni seljaci, koji rade za nadnicu *od vremena do vremena*, u blizini svoga sela ili uz svoju kuću, kada uređuju svoje odnose, onda to čine putem Gospodarske sloge. Sva

³³ Izvoz stoke na zadružnom temelju, „Gospodarska sloga” br. 24 od XII 1939, str. 3.

³⁴ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge o radu u 1936. godini, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 16; Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge o radu u 1937. godini, „Gospodarska sloga” br. 9 od 1. V 1938, str. 6.

ostala radnička pitanja spadaju pod Hrvatski Radnički Savez," Naravno da u izveštaju stoji još i to da je sve ovo dogovoreno sa Hrvatskim radničkim savezom.³⁵

Polazeći od takve koncepcije o radništvu i seljaštvu, Gospodarska sloga je svoj rad na uređivanju radnih odnosa usmerila u nekoliko pravaca.

UREĐENJE RADNIH USLOVA I NADNICA SELJAKA I POLJOPRIVREDNIH RADNIKA

Stanje na tržištu radne snage, negde u proleće 1936, bilo je takvo da su nadnice poljoprivrednih radnika stalno opadale i spustile su se na 6 dinara. Štaviše, zabeleženi su slučajevi kad ona nije iznosila više od 2 i po dinara. Polazeći od takve situacije, Gospodarska sloga je marta 1936. otpočela akciju za podizanje seljačkih nadnica. Borbu je povelu prvo u Hrvatskom Zagorju, ali je ubrzo proširila i na druge krajeve kao što su Slavonija, Hercegovina, Vojvodina itd. Njeni glavni zahtevi su bili:

1. da se nadnice povise, već prema prilikama,
2. da se nadnice isplaćuju uredno i u novcu,
3. da se zabrani rad dece za poslove za koje je potrebna odrasla radna snaga,
4. da se rad žena plati jednako kao i rad muškaraca ako je posao jednako urađen,
5. da se zemlja daje u obradu ili u arendu prvenstveno najsiromašnijima i onima kojima je najpotrebnije, o čemu se veleposednik mora sporazumeti sa mesnim poverenikom Gospodarske sloge,
6. da se kukuruz daje na treći deo u odnosu na plod i kukuruzovinu, košenje livada na četvrti ili peti deo i
7. da se ukinu uobičajena mita, darovi i pokloni.

Ako se u ovim slučajevima radilo o veleposednicima, onda se sa njima sklapao kolektivni ugovor, koji su potpisivali vlasnik zemlje i mesni poverenik Gospodarske sloge. Ukoliko bi poslodavac odbio da potpiše ugovor, mesni poverenik bi proglasio obustavu rada i pozvao stanovništvo okolnih mesta na solidarnost. Uspeha je svakako bilo. Nadnice su tokom 1936. godine povećane za oko 50%, a potpisano je oko 50 kolektivnih ugovora, i to najvećim delom za ceo srez.

1937. godine se nastavilo sa tim akcijama i najbolji rezultati su postignuti u Karlovcu, Sl. Brodu, Slavoniji i Vojvodini. Da bi se rad u ovom pravcu podstakao i objedinio, Gospodarska sloga je na početku prolećne sezone 1936. godine poslala poverenicima uputstvo kako da uređuju radni odnos seljaka-radnika. U njima se predviđa sledeće:

Gospodarska sloga organizuje i štiti samo seljake, odnosno poljoprivredne radnike. Najniža cena nadnice je 20 dinara bez hleba. Radnici koji hoće da

³⁵ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 17; *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge u 1937. godini*, „Gospodarska sloga” br. 9 od 1. V 1938, str. 5; *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 5; *Pokret za podizanje seljačkih nadnica*, „Gospodarska sloga”, br. 8 od 15. IV 1940, str. 1.

povedu akciju za povišenje cene nadnice ili poboljšanje uslova rada moraju prvo da se učlane u Gospodarsku slogu. Pod rukovodstvom mesnog poverenika Zadruga organizuju svoje zahteve i o tome obaveštavaju poslodavce. Ako je proglašen štrajk, poverenik Gospodarske sloge će pozvati sve seljake iz okoline, preko njihovih poverenika, da se sa odlukom solidarišu. Ukoliko bi neki ljudi prekršili solidarnost, dužnost je poverenika i odbornika Gospodarske sloge da im objasne koliko oni svojim radom štete i sebi i drugima. Intervenciju izaslanika Središnjice treba tražiti samo u slučajevima kada dođe do sukoba. Pregovore s poslodavcima vode poverenici. Kada poslodavac prihvati zahteve štrajkača, onda se potpisuje kolektivni ugovor. Mesni poverenik vodi brigu o pomoći štrajkačima za vreme štrajka, ako im je ona pomoć potrebna. U ugovoru treba tačno fiksirati cene nadnica, rok isplate itd., obezbediti zaštitu svih onih koji su se na određeni način istakli u štrajku, osobito radnike koji su vodili pregovore. Poverenici su dužni dalje da sprečavaju poslodavce da raznim rovaranjem razbijaju slogu među seljacima i radnicima, da nastoje da se izjednače visine nadnica u celom srezu, da se rad muških i ženskih lica plaća podjednako za isti posao. Bez znanja kotarskog poverenika ili njegovog zamenika, ne sme se voditi nijedan štrajk, a o svakoj obustavi rada treba hitno obavestiti Središnjicu.

Ovakva akcija, prema izveštaju na godišnjoj skupštini, dala je dobre rezultate. U banskoj Hrvatskoj od prosečnih 6—8 dinara dnevnica je podignuta na 15—20 dinara.³⁶

Zadovoljna uspesima u štrajkovima, Gospodarska sloga je nastavila akciju za uređenje radnih uslova i nadnica seljaka-poljoprivrednih radnika i sledećih godina sve do rata. Tako u izveštaju za 1937. godinu piše da ova zadruga vodi uspešni „pokret” za podizanje cena nadnica već treću godinu. Pošto je konstatovano da je privredno stanje hrvatskog seljaštva takvo da je svaki dan sve veći broj seljaka prinuđen da ide u nadnicu, u izveštaju se kaže da je Gospodarska sloga, u ovoj godini, imala nešto otežanu borbu za uređenje radnih uslova i nadnica. Usled krize i neorganizovanosti siromašnih seljaka, posjednici su uspeli da obore cene nadnica na 10 do 6 dinara. Zbog toga je Gospodarska sloga glavno težište svoje aktivnosti usmerila prvenstveno na uređivanje uslova i nadnica kog onih posjednika koji ne obrađuju zemlju vlastitim radom. Praktični zahtevi su bili: 1. radno vreme od 10 sati dnevno, 2. najniža nadnica je 20 dinara, 3. isplate se vrše u novcu svake subote, 4. rad žena i muškaraca plaća se jednako za isti posao. U smislu ovih zahteva vođeni su štrajkovi u Sl. Brodu, Karlovcu, Samoboru, Varaždinu, Zagrebu, Osijeku itd. 25. februara 1938. održana je u Gospodarskoj slozi jedna konferencija radi uređivanja radnih uslova i nadnica za nastalu godinu. O ovim pitanjima opširno je raspravljano i donesena su nova uputstva za uspešniju borbu. U zapisniku je konstatovano da je uspeh ove akcije bio veliki jer su nadnice u mnogim krajevima povišene za 50% i sklopljen je veliki broj ugovora koji su se odnosili uglavnom na cele srezove.³⁷

U jednom članku, objavljenom u „Gospodarskoj slozi” kaže se da u vinovačkom srezu ima veći broj poseda od 50 do 100 jutara zemlje koji se nalaze u vlasništvu stranih državljana. Na tim posedima vladaju iste prilike kao na

³⁶ Isto.

³⁷ Isto.

nekim veleposedima. Zbog toga su poljoprivredni radnici iz Ivankova zatražili da im se poboljšaju uslovi rada i povise nadnice. Na dva poziva poverenika Gospodarske sloge, posednici se nisu odazvali. Verovali su da među seljcima nema sloge, koja bi ih prisilila na ipunjenje traženih zahteva. Zato je na sastanku zadružne organizacije donesena odluka o obustavi rada. Posednici su pokušali da dovedu radnike iz drugih mesta, ali bez uspeha. Ovi su se solidarizovali sa domaćim radnicima. Tako su posednici bili prisiljeni da sklope sporazum sa poljoprivrednim radnicima. Kaže se da je u znak solidarnosti sa poljoprivrednim radnicima obustavilo rad i radništvo koje je radilo na pruzi. Uspeh je bio divan. Cene nadnica sa 8, 10 i 12 podignute su na 17 dinara. Nadnica za košenje plaćala se sada 25 dinara, a ranije samo 15. Radno vreme pre štrajka bilo je 12, 14 i 16, a posle sporazuma 10 sati dnevno.³⁸

U izveštaju o radu Gospodarske sloge u 1938. godini konstatovano je da je te godine održano tri konferencije poverenika radi uređenja radnih uslova i visine nadnica seljaka-poljoprivrednih radnika. Prva je održana u Zagrebu za područje Hrvatskog Zagorja, Međumurja i Pokuplja. Pre pokrenute akcije visine nadnice u ovom području kretale su se od 4—6, a posle toga od 6—15 dinara. Druge dve konferencije su održane u Osijeku i Novoj Kapeli za područje Slavonije. Veliki priliv radne snage iz Bosne u ove krajeve srušio je nadnice na 8 dinara. Akordni sistem oborio je desetočasovno radno vreme. Najveći štrajkovi izvedeni su u Osijeku i Gradačcu. U prvome je učestvovalo oko 6 000 poljoprivrednih radnika. Trajao je 5 nedelja. Nadnice su povišene za oko 20%. Akordni sistem je ukinut.³⁹

Iz članka pod naslovom „Pokret za podizanje seljačkih nadnica”, koji je objavila „Gospodarska sloga” od 15. aprila 1940, saznajemo da je akcija za poboljšanje radnih uslova i povišenje cena nadnica poljoprivrednih radnika vođena i u ovoj godini. U tom članku piše da seljaci-radnici traže na svojim sastancima u Zagrebu, Osijeku, Vinkovcima i Novoj Kapeli politiku javnih radova i osiguranje minimalnih nadnica putem uredbe. U vezi s tim kaže se da su 31. marta 1940. održane tri regionalne konferencije za određivanje seljačkih nadnica. Prva je organizovana u Zagrebu za Hrvatsko Zagorje, Međumurje i Prigorje, druga u Osijeku za područje Slavonije i jednog dela Srema, a treća u Novoj Kapeli sa poverenicima iz srednje Slavonije. Nekoliko dana kasnije, 6. aprila, održana je u Vinkovcima konferencija sa poverenicima iz Bosanske Posavine. Na savetovanju u Osijeku prisustvovali su delegati iz šidskog, iločkog, vukovarskog, osiječkog, valpovačkog, donjomiholjačkog, našičkog, slatinskog i virovitičkog sreza. Konferenciji je bio prisutan i Živan Kuveždić, narodni poslanik HSS za srez šidski. Na ovom sastanku je rečeno da su se nadnice za poljoprivredne poslove kretale od 15—20 dinara. Najveći problem je bio u osiječkom srezu gde je živelo oko 6 000 radnika. 1939. godine sklopljen je ugovor između Gospodarske sloge i veleposednika. Njime su nadnice povišene za 25%. Sačinjen je i kolektivni ugovor za 1940. godinu. Istaknuti su kao najvažniji problemi: sprovođenje socijalnog osiguranja slugu, kočijaša i radnika na vršalicama, poboljšanje stambenih prilika poljoprivrednih radnika na velikim posedima, regulisanje velikog priliva radne snage iz osta-

³⁸ *Uspjesi u radu za poboljšanje nadnica*, „Gospodarska sloga”; br. 10—11 od 7. juna 1937, str. 1.

³⁹ *Izvještaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15. VII 1939.

lih krajeva. Prema izveštaju poverenika Marijana Đukića, iz Vukovara, nadnice su se na veleposedima kretale oko 12 dinara, dok su privatni seljaci plaćali 30 do 35 dinara. Posle izveštaja poverenika usvojen je zaključak da se preko Središnjice traži od Banovine da se nadnice poljoprivrednih radnika utvrde zakonom ili naredbom. Isto tako zaključeno je da se i nadnice za pojedine poslove povise za 5 dinara. Na kraju su utvrđeni zahtevi za Slavoniju i Srem, od kojih su najvažniji:

1. priznanje i uposlenje izabranog radničkog poverenika;
2. zapošljavanje prvenstveno najsiromašnijih poljoprivrednih radnika iz mesta i opštine gde se posed nalazi;
3. potrebno radništvo za poljske radove nabavljaće radnički poverenici prema potrebama poslodavaca;
4. plate za iste poslove moraju biti jednake bez obzira na pol i starost radnika;
5. radno vreme iznosi 10 sati sa još dva sata za jelo i odmor;
6. prekovremeni rad plaća se sa 50% više, a nedeljom i praznikom dvostrukom dnevnicom;
7. isplata se vrši svake subote i uključuje se u radno vreme.

Isto tako postavljeni su zahtevi za isplatu radnika na mesec ili godinu dana. Mesečna zarada radnika iznosi 750 dinara i stan. Ukoliko dobija i hranu, onda je iznos u gotovom 500 dinara. Ako se daje deputat, onda se mora dati: 1 200 dinara godišnje u novcu, 16 mc pšenice, jedno jutro zemlje u obradu, 16 m² drva itd.

Na kraju je doneta i nomenklatura najvažnijih poljoprivrednih poslova sa visinom satnice za svaki posao.⁴⁰

Četvrta konferencija, kako smo već rekli, održana je 6. aprila 1940. godine u Vinkovcima. I ovde je osnovno pitanje bilo određivanje seljačkih nadnica. Sastanku su prisustvovali narodni poslanik Mato Mikić, iz Brčkog, i poverenici Gospodarske sloge iz derventske, gradačačkog, bibriskog i vinkovačkog sresa. Sastanak je otvorio Adam Jurić, zamenik narodnog zastupnika iz Privlake. Na dnevnom redu su bila tri pitanja:

1. Organizacija radnog tržišta, odnosno kako sprečiti veliki priliv radne snage iz bosanske Posavine koja konkuriše domaćoj radnoj snazi.
2. Uređivanje radnih uslova na crkvenim i banovinskim dobrima, gde su posebno teški.
3. Određivanje postotka radnicima na vršalicama.

Mato Mikić je govorio o teškim prilikama u kojima žive seljaci i poljoprivredni radnici u brčkom srezu. Po nekoliko stotina, pa i hiljada odlaze svake godine na sezone radove u vinkovački, županjski, šidski i iločki srez. Visina nadnice u županjskom srezu, rečeno je, kreće se od 12 dinara sa hranom i 20 dinara bez hrane. Seljaci su odlučili da uzimaju samo one radnike koji su organizovani u Gospodarskoj slozi. Adam Jurić je izneo da u vinkovačkom srezu najveće probleme predstavljaju odnosi sa vlasnicima vršalica. Oni stvaraju karte i naplaćuju ujemom od 9 i 10%. Sami radnici na vršalici pri-

⁴⁰ *Pokret za podizanje seljačkih nadnica*, „Gospodarska sloga”, br. 8 od 15. IV 1940, str. 1.

maju svega 2 i po posto. I na ovom sastanku je zatraženo da se cene nadnica regulišu putem zakona ili uredbe.

Na kraju je donet cenovnik nadnica za važnije vrste poljoprivrednih radova.⁴¹

UREĐENJE ZARADA ZA TUCANJE I PREVOZ KAMENA

Ovo pitanje uglavnom se odnosilo na planinske krajeve, a najviše na područja Dalmacije, Like itd. Opšta je pojava bila da je vađenje, tucanje i prevoz kamena davan u zakup raznim preduzimačima. Oni su za vrlo niske nadnice najimali pojedine seljake za prevoz i radnike za vađenje i tucanje kamena. U nekim mestima opštinske uprave davale su ove poslove na licitaciju ili su ih u svojoj režiji organizovale zapošljavajući najsiromašnije. Zato je preporučeno da Gospodarska sloga uzme u svoje ruke organizaciju vađenja, tucanja i prevoza kamena. Iz izveštaja se vidi da je nešto i uspela. Išla je linijom da te poslove preuzimaju same opštinske uprave i da ih onda one daju radnicima, odnosno seljacima. U godišnjem izveštaju za 1937. godinu rečeno je da su „pokreti” za uređenje zarada za tucanje i prevoz kamena bili najživlji u Gospiću, Brinju, Jastrebarskom, Slunju, Senju itd.⁴²

UREĐENJE RAZNIH USLOVA SELJAKA-ŠUMSKIH RADNIKA

Ovde je reč o onim seljacima koji rade u šumama a ne odvajaju se od svojih kuća. Pokret je počeo u većem obimu početkom 1937. godine. Tim povodom je 10. aprila iste godine održan u Ogulinu, sastanak kotarskih poverenika Gospodarske sloge iz dvadeset srezova, uglavnom iz šumskih predela, a na prvom mestu iz Gorskog Kotara, Hrvatskog Primorja i Like. Na osnovu donetih zaključaka Središnjica je izradila i Upute za vođenje pokreta šumskih radnika, koje su obuhvatile sledeće:

1. Kad kod zaposlenih radnika — seljaka sazri misao o potrebi i mogućnosti poboljšanja nadnica, treba ih organizovati u Gospodarsku slogu.

2. Pošto se sprovede organizacija, treba održati sastanak svih onih koji su za povišenje nadnica i uslova zainteresovani i doneti zaključke koji se upućuju poslodavcu. Sa odgovorom poslodavca treba na ponovnom sastanku upoznati zainteresovane radnike. Ako se poslodavac saglasio, onda je stvar u redu, a ako se nije složio, treba mu još jednom poslati uslove. Ukoliko poslodavac ne odgovori, odnosno ne pristane na predložene uslove, preduzimaju se druge mere i poverenik Gospodarske sloge obaveštava Središnjicu.

3. Ako u pregovorima ne dođe do sporazuma, onda se obustavlja rad. Obustavu rada poverenik Gospodarske sloge objavljuje i okolnim mestima.

4. Za vreme štrajka treba nastojati da niko ne ode na rad.

⁴¹ Isto.

⁴² Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 10, od 10. V 1937, str. 20; Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1937. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 9, od 1. V 1938, str. 5; Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge o radu za 1938. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 5.

5. Pregovore vodi poverenik Gospodarske sloge.
 6. Radno vreme šumskih radnika je 8 časova. Prekovremeni rad se plaća za 50% više.
 7. O postignutim uslovima sklapa se ugovor.
- Ovakva akcija vođena je u 15 srezova, Like, Gorskog Kotara i Hrvatskog Primorja. Sklopljeno je oko 30 ugovora.⁴³

POKRET ZA ODRŽANJE CENA ŽITU

Ovo je bio jedan od najinteresantnijih sektora delatnosti Gospodarske sloge. S obzirom na ulogu koju je pšenica u to vreme igrala u strukturi naše poljoprivrede (prva ili druga kultura), i s obzirom da je ona prvi veći zemljoradnički proizvod koji se unovčava u toku ekonomske godine, proizvođač je bio zainteresovan, a i prisiljen, da je odmah prodaje. Zato se redovno javljao veliki dovoz pšenice na tržište. To je opet dalje, po zakonu ponude i potražnje, izazivalo veliki pad cene. Štaviše, zemljoradnik, prinuđen potrebama, često je prodavao i više nego što mu je njegov proizvodni kapacitet dozvoljavao. Naime, prodavao je i onaj deo žita koji mu je bio potreban za reprodukciju, odnosno setvu i prehranu. Naravno, u takvim uslovima žito je brzo prelazilo iz ruku proizvođača u ruke trgovaca prekupaca. Ali kad se to desi, onda obično i cena žitu počinje da raste. Naročito se taj ciklus odvijao u pasivnim krajevima. Dešavalo se da je cena žitu po kojoj je proizvođač prodao trgovcu dvaput niža od one po kojoj trgovac prodaje. Pri takvom stanju stvari nije bio redak slučaj, da su proizvođači prodavali pšenicu u julu ili avgustu, na primer, za dinar po kilogramu, a posle je u februaru, martu ili kasnije kupovali po dva dinara. Dakle, uslova za rad Gospodarske sloge u ovoj oblasti bilo je na pretek. Zato je ona radi regulisanja cena žitu delovala uglavnom u dva pravca:

1. da se spreči nagli pad cena izazvan velikom ponudom neposredno posle žetve i

2. da se seljačka prodajna cena približi, što je moguće više berzanskoj.

Akcija Gospodarske sloge na uređenju cena pšenici počela je 29. VI 1936. godine, sastankom kotarskih poverenika iz svih žitorodnih krajeva, u Vinkovcima. Na tom savetovanju doneti su ovi zaključci:

- „1.) Određuje se sporazumno, da ispod 120 dinara neće prodavati pšenicu.
- 2.) Zakočit će se veliki dovoz pšenice neposredno poslije žetve.
- 3.) Seljaci protiv kartela trgovaca istupaju svuda složno.
4. Uvodi se kontrola vaganja.
- 5.) Prodaje pšenice na zeleno svuda se raskidaju.
- 6.) Seljaci preko povjerenika Sloge ugovaraju s vlasnicima vršaćih strojeva procenat za vršenje žita.
- 7.) Isto tako ugovaraju zajednički ušur za meljavu kod ušurnih mlinova.
- 8.) Upozoruje se narod na zloupotrebe kod ubiranja poreza, prigodom žetve, i na veliko računanje ovršnih protuzakonitih troškova.
- 9.) Traži se odgoda plaćanja svih poreza do 15. rujna 1936.

⁴³ Isto.

10.) Organiziraju se žitarski odbori Gospodarske Sloge.”⁴⁴

Sedam-osam dana kasnije „Gospodarska sloga” je u svom vanrednom izdanju donela i jedan proglas pod naslovom „Držimo cijene pšenice”, u kojem je prenela sve zaključke sa vinkovačkog sastanka. U proglasu su data i šira objašnjenja pojedinih zaključaka. Najinteresantnije je ono o organizovanju žitarskih odbora. O njima u proglasu piše:

„Da se gornji zaključci provedu u djelo, treba u svakom mjestu, bez obzira na to bila već organizirana Gospodarska Sloga ili ne, osnovati *žitarske odbore* sastavljene sporazumno i složno od seljaka proizvođača pšenice bez razlike. Svejedno je, tko u selu dađe poticaj za osnatak žitarskog odbora. *Glavno je, da se svi slože na zajedničku korist seljaka.* Svi odbori pojedinih sela neka pošalju svoje izaslanike u žitarski *kotarski (sreski) odbor.*”

Prema pomenutom proglasu, osnovane mesne i sreske odbore treba prijaviti Središnjici u Zagrebu, s kojom treba da kontaktiraju, dobijaju uputstva i šalju izveštaje. Žitarske odbore treba osnivati prema mesnim prilikama i u njima zastupiti sve slojeve i sve narodnosti seljaka. „Zadaća je žitarskog odbora, da provodi gornje zaključke i nadzire njihovo izvršenje. Naročito treba da sazovu *javni sastanak* seljaka i da na javnom sastanku obavijesti sve proizvođače pšenice o gornjim zaključcima. Kontrolu cijena i dogovor o smanjenju dovoza pšenice treba da provodi vrlo strogo. Kontrolu vaganja treba uvesti po svuda, a isto tako i ostale mjere.”⁴⁵

Odmah posle vinkovačkog, održan je sastanak zadružene organizacije u Rumi. List „Gospodarska sloga” od 12. VII 1936. objavljuje zaključke sa rumskog sastanka u kojima stoji da se iz dana u dan održavaju sastanci Gospodarske sloge u pojedinim selima i većim mestima u Sremu, Banatu, Bačkoj, Baranji i Slavoniji. Na tim sastancima zemljoradnici se upoznaju sa zaključcima vinkovačkog savetovanja i dogovaraju koje mere treba da preduzmu da bi ih sproveli u život. Tako je 5. jula 1936. održan veliki sastanak u Rumi, sazvan od poverenika Gospodarske sloge. Prisustvovalo je najviše seljaka iz celoga Srema, a zatim priličan broj intelektualnih radnika koji su se stavili na raspolaganje u ovoj žitarskoj akciji. Posle opširne diskusije doneti su ovi zaključci:

1. Ne dozvoljava se prodavanje žita na lombard.
2. Upoznaju se svi seljaci da je od 6. jula rumsko tržište zatvoreno.
3. Na tržište mogu doneti svoju pšenicu samo oni proizvođači kojima je preka potreba za novac, ali ni oni ne smeju prodavati ispod cene koju odredi poverenik Gospodarske sloge. Ukoliko se dogovorene cene toga dana ne mogu ostvariti, mesni poverenik Gospodarske sloge će sam preuzeti dovezenu pšenicu.

4. Nakon osam dana, tj. 11. jula, održaće se ponovo sastanak Gospodarske sloge u Rumi radi razmatranja postignutih rezultata i dogovora o daljem radu. Na kraju, izabrano je naročito povereništvo koje će voditi brigu da se nijedan kilogram pšenice ne proda ispod cene koja je određena u julu ove godine.

Sudeći po nekim drugim dokumentima, ova akcija Gospodarske sloge izgleda da je u Sremu naišla na vrlo velik odziv i da je imala i vrlo dobrog

⁴⁴ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 22.

⁴⁵ Držimo cijene pšenici, „Gospodarska sloga”, br. 14 od 7. VII 1936.

uspeha. O tome nas obaveštava list „Gospodarska sloga” od 17. avgusta 1936. U članku posvećenom prilikama u Sremu piše da su prošle nedelje održani sastanci u Buđanovcima, Nikincima, Platičevu, Grabovcima i Hrtkovcima (rumski srez). Na svima ovim sastancima obrazovani su gospodarski odbori. U ostalim selima takođe će se formirati zadružne organizacije i na kraju izabrati kotarski odbor. Za sastanak u Hrtkovcima kaže se da je bio vrlo posećen i da je na njemu govoreno o ceni pšenice. Izabran je i žitarski odbor toga sela. Doneta je i rezolucija u kojoj se, pored ostalog, kaže:

„Seljaci iz Hrtkovaca i okolnih sremskih sela, na skupštini Gospodarske sloge u mjestu Hrtkovci, kotar Ruma, smatraju prijemom nuždom odgodu ovršnog naplaćivanja poreza, javnih daća, barem do konca mjeseca rujna 1936, do kojeg će vremena seljački narod moći postepeno unovčiti dio žetve i bez egzekutivnih prisila udovoljiti svojim obavezama.”⁴⁶

Zaključci sa vinkovačkog sastanka sprovedeni su i u drugim delovima Srema. „Gospodarska sloga” od 15. avgusta 1936. godine izvestila je da je i u Gradištu (kotar Županja) održan sastanak zadrugara na kojem je izabran žitarski odbor. Taj odbor je već na prvom svom sastanku 19. jula iste godine doneo zaključke u pogledu podizanja cena pšenici i drugim seljačkim proizvodima.⁴⁷

U žitorodnijim krajevima, a naročito u Sremu, Gospodarska sloga je išla još na jednu akciju u pogledu zaštite seljaka prilikom prodaje pšenice. Radi se o pokušajima zajedničke prodaje. Na ovakav korak seljake je nagonila činjenica što je Privilegovano izvozno državno društvo (Prizad) kupovalo pšenicu samo u najmanjoj količini od pet vagona, pa naviše. Pošto tolike količine pšenice nije imao takoreći nijedan seljak, niko od njih nije mogao direktno prodavati pšenicu ponuđenom izvoznom preduzeću. Zato su se u lanac trgovine, između proizvođača-seljaka i izvoznika Prizada, umešali trgovci-prekupci. Oni su pojedinačno otkupljivali od seljaka manje količine tako da su formirali žitne fondove od pet i više vagona, koje su onda prodavali izvoznom društvu, ali naravno, po znatno višoj ceni. Da bi to izbegli, odnosno uklonili trgovce iz lanca trgovine i stvorili uslove da seljak-proizvođač neposredno prodaje pšenicu izvoznom preduzeću, Gospodarska sloga je upućivala ljude da se sa svojim prodajnim viškovima pšenice udružuju kako bi stvorili veće količine od pet vagona i tako je neposredno oni prodavali izvoznom preduzeću. Obično su se seljaci udruživali u okviru jednog sreza. Za primer takvog uspešnog udruživanja i prodaje u izveštaju na godišnjoj skupštini istaknut je staropazovački srez. U izveštaju, pored ostalog, piše:

„Potaknuti od Gospodarske Sloge udruživali su se seljaci na pr. u kotaru Stara Pazova, te su čitava sela zajednički slagala količine od pet vagona i prodavala privilegovanom izvoznom društvu zajednički.”⁴⁸

U istom izveštaju je za primer dobrog i organizovanog sprovođenja žitarske akcije naveden i srez rumski. O tome piše:

„Tako na pr. u Rumi, koja je jedna od glavnih tržišta pšenice u Srijemu, žitna je akcija bila sprovedena vrlo dobro. Tržište je bilo... zatvoreno, tako

⁴⁶ Zaključci *Gospodarske sloge u Rumi*, „Gospodarska sloga”, br. 14 od 12. VII 1936, str. 10. i „Gospodarska sloga”, br. 17 od 15. VIII 1936, str. 7.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 22—23.

da je jako bilo kočenje dovoza, i ljudi su doskora osjetili korist od svoje organizacije postigavši bolje cijene.”⁴⁹

Pored Rume, u izveštaju se navodi da su u ovoj akciji dobro uspjeli još bjelovarski, đakovački, pančevački, daruvarski, našički, novogradiški, šidski, vinkovački, županjski i drugi srezovi.⁵⁰

Dajući ocenu akcije na podizanju cene pšenici u godišnjem izveštaju je konstatovano da je bilo i slabosti.

„Ipak moramo istaći, da su u nekim krajevima seljaci slabo organizirali žitne odbore, te su naročito u prvo vrijeme davali pšenicu i pod cijenu manju od stotine dinara. Na svoju štetu!”⁵¹

Međutim, zahvaljujući povoljnom porastu cena pšenici na svetskom tržištu, Gospodarska sloga je u jesen 1936, posle dva meseca borbe, napustila svoju akciju jer su cene žitu porasle više nego što je ona bila tražila.

Drugi oblik delatnosti Gospodarske sloge, odnosno žitarskih odbora bio je uređivanje odnosa između seljaka-proizvođača pšenice, s jedne strane, i vlasnika vršalica i mlinova, s druge strane, prilikom vršidbe, odnosno meljave. Kod vršidbe Zadruga je sklapanjem kolektivnih ugovora između vlasnika vršalica i seljaka, koje je zastupao poverenik Gospodarske sloge, uspjela da snizi ušur od 10 na 8, pa i 6%. Kod vlasnika mlinova takođe je postignuto sniženje ušura od 16 i 12 na 8%. I na kraju banska vlast je 17. oktobra 1940. donela posebne odredbe o ušurnoj meljavi i iznosu ušura na području Banovine Hrvatske. Prema ovim odredbama ušur je u žitorodnim krajevima određen na 10, a u nežitorodnim krajevima na 8%. To je, u stvari, bila samo najviša granica do koje se on mogao uzimati. Inače, konkretizovanje ovih odredaba prepušteno je nižim organima vlasti prema mesnim prilikama. Pored toga, regulisan je i niz drugih uslova u vezi sa meljavom i ušurima. Tako je rečeno da će konkretne odredbe o visini ušura donositi sreski načelnici posle konsultovanja sreskih poverenika Gospodarske sloge i predstavnika Seljačkog kola i vlasnika mlinova.⁵²

ŠTRAJKOVI PROIZVOĐAČA INDUSTRIJSKIH KULTURA

U svima službenim dokumentima Gospodarske sloge, u kojima se govori o ovim štrajkovima, oni se nazivaju „pokreti proizvođača štrajkovima”. Međutim, ovde se radi o organizovanom nastupanju seljaka-proizvođača industrijskih kultura, na prvom mestu proizvođača uljane repice, cikoriје, šećerne repe, lana i konoplje. Pošto proizvode ovih kultura, osim dva iz poslednjih, seljak nije trošio za svoje potrebe, kao, na primer, pšenicu i kukuruz, nego su bili namenjeni industriji, to je ovakav proizvođač često dolazio pod udar velikih promena cena, naravno na svoju štetu. Seljak nije imao mogućnosti za prerađu ovih proizvoda, pa su ga trgovci ili fabrike često ucenjivali, davali mu znatno nižu cenu od one koja je vladala na tržištu. Da bi se to izbeglo, Gospodarska sloga je preporučila da se ove kulture seju samo na temelju sklopljenih kolektivnih ugovora između proizvođača i fabrika. Proizvođači su

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto.

⁵¹ Isto.

⁵² Isto.

bili upoznati i sa cenama koje je Ministarstvo poljoprivrede propisalo za pojedine vrste kultura. Dužnost Gospodarske sloge je bila da nastoji da kupci stvarno plate utvrđene cene. U mnogim slučajevima, u pedeset mesta, a naročito u srezovima: Đakovo, Vinkovci, Županja, Brčko itd. Zadruga je intervenisala i pokušala da sama otkupi uljanu repicu i izveze je. Pored toga, pokušala je da u ime proizvođača, stupi u direktne pregovore sa fabrikama i ugovara cene industrijskim kulturama. Za uljanu repicu to nije uspjelo, ali joj je pošlo za rukom za šećernu repu, lan i konoplju. Štaviše, i sam Maček je lično napisao jedan članak (GS, br. 5, 6 od 1936.) u kojem preporučuje članovima Zagruge gajenja lana i konoplje. Zadruga je intervenisala i u srezovima Glina, Ilok, Požega, Virovitica itd. Bilo je pokušaja u nekim mestima da Gospodarska sloga osnuje preradu zadružne kudjelje. U vinkovačkom srezu je sklopljen i kolektivni ugovor za otkup konoplje između Gospodarske sloge i kudeljare.⁵³

U narednim godinama, pošto su cene industrijskim kulturama bile određene od strane države, Gospodarska sloga se orijentisala uglavnom na obaveštavanje svojih članova o cenama za pojedine vrste kultura, nastojala da se one realizuju i organizovala zajedničko prodavanje pojedinih kultura neposredno fabrikama, odnosno prerađivačima.⁵⁴

AKCIJA ZA ZAJEDNIČKO CEPLJENJE STOKE

Velike štete stočarstvu pričinjavale su pre svega stočne zarazne bolesti. One su naterale vlasnike stoke da potraže rešenje radi zaštite. Pojedinačno cepljenje u tadašnjim prilikama, bilo je i suviše skupo i seljaci-odgajivači su ga retko primenjivali. Praktično, veliki stočni fondovi ostajali su nezaštićeni, a razne zarazne bolesti su ih napadale i znatno smanjivale. Štete su, naravno, bile velike i teško pogađale i inače dosta ugrožene proizvođače. Gospodarska sloga je negde u proleće 1937, preko svog veterinarskog odbora, pokrenula akciju dosta širokih razmera za zajedničko cepljenje. Taj odbor je najpre izradio jedno dosta opširno uputstvo za kolektivno zaštitno cepljenje stoke, koje će se sprovoditi u organizaciji Gospodarske sloge. U njemu se kaže:

Gospodarska sloga organizuje dogovore odgajivača koji žele da cepe stoku u mestima gde je izvršen popis odgajivača i njihove stoke koja je za cepljenje. Na osnovu sačinjenih spiskova kotarski zadružni poverenik, sam ili u zajednici sa mesnim ili opštinskim poverenikom, stupa u pregovore sa mesnim veterinarom. Pošto se dogovore o ceni i drugim uslovima, kotarski poverenik, na osnovu dobijenog recepta, sam nabavlja potreban serum. Cepljenje se obavlja organizovano, na jednom mestu i istoga dana jer su veterinarske usluge u tom slučaju jeftinije.

U slučajevima gde mesni veterinar nije u mogućnosti da izvrši cepljenje, kotarski poverenik će zatražiti od Središnjice u Zagrebu da mu obezbedi drugog veterinara.

⁵³ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 20—21; *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1937. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 9 od 1. V 1938, str. 6; *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge o radu za 1938. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 6.

⁵⁴ Isto.

Sudeći prema izveštaju Zadruga za 1936. godinu, ova akcija Gospodarske sloge imala je znatnog uspeha. Postignuti su dobri rezultati u sniženju cene cepljenja. Dok se ona pre akcije kretala od 10 do 30 dinara po grlu, dotle je ovakvim organizovanim radom iznosila od 5 do 20 dinara. Osim toga, učinjena je i velika propaganda za cepljenje stoke. U selima, gde je nekad cepljeno jedva desetak, sada je ova zaštitna mera primenjena na stotine grla. Ranije su veterinarci obavljali ove usluge u pojedinačnoj pogodbi sa odgajivačem pa je cena bila znatno viša. Već posle dva meseca, akcija kolektivnog cepljenja stoke proširila se na ova 24 srezova: Našice, Zemun, Jastrebarsko, Sisak, Vinkovci, Garešnica, Županja, Đakovo, Vukovar, Glina, Virovitica, Koprivnica, Samobor, Slatina, Petrinja, Nova Gradiška, Zlatar, Piskarovina, Pakrac, Dugo-selo, Kutina, Vojnić, Ilok, Požega, Ivanec, i na Vojvodinu. Takvo stanje konstatovano je do sednice skupštine, a pošto je akcija bila još u toku, verovatno je da je broj obuhvaćenih srezova bio daleko veći. Broj cepljene stoke do skupštine popeo se preko 18 000 grla.⁵⁵ Iz izveštaja na godišnjoj skupštini za 1937. godinu vidi se da je Gospodarska sloga ovu akciju vodila i tokom te godine. U ovom dokumentu ova akcija je nazvana „pokret za suzbijanje stočnih zaraznih bolesti”. Kaže se da je zahvaljujući zaštitnom cepljenju, znatno smanjen postotak uginuća. „Navodimo kao primer — kaže se u izveštaju — kotar Županju, gdje je u 1938. godini cepljeno 12 000 komada svinja, dok je u 1936. godini, cijepljeno svega 3000 komada. Zbog toga se je samo u jednoj godini broj svinja u županjskom kotaru podvostručio.” Odmah zatim, u izveštaju se kaže, da takav interes za cepljenje vlada u celoj Hrvatskoj. Radi poređenja izneti su i neki brojčani podaci. 1936, pre akcije Gospodarske sloge, cepljeno je 209 164 grla, a 1937. godine, kad je akcija bila u toku, 334 013. U izveštaju je rečeno još i to da je preko organizacije Gospodarske sloge nabavljena i znatna količina potrebnog seruma, čija je cena snižena za 15 do 18%. Navodi se da su najviše seruma poručili županjski, vinkovački, slavonskopožeški i đakovački srez.

Pa i pored svih ovih materijalnih ušteda ravnateljstvo smatra da je najveća ušteda učinjena u onim hiljadama stoke koje je spaseno od uginuća.⁵⁶

Ova korisna akcija nastavljena je i 1938. i kasnije, što je konstatovano u izveštajima ravnateljstva za tu i naredne godine. Ona se sada odvijala pod nazivom „veterinarsko-zdravstveni pokret”. U izveštaju se navode uzroci koji još uvek dovode do velikog uginuća stoke od stočnih zaraznih bolesti, i to: slabo organizovana veterinarska služba, skupa veterinarska pomoć, preskupe cene seruma i neprosvećenost naroda. Gospodarska sloga je borbu nastavila uglavnom putem zajedničkih nabavki seruma, snižavanjem veterinarskih taksa itd. Uštedeno je tako negde od 18 do 30% troškova. Pošto je rečeno da postoje i izvesni problemi oko nabavke seruma, u izveštaju se konstatuje da je ipak ohrabrujuća činjenica što svaki dan sve više raste interes za cepljenje stoke. Na kraju su izneseni i podaci o broju cepljene stoke u 1937. i 1938. godini. Kako je već rečeno, 1937. je cepljeno 334 013, a 1938. čak 379 965 grla.⁵⁷

⁵⁵ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 26.

⁵⁶ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1937. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 9 od 1. V 1938, str. 6.

⁵⁷ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 5.

Pored ove, Gospodarska sloga je povelu još jednu akciju na planu zaštite stoke. Radi se o njenom osiguranju. U godišnjem izveštaju za 1936. godinu stoji da su osiguranje i zaštita stoke pokrenuli veliki broj zadrugara na razmišljanje i da su zatraženi mnogi predlozi i obaveštenja. Na osnovu brojnih predloga i mišljenja, Središnjica Gospodarske sloge je izradila Pravilnik za osiguranje i zaštitu stoke, kao prvi korak u ovom pravcu. Usvojeno je načelo da se može osigurati samo ona stoka koja je prethodno cepljena. Ceo sistem osiguranja postavljen je preko posebnih zadruga za osiguranje i zaštitu stoke. Njihova svrha je, prema izveštaju i Pravilniku, sledeća:

- „1.) primati stoku svojih članova na međusobno osiguranje i zaštitu;
- 2.) isplaćivati odštetu za nastradalu i uginulu stoku;
- 3.) suzbijati sve bolesti kod stoke;
- 4.) pribavljati potrebne lijekove i cjepiva;
- 5.) predavanjima, dogovorima, pismenim i usmenim uputama upućivati seljačke gospodare, da posvete veću pažnju higijeni, ishrani, držanju i timarenju stoke.”⁵⁸

AKCIJA ZA PODIZANJE CENA MLEKU

U danima kada je ekonomska kriza zahvatila seljaštvo, pored tolikih drugih nevolja, seljaci su teško dolazili do novca. Naime, oni su teško prodavali svoje proizvode iako se potreba za novcem nije ništa smanjila. Naprotiv, još se povećala. Porezi i druga obavezna davanja terali su ih da potraže načine bržeg unovčavanja svojih proizvoda. To ih je navodilo da u strukturu svojih proizvoda uvedu ili intenziviraju, proizvodnju onih artikala koje mogu brže unovčiti. Način unovčavanja mleka (prodaja za gotov novac ili na poček od mesec dana), odgovarali su seljacima pa su počeli sve više da se orijentišu na ovaj proizvod. U poređenju sa ratarskim proizvodima, pšenicom i kukuruzom, na primer, mleko se brzo unovčavalo i donosilo redovan novčani prinos. Ali i tu su se pojavili neki problemi u vezi sa visinom cene mleku i organizacijom dovoza od proizvođača do potrošača. Na tržištu mleka vladala je velika nesigurnost. Sabirači mleka određivali su samovoljno cenu, a usled slabe organizacije, nastajale su velike režijske. To se odražavalo na otkupnoj ceni, pa je proizvođačima plaćano samo 30 do 40 para po litru. Zato su u nekim srezovima, kao što su Osijek, Požega, Novska i drugi, seljaci obustavili dovoz mleka. Međutim, sve je to bilo neorganizovano, pa su sami pretrpeli više štete nego što su imali koristi. U toku tih pojedinačnih štrajkova Gospodarska sloga je 17. maja 1936. održala u Zagrebu sastanak sreskih poverenika sa predstavnicima proizvođača iz onih srezova u kojima se mleko proizvodilo za prodaju. U zaključcima su postavljeni zahtevi da se cena mleku podigne na 1 dinar i 40 para po litru franko stanica Zagreb. U mestima gde dovoz nije bio organizovan, određena je cena od jednog dinara na mesnom sabiralištu. Istovremeno je zaključeno da se izrade uputstva u kojima će se precizirati cene mleku, organizacija sabiranja, prerada itd. Međutim, iako su cene nešto povišene, ipak uspeh u organizaciji mlekarstva nije bio ni izdaleka onakav kakav je bio

⁵⁸ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 34.

u oblasti žitarskih ili nekih drugih proizvoda. Cene, dogovorene na sastanku 17. maja, nisu ostvarene. Gospodarska sloga se pokazala nemoćnom da sama i neposredno vodi takvu akciju. Javila se potreba za osnivanjem posebne organizacije koja bi se bavila isključivo mlekarestvom. U tu svrhu osnovana je zadružna ustanova „Središnja mljekarska zadruga s. o. j. u Zagrebu”. Ova je imala za cilj da, s jedne strane, reguliše cene mleku kod proizvođača, a, s druge strane, da uredi tržište prema zahtevima potrošača. Načelo njenog poslovanja trebalo je da bude: pružajući dobro i zdravo mleko, potrošači će više trošiti, a i više platiti. U tom smislu, Gospodarska sloga je organizovala u mestima mlekarske odbore, koji su sklapali kolektivne ugovore između vlasnika mlekara i mlekarskog odbora Gospodarske sloge. U njima su precizirana prava i obaveze ugovorača koji su išli uglavnom na obezbeđenje proizvođača mleka — seljaka.⁵⁹

Slabi početni uspesi u oblasti mlekarestva nisu obeshrabrili Gospodarsku slogu. U izveštaju na godišnjoj skupštini za 1937. godinu piše da „nastojanje Gospodarske Sloge u organizaciji našeg mljekarestva ide za tim, da se postigne što bolji efekt i za proizvođača i za potrošača mlijeka. Želja je Središnjice da se u prvom redu pojača proizvodnja mlijeka, da seljaci tom pojačanom proizvodnjom dođu do boljega gospodarskog stanja. U tu svrhu provodi se po selima kontrola muznosti, telenja i ishrane krava muzara.

S druge strane Središnjica želi seljaka osloboditi od dnevnog dolaženja u grad, kako bi mogao više vremena posvetiti unapređenju svog gospodarstva i racionalnoj obradi zemljišta. Zato Središnjica organizira preko Središnje Mljekarske Zadruga sabiranje mlijeka po selima i prevoz u grad zajednički za čitava sela.”

Na kraju izveštaja prikazani su podaci o obimu prometa Središnje mlekarske zadruga u 1937. godini. Kaže se da je iznosio blizu dva miliona litara mleka i velike količine drugih mlečnih proizvoda. Novčani obim prometa ove zadruga bio je oko četiri miliona dinara.⁶⁰

Na godišnjoj skupštini za 1938. godinu o mlekarskoj akciji Gospodarske sloge rečeno je pored ostalog još i ovo:

„U tom svom nastojanju Središnja Mljekarska zadruga bori se s mnogim poteškoćama, od kojih je u prošloj poslovnoj godini i početku 1939. godine najvažnija borba protiv kućarenja i borba protiv prekupaca mlijeka.”

U izveštaju se dalje govori da je u toj borbi učestvovala i Gospodarska sloga organizujući kontrolu kućarenja i prekupaca. Za Središnju mljekarsku zadrugu je rečeno da je jedna od najvećih mlekarskih ustanova u Zagrebu, sa kapacitetom od 6 000 litara mleka dnevno.⁶¹

U daljem razvoju ove mlekarske akcije Središnja mlekarska zadruga je reorganizovana u Savez mlekarskih zadruga. U ovaj savez bile su učlanjene mesne mlekarske zadruga u koje su se organizovali članovi Gospodarske sloge — proizvođači mleka. Ali, iako je razvoj mlekarestva dobio velike razmere i

⁵⁹ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 23; *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge o radu u 1937. godini*, „Gospodarska sloga”, br. 9 od 1. V 1938, str. 6; *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 6.

⁶⁰ Isto.

⁶¹ Isto.

postigao dobre rezultate, ipak je imao i nekih ozbiljnijih problema. Cene mleku bile su stalno na udaru. Savez je nastojao da ih poveća u odnosu na proizvođače, ali je u tome nailazio na otpor kod glavnog potrošača, opštine Zagreb. Na velikoj skupštini Saveza mlekarskih zadruga, koja je održana 27. oktobra 1940. god. u Zagrebu, glavno pitanje je bilo kako usavršiti organizovano nastupanje seljaka proizvođača mleka na tržištu. Delegat Mlekarske zadruge iz Bjelovara osporavao je tvrdnju onih koji su govorili da je Gospodarska sloga kriva za skupoću, koja je sve više zahvatala sve sfere društvenog života. U potvrdu takve svoje postavke on je izneo podatke da su prvenstveno poskupeli industrijski, pa tek onda poljoprivredni proizvodi. Štaviše, cene mleku za to vreme ostale su nepromenjene.⁶² Interesantna je i diskusija ravnatelja Saveza mlekarskih zadruga Derežića. On je najpre istakao veličinu zadružne skupštine, rekavši da je veća i od one koja je održana 1938. godine i da je to najbolji dokaz da borba za pomoć seljaku — proizvođaču mleka, koja je ranije započeta, još traje. Savez želi da radi u korist celokupnog mlekarstva, svih organizovanih i neorganizovanih seljaka-mlekara, za pravilno određivanje cene mleka. Derežić je na kraju predložio da se donese zaključak o osnivanju jedne velike mlekarske organizacije koja će izraditi plan razvoja mlekarske privrede, a kojoj je ova skupština dužna da odredi smernice rada.⁶³

Delegat sreske organizacije Gospodarske sloge za srez Zagreb, Podbrežnjak, istakao je da su posrednici u lancu između proizvođača i potrošača mleka danas najveći pljačkaši seljaka. Zato se založio za osnivanje nabavljачkih i prodajnih zadruga u svakom mestu. Na kraju je predložio da se zatraži od banske vlasti donošenje jedne uredbe koja bi rešila čitav niz pitanja iz ove oblasti.

Na kraju sednice skupština je donela sledeću rezoluciju od 6 tačaka:

„1. Mi seljaci-proizvođači, pristaše Hrvatske seljačke stranke, uviđamo potrebu saradnje grada i sela i nećemo dati ni komu da tu saradnju, koja je potrebna u cilju naše narodne borbe, ometa. No želimo, da ta saradnja bude objektivna i na obostrano zadovoljstvo.

2. Ekonomskim jačanjem 80-postotnog broja seljačkog naroda ojačat će se i naša privreda i cijeli narodni život i povećati našu gospodarsku proizvodnju... Dosljedno tomu mora se pružiti i građanskom svijetu standard života u razmjeru, kako cijene rastu na taj način, da se poprave njegovi prihodi. Među te spada, smatramo, najviše radništvo i činovništvo, te mali obrti.

3. Od povišenja cijena mlijeka doprinijet ćemo znatan obol sirotinji i to onoj najpotrebnijoj na taj način, što ćemo na potvrdu socijalnog odjela Banske Vlasti takvima ustupati mlijeko uz cijenu od 1 dinar po litri. To ćemo učiniti do najvećih granica.

4. Tražimo od gradske općine i Banske Vlasti, da nam dadu odgovor na naše predloge i konačnu odluku, na kakav način i u kojoj mjeri žele sudjelovati u rješavanju mlekarskog pitanja.

5. Naš rad je zadružni i treba da služi interesima obćenitosti. Stavljamo ispravnost poslovanja i naših nastojanja na pregled i kontrolu svakoj javnoj

⁶² *Kako stoji mlekarsko pitanje — izjava ravnatelja Gospodarske sloge o poskupljenju mlijeka*, „Gospodarska sloga”, br. 22 od 15. XI 1940, str. 1; *Seljaci mlekari traže povišenje cijene mlijeka — Izvještaj sa godišnje skupštine Saveza mlekarskih zadruga Gospodarske sloge*, „Gospodarska sloga”, br. 21 od 1. XI 1940, str. 2.

⁶³ Isto.

narodnoj organizaciji, čiji je zadatak promicanje socijalnih i drugih dobrih obćenarodnih pitanja.

6. U našem radu sudjeluju desetci hiljada članova, koji su spremni, kada se provede organizacija, doprinijeti najveće obole obćim našim narodnim potrebama, a koje su to i danas činili, radeći nesebično u našem hrvatskom seljačkom narodnom pokretu.”⁶⁴

Ni nepun mesec dana posle donete rezolucije neki od zaključaka počeli su da se sprovode u život. „Gospodarska sloga” je 15. novembra 1940. godine, donela intervju svoga novinara sa prof. Ljudevitom Tomašićem, ravnateljem Gospodarske sloge, o nekim pitanjima iz oblasti mlekarске akcije. Tomašić je najpre dao objašnjenje na pitanje kakav je odnos između Gospodarske sloge i Saveza mlekarских zadruga:

Gospodarska sloga je ekonomska organizacija Hrvatskog seljačkog pokreta i kao takva, zainteresovana je za sve oblasti privrednog života. Međutim, ona ne može da vrši i sve operativne poslove, već koordinira i objedinjuje rad svih vrsta ekonomske delatnosti. Operativne poslove vrše posebne organizacije, koje se u tom slučaju pojavljuju kao poslovni savezi Gospodarske sloge. Takav je slučaj i sa Savezom mlekarских zadruga. On je poslovni savez Gospodarske sloge za poslove mlekarске privrede. Inače, on je organizacija mlekarских zadruga u koje su učlanjeni članovi Gospodarske sloge, koji se bave proizvodnjom mleka.

Tomašić je dao objašnjenje i u vezi sa glasovima da je Gospodarska sloga, odnosno njen Savez mlekarских zadruga, previše podigla cene mleku, čime je opteretila životni standard i to posebno najsiromašnijih.

„Vidite, i tu su proširene posve krive obavijesti.

Neizpravna je tvrdnja da Savez plaća seljaku-proizvođaču 1,50—1,70 dinara po litri, pa da mu nije bila dostatna prodajna cena od 3 dinara, već ju je povišio na 4,50 dinara.

Tko ovakove obavijesti širi, taj mistificira javnost. Savez je izplaćivao za mlijeko seljaku-proizvođaču do 1. studenoga na ruke:

a) za mlijeko u svježem stanju 1,70 do 2,10, već prema daljini odakle je mlijeko dolazilo...

b) za mlijeko iz daljih krajeva koje se nije izplatilo dovažati u svježem stanju u Zagreb, već ga se je prerađivalo... dobivao je seljak na ruke jedan (1,15 do 1,25 dinara).” Zatim su proviziju uzimali još savez i prodavnice mleka, tako da je građanin plaćao 3 dinara po jednom litru. Tomašić je to objasnio poskupljenjem ostalih proizvoda kao i poskupljenjem proizvodnih troškova uopšte. Uz to je rekao još i da je suviše sniženje cena mleku opasno jer može uticati na smanjenje njegove proizvodnje, smanjenje stočnog fonda i na takozvano bežanje mleka sa tržišta u Hrvatskoj na neka druga tržišta gde mu je cena viša.

Upitan da li je tačno da se pokazuje tendencija bežanja s područja Banovine Hrvatske, Tomašić je odgovorio:

„Da, pojava bježanja mlijeka i u svježem stanju, a još više u obliku prerađevina sve je veća. U Beogradu je mlijeko 5 dinara, a cijene su mliječnim prerađevinama tolike da se danas izplati mnogo skuplje platiti mlijeko. Da-

⁶⁴ *Seljaci mliječari traže povišenje cijena mlijeku*, „Gospodarska sloga”, br. 21 od 1. XI 1940. str. 2.

kako, da te prerađevine idu u velikim količinama izvan područja Banovine Hrvatske i to u Beograd i u Sloveniju gdje imaju slobodnu prodajnu cijenu.”⁶⁵

U istom broju „Gospodarske sloge” objavljeno je i „Saopćenje Banske Vlasti” o novoj ceni mleka. U njemu se najpre kaže da je posle svestrano sprovedenih ispitivanja i s posebnim obzirom na snabdevanje grada Zagreba mlekom održana konferencija kod bana Banovine Hrvatske dr Šubašića. Nakon detaljne diskusije doneta je odluka da se mleko u Zagrebu prodaje po 3,50 dinara po litru. Ova odluka stupila je na snagu 15. novembra, a važiće do 1. aprila 1941. godine. Istovremeno, objavljene su i cene mleku koje će se plaćati proizvođaču-seljaku. One se kreću od 2 do 2 i po dinara po litru, u zavisnosti od prevoznih troškova.⁶⁶

AKCIJA ZA PODIZANJE CENA VUNE

Prvi pokušaj da se naglo opala cena vune podigne učinjen je u Šidu. Tu je uspeo da se ona održi na visini od najmanje 25 dinara. Sličnih primera bilo je i u Slavoniji itd. Zato je Gospodarska sloga sa svojim poverenicima iz okolnih srezova organizovala u Livnu sastanak u maju 1936. Dogovoreno je da se zajedničkim otporom trgovcima cena vune podigne za 2 do 5 dinara po kilogramu. Tako je postignuta cena od najmanje 13 dinara. Pokušaj Gospodarske sloge da cene vune podigne putem izvoza nije uspeo iz razloga što kupac nije bio zadovoljan robom i što su nastupili nesporazumi između kupčeve i naše zemlje.⁶⁷

10. jula 1937. „Gospodarska sloga” je objavila jedan članak o proizvodnji i prodaji vune u Sremu. U njemu se kaže da je striganje vune u Sremu pri završetku i da je za razliku od prošle godine postignuta bolja cena. Razlog tome je bolji kvalitet i zajednička prodaja.⁶⁸

VINOGRADARSKA AKCIJA

U oblasti vinogradarstva Gospodarska sloga je vodila akciju uglavnom u sledećim pravcima:

- da se razne trošarine na vino potpuno ukinu ili barem snize;
- da se najstrožije zabrani svaka fabrikacija rakije od špiritusa i njena proizvodnja od žita i šećerne repe;
- da se zabrani svaki uvoz suvog grožđa i smokava;
- da se na sva penušava vina i likere, uvezene iz inostranstva, povisi carina i trošarina, jer se mogu i kod nas proizvoditi;
- da se snize postojeće tarife za prevoz vina uopšte za 50%;

⁶⁵ *Kako stoji mljekarsko pitanje — izjava ravnatelja Gospodarske sloge o poskupljenju mlijeka*, „Gospodarska sloga”, br. 22 od 15. XI 1940, str. 1.

⁶⁶ *Kako je riješeno mljekarsko pitanje — saopćenje banske vlasti*, „Gospodarska sloga”, br. 22 od 15. XI 1940, str. 2.

⁶⁷ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 26.

⁶⁸ „Gospodarska sloga”, od 10. VII 1937, str. 6.

— da se preduzmu sve moguće mere radi pregovora za izvoz vina u inostranstvo;

— da se blagovremeno daju sva obaveštenja o mogućnosti izvoza vina.⁶⁹

Zadruga je isto tako preduzela neke mere kod gradske opštine u Zagrebu da se za sledeću godinu trošarina na vino smanji od 1,50 na 0,50 dinara po litru. Bilo je i pokušaja da se organizuje zajednička prodaja vina. No sve su ove mere ostale u početnim razmerama i veći uspesi nisu postignuti.

U članku „Šta nedostaje našem Srijemu?“, „Gospodarska sloga“ je 6. novembra 1939. godine, objavila jedan svoj pogled na vinogradarske prilike u ovoj oblasti.

„U Banovini Hrvatskoj nalazi se sada samo jedan deo Srijema. Za voćarstvo je najvažniji onaj dio uz Dunav tj. početak Fruške Gore, koji se proteže od Vukovara do Iloka i dijelom u kotaru šidskom. Ako je Bog stvarao svijet po planu, onda je sigurno odredio da Fruška Gora bude voćnjak i vinograd. Mala brda, nigde strmih uspona, zemlja plodna a uz to ju oplahuje Dunav. Tu se nižu vinogradi i voćnjaci bogatoga Srijema. Kakvi su? Svakojaki. Ima ih grofovskih, kneževskih, gospočkih, seljačkih i sirotinjskih. Najveći kompleksi vlasništvo su grofa Elca koji živi u Vukovaru i grofa Odeskalskija koji živi u Italiji. Gospodarski su vinogradi bogatih građana (advokata, liječnika, apotekara, trgovaca i dr.) koji žive u Vukovaru, Iloku i Šidu... Seljaci imaju najviše dva tri jutra... najviše brige zadaje prodaja.⁷⁰

AKCIJA PROIZVOĐAČA KROMPIRA

25. avgusta 1936. održana je u Virovitici velika konferencija poverenika Gospodarske sloge sa zadatkom da se dogovore o najvažnijim pitanjima iz oblasti proizvodnje i prodaje krompira. Doneti su zaključci o cenama. Za industrijsku preradu prodavaće se po 45 dinara za jedan metar, ukoliko je kvalitetniji, utoliko će biti skuplji. Krompir za jelo će se prodavati po 55 dinara za 100 kg. Središnjici u Zagrebu povereno je da stupa u pregovore sa zainteresovanim potrošačima radi organizacije prodaje. Slična konferencija istog meseca održana je i u Zidanom Mostu.⁷¹

U godišnjem izveštaju o radu u 1937. konstatuje se da je i te godine Gospodarska sloga vodila akciju za povišenje cena krompiru. Neosporna je za sluga Središnjice što su ove godine trgovci plaćali bolju cenu nego prošle. Naime, Gospodarska sloga se pojavila na tržištu kao kupac krompira i na taj način konkurisala trgovcima. Da bi je istisli kao konkurenta, trgovci su ga plaćali bolje nego Gospodarska sloga.⁷²

⁶⁹ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu, „Gospodarska sloga“, br. 10 od 10. V 1937, str. 25; Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1937. godinu, „Gospodarska sloga“, br. 9, od 1. V 1938, str. 6—7.

⁷⁰ Što ne dostaje našem Srijemu? „Gospodarska sloga“, br. 21 od 6. XI 1939, str. 3.

⁷¹ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge o radu za 1936. godinu, „Gospodarska sloga“, br. 10 od 10. V 1937, str. 26.

⁷² Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge o radu za 1937. godinu, „Gospodarska sloga“, br. 9 od 1. V 1938, str. 6.

UREĐENJE ZARADA VOZARA I KIRIJAŠA

Ovu akciju Gospodarska sloga je organizovala i vodila istovremeno kad i akciju za šumske radnike, i to naročito u Gorskom Kotaru, Vrbovskom i Lici. U opštem proseku nadnice su povećane od 30 do 80, od 80 do 100 i do 160 dinara na dan. U tom smislu održan je jedan sastanak u Ogulinu na kojem su zadružni poverenici zaključili da se kirijaši organizuju u svoje opštinske odbore, koji bi bili pododbori Gospodarske sloge. Dužnost ovih odbora bila je da vodi kirijaške akcije, da vrši zajedničku nabavku hrane za stoku, da nabavlja potreban alat, da vrši osiguranje stoke od nesreća i da se bori da cena prosečnog kirijaša sa konjima i kolima bude 130 dinara na dan.⁷³

U 1937. godini nastojalo se da se održe postignuti uspesi od prošle godine. Ipak je vođena i akcija za osnivanje jednog povereništva Gospodarske sloge u Zagrebu za kirijaše zaposlene u ciglanama, ne bi li im se poboljšali radni uslovi i nadnice. Zagrebački ciglarski kirijaši osnovali su svoje odbore sa istim zadatkom kao i odbori vozara kirijaša. Interesantno je da je akcija za uređenje zarada vozara i kirijaša 1938. bila znatno slabija nego godinu dana ranije. Razlog tome bila je kriza u šumskoj industriji.⁷⁴

POSREDOVANJE U ZAJEDNIČKIM NABAVKAMA I PRODAJI SELJAČKIH PROIZVODA

U jesen 1936. godine Gospodarska sloga je otpočela jednu novu akciju — posredovanje u zajedničkoj nabavci proizvoda potrebnih seljacima. Ovaj posao je zahtevao neke preduslove koje Gospodarska sloga nije imala. Radilo se o velikim kapitalima, izgrađenoj mreži stručnih organizacija, stručnom kadru, skladištu itd. Zbog toga mu je Zadruga prišla dosta postupno i oprezno. Najviše je delovala u pravcu nivelisanja cena seljačkih proizvoda u vreme njihove sezone, i kasnije, a isto tako i na ublažavanju razlike između cena u pasivnim i žitorodnim krajevima. Praktično, i ovde se išlo za tim da se iz posredništva između proizvođača i potrošača uklone posrednici-trgovci ili da se bar cene robe koju trgovci prodaju seljacima dovedu na podnošljiv nivo. Za kratko vreme Gospodarska sloga je u tome prilično uspela. Govoreći o aktivnosti i u toj oblasti, u izveštaju o radu u 1936. godini, data je tabela naporednih cena po kojima su seljaci kupovali kukuruz od trgovaca i preko Zadruge, sa iskazanom razlikom:

Mesto	Srez	Cena kod trgovca za 100 kg kukuruza	Cena kod GS za 100 kg kukuruza	Razlika
D. Stubica	Stubica	150 din.	109 din.	41 din.
Karlobag	Gospić	180 din.	121 din.	59 din.
Kijevo	Imotski	140 din.	117 din.	23 din.
Drinovci	Sinj	130 din.	110 din.	20 din.

⁷³ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 20.

⁷⁴ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1937. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 9 od 1. V 1938, str. 5; Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 5.

Uz ovu tabelu data je još i napomena da se, uopšte uzev, može reći da su cene koje su seljaci plaćali za kukuruz Gospodarskoj slozi bile za 25% niže od cena koje su plaćali trgovcima.

Ovde treba reći da je Zadruga intervenisala samo u onim krajevima gde su razlike u ceni bile velike i uspela je da prilično potisne trgovce. Štaviše, neki snalažljiviji među njima, iz bojazni od Slogine intervencije, sami su snižavali cene kukuruza. Ali, čim bi doznali da ga Zadruga više nema, cene bi ponovo dizali. Ipak, ova aktivnost Gospodarske sloge nije dostigla veće razmere. Ukupni robni obim poslovanja Gospodarske sloge, u pojedinim krajevima, prema jednoj tabeli izgledao je u vagonima ovako:

Kraj	Kukuruz	Pšenica	Pšenično brašno	Ostala žita
Lika	49 i po	1 i po	— —	2
Hrvatsko Primorje	23	— —	6	—
Hrvatsko Zagorje	30	— —	— —	13
Dalmacija	61	25	20 i po	1
Bosna i Hercegovina	33	2	6	4 i po
Ukupno	197	29	32 i po	20 i po ⁷⁵

Interesantne podatke o delatnosti Gospodarske sloge u ovoj oblasti nalazimo i u godišnjem izveštaju za 1937. godinu. U toku zime 1937/1938. godine bilo je sve manje zahteva da Gospodarska sloga posreduje u nabavci seljačkih proizvoda. „Tome je razlog, kaže se u izveštaju, što su trgovci poučeni izkuštvom iz god. 1935. i 1936. u najvećem dijelu snizili cijene hrani, pa posredovanje Središnjice nije bilo potrebno, a gotovo niti moguće. ” Ipak ga je bilo. Posredstvom Gospodarske sloge nabavljeno je oko 227 vagona hrane. Tako je kukuruz kupovan u zapadnom Sremu, Slavoniji i Podravini, a pšenica u okolini Vinkovaca. Sve je to odaslano u pasivne krajeve kao što su Dalmacija, Lika, Hercegovina itd.⁷⁶

1938. godine posredovanje Središnjice u pogledu poljoprivrednih proizvoda ostalo je takoreći nepromenjeno, ali je zato 1939. intervencija Zadruga u nabavci hrane znatno povećana. To je u isto vreme bio znak da su se prilike na tržištu pogoršale. Za prvih šest meseci 1939. nabavljeno je više hrane nego u celoj prethodnoj godini. U izveštaju za 1938. godinu stoji da je za prvih šest meseci 1939. godine posredstvom Gospodarske sloge nabavljeno 555 vagona kukuruza, 78 vagona pšenice itd. U cilju bolje organizacije ovog posredovanja, a i da bi mogla udovoljiti svima zahtevima, Gospodarska sloga je 1939. godine, u okviru svog zadružnog saveza osnovala Nabavljačku gospodarsku zadrugu sa zadatkom da posreduje u nabavci hrane.⁷⁷

⁷⁵ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 29.

⁷⁶ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1937. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 9 od 1. V 1938, str. 7.

⁷⁷ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 7.

NABAVKA KONCA I PAMUKA

Za razumevanje aktivnosti Gospodarske sloge na planu posredovanja u nabavci konca i pamuka mora se imati u vidu da je na tom planu radila još jedna organizacija Hrvatske seljačke stranke — Seljačka sloga. Naime, ova (GS) organizacija je preporučivala i upućivala seljake da svoje potrebe u odeći, a u izvesnoj meri i obući, što više podmiruju vlastitim proizvodima, da izbegavaju kupovanje, na primer, gotovog rublja, pa i platna. Najbolje je da sami od svoje kudjelje, lana i vune tkaju i šiju odnosno pletu rublje i odeću. U najgorem slučaju, neka kupuju konac i pamuk i sami tkaju. Najveći broj seljačkih domaćinstava upravo je tako i postupio. Otuda je bio i veliki interes seljaštva za pamuk. Gospodarska sloga je pokušavala da posreduje u nabavci ovih proizvoda na taj način što je stupala u kontakt sa fabrikama i obaveštavala zadruge o cenama. Međutim, na ovom planu nije postignut neki veći uspeh. Svega je nekoliko srezova, a među njima i iz Srema, i Vinkovci, nabavilo ovim putem izvesne količine konca i pamuka.⁷⁸

RAZMENA VINA ZA HRANU

Prilike sa prodajom vina krajem 1936. i početkom 1937. godine bile su izuzetno teške. Avgusta 1936. godine Središnjica Gospodarske sloge u Zagrebu donela je odluku da pokuša ne bi li takvo stanje ublažila razmenom vina za hranu. Tim povodom je uputila poziv poverenicima iz žitorodnih krajeva u kojem je tražila najhitnija obaveštenja o tome jesu li seljaci voljni da pšenicu ili neku drugu ljudsku hranu razmenjuju za vino. Akcija je imala ograničen uspeh. Oko 15 vagona vina upućeno je iz vinogradarskih u žitorodne krajeve. Za uzvrat iz žitorodnih krajeva poslano je brašno, ili pšenica, najviše kukuruza, a ređe novac. Razmena se vršila na paritetu litar vina za kilogram pšenice. Od sremskih srezova u razmeni su učestvovali vinkovački i županjski. Županjski srez je poslao Dubrovniku, Hvaru, Biogradu i Splitu 31 195 kg kukuruza i 12 550 kg pšenice. Vinkovčani su razmenu izvršili samo sa Hvarom. Poslali su 10 500 kg kukuruza.⁷⁹

ZAJEDNIČKA NABAVKA PLAVE GALICE

Porast cena bakru i udruživanje fabrika plave galice prouzrokovali su da je cena plavoj galici 1936/1937. bila u velikom porastu. Pored toga, što je za seljake bilo još gore, postojala je i velika razlika između cena na malo i na veliko. Koristeći tu okolnost, Gospodarska sloga je uspeła da kupi oko 60 vagona ovog artikla po znatno nižim cenama nego što su ga trgovci prodavali

⁷⁸ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 31; *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1937. godinu*, „Gospodarska sloga” br. 9 od 1. V 1938, str. 7; *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 6.

⁷⁹ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 10, od 10. V 1937, str. 29.

pojedincima. Tako su mnogi vinogradari kupovali galicu od Zadruga po znatno nižoj ceni.⁸⁰ U 1937. godini zajednička nabavka plave galice dobila je nešto veće razmere. U izveštaju za 1939. godinu piše da je posredovanje u zajedničkoj nabavci plave galice išlo vrlo teško. Fabrike nisu objavile cene sve dok nije započela sezona prskanja vinograda. Osim toga, fabrike su prve isporuke slale onim kupcima koji su ranije sklopili ugovore ili izvršili porudžbine. To je praktično značilo da galicu treba plaćati unapred. Pa ipak, i pored svih tih teškoća, Gospodarska sloga je dosta uspešno posredovala i nabavila 78 vagona plave galice. Uspeh se javio i na drugoj strani. Trgovci su, osetivši akciju Gospodarske sloge, u većini slučajeva sami snižavali cenu galici. Tako je cena ovog artikla od 10, kolika je bila u prošloj godini, snižena na 7 do 7 i po dinara.⁸¹

ZAJEDNIČKA NABAVKA VEŠTAČKOG ĐUBRIVA I VOĆNIH I LOZNIH SADNICA

U zimu i proleće 1936. i 1937. godine, Gospodarska sloga je pokušala da nabavi izvesne količine veštačkog đubriva. U tu svrhu je objavila članak, kao odgovor na mnoga pitanja zadrugara, o cenama ovog artikla. Međutim, javilo se samo nekoliko srezova tako da uspeh nije bio veći.⁸² Štaviše, ni u kasnijim dokumentima ne vidimo da je Zadruga na ovom planu razvila veću aktivnost.⁸³

Što se tiče zajedničkih nabavki voćnih i loznih sadnica, Gospodarska sloga je imala znatno većeg uspeha. Sudeći po izveštaju za 1936. godinu, ova je akcija naišla na dobar odziv. Za nabavku voćnih sadnica javilo se mnogo zadrugara. Zahtevano je 4500 sadnica, a povereništvo je predviđalo potražnju još od 10 000 komada.⁸⁴

U 1938. godini rad Gospodarske sloge na unapređenju voćarstva i vinogradarstva dosta se proširio. U izveštaju za 1937. godinu stoji:

„I prošlih godina upućivala je Gospodarska sloga povereništva da porade na sadnji i čišćenju voćki. No ta akcija u znatno većoj mjeri pojačana je na proleće 1938. godine, kada se je Dr. Vlatko Maček zauzeo za to pitanje. U tu svrhu uputio je narodu poziv preko Gospodarske Sloge, da svaki član Gospodarske Sloge i pristaša hrvatske seljačke politike tokom ove godine presadi najmanje tri voćne divljake. Ujedno je preporučio svim poverenicima da poduzmu sve što je moguće, kako bi svi postojeći voćnjaci na području pojedinog sela bili okopani, očišćeni, obrezani, te po potrebi i špricani.’

⁸⁰ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarskesloge o radu za 1936. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 30.

⁸¹ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1937. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 9 od 1. V 1938, str. 7.

⁸² *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 31.

⁸³ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1937. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 9 od 1. V 1938, str. 7; *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu*, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 3.

⁸⁴ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 31.

Govoreći o tome kako je taj poziv delovao na zadrugare u izveštaju dalje piše:

„Ovom pozivu vođe mnogobrojna povjereništva su se odazvala. O tome radu do sada su nas izvijestila 74 povjereništva iz 38 kotara. Iz tih stiglih izvještaja izlazi da je ovog proljeća počišćeno na stotine hiljada vočki, a zasađeno novih cepljenih 20 353 komada, dok je cijepljeno divljaka 7 379 komada. Ovi brojevi su sigurno daleko veći, jer od svih povjereništava Gosp. Sloge nije poslalo izvještaj niti 5%, a ipak su brojevi ovako veliki.”

Prema proračunu Zadruga, broj zasađenih i kalemljenih voćaka treba da se kreće najmanje oko 500 000 komada. Da bi ovu akciju poboljšala, Zadruga je odlučila da najbolje sreske organizacije pohvali i da im oda priznanje sam predsjednik HSS, dr Vlatko Maček.⁸⁵

Rad na unapređenju voćarstva Gospodarska sloga je nastavila i dalje. U izveštaju za 1938. godinu o tome piše:

„Ovaj rad se sastojao oko sadnje i presađivanja mladih vočki, krčenja starih i istrulih, okopanja, krčenja, obrezivanja, čišćenja i prskanja proti bolestima i štetnika. Način provedbe ovoga rada organizirala je Središnjica i sve svoje povjerenike i članove obavještavala preko svoga glasila. Odziv je bio vrlo dodar. Ovom akcijom zasađeno je oko 80 000 novih voćkica, a očišćeno i obrezano još toliko starih. Kod ove akcije Središnjica je izradila i uručila posebna priznanja onim članovima koji su se kod toga pokazali najvrednijim, a sam predsjednik dr. Maček pohvalio je isto tako posebnim priznanjem šest kotareva.”⁸⁶

OSIGURANJE PROTIV GRADA

Prvi koraci na ovom planu nisu bili samo osiguranje, odnosno uvođenje osiguranja, već prigovori protiv osiguranja, jer je obavezno osiguranje protiv grada na teritoriji Savske banovine već bilo obavezno. Gospodarskoj slozi su stizali mnogobrojni prigovori na funkcionisanje tog osiguranja. U izveštaju za 1936. godinu ne govori se o kakvim se prigovorima radi, odnosno na što se prigovori odnose. Ali, rečeno je da je Gospodarska sloga tim povodom raspisala preko svoga lista anketu i da je stigao 91 odgovor iz svih krajeva ove banovine. Na osnovu tog materijala napravljen je poseban izveštaj za godišnju skupštinu. Tada će se zauzeti i stav o potrebnim merama.

Drugi oblik rada Gospodarske sloge na ovom planu bile su pojedine intervencije Središnjice kod Zavoda za osiguranje od grada, povodom nepravilno isplaćenih premija, procena itd.⁸⁷

⁸⁵ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1937. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 9 od 1. V 1938, str. 6.

⁸⁶ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 6.

⁸⁷ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 28.

UPUTSTVA O SELJAČKIM DUGOVIMA

Povodom prezaduženosti seljaka, jugoslovenska kraljevska vlada je septembra 1936. donela Uredbu o likvidaciji seljačkih dugova. Gospodarska sloga je odmah stupila u akciju. Ona je najpre, preko svog stručnog odbora, pretresla čitavo pitanje da vidi kakve će koristi imati seljaci od toga. Na osnovu svoje analize izdala je letak sa objašnjenjima prava koja ovom uredbom, seljaci-dužnici stižu. Letak je izdala u 35 000 primeraka, a osim toga i dva puta je o ovom pitanju davala objašnjenja u svome glasilu. Organizovan je i stalan odbor stručnjaka sa zadatkom da daje savete i proverava ispravnost obračuna koje su seljaci-dužnici donosili na uvid. Konstatovano je da su mnogi obračuni bili neispravni i to na štetu seljaka. Zato briga Gospodarske sloge nije prestala.⁸⁸

PREGLED OPŠTINSKIH POSLOVANJA

Više opština, uglavnom iz Savske banovine, obratilo se Gospodarskoj slozi da im pošalje stručnjake za pregled materijalnog finansijskog poslovanja. Zadruga je poslala svoje stručnjake u nekoliko opština gde su izvršili preglede. Oni su u nekima ustanovili nepravilnosti, pa čak i malverzacije, kojima su opštinske blagajne bile oštećene znatnijim sumama. Takve preglede Gospodarska sloga je izvršila u 23 opštine.⁸⁹

ZAJEDNICA UPRAVNIH OPĆINA

Zbog učestalih zahteva opština iz Savske banovine da im se daju saveti o raznim pitanjima, Gospodarska sloga je odlučila da u okviru svoje organizacije osnuje jednu ustanovu koja će se baviti specijalno tim pitanjima. Na sastanku od 5. februara 1938. godine u Zagrebu, kojem su prisustvovali i svi opštinski načelnici Savske banovine, donet je, na predlog dr Vlatka Mačeka, zaključak da se osnuje zajednica upravnih opština. Ravnateljstvo Gospodarske sloge donelo je 10. marta 1938. odluku o osnivanju Zajednice upravnih općina i izradila njen pravilnik o poslovanju. Zajednica je odmah osnovala svoj sekretarijat koji je davao potrebna uputstva opštinskim predstavnicima koji su se obraćali za pomoć.

Drugi važan organ ove zajednice je Savetodavni odbor koji su sačinjavali 12 opštinskih načelnika i 8 stručnjaka.

Zajednica je kao prvi zadatak uzela da prouči mogućnosti finansijskih izvora za potrebe javnih, prosvetnih, kulturnih i privrednih poslova u opštinama. U isto vreme naglašeno je da će Zajednica proučiti i mogućnost kako da se smanji postotak opštinskog nameta. Prilikom izučavanja izvora finansijskih sredstava u opštinama Zajednica će paziti da oni ne pogađaju siromašno seljaštvo.⁹⁰

⁸⁸ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge o radu za 1936. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 28.

⁸⁹ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 28.

⁹⁰ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1937. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 9 od 1. V 1938, str. 8.

Jednom osnovana Zajednica upravnih općina vrlo brzo i dobro se uklopila u opštu strukturu i delatnost Gospodarske sloge. Već 6. avgusta 1938. godine, „Gospodarska sloga”, objavila je obaveštenje Zajednice upravnih općina u kojem se kaže da će Savetodavni odbor ove zajednice uskoro održati sistanak. Predložen je i dnevni red od 12 tačaka o čitavoj skali pitanja od interesa za Zajednicu. Na kraju se kaže da će sastanku pored članova odbora prisustvovati pravni, prosvetni, privredni, finansijski i administrativni stručnjaci. Posebno se pozivaju opštinski načelnici i moli da iz svakog kraja prisustvuje bar po jedan. Načelnici su još umoljeni da Zajednici upravnih općina pošalju svoje obrazložene primedbe na dnevni red i da dostave predloge i za druga pitanja o kojima bi na sastanku trebalo raspravljati.⁹¹

19. avgusta 1938. godine, „Gospodarska sloga” je ponovo objavila saopštenje Zajednice upravnih općina u vezi sa sastankom Savetodavnog odbora. Istina, ovom prilikom nešto drugačije. U ovom drugom saopštenju ne govori se o sastanku Savetodavnog odbora već o savetovanju opštinskih načelnika, koje se zakazuju za ponedjeljak, 29. avgusta te godine, u 8 časova, u sali Novinarskog doma, Perkovićeva br. 2, Zagreb, sa skoro istim dnevnim redom od 12 tačaka koje obuhvataju: organizaciona pitanja, narodnu privredu, sajamске pristojbe, osiguranje useva i plodova od elementarnih nepogoda, ustanovljenje nacрта uredbe po propisu čl. 82. Zakona o ustanovljenju pristojbi, ubiranje raznih pristojbi, globa i taksa, putne troškove opštinskih službenika, osiguranje opštinskih službenika za slučaj bolesti i nesreće, opšte finansijske prilike seoskih opština, snabdevanje školske dece knjigama i školskim priborom, nabavka kancelarijskog pribora i plaćanje opštinskih nameta, penzijskog i zdravstvenog osiguranja opštinskih činovnika.⁹² Ovaj sastanak je realizovan kako je i zamišljen. Prema godišnjem izveštaju za 1938. godinu, na njemu je prisustvovalo 135 opštinskih načelnika, izabranih na listama HSS, iz 135 kotareva i 18 narodnih poslanika HSS. Predsedavao je Ljudevit Tomašić profesor i ravnatelj Zajednice upravnih općina.⁹³ 6. septembra 1938. godine, „Gospodarska sloga” je opširno objavila raspravu sa tog savetovanja pod naslovom „Vijećanje občinskih načelnika”. Iz ovog napisa se vidi da su o svakom pitanju podneti referati, vođena rasprava i doneti konkretni zaključci. Primera radi navodimo samo najvažnije. Prvi referat je podneo dr Vinko Perišić, veterinar i član Savetodavnog odbora Zajednice, koji je obrazložio stanje stočarstva kao jedne od najvažnijih grana seljačkog gospodarstva u hrvatskim krajevima. On je istakao da je stočarstvo nezaštićeno, da su zastupljene slabe vrste, da su neiskorišćene prirodne mogućnosti za stočarstvo itd. Pozvao je prisutne da se i opštine aktivno uključe u akciju za nabavku rasplodne stoke, cepljenje protiv stočnih i zaraznih bolesti. U živoj diskusiji učestvovali su, pored ostalih, veterinari: dr Šime Debelić, profesor Veterinarskog fakulteta u Zagrebu, dr Kodrnja, dr Dragutin Tot, ravnatelj Gospodarske sloge, dr Stjepan Hefer, narodni poslanik, i više opštinskih načelnika. U zaključku je

⁹¹ *Vjestnik Zajednice upravnih općina*, „Gospodarska sloga”, br. 16 od 6. VIII 1938, str. 3.

⁹² *Sastanak općinskih načelnika*, „Gospodarska sloga”, br. 17 od 19. VII 1938, str. 1.

⁹³ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 4.

postavljen zahtev da opštine pomažu akcije Gospodarske sloge u oblasti stočarstva.

Drugi referat podneo je dr Rudolf Bičanić, profesor univerziteta i poznati javni radnik u oblasti ekonomskih odnosa. On je govorio o osiguranju protiv grada i elementarnih nepogoda. Posle diskusije više učesnika zaključeno je da treba tražiti mogućnost i nastojati da se Zakonom o osiguranju što više koriste seljaci.

Treći referat, o sajamskim pristojbama, takođe je podneo dr Rudolf Bičanić. Posle duže rasprave zaključeno je da sajamske pristojbe ne budu previše, da se za određena područja izjednače i da se carina ne plaća za ono što nije namenjeno prodaji.

Pravni referent Zajednice upravnih općina, dr V. Jakovac, referisao je o pitanju odštete za poslove koje je država prenela na opštine, o nekim pristojbama itd. Zaključeno je da sve opštine zajedno sa Zajednicom u posebnim zahtevima zatraže odgovarajuću odštetu za poslove koje vrše u ime države.

O ostalim pitanjima vođena je takođe živa rasprava u kojoj su pored ostalih učestvovali: dr Ivan Pernar, jedan od prvaka HSS, dr Ivo Krbek, profesor Pravnog fakulteta u Zagrebu i drugi.⁹⁴

U godišnjem izveštaju Gospodarske sloge za 1938. godinu, data je dosta detaljna informacija o radu Zajednice upravnih općina. „Od 793 općina, koje se nalaze na području tzv. Savske i Primorske banovine, kaže se u izveštaju, učlanile su se u Gospodarsku Slogu te Zajednicu upravnih općina ukupno 382 općine. Od začlanjenih općina 350 ih je sa područja banske Hrvatske...”

Negde 15. avgusta 1938. za poslove pomoći opštinama Zajednica upravnih općina osnovala je poseban sekretarijat u Splitu koji će pokrivati teritoriju Primorske banovine. I pri ovom sekretarijatu postojao je savetodavni odbor sastavljen od 5 opštinskih načelnika.

U pomenutom godišnjem izveštaju izneti su neki podaci koji govore o obimu rada ove zajednice. Navedeno je da je Zajednica u 1938. godini dobila 1 132 pismena pitanja i primila 3 267 stranaka. U važnijim pravnim predmetima, bilo opština ili pojedinca, Zajednica je preduzimala i pravne mere i zastupanja kod upravnih i sudskih vlasti. Stručni izaslanici Zajednice izvršili su preglede privrednog i finansijskog poslovanja u 41 opštini, dok su u 14 učestvovali na sednicama opštinskih odbora, na kojima su pretresana privredna i finansijska pitanja.

U nekoliko mahova Zajednica je objavila više uputstava i okružnica o opštim i posebnim pitanjima u listovima „Gospodarska sloga” i „Seljački dom”.

Zajednica je pomagala i razne stručne odbore Gospodarske sloge, naročito u sprovođenju veterinarske službe, unapređenju stočarstva, elektrifikacije, mlekarstva itd. Sprovela je akciju organizovane dobre veterinarske službe u selima. U mnogim slučajevima posredovala je kod banovinske samouprave za dodeljivanje pomoći za izgradnju školskih zgrada, javnih puteva itd. Međutim, rečeno je u izveštaju, Zajednica nije uspela da reši problem opštinskih finansija. Nabrojani su brojni razlozi koji je u tome sprečavali. Navodimo samo neke:

⁹⁴ *Vijećanje općinskih načelnika*, „Gospodarska sloga”, br. 18 od 6. IX 1938, str. 4.

1. Opštine obavljaju veliki deo poslova državne uprave, a zato ne dobijaju određena finansijska sredstva.

2. Za poslovanje u opštinama ubiraju se pristojbe u korist države, dok se u nekim krajevima ubiraju u korist opštine.

3. Pristojbe za vođenje katastra zemljišta idu u korist države iako opština obavlja sve poslove koji su vezani za održavanje katastra zemljišta.

4. Pristojbe za poslovanje mesnih sudova idu takođe u korist države, a opština sama te poslove obavlja.

5. Bivše opštinske uprave svojim lošim poslovanjem prezadužile su opštine ili su uništile platežnu svest poreskih obveznika. Interesantna je konstatacija Zajednice da se finansijske prilike seoskih opština neće moći rešiti sve dotle dok se ne usklade odnosi između državne i opštinske samouprave.⁹⁵

ZAJEDNICA IMOVNIH OPĆINA

Po ugledu na rad Zajednice upravnih općina, Sredšnjica Gospodarske sloge organizovala je 9. aprila 1938. godine sastanak za delegate svih imovinskih opština. Sastanku su se odazvali predstavnici Otočke, Ogulinske, Druge banske, Brodske, Đurđevačke, Križevačke i Prve banske imovinske opštine. Novogradiška je pismeno poslala svoje predloge, a Slunjska i Petrovaradinska se nisu odazvale pozivu. Pored predstavnika pobrojanih opština, sastanku su prisustvovali i brojni članovi uprave Zavoda za proučavanje narodnog gospodarstva i devet šumarskih inženjera. Sastanak je u ime Gospodarske sloge otvorio dr Rudolf Bićaninć. On je objasnio potrebu saradnje svih imovinskih opština. Ivan Kosović je podneo referat o nastanku imovinskih opština i stanju u njima. Inženjer Sutrić je govorio o poslovanju imovinskih opština, a ing. Frković o ulozi Šumarskog odbora u Zavodu Gospodarske sloge. Na kraju su doneti ovi zaključci, Skup je tražio;

1. potpunu autonomiju imovinskih opština,
2. reviziju segregacije,
3. oproštaj dugovanja državnog poreza,
4. sniženje poreza na šumske kulture,
5. čuvanje postojećih šuma i zasađivanje praznih šumskih površina i
6. osnivanje zajednice imovinskih opština koja će raditi slično kao i Zajednica upravnih općina.

Međutim, Zajednica imovnih općina nije se nikad razvila, niti se mogla razviti kao Zajednica upravnih općina. Obim njenog poslovanja nije se razvio izvan pružanja saveta imovinskim opštinama.⁹⁶

SEMENSKI AMBARI GOSPODARSKE SLOGE

Semenski ambari, kao institucija, postojali su i pre osnivanja Gospodarske sloge. U srezu Bugojno i okolini, pritišteni nuždom, ljudi su se od ranije udruživali da se zajednički snabdu semenom za setvu. Pošto je takvo udruživanje

⁹⁵ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15 VII 1939, str. 4.

⁹⁶ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1937. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 9 od 1. V 1938. str. 9; Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 4.

davalo dobre rezultate, u mnogim mestima su semenski ambari vremenom uvedeni u život i postali običajem obavezna institucija. Pošto se detaljno informisala o radu semenskih ambara, Gospodarska sloga ih je u proleće 1936. uvrstila u strukturu svoje organizacije i izradila Pravilnik o radu sjemenskih ambara Gospodarske sloge.

Najvažnije odredbe ovog pravilnika su:

Semenski ambari se osnivaju sa zadatkom da na osnovu samopomoći osiguraju dovoljnu količinu kvalitetnog semena za setvu.

Članom semenskog ambara može biti samo onaj seljak koji je član Gospodarske sloge i koji se obaveže da će dati svoj udeo u ambar.

Članovi semenskog ambara imaju prava da dobiju u zajam potrebnu količinu semena za setvu.

Dužnost članova ambara je da zajam vrate u količini u kojoj su ga primili.

Imovina semenskog ambara je imovina Gospodarske sloge.

Poslovima semenskog ambara upravlja sastanak seljačkih proizvođača, starešina domaćinstava — članova semenskih ambara. Sastanak se mora održati dva puta godišnje, i to pre i posle žetve, a predsedava mu poverenik Gospodarske sloge.

Ovi ambari su se najviše razvili u pasivnim krajevima, kao što su Dalmacija, Lika, Hercegovina, Bosna itd. Oni su odigrali vidnu ulogu u snabdevanju seljaka semenskom robom.⁹⁷

ZADRUŽNI DOMOVI GOSPODARSKE SLOGE

Središnjica Gospodarske sloge zamislila je zadružne domove kao *stožere* zadružnog života u mestima. U njima je trebalo da se odvija ceo kulturni i privredni život Gospodarske sloge. Oni treba da imaju skladišta, sušionice, podrumne, ambare, zgrade za preradu i prodaju itd. Zbog toga je Središnjica izradila i pravila pod nazivom „Zadružni dom Gospodarske sloge, zadruga s. o. j.". Zamišljeno je da se ovi domovi grade prvenstveno iz samopomoći zadrugara, odnosno njihovom radnom snagom i podvozom. U izveštaju na godišnjoj skupštini za 1935. i 1936. godinu je rečeno da takav dom već postoji u Donjoj Grupčini i da su za njegovo osnivanje zainteresovana i mnoga druga mesta, pa se, pored ostalih, pominje i Privlaga u srezu županjskom. Kaže se da će se u najskorije vreme podići domovi u Vinkovcima i još nekim drugim mestima. U vezi s tim pitanjem pojavila se u „Gospodarskoj slozi” čitava serija članaka na temu o gradnji zadružnih domova. Tako je 30. septembra 1937. ovaj list objavio članak „Gradimo gospodarske domove” u kojem se ističe da su zadružni domovi najvažnija privredna potreba za napredak sela. Navode se primeri kako seljaci, odnoseći svoje proizvode na tržište, sami sebi konkuršu. Međutim, kada bi u selu postojao dom Gospodarske sloge, seljaci bi mogli svoje proizvode sačuvati u njemu i sačekati bolje tržišne prilike. Istovremeno

⁹⁷ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge, za 1936. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937. str. 32 (u ovom broju GS nalazi se i Pravilnik o radu sjemenskih hambara Gospodarske sloge); Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1937. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 9 od 1. V 1938. str. 8; Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15. VII 1939. str. 4. i Sjemenski hambari, „Gospodarska sloga”, br. 19—20 od 6. X 1937.

bi mogli primati i predujam za predatu robu. Sličnu ulogu dom bi odigrao i u nabavkama robe. Kao kruna gradnje ovih domova zamišljena je izgradnja doma Gospodarske sloge u Zagrebu. Ovu akciju Zadruga je povelala odmah posle svog osnivanja, a okončala je svečanim otvaranjem Doma Gospodarske sloge, 16. jula 1939. godine. Znatna sredstva za gradnju ovog doma prikupljena su putem sabirnih akcija starog gvožđa i krpa u svima srezovima. U ovoj akciji, pored desetak organizacija Gospodarske sloge iz Srema, istakle su se organizacije u vinkovačkom, vukovarskom i županjskom srezu. Od mesnih organizacija se naročito istakla organizacija u Nuštru, srez Vinkovci.⁹⁸

VETERINARSKJE AMBULANTE

U izveštaju na godišnjoj skupštini Gospodarske sloge za 1936. godinu, piše da je Zadruga prihvatila ideje dr Kestera, profesora Veterinarskog fakulteta u Zagrebu i člana Zavoda za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva, da se po mestima u okviru Gospodarske sloge organizuju veterinarske ambulante. Javilo se više mesta koja su se interesovala za način rada i delovanje ove ustanove.⁹⁹

U izveštaju za 1937. godinu, takođe je bilo reči i o veterinarskim ambulantama. U ovom dokumentu je istaknuta njihova primarna funkcija. „Veterinarske ambulante su mjesta, gdje se stalno nalazi u službi po jedan ili više veterinara, koji ne obilaze po selima, već seljaci sami dovode svoju bolesnu stoku na pregled. Tu može seljak u svako vrijeme jeftino liječiti svoju stoku i dobiti sve potrebne upute za suzbijanje bolesti.” Takva ambulanta osnovana 1. aprila 1938. godine u Obrovu. Prema izveštaju, tokom godine započeta je gradnja još nekoliko veterinarskih ambulanti.¹⁰⁰

I u izveštaju za 1938. piše da je Gospodarska sloga te godine razvijala nešto veću aktivnost u izgradnji veterinarskih ambulanti nego prethodne. Međutim, taj rad nije išao toliko u pravcu masovne izgradnje ambulanti, koliko u pravcu propagande o korisnosti takvih institucija. U tu svrhu održano je više predavanja, napisano više uputstava, članaka itd. Veći broj veterinara obilazio je sela agitujući za izgradnju veterinarskih ambulanti.¹⁰¹

OSNIVANJE ZADRUGA

Rad Gospodarske sloge u pojedinim mestima toliko se proširio da ga nisu mogli sprovesti sami poverenici. Naročito je bilo potrebno povesti još veću borbu protiv trgovaca-špekulanata. U svrhu te borbe mnoga sela su osnovala

⁹⁸ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 11; *Sagradimo si nam dom Gospodarske sloge*, „Gospodarska sloga”, br. 18 od 27. XI 1938, str. 1; *Gradimo svoj Dom*, „Gospodarska sloga”, br. 19 od 17. XII 1937, str. 1; *Dom Gospodarske sloge*, „Gospodarska sloga”, br. 9 od 7. V 1938, str. 10; Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15 VII 1939, str. 5. i *Svečano otvaranje doma*, „Gospodarska sloga”, br. 12 od 15. juna 1939, str. 1.

⁹⁹ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 4.

¹⁰⁰ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1937. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 9 od 1. V 1938, str. 6.

¹⁰¹ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 5.

posebne zadruge pod imenom „seljačka gospodarska sloga”, koje su kasnije dobile naziv „mjesna zadruga Gospodarske sloge s. o. j.” Ravnateljstvo Gospodarske sloge je dalo kasnije saglasnost da se ove zadruge organizuju kao za druge opšteg tipa. Glavni zadaci su im bili da pomažu nastojanja zadrugara da na svojim imanjima proizvode ono što je potrebno najpre za njih same, a zatim i za prodaju; da organizuju zajedničku prodaju svojih proizvoda i da zajednički prerađuju i unovčuju prerađene proizvode i da zajednički koriste poljoprivredne mašine; da organizuju zajedničku štednju, međusobno pomažanje itd.¹⁰²

SAVEZ ZADRUGA GOSPODARSKE SLOGE

5. septembra 1936. godine, u prostorijama Gospodarske sloge u Zagrebu, pod rukovodstvom njenog ravnateljstva, osnovan je „Savez zadruga Gospodarske sloge”. Kao osnivači, na ovoj skupštini bili su prisutni opunomoćenici: Središnje mlekarske zadruge, Hrvatske seljačke izvozne zadruge u Zagrebu, Seljačke gospodarske sloge iz više mesta i srezova, Krojačke zadruge „Sloga” u Zagrebu, Stolarske zadruge u Zagrebu i zadruge „Zemlja”. Na ovoj skupštini je prihvaćen zaključak o osnivanju saveza, prihvaćena su Pravila o radu Saveza zadruga Gospodarske sloge, izabran predsjednik, potpredsjednik, ravnateljstvo, nadzorni odbor i obranički sud. Tokom te godine u Savez su se učlanile još neke zadruge tako da je brojao oko 50 članica. Ceo rad Saveza odnosio se uglavnom na organizaciju zadruga.¹⁰³

KOLONIZACIJA ZADRUGARA

Gospodarska sloga je u svojoj politici stalno forsirala preseljavanje stanovništva (kolonizaciju) iz privredno pasivnih u privredno razvijene krajeve. Celokupan ovaj posao sprovodila je preko zadruge „Zemlja”. U stvari, ovoj zadruzi je i bio glavni zadatak da sprovodi kolonizaciju u ime i za račun Gospodarske sloge, i zato je i osnovana. U izveštaju na godišnjoj skupštini Gospodarske sloge za 1936. godinu stoji:

„Istodobno kada se je osnivala Gospodarska sloga, a u vrijeme kada je Seljačka Sloga već punim poletom nastavila prekinuto djelovanje, osnovana je „Zemlja”, Gospodarska i pripomoćna zadruga za kolonizaciju, s. o. j.”, koja danas ima naslov „Zemlja” zadruga za preseljavanje s. o. j.” sa zadatkom:

da pomaže seljačkim obiteljima iz prenapučenih i neplodnih krajeva: Hrvatsko i Dalmatinsko Zagorje, Lika, Primorje, Gorski Kotar i Međumurje, preseljavanje u manje napućene, a privredno aktivne krajeve: Slavoniju, Srijem, Banat, Bačku i Bosnu;

da omogući i olakša povratak iseljenicima-emigrantima u domovinu, kao i povratak naših ljudi iz krajeva koji su pripali drugim državama.”

Iz ovako globalno određenih zadataka proizilazili su mnogi konkretni zadaci ove institucije. Tako se navodi da ona treba da pronade što podesnije i

¹⁰² *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 34.

¹⁰³ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 35.

jeftinije velike, srednje i male poteze zemljišta, krčevine, branjevine i šume, pogodne za izgradnju novih naselja; da organizuje i prikupi porodice radi preseljenja; da preseljenicima daje uputstva i savete u vezi sa pitanjima nastalim oko preseljenja, itd. Osim toga, imala je i da štiti i propagira interese preseljenika, da ih udružuje u zajednički posao i život, i da im po mogućnosti daje i povoljne zajmove.

Prema istom dokumentu, „Zemlja” je imala još i zadatak da zaustavi bežanje seljaštva iz sela u gradove ili u druge zemlje. Naročito je isticano načelo ostanka „na svojoj zemlji”, da se seljak ne preobražava u nešto što nije, već da ostane ono što jeste. Istaknuto je kao uspeh da je „Zemlja” preselila nekoliko stotina lica u nekoliko naselja.¹⁰⁴

Zadruga „Zemlja” je nastavila rad i sledećih godina. U godišnjem izveštaju o radu Gospodarske sloge za 1937. godinu rečeno je da je „Zemlja” i dalje radila na preseljavanju stanovništva iz prenaseljenih i neplodnih krajeva i pomagala kolonistima da se snađu u novim krajevima i prilikama. Međutim, u izveštaju za 1938. ne govori se ništa o radu ove institucije, ali se vidi da je ona i dalje postojala. Pominje se da je Središnjica Gospodarske sloge pomogla zadrugu „Zemlja” sa 30 000 dinara.¹⁰⁵

POVJERENIŠTVO HRVATA PRIVREDNIKA

Krajem 1935. godine ravnateljstvo Gospodarske sloge u Zagrebu praktično je da s vremena na vreme poziva članove-privrednike da kao savetodavni faktori učestvuju u radu o pojedinim pitanjima. Pošto su se pozivima mnogi rado odazivali, iz ovoga se kasnije razvila težnja da se svi privrednici, članovi Gospodarske sloge, organizuju u okviru Zadruga, kao posebna organizacija. Tako je došlo do osnivanja „Povjereništva Hrvata privrednika”.

Sasvim prirodno je da je ova organizacija najpre osnovana u Zagrebu, a zatim i u ostalim gradovima. Krajem 1936. broj organizovanih Hrvata privrednika prešao je već 800. U novembru 1936. osnovana je u Zagrebu zadruga pod nazivom „Sloga Hrvata privrednika s. o. j. sa sjedištem u Zagrebu”. Ipak Povjereništvo Hrvata privrednika je i dalje ostalo. Ono je delovalo kao informativni, a u izvesnim slučajevima i kao savetodavni organ. Međutim Sloga Hrvata privrednika radila je najviše na razvijanju štednje, izgradnji zadružnih domova Gospodarske sloge, snabdevanju raznim artiklima itd.¹⁰⁶

SKLADIŠTA GOSPODARSKE SLOGE

U junu 1936. godine, mesna zadruga Gospodarske sloge u Zagrebu osnovala je skladište za smeštaj raznog voća i povrća, koje je iz proizvođačkih rejona dovoženo u Zagreb. Ubrzo je to skladište preuzelo ravnateljstvo Gospo-

¹⁰⁴ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 35—36; Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1937. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 9 od 1. V 1938, str. 9.

¹⁰⁵ Isto.

¹⁰⁶ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 39.

darske sloge i pretvorilo ga u Skladište seljačkih zemaljskih proizvoda u Zagrebu. Smisao osnivanja ovog skladišta bio je da se omogući proizvođačima iz južnih krajeva da uskladište svoje voće i povrće ako im trenutne cene ne odgovaraju. U daljoj perspektivi smisao osnivanja ove institucije bio je da Gospodarska sloga, i u oblasti trgovine voća i povrća, uspostavi svoju kontrolu i uticaj i, praktično, oslabi uticaj trgovaca. Odmah po osnivanju ove institucije Gospodarska sloga je, preko svojih poverenika ili zadruga, izvršila organizaciju dovoza ranog voća i povrća u Zagreb, u Skladište seljačkih zemaljskih proizvoda. Odatle je, po cenama koje je ona određivala, vršila prodaju trgovcima voća i povrća na malo, a oni ga dalje rasprodavali potrošačima. Izgleda da je rad ovog Skladišta bio dosta uspešan. U izveštaju o radu Gospodarske sloge u 1936. godini navodi se više srezova iz kojih je rano voće i povrće dovoženo u ovo skladište u Zagrebu. Poučena na primeru rada ovog skladišta, Gospodarska sloga je otpočela sa otvaranjem jednog takvog skladišta u Beogradu, a bilo je izgleda da se otvore i u drugim većim potrošačkim centrima.¹⁰⁷

Nije nam poznato da su slična skladišta Gospodarske sloge postojala u Sremu, ali se i ovde radilo na njihovom osnivanju, o čemu postoje podaci. „Srijemski Hrvat”, list koji je izlazio u Vukovaru, u svom božićnom broju za 1939. godinu izveštava da je dr Dragutin Tot, ravnatelj Gospodarske sloge, po povratku iz Beograda, 21. decembra, boravio u Sremskoj Mitrovici i da je u društvu sa Andrijom Mahačem, mitrovačkim poverenikom, i sa još nekim prvacima HSS razgledao neka skladišta koja su mogla doći u obzir da ih Gospodarska sloga iznajmi ili kupi u vlasništvo. Do definitivne pogodbe nije došlo, ali će ona svakako uslediti, jer Gospodarska sloga namerava da kupuje i suši veće količine hrane.¹⁰⁸

RAD ZAVODA ZA PROUČAVANJE SELJAČKOG I NARODNOG GOSPODARSTVA GOSPODARSKE SLOGE

U rukovodstvu Hrvatske seljačke stranke odavno je počelo da se razmišlja, a bilo je i određenih predloga, da se pri ovoj političkoj organizaciji osnuje jedna institucija zavodskog karaktera, koja će proučavati ekonomske, a pre svega seljačke privredne probleme. Slučajnost je htela da su takvi predlozi potekli od oba potpredsednika Stranke. U izveštaju o radu Gospodarske sloge za 1936. godinu o tome, pored ostalog, piše:

„Već godine, 1929. predlagao je ing. August Košutić da se osnuje” „Seljačka akademija rada”, koja će utvrditi pravac za oslobođenje seljačkog naroda od preteškog tjelesnog rada.”

Drugi predlog dao je i drugi potpredsednik Hrvatske seljačke stranke Josip Predavac, o čemu u pomenutom izveštaju stoji:

„Pokojni Josip Predavac pripremao je rad Zavoda za istraživanje rentabiliteta i za organizaciju seljačkih gospodrstava „Gospodar”.”

¹⁰⁷ Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu, „Gospodarska s'oga”, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 4; Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 19.

¹⁰⁸ Srijemski Hrvat, Glasilo Srijemskih Hrvata za društvena, politička i privredna pitanja (izlazio u Vukovaru) od 21. XII 1939, str. 6.

Treći predlog o osnivanju jedne zavodske institucije nije potekao od rukovodstva HSS već od Trgovinsko-industrijske komore grada Zagreba. Ona je 1928. godine ispitivala mogućnost osnivanja jednog zavoda za proučavanje konjunktura na tržištu. Međutim, svi pomenuti pokušaji ostali su bez većeg uspeha jer nijedan projekat za ovakvu instituciju nije realizovan. Tek zaključkom ravnateljstva Gospodarske sloge od juna 1936. godine, osnovan je Zavod za proučavanje seljačkog i narodnog gospodarstva Gospodarske sloge u Zagrebu.

Ovaj zavod nije bio pravno lice, već je egzistirao kao deo Gospodarske sloge, pa je i čitava njegova imovina pripadala toj Zadruzi. U skladu s tim i redovne članove Zavoda, na rok od godine dana, postavljalo je ravnateljstvo Gospodarske sloge.

Zavodom je upravljalo telo od tri lica: potpredsednik Gospodarske sloge, koji je živio u Zagrebu, ravnatelj Gospodarske sloge i upravitelj Zavoda.

Cilj osnivanja Zavoda opširno je prikazan u izveštaju o radu Gospodarske sloge u 1936. godini.

„Svrha je Zavoda, da proučava seljačke gospodarske prilike te narodno i svjetsko gospodarstvo s obzirom na Gospodarsko stanje seljaštva.”

Ovako postavljen, Zavod je u prvom redu imao zadatak da okupi teoretičare i praktičare koji se bave pitanjima seljačkog i narodnog privređivanja. Do skupštinske sednice Zavod je već bio okupio preko sto saradnika raznih profesija: 20 agronoma, 21 pravnika, 10 veterinara, 12 tehničara, 8 šumara, 7 ekonomista itd. Kao institucija Zadruga, Zavod je imao da sakuplja podatke o stanju seljačke privrede i da ih obrađene i sređene prezentira Gospodarskoj slozi. U tim okvirima on je samostalno ispitivao privredne prilike, organizovao ankete, naučna putovanja, slao saradnike u inostranstvo na usavršavanje itd. Kao takav, Zavod je pratio razvoj i kretanje ekonomske politike, izrađivao ekonomski plan u smislu programa Hrvatske seljačke stranke.

U organizacionom pogledu Zavod je bio organizovan na principu stručnih tela iz raznih oblasti privrednog života, koja su se zvala odbori. Evo šeme tih odbora:

Naziv odbora	Broj članova	Broj održanih sednica
Agrarni odbor	9	5
Ekonomistički odbor	8	3
Odbor za elektrifikaciju	9	3
Odbor za općin. gospodarstvo	14	4
Pravni odbor	19	4
Odbor za ratarstvo	9	5
Odbor za seljačke nadnice	5	4
Odbor za seljač. nuzzanimanja	4	—
Sociološki odbor	9	3
Stočarski odbor	11	4
Šumarski odbor	8	3
Veterinarski odbor	10	8
Odbor za vinogradarstvo, voće i povrće	6	4
Odbor za zadružnu ekonomiju	6	2
Industrijski odbor	5	2
Ukupno: 15	132	55

Pored rada po odborima, Zavod je radio i u plenumu. U ovom periodu održano je šest takvih sednica. Na njima su, na osnovu dokumentovanih referata pojedinih referenata, pretresana ova pitanja:

Ime referenta	Naziv teme
Dr Rudolf Bičanić	Seljačka autarhija
Dr Vladimir Košak	Seljački dugovi u vezi s Uredbom o zaštiti seljaka
Inž. Fran Salaj	Cement, proizvodni troškovi i izgradnja silosa
Ilija Jukić	Problem organizacije privrede kod nas
Dr Ivo Babić	Organizacija veterinarske službe putem GS
Dr Oton Kester	Veterinarske ambulante
Dr Karlo Šoštarić Pisačin	Poljoprivredne komore u stranim zemljama
Dr Pavao Kvakan	Uredba o polj. komorama

Zavod je imao i svoju biblioteku koja je primala 8 dnevnih i 12 nedeljnih listova i 65 polumesečnika i mesečnika.

U ovakvoj organizacionoj šemi Zavod je ostao sve do kraja svoga postojanja, odnosno do aprila 1941.

Važniji problemi kojima se Zavod bavio: ekonomsko stanje seljaštva u Hrvatskoj, politika cena poljoprivrednih proizvoda, organizacija zaštite poljoprivrednih proizvoda od grada, zaštita stoke od stočnih zaraznih bolesti, eksploatacija i čuvanje šuma, poreska politika i drugi nameti, agrarno-tehnički i agrarno-pravni odnosi, melioracije, komasacije, kolonizacije, zemljišne zajednice, seljački dugovi, gajenje industrijskog bilja, seljačke nadnice, veterinarske ambulante, vinogradarstvo, povrtarstvo, šumska industrija itd.

O svemu ovome Zavod je izdavao i razne publikacije namenjene široj upotrebi.¹⁰⁰

¹⁰⁰ *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1936. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 10 od 10. V 1937, str. 38; *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1937. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 9 od 1. V 1938, str. 10; *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1938. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 13—14 od 15. VII 1939, str. 7, i *Izveštaj ravnateljstva Gospodarske sloge za 1939. godinu*, „Gospodarska sloga”, br. 1—2 od 11. I 1941, str. 1—3.

**PRILOG IZ ŽIVOTA KALUĐERICA U SREDNJEVEKOVNOM
DUBROVNIKU**

U srednjevekovnom Dubrovniku kao i u drugim gradovima Evrope, gde se udaja nije mogla zamisliti bez miraza, bilo je mnogo ženskih manastira prepunih kaluđerica najčešće vlasteoskog porekla, koje su tamo dospevale još kao maloletne, obično protiv svoje volje, jer im roditelji nisu mogli obezbediti odgovarajući miraz. Život unutar manastirskih zidina nije mogao biti privlačan za ove mahom mlade žene željne normalnog života, pa je razumljivo što gradskim vlastima nije uvek bilo moguće da obezbede poštovanje određenih normi i da spreče neželjene pojave i prekršaje do kojih je ponekad dolazilo. U razvijenim gradovima Italije kao npr. u Veneciji, gde je bilo preko trideset ženskih manastira, ovakvi prekršaji su prelazili u prave skandale. I među dubrovačkim kaluđericama je bilo protesta i nezadovoljstva načinom života, ali se raznim merama predostrožnosti ipak uspevalo da ne dođe do ozbiljnijih posledica.¹

Kad govorimo o prekršajima vezanim za dubrovačke kaluđerice, moramo priznati da su one mnogo češće bile žrtve napada kako svetovnih, tako i duhovnih lica nego inicijatori. Stroge kazne, naročito kad su prekršioci bili duhovna lica, za koja je bio nadležan crkveni sud, bez sumnje su imale efekta. Svetovnim licima bilo koju vrstu prekršaja da su učinila, sudio je svetovni sud. To potvrđuje i tužba koju je 11. avgusta 1373. podnela Stojna, kaluđerica manastira Svetog Mihajla, protiv nekog Obrada pudara, koji ju je istukao ispred crkve Svetog Mihajla.² Nije nam nažalost poznato kakva kazna je Obradu izrečena, ali možemo pretpostaviti da nije bila stroga, jer bi o tome inače ostalo traga u dubrovačkim zvaničnim spisima.

Slučaj dubrovačkog sveštenika Barbija Longa koji je, ne znamo iz kojih razloga, razbio nos vlastelinki Miri, kaluđerici manastira Svetog Andrije, mnogo bolje nam je poznat. Pošto je bilo u pitanju duhovno lice, čiji je postupak štetio ugledu sveštenstva uopšte, ovom slučaju se prišlo vrlo ozbiljno. Najpre je 2. oktobra 1284. u prisustvu dubrovačkog kneza, Mlečanina Mihajla Maurocena, dvojice dubrovačkih kanonika i petorice sudija Barbio priznao

¹ O kaluđericama uopšte vidi D. Dinić-Knežević, Položaj žena u Dubrovniku u XIII i XIV veku, Beograd 1974, 94—103.

² Lamenta de intus et de foris I, 176; D. Dinić-Knežević, Položaj žena, 100.

da je na putu ka Svetom Jakovu od Višnjice razbio pomenutoj kaluđerici nos, a zatim je, pošto je bila u pitanju „res valde preciosa” i pošto se radilo o značajnoj i uglednoj osobi, odlučeno da takvo nasilje ne ostane nekažnjeno, već da izrečena kazna bude opomena drugima. Zbog toga je predloženo da Barbio bude lišen „omni officio et ecclesiastico beneficio” i da ostatak života provede u zatvoru. To je istog dana saopšteno dubrovačkom nadbiskupu Bonaventuri. Pošto je konačna odluka zavisila od njega, on je 8. decembra iste godine u crkvi Svete Marije, sedištu dubrovačke nadbiskupije, u prisustvu kneza i sudija saopštio presudu, koja se u osnovi nije razlikovala od ranije donetog predloga. Barbio je bio lišen svih poslova koje je do tad obavljao i povlastica koje je uživao, zatim je do kraja života trebalo da ostane u zatvoru koji se nalazio „sub ecclesia Salvatoris de Palude” sa nogama u gvozdanim okovima. Od hrane je mogao da dobije samo hleba i vode. Ovakva presuda učinila se prestroga i dubrovačkom knezu, ali ovom prilikom ipak nije reagovao. Tek je 2. jula 1285, možda na inicijativu sa strane, odbio da i dalje obezbeđuje čuvanje prezvitera Barbija, s čim se nadbiskup morao saglasiti. No time ovaj slučaj nije bio okončan. Barbije se na ovu presudu žalio papi Honoriju, pa je ovaj u Dubrovnik poslao svoje ljude da utvrde istinu. Zapravo uputio je 13. januara 1286. jedno pismo Romoaldu, nadbiskupu Barija, gde ga obaveštava o Barbijevoj žalbi da ga je dubrovački knez s Većem i Opštinom bez razloga, ne bojeći se Boga, uхватиo i strpao u zatvor, gde se pod njegovim nadzorom i sada nalazi. Stoga papa naređuje Romoaldu, da ako stvari tako stoje, javno opozove presudu i prezviteru vrati predašnju slobodu, a njega posebnim pismom obavesti o tome. Romoald je prema papskom uputstvu ovu misiju poverio „discreto viro” prezviteru Rogeriju de Lupiro, koji je trebalo da postupi po papskom uputstvu, a ako naiđe na otpor, konačnu odluku da ostavi papi ili pak da mu lično uputi prezvitera Barbija. Odluka o slanju Rogerija s papskim pismom u Dubrovnik, u Bariju je doneta 1. marta 1286, a 8. aprila je papsko pismo pročitano pred dubrovačkim knezom i sudijama. Sledećeg dana je u crkvi Svete Marije u prisustvu članova Velikog veća, dubrovačkog nadbiskupa Bonaventure, četiri predstavnika Dominikanaca, četiri predstavnika iz reda Male braće i papskog poslanika Rogerija knez izjavio da prezvitera Barbija, kako je svima poznato, nije on ni zatvorio ni osudio, već je po običaju objavio presudu koju je doneo nadbiskup. Zatim je prisutnima pročitao presude od 2. oktobra i 8. decembra 1284, kojima je podkrepio svoju izjavu.³ Na ovome se po svemu sudeći i završio proces Barbiju, kome izgleda ni papa nije mogao ništa da pomogne, jer je postupak protiv njega vođen po kanonskim propisima, a knez je u ovom slučaju samo vršio svoju uobičajenu dužnost.

Dubrovačka vlada je posebnu brigu vodila o manastiru Svete Klare, gde su bile smeštene isključivo vlasteoske kćeri. S njima je doduše imala i neprijatnih iskustava, jer su se i pored odluke Velikog veća od 30. oktobra 1415. da u ovaj manastir može stupiti svaka vlasteoska kćer, bez obzira da li se u njemu već nalazi jedna ili više njenih sestara,⁴ uporno protivile prijemu novih kaluđerica, jer ih je u manastiru već bilo previše. U vezi toga o njima se u Malom veću raspravlja i 25. jula 1436. Radilo se o žalbi Vite Gučetića, čija

³ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* VI, Zagreb 1908, 499—500, 510—511, 531—532, 545—547.

⁴ D. Dinić-Knežević, *Položaj žena*, 101—102.

je kćer trebalo da bude smeštena u manastir Svete Klare. Mada je više dana proveo usrdno moleći opaticu ovog manastira, kaluđerice i sve one koji su upravljali manastirom i vodili brigu o njemu da prime njegovu kćer, nije uspeo nikoga od njih da pridobije i uvek je dobijao isti odgovor, da neće primiti ni nju, niti koju drugu. Zbog toga se on, pozivajući se na pomenutu odredbu Velikog veća iz 1415. obraća za pomoć knezu i Malom veću, koji odlučuju da se opatica i kaluđerice ovog manastira pozovu „in loco sacristie ecclesie dicti monasterii” i da im tu javno i glasno (alta voce) opštinski notar Lorenzo pročita pomenutu odredbu i zamoli ih da ubuduće ne rade protiv nje, za svoje dobro i dobro manastira, koji pripada dubrovačkoj opštini, a ne njima (qui est comunis Ragusii et non ipsarum).⁵

Službu u crkvi manastira Svete Klare obavljali su fratri iz reda Male braće. Neki od njih su to koristili da dođu u kontakt s kaluđericama, pa im je Malo veće 22. septembra 1407. zabranilo da ulaze u ovaj manastir, osim radi služenja mise. Kaznu za prekršaj određivalo je Malo veće.⁶ Izgleda da ova odluka nije postigla željeni efekat, pa je 15. februara 1414. ponovljena i dopunjena. Odlučeno je zapravo da niko iz reda Male braće „tam minister, quam guardianus, lector, custos vel alius frater cuiuscunque condicionis existat” ni na koji način ne može ući u ovaj manastir, osim kapelana monahinja, koji tamo ide samo zbog održavanja misa i ispovedanja kaluđerica kad je to potrebno i fratar koji za vreme praznika zajedno s kapelanom služe misu i pevaju. Prekršioci ove odredbe, čija bi krivica bila dokazana preko jednog pouzdanog svedoka, proganjani su zauvek (in perpetuum) iz grada i distrikta. Ova odredba je 27. februara dopunjena time, što su fratri posle završene mise najkraćim putem (recta tramite) morali da napuste crkvu. Na kraju je 3. marta dodato da i nedeljom mogu dolaziti na služenje mise.⁷

Da je za ovoliku predostrožnost bilo razloga vidi se iz slučaja franjevca Simona, gvardijana Male braće, protiv koga su knez i Malo veće 2. novembra 1414. povelu istragu. Do njih su, kako se u optužbi navodi, češće stizali glasovi „ne od zlonamernih i podozrivih, već od časnih, istinoljubivih i dostojnih poverenja”, da se fratar Simon ne drži odluke Malog veća od 15. februara koja se odnosi na posetu manastiru Svete Klare, već se na dan Svete Ursule, kad je s ostalom braćom bio na služenju mise u ovom manastiru, odvojio od njih i otišao u sakristiju, gde su se nalazile kaluđerice. Fratri koji su s njim bili na misi posvedočili su da je Simon dok su ostali pevali neprimetno ušao u sakristiju i tu ostao do kraja mise u stalnom razgovoru s kaluđericama, a to je učinio i na Dan mrtvih.⁸ O Simonu i njegovom postupku u manastiru Svete Klare u Malom veću je ponovo raspravljano 8. novembra, kad je shodno odluci od 15. februara 1414. i na osnovu izjava pouzdanih svedoka osuđen na dvogodišnje progonstvo iz Dubrovnika i dubrovačkog distrikta. Grad je morao da napusti najkasnije za osam dana, a po isteku kazne mogao je ponovo da se vrati.⁹

Na Simona nije primenjena najstrožija kazna, doživotno progonstvo, jer je on na legalan način ušao u manastir. No njegov slučaj je ipak bio povod

⁵ Acta consilii Minoris VII, 73’.

⁶ Reformationes XXXIII, 30.

⁷ Reformationes XXXIV, 110’.

⁸ Libri de maleficiis III, (knjiga nije paginirana).

⁹ Reformationes XXXIV, 144’—145.

da se Malo veće 8. novembra 1414. još jednom osvrne na odredbu donetu 15. februara iste godine. Tu je kao što smo istakli bila predviđena kazna samo za one koji nasilno uđu u manastir, dok ovakvi prekršaji kakav je bio fratra Simona nisu pomenuti, a njih je izgleda bilo najviše. Zato je ovom prilikom u prisustvu deset većnika doneta odluka da se fratri, za koje se dokaže da su razgovarali s kaluđericama, kazne progonstvom iz grada i distrikta na dve ili više godina „iuxta continentiam et qualitatem delicti” i na osnovu mišljenja kneza i Malog veća.¹⁰

Dubrovačka vlada se nije zaustavila samo na donošenju odredaba, već je da bi zaštitila kaluđerice od obesnih građana od 30-tih godina XV veka počela da bira pouzdane žene, koje su ih uz određenu nagradu čuvale.¹¹ Kaluđericama manastira Svete Klare i ovom prilikom je bila posvećena posebna pažnja. Malo veće je 31. jula 1436. pozivajući se na dozvolu Velikog veća odlučilo, da ubuduće svakog dana šalje po dva člana Velikog veća starosti do 50 godina, da od jutra do večeri neprekidno čuvaju kaluđerice ovog manastira i ne dozvole da bilo ko uđe unutra. Birali su po dvojicu da bi se mogli smenjivati za vreme doručka i ručka. Uveče ih je zamenjivao po jedan vlastelin koga bi odredio „dominus de nocte”. Ovaj je ostajao sve do jutra, kad su ga smenjivala druga dva vlastelina. Kazna za one koji bi odbili da se prihvate ove dužnosti iznosila je po 25 perpera svaki put.¹²

Slične mere su preduzimane i u Firenci, gde su birani „Ufficiali di notte e dei Monasteri”, koji su danonoćno bdeli nad sigurnošću kaluđerica. U ženski manastir nisu smeli pustiti nikog ko nije imao potvrdu (bulletino) da je bliski rođak kaluđerice, lekar, notar ili pak majstor koji treba da radi na krečenju i popravci manastira.¹³ No to nije sprečilo građane Firence i drugih italijanskih gradova da dovijajući se na razne načine noću ulaze u manastire i napadaju monahinje. Čuvenu Lukreciju Buti iz manastira u Pratu je s njenim pristankom izvukao fratar Filip Lipi, dok su jednu drugu kaluđericu takođe iz Prata, silom izveli Pavle Jakopo Landi i dvojica njegovih sinova. Žrtve ovakvih napada su još češće nego kaluđerice bile devojke date u manastir na čuvanje (in serbanca), da se tu vaspitaju u hrišćanskom duhu i da se obrazuju.¹⁴ Njihovo prisustvo je bez sumnje bilo jedan od bitnih razloga što su ženski manastiri u Italiji toliko opsedani kako od svetovnih, tako i od duhovnih lica.

U Dubrovniku je, sudeći po onome što je zabeleženo u arhivskim knjigama stanje bilo drugačije, a prekršaja je bilo znatno manje. Osim pomenutih poznat je i slučaj Nikolette sa Korčule, kaluđerice manastira Svete Marije „de Castello”, koja je 10. februara 1433. bila osuđena na šest godina progonstva iz Dubrovnika, zbog „schandalum maximum”, koji je učinila u manasti-

¹⁰ Reformationes XXXIV, 145. — 9. marta 1415. odlučeno je u Malom veću „de mittendo in forciam fratrem Marinum de Antibaro, capellanum monacharum et fratrem Nicolaum de Catara ad dominum vicevicarium et quod ipse faciat de eis iusticiam et de offerendo sibi brachium et carceres et omnia que erunt ad hoc oportuna”. Među okrivljenima pominje se i fratar Lorenzo. (Consilium Minus I, 15). Nije nam poznato zbog čega su bili okrivljeni, ali nije isključeno da su posređi bile kaluđerice. Malo veće je 12. februara iste godine odbilo zahtev fratara iz Splita, da se prognani fratri iz Dubrovnika ne šalju u Zadar i da se fratriba koji se tamo već nalaze u izgnanstvu, za hranu daje samo hleb i vino. (Cons. Minus I, 15).

¹¹ Consilium Minus VI, 144; D. Đinić-Knežević, Položaj žena, 103.

¹² Consilium Minus VII, 75.

¹³ Vita privata a Firenze nei secoli XIV e XV, Firenze 1966, 86—87.

¹⁴ Vita privata, 87—88.

rima Svete Marije i Svetog Andrije. Kakav je skandal bio u pitanju iz dokumenta se ne vidi. Kazna joj je međutim jula iste godine bila oproštena zbog bolesti, ali joj je bilo zabranjeno da ulazi u ova dva manastira.¹⁵ Zabeležena je i tužba koju je Petruša, opatica manastira Svetog Andrije podnela 28. jula 1446. Malom veću protiv Nikole Frančeskog s Korčule. On je prethodnog dana došao do manastira i koristeći nesmotrenost onih koji su ga nadgledali, pokušao silom da uđe unutra. Zato je opatica tražila da ga opomenu da to više ne čini. Ovo se dogodilo u prisustvu dubrovačkog vlastelina Frančeska Benešića, koji je na poziv Malog veća pod zakletvom izjavio da je Nikola zaista hteo da uđe u manastir prot volje opatice, ali ga je on zgrabio i sprečio u tome. Pošto je za utvrđivanje istine u ovakvim slučajevima bila dovoljna izjava samo jednog svedoka, knez i Malo veće su i pored toga što je opatica tražila samo da ga opomenu, osudili Nikolu da mesec dana provede u opštinskom zatvoru.¹⁶

Mada se Dubrovnik u mnogočemu ugledao na italijanske gradske komune, naročito na Veneciju po čijem uzoru je izgradio i svoje državno uređenje, među njima je bilo i značajnih razlika. Život u Dubrovniku nikad nije bio onako raskalašan kao tamo, ne samo zato što su opštinske vlasti budno motrile na ponašanje svojih građana i raznim administrativnim merama nastojale da ih ukrote, već je na to bez sumnje morao uticati i mentalitet stanovništva uopšte. Sve je to doprinelo da Dubrovnik bude pošteđen nemilih situacija s kaluđericama, kakvih je bilo u italijanskim gradovima.

REZIME

PRILOG IZ ŽIVOTA KALUĐERICA U SREDNJEVEKOVNOM DUBROVNIKU

U srednjevekovnom Dubrovniku, kao i po drugim gradovima Evrope, gde se udaja bez miraza nije mogla ni zamisliti, bio je veliki broj ženskih manastira prepunih kaluđerica, koje su tamo dospevale najčešće kao maloletne, jer roditelji nisu mogli da im obezbede odgovarajući miraz. Mada su bile izdvojene od ostalog sveta i predodređene da služe Bogu, građani ih nisu ostavljali na miru. Među onima koji su ih na bilo koji način uznemiravali pominju se i duhovna i svetovna lica. Dubrovački prezviter Barbio je 1284. bio osuđen na doživotnu robiju, jer je istukao kaluđericu vlasteoskog porekla. Slične prekršaje činila su i svetovna lica, ali za njih kazne nisu bile tako stroge. Početkom XV veka kad je kaluđerica, naročito u manastiru Svete Klare bilo mnogo, zabranjuje se fratriba iz reda Male braće da tamo ulaze, osim zbog služenja mise. Fratar Simon je 1414. bio osuđen na dvogodišnje progonstvo iz grada, jer je za vreme mise razgovarao s kaluđericama ovog manastira.

Da bi kaluđerice bile pošteđene od napada samovoljnih i obesnih građana, od 30-tih godina XV veka biraju se pouzdane žene da ih čuvaju, a kaluđerice manastira Svete Klare, gde su bile smeštene isključivo vlasteoske kćeri, danonoćno su čuvali članovi Velikog veća starosti do 50 godina. To je bez sumnje doprinelo da su prekršaji vezani za kaluđerice svedeni na najmanju meru.

¹⁵ D. Dinić-Knežević, Položaj žena, 102—103.

¹⁶ Consilium Minus XI, 20'—21. Nikola Frančeskov je inače stanovao u gradu i spadao je u red imućnijih građana. Alegretu Mihajlovom i Radivoju Rajkoviću pozajmio je 13. juna 1440. 580 perpera, uz obavezu da mu ih vrate za šest meseci. (Deb. not. XX, 23). Alegretu je i opatica Petruša 7. novembra 1435. pozajmila 300 perpera, koje je trebalo da vrati za godinu dana. (Deb. not. XVII, 184').

RÉSUMÉ

CONTRIBUTION À LA VIE DES RELIGIEUSES À DUBROVNIK AU MOYEN ÂGE

À Dubrovnik au Moyen âge, comme d'ailleurs dans toutes les villes d'Europe où le mariage sans dot était inconcevable, il y avait un grand nombre de couvents féminins, archipeuplés de religieuses qui y parvenaient le plus souvent mineures, étant donné que leurs parents n'étaient pas à même de leur assurer une dot correspondante pour se marier convenablement. Bien qu'isolées du reste du monde et prédestinées à servir Dieu, leurs concitoyens ne les laissaient pas en paix. Parmi ceux qui les dérangeaient d'une manière ou d'une autre, on mentionne des personnages ecclésiastiques aussi bien que laïques. Ainsi, un certain prêtre de Dubrovnik nommé Barbia, a été condamné, en 1284, aux travaux forcés à perpétuité, accusé d'avoir battu une religieuse d'origine noble. Des délits pareils ont été exécutés aussi par des laïques. Cependant, les punitions pour eux n'étaient pas aussi sévères que celles pour les ecclésiastiques. Au début du XVe siècle, au temps où il y avait en abondance des religieuses partout, et plus spécialement au couvent de Sainte-Claire, il était strictement défendu aux moines, appartenant à l'ordre des Petits-Frères, d'y entrer, sauf pour faire un service religieux. Un certain moine nommé Simon, était exilé de la ville, en 1414, parce que, pendant la messe il s'entretenait avec les religieuses de ce couvent.

Pour protéger les religieuses contre les attaques des citoyens arrogants et capricieux, depuis les années 30 du XVe siècle, on a engagé des femmes dignes de confiance pour les garder. Les religieuses du couvent Sainte-Claire, où les filles, appartenant exclusivement à des familles nobles, ont été hébergées, ont été gardées jour et nuit par les membres du Grand Conseil, âgés jusqu'à 50 ans. Ceci sans doute a contribué pour que les infractions concernant les religieuses soient réduites à un nombre insignifiant.

ÄNEOLITHISCHEN ELEMENTE IN DEN FRÜHBRONZEZEITLICHEN KULTUREN DER WOIWODINA

Die Forschungen in Syrmien, Bačka und Banat, welche in den letzten Jahren vorgenommen wurden, waren ein Beitrag für die realen Vorbedingungen in der Ausführung der präliminaren Hypothesen über die Rolle der äneolithischen Elemente in den frühbronzezeitlichen Kulturen des jugoslawischen Donaugebiets.¹ Eine der grundsätzlichen Voraussetzungen in der Forschung nach der je präziseren Antwort, welche äneolithischen Gruppen und auf welche Art diese einen Einfluss auf die Formierungsetappe der frühbronzezeitlichen Periode in der Woiwodina hatten, ist die kulturelle Verschiedenartigkeit des autochthonen Substrates.

Auf Grund der stratigraphisch überprüften Voraussetzungen ist in Syrmien bewiesen, dass die Vučedol Gruppe die letzte Etappe der äneolithischen Periode darstellt, in deren kulturellen Inhalt die Elemente des Einflusses oder der Verbindung mit den frühbronzezeitlichen Kulturen des westlichen Gebietes am Schwarzen Meer erscheinen. Das Entdecken von verbrannten Resten der Verstorbenen in den Urnen der Hügelgräber von Batajnica und Vojka sind ein Beweis, dass auf die Entwicklung der Endetappe der Vučedol Gruppe an der östlichen Ausbreitungsgrenze die Formen der Beisetzung, welche typisch für die Kulturen in den Steppen am unteren Dnjepr und Dnjestr, sind, einen Einfluss hatten.² Es ist inzwischen viel wichtiger, dass man auf den Einfluss des Vučedol Horizontes bei dem Aussondern der lokalen Bronzekulturen hinweist.

Im Zwischenstromland der Donau — Drau und Sava, welches man als primäres Ausbreitungsterritorium der Vučedol Gruppe betrachten kann, wurde zu Beginn der Bronzezeit die Vinkovci Gruppe ausgesondert.³ Ihre stratig-

¹ Der Beitrag „Äneolithische Elemente in den frühbronzezeitlichen Kulturen der Woiwodina“ war als Mitteilung „Die genetischen Grundlagen der frühbronzezeit in der Woiwodina“ an der Internationalen Tagung über die frühe Bronzezeit in Mittel- und Ost-Europa, Kraków—Igłomia 1973, abgehalten.

² N. Tasić, Der Badener und Vučedoler Kulturkomplex in Jugoslawien, Dissertationes IV, Beograd 1967, 59; B. Brukner—B. Jovanović—N. Tasić, Vojvodina in Prehistory, Monumenta Archaeologica, Novi Sad—Beograd, 1974, 175—180, 451.

³ N. Tasić, Die Vinkovci-Gruppe, — eine neue Kultur der Frühbronzezeit in Syrmien und Slawonien, Archaeologia Iugoslavica IX, 1968, 19—31.

raphische Lage ist im Bezug auf die Endetappe des Äneolithikums in Tržnica bei Vinkovci und auf den Fundort Pećine bei Vrđnik festgestellt.⁴ Auf diesen Fundorten formierte sich ober der frühesten Schichte, welche der Kostolac Gruppe angehört, die Schichte der Vučedol Gruppe, über die sich der Horizont der Vinkovci Gruppe bildete. Obwohl die stratigraphische Lage für sich selbst, im Bezug auf die Vučedol Gruppe nicht bedeuten müsste, dass die Vinkovci Gruppe ein Repräsentant des Beginnes der Bronzeperiode in Syrmien ist, sollte man doch noch einige Elemente in Betracht nehmen, welche diese Schlussfolgerung bestätigen.

Die Fundorte Pećine bei Vrđnik und Gradac bei Belegiš sind typische Repräsentanten für die Formierung der befestigten Ansiedlungen. Auf ähnliche Art ist auch die Vučedol Ansiedlung errichtet. Die Kontinuität in der Wahl natürlicher befestigter Erderhebungen zumindest beweisen, dass der Faktor der Sicherheit eine sehr wichtige Rolle bei der Vučedol und Vinkovac Gruppe spielte.⁵

Die Bestattungsweise ist auch eine Voraussetzung für die Übernahme der äneolithischen Traditionen zu Beginn der Frühbronzezeit in Syrmien. Eine interessante Angabe erhielt man von Fundort Gradac bei Belegiš. Auf diesem Gräberfeld sind gleichzeitig Hockerbestattungen aus der vorherigen Periode übernommen und Brandbestattungen in Urnen festgestellt, was ein Zeichen der Übernahme neuer Elemente im Kulte der Beisetzung, ist.⁶ Dass diese Funde zu einem Grab gehören ist noch immer eine Hypothese.⁷

Es ist viel delikater und schwerer den Einfluss des Vučedol Substrates auf Grund einer Analyse der Töpferware zu beweisen. Es handelt sich um einen Versuch, die Endphase (C) der Vučedol Gruppe als einen genetischen Vorgänger der Vinkovac A Phase zu begreifen. Vorerst muss man hervorheben, dass die Ausführungsart der groben Keramik aus dem Repertoire der Vučedol Gruppe übernommen wurde. Man kann Barbotin, gewöhnliches und kammartiges Einritzen und plastische Bandverzierung als Erben der Vučedol Gruppe betrachten. Ein gutes Beispiel für diese Behauptung ist ein Pseudo-barbitingefäß aus Gradina am Bosut (Abb. I, 3). Das Erscheinen von Krügen und Amphoren mit zylindrischem Hals in Gradina am Bosut, in Dobanovci, Gradac bei Belegiš und Vinkovci, ist ein Teil des Einflusses des autochthonen Substrates auf die Formierung der Vinkovci Gruppe in Syrmien und Slavonien (Abb. I, 1, 2 i T. II, 2, 3).

In dieser Mitteilung kann man nicht eingehender über die chronologische Stellung der Vinkovci Gruppe, diskutieren, welche zeitgleich ist mit der Somogyvár Gruppe in West-Ungarn, Nagyrév Gruppe in Ost-Ungarn und der Moriš Gruppe in den nordöstlichen Gebieten der Woiwodina.

Die Moriš Gruppe ist die zweite bedeutende frühbronzezeitliche Erscheinung in den nordöstlichen Gebieten des Banats. Nach eingehenden Forschungen des Gräberfelds in Mokrin, wäre es vielleicht angebracht, den Beginn der Frühbronzezeit als Mokrin — Perjamoš Gruppe zu bezeichnen da die Benen-

⁴ Vinkovci „Tržnica“ (S. Dimitrijević, Ergebnisse archäologischer Ausgrabungen auf dem Gebiet des Museums von Vinkovci von 1957 bis 1965, Acta Musei Cibalensis 1, 1966, 76ff.), Vrđnik-„Pećine“ (N. Tasić, op. cit., 22ff.).

⁵ B. Brukner—B. Jovanović—N. Tasić, op. cit., 190f.

⁶ Ibid., 192f.

⁷ N. Tasić, Funde der Nagyrév-Kultur in Syrmien,

nung Perjamoš Gruppe sehr oft in der wissenschaftlichen Literatur benützt wird (T. III).⁸

Das Gräberfeld in Mokrin bietet genügende Beilagen für die Feststellung eines Einflusses des äneolithischen Substrates. Hier wird vorerst auf die Bestattung gedacht. Es handelt sich um ein Ritual, welches von der Tiszapolgár Gruppe übernommen wurde und dass die Bodrogkeresztúr Gruppe fortsetzte. Die Bestattung in Hockerlage, die Beisetzung der Frauen auf der rechten und den Männer auf der linken Seite, ist zweifellos ein Teil der traditionellen Konservativismus im Kulturwesen, welches von der äneolithischen Periode übernommen wurde. Die äneolithischen Einflüsse können auch bei der Analyse der Töpferware verfolgt werden. Sie sind zwar ganz unbedeutend, doch sie dürfen nicht vernachlässigt werden. Im Grabe 282 wurde ein kugelförmiger Becher mit Verzierung in Kerbschnitt-Technik und weisser Inkrustation gefunden.⁹ Dieser Becher ist wahrscheinlich unter dem Einfluss der Makó Gruppe entstanden über die Nagyrév Gruppe in das Inventar der älteren Gräber (Phase I) in Mokrin übernommen worden (T. III, Abb. 5). Es ist symptomatisch, dass die Töpferware in der Frühphase der Nekropole in Mokrin fast keine Verzierungen aufweist. Vielleicht kann man dies auf das Erbe des Bodrogkeresztúr Kulturgutes zurückführen.

In den Gräbern 4, 6 und 112 (Phase I) erscheinen Becher mit zwei geständigen Henkeln die für die Pitváros Gruppe typische kammartige Verzierungen haben.¹⁰ Von Bedeutung ist die von S. Bóna angeführte Meinung, dass diese Form ihren Ursprung aus der Bodrogkeresztúr Gruppe ableitet.¹¹ N. Tasić erwähnt die vierhenkelige Schüssel aus dem Grab 286, die mit kantigen Einschnitten, kurzen Kerben und weisser Inkrustation verziert ist. Diese Dekoration, welche als Postvučedoler in weitestem Sinne bezeichnet werden kann, konnte auch indirekt, nicht über das genetische Vučedoler Kerngebiet, sondern über das Ausbreitungsterritorium der Makó, bez. Nagyrév Gruppe übernommen worden sein (Abb. III, 6).¹² Der Einfluss der Post-Vučedoler Elemente kann in einem ausgedehnten Raume Ungarns und der Slowakei verfolgt werden.¹³ Die Kosihi-Čaka — Elemente sind oft zusammen mit den Nagyrév Formen zu verzeichnen. Demzufolge könnte die Makó-Komponente im Formengut der Nagyrév — Keramik in der ersten Formierungsphase des Gräberfeldes in Mokrin einen Teil der Einschliessung äneolithischer Traditionen in der Formierung des Frühhorizonts der Bronzezeit im Nordosten Jugoslawiens bezeichnen.¹⁴

⁸ N. Tasić, The Mokrin necropolis and its position in the development of the Early Bronze Age in Voivodina, Mokrin II, Beograd 1972, 9ff.; J. Drašković—Johnson, Problems in the origin and chronology of the Moris culture, Starinar N. S. XXVI, 1976, 26—31.

⁹ M. Girić, Mokrin I, Beograd 1971, 175, T. LXXIV, T. CIII.

¹⁰ N. Tasić, op. cit., 14.

¹¹ M. Girić, op. cit., 205.

¹² I. Bóna, The Peoples of southern origin of the early Bronze Age in Hungary, Alba Regia 4/5, 1964, 27ff.

¹³ N. Tasić, op. cit., 13.

¹⁴ Kosihi-Čaka (J. Vládar, Zur Problematik der Kosihi-Čaka Gruppe in der Slowakei, Slovenska Archaeologia XIV-2, 1966, passim), Kosihi-Čaka und Makó-Gruppe (Rózsa Kalicz-Schreiber, Die Bedeutung von Budapest in der Chro-

Die spektographischen und typologischen Analysen der dürftigen Funde an Metallgeräten und Waffen des Gräberfelds von Mokrin weisen auch noch auf andere beeinflussende Elemente der äneolithischen Periode hin.

Die spektographische Analyse, die E. Sangmeister an 45 Gegenständen vorgenommen hat, zeigt, dass es sich bei 32 Funden (71%) um Gegenstände handelt, deren Fertigung den im Spät- und Endäneolithikum in Benützung stehenden Kupfergeräten entspricht, ohne Rücksicht darauf, dass diese Typen schon der Frühbronzezeit angehören.¹⁵ Interessant ist die Schlussfolgerung bezüglich einer Kupferaxt mit Schneide und rohrförmig verlängerte Tülle aus dem Grabe 208 in Mokrin. Obwohl diese Axt der jüngeren Periode (Phase II) angehört, ist ihr Vorbild in den Schafthalsäxten, den kennzeichnenden Werkzeuge des späthaneolithischen Horizonts, zu ersehen.¹⁶ Daher ist die von E. Sangmeister aufgestellte Frage angebracht, ob auf Grund der Metallgerätemanahmen aus Mokrin möglicherweise die fortgesetzte Benützung der im Äneolithikum entwickelten Kupfergegenstände festgestellt werden kann.¹⁷ Es bleibt die Tatsache, dass bis ans Ende der Frühbronzezeit Kupfermischungen benützt wurden, wie in der vorangehenden Periode. Im Bericht A. Hantmanns über die spektographische Analyse des goldenen Schmucks aus Mokrin ist ersichtlich, dass einzelne Stücke der Gruppe B angehören, die kennzeichnend für den Schmuck des Äneolithikums und der Frühbronzezeit ist.¹⁸ Diese Schlussfolgerung unterstreicht nochmals der Einfluss des Bodrogeresztúr Horizonts in der Entwicklung der Metallverarbeitung und Schmuckherstellung zu Beginn der Bronzezeit in der Woiwodina.

Die genetischen Grundlagen der Moriš Gruppe sind nicht gänzlich zu begreifen, wenn andere Elemente nicht in Betracht genommen werden. An erster Stelle ist die Rolle der Nagyrév-Elemente nicht zu vernachlässigen. Diese sind im Auftreten von typischen Gefäßen dieser Gruppe in Mokrin Grab 45, 112, 311, 213, so wie in der Einäscherung der Toten und der Streuung der Asche in Urnen zu ersehen (T. III, Abb. 1—4).¹⁹ Neben einem Teil der Gräber in Mokrin sind mitteldonauländische Einflüsse auch im Inventar der Gräber in Novi Kneževac ersichtlich, die I. Bóna der Pitváros Gruppe einordnete.²⁰ Die Gräber 75, 76 und 92 des Gräberfelds in Mokrin weisen auf Merkmale des Vinkovci — Somogyvár Stils hin, die bedeutungsvoll sind für ihre chronologische Gleichstellung.²¹

Die frühen Kulturverbindungen und synchronisierten Einflüsse im Rahmen der postäneolithischen Kulturgruppen der Frühbronzezeit können, wie folgt, aufgezeichnet werden: Frühphase Mokrin-Nekropole — Nagyrév — Pitváros — Somogyvár — Protounjetic — Vinkovci Gruppe.²²

nologie des mitteleuropäischen Frühbronzezeit, *Acta Archaeologica Carpathica* XV, 1975, 165—166, Abb. 1—2), Makó Komponente-Nagyrev-Formierungsphase des Gräberfeldes in Mokrin (N. Tasić, op. cit., 14f.).

¹⁵ E. Sangmeister, *Spektralanalysen von Metallfunden des Gräberfeldes Mokrin*, Mokrin II, Beograd 1972, 98f.

¹⁶ Ibid., 98f., Tabelle 1—2.

¹⁷ Ibid., 103.

¹⁸ A. Hartman, *Spektralanalytische Untersuchung einiger Goldfunde aus dem Gräberfeld von Mokrin*, Mokrin II, Beograd 1972, 107f.

¹⁹ N. Tasić, op. cit., 25.

²⁰ I. Boná, op. cit., 24.

²¹ M. Girić, op. cit., T. XXIII, T. XXVIII; N. Tasić, op. cit., 25.

²² B. Brukner—B. Jovanović—N. Tasić, op. cit., 204.

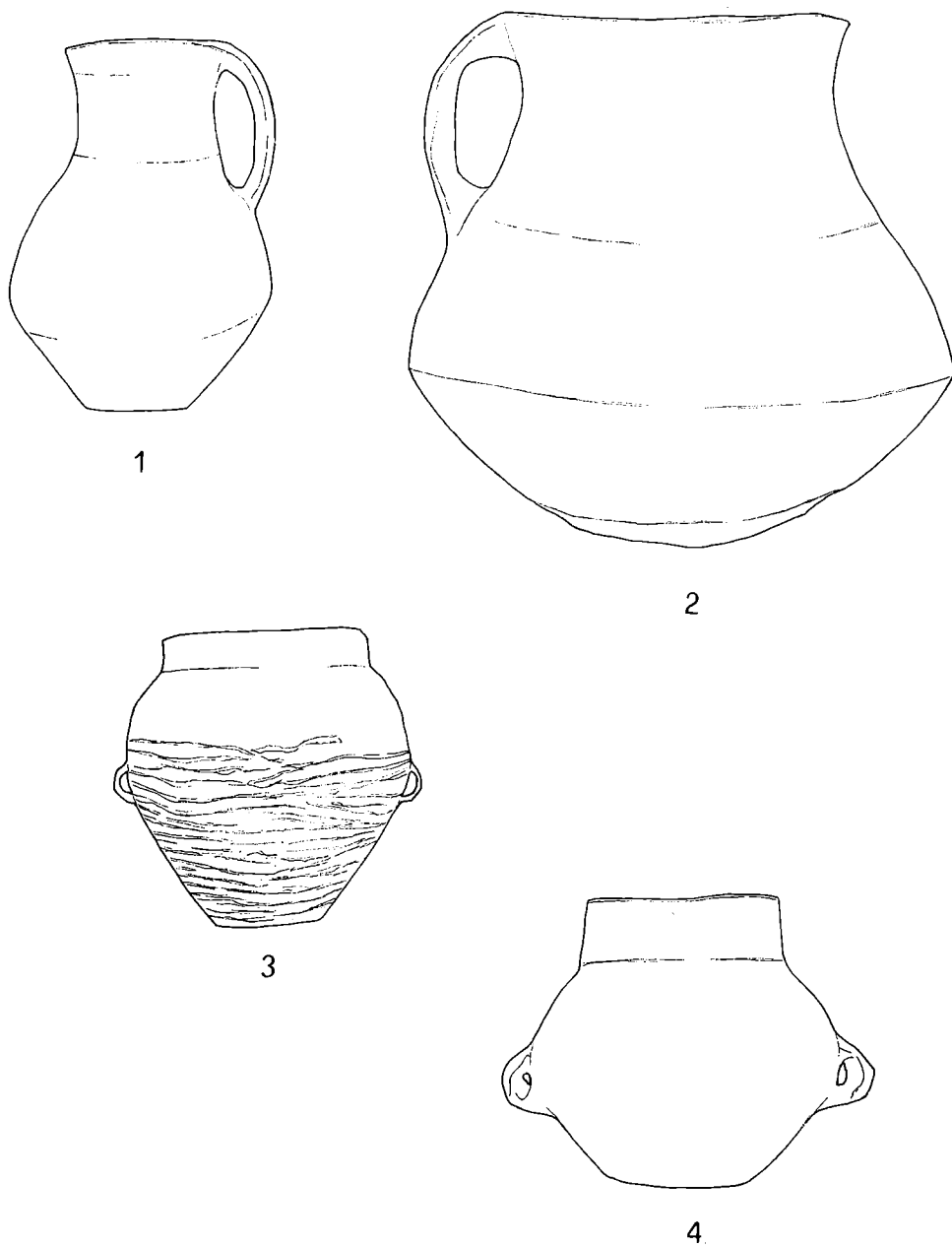
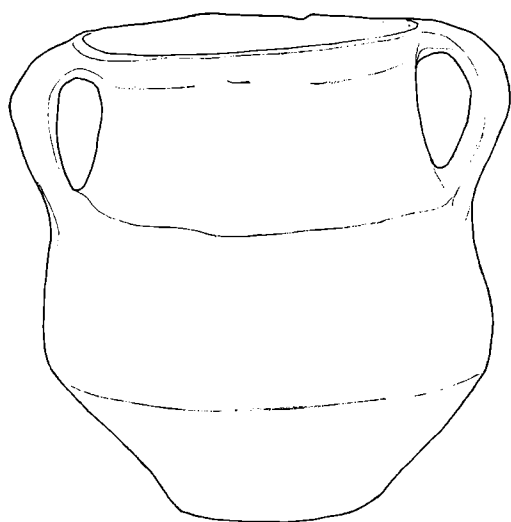

Abb. I. 1—4, Gradina am Bosut, Vinkovci-Gruppe (nach N. Tasić, AI IX, 1968, T. I—II)

1

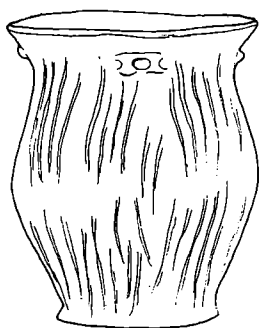

2

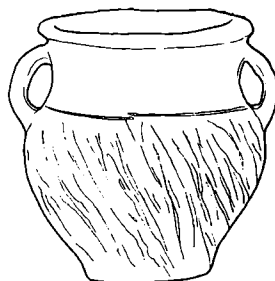

3

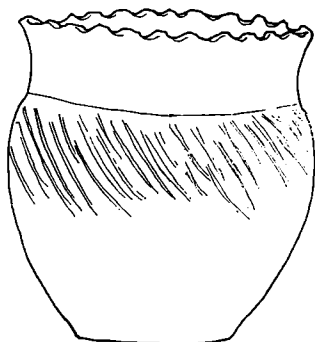
Abb. II. 1, 3 (Gradac bei Belegiš), 2 (Die Ziegelbrennerei in Dobanovci), Vinkovci-Gruppe (nach N. Tasić, AI IX, 1968, T. III)

1

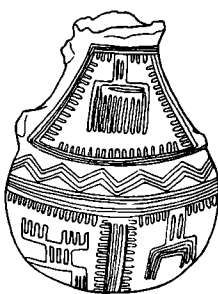
2

3

4

5

Abb. (Grab 45), 2 (Grab 112), 3 (Grab 311), 4 (Grab 213), 5 (Grab 282) — Mo-
risch-Gruppe (nach M. Girić, Mokrin I, Beograd 1971)

Viel schwieriger ist es die genetischen Grundeslagen der frühbronzezeitlichen Kulturen im Südbanat festzustellen. Auf einem engen Raum des südöstlichen Banats; bei Vršac, Vatin und Bela Crkva wurden Keramik fragmente, welche der Verbicoara Gruppe gehören freigelegt.²³ Die Funde aus der Umgebung von Vršac gehören der späten Phase der Expansion aus Oltenien nach Westen. Unter anderem handelt es sich um Bechervarianten mit einem Henkel und schräg emgeschnittener Öffnung, welche sich gegen Ende der Frühbronzezeit bis zur Endepoche dieser Periode melden. Interessant sind die Voraussetzungen von N. Tasić, nach denen die Verbicoara Gruppe in der primären Phase ihrer Formierung gleichzeitig mit der Moriš I—II, Nagyrév, Somogyvár und Vinkovci Gruppe wäre.²⁴

Aus der Bačka haben wir eindeutige Beweise für einen ausgeprägten Badener Horizont. Tatsache aber ist, dass das Gebiet südlich des Plattensees und das Draugebiet nicht unmittelbar unter dem Einfluss der Kostolacer und Vučedol Gruppe stand. Es ist deshalb besonders schwer die Bildung der Frühbronzezeit in diesem Teil der Woiwodina nachzuweisen.

Die vorgeschlagene Skizze der genetischen Quellen der Frühbronzezeit in Nordosten Jugoslawiens ist nur eine der Alternativen, welche beim heutigen Stande der Forschungen ein annehmbares Resultat bieten.

REZIME

ENEOLITSKI ELEMENTI U RANOBronzanodobnim kulturama VOJVODINE

Na osnovu dosadašnjih rezultata iskopavanja u Sremu i Banatu moguće je pretpostaviti eneolitske komponente u ranobronzanodobnim kulturama Vojvodine.

U Sremu, na osnovu iskopavanja u blizini Vrdnika (Pećine) i Belegiša (Gradac) smatra se da je vučedolska grupa jedna od komponenata formiranja vinkovačke koja je predstavnik ranog bronzanog doba u međurečju Dunava i Save.

U severnom Banatu, na osnovu iskopavanja kod Mokrina gde je otkrivena nekropola ranog bronzanog doba, predpostavlja se da je predstavnik početka bronzanog doba moriška (mokrinsko-perjamoška) grupa. Smatra se da je na razvoj moriške grupe (nekropola u Mokrinu) uticalo preuzimanje elemenata tzv. materijalne i duhovne kulture bodrogkeresztúr-ske i Makó grupe, nosilaca srednjeg i kraja eneolitika u istočnoj Panoniji.

Južni Banat u ranom bronzanom dobu zahvata Verbicoara grupa.

Prihvata se sledeća sinhronistička šema ranobronzanodobnih kultura u Vojvodini: rana faza nekropole u Mokrinu (moriška grupa) — Nagyrév — Pitváros — Somogyvár — vinkovačka grupa.

²³ Ibid., 209f.

²⁴ Ibid., 211f.

MIRKO MITROVIĆ

SOCIJALNO-EKONOMSKA STRUKTURA PANČEVA U SVETLU STATISTIČKIH PODATAKA (1820—1821)

Vojvođanska istoriografija, poznato je, oskudeva u objavljenim izvorima za socijalno-ekonomsku istoriju pojedinih naselja Vojne granice prve polovine XIX veka. U tom pogledu nedostaju, pre svega, statistički podaci koji govore o karakteru gradske privrede i o njenim nosiocima. Bez tih podataka, jasno je, nije moguće napisati pouzdan pregled istorije privrede i društva u navedenom vremenskom razdoblju. Zbog toga je dobro došao svaki novi arhivski dokument, upotrebljiv sa tog stanovišta.

Shodno navedenim potrebama savremene istoriografije, neće biti suvišno publikovati podatke do kojih je autor ovog priloga došao proučavajući građu u Istorijskom arhivu Pančeva. Naime, njegovu pažnju je privukao jedan veoma sadržajan dokument¹ koji se odnosi na socijalno-ekonomsku problematiku ovog naselja početkom dvadesetih godina prošloga veka.² Taj dokument je nastao povodom naređenja Generalne komande u Temišvaru (od 8. aprila 1820) da se komisijski odredi godišnji paušalni doprinos Pančeva Proventnoj kasi Nemačko-banatske regimente.³ Magistrat je utvrdio činjenično stanje tako što je izvršio popis stanovništva s obzirom na zanimanje i poresko opterećenje za pojedine fiskalne kategorije. Na osnovu prikupljenih podataka sačinjen je iscrpan dokument koji se sastoji iz dva dela: Komisijskog protokola i odgovarajućih tabelarnih pregleda.

* * *

Komisijski protokol je sačinjen u obliku zapisnika u kome se detaljno govori o vrstama poreskih davanja, njihovim kategorijama i iznosima kao i

¹ Dokument se danas nalazi u Fondu bivšeg magistrata gde je zaveden pod brojem I 225, 117/EK za 1821. godinu.

² U tom razdoblju Pančevo je uživalo status slobodne vojničke komune, prema carskoj odluci od 1. januara 1794. (Sr. Mileker, *Istorija grada Pančeva*, Pančevo 1925, 62).

³ Mlada graničarska komuna trpela je često pritisak nižih područnih i viših vojnih vlasti koje su nastojale da skuće samoupravu građana i da ih podvrgnu raznim teretima. Vidi o tome: M. Mitrović, *Iz privrednog i društvenog života Pančevačkog graničarskog komuniteta krajem XVIII i početkom XIX veka*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Novi Sad 1973, knj. XVI/1, 75—78.

o prihodima i rashodima ovog komuniteta. Ti podaci pružaju pouzdanu predstavu o privredi i društvu u jednom od vodećih naselja na području Vojne granice, o čemu su dosadašnja saznanja još uvek nepotpuna i nepouzdana. S obzirom da se u njima kriju dragoceni detalji, saopštice ih radi lakše pristupačnosti, u prevodu,⁴ u nešto slobodnijoj interpretaciji.

KOMISIJSKI PROTOKOL

sačinjen povodom naređenja Generalne komande od 8. aprila 1820, R. 1532, u pogledu određivanja godišnjeg paušalnog doprinosa Komuniteta Proventnog kasi Nemačko-banatske regimente.

U tom cilju najpre je traženo objašnjenje od Magistrata u Beloj Crkvi⁵ kako bi se saznalo kako je tamo izvršena raspodela poreza na kategorije stanovništva. Posle toga su predstavnici Komunitetskog odbora, pod predsedništvom predstavnika Brigade⁶, komisijski razmotrili prilike i stanje kontribuenata⁷, njihov promet, prihode, mogućnosti zarade, i to pojedinačno, kako bi odmerili i utvrdili sve vrste poreza.

Belocrkvanski komunitet je zaveo sedam kategorija kućnog poreza (Haussteuer) od 4, 5, 6, 7, 8, 9 i 10 forinti. Pančevački građanski odbor je takođe prihvatio taj broj kategorija, ali je molio da novčano zaduženje raspodeli prema lokalnim okolnostima. Stoga je predložio da kućni porez iznosi po 4, 6, 8, 10, 12, 16 i 20 forinti, tako da bi u odnosu na prethodni razrez došlo do smanjenja ovog poreza za iznos od 164 forinte.⁸ Međutim, to ne bi ništa bitno uticalo na ukupne prihode Proventnog fonda pošto je kod drugih vrsta poreza došlo do izvesnog povećanja.⁹

Dosad su [u Pančevu] postojale četiri kategorije kućnog poreza i to prema vrednosti kuća, kao:

od 1—500 forinti vrednosti	— 4 forinte
od 501—2000 forinti vrednosti	— 10 forinti
od 2001—4000 forinti vrednosti	— 20 forinti
od 4001 — nadalje forinti vrednosti	— 30 forinti

Tako razrezani porez davao je povod za žalbe pošto su pojedinci, čije su kuće procenjene za samo nekoliko forinti više od navedenih kategorija, plaćali znatno veće sume naime obaveza. Na primer: onaj sa kućom vrednosti od 500 forinti plaćao je 4 forinte poreza, a već onaj čija je kuća procenjena na jednu forintu više, plaćao je 6 forinti više, dakle — 10 forinti.

Zemljišni porez (Grundsteuer) u Beloj Crkvi iznosi: na jutro oranice ili livade po 45 krajcara, od jutra prašnjaka 30 krajcara, od jutra bašte ili voć-

⁴ Prijatna nam je dužnost da se i ovom prilikom zahvalimo profesoru Sl. Gavriloviću na pomoći koju nam je pružio oko prevođenja i konačne redakcije teksta.

⁵ O Belocrkvanskom vojnom komunitetu vidi: L. Böhm, *Geschichte der Stadt Weisskirchen*, ung. Weisskirchen 1905.

⁶ Reč je o Nemačko-banatskoj brigadi.

⁷ U kontribuyente ubrajali su se „ratari, nadničari i dr.” (Sr. Mileker, nav. nelo, 64).

⁸ Vidi Prilog V.

⁹ Isto.

njaka 48 krajcara, a od jutra vinograda 3 forinte. Ovdašnji građanski odbor prihvata takav porez i za Pančevo, ali moli da porez na vinograde bude samo 1 forintu i 30 krajcara po jutru pošto se „ovdašnje vino ne može upoređivati sa belocrkvanskim vinom”.¹⁰ Na taj način zemljišni porez bi se povećao [u odnosu na dotadašnje stanje] za 2 505 forinti 27⁶/₈ krajcara.¹¹

Dosad je porez [u Pančevu] iznosio: od jutra oranice 28 krajcara, od jutra livade 33 krajcare, od jutra bašte-voćnjaka 48 krajcara, od jutra pašnjaka 28 krajcara i od jutra vinograda 1 forintu i 36 krajcara.

Takođe se prihvataju i ostale poreske vrste koje važe u Beloj Crkvi, i to: porez na zanate (Gewerbsteuer) po 4,4¹/₂, 6,8 i 10 forinti, lični porez (glavarina, Personalsteuer) po 2—3 forinte i porez na špekulante¹² (Spekulationssteuer) u pet kategorija po 12, 16, 20, 32 i 40 forinti. Porez na trgovinu, koji se u Beloj Crkvi sastoji iz sedam kategorija, i to po 12, 16, 20, 24, 26, 32 i 40 forinti, prihvata se takođe osim onoga po 24 i 40 forinti, tako da u celini predstavlja povećanje od 396 forinti.¹³

Po novom projektu, svi dosad pomenuti porezi u odnosu na stanje do 1820. godine povećavaju se za 3 087 forinti i 43⁶/₈ krajcare.¹⁴ Samo porez na špekulante i trgovinu treba pre da opadne nego da se poveća, pošto se trgovački kapitali povremeno smanjuju, a trgovci i špekulanti dolaze u krizu sa svojim poslovanjem.¹⁵

Da bi se odmerio godišnji paušal, potrebno je prikazati koliki je bio prosek davanja Komuniteta u kasu Nemačko-banatske regimente od 1811. do 1820. godine. U tom periodu plaćeno je naime 64 236 forinti 23¹/₈ krajcare, odnosno 6 423 forinte 38²/₈ krajcara u godišnjem proseku.¹⁶ U toku prvih pet godina tog perioda prihodi Proventnog fonda bili su veći, jer je stanovništvo, uključiv i nadničare, imalo zarade i dovoljno novca. No sada je novca sve manje,¹⁷

¹⁰ O vinogradarstvu u Beloj Crkvi i o kvalitetu tamošnjeg vina vidi: Sr. Milekera, *Istorija Banatske vojničke granice 1764—1873*, Pančevo 1926, 97.

¹¹ Vidi Prilog V.

¹² Pod špekulantima verovatno treba podrazumevati imućnije trgovce žitom i stokom čija se trgovina zasnivala na kupovini proizvoda radi preprodaje.

¹³ Vidi Prilog V.

¹⁴ Isto.

¹⁵ Koji su sve razlozi uticali na opadanje trgovačkog prometa u ovom periodu, zasad nije poznato. Što se tiče trgovine žitom, ona je verovatno trpela zbog podbačaja žetve u Vojnoj granici (1813—1817), što se može pretpostaviti na primeru Sajkaške (Sl. Gavrilović, *Sajkaška u gladnim godinama 1813—1817*), Zbornik za istoriju Matice srpske, Novi Sad 1971, sv. 4, 113—118). U tim prilikama žito se prvenstveno ustupalo opštinskim magazinima kao rezerva, „što je pogodilo i žitarske trgovce koji su morali da gledaju kako se desetine hiljada merova žitarica slivaju u opštinske magazine” (Sl. Gavrilović, *Uvođenje opštinskih žitnih magazina u Vojnoj granici (1803)*, Zbornik za istoriju Matice srpske, Novi Sad 1972, sv. V, 145).

¹⁶ Vidi Prilog V.

¹⁷ Kada je 1811. godine došlo do finansijskog sloma Austrije i devalvacije koja je vrednost novca oborila na jednu petinu u odnosu na njegovu dotadašnju vrednost, stanovništvo je bilo teško pogođeno pošto je svoje poreske obaveze moralo da isplaćuje u zdravoj — konvencionalnoj moneti do koje se tada teže dolazilo. Sticajem tih okolnosti, naročito su teško bili pogođeni trgovci stokom, o čemu pretpostavljamo na osnovu slučaja sremskih trgovaca, koji su smatrali da su se prilike u vezi sa devalvacijom novca od 1811. bitno izmenile na njihovu štetu. Vidi o tome: Sl. Gavrilović, *Sremski stočarski trgovci o svojim teškoćama 1811—1813*, Zbornik za istoriju Matice srpske, Novi Sad 1972, sv. 5, 153—155).

prihodi su manji i od godišnjih vašara i od nedeljnih pijačnih dana,¹⁸ dok su uvećani izdaci na penzije, popravke ulica i mostova, kaldrmisanje ulica i trgova i njihovo osvetljavanje,¹⁹ izdržavanje katoličkog sveštenstva (po naredbi od 10. aprila 1821)²⁰ i normalne škole,²¹ policijske uprave i vatrogasnih uređaja,²² Ovogodišnji prihodi u iznosu od 32 483 forinte i 51 krajcare ne mogu da pokriju rashode odmerene prema desetogodišnjem proseku (25 947 forinti i 1¹/₈ krajcare),²³ pošto nedostaje 6 000 forinti koje grad nije kadar da pronađe bez novih pomoćnih izvora dohotka. U vreme dok je Pančevo bilo uključeno u Nemačko-banatsku regimentu koristilo je besplatno rit, a sad za taj rit plaća po 6 krajcara od jutra — svega 817 forinti 23³/₈ krajcare konvencionalne monete. Zbog tog se prihodi Komuniteta smanjuju, pa Opština moli da se u njenu teritoriju uključi rit sa kojim se graniči,²⁴ pošto svaka opština u Regimentu ima na raspolaganju rit za seču trske. Takođe moli da Regimenta ustupi na besplatno korišćenje i ono ritsko zemljište za koje sada plaća zakupninu, zatim vode pogodne za ribolov (Tamiš, Topola, Sibnica) sa skelama, uključiv i onu preko Tamiša. Opština dalje želi da joj se vrate u vlasništvo i stovarišta drva na Tamišu izuzev onog koje služi za uskladištenje erarnog drveta.

Skladišta drva donosila su eraru 2 316 forinti 52 krajcare, ali to ne treba uvek tako računati jer se, kao što nedavni primer pokazuje, zakupnina od 6 190 smanjila na 2 277 forinti. Ipak, bez obzira na to, sa uštedom od 817 forinti i 23³/₈ krajcare od ritskog cenza (zakupa), Komunitet bi mogao, „mada ne bez teškoća za građanstvo”,²⁵ da uplati 9 000 forinti konvencionalne monete godišnjeg paušala.

Navedeni prihodi uz dodatak prihoda od vašara i pijačnih dana, zatim od zakupa mesnica za klanje sitne stoke (ovaca i koza), upotrebljavaju se za održavanje ulica i puteva, koji se kvare zbog učestalog dovoženja i odvoženja drva sa skladišta i to najviše od strane graničara. To je, ipak, na opšte dobro pošto je Komunitet državno dobro i služi na korist cele Granice.

¹⁸ O tim i drugim oblicima zakupa kao izvoru prihoda za pančevačko stanovništvo vidi: M. Mitrović, *Trgovina Pančeva krajem XVIII i početkom XIX veka* (1794—1804), Istraživanja, Novi Sad 1976, knj. V, 195—198.

¹⁹ O „regulisanju grada”, na kojem je intenzivno rađeno 1804—1818, vidi: Sr. Mileker, *Istorija grada Pančeva*, Pančevo 1925, 79—80.

²⁰ O obavezama Komuniteta u pogledu izdržavanja katoličkog sveštenstva kao i o troškovima oko izdržavanja njegovih manastira i crkava vidi: Sr. Mileker, n.d., 88—89.

²¹ Ovde je verovatno reč o školi koja je otvorena 1774. godine radi obrazovanja učitelja za lokalne potrebe. O tome, kao i o uređenju normalnih škola uopšte u Vojnoj granici, vidi: Sr. Mileker, *Istorija Banatske vojničke granice* 53—54.

²² Pojedinačni novčani iznosi na ime rashoda predviđenih za „regulisanje grada” navedeni su u Prilogu Va.

²³ Vidi Prilog V.

²⁴ Reč je o površini od 4 086 jutara, koja se rasprostirala istočno i jugoistočno do Pančevačkog atara i poseda Vojlovičkog manastira, južno prema Dunavu, zapadno do leve obale Sibnice i severno do Jabučkog atara, o čemu govori i Sr. Mileker u svojoj *Istoriji grada Pančeva*, 77.

²⁵ Misl: se na „ugledno stanovništvo” koje u Komunitetu treba razlikovati od „kontribuenata”.

[illegible]

²⁷ Nedostatak livada za ispašu stoke osećao se u Komunitetu još od njegovog osnivanja 1794. godine. Tada je grad doduše uživao ritsko zemljište na površini od

drvećem koje brzo raste²⁹ kako bi se kasnije mogle dobiti fašine²⁹ za popravke puteva, koji se kvare zbog rdavog zemljišta, a stanovništvo bi došlo do tako potrebnog šiblja. Komunitet je 1813. godine ponudio paušal od 12 000 forinti, ali je za uzvrat molio ovčansku pustaru i livade za mesare. Taj paušal je nuden u papirnom novcu a ne u konvencionalnoj moneti do koje se teže dolazilo i dolazi.³⁰ Tada još nisu postojali izdaci za skupo kaldrmisanje [ulica i trgova],³¹ potrebnih naročito u ratnim vremenima, pošto je Pančevo glavna izlazna stanica Monarhije i vojno skladište. Tada Komunitet još nije imao obavezu da izdržava katoličko sveštenstvo, crkvene i manastirske zgrade koje „erari ni do danas” nije preuzeo na sebe.

Pančevačka opština moli za pomenuti rit i stovarište drva koje je dotle dobijala u zakup, kako bi nadoknadila narasle izdatke,³² a za uzvrat nudi 9 000 forinti konvencionalne monete na ime paušala koji je znatno veći nego kod drugih komuniteta, pošto tako važno trgovačko mesto kao što je Zemun, plaća 4 871 forintu, vinom bogati Karlovci 6 880 forinti, Petrovaradin sa Bukovcem 2 448 forinti, Bela Crkva 7 000 forinti. Uz to Pančevo daje za ratnu službu 94 čoveka³³ od čega su ostali komuniteti mahom pošteđeni.

* * *

Drugi deo dokumenta, kao što je rečeno, donosi tabelarne pregleda koji statistički potkrepljuju podatke u Komisijskom protokolu. U tim pregledima prikazani su poimenično sve zanatlije, trgovci i zakupci prava točenja pića, dakle glavni nosioci gradske privrede.³⁴ Popisivači su poimenično zabeležili i sve vlasnike kuća, kategorije njihovih kuća i novčane iznose koje bi za njih plaćali naime poreza. U posebnim pregledima prikazani su prihodi i rashodi Komuniteta u vremenskom razdoblju od 1811. do 1820. godine, a na sličan način se govori i o rashodima predviđenim za 1821. godinu. Uvereni smo da ti podaci predstavljaju prvorazrednu građu za istoričare i etnoloze, pa ćemo ih niže saopštiti u posebnim prilogima, u originalu, sa najopštijim komentarima. Izvesne intervencije u tekstu imaju za cilj da dokument učine jasnijim i one su naznačene u uglastim zagradama.

4 146 jutara 991 □° i pustare Ovču i Borču, koje je držao u zakupu. Međutim, i pored toga „nije bilo paše za kasape” (Sr. Mileker, *Istorija grada Pančeva*, 66).

²⁸ O pošumljavanju radi vezivanja „banatskog letećeg peska” u ovom periodu vidi: Sr. Mileker, *Istorija Banatske vojničke granice*, 101.

²⁹ Reč je o svežnjevima pruća koje se upotrebljavalo u izvesne građevinske svrhe.

³⁰ Oskudica u konvencionalnoj moneti je nastupila od 1811. i u vezi je sa već pomenutom devalvacijom novca u Monarhiji.

³¹ Godine 1820. „naređeno je polaganje trotoara” veli Mileker u svojoj *Istoriji grada Pančeva*, 77.

³² O izdacima Komuniteta vidi Prilog Va.

³³ Tu obavezu primio je Komunitet na sebe još 1794. godine (Sr. Mileker, *Istorija grada Pančeva*, 64).

³⁴ O njima vidi: M. Mitrović, *Trgovina Pančeva krajem XVIII i početkom XIX veka (1794—1804)*.

Prilog I

STEUER ENTWURF
 UEBER DIE IN DEN COM[M]UNITAT PANCSOVA BEFINDLIHEN
 MEISTERSCHAFTEN

<i>Maurer und Zimmermeisters</i>	fr	<i>Pinter Meisters</i>	fr
Anton Bachman	10	Lorenz Pinter	8
Matheas Kreminger	8	Georg Kubick	4
Wittib Liebhartin	4	Joseph Lunz	4
Johann Pilz	8	Franz Lentner	4
Michael Stock	10	Berhard Pinter	4
Querfeld	8	Anton Mühsamer	8
		Wittwe Subotich	6
<i>Tischler Meisters</i>		Joseph Kermalich	8
Heinrich Querfeld	8	Johann Böm	6
Bantholomeus Graf[f]	8	Stephan Subotich	4
Joseph Faber	8	Joseph Streitberger	6
Bernhard Auman	8		
N: Wenighoferin	4	<i>Leder Meisters</i>	
Albert Michel	4	Franz Hofmann	10
Martin Michel	4	Joseph Fett	10
Anton Jovanov	4	Joseph Maýer	6
Michael Radosavljevich	8		
Athanasia Radosavljevich	4	<i>Schumacher Meisters</i>	
Karl Knoll	4	Joseph Marek	6
Andreas Pall	4	Matheas Kecksteter	6
N: Kling	6	Leopold Kreizinger	6
Caspar Dietman[n]	4	Joseph Lehninger	6
Jefta Stojanovich	4	Sebastian Feigel	6
		Johann Helmstreit	6
<i>Schlosser Meisters</i>		Georg Sluka	6
Joseph Hajek	8	Petar Götez	6
Christoph Bader	8	Johann Grubetics	4
Wittib Maýer	6	Joseph Wunsch	4
Joseph Stock	6	Wittib Lachnerin	4
<i>Schmied Meisters</i>		<i>Bäcken Meisters</i>	
Friedrich Rapp	4	Johann Kreimel	8
Adam Kaiser	8	Bartholomei Lutz	8
Joseph Buchner	8	Jacob Wagner	6
Kasper Knie	8		
Jakob Westin	6	<i>Lepzelers</i>	
Wittib Barokin	8	Jovann Nedelkovich	10
		Pettar Marinkov	8
<i>Wagner Meisters</i>		Pettar Burnas	4
Lorenz Herman	8	Johann Schuchman	4
Joseph Prominzel	8	Michael Atzinger	4
Adam Knie	4		
Ignatz Lambauer	8	<i>Kupfer Schmids</i>	
Jowan Mihailov	4	Andrea Dimitrievich	4
Dmitar Blagojev	4	Michailo Koikovich	8
Georg Ristich	4	Allexa Mirkovich	4

<i>Sadler Meisters</i>	fr	<i>Balbirer</i>	fr
Gottlieb Bader	6	Franz Schurhsulov	8
Karl Zimmerman	6	Ignatz Ulrich	4
		Thomas Santulovich	10
<i>Riemer Meisters</i>		Pavle Jovanov	8
		Wittib Bogitschevich	4
Lorenz Protolibatz	8	Johann Karrabogdan	4
Thomas Ketsevich	4	Anton Bullý	6
		Johan Simich	4
<i>Seiler Meisters</i>		<i>Schnurmacher Meisters</i>	
Nikola König	8	Joseph Getsbevich	6
Joseph Siger	8	Jakob Getschevich	6
Wittib Mesner	6	N: Zsebreký	6
Thomas Mesner	6		
Franz Burghard	4	<i>Hutmacher Meister[s]</i>	
<i>Handschu Macher</i>		Phillip Huvalenz	8
Wilhelm Som[m]er	6	Christian Lohrer	8
<i>Flaschner</i>		<i>Fleischhaker</i>	
		Falentin Beger	10
Franz Sabatzký	8	Ignatz Litahorský	10
		Martin Walter	4
<i>Buchbinder</i>		Wittib Urban	4
		Joseph Ostertag	4
Gottlieb Hartdorn	8	<i>Seifen Sinders</i>	
<i>Leiwandweber</i>		Johann Maximovich	8
		Wittwe Radanovich	10
Michael Böm[m]ermýer	4	Pettar Radotich	10
<i>Schifschopper</i>		Stephan Schivanovich	6
		Sava Jankovich	6
Johan[n] Sachs	4	Jacob Jagodich	10
Friedrich Klarich	8	Georg Jeminovich	8
		Nikola Jovesich	10
<i>Schneider Meisters</i>		Mitar Ropocsewatz Ristich	6
		Wasa Radotich	6
Gottfried Rille	4	Mittar Galletich	6
Leopold Maar	8	<i>Sinbmacher</i>	
Michael Tantner	4		
Johan[n] Janechuk	8	Anton Rumpf	4
Franz Renik	4	<i>Büchsen Macher</i>	
Jakob Witz	4		
Michael Maý	8	Raiko Jovanov	8
Franz Weivann	6	Joseph Minka	8
Franz Schorsch	4	Ignatz Mischich	6
Joseph Kum[m]erl	4	<i>Goldarbeiter</i>	
Johann Neskusil	6		
Matheus Jerger	6	Stephan Mladenovich	10
Joseph Faber	6	Radovan Bogdanov	8
Maxim Milovanov	4	Stephan Nikolaev	6
Atanasie Despot	8	Nastas Csuka	4
Johann Berich	6		
Pavle Stojanov	4		

<i>Tabacmacher</i>	fr	Michailo Thodorov	fr
Joseph Weber	6	Michailo Thodorov	6
<i>Mühlner</i>		Stephan Hubaleck	6
Franz Reilender	6	Sava Stanischich	6
Jacob Reilender	4	Nikola Pelich	6
Franz Löwe	4	Jovan Markovich	4
<i>Fischer Meisters</i>		Andrea Draganov	4
Mitar Mihailov	6	Michailo Orovlan	6
Jevta Damjanov	6	Allexa Kragich	8
Schivko Radosavljev	6	Kosta Djurich	4
Jowan Radosavljev	6	Pettar Schivkovich	4
Michael Zieger	6	Isak Mirdjanin	6
Georg Jerschitz	6	Andrea Stephanovich	8
Radoiko Gunich	4	D[i]mitrie Piperský	4
		Maxim Georgievich	4
<i>Hafner Meister[s]</i>		<i>Opanken Macher</i>	
Paul Neboisich	4	Glignorie Wasich	8
<i>Deiken Macher</i>		Wittwe Savich	4
Arsenie Jovanovich	8	Allexa Nikschich	6
Lassar Jovanovich	4	Glignorie Georgievich	6
Stephan Nikolich	4	Wittwe Milosavljevich	4
Wittib Jovanovich	4	Pavle Wuicsh	4
Glignorie Jankovich	4	Marko Boschkovich	6
<i>Haken Schmied</i>		Georg Subotich	6
Danilo Stephanov	6	Jevrem Pelich	4
Wlaiko Waticsev	6	Jovan Djorich	4
Milutin Wukaschov	6	Georg Wasich	4
Stephan Dimitriev	6	<i>Kordovaner</i>	
Nedelko Mihailov	4	Stephan Michailov	4
Pavle Antoniev	4	Philip Zirrich	4
Glignorie Poppov	6	deutschen Cordovaner	4
Andrea Stankov	4	<i>Ungarische Schneider</i>	
<i>Chischmen Macher</i>		Glignorie Jovanovich	8
Nikola Gruich	6	Michailo Radanovich	4
Schivoiko Miloschev	6	Pavle Nenadovich	4
Wittwe Voikovich	4	Georg Jovanovich	4
Wittve Arsenieva	4	Jevta Allexich	4
Pettar Josifovich	4	Josim Nikolich	4
Dmitar Kragich	4	<i>Ungarische Schneider</i>	
Stephan Peich	6	Schivoiko Phillipovich	4
Pavle Milichev	4	Jovan Markovich	4
Wittwe Stephanovich	4	Allexa Subotich	6
Jovan Tancsach	4	Illia Nikolich	6
Aron Phillipov	4	Milovan Mihailov	4
Pettar Pallcevich	6	Stephan Mladenov	8
Jakob Pelanovich	6	Thodor Wuchkov	4
Mirko Jovanovich	4	Pavle Kossar	4
Wasillie Josiphovich	6	Wittwe Wukov	4
Marinko Jovanov	6	Thodor Hochich	4
Matea Lassarov	4	Jovan Csursin	4
Jovan Antoniev	8	Jevta Jovanovich al[ias] Dovaz	4
Jovan Damjanov	4	Wittwe Gecsava	4

<i>Kepernek Schneider</i>	fr		fr
Pavle Nikolich	8	Schivan Milenkovich	4
Spasoe Jagodich	10	Lassar Antoniev	4
Mihailo Subotich	4	Joseph Küm[m]erl	4
Csira Radosavljev	10	Nikola Nikolaev	8
Lassar Radosavljevich	4	Stojan Nikolich	4
Jevta Bugarský	6	Attanasie Grocsanin	6
Csira Jagarov	4	Kosta Nikolich	4
Wittwe Grotshanka	4	Nikola Ognanov	6
Nikola Ristich	10		
Mitar Kercsadinaz	4	<i>Kirchner Meister[s]</i>	
Mittar Raschkovicsh	6	Jakob Stancsevich	4
Stephan Topalov	4	Jovan Georgievich	4
Schivko Schivkovich	10	Allexa Usdinsky	6
Stephan Damjanov	4	Kosta Antoniev	4
David Tschuwanov	10	Allexander Sertanatz	6
Stephan Kapamacsin	4	Pavle Perin	4
Kosta Pavlevich	6	Maxim Nedelkov	4
Marko Nikolich	4	Costa Davidovich	4
Thanasie Metian	4	Witwe Pantelich	4
Georg Schivanovich	10	Jovan Boscovics	4
Thimotea Nikolich	6		
<i>Türkische Schumacher</i>	6	<i>Glasermeister[s]</i>	
<i>Wagmacher</i>	6	Joseph Rossman[n]	8
		Lorenz Rossman[n]	6
<i>Tornister Macher</i>		Weber	6
		Wittib	4
Tima Ristich	4		
Georg Dabich	4	<i>Essigsieder</i>	
Andrea Bistich	4	Andreas Lechner	6
<i>Kirschner Meister[s]</i>		<i>Rauchfangköhrer</i>	
Josseph Jellinek	6	Grill	6
Nikola Kerstich	4		
Georgie Dimitrie	4	<i>Urmacher</i>	
Wittwe Wasiliev	6	Rupp	6
Sima Wuich	6	Caesar Polack	6
Lassar Birkich	4		
Wittwe Atzimovich	4	<i>Drechsler</i>	
Witwe Raich	4	Laferton	4
Nikola Marko[v]	4	Schindler	6
Jevta Stoikich	6		
Saria Jagodich	8	<i>Mahler</i>	
Pettar Bogasavljev	4	Majer	4
Kosta Petrov	6		
Spasoje Nedelkov	4	<i>Weiss (?)</i>	
Mitar Nikolich	4	Radosavljevich	4
Nikola Ambrusch	8	Nenad Miscovich	4
Wasa Jankov	4		
Jevrem Jovanov	6	<i>Apotheker</i>	10
Demitar Abramov	4	<i>Zingiester</i>	4
Matha Gibanov	4		
Sima Birkich	6		
Nikola Milovanov	4		
Pavle Josimov	4		

[...]

SPECIFICATION

20 Gewerbisten	a	10f = 200f
56 Gewerbisten	a	8f = 448f
95 Gewerbisten	a	6f = 570f
148 Gewerbisten	a	4f = 592f
[Summa] [319]		1 810f

Pancsowa um 31 July [1] 820.	Jevrem Barich mp
Christop[h] Erlicher mp	Ausser[s] Rath
Ausser[s] Rath	S[ava] Poppovich mp
Franz Krautwaschl mp	Ausser[s] Rath
Ausser[s] Rath	

* * *

Kao što gornji podaci pokazuju, na dan 31. jula 1820. u gradu je zatečeno 319 zanatlija, pripadnika preko pedeset raznih struka, što nesumnjivo svedoči o priličnoj snazi i raznovrsnosti u prerađivačkoj delatnosti.³⁵ Od ukupnog broja, 20 zanatlija je obuhvaćeno u prvu kategoriju (po 10 forinti), 56 u drugu (po 8 forinti), 95 u treću (po 6 forinti), a 148 (po 4 forinte) u petu kategoriju poreskih obveznika. U četvrtoj kategoriji nije zabeležen nijedan zanatlija. Ukupan iznos od 1 810 forinti, koji bi zanatlje platile naime poreza, bio bi ubran tako što bi pripadnici prve kategorije platili 200 forinti, druge 448, treće 570 i pete 592 forinte. Ovi podaci kao da govore da je u gradu preovladavao tip sitnog i srednje imućnog zanatlje i u izvesnom smislu odražavaju snagu građanskog društva u ovom vremenskom razdoblju.

Najbrojnije su bile one zanatlje koje su svoj rad zasnivale na preradi sirovina životinjskog porekla (vuna, koža, loj): krojači (57), ćurčije (41), čizmari (34), opančari, cipelari i sapundžije (po 11). Odmah iza njih po brojnosti bili su stolari (15), bačvari (11), dok su ostale vrste zanata bile zastupljene znatno manjim brojem pojedinaca. Za pripadnike navedenih struka, kao što podaci pokazuju, predviđeni su najviši novčani iznosi naime poreza, što takođe govori o razmerama njihovog poslovanja.

U pogledu nacionalne strukture može se potvrditi već tradicionalni odnos: Nemci su bili nosioci tzv. „evropskog”, a Srbi uglavnom „balkanskog” zanatstva.³⁶ Retko se, pak, pominju zanatlje iz redova drugih nacionalnosti, o čemu takođe svedoče navedena imena i prezimena.

³⁵ O tome govori i ovaj podatak: „Godine 1819. vrednost godišnjih proizvoda zanatlijskoga truda Pančevaca procenjena je na 307 670 for. beč. vr.” (Sr. Mileker, *Istorija Banatske vojničke granice*, 113).

³⁶ O nacionalnoj strukturi pančevačkih zanatlija vidi: Otto Vogenberg, *Pantschowa, Panonia* — Verlag Freilassing, 1961, 203.

Prilog II

HANDLUNGS UND SPEKULATIONS CLASSIFIKATION³⁷
PRO AN[N]O 1.821

den Salzferschleisser und Brettenhandel

[...]

N a m e n !	Speculant	K l a s s e				
		1	2	3	4	5
		32 f	26 f	20 f	16 f	12 f
1. Atthanasie Wucskov	40		26			
2. Ilia Subotics						12
3. Petar Jankovics	40		26			
4. Mikocsevics	40					
5. Gebruder Astrý		32				
6. Michail Kraincsevics	40	32				
7. Michail Diakonovics	40	32				
8. Matheas Astrý			26			
9. Jewrem Barics				20		
10. Stoiko Obradovics						
11. Sava Poppovics						12
12. Theodor Subotics						12
13. Allexander Mischkovics						12
14. Maria Jowanova						12
15. Nikola Mischkovics						12
16. Wittwe Mischkovics						12
17. Bartolome[us] Graff					16	
18. Johann Popdevics						12
19. Georg Mischkovich						12
20. Augustin Markovich						12
21. Matheas Wizens	20				16	
22. Jefta Ognjanov						12
23. Franz Markovics						12
24. Allexander Diakonov						12
25. Paul Dimovich						12
26. Johann Jagodics	40	32				
27. Johann Barics						12
28. Jacob Peyér		32				

³⁷ Iz ovog priloga izostavljeni su izvesni tabelarni podaci za koje smatramo da su od sporednijeg značaja.

Namen!	Speculant	Klasse				
		1	2	3	4	5
		32 f	26 f	20 f	16 f	12 f
29. Millics Lukics			26			
30. Johann Lambrovics				20		
31. Wasa Hivkovics [Schiwkovics?]						12
32. Georg Stankovich					16	
33. Johann Busebak						12
34. Kosta Mladenov						12
35. Johann Blashutics						
36. Arsenie Nikits						12
37. Demitter Blagojev						12
38. Wittwe Golubov						12
39. Johann Wlahovics			26			
40. David Wlahovics				20		
41. Stephan Wlahovics				20		
42. Lazar Wlahovics	20					
43. Stojan Millenkovics				20		12
44. Pavel Panaoth						12
45. F[ranz] H. Wessely Senior +					16	
46. Stoiko Obradovits				20		
47. Thoma Popovics vorzurufen						12
48. Paul Maximovics					16	
49. Janko Weriga				20		
50. Johann Raitcs						12
51. Micsa Diamandi Wittwe						12
52. Joseph Atzinger					16	
53. Michail May						12
54. Sima Pavlow						12
55.. Antonie Lekits [Lukits?]						12
56. Theodor Dragics						12
57. Wulko Daimuk					16	
58. Georg Dobrics					16	
59. Janko Ducsa						12
60. Nicifor Dimkov						12
61. Stephan Marinkov						12
62. Demitter Nenadovics					16	
63. Maxim Schimar				20		

N a m e n !	Speculant	K l a s s e				
		1	2	3	4	5
		32 f	26 f	20 f	16 f	12 f
64. Naum Dimittriev						12
65. Johann Csambas					16	
66. Stephan Poppov						12
67. Jakob Annau						12
68. Illia Kusmanov[ics]				20		
69. F[rantz] H. Wessely Sohn					16	
70. Petter Jovan					16	
71. Alle[x]ander Gruics						12
72. Nikola Hivkov [Schivkov?]					16	
73. Michail Jagodics			26			
74. Kostandin Jagodics	40			20		
75. Paul Bos[c]hich						12
76. Nikola Stankov						12
77. Aile[x]ander Nikolich						12
78. Johan Lukics						12

Sigl. Pancsova am 25te Jullý [1]820. Sima Astrý pm
 Petter Jankovitz pm Wasilo Radotich pm
 Sava Poppovitz pm Beysitzer Joh[ann] Georg Lamproovich pm Beýsitzer
 Georg Dobritz pm Joseph Atzinger pm Unt[er] vortsteher
 Arseni[e] Nikitz pm Paul Dimovitz pm Obervorsteher
 Demeter Nenadovitz pm Beysitzer

SPEC[CULANTEN]

[Numero]	[Namen]	[Fr]	[Numero]	[Namen]	[Fr]
1.	Paul Jagodics	32	12.	Dimitrie Raskovics	32
2.	Stephan Mladenov	20	13.	Paul Barajevatz	40
3.	Demeter Blevitzký	32	14.	Georg Nasda Spiridon	40
4.	Thoma Sandulovics	20	15.	Stavro Sotirovics	20
5.	Arsenie Jovanov	32	16.	Damjan Trpcov	32
6.	Gligorie Jovanov	32	17.	Constantin Simonovics	40
7.	Gaja Radanov	40	18.	Stephan Sego	40
8.	Janko Weriga	16	19.	Jovan Milicsev	40
9.	Ignatz Littahorský	16	20.	Lazar Stephanov	40
10.	Sima Wuics	40	21.	Vasa Stoikov ali[as] Opavicsanin	32
11.	Varsan Jancsin	32	22.	Manoilo Georgyevics	20

[Numero]	[Namen]	[Fr]	[Numero]	[Namen]	[Fr]
23.	Anastas Georgievics	16	39.	Szaria Jagodics	40
24.	Illia Jovanovics	40	40.	Pavle Nikolics	20
25.	Peter Subotics	20	41.	Rittm[e]l[st]e[r] Haschich	20
26.	Mana Georgievics	40	42.	Costa Schifcovics	16
27.	Illia Kosmanovics	20	43.	Vasa Radotics	12
28.	Stephan Petrovics	20	44.	Schifco Schifcovics	20
29.	Valentin Beger	40	45.	Georg Jovanovics	32
30.	Marko Udovics	20	46.	Georg Schivanovics	12
31.	Stephan Peics	12	47.	Opra Erdeljan	40
32.	Peter Schivanov	20	48.	Radovan Zvein	20
33.	Jovan Wuics	12	49.	Jovan Tatarin	12
34.	David Vlahovics	16	50.	Peter Spirita	40
35.	Anton Bachol	12	51.	Jovan Nikolaevics	12
36.	Johan[n] Jancsock	12	52.	Georg Demetar Gock	12
37.	Caspar Hoffman[n]	12	53.	Maxim Stanisavljevics	12
38.	Franz Schurschulov	16			

SALZVERSCHLEIS[S]ER

LADENHANDLER

1.	Anna Urban	6f	1.	Bart[hol]l[omeus] Graf[f]	16f
2.	Lorenz Pinter	6f	2.	Augustin Marko[v]	16f
3.	Paul Dimovics	6f	3.	Jefa Widak	16f
4.	Daniel Jovanovics	6f	4.	Math[ias] Winzenz	16f
5.	Joh[ann] Lambrovics	6f	5.	Anton Lekics	16f
6.	Stojan Milenkovics	6f			
7.	Atza Atanasie Wreta	6f			
8.	Franz Weswly	6f			

SPECIFIKATION³⁸

(21.)	21. Speculanten	a	40f	—	840f	(840f)
(14.)	13. Handelsleute	a	32f	—	416f	(416f)
(6.)	6. Handelsleute	a	26f	—	156f	(156f)
(23.)	26. Handelsleute	a	20f	—	520f	(460f)
(24.)	23. Handelsleute	a	16f	—	368f	(384f)
(52.)	52. Handelsleute	a	12f	—	604f	(604f)
(8.)	7. Handelsleute	a	6f	—	42f	(48f)
Summa (148)	148				2.966f	(2.940f)
hinzu Atanasie Constantinovics					12f	

[...]

³⁸ Prave vrednosti su prikazane u oblim zagradama.

SPECULANTEN³⁹
die Holzhändler sind zu besteuern

1. Marko Stanisić[s]	16f	15. Boscho Spasojev	12f
2. Manda Duboca	12f	16. Lazar Zorranovics	12f
3. Schivan Pavlov	—	17. Petar Pavlovics	16f
4. Costa Pavlov	12f	18. Stojan Nikolajevics	12f
5. Jovan Jagodić[s]	16f	19. Nikola Jovanovics	12f
6. Jeremia Stanischics	—	20. Radovan Zvein	—
7. Dmiatar Mihailov	12f	21. Mana Georgijevics	16f
8. Alexxa Nikolich	16f	22. Pavle Nikolics	16f
9. Alexxa Illics	16f	23. Illia Jovanov	16f
10. Arsenie Nikics	12f	24. Andrea Stephanov	16f
11. Petar Djeschin	12f	25. Jacob Georgijev	12f
12. Dmiatar Boscov	16f	26. Lazar Stephanov	16f
13. Arsenie Despotov	16f	27. Petar Jovanov	12f
14. Angelco Krasnics	12f	28. Strafcó N.	12f
[...]	12 Holzhändler	a	16f = 192f
	13 Holzhändler	a	12f = 156f
[Summa] ⁴⁰ 25			348f

Landenhandler zu erhoben vidi Handlungs Glasifikation.

* * *

Ovaj prilog je jedinstven po vrednosti, pošto su u njemu trgovci izdvojeni po vrsti trgovine i načinu na koji su se obavljali poslovi u ovoj privrednoj delatnosti. Popisivači su zabeležili i poreske dažbine čiji su iznosi odmereni verovatno prema visini trgovačkog kapitala i vrednosti robe kojom su raspolagali pojedinci. Na osnovu tih podataka moguće je govoriti o strukturi trgovačkog staleža i o njegovoj ekonomskoj moći u celini.

Na žalost, u tabelama su izdvojene samo neke kategorije trgovaca: obični od špekulanata, zatim trgovci solju, trgovci daskama i trgovci ogrevnim drvetom. Koji su trgovci ulazili u red trgovaca žitom, stokom ili kolonijalnom robom, nije lako utvrditi, jer podaci ne pružaju o tome bliža obaveštenja. Poznato je da se većina trgovaca bavila raznom vrstom trgovine,⁴¹ legalno — na osnovu dozvole nadležnih vlasti, koje su prema tome odmeravale i odgovarajuće fiskalne dažbine. Zbog toga je bilo nemoguće izdvojiti trgovca žitom od trgovca stokom, ili pak trgovca kolonijalnom robom, pa se imena pojedinaца istovremeno pojavljuju u raznim kategorijama. To se može utvrditi pažljivim upoređivanjem nominalnih data u tabelama gde su poreske obaveze unete u jednu ili dve rubrike, već prema tome da li su pojedinci uživali jednu ili dve dozvole za bavljenje trgovinom.

Izvesne poteškoće u pogledu određivanja broja trgovaca u okviru pojedinih kategorija nastaju zbog omaški koje su se popisivačima potkrale verovatno prilikom prebrojavanja. Te omaške su evidentne u Specifikaciji u kojoj popisivači nisu prikazali još i 28 trgovaca ogrevnim drvetom oporezovanih sa po

³⁹ Ovde je verovatno reč o trgovcima ogrevnim drvetom.

⁴⁰ Kao što se vidi, od ukupnog broja ovih trgovaca (28), trojica nisu podlegla poreskom opterećenju verovatno zbog slabog poslovanja.

⁴¹ O tome vidi: M. Mitrović, *Trgovina Pančeva krajem XVIII i početkom XIX veka (1794—1804)*.

16 i 12 forinti. Prema tome, ukupan broj trgovaca zatečenih u gradu na dan 25. jula 1820. bio je 177, a ne 148, kako se to na prvi pogled na osnovu Specifikacije može zaključiti.⁴² Od tog broja njih 53 su obuhvaćeni kategorijom špekulanata koji su, sudeći prema njihovim poreskim zaduženjima, bili najimućniji pojedinci u gradu. Pored špekulanata, popisivači su zabeležili još i 78 raznih drugih trgovaca, 8 trgovaca solju, 5 trgovaca daskama i 28 trgovaca ogrevnim drvetom.⁴³ Njihova fiskalna zaduženja odmerena su u sedam poreskih kategorija prema kriterijumu naznačenom u Specifikaciji popisivača. Prikazani podaci govore da su među trgovcima najbrojniji bili pripadnici srednjih i nižih poreskih kategorija (po 20, 16, 12 i 6 forinti) u koje treba ubrojati i trgovce ogrevnim drvetom (oporezovani sa po 16 i 12 forinti), izostavljene iz Specifikacije. Te kategorije podnele bi više od polovine od ukupnog iznosa predviđenog na ime poreskog zaduženja trgovaca za 1821. godinu. Podaci govore da je u gradu preovladavao tip sitnog i srednje imućnog trgovca kao osnovnog nosioca građanskog staleža toga vremena.

Sudeći prema imenima i prezimenima trgovaca, već na prvi pogled se može zaključiti da su većinu trgovaca sačinjavali pripadnici srpskog dela stanovništva. Među trgovce treba uvrstati Grke i Cincare koji su još ranije bili u znatnom broju zastupljeni u trgovačkoj čaršiji.⁴⁴ Pored Srba, Grka i Cincara, bilo je trgovaca iz redova drugih nacionalnosti,⁴⁵ ali u znatno manjem broju, o čemu se takođe može govoriti na osnovu njihovih prezimena. Interesantno je da popisivači nisu obuhvatili i jevrejske trgovce, koji su imali znatnu ulogu u tzv. torbarskoj trgovini širom Vojne granice, pa i Monarhije.

Među trgovcima sreću se i zanatlije, što se može utvrditi pažljivim upoređivanjem prezimena u odgovarajućim tabelarnim pregledima. Ta pojava datira još znatno ranije i govori o preplitanju interesa između trgovine i zanatstva.⁴⁶

Prilog III

AUSWEIS

Säm[m]entlichen Schannkgerechtigkeiten
in deren darauf Rechtgesätze Steuer

Haus N[ummer]	[Namen]	f	Haus N[ummer]	[Namen]	f
3.	Athanas Wucskov	60	13.	Simon Einkher Wunsch	60
4.	Illia Subotich	58	16.	Rosalia Eink[her] Petrics	40
7.	Petar Jankovich	62	27.	Casar Pollak	60

⁴² Dve godine ranije (1818) u gradu je bilo 168 trgovaca i sitničara (Sr. Mileker, *Istorija Banatske vojničke granice*, 129).

⁴³ O svim tim trgovcima i njihovoj trgovini vidi: M. Mitrović, *Trgovina Pančeva krajem XVIII i početkom XIX veka (1794—1804)*.

⁴⁴ „Još 1820. godine Grci su imali važnu ulogu u trgovini Pančeva. Kasnije su se ovi usled zajedničke vere i u ophođenju pretopili u Srbe” (Sr. Mileker, *Istorija grada Pančeva*, 83).

⁴⁵ O njima vidi: M. Mitrović, *Trgovina Pančeva krajem XVIII i početkom XIX veka (1794—1804)*.

⁴⁶ Isto.

stetH N[umer]o	[Namen]	f	Haus N[umer]o	[Namen]	f
30.	Caspar Hoffman	50	513.	Maria Dimkov	35
35.	Anton Bachman	60	614.	Lazar Stephanov	50
39.	Joseph Lunz	60	634.	Manoil Stojanov	57
55.	Johan Pils	56	718.	Ilia Jovanov	80
71.	Thodor Wucskov	58	856.	Lazar Stephanovich	60
78.	Joseph Patsch (?)	49	857.	Walentin Beger	177
97.	Wassa Radotics	40	858.	Jovan Poppov[ich]	50
112.	Nikola Diakonov	60	861.	Lorenz Pinter	50
113.	Paul Dimovich	40	877.	Steph[an] Zego	58
116.	Jovan Barich	60	878.	Joseph Krautvas[chl]	60
117.	Jakob Payer	65	920.	Sebas[tian] Kolb	45
118.	Millich Lukics	60	921.	Joh[an] Kreimel	45
119.	Johan Lambovich	50	923.	Joseph Eink[her] Sholly	80
121.	Thoma Subich	60	933.	Andreas Kmeth	45
122.	Georg Stankovich	50	1005.	Jovo Eink[her] Miličev[ics]	50
124.	Gaja Kasapin	50	1015.	Sava (?) Diamandi	70
125.	Peta[r] Diakonov	60	1020.	Jovo Stoicsin	50
127.	Anna Waller	70	1027.	Joseph Eink[her] Atzinger	60
132.	David Shiwanov	50	1037.	Georg Kracsunov[ich]	20
141.	Bart[tho]l[omei] Graf	50	1038.	Petar Kracsunov[ich]	50
146.	Jovo Raskovich	45	1088.	Nikola Nikolics	60
196.	Bar[tho]l[omei] Lutz	50	1151.	Kosta Schivkovics	60
214.	Allex[andar] Nikolics	50	1152.	Christoph Erli[c]h[e]r	60
252.	Warsan Jancsin	80	1161.	Joh[an] Neskusi	52
273.	Georg Jovcsich	45	1171.	Matias Greming[e]r	46
311.	Arsa Marinkov	40	1174.	Math[ias] Blas[c]h	60
320.	Schivko Schivkovich	50	1256.	Wenzl Wanorek	60
419.	Wenzl Stupka	52	1398.	Domit[rie] Plevitzky	60
438.	Athanas Wretta	50	1400.	Frid[rich] Querfeld	60
461.	An[n]a Strasgütl	50	1036.	Steph[an] Diamandy	72
509.	Thima Dimkov	40			
Zusam[m]len 3 777 f Übersehene Wirtthshäuser Nikola Ristics			Costa Sego (?) Lorenz Herman[n] Stojan Millenkovich Contumaz Wirthshaus		

U ovom prilogu zabeleženi su Pančevci koji su uživali pravo točenja alkoholnih pića u svojim domaćinstvima. To pravo zasnivalo se na osnovu dozvole za zakup krčmi i moglo se dobiti samo preko nadležnih vojnih vlasti. Krčmarenje je podrazumevalo izvestan kapital onih koji su bili zainteresovani za tu vrstu delatnosti. Stoga je verovatno bilo pristupačno imućnijim zanatlijama i trgovcima i moglo je biti od znatnijeg uticaja na njihove ukupne prihode.

Prebrojavanjem imena i prezimena u tabeli može se utvrditi da su 67 vlasnika kuća točili piće u svojim domaćinstvima. Na ime te delatnosti vlasti su odmeravale odgovarajući porez u pojedinačnim iznosima koji se kreću između 20 i 177 forinti. Ti iznosi su određeni verovatno prema količini prodatog pića i u izvesnom smislu govore o mogućnostima poslovanja za svako navedeno domaćinstvo. Ukupan iznos koji bi krčmari platili u svrhe poreskih obaveza bio je 3 777 forinti i premašivao je sumu kojom su bili opterećeni trgovci i zanatlije. Taj podatak takođe govori o značaju krčmarenja kao izvora prihoda pojedinih pančevačkih žitelja u ovom vremenskom razdoblju.

Prilog IV

PROTOKOL

Über die in COM[M]UNITÄT PANCSOVA nach der folgenden
CLASSIFIKATION für das Militair Jahr [1]820 entvorferen
Haussteuer

Als!

Haus Numero	Nomina	Haupt Klasse	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.		
			1	2	3	4	5	6			
			Classe								
			20 fr	16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
	2 Johann Nedelkowich		1								
	3 Athanasie Wucskow		1								
	4 Illia Subotich					1					
	5 Pettar Subotich		1								
	6 Illia Jowanovich										
	7 Pettar Jankovich	1									
	9 Paul Mikocsevich				1						
	10 Joseph Mayer		1								
	11 Franz Wesely Junior	1									
	12 Spasoe Jagodich		1								
	13 Simon Wuncs[h]	1									
	15 Gebrüder Astrý	1									
	16 Rosalie Petrich	1									
	17 Pavle Jagodich				1						
	18 Michael Krancsevich	1									
	23 Falentin Beger				1						
	24 Stephan Mladenovich	1									
	25 Georg Mladenovich					1					
	26 Anna Koracsek						1				
	27 Zásar Polak	1									
	28 Sava Jankovich	1									
	29 Joseph Weber				1						
	30 Gaspar Hofmann	1									
	31 Joseph Wanorek					1					
			5	10	4	3	1	.	.		
1te latus			100	160	48	30	8	.	.		

Haus Numero	Nomina	Haupt Klasse	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
			1	2	3	4	5	6		
			Classe						fr	xr
			20 fr	16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	
32	Konstantin Arsenovich				1					
34	Maruiska Wukovich							1		
35	Anton Bachman	1								
36	Mat[h]eas Astrý		1							
37	Wilhelm Sommer				1					
38	Gligorie Ziwich				1					
39	Joseph Lunz		1							
40	Georgie Gocsokar							1		
41	An[d]jelko Petkov							1		
42	Jovan Welko								1	
43	Jovan Dancsul								1	
44	Schivota Stankov								1	
45	Anna Heerer								1	
46	Dimitar Schurianaz								1	
47	Radul Buricsev								1	
48	Augustin Kremser						1			
54	Franz Reithig								1	
55	Johann Pils			1						
56	Heinrich Querfeld (?)				1					
57	Angelia Petkov								1	
59	Thomas Wladul							1		
60	Thodor Sabov							1		
61	Petar Dobrosavljev							1		
62	Illia Petrov								1	
63	Breta Karavla								1	
64	Jovan Boschkov							1		
65	David Boschkovich							1		
66	Nikola Lupulov							1		
67	Rista Boschkovich								1	
68	Josim Nikolich								1	
69	Jovan Savich								1	
70	Stephan Schivanovich						1			
			1	3	4		2	9	13	
2tes			20	48	48	—	16	54	52	

Haus Numero	Nomina	Haupt Klasse	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
			1	2	3	4	5	6		
			Classe						fr	xr
			20 fr	16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	
71	Thodor Wucskov		1							
72	Jakob Payér		1							
73	Hacsics Oppiers Wittve							1		
75	Pera Scherban							1		
78	Joseph Gasch		1							
80	Mathias Winzenz				1					
81	Jevrem Barich								1	
82	Stoiko Obradov								1	
83	Sava Poppovich								1	
84	Matha Subotich								1	
85	Allexander Mischkovich								1	
86	Maria Jovanovich								1	
87	Nikola Mischkovich							1		
88	Wittve Mischkovich								1	
89	Bartholomeus Graf								1	
90	Jovan Pop[ovich] Dewin								1	
91	Georg Mischkovich								1	
92	Augustin Markovich								1	
93	Mathias Winzens								1	
94	Jevta Ognanov								1	
96	Anton Berich								1	
97	Wassa Radotich			1						
98	Delia Docs								1	
99	Joseph Gecsevich							1		
100	Phillip Maximovich					1				
101	Schivan Radosavljevich							1		
102	Rista Georgievich								1	
103	Radojko Gunich								1	
104	Anna Eifelin					1				
106	Franz Markovich				1					
107	Jakob Belanovich							1		
108	Jovan Csurscia								1	
			—	3	1	2	2	6	18	
3tes latus			—	48	12	220	16	36	72	

Haus Numero	Nomina	Haupt Kasse	Haussteuer für die							Geld- betrag in C. M.	
			1	2	3	4	5	6	fr	xr	
			Classe								
			20 fr	16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr			4 fr
109	Paul Nenadovich								1		
110	Demetar Plevitzký			1							
112	Nikola Diakonov	1									
113	Paul Dimovich		1								
114	Spasoe Jagodich		1								
115	Jevrem Barich										
116	Jovan Barich			1							
117	Jakob Peyer	1									
118	Millich Lukich		1								
119	Johann Lambrovich		1								
120	Wassa Schivkovich		1								
121	Thoma Subich		1								
122	Georg Stankovich		1								
123	Allexander Boxich				1						
124	Gaja Kasapin			1							
125	Petar Djakonov	1									
127	Johann Krich		1								
128	Radovan Bogdanov					1					
129	Gebrüder Stankovich					1					
130	Georgie Jovanovich					1					
131	Dimitrie Boschkovich						1				
132	David Schivanovich		1								
133	Georg Buschak								1		
134	Wassa Radotich			1							
141	Bartholomeus Graf		1								
142	Mihailo Subotich						1				
143	Dimitria Kragich					1					
143	Kristoph Bader						1				
144	Mathia Josimov								1		
145	Barbara Lachner						1				
145	Kosta Kokoschar								1		
146	Jovan Raschkovich				1						
147	Momir Subotich						1				
148	Stephan Subotich						1				
149	Georg Kneschevich								1		
150	Gligorie Peich								1		
			3	10	4	3	4	6	6		
4tes latus			60	160	48	30	32	36	24		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6	fr	xr
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr		
151	Petar Petrovich							1	
152	Jevta Damjanov							1	
153	Mitar Stoikin							1	
154	Georg Arcsesko							1	
155	Phillip Erdeljan							1	
156	Georg Arcsesko							1	
157	Schivan Raikov							1	
158	Illia Berkich							1	
159	Stojadin Stephanov							1	
160	Avram Sretkov							1	
161	Illia Sretkov							1	
163	Iwan Nikolich							1	
164	Thoma Sandulovich						1		
166	Allexander Bogdanov						1		
167	Mihailo Brankovich						1		
168	Jakob Peýer						1		
169	Rista et Julia Szabo							1	
170	Tadeuš Kling						1		
171	Mihailo Woikov						1		
172	Fittely Schwarc						1		
173	Thodor Dobra							1	
174	Mihailo Foderich							1	
175	Schivoin Stankov							1	
176	Petar Nikolich							1	
177	Johann Waller							1	
178	Schivan Schivanov							1	
179	Gavrilo Antoniev							1	
180	Janko Lukich							1	
181	Jovan Marinkov							1	
182	Petar Marinkov							1	
183	Jevrem Jankov							1	
184	Stephan Budimaz							1	
185	Radul Karravla							1	
186	Theresia Egy						1		
187	Kosta Petrovich							1	
188	Athanasie Selestain							1	
							8	28	
5tes latus							48	112	

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6		
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
189	Janko Stoikov							1	
190	Leopold Kreizinger					1			
190	Nikola Millovanov							1	
191	Pettar Bellich					1			
193	Jovan Pavelich					1			
192	Jovan Wuicsin							1	
195	Krsta Boschkovich					1			
196	Bartholomeus Lutz	1							
197	Stephan Boschkovich				1				
198	Pettar Raschkovics		1						
199	Nikola Milenkov							1	
200	Nikola Stankov							1	
201	Pettar Marinkov							1	
202	Jovan Kallinov							1	
203	Stojan Nikolich							1	
204	Schiwan Nikolich							1	
205	David Dabich							1	
206	Adam Nikolich							1	
207	Stoiko Djorich							1	
208	Andrea Dimitrovich							1	
209	Thodor Kocsich							1	
210	Stevanka Leccsimovics							1	
211	Mihailo Krstin							1	
212	Petar Josipovich			1					
214	Atza Nikolich	1							
215	Jelisavka Barjaktarov							1	
217	Jevta Stoikin					1			
218	Pavle Raschkovich							1	
219	Gligor Raschkovich							1	
220	Pettar Schivanov			1					
221	Milliza Moisilov					1			
222	Wassa Stankovich							1	
223	Pavle Wukov							1	
224	Ignat Markovich							1	
		2	1	2	1	6	22		
6tes latus		32	12	20	8	36	88		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	fr	xr
		1	2	3	4	5	6			
		Classe								
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr			
225	Illia Bugarin						1			
226	Gligorie Stankov						1			
227	Nedelko Boschkovich					1				
228	Kusman Boschkovich					1				
229	Stephan Dabich						1			
230	Lassar Dabich						1			
231	Lassar Millosavljevich				1					
232	Pettar Lozanov						1			
233	Lassar Lozanov						1			
234	Lassar Djorich					1				
235	David Jovanov					1				
236	Jovan Wuich				1					
237	Nikola Csirakov						1			
238	Jula Sarich						1			
239	Warsan Jancsin				1					
240	Illia Jovan						1			
243	Paul Josiphovich				1					
244	Jovan Pavlov					1				
245	Jeka Thomich					1				
246	Nescha Jagodich					1				
247	Sara Beschich						1			
248	Jovan et Sara Stanisich					1				
249	Wassa Barjaktarov					1				
250	Urosch Barjaktarov						1			
251	Sava Barjaktarov									
252	Warsan Jancsin	1								
254	Warsan Jancsin					1				
255	Warsan Jancsin						1			
256	Stojan Topalov					1				
257	Pavle Stojanov					1				
258	Petar Turkul						1			
259	Dimitrie Raschkovich					1				
260	Kusman Djurisch					1				
261	Christian Lohrar					1				
		1	.	.	4	15	14			
7tes latus		16	.	.	32	90	56			

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	fr	xr
		1	2	3	4	5	6			
		Classe								
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr			
263	Gaja Thodorof					1				
264	Georg Subotin					1				
265	Raka Wassiliev				1					
266	Nikola Nikolich				1					
267	Stephan Peich					1				
268	Jefta Bugarin				1					
269	Stephanka Nikollich				1					
270	Dawid Schivanov			1						
272	Netza Schumar		1							
273	Georgie Jowschich	1								
274	Anna Burský	1								
275	Janko Mladenov				1					
276	Mitar Woikov				1					
277	Jowan Markov				1					
278	Petar Radotish		1							
279	Arsenie Jovanov				1					
280	Pawle Peich					1				
281	Arsenie Millovanov					1				
282	Jakob Witz					1				
283	Johann Grubich						1			
284	Jefta Phyllipovich						1			
285	Jovan Ognianov						1			
286	Nikola Ognjanov						1			
287	Gligorie Jovanov				1					
288	Stojan Simeonov						1			
289	Stephan Widovich						1			
290	Illia Thodorov						1			
291	Andrea Atanazkov						1			
292	Gligorie Wasich					1				
293	Anna Grocsanin						1			
294	Jovan Poppov				1					
295	Jovan Tatarin						1			
296	Mihailo Thodorovich				1					
297	Joseph Buchner				1					
298	Jovann Raschkovich				1					
		2	2	1	13	7	10			
8tes latus		32	24	10	104	42	40			

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	xr
		1	2	3	4	5	6		
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr		
300	Nikola Gruich				1				
301	Illia Davidov						1		
302	Maxim Davidov					1			
303	Georgie Trodorov					1			
304	Petar Bogicsev						1		
305	Ignatz Ulrich						1		
306	Nasta Neschkovi[ch]						1		
307	Radoiko Millisavljev					1			
308	Lassar Gruich					1			
309	Nikola Bellich					1			
310	Georgie Gruich					1			
311	Marinko Arsenie		1						
312	Marinko Arsenie								
313	Nikola Nikolich								
314	Nikola Nikolich				1				
315	Nikola Mischkovich				1				
316	Nikola Mischkovich								
317	Schivko Schivkovich			1					
318	Schivko Schivkovich								
319	Lassar Radosavljev			1					
320	Schivko Schivkovich	1							
321	Danilo Stephanovich				1				
322	Csira Radosavljev	1							
323	Johann Blaschutich				1				
324	Ignat Simich						1		
325	Andrea Stankov						1		
326	Gaja Marinkov						1		
327	Dimitrie Nikolich						1		
328	Thodor Millutinovich					1			
329	Marinko Jovanov					1			
330	Mathea Marinkov						1		
331	Lassar Ristin						1		
332	Stephan Ristin						1		
333	Jevrem Csenny						1		
334	Stephan Ivkov						1		
		2	1	2	5	8	13		
ges latus		32	12	20	40	46	52		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6		
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
335	Jela Berkich						1		
336	Jovan Jankov						1		
337	Marko Petrov						1		
338	Anton Lembergt						1		
339	Lassar Mutavcsin						1		
340	Michael Konstantinov					1			
341	Jovan Nikolich						1		
342	Demet[a]r Kercsadinský					1			
343	Mihailo und Millovan Ivanov						1		
344	Arsenie Despotov					1			
345	Stephan Toppallof					1			
346	Kosta Ballinda						1		
347	Andrea Antoniev						1		
348	Mathia Mihailov						1		
349	Zaria Serdanov					1			
350	Marko Modoschan						1		
351	Dimitrie Millosavljev						1		
352	Nikola Mihailov						1		
353	Janko Lukics					1			
354	Stephan Antoniev					1			
355	Jovan Kercsadinaz					1			
356	Bogdan Dimin					1			
357	Illia und Phillip Berkich						1		
358	Dimitar Konstandinov					1			
359	Gligor Poppov						1		
360	Illia Pavlov						1		
361	Marko Jovanov						1		
362	Maria Georgievich						1		
363	Petar Ostion						1		
364	Millenko Nikolich						1		
365	Angelina Illin						1		
366	Josim Jankov						1		
367	Schivoin Mangitzký						1		
368	Joseph Csiposch						1		
369	Pettar Czarran						1		
		.	.	.	.	10	25		
10tes latus		.	.	.	.	60	100		

Haus	Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
			1	2	3	4	5	6		
			Classe							
			16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr		
370	Arsenie Stojanov							1		
371	Pavle Lujanský							1		
372	Netza Schumar							1		
373	Mihailo Stojanov							1		
374	Luka Kercsadinaz							1		
375	Schivoïn Kercsadinaz							1		
376	Pettar Antoniev							1		
377	Sima Antoniev							1		
378	Pavle Constandinov							1		
379	Schivan Daschich							1		
380	Lupu Dobrcska							1		
391	Maxim Berkich							1		
382	Trailo Paun					1				
384	Radovan Czwein							1		
385	Phillip Marinkov				1					
386	Arsenie Despotov				1					
387	Kosta Stojanov					1				
388	Arsenie Jovanov							1		
389	Mathea Lassarov							1		
390	Jovan Jovanov							1		
391	Boxo Lujanský							1		
391	Wassa Lujanský							1		
392	Pavle Lujanský					1				
393	Wassa Lujanský							1		
394	Mathea Ranisavljev							1		
395	Spiridon Dobrosavljev							1		
396	Millosav Petrov							1		
397	Georg Ristich							1		
398	Stephan Petrovich							1		
399	Maxim Ranisavljev							1		
400	Boschko Bugarin							1		
401	Petar Constandinov							1		
402	Lassar Constandinov							1		
403	Petar Kercsadinaz							1		
404	Petar Nikolaevich							1		
			.	.	.	2	3	30		
11tes latus			.	.	.	16	18	120		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	xr
		1	2	3	4	5	6		
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr		
405	Dimitar Berich							1	
406	Petar Damjanov							1	
407	Mihailo Jovanov							1	
408	Schivota Jovanov							1	
409	Nikola et Georgie Jovanov							1	
410	Jowan Diorich							1	
411	Andrea Mischkovich							1	
412	Chatarina Stankovich							1	
413	Georgie Mischkovich					1			
414	Illia Millovanov					1			
415	Jovan Popplischan							1	
416	Petar Thodorov							1	
417	Lassar Jovanov							1	
418	Illia Schivanov							1	
419	Wenzel Stupka		1						
420	Stephan Peichin							1	
421	Arsenie Aankov							1	
422	Josim Damjanov							1	
423	Petar Nikolaev ein Platz					1			
424	Mihailo Stojadinov				1				
425	Wassa Stoikov				1				
426	Schivan Phyllipovich					1			
427	Cata Georgievich				1				
428	Stephan Nikolaevich					1			
429	Kosta Csuka					1			
430	Gaja Radovanov			1					
431	Pavle Nikolich				1				
432	Manoilo Stojanov				1				
433	Jovan Lukich				1				
434	Petar Marinkov				1				
435	Wassa Mischkovich							1	
436	Schivota Jagodich				1				
437	Nasta Kasapin							1	
438	Athanasie Wretta	1							
439	Arsenie Mischkovich							1	
		1	1	1	8	6	17		
12tes latus		16	12	10	64	36	68		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	fr	xr
		1	2	3	4	5	6			
		Classe								
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr			
440	Thodor Schusman						1			
441	Stephan Jellacsich					1				
442	Paul Dimovich	1								
443	Jovan Nikolich					1				
444	Johann Reiter					1				
445	Jevta Ognianov			1						
446	Andrea Atanatzkov					1				
447	Jovan Subotin					1				
448	Nikola Subotin						1			
449	Mihailo Dimitrov						1			
450	Atehim Nivakov						1			
451	Allexa Mutavica						1			
452	Lassar Jovanov						1			
453	Petar Bugarin						1			
454	Jovan Sibinov						1			
455	Jovan Illin						1			
456	Dimitar Illin						1			
457	Pavle Millosavljev						1			
458	Maxim Stanisavljev					1				
459	Jovan Jovanov						1			
460	Arsenie Nikich				1					
461	Ana Strasgütl	1								
462	Anna Strasgütl									
463	Georg Kubick					1				
464	Wichentie Kasapin					1				
465	Marko Udrovich				1					
466	Mihailo Badanov				1					
467	Antonie Atanazkov					1				
468	Athanasie Radosavijeich				1					
469	Jakob Skinktjan						1			
470	Wassa Pancsko						1			
471	Mihailo Mihailov						1			
472	Johann Köhsteter						1			
473	Barbara Porta						1			
474	Jevta Jovanov						1			
		2	.	1	5	8	18			
13tes latus		32	.	10	40	48	72			

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	fr	xr
		1	2	3	4	5	6			
		Classe								
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr			
475	Jevta Csocich						1			
476	Martin Michel						1			
477	Lassar Mladenov						1			
478	Schivan Thodorov					1				
479	Schivan Jovanov						1			
480	Petar Schivkovich					1				
481	Maria Jovanov				1					
482	Dobrion Blagojev					1				
483	Martin Rada				1					
484	Martin Rada									
485	Dimitrie Blagojev					1				
486	Dimitrie Blagojev									
487	Millutin Wukashev					1				
486	Thodor Blagojev					1				
488	Friedrich Raub					1				
489	Lassar Šzavin						1			
490	Jovan Peich						1			
491	Pavle Nede'kov						1			
492	Ilia Stephanov						1			
493	Georgije Lassarov						1			
494	Jovan Stoikov						1			
495	Stephan Dimitrov					1				
496	Jovan Schivkov						1			
497	Millovan Kosanich						1			
498	Georg Dabich						1			
499	Wittwe Marta Manoliov						1			
500	Sima Dimkov						1			
501	Wittwe Jovanov						1			
502	Alhanasie Gavrilov						1			
503	Thodor Grocsanin						1			
504	Stephan Damjanov						1			
505	Arsenie Dimkov						1			
506	Pelladia Gollubovich						1			
507	Thoma Kusmanov						1			
508	Lassar et Urosch Berkich					1				
509	Thimotia Dimkov		1							
		.	1	.	3	8	22			
14tes latus		.	1	.	24	48	88			

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6		
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
510	Pettar Poppov				1				
511	Wittwe Thoda Djukich					1			
512	Kosta Petrovich				1				
513	Maria Dimkov		1						
514	Dimitar Bugarský						1		
515	Radoiza Illin						1		
516	Radoiza Illin						1		
517	Stephan Belgradin						1		
518	Dimitar Wassich						1		
519	Nasta Nestorovich						1		
520	Stojan Pettrov						1		
521	Pavle Poppov						1		
522	Jovan Josimov						1		
523	Panta Wesellinov						1		
524	Schivan Predich						1		
525	Adam Predich						1		
526	Axentie Phillýpov						1		
527	Aron Phillipov					1			
529	Avram Wemich					1			
528	Peladia Wemich						1		
530	Stephan Gruich						1		
531	Janko Gruich						1		
532	Millosav Blagojev					1			
533	Illia Jovanov						1		
534	Marta Berkich						1		
535	Jovan Stanisavljev						1		
536	Pettar Nikolich								
537	Jovan Jovanov						1		
538	Isak Stanin						1		
539	Angya Djukich						1		
540	Stojan Sekulich						1		
541	Jovan Zenk						1		
542	Jovan Kapamacsia						1		
543	Pettar Kollarov						1		
544	Millutin Kulusich						1		
545	Atanasio Janosch						1		
		.	1	.	2	4	29		
15tes latus		.	12	.	16	24	116		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6		
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
546	Petar Jovanov						1		
547	Marko Marjanov						1		
548	Mihailo Stanoilov						1		
549	Stanko Lujanský						1		
550	Petar Djeschin					1			
551	Csiro Dragoshev						1		
552	Georgie Jovanov						1		
553	Jovan Mihailov						1		
554	Nedelko Wuicsin						1		
555	Schivan Schiwanov						1		
556	Jovan Micserko						1		
557	Gruja Schivkov						1		
558	Nedelko Jankov						1		
559	Millovan Kulusich						1		
560	Stephan Radanov						1		
561	Jevta Peich						1		
562	Gligorie Kimpian						1		
563	Arsenie Dragincsih						1		
564	Schivko Vlaich						1		
565	Dimitar Peich						1		
566	Pavle Jankov						1		
567	Marko Schursch[ulov]						1		
568	Janko Kracsunov						1		
569	Achim Nikolich						1		
570	Gligor Millosavljev						1		
571	Lassar Thomin						1		
572	Neda Millosavljev						1		
573	Jovan Millosavljev						1		
574	Panta Millosavljev						1		
575	Georgie Nikolich						1		
576	Wassil Dimitrov					1			
577	Pavle Erdeljan						1		
578	Nikola Nikolich						1		
579	Petar Stanisavljev						1		
580	Rista Ristin						1		
581	Jovan Nedelkov						1		
		.	.	.	.	2	34		
16tes latus		.	.	.	.	12	136		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6		
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
582	Nikola Csirkov						1		
583	Wichentie Savin						1		
584	Jellesia Phillipov						1		
585	Dimitrie Kepich						1		
586	Andrea Ristin						1		
587	Mathea Angelkov					1			
588	Mihailo Petrov					1			
589	Mihailo Petrov						1		
590	Pavle Thomich						1		
591	Pavle Tarraich						1		
592	Thima Koich						1		
593	Jevrem Lubisavljev						1		
594	Lasar Radanovich						1		
595	Manoilo Djukich					1			
596	Avram Milloschev						1		
597	Arsenie Stanisavljev					1			
598	Jovan Antin					1			
599	Schivan Brankov						1		
600	Jeka Boschkovich						1		
601	Marko Pavlov						1		
602	Gligor Josimov						1		
603	Wasa Kermelich						1		
604	Gligor Millutinovich						1		
605	Timo Josimov					1			
606	Wasa Blagojev					1			
607	Achim Szavin						1		
608	Wasa Nikolich						1		
609	Dimitrie Stoikov						1		
610	Georgie Stoikov						1		
611	Gligor Poppov					1			
612	Jovan Schivkov						1		
613	Wlaiko Wlatkovich					1			
615	Lassar Stephanov	1							
616	Gavrilov Djukich						1		
617	Dimitrie Djukich						1		
618	Ignat Schivkov						1		
		1	.	.	.	9	26		
17tes latus		16	.	.	.	54	104		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6		
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
619	Jovan Schivkov						1		
620	Schivota Stanisavljev					1			
621	Pavlov Schivkov						1		
622	Atanasia Schivkov						1		
623	Andrea Stephanov						1		
624	Andrea Petrov						1		
625	Stanischa Stanischich						1		
626	Sovronie Stanisavljev					1			
626	Sovronie Stanisavljev								
627	Lasar Wlahovich						1		
628	Sava Kerstin						1		
629	Thoma Jankov						1		
630	Stoiko Wencsevich						1		
631	Manoilo Stojanov						1		
632	Schivko Miloshev						1		
633	Jevta Kapamacsia					1			
634	Manoilo Stojanov	1							
635	Anna Kapamacsia						1		
636	Marko Stanisavljev						1		
637	Anna Ristich						1		
637	Atanasie Ristich						1		
638	Jovanka Wuin						1		
639	Jovan Thodorov						1		
640	Thimotei Thodorov						1		
641	Schivan Petkov						1		
642	Jovan Matheich						1		
643	Dimitar Stanisavljev						1		
644	Antonie Perin						1		
645	Jovan Nedelkov						1		
646	Stojan Petrovich						1		
647	Janko Nikolich						1		
648	Gligor Thodich						1		
649	Mathea Todich						1		
650	Nedelko Ivkov						1		
651	Kusman Ivkov						1		
652	Nikola Kerstin						1		
654	Stanojeva Stania						1		
		1	.	.	.	3	32		
18tes latus		16	.	.	.	18	128		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6		
		Classe						fr	xr
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr		
655	Stojan Ivkov						1		
656	Wasil Mihailov						1		
657	Achim Jovanov						1		
658	Pavle Milichev						1		
659	Illia Thomich						1		
660	Kusman Jovanov					1			
661	Dimitrie Despotov						1		
662	Maxim Stoikov						1		
663	Marko Wlahovics						1		
634	Arsenie Wlahovich						1		
664	Thodor Wlahovich						1		
665	Jovan Wlahovich						1		
666	Thodor Jovanov						1		
667	Maxim Lepojev						1		
668	Sima Schivkov						1		
669	Sava Stoianov						1		
670	Schivan Milosavljev						1		
671	Petar Milosavljev						1		
672	Matha Gipanovich						1		
673	Jovan Nedin						1		
674	Maxim Jankov						1		
675	Josim Nikolich						1		
676	Dimitrie Terpkov						1		
677	Schivanka Thomich						1		
678	Radovan Czwein					1			
679	Andrea Millichev						1		
680	Gavrilo Millichev						1		
681	Gruja Petrov						1		
682	Petar Kerstin						1		
683	Schivan Jeremin						1		
684	Jakob Csosich						1		
685	Maxim Wasiliev						1		
686	Athanasie Georgev						1		
687	Pavle Poppov						1		
688	Stojan Petkov						1		
689	Jovan Millosavljev						1		
690	Georg Thomich						1		
		.	.	.	.	2	35		
19tes latus		.	.	.	.	12	140		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	xr
		1	2	3	4	5	6		
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	
691	Pavle Ristin						1		
692	Ivko Pantelich						1		
693	Illia Georgev						1		
694	Jovan Mihailov						1		
695	Janko Markov						1		
696	Mihailo Pawlov						1		
697	Pavle Wlahovich						1		
698	Ignat Markov						1		
699	Lasar Wlaich						1		
700	Jovan Georgiev						1		
701	Ivko Markov						1		
702	Spasoe Nedelkov					1			
703	Petar Alexich						1		
704	N'kol'a Markov						1		
705	Illia Jovanov					1			
706	Ostoja Stephanov						1		
707	Jovan Kerstin						1		
708	Schivojn Peich						1		
709	Dimitrie Jovanov						1		
710	Petar Jankov						1		
711	Stephan Mihailov						1		
712	Stephan Nedin						1		
713	Lassar Millichev						1		
714	Jevrem Barich				1				
715	Axentie Djukich						1		
716	Marinko Markov						1		
717	Illia Jovanov						1		
718	Illia Jovanov	1							
719	Illia Csuresia						1		
720	Gebrüder Astry						1		
721	Maria Illin						1		
722	Jovan Spasojev						1		
723	Sima Phillipov						1		
724	Nikola Dimkov						1		
725	Andrea Millosavljev						1		
726	Gavrilo Czarán						1		
727	Attanasie Tarraich						1		
		1	.	.	1	2	33		
20tes latus		16	.	.	8	12	132		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6		
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
728	Jovan Stojanov						1		
729	Petar Djakonov					1			
730	Mich[ai]l Kracsevich					1			
731	Thodor Stephanov						1		
732	Nedelko Dobrosavljev						1		
733	Nedelko Lepojev						1		
734	Maxim Jovanov						1		
735	Thodor Jankov						1		
736	Pavle Stoimirov						1		
737	Nedelko Wukov						1		
738	Josim Petrischich						1		
739	Nikola Stanisavljev						1		
740	Radovan Wukaschew						1		
741	Branko Markov						1		
742	Jovan Raich						1		
743	Angja Sziget alias Sekulich						1		
744	Jovan Wuich						1		
745	Mihailo Abramov						1		
746	Ivko Pavkov						1		
747	Thoma Stojadinov						1		
748	Jovan Schivotin						1		
749	Sima Dragoý						1		
750	Janko Merischan						1		
751	Sima Puja						1		
752	Stoiko Wuich						1		
753	Jovan Czarran						1		
754	Pavle Poppov						1		
755	David Jovanov						1		
756	Jovan Czerný						1		
757	Schivanka Millosavljev						1		
758	Spiridon Josimov						1		
759	Achim Predich						1		
760	Illia Tarraich						1		
761	Pavle Lujanský						1		
762	Janko Udrovich						1		
763	Wasa Mutavcsia						1		
764	Stoka Jovanov						1		
						2	35		
21tes latus						12	140		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6		
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
765	Thima Jovanov						1		
766	Schivan Savich						1		
767	Stoiko Jovanov						1		
768	Millovan Arseniev						1		
769	Jovan Pantelich						1		
770	Ignat Petrov						1		
771	Schivan Millichev						1		
772	Schivota Kerstin						1		
773	Ranisav Jovanov						1		
774	Georg Jovanov						1		
775	Sima Ristin						1		
776	Dimitar Jovanov						1		
777	Andrea Serdanov						1		
778	Stoiko Ratzkov						1		
779	Stanisav Poppov						1		
780	Avram Perin						1		
781	Thodor Djurcsin						1		
782	Millosav Kepin						1		
783	Stanko Petkov						1		
784	Anna Nikolich						1		
785	Wichentie Mitrov						1		
786	Trailo Stopp						1		
787	Axentie Uglicsin						1		
788	Gligorie Novakov						1		
789	Spasoe Chirilov						1		
790	Atanasie Petkov						1		
791	Mihailo Stoicsev						1		
792	Petar Georgiev						1		
793	Maria Pelza						1		
794	Stanko Csursin						1		
795	Sava Bugarin						1		
796	Dimitar Bušatov						1		
797	Atza Tarraich						1		
798	Sima Perin						1		
799	Wasa Pavlov						1		
							35		
22tes latus							140		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6		
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
800	Ilia Stephanovich						1		
801	Stojan Millosavljev						1		
802	Sekula Sekulin						1		
803	Pavle Jovanov						1		
804	Adam Grossa						1		
805	Thodor Ballanský						1		
806	Stephan Romanov						1		
807	Avram Csosich						1		
808	Millan Begischetich						1		
809	Alexa Kollarov						1		
810	Sava Ignatov						1		
811	Lasar Radanov						1		
812	Wassil Kosta						1		
813	Jovan Uglichin						1		
814	Rafailo Stephanov					1			
815	Atanasie Jankov								
816	Schivana Jovanov						1		
817	Nikola Stojanov						1		
818	Stephan Tarraich						1		
819	Martin Nikolich						1		
820	Pavle Nedin						1		
821	Pavle Petrov						1		
822	Pettar Jovanov						1		
823	Marko Miloshev						1		
824	Wassil Erdeljan						1		
825	Mathea Schivanov						1		
826	Radovan Millosavljev						1		
827	Zoran Thodorov						1		
828	Mitar Peich						1		
829	Marko Racsich						1		
830	Nikola Erdeljan						1		
831	Daniel Nischuljan						1		
832	Thodor Petrovich						1		
833	Jovan Bell						1		
834	Pasku Bresku						1		
		.	.	.	.	2	33		
23tes latus		.	.	.	.	12	132		

Haus Numero	Nomina	Haupt Klasse	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.		
			1	2	3	4	5	6			
			Classe								
			20 fr	16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
835	Janosch Erdeljan								1		
836	Jakob Raczich								1		
837	Georg Udischin								1		
838	Avram Kurtjam								1		
839	Jovan Erdeljan								1		
840	Gruja Brenda								1		
841	Thoma Erdeljan								1		
842	Schivan Pavlov								1		
843	Trailo Petrov								1		
844	Nikola Glavashev								1		
845	Nikola Lepojev								1		
846	Petar Petrovich								1		
847	Janko Biricsan								1		
848	Sava Jovanov								1		
849	Nikola Novakov								1		
850	Dan Ramuniaško								1		
851	Janosch Stepaneško								1		
852	Witwe Perin								1		
853	Stephan Alleman								1		
854	Stephan Schivanov								1		
855	Illia Lasarov								1		
856	Lasar Stephanov				1						
857	Vallentin Beger	1									
858	Jovan Poppov			1							
859	Thoma Sandulovich				1						
860	Caralampia Schivanivics				1						
861	Lorenz Pinter	1									
862	Wittwe Maÿer			1							
863	Joseph Rosman			1							
864	Johann Illin Wllahovich			1							
865	Stephan Wlahovich			1							
866	Gottfried Rülle					1					
867	Georg Spiridon				1						
868	Adam Pohl					1					
			2	5	4	2	.	.	21		
24tes latus			40	80	48	20	.	.	84		

Haus Numero	Nomina	Haupt Klasse	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
			1	2	3	4	5	6		
			Classe							
		20 fr	16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
869	Franz Weiman						1			
870	Zaria Jagodich			1						
871	Lassar Jovanov						1			
872	Mihaillo Alliech						1			
873	Stojan Millenkovich		1							
874	Mathea Stojanov			1						
875	Jovan Nikolaevich		1							
876	Pavle Panaotovich				1					
877	Stephan Zegoo		1							
878	Franz Weselly		1							
878	Joseph Krautwaschel	1								
880	Michl Maý						1			
879	Wittwe Elisabetha Weberin						1			
881	Joseph Parrok						1			
882	Joseph Prominzel						1			
883	Maria Stankova								1	
884	Leopold Maar				1					
885	Stanko Kerstich				1					
886	Franz Hoffman		1							
887	Katharina König			1						
888	Anna Urban			1						
889	Joseph Jellinek			1						
890	Ignatz Litahorský			1						
891	Stoiko Obradovich		1							
892	Thoma Poppovich			1						
893	Nikola Nikolich			1						
894	Matheas Eberle		1							
895	Augustin Markovich				1					
896	Johann Helmstreit				1					
897	Stavro Sotirovich					1				
898	Ferdinand Schorsch					1				
899	Anna Duboka					1				
902	Maria Markovich					1				
903	Georg Dimitrievich								1	
			1	7	8	5	11	.	2	
25tes latus			20	112	96	50	88	.	8	

Haus Numero	Nomina	Haupt Klasse	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	fr	xr
			1	2	3	4	5	6			
			Classe								
904	Mich[ai] Tantner					1					
905	Gotfried Kardcher				1						
906	David Wlahovich			1							
910	Lorenz Hermann		1								
911	Adam Kaiser			1							
912	Anton Bachel					1					
913	Herman Wannek					1					
914	Michel Stock			1							
915	Lassar Kosanich					1					
916	Michl Lehninger					1					
917	Sebastian Feigl					1					
918	Franz Gerold							1			
919	Theresia Urban				1						
920	Sebastian Kolb		1								
921	Johann Kreumel		1								
922	Ellisabetha Bosnaik				1						
923	Joseph Schollý	1									
924	Johann Wunsch							1			
925	Bernhard Pinter							1			
926	Georg Krumenascher				1						
927	Magdalena Porloggelder							1			
927	Franz Arth							1			
928	Jakob Havranek							1			
929	Wittwe Maria Friedrich							1			
930	Joseph Hayek					1					
931	Habulek Joseph								1		
932	Franz Hoffman[n]								1		
933	Andreas Kmeth			1							
934	Jakob Stich				1						
935	Jakob Schik				1						
936	Gebruder Wucskov				1						
937	Ignatz Sirovatka								1		
938	Albert Scherhauser								1		
939	Georg Grichbaum								1		
940	Michl Rossel								1		
941	Theresia Link								1		
		1	3	4	7	7	7	7			
26tes latus		20	48	48	70	56	42	28			

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6		
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
942	Johann Schepš						1		
943	Franz Hoffman[n]						1		
944	Michl Hungernek						1		
945	Bartholomeus Hahs						1		
946	Thomaš Thodt						1		
947	Melchiv Braun						1		
948	Mathias Pavlovsky						1		
949	Johann Sandler						1		
950	Peladia Buschak						1		
951	Anton Kremp						1		
952	Fra[n]zischka Schwarz						1		
953	Petar Baldner						1		
954	Andreas Holzinger						1		
955	Mathias Gerger						1		
956	Illia Jovanovich					1			
957	Ignatz Wenighoffer					1			
958	Johan Geng					1			
959	Joseph Mergel						1		
960	Christian Baader					1			
961	Phillip Antony						1		
962	Joseph Loran						1		
963	Leopold Pilleman					1			
964	Chatarina Müller						1		
965	Joseph Swill						1		
966	Jacob Widak						1		
967	Florian Weterwald						1		
968	Johann Csesner						1		
969	Johann Wodracska						1		
970	Theresia Packel						1		
970	Franz Lunacsek					1			
971	Anton Mühsamer				1				
972	Ignatz Keiser				1				
974	Sebastian Kolb				1				
976	Rossalia Schweiger					1			
977	Johan[n] Schindler					1			
980	Johan[n] Jancsek				1				
		.	.	.	4	8	24		
27tes latus		.	.	.	32	48	96		

Haus Numero	Nomina	Haupt Klasse	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
			1	2	3	4	5	6		
			Classe						fr	xr
			20 fr	16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	
981	Dimitar Djorich								1	
982	Marta Schuschulov							1		
983	Jakob Math								1	
984	Joseph Kümerl								1	
985	Franz Harneker								1	
986	Andreas Mayer								1	
987	Anton Korreschký							1		
988	Andreas Rollý							1		
989	Dimitrie Gallitich							1		
990	Antonie Arseniev							1		
991	Mathias Kochslötter							1		
992	Joseph Marck				1					
993	Jovan Maximovich		1							
994	Andreas Lukich				1					
995	Marko Stanischich				1					
996	Margareta Fritz							1		
997	Janko Weriga		1							
998	Alexander Nikolich							1		
999	Jovan Markovich							1		
1000	Barbara Libharth				1					
1001	Anna Djorich								1	
1002	Reiko Jovanovich					1				
1003	Wassa Milovanov								1	
1004	Martin Reiner					1				
1005	Jovan Millichev	1								
1006	Joseph Fabro				1					
1007	Georg Duboka				1					
1008	Allexander Mischkovich				1					
1009	Franz Schuschulov				1					
1010	Dimitrie Raschkovich				1					
1011	Jovan Raich					1				
1012	Pavle Barajevatz	1								
1013	Stephan Petrovich				1					
1014	Deva Jemovich				1					
			2	2	.	11	3	9	7	
28tes latus			40	32	.	110	24	54	28	

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		Haupt Klasse	1	2	3	4	5	6	
			Classe						
			20 fr	16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr
1015	Rava Diamandý		1						
1016	Rista Achimovich					1			
1017	Nikola Ristich			1					
1018	Manoilo Georgievich			1					
1019	Stoiko Obradovich				1				
1020	Jovan Stoicsin	1							
1021	Joseph Fett	1							
1023	Damjan Terpkov				1				
1024	Damjan Terpkov								
1025	Nikola Jovkich			1					
1026	Simo Wuich			1					
1027	Joseph Atzinger	1							
1028	Giorgie Spirita				1				
1032	Wasa Schivkovich					1			
1036	Kata Diamandý	1							
1037	Georg Kracsunov				1				
1038	Pettar Kracsunov			1					
1040	Wassa Josiphovich				1				
1041	Jovan Jagodich				1				
1042	Rava Diamandý							1	
1043	Adam Thyr					1			
1044	Katharina Knie					1			
1045	Andreas Thýr					1			
1046	Georg Jeminovich				1				
1047	Joseph Minka					1			
1048	Stojan Obradovich					1			
1049	Kosta Pavlov					1			
1050	Wesselin Millovanov					1			
1051	Ignat Mischich					1			
1052	Moisilo Barjaktarov							1	
1053	Mihailo Brankov							1	
1054	Nikola Radakov							1	
1055	Jovan Nikolaev							1	
1056	Allexa Mirkovich							1	
			1	4	3	8	11	5	1
29tes latus			20	64	36	80	88	30	4

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6	fr	xr
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
1057	Dimitrie Mihailovich					1			
1058	Georg Schivanovich						1		
1059	Demet[a]r Plevitzký						1		
1060	Stephan Damjanovich					1			
1061	Franz Fabro			1					
1063	Franz Fleschman				1				
1064	Johann Seger				1				
1065	Jovan Kallinov						1		
1066	Michael Jugovich						1		
1067	Arsenie Ivkovich						1		
1068	Maxim Stanisavljev					1			
1069	Jakob Kokich						1		
1070	Dimitrie Spasojev					1			
1071	Johann Brunner					1			
1072	Lasar Mihailov					1			
1073	Wittwe des Wichentie Nikolich					1			
1074	Joseph Werner						1		
1075	Nikola Wukaschinovich				1				
1076	Illia Dobra						1		
1077	Anton Krauss					1			
1078	Wenzel Brustman					1			
1079	Jakob Poppov					1			
1080	Maurer Zauner					1			
1081	Allexa Petkov						1		
1082	Dinul Stadier						1		
1083	Georg Karravlah						1		
1084	Antonie Jagodich						1		
1085	Pavle Wukelich						1		
1086	Petar Schivkovich						1		
1087	Franz Muller						1		
1088	Nikola Ristich		1						
1089	Sima Pavlovich						1		
1089	Georg Sluha						1		
1090	Albert Michl						1		
			1	1	3	11	18		
30tes latus			12	10	24	66	72		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	fr	xr
		1	2	3	4	5	6			
		Classe								
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr			
1091	Wenzel Wesellý							1		
1092	Stanislaus Kass							1		
1093	Lukas Kerding							1		
1094	Magdalena Reisinger							1		
1095	Michl Sommer							1		
1096	Joseph Antoný					1				
1097	Anton Thomaschitz							1		
1099	Mangareta Wagner							1		
1100	Ignatz Stipanek					1				
1101	Andrea Dragoë							1		
1102	Andreas Knüttel							1		
1103	Joseph Ostentag							1		
1104	Martin Bisatzký							1		
1105	Joseph Füz							1		
1106	Kunigunda Dorner							1		
1107	Ferdinand Gerstner							1		
1108	Jakob Friedrich							1		
1109	Caspar Seeger							1		
1110	Joseph Erreth							1		
1111	Jovan Kikery							1		
1112	Georg Bogdanov							1		
1113	Nikola Schiroky							1		
1114	Heinrich Kraft							1		
1115	Illia Poppov							1		
1116	Dimitar Dragomir							1		
1117	Illia Dobra							1		
1118	Lorenz Brentner							1		
1119	Illia Ignatov							1		
1120	Comab (?) Bann							1		
1121	Coman (?) Bann							1		
1122	Arsenie Thomich							1		
1123	Nikola Amoresko							1		
1124	Martin Marcsan							1		
1125	Jovan Dumitrov							1		
		.	.	.	.	2	32			
31tes datus		.	.	.	.	12	128			

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6	fr	xr
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr		
1126	Georg <u>Dumitrov</u>						1		
1127	Opra(?) <u>Erdeljan</u>				1				
1128	Jovan <u>Dumitrov</u>						1		
1129	Jovan <u>Dentjan</u>						1		
1130	<u>Petriza Petkov</u>						1		
1131	<u>Stephan Pavlov</u>						1		
1132	<u>Joseph Geminger</u>						1		
1133	<u>Simo Kotschetz (?)</u>						1		
1136	<u>Sima Dragomirov</u>						1		
1137	<u>Dmitar Schurschulov</u>								
1138	<u>Lassar Licsan</u>						1		
1139	<u>Lassar Wlah</u>						1		
1140	<u>Minška (?) Djuricsin</u>						1		
1141	<u>Anton Seile</u>						1		
1142	<u>Georg Markov</u>						1		
1143	<u>Mihailo Bugarin</u>						1		
1144	<u>Zaaran alias Knesz</u>						1		
1145	<u>Barbul Kurtjan</u>					1			
1146	<u>Antonie Dimitrie</u>						1		
1147	<u>Jevta Jovanov</u>						1		
1148	<u>Stephan Wukov</u>						1		
1149	<u>Marko Mihailov</u>						1		
1150	<u>Kosta Schivkovich</u>								
1151	<u>Kosta Schivkovich</u>	1							
1152	<u>Christopf Erlicher</u>	1							
1153	<u>Hauptmann Karolia</u>			1					
1154	<u>Nikolaus König</u>				1				
1155	<u>Johann Siger</u>				1				
1156	<u>Jovan Pawlinik</u>					1			
1157	<u>Nikola Jovanov</u>						1		
1158	<u>Stephan Poppov</u>						1		
1159	<u>Daniel Tabak</u>						1		
1160	<u>Franz Quitt</u>						1		
		2	.	1	3	3	25		
32tes latus		32	.	10	24	18	100		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6		
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
1161	Johann Neskusill		1						
1162	Stoiko Stanojev						1		
1163	Stephan Mowacsevich					1			
1164	Anton Lekich					1			
1165	Jovan Matich					1			
1167	Joseph Csercsevich			1					
1168	Adam Knie					1			
1169	Johann Sax					1			
1170	Chira Gligorov						1		
1171	Mathias Kreminger	1							
1172	Athanasie Medezian					1			
1173	Michel Audritz				1				
1174	Mathias Blasch	1							
1175	Georg Petrich	1							
1177	Franz Beilender					1			
1178	Joseph Tisinger						1		
1179	Johann Stauný						1		
1181	Stephan Petrovich				1				
1182	Andrea Markovich				1				
1183	Spasoe Jagodich			1					
1184	Jovan Nikolaev						1		
1185	Joseph Schollý			1					
1186	Thodor Dragich			1					
1187	Mihailo Djurischich						1		
1188	Nenad Jovanov						1		
1189	Millivoy Djurischich						1		
1190	Marko Janesko					1			
1191	Ilia Lallich						1		
1192	Jovan Allexich						1		
1193	Mihailo Petrovich						1		
1194	Petar Jovanovich						1		
1195	Augustin Roth						1		
1196	Ferdinand Hausser						1		
1197	Pavle Jovanovich					1			
1198	Wulko Daimak						1		
		3	1	3	4	9	15		
33tes latus		48	12	30	32	54	60		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6		
		Classe						fr	xr
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr		
1199	Joseph Blasch						1		
1200	Michel Bemenm[m]ayer					1			
1201	Wittwe Kurz					1			
1202	Schivko Milienkov					1			
1203	Martin Walter					1			
1204	Josepha Faberer					1			
1205	Simon Barbul						1		
1206	Magdalena Wagnerin						1		
1207	Naizui Marscholan						1		
1208	Sima Gurran						1		
1209	Antonie Karavlah						1		
1210	Dmitar Csarran						1		
1211	Pavle Porkar						1		
1212	Thodor Moldovan						1		
1213	Atanasie Petraschko						1		
1214	Mathea Jagodich						1		
1215	Pavle Erdeljan						1		
1216	Gligor Simeon						1		
1217	Costa Csobanin						1		
1218	Naizul Tabak						1		
1219	Thodor Wlah						1		
1220	Petar Kertin						1		
1221	Schivoim Mutzu						1		
1222	Jovan Raschkov						1		
1223	Lorenz Weisz						1		
1224	Koman Stirich						1		
1225	Lassar Simeonov						1		
1226	Adam Petrisch						1		
1227	Joseph Mangold						1		
1228	Jacob Julscher						1		
1229	Mathea Poppov						1		
1230	Jovan Marlinov						1		
		.	.	.	.	5	27		
34tes latus		.	.	.	.	30	108		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag	
		1	2	3	4	5	6	in	C.
		Classe						M.	
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
1231	Georg Martinov							1	
1232	Nikola Ra[c]zich							1	
1233	Stanko Raich							1	
1234	Petar Wlaich							1	
1235	Anton Horvath							1	
1236	Lasar Latzkov							1	
1237	Jovan Jedul							1	
1238	Lasar Thomich							1	
1239	Dobrosav Milenkov							1	
1240	Thodor Jabucský							1	
1241	Georg Weselinov							1	
1242	Stania Markov							1	
1243	Ignath Latzkov							1	
1244	Mitar Stojanov							1	
1245	Atanasie Jovanov							1	
1246	Pavle Nikich							1	
1247	Pavle Marinkov							1	
1248	Stephan Dragimirov							1	
1249	Johann Pronaska							1	
1250	Gruja Dentjan							1	
1251	Proka Giorgiev							1	
1252	Jovan Giorgiev							1	
1253	Damjan Pandurov							1	
1254	Paul Birtja							1	
1255	Janko Pasku							1	
1256	Wenzel Wanorek		1						
1257	Mihailo Ongjar					1			
1258	Jovan Csaran							1	
1259	Janosch Mutzu							1	
1260	Stanko Marin							1	
1261	Janko Damba							1	
1262	Jovan Dikul							1	
		.	1	.	.	1	30		
35tes latus		.	12	.	.	6	120		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6		
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
1263	Nikola Knesz							1	
1264	Manoilo Knesz							1	
1265	Kosta Philipov							1	
1266	Petar Dragoev							1	
1267	Andrea Dragoev							1	
1268	Josim Dragoev							1	
1269	Stephan Jovin							1	
1270	Nikola Wlaschký							1	
1271	Urosch Czwein							1	
1272	Pavle Nikolich							1	
1273	Joseph Bartholomeý							1	
1274	Nikola Krixovan							1	
1275	Josim Puja							1	
1276	Isak Pandurov							1	
1277	Jakob Uran							1	
1278	Schivoin Bon							1	
1279	Gruja Preba							1	
1280	Stanko Czwein							1	
1281	Mitar Kimpian							1	
1282	Paul Markutz							1	
1283	Rista Dabich							1	
1284	Wasa Barbul							1	
1285	Stanko Petrutz							1	
1286	Mathea Csurcsia							1	
1287	Jakob Fries							1	
1288	Stanko Scherbul							1	
1289	Trailo Petrovich							1	
1290	Andrea Ristin							1	
1291	Athanasia Medezian							1	
1292	Andrea Millutinovich							1	
1293	Sava Dentjan							1	
1294	Stojan Stephanov							1	
								32	
36tes latus								128	

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6		
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	fr	xr
1295	Sima Mischat							1	
1296	Arsenie Jovanov							1	
1297	Petar Subotich					1			
1298	Joseph Mergel					1			
1299	Mihailo Raich							1	
1300	Theresia Link					1			
1301	Stojan Nikolaevich							1	
1302	Ignatz Kirschman							1	
1303	Mihailo Maximov							1	
1304	Nedelko Mihailov							1	
1305	Maria Jovanovich							1	
1306	Blasius Schoffer							1	
1307	Marko Jovanov							1	
1308	Stephan Novak							1	
1309	Thoma Georgievich							1	
1310	Moritz Huber							1	
1311	Panta Ristin							1	
1312	Ignatz Csek							1	
1313	Johan Seidel							1	
1314	Sebastian Kunert					1			
1315	Nedelko Wuicsin							1	
1316	Koman Woika							1	
1317	Lassar Erdeljan							1	
1318	Nikola Erdeljan							1	
1319	Zaria Pekurar							1	
1320	Mihaillo Kenianz							1	
1321	Shora Moldovan							1	
1322	Joseph Falgoth							1	
1323	Mihailo Blasch							1	
1324	Maxim Stephan							1	
1325	Joseph Thimert							1	
1326	Paul Berghols							1	
		.	.	.	.	4	28		
37tes latus		.	.	.	.	24	112		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6		
		Classe						fr	xr
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr		
1327	Joseph Burghard							1	
1328	Dimitar Wid							1	
1329	Petar Kolich							1	
1330	Georg Kolich							1	
1331	Ignatz Friedl							1	
1332	Joseph Blasch							1	
1333	Paul Blasch							1	
1334	Fidely Saile							1	
1335	Georg Rickel							1	
1336	Johann Klüpp							1	
1337	Franz Koreschký							1	
1338	Johan Moisilov							1	
1339	Trailo Petar							1	
1340	Peter Ditter							1	
1341	Wittwe Lemberger							1	
1342	Gligorie Poppov							1	
1343	Gaja Raich							1	
1344	Kosta Florika							1	
1345	Arsenie Nikolich							1	
1346	Janko Markov							1	
1347	Schivan Welkov							1	
1348	Jakob Baschtovan							1	
1349	Gruja Bohn							1	
1350	Petar Belsa							1	
1351	Tanasia Poppov							1	
1352	Kosta Bullia							1	
1353	Sava Jankovich							1	
1354	Illia Poppov							1	
1355	Marko Radin							1	
1356	Joseph Pinter							1	
1357	Heinrich Annau							1	
								31	
38tes latus								124	

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M.	
		1	2	3	4	5	6	fr	xr
		Classe							
		16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr		
1358	Johan Hirschman							1	
1359	Franz Watzkally							1	
1360	Flora Simeon							1	
1361	Jakob Woika							1	
1362	Thoma Kernianz							1	
1363	Jovan Edeljan							1	
1364	Mihailo Simeon							1	
1365	Giorgie Dregoe							1	
1366	Mihailo et Josim Orarian							1	
1367	Rittmeister Hacsich				1				
1368	Kersta Arsenievich leerer Platz							1	
1369	Josim Lekics leerer Platz					1			
1370	Illia Jovanovich							1	
1371	Achim Nikolich							1	
1372	Jevta Millichev							1	
1373	Georg Dobrich							1	
1374	Maxim Nedich							1	
1375	Stephan Marrin							1	
1376	Johan[n] Rumansch							1	
1377	Athanasie Konstandinov							1	
1378	Martin Fiola							1	
1379	Jovan Dobrosavljev							1	
1380	Franz Julcher							1	
1381	Andreas Blauhut							1	
1382	Gavrilo Ollar							1	
1383	Johann Damjanov							1	
1384	Mathias Horvath					1			
1385	Pavle Josimov							1	
1386	Athanasie Medezian							1	
1387	Joseph Bartholomei							1	
1388	Mathias Seidel							1	
		.	.	.	1	1	29		
39tes latus		.	.	.	8	6	116		

Haus Numero	Nomina	Haussteuer für die						Geld- betrag in C. M. fr	xr
		1	2	3	4	5	6		
		Classe							
		13 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr		
1389	Jovan Markov							1	
1390	Joseph Wenzel							1	
1391	Joseph Müller							1	
1392	Anton Bachman					1			
1393	Georg Rükel							1	
1394	Maxim Dorner							1	
1395	Anton Belobecher							1	
1396	Anton Belobecher							1	
1397	Franz Rupp							1	
1398	Demeter Plevitzký	1							
1399	Demeter Plevitzký								
1400	Friedrich Guerfeld	1							
1401	Friedrich Guerfeld								
1402	Anton Bully							1	
1403	Jevta Alexich				1				
1404	Johann Restag								
1405	Jeremia Stanisich							1	
1406	Andrea Stephanovich							1	
1407	Stephan Djorich							1	
1408	Jovan Gregie (?)							1	
1409	Gaspar Lorrán							1	
1410	Thoma Zigan							1	
1411	Jevta Milloschev							1	
1412	Franz Hart					1			
1413	Arsenie Niekich							1	
		2	.	.	1	2	17		
40tes latus		32	.	.	8	12	68		

Haus Numero	Nomina	Haupt Klasse	Haussteuer für die						Geld- betrag	
			1	2	3	4	5	6	in C. M.	xr
			Classe							
			20 fr	16 fr	12 fr	10 fr	8 fr	6 fr	4 fr	
1414	Nikola Millovanovich								1	
1415	Mathias Skerzil								1	
1416	Kosta Kokoschar								1	
1417	Dimitrie Kepics								1	
1418	Gligor Djorich								1	
1419	Maxim Vlahovich								1	
1420	Wassil Ristich								1	
1421	Marko Stanisich								1	
1422	Franz Kirchbaum								1	

SUM[M]ARISCHEN RECAPITULATION⁴⁷

16 Häusern	a	20f	—	320f
67 Häusern	a	16f	—	1.072f
42 Häusern	a	12f	—	504f
53 Häusern	a	10f	—	530f
101 Häusern	a	8f	—	808f
193 Häusern	a	6f	—	1.158f
882 Häusern	a	4f	—	3.532f
Summa	1.354			7.924f

hinzu 118 Sallaschhäusern
a 2f [=] 236f

* * *

Ovaj prilog predstavlja popis pančevačkih vlasnika kuća sa oznakom kategorije njihovih kuća i poreskim iznosima za te kategorije. Na osnovu tih podataka moguće je sagledati koliki je bio ukupan broj domaćinstava, ko su bili njihove starešine i kakvog su kvaliteta bili stambeni objekti u gradu. Kao što se to iz sumarne rekapitulacije podataka vidi, popisivači su zabeležili 1 354 kuće numerisane brojevima od 2 do 1 422.⁴⁸ Od tog broja samo 16 kuća je pripadalo „glavnoj klasi” (po 20 f), 67 prvoj (po 16 f), 42 drugoj (po 12 f), 53 trećoj (po 10 f), 101 četvrtoj (po 8 f), 193 petoj (po 6 f) i 882 šestoj klasi (po 4 f godišnjeg poreza). Prema tome, u gradu su najbrojnije bile kuće lošijeg kvaliteta (četvrte, pete i šeste klase).

Vlasnici kuća platili bi 7 924 forinte godišnjeg poreza u ukupnom iznosu tako što bi pripadnici „glavne klase” platili 320 forinti, prve 1 072, druge 504, treće 530, četvrte 808, pete 1 158, a šeste klase 3 532 forinte. Ovi podaci jasno govore da bi najveće iznose naime poreza podneli pripadnici poslednje tri klase, što opet potvrđuje tezu o brojnosti kuća lošijeg kvaliteta.⁴⁹

Najkvalitetnije kuće posedovali su trgovci i zanatlije, o čemu govore imena i prezimena u početnim rubrikama. Na osnovu tog pokazatelja može se zaključiti da su najbrojniji domaćini bili Srbi, zatim Nemci, dok je neznatan broj poticao iz redova drugih nacionalnosti (Rumuni, Slovaci, Mađari). Po pravilu pojedinac je imao samo jednu kuću, no u tabelama su navedeni i slučajevi kada je jedan čovek raspolagao sa dve, pa i više kuća.

Popisivači su zabeležili još i 118 kuća „salašarskog” tipa čiji bi vlasnici platili 236 forinti poreza u ukupnom iznosu (po 2 forinte za svaku takvu kuću).

⁴⁷ Ovde je autor prikazao samo relevantne cifarske podatke izostavljajući detalje za koje smatra da su od sporednog značaja.

⁴⁸ Broj kuća se ne poklapa sa brojem kućnih numera čije praznine popunjavaju verovatno javne zgrade ili pak neki drugi objekti.

⁴⁹ Većina kuća u Pančevu i Beloj Crkvi bila je od naboja, tvrdi J. Savković, koji je u svome delu koristio podatke austrijskih statističara (vidi: J. Savković, *Pregled postanka, razvitak i razvojačenja Vojne granice (od XVI veka do 1873. godine*, Novi Sad 1964, 111).

Prilog V

Pancsovaer Militar-Com[m]unität

BILLANCES

Über gesam[m]te Einkünfte dieser Com[m]unität nach den bis an[n]o 11820 bestandenen Steuerfuss und nach der antraglichen Regulierung der Steuern bei Eintritt des an das deutsch ban[n]atische Grenz Regiment abzuführenden Contribution-Pauschals

Erklärung	Gewerb		Handlungs		Pers[onal]		Mühlen		Billand		Grund		Haus		Arbeits Relution		Pachtbeiträge in C. M. berechnet		Sonstige zufällige Einkünfte		Sum[m]a der ganzen Ertragnis	
	S t e u e r																					
	F	X	F	X	F	X	F	X	F	X	F	X	F	X	F	X	F	X	F	X	F	X
bis zum Jahr [1]820 bestandes Steuern	5.221		2.930		458		120		13 30		7.528 $\frac{2}{4}$		8.324		1.585 20		2.200 48		1.014 44		29.396 7 $\frac{1}{2}$	
Nach anträglichen Regulierung des bürgerlichen Ausschusses sollen die Steuer künftig bestehens in	5.582		3.326		462		120		13 30		1.003 4,13		8.160		1.585 20		2.200 48		1.000		32.483 51	
In Gegenstand hal- tung zeigt sich	361		396		4						2.505 27 $\frac{6}{4}$										3.087 43	
	—		—		—		—		—		—		164		—		14 44		—		—	

Übersicht über die durch 10 Jahre geschehnem Abführen der Com[m]unitäts-Proventen Gelder an das durch ban[n]atische Grenz-Regiment			Übersicht Über die zehnjährige Verwendung des Proventen-Gelder auf unumgänglich nöthige Ausschaffungen	
Jahr in welchen die Abführer geschehen	In Einlöschenen		Jahre in welchen die Ausgaben bestritten worden nach Abschlag des zum Regiment abgeführten übertragsgelder	F X
	F	X		
1811	6.719	35 $\frac{1}{2}$		9.311 30 $\frac{1}{8}$
1812	3.843	51 $\frac{1}{2}$		15.171 19 $\frac{1}{2}$
1813	14.350	19 $\frac{6}{8}$		17.072 27 $\frac{1}{2}$
1814	14.935	33 $\frac{2}{2}$		22.234 59
1815	3.500	22 $\frac{2}{2}$		25.692 25 $\frac{6}{8}$
1816	870	27 $\frac{7}{2}$		37.441 21 $\frac{2}{2}$
1817	—	—		40.571 52 $\frac{5}{8}$
1818	—	—		34.816 38 $\frac{1}{2}$
1819	7.579	1 $\frac{2}{2}$		23.191 44 $\frac{2}{2}$
1820	12.327	8 $\frac{6}{8}$		34.232 54 $\frac{6}{8}$
Sum[m]a	64.236	23 $\frac{1}{8}$	Sum[m]	259.740 12 $\frac{2}{8}$

der 10te Theil beiträgt 6.423f 38 $\frac{2}{8}$ X

der 10te Theil 25.974f 1 $\frac{2}{8}$ X

Prilog Va

CONSIGNATION
über die Auslagen auf das Jahr [1]821.

Benantlich	Geldbetrag in C.M.	
	F	X
Auf Besoldungen	6.718	24
Auf Pensionen	194	
Auf Zulagen und Remunerationen mit Inbegrief der Diurnisten	744	
Auf Verpflegung der Arrestanten	100	
Auf Quantiergeld für den Landwehr-Battailons-Commandanten	120	
Auf Polizei-Gegenstände	50	
Auf Wirtschafts- und sonstige Industrial-Gegenstände	190	
Auf Bauführungen und Reparationen	100	
Auf Strassen- und Brückenbau mit Einschlus des haupt-Canals dan der Pflasterung und Beleuchtung der Gasse	10.762	
Auf Feuerlösch-Requisiten mit Inbegrief 2 neuer Feuerlöschppritzen	2.000	
Auf Post- und Kanzlai-Spesen dann Requisiten	810	
Auf Katolische Geistlichkeit und Normalschul-Personale	2.076	.
Auf Holz und Licht	1.074	.
Auf Montur-Armaturs-Sorten	388	.
Auf Vorspans-Auslagen und Diaeten	132	
Auf Sonstige Auslagen	20	
Sum[m]a	25.478	24

Pancsowa am 25. April [1]821.

* * *

U poslednjim prilogima dat je pregled prihoda i rashoda Komuniteta u vremenskom razdoblju od 1311. do 1821. godine. Na osnovu prikazanih podataka može se sagledati struktura gradskog budžeta i dinamika u finansijskom poslovanju. Tabelarni iskazi su veoma pregledni, pa im nije potreban nikakav komentar, koji se inače nalazi u Komisijskom protokolu na početku dokumenta.

S A D R Ž A J

<i>Dr Milan Mali:</i> Izgradnja i razvoj političkog sistema — izraz strateške i akcione orijentacije Josipa Broza Tita u institucionalizaciji revolucije i u borbi za socijalističko samoupravljanje i nacionalnu ravnopravnost	7
<i>Dr Danilo Kecić:</i> Borba za realizaciju Titove strateško-taktičke koncepcije u sindikalnom pokretu Vojvodine od 1935. do 1941. godine — —	21
<i>Dr Đerđ Gal:</i> Karteli u jugoslovenskoj industriji za preradu gvozdene žice	47
<i>Dr Kosta Milutinović:</i> Vojvodina i Dalmacija prema makedonskom pitanju	165
<i>Dušan Lazić:</i> Prilog izučavanju nastanka organizacionog mehanizma i delatnosti Gospodarske sloge — — — — — — — — — —	269
<i>Dušanka Dinić-Knežević:</i> Prilog iz života kaluđerica u srednjevekovnom Dubrovniku — — — — — — — — — —	325
<i>Bogdan Brukner:</i> Äneolitischen Elemente in den Frühbronzezeitlichen Kulturen der Woiwodina — — — — — — — — — —	331
<i>Mirko Mitrović:</i> Socijalno-ekonomska struktura Pančeva u svetlu statističkih podataka (1820—1821) — — — — — — — — — —	339